

I. Begmekow, P. Rejebow, M. Tuwakbaýewa

TÜRKMEN EDEBIÝATY

Mugallymçylyk mekdepleri üçin synag okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

**Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2010**

UOK 377 : 82

B 44

Begmekow I., Rejebow P., Tuwakbaýewa M.

B 44 **Türkmen edebiýaty.** Mugallymçylyk mekdepleri üçin synag okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2010.

TDKP № 2256 2010

KBK 83.3 Tür 7 ýa 73

© I. Begmekow, P. Rejebow, M. Tuwakbaýewa, 2010.

GIRIŞ

ÇEPER EDEBİYAT – SÖZ SUNGATY

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

– Türkmen edebiýatynda çuňňur halk parasatlylygyny beýan edip, ajaýyp eserler peşgeş beren ussatlar az däl. Men Magtymgulynyň, Andalybyň, Azadynyň, Keminäniň... öňünde baş egýärim.

Çeper edebiýat söz sungatydyr. Çeper dil arkaly durmuşda bolup geçen ýa-da dowam edýän wakalary beýan edip, ol adam häsiýetlerini ýüze çykarýar, adamlaryň şu günki ýaşaýşlaryny, oý-pikirlerini, ertirki güne ymtylyşlaryny, arzuw-isleglerini beýan edýär. Ol şeýle etmek bilen adamyň öz tebigatyna düşünmegine, özüniň gowy we ýaramaz taraplaryna aň ýetirmegine, öz güýjüne hem mümkinçiliklerine göz ýetirmegine, ynanmagyna kömek edýär. Adamlarda oňat gylyk-häsiýetleriň kemala gelmegine we ösmegine ýardam edýär. Aslynda, çeper edebiýatyň baş wezipesi adamlarda tebigat we ynsan gözelligine düşünmek, ol gözelligi söýmek we ony goramak duýgusyny terbiýelemekdir, adamlaryň aňyna we duýgusyna täsir etmek arkaly olara asylly terbiýe bermekdir.

Çeper eseriň baş gahrymany daş-töwerekdäki adamlar bilen gatnaşykda bolup, şahsy ideýalary bilen bir wagtda jemgyýetçilik bähbitli pikir-hyýallaryň hem durmuşa geçmegi ugrunda çynlakaý tagallalar edýär. Şeýle ählumumy tagallalar Watan we watançylyk terbiýesini özünde jemleýär. Watanyňy söýmek, ony daşarky duşmanlardan goramak, Watanyň at-abraýy, syýasy-ykdysady taýdan gülläp ösmegi ugrunda çalyşmak ýaly ähliahk bähbitli meseleleri gozgap, dünýä edebiýatynda, şol sanda türkmen edebiýatynda ençeme ajaýyp eserler ýazyldy, nusga alarlyk obrazlar döredildi. Şol eserleriň mysaly, olardaky gahrymanlaryň göreldesi watançylyk terbiýesine gözli çesme bolup hyzmat edýär.

Ynsanperwer edebiýat hemişe ynsan ahlakynyň päk hem durnukly bolmagy üçin alada edip geldi. Ýazyjy-şahyrlaryň döreden çeper obrazlarynyň ählisinde diýen ýaly ahlak meseleleri gozgaldy. Nähili häsiýetiň, hereketiň adama gelşik

berip, nämeleriň ynsan mertebesini peseldýändigini, çeper edebiýat gahrymanyň özüne durmuş wakalarynyň içinde alyp barşyny, adamlar bilen özara gatnaşygyny, oýlanmalaryny we ş.m. ýagdaýlary suratlandyrmak arkaly ýüze çykarýar, oňat ah-laklary ündeýär. Ýaşlara ahlak terbiýesini bermekde edebiýata gymmatly hazyna hökmünde garalmagy hut şonuň üçindir.

Türkmenleriň “Edebiýat” sözi “edep” sözünden ýazylypdyr. Bu onuň esasy wezipesini alamatlandyrýar.

Ýaşlara edep-terbiýe bermek, nesilleriň öňdebaryjy adamlar bolup ýetişmegi ugrundaky tagallalar söz sungatynyň esasy wezipeleriniň biri. Ýaşayyşda hem jem-gyýetçilik durmuşynda özüni edep-ekramly alyp barýan adamlar hemmeler tара-pyndan sylanýar we hormatlanýar. Şoňa görä-de çeper edebiýatyň göreldegi gahry-manlary, ilkinji nobatda, edep-ekramy bilen okyjylara özüni aldyrýar we ýaşlaryň söýgüli gahrymanlaryna öwrülýärler. Çeper edebiýat edep terbiýesini belli bir me-sele boýunça däl, eýsem durmuşyň ähli ugry boýunça öňe sürýär. Her tematikanyň edep ideallary bar. Çeper edebiýatyň ähli žanrlary edep terbiýesini öňe sürmäge borçludur. Bu wezipäni ödemeyän edebi eser halk tarapyndan goldanylmaýar.

Edebiýat çeper söz sungaty bolany üçin, adamlarda gözelligi duýmak, gö-zelligi söýüp bilmek duýgularyny terbiýelemekligi özüniň baş wezipeleriniň biri edip goýýar. Çeper edebiýat adam durmuşy bilen bir hatarda tebigatyň, haýwanat dünýäsiniň, ýer-ýurtlaryň we ş.m. çeper şekillerini, gahrymanlarynyň içki dünýäsini suratlandyrmak arkaly çeperçilik serişdelerini ussatlarça ulanmagyň üsti bilen dürli görnüşli gözelligi göz öňünde janlandyryp, estetik-emosional taýdan okyjylaryň aňyna we duýgularyna täsir edýär. Şahyryň goşgy setirlerini sazlaşykly düzmegi, ýazyjynyň sözlem düzüş stili okyjyda estetik duýgulary oýarmakda uly rol oýnaýar. Ýazyjy-şahyrlaryň sowatlylygy, medeniýeti, ruhy baýlygy okyjylara estetik terbiýe bermegiň çeşmesi bolup durýar.

Çeper edebiýatda terbiýäniň ähli ugry we görnüşleri obrazlar arkaly amala aşyrylýar. Aslynda, obraz hem obrazlylyk çeper edebiýatyň esasy alamatydyr. Edebi eserlerde adam we onuň gylyk-häsiýetleri wakadyr hadysalaryň anyk beýanynda, bir-birine gatnaşygynda, pikir-hyýallarynda, ymtylyşlarynda we ş.m. hereketlerde obraz şekiline girip, göz öňünde janlanýar. Obrazlylyk eserde suratlandyrylýan predmetlere, beýan edilýän hadysalara, pursatlara hem mahsusdyr. Obrazyň kemala gelmeğinde edebi tärlere we çeperçilik serişdelerine uly hyzmat degişlidir.

Çeper eserde ýazylan zamanasynyň meseleleri, jemgyýetçilik gatnaşyklary beýan edilmek bilen, şol döwrüň taryhy hadysalary, adamlaryň durmuş-ýaşayyş möhürini galdyrýar. Türkmen edebiýaty bize gadym zamanlardan başlap, şu güne çenli halkymyzyň durmuşy, dāp-dessurlary, milli özboluşlylygy, goňşy döwletler bilen medeni-ykdysady gatnaşyklary, başdan geçiren pajygaly wakalary, gahry-mançylyklary, ertirki gün baradaky arzuw-islegleri barada habar berýär.

Türkmenleriň halky eserlerinde: nakyllardyr atalar sözünde, lälelerdir mon-jugatdylarynda, legenda-rowaýatlarynda, ertekidir şorta sözlerinde, “Oguznama”, “Gorkut ata”, “Görogly” ýaly eposdyr dessanlarynda ata-babalarymyzyň dürdäne pähim-paýhaslary öz beýanyny tapypdyr. Olar arkaly watansöýüjilik, mertlik, edermenlik, adalatlylyk, hoşniýetlilik, ýaramaz gylyk-häsiýetleri ýazgarmak ýaly meselelerdäki garaýyşlaryny öwrenip bilýäris.

Halk döredijiliginiň eserleri ýazuwly edebiýatyň döremegine daýanç bolup hyzmat edipdir. Haýsy bir halkyň ýazuwly edebiýatyny alsaň hem onuň esasynda halky eserleriň ýatandygyny görmek bolýar. Ýazuwly edebiýat halk döredijiliginiň edebi däplerinden, pähim-paýhaslaryndan, çeper obrazlaryndan, halklyk we dogruçylyk häsiýetlerinden dowamly görde alýar. Halky eserler ýazyjy-şahyrlaryň dünýägaraýşynyň we çeperçilik ussatlygynyň yzygiderli kämilleşmegine hemişe itergi berýär.

Türkmen edebiýatynyň taryhy gadymy döwürlerden gaýdýar. Türkmenleriň ýazuwly edebiýatynyň kemala gelen zamanasy diýip, alymlar orta asyrlary salgy berýärler. Bu kesgitli netije däl. Onuň orta asyrlardan hem irkiräk döwürlerde peýda bolan bolmagy mümkin. IX asyrdan başlap Orta Aziýada medeniýet we edebiýat ösüp başlaýar. XI–XII asyrlarda bolsa ol has-da kämilleşýär.

Gadymy hem orta asyrlarda ýaşan alym-şahyrlar (Muhammet al Horezmi, Ýusup Balasagunly, Mahmyt Kaşgarly, Hoja Ahmet Ýasawy, Emir Muizzi, Ýunus Emre, Baýram han, Fizuly, Berhurdar Türkmen, Garajaoglan...) türkmen edebiýatynyň döwür, ösüp başlamagyna uly itergi berdiler. Olar barada Nazar Gullaýewiň “Gadymdan galan nusgalar” atly kitabynda gymmatly maglumatlar berilýär.

XIII asyrdan başlap türkmenleriň özbaşdak döwlet bolmak ugrundaky göreşleri edebiýatyň ösmegine oňaly täsir edýär. Bu edebi hadysa XVIII–XIX asyrlarda türkmen edebiýatynyň meşhur wekilleriniň orta çykmagyna ýardam beripdir.

Andalyp, Azady, Şabende, Magtymguly, Gaýyby, Kemine, Seýdi, Zelili, Molanepes, Mätäji, Misgingylyç we beýleki görnükli şahyrlaryň eserleri mazmun we forma taýdan halklygy, pähim-paýhasa eýlenen ideýalary bilen il-günüň arasynda giň meşhurlyk gazandy. Olaryň eserlerinde döwrüniň jemgyýetçilik gatnaşyklary, zähmetkeş halkyň gün-güzerany, özbaşdaklyk, erkinlik ugrundan alyp baran göreşleri we isleg-arzuwlary şöhlelenýär. Halk gahrymanlarynyň mysalynda mertlik, batyrgaýlyk, Watana söýgi ýaly öwüt-ündewler öňe sürülýär. Yşky lirika, watançylyk, ahlak päkligi, sosial deňsizlik ýaly meseleler bilen birlikde dünýä we ýaşaýyş hakdaky oýlanmalar klassyk şahyrlarymyzyň ünsüni özünde jemleýär. Ýagşyny ýaýyp, ýamany näletlemegiň görkemesini görkezmekde XVIII–XIX asyr türkmen şahyrlarynyň eserleri çeperçilik nukdaýnazardan hem ajaýyp nusga bolup hyzmat edýär.

Türkmen klassyk şahyrlarymyzyň ölmez-ýitmez eserleriniň üsti bilen halkymyzyň geçmiş durmuşyny we taryhyny ýakyndan öwrenýäris.

Türkmen edebiýaty Garaşsyz türkmen halkynyň uly ruhy hemaýatçysydyr. Türkmen ýazyjylarynyň eserlerinde hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygy astynda ýurdumyzda adamlaryň gaýduwsyz, janaýamazlykly zähmetleri, senagatyň hem oba hojalygyň öndebaryjylarynyň gahrymançylykly zähmet üstünlikleri, halkyň eşretli durmuşy, dostluk, watançylyk, parahatçylyk ugrundaky göreşleri beýan edilýär. Çeper edebiýat okyjyny ruhy taýdan terbiýelemek bilen adamlara nähili ýaşamalydygyny, neneňsi zähmet çekmelidigini, nähili göreşmelidigini öwredýär, durmuşda täze-täze üstünlikler gazanmaga ruhlandyrýar. Türkmen edebiýaty adamlarda ýokary ahlagy terbiýelemek wezipesini amala aşyrýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň taryhy görkezmelerinde türkmen ýazyjylarynyň iň ýakyn hem-de ynamdar kömekçi bolup durýandygy aýratyn nygtalyp geçilýär. Türkmen ýazyjylary biziň döwürdeşlerimiziň obrazlaryny döretmek ugrunda işjeň çalyşmaga çagyrylýar. Türkmen ýazyjylary durmuş hakykatyny ýönekeý beýan edijiler däl, eýsem ony täzeden gurujylar, özgerdijiler hökmünde çykyş edýärler.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow döredijilik işgärleriniň önünde eden taryhy çykyşynda Garaşsyz Türkmenistanyň barha öňe ilerleýän ösüşlerini mynasyp beýan edýän we ony halk köpçüligine ýokary çeperçilikli aňladyp bilýän eserleriň gerekdigini belläp geçdi. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň bu ajaýyp görkezmeleri ýazyjy-şahyrlarymyza, sungat işgärlerimize uly ruhy badalga berdi. Biziň döredijilik işgärlerimiz Prezidentimiziň öňde goýýan wezipelerini çözmäge girişdiler we eýýäm birnäçe döwrebap eserler döredtiler. Entek öňde uly wezipeler durýar. Edebiýatyň we sungatyň bitirmeli jogapkärli wezipeleri has uludyr.

GADYMY TÜRKMEN EDEBİYATY

Merkezi Aziýa halklarynyň taryhy ýaly, türkmen halkynyň taryhy hem örän gadymdyr. Türkmen halkynyň durmuşynda-da her hili özgerişler bolup geçipdir. Milli edebiyatymyzy öwrenmäge arheologik tapyndylar uly kömek edýär. Biziň eramyzdan ozalky bir müň ýylyň dowamynda Merkezi Aziýada Baktriýa, Horezm, Sogdiana, Margiana, Parfiýa ýaly uly-uly döwletler bolupdyr. Massagetler, saklar, dahlar, horezmliler şol döwletleriň ilatyny düzýän dürli-dürli urug hem taýpalardyr. Ol döwletler Hindistan, Russiýa, Hytaý ýaly ýurtlar bilen söwda, ykdysady we medeni aragatnaşykda bolupdyr. Olar häzirki Merkezi Aziýanyň Köpetdag hem-de Uly Balkan we Kiçi Balkan daglarynyň eteklerinde, Hazar, Aral deňizleriniň gyralarynda, Garagum, Gyzylgum çöllerinde, Murgap, Tejen, Uzboý, Jeýhun derýalarynyň boýlarynda ýaşapdyrlar. Parfiýanlar hem-de Horezm halklary Merkezi Aziýada ýaşayan birnäçe halklaryň, şol sanda türkmen halkynyň ata-babalary hasaplanylýar. Olaryň özboluşly arhitekturasy, senetçiligi, ylmy, medeniýeti, ýazuwy, edebiyaty, sungaty bolupdyr.

Ýokarky döwletleriň içinde merkezi Nusay bolan Parfiýa döwleti tapawutlanypdyr. Margiana döwleti hem ösüpdür. Häzirki Türkmenistanyň sähralarynda saklar, massagetler ýaşapdyrlar. Bu iki taýpa hem çarwaçylyk bilen meşgul bolupdyrlar. Gadymy grek taryhçysy Gerodot massagetlar hakynda şeýle habar berýär: «Massagetlar hiç zat ekmändirler. Öý haýwanlaryny, balyklary iýip oňupdyrlar. Amyderýadan balyk tutupdyrlar. Olar demirden peýdalanylýapdyrlar. Harby eşikler, palta, gylýç ýasapdyrlar».

Häzirki Eýran tarapda Ahamenidler dinastiýasy döreýär. Ony Kir döredýär. Biziň eramyzdan ozalky 550–547-nji ýyllarda türkmenleriň ýeri Kiriň eline düşýär. Eýranyň territoriýasynda Ahamenidler, Sasanidler dinastiýasy bolýar. Ahamenidleriň soňky şasy Dariý I dahlary Amyderýanyň üstüne köpri salyp eýeläpdir. Halk Dariý I-iň garşysyna göreşipdir. Biziň eramyzdan öňki IV asyrda eýranlylardan ozal, biziň ata-babalarymyzy 331-nji ýylda Aleksandr Makedonskiniň ýolbaşçylygynda grek-makedonlar basyp alýarlar. Ahamenidleriň dinastiýasyny dargadýarlar.

Bähremgur (biziň eramyzda bolan) (421 – 438), Kubat I (438–531), Hysraw I (531 – 579), Anuşirwan (531 – 579), Mahmyt Gaznawy (998 – 1030), Masud (1030 – 1040) – bu patyşalar Eýranda häkimlik edipdirler. Mahmyt Gaznawy bilen Masud

türkmen ekeni. Gadymy çeşmelere seretseň, biziň eramyzdan ozal I müňýyllykda Hytaý taryhçysy Uň Ma Siýan: Orta Aziýa halklary bilen Eýran halklary biribiriniň dillerine düşünişýärler diýip ýazýar. Aleksandr Makedonskiý gelenden soň, köşklerde, edaralarda grek dilleri ulanylýar.

Dört müň ýyl ozal Aralyň ýakalarynyň merkezine Aziýadan hunlar taýpasy süýşýär. Olar örän köp bolup, massagetler, dahlar bilen assimilleşýärler. Şunlukda, türki diller ýüze çykýar. Taryhy döwürler bilen bagly ýazuwyň, hatyň taryhy hem uly. Aleksandr Makedonskiý bilen grek haty gelipdir. Awesta haty, Horezm haty, Kuşan haty, Orhon -Ýeniseý hatlary, uýgur, arap hatlary hem ulanylypdyr. Eýranyň territoriýasynda bisutun haty bar. Eýranda bir dag çapylypdyr. Ol adamyň işi däl. Ol edil diwar ýaly tekiz, barar ýaly däl. Diwardaky ýazgylarda türki diller barada zat ýok, Dariý I barada maglumat bar. Türkmenistanyň territoriýasynda her hili arheologik tapyndylar tapylyr. Parfiýanlarda hat ýazmak bolupdyr. Küýze böleklerine, ýylmanak tagta mum çalyr hat ýazýarlar. Pergament haty ýüze çykýar. Haýwanlaryň hamyna hat ýazylýar. Soňra şäheriň bezeg işleri geçirilipdir, ýarag işleri ösüpdir. Margiana demir adyny alypdyr. Özbegistanyň Topragalasyndan 3 sany aýalyň şekili çekilen tapyndy tapylyr. Ellerinde saz gurallary bar. Biziň ata-babalarymyz şol ýerde ýaşapdyrlar. Soňra Merkezi Aziýa gidýärler. Sibirde hem ýaşapdyrlar. Şonuň üçin şol ýerdäki sözler türki dillerdir. Baýkal – “baý” – çuň, “kal” – köl, Ýeniseý – “Ene saý” diýen manylary aňladýarlar. Uly ýüpek ýoly bolupdyr. Bu ýoluň geçmegi ösüşe eltipdir.

«Syрак» eseri

Iň ýowuz şalardan biri bolan Dariý I Orta Aziýada ýaşayan sak taýpalarynyň üstüne hüjüme geçýär. Ýerli ilat merdanalyk bilen olara garşylyk görkezýär. Bir gezek sak taýpalarynyň durmuşy howp astyna düşýär. Dariý I olara ýakynlaşyp gelýär. Sak hökümdarlary oňa garşy göreşmegiň meýilnamasyny düzýän wagtlary Syrak atly çopan peýda bolýar. Ol duşmany ýeňmegiň ýoluny oýlap tapýar. Bu ýol sak taýpalaryny Dariniň gulçulyk howpundan azat etmeli, duşmany heläkçilige alyp barmaly. Emma çopan Syrak bu maksadyny amala aşyrmakda janyny gurban etmeli bolýar. Dariniň ynamyna girmek üçin, Syrak özüni iňňän perişan ýagdaýa salyp: “Muny saklaryň serdarlary etdiler” diýip aýdypdyr we duşmanyň tarapdary bolan bolupdyr, Syrak Dariý I-iň ynamyna girýär. Duşmanyňyň çöl-beýewanyň içine äkidýär. Olar ymgyr çölüň içinde açlykdan, suwsuzlykdan heläk bolýar. Ýedinji gün diýlende, saklardan derek tapylmanyndan soňra Dariý I goşun başlygy Ranosbat Syragyň kellesini kesýär. Şonda Syrak: “Men ýeňdim, ýalňyz bir özüm bütin bir goşuny ýeňdim, mähriban saklaryň we ene topragymyň başyna düşen belany ýok edip, Dariniň leşgerini heläkçilige alyp geldim, dört tarapyň haýsysyna gitseňiz hem ýedi günlük ýol, islän tarapyňyza gidiberiň. Barybir, ähliňizi açlyk we suwsuz-

lyk alar. Meniň ganyň şu ýerde dökülmeli” diýip, ölümi mertlik bilen kabul edýär. Dariý I depä çykyp, Apollondan (Gün hudaýy) ýagys soraýar. Ýagys ýagyp, azajyk esgerleri bilen çöl zulumyndan, heläkçiliginden zordan gutulýar.

«Tomiris» dessany – «Tumar» (eposy)

Tomiris massaget taýpalarynyň baştutany–hökümdar aýal bolupdyr. Ýurdunyň dynçlygyny, iliniň asudalygyny gözüniň göreji ýaly edip saklamaga çalşypdyr. Ahamenidler patyşasy Kir massagetleriň asudalygyna howp salýar. Ol başda Tomirise öýlenmek bilen massagetleri özüne tabyn etmekçi bolýar. Tomiris zalym patyşanyň bu bet niýetini bilýär. Onuň teklibini goldamaýar. Kir uruş arkaly öz maksadyna ýetmekçi bolýar. Tomiris uruşuň önüni almak üçin jan çekýär. Emma Kir öz pälin-den gaýtmaýar. Merdana aýal ata atlanyp, duşmana şeýle diýýär: “Biz bilýäris, sen dynçlygy halamaýarsyň, bizi diňlemän üstümize çozduň. Uruş isleýän bolsaň, Amyderýa köpri ýasaly, derýadan üç günlük uzak ýola göçüp gideli, arkaýyn derýadan ötersiň. Şondan soň ýüzbe-ýüz durup urşarys. Biziň bilen özüňiň duran tarapyňda uruşmakçy bolsaň, bize ony hem aýt, bizrazy, namartlyk etme” diýýär. Tomiris söweşe taýýarlanýar. Kir hile, mekirlige ýüz urup, Tomirisiň ogly Sparganizä köp meý berip, köp massagetler bilen bilelikde ýesir alýar. Tomiris: “Kir, eden işiňe puşman edersiň! Sen oglumy ýüzbe-ýüz söweşde ýeňmediň. Mekirlik edip, şerap içirip ele saldyň. Maslahatymy alsaň, oglumy maňa ber, zyýan çekmän, zýňna dolan. Eger sözümi diňlemeseň, massagetler hudaýy– Güneşiň adyndan kasam edýärin. Seniň ýaly ýuhany gan bilen suwararyn” diýýär. Kir gulak salmaýar. Uruş başlanýar. Massagetler gaýduwsyzlyk görkezýär. Olar Kiriň goşunyny ýeňip, özüni öldürýärler. Tomiris Kiriň başyny kesip, gandan doldurylan meşige salýar. Ol: “Eý, namart, sen meni – söweşde mertlik bilen üstün çykan bir aýaly mekirlik bilen oglundan aýra düşürüp, perzent oduna köýdürdiň. Sen ömürboýy gandan doýmadyň, men öz andymy amala aşyryp, seni gana gark etdim. Biriniň ýurduna zorluk bilen girenleriň jezasy şu!” diýýär.

«Ergenekon» oguz dessany

Türk illerinde Göktürkler hökümdarlyk edipdirler. Olaryň oky ýa goly yetmeýän ýeri bolmandyr. Bu bolsa beýleki kowumlara ýakmandyr. Şonuň üçin olar Göktürklerden oç almak üçin üstlerine çozupdyrlar. Göktürkler hem bulara garşy söweşipdirler. On gün dowam eden söweşde Göktürkler üstün çykýarlar. Ýeňlenine gahary gelen duşman Göktürkleri hile bilen almaly diýen karara gelýär.

Duşmanlar hile gurap gaçyp başlaýarlar. Bulara ynanan Göktürkler olaryň yzyna düşýärler. Duşman yzyna öwrülüp söweşip, Göktürkleri gapyllykda goýup ýeňýärler, uly adamlaryny gylyçdan geçirip, galanlaryny gul edýärler.

Şol wagtlar Göktürkleriň hany Ilhandy. Onuň köp ogullary bardy. Bu söweşde onuň iň kiçi ogly Kaýandan galany heläk bolupdyrlar. Kaýan duşmana ýesir düşýär. Kaýan on gün hem geçmänkä, aýallary hem alyp gaçmaklygy başaýar.

Duşmanyň aýagynyň ýetmejek ýerinde, dagyň bir jülgesinde, mallara seretmäge amatly bolan ýerde ýurt tutunyp, mallara seredip ýaşaberyärler. Bu ýere Ergenekon diýip at berdiler. Kaýan bilen Ilhanyň Dokuz atly ýegeni bu ýerde ömürlerini ötürýärler. Olaryň köp çagalary bolýar. Kaýanyň öwladyna Kaýat, Dokuzyň Öwladyna Dokuzlar we Durulganlar diýip iki at beripdirler.

Şeýlekde, olar Ergenekonyň içinde dört yüz ýyldan gowrak wagt ýaşaýarlar. Soňabaka olar bu ýere sygman başlaýarlar. Olar ata-babalarynyň dagyň üstünde gadymy ýurdunyň bolandygyny, onuň basylyp alnandygyny eşidýärler. Olar köne Watanlaryna barmagyň ýollaryny gözläp başlaýarlar.

Bularyň arasynda bir demirçi ussa bar eken. Ol dagyň depesine çykylmaly ýerde demir kâniniň bardygyny, eger şony eredip bolsa, dagyň depesine çykmak üçin ýoluň açyljakdygyny aýdypdyr. Adamlar köp mukdarda ot ýakyp, ol demirleri eredipdirler. Taňrynyň gudraty bilen demir eräp, bir gyra süýşüpdir we ýükli düýeler geçer ýaly ýol açylypdyr. Göktürkler Ergenekondan çykypdyrlar. Bu Ergenekondan çykylan günü her ýylda baýramçylyk edipdirler. Demir gyzdyryp ýençmek olaryň baýramçylyklarynyň başy bolupdyr.

Ergenekondan çykanlarynda, Kaýan hanyň neslinden bolan Börteçine Göktürkleriň hany ekeni. Bularyň Ergenekondan çykyp gelmegi hemme ýerlere habar edilipdir. Birnäçeler begenipdir, birnäçelere bolsa bu habar ýakmandyr. Bularyň gelenini unanlar baş egip, boýun bolup, dostlukly ýaşapdyrlar. Garşy çykanlar bilen söweş eden Göktürkler üstün çykypdyrlar.

Gahrymançylykly eposlar.

«Gorkut ata» eposynyň temasy we ideýasy

Halk döredijiliginiň uly göwrümlü hem-de boýdan-başa gahrymançylykly eserlerine epos diýilýär. Eposda beýan edilýän pikirler diňe bir aýratyn adamyň däl-de, köp adamlaryň duýgy-düşünjeleri arkaly ýüze çykarylýar. Onda hadysalar, wakalar, söweşler has aýdyň, has giň, köp wakaly görkezilýär. Galyberse-de, eposda köp waka, köp adam, uzak döwrüň ýaşaýşy jikme-jik suratlandyrylýar. Mysal üçin, «Görogly», «Gorkut ata» (türkmen halk eposlary), «Manas» (gyrgyz halk eposy), «Dawid Sasunly» (ermenî halk eposy) we başgalar.

Türkmen halkynyň bütin taryhy Watanyň abatlygy, garaşsyzlygy, halkyň asuda durmuşy ugrunda keseki ýurtly basybalyjylara, talaňçylara garşy alnyp barlan göreşlerden, söweşlerden dos-doludyr. Uzak asyrlaryň dowamynda türkmen halkynyň şol göreşlerde görkezen gahrymançylyklary, olaryň watansöýüjiligi, mertligi, gaýduwsyzlygy... çeper edebiyatda öz mynasyp beýanyny tapypdyr.

Halkyň arasyndan dörän söz ussatlary şol wakalary, ol söweşlerde edermenligiň, gahrymançylygyň misilsiz nusgasyny görkezen halkyň merdana ogullarynyň adyny ebedileşdiripdirler. Şeýle eserleriň biri hem türkmen halkynyň iň gadymy ýadygärlikleriniň biri bolan «Gorkut ata» kitabydyr.

«Gorkut ata» kitabyňyň döreýiş taryhy, onuň haýsy halkyň edebiýatyna degişlidigi barada edebiýatçy alymlaryň we belli taryhçylaryň arasynda dürli pikirler bar. Köp alymlar bu eseri oguz-türkmen edebi ýadygärliگی hasaplaýarlar. Käbirleri bolsa ony türkmen, türk hem azerbaýjan halklarynyň ortak eseri hasaplaýarlar. Mesele, oguzlaryň haýsy halklaryň ata-babalarydygyndadyr. Köne ýazuw-çeşmelerinde oguzlar türkmenlerdir diýlip tassyklanylýar. Mysal üçin, XI asyrdaky ýaşap geçen türkmen alymy Mahmyt Kaşgarly özüniň «Diwany lugat et-türk» eserinde: «Oguzlar– bu türkmenleriň bir kabylasy bolup, olar türkmenlerdir» diýip tassyklaýar. XIII asyryň taryhçysy Fazlyllah Reşideddin:

«Oguz – bu kowumyň barçasyna şu mahal türkmen diýilýär» diýip ýazýar. XV asyr taryhçysy Mirhondyň «Çingiz hannamasynda»: « Oguz hanyň alty ogly bardy... Mongol taryhynda doly ýazylyp görkezilişi ýaly, barça türkmenler şolaryň nesilleridir» diýlip nygtalýar. XVII asyrdaky ýaşap geçen we Hywada hanlyk eden belli taryhçy Abulgazy Bahadyr «Şejereyi terakime» («Türkmenleriň nesil daragty») diýen kitabynda oguzlaryň türkmenlerdigini, türkmenleriň ata-babalarynyň oguzlardygyny subut edýär. W. W. Bartold, W. A. Gordlewskiý, L. Yakubowskiý, Z. G. Freýkin ýaly dünýä belli alymlaryň işlerinde-de oguzlaryň türkmenlerdigi aýdylýar. Ý. E. Bertels, A. N. Samoýlowiç, A. G. Tumanskiý we öňde ady getirilen alymlar «Gorkut ata» kitabyňyň türkmen edebiýatynyň gymmatly ýadygärligidigini nygtaýarlar. Türkmen edebiýatyny öwrenmekde uly işler eden M. Kösäýew, R. Rejebow ýaly edebiýatçy alymlar-da ogzuň türkmenligini, «Gorkut ata» kitabyňyň türkmen edebiýatynyň taryhyna degişlidigini tassyklaýar. «Oguz» hem «türkmen» düşünjeleriniň bir zatdygyny häzirki zaman dünýä taryhynda-da umumy kabul edilen jedelsiz faktor diýip edebiýatçy alym R. Rejebow nygtaýar.

Ikinji bir möhüm meselede hem alymlaryň pikiri bir-birine çapraz gelýär. Ol-da bolsa: «Gorkut ata taryhy şahsmy, dälmi?» diýen meseledir. Bu soraga alymlar dürli hili jogap berýärler. Olaryň käbiri Gorkut atanyň taryhy şahs bolandygyny inkär etseler, beýleki birleri onuň entek anyklanmandygyny, subut edilmelidigini belleýärler. M. Kösäýew, R. Rejebow, A. Bekmyradow ýaly türkmen alymlary Gorkut atanyň, takmynan, VI–VIII asyrlarda ýaşap geçen taryhy şahsdygyny tassyklaýarlar. Özi-de köp derejede XVI asyr türkmen taryhçysy Salyr Baba Gülalynyň «Oguznama» eserine we käbir beýleki taryhy çeşmelere salgylanypdyrlar.

Ine, Salyr Baba özüniň «Taryhy oguz» eserinde şeýle maglumatlary berýär: «Bu patyşah döwründe (Kaý Ynal han döwründe) Hezreti Muhammet Mustafa... zuhur kyldy (döredi). Merwde Gorkutny anyň hyzmatyga iberip, musulman boldy. Gorkut Maman (baýat) neslinden turur. Gara hoja ogly we ol azym-akyl we dana, sahyby-keramat erdi... Anyň hekaýaty köp turur».

«Gorkut ata» kitabyňyň başynda hem şeýle maglumat bar: «Resul Aleýhys-salam (Muhammet pygamber) zamanyna ýakyn baýat ýerinden (baýat boýundan) Gorkut ata diýerler bir är gopdy (döredi)...».

Alyşir Nowaýynyň 1045-nji ýylda ýazyp gutaran «Nesaimul Muhabbet» diýen eserinde-de Gorkut atanyň taryhy şahs bolandygy tassyklanýar. Ol şeýle ýazýar: «Gorkut atanyň türk halawygyň arasynda şöhraty juda artykdyr, şöhrata mynasypdyr. Meşhurlygy şeýledir. Özünden näçe ýyl öň bolan, özünden näçe ýyl soň boljak zatlary bilipdir. Köp-köp pähimli öwüt-nesihatlary bardyr... ». Beýik Nowaýy Gorkut atany özünden has öň ötüp geçen uly akyldar we ýazyjy hasaplaýar.

Şeýlelikde, Gorkut ata we onuň ady bilen baglanyşykly biziň günlerimize gelip ýeten golýazmalaryň döredilen wagtyndan has öňler hem Orta Aziýada ýaşan türk kowumlaryň, hususan-da, türkmenleriň arasynda giňden meşhur bolupdyr.

Edebiýaty öwreniji alym H. G.Görogly «Kitaby dädem Gorkut» diýen sözleri ebjet hasaby bilen okap, eseriň 887-nji hijri (1482-nji milady) ýylynda ýazylandygyny tassyklaýar. Şeýle hem «kitabyň» sahabyndaky ýazga esaslanyp, Abdallah bin Faraj Kethody diýen adam tarapyndan ýazylandygyny tekrarlaýar. «Emma Abdallah bin Faraj Kethodynyň bu eseriň awtorydygy ýa-da ony düzüjidigi belli bolman galýar diýip hem belleýär. Alyşir Nowaýynyň sözleri bolsa onuň (Kethodynyň) awtor däl-de, düzüjidigini subut edýär.

Edebiýatçy alym R. Rejebow köp subutnamalara we delillere esaslanyp: «Gorkut ata örän özboluşly ýazyjy hem şahyr bolupdyr... Gorkut atany öz ýazan eserinden mahrum edip, onuň kitabyňy folklor eseri hökmünde görkezmekçi bolýan adamlar, biziň pikirimizçe, degişli edebiýatlar bilen tanyş bolman, nädogry pikir ýöredýärler»... diýip nygtaýar.

Häli-häzirikçe Gorkut ata we onuň «Kitaby» bilen baglanyşykly köp meseleleriň jedelli bolup galýandygyna garamazdan, «Gorkut ata» eposynyň irki orta asyrlara degişli türkmen edebiýatynyň eseridigi ikuşsuzdyr.

Bu «Kitabyň» esli derejede gysgaldylan we käbir derejede «timarlanan» nusgasy professor Mäti Kösäýew tarapyndan 1945–1946-njy ýyllarda «Garagum» (“Sowet edebiýaty”) žurnalynyň sahypalarynda çap edilipdi. Onda «Kitabyň» bize gelip ýeten 12 boýy (şahasy) bardy. Soň bu eposdan bölekler orta mekdepler üçin edebiýatdan hrestomatiýa kitaplaryna girizilýär. Ahyrda bolsa bu epos professor Mäti Kösäýew tarapyndan 1950-nji ýylda özbaşdak kitap görnüşinde çapa taýýarlanypdy. Ol 1951-nji ýylda çapdan çykarylmalady. Emma «Kitabyň» jemgyýetçilik ara alnyp maslahatlaşylmagy maksat edilen az sanlysy neşir edilen hem bolsa, «Kitabyň» özi okyjylar köpçüligine ýetirilmän saklanypdyr. «Gorkut ata» eposynyň bu neşiriniň täleýi şol taryhy döwrüň talaplary bilen baglylykda şeýle bolupdy.

Bu epos 1989-njy ýylda «Garagum» žurnalynyň sahypalarynda (№7,8) täzedan çap edildi. Aýratyn kitap görnüşinde bolsa «Gorkut ata» (Gadymy türkmen eposy) ady bilen 1990-njy ýylda neşir edildi.

«Gorkut ata» kitabyňyň başynda Gorkut ata we onuň wesýetleri hakda gysgaça giriş sözleri berilýär. Soňra «Bugaç han Derse han oglunyň boýy», «Salyr Gazanyň öýüniň ýagmalandygy boýy», «Baý Bugra beg ogly Bamsy Birek boýy», «Gazan begiň ogy Oraz begiň tussag bolmagy boýuny beýan eder», «Döwhe goja ogy Däli Dumrul boýuny beýan eder», «Ganly goja ogy Hantörelä boýuny beýan eder», «Kazylyk goja ogy Ýegenek boýuny beýan eder», «Besediň Depegözi öldürdigi boýuny beýan eder», «Bekel ogy Ymragyň boýuny beýan eder», «Salyr Gazanyň tussag olup, ogy Orazyň çykardygy boýuny beýan eder», «Içogza Daşogzuň baş galdyryp, Biregiň öldügi boýuny beýan eder» diýip atlandyrylýan boýlardan ybarat hekaýalar toplumu getirilýär. Kitapdaky hekaýatlar dessanlara häsiýetli bolan kyssa bilen goşgynyň gatnaşygynda garyşyk žanrda berilýär. Eposda şeýle täriňkyssa bilen goşgynyň gatyşdyrylyp ulanylmagy – bu eposyň asyrlaryň dowamynda bagşylaryň üsti bilen dilden-dile geçip ýaşamagyna uly hemaýat edipdir.

Şahyrana türkmen halky aýdym-sazy örän oňat görýär. Özüniň satlygyny, gaýgy-gussasyny aýdym bilen beýan edýär, her bir kynçylykdan, hatda duşmandan hem şygryň, aýdym-sazyň güýji arkaly üstün çykýar. Bu eserde şu mesele has hem görnükli orny tutýar. Muňa gatnaşýan her bir gahryman urşa girjek bolanda, aýdym aýdýar, özüniň ajaýyp obrazly belent sözi, ýiti aýdymy bilen duşmana ýüzlenýär. Şeýdip onuň badyny alýar, sussuny basýar. Şu ýagdaýlar bagşylaryň, şahyrlaryň bu eserde ymykly yz galdyrandyklaryny görkezýär. «Gorkut rowaýaty, gürrüňsiz, gadymy oguz aýdymçylary-ozanlary tarapyndan düzülipdir» (Ý. E. Bertels). Budogry pikir. Edil Gorkut atanyň özi hem kitabyň başyndan tä aýagyna çenli wakany gyzyklandyryjy, boýlaryň arasyny birleşdiriji şahyr-bagşy roluny oýnaýar. Çünki bu kitap durşy bilen başdan-aýak belli bir wakany beýan etmän, aýry-aýry wakalardan gurnalýar. Diňe Baýandyr han, Salyr Gazan we Gorkut ata ýaly baş gahrymanlar kitabyň hemme bölümlerinde gatnaşýarlar. Şeýlelikde, eser bitewi görnüşe eýe bolýar.

Oguz türkmenleriniň bu gahrymançylykly eposynyň köp şahalary häli-häzire çenli tapylan gelýär. Emma bu eposyň şahalarynyň on ikiden has köpdüğini we olaryň aglabasynyň has irki döwürlere – VII–XIII asyrlara degişlidigini biziň günlerimize gelip ýetän ýazgylardan aňmak bolýar. Üstesine-de, bar bolan şol on iki şahanyň-da birnäçesiniň oguzlaryň Kawkaza, Kiçi Aziýa süýşmekleri bilen baglanyşykly düýpli özgerdilmelere sezewar bolandygyny we käbir şahalaryň XV–XVI asyrlarda döredilendigini alymlar belleýärler. Şonuň bilen birlikde «Kitapda» ýaş gahrymanlary (Gara Budak, Dundaz, Bogaç han we başgalary) hasaba almanynda-da, Salyr Gazan, Bamsy Birek, Beg Ýegenek we ýene-ýeneler hakda entegem birnäçe gadymy hekaýatlaryň bolmaýdygyny hem şol edebiýatçy alymlar tkrarlaýarlar. Elbetde, düýpli we hertaraply öwrenilmäge degişli bu eser geljekde biziň halkymyzyň we edebiýatymyzyň taryhynda köp zatlary aýdyňlaşdyrmaga ummasyz uly kömek eder.

Eserdäki baş ideýa gahrymançylykdyr. Bölümleriň aglabasynda türkmen taýpalarynyň keseki ýurt basybalyjylaryna garşy gaýduwsyz göreş alyp baryşlary, şol aýgytly söweşlerde ýigitleriň gahrymançylyk bilen öz eziz ýurtlaryny gorandyklary suratlandyrylýar. Kitapda Watana, il-güne söýgi, ýoldaşa wepalylyk, mertlik, uruş hünärlerini türgen bilmek ýaly şol wagtky durmuşyň talap eden ýagdaýlary örän ýiti goýlupdyr. Hatda oglan ýigit ýetip, bir gahrymançylyk görkezmese, oňa at hem dakmaýarlar. Meýlislere gatnaşyp, gürrüňe goşulýan ýigitden, haýsy-da bolsa bir ugurdan göz görkezmeklik talap edilýär. Meselem, «Owşan goja ogly Segregiň boýuny beýan eder» bölümünde şeýle waka beýan edilýär. Owşanyň uly ogly Segrek Gazan begiň diwanynda örän hörelsireýär. Emma özüne göwni ýetýän ýigitler ýeke bu däl. Bir oturyşykda Tersuzamyş diýen hem bir kelenhir ýigit bolýar. Segrek töre geçiberende, ýaňky ýigit ondan: «How, Owşan gojanyň ogly, şu oturan begler-ä öz orunlaryny gyljynyň zarby bilen ýa-da çöreklielikleri bilen gazandylar, sen näme baş kesdiňmi, gan dökdüňmi, aý doýurdyňmy ýa-da ýalaňaja don etdiňmi?» diýip sorayar. Şundan soň Segrek Gazan begiň goşunyny alyp, döwrüne mynasyp şöhrat gazanmak üçin duşmanyň üstüne atlanýar.

Oguz tireleriniň şol wagtky esasy kesbi-käri çarwaçylyk bolupdyr. Şol sebäpden olar ýygy-ýygýdan ýazlaga, gýşlaga göçüp durupdyrlar. Olaryň mallary, esasan, düýe, goýun, ýylky bolupdyr. Dabaraly toýlarynda hem şu mallary soýýarlar. Emma süri gylýallardan başga-da söweş üçin, awçylyk üçin ýörite saklanýan atlar hem bar. Göroglynyň «Gyraty» ýaly her atyň «Goňur at», «Boz at» diýen ýaly beýleki bir lakamy bar. Hatda duşman kim bilen iş salyşýandygyny garşysyndakynyň atyny göreninden tanaýar.

Aşaky gatlagyň wekillerinden çopanlara eserde görnükli orun berlipdir. Çopanlar sada, daýaw hem örän güýçli sypatda berlipdir. Meselem, Salyr Gazanyň öýi talananda, duşmanyň alty ýüz atlysy onuň goýun sürüsiniň üstüne at goýýar. Garaja çopan özüniň Demirgüýji, Gabangüýji diýen inilerini ýanyna alyp, äpet sapany bilen duşmanyň garşysyna söweş edýär. “Garaja çopan sapanyň aýasyna daş goýdy, atdy, birini atanda, ikisini-üçüsini ýykdy, ikisini atanda, üçüsini, dördüsini ýykdy, duşmanlaryň gözüne gorky düşdi. Garaja çopan ýagynyň üç ýüzünü sapan daşy bilen ýere sokdy. Iki gardaşy oka düşdi, şehit boldy.

Çopanyň daşy tükendi, goýun diýmez, geçi diýmez— sapanyň aýasyna goýar, atar, duşmany ýykar”.

Eposda aýal-gyzlar hem edil erkekler ýaly köp meselelere erkin gatnaşýarlar. Mergenlik bilen ok atmak, at münüp, gylyç çalmak, sugun, keýik awlamak, duşman bilen söweşmegi başarmak, ýoldaşyňa wepaly bolmak ýaly asylyly terbiýäniň özi erkekler bilen barabar aýallara-da berlipdir. Edil öýlenmek meselelerinde-de ýokarky işleri kimiň nähilli ukyp-güýjüniň bardygyny iki tarapdan hem barlanýar. Eger bir ýigit öýlenjek bolsa, ol gyzyň ýanyna barýar, onuň şertleri bilen tanşyp, güýç synanyşmaga başlaýar. Ýigit at çapmakda ozsa, ok atmakda nyşanany hatasyz

ursa ýa-da göreşip ýyksa, diňe şonda gyz ony özüne mynasyp ýoldaş diýip hasap edýär. Emma bir wada berenden soň welin, öldürseňem, gyz öz ähtinden dänmeýär (Bamsy Birek bilen Banu Çeçeğiň ýaryşy).

Ýoldaşa wepalylygyň ajaýyp nusgasyny «Salyr Gazanyň öýüniň ýagmalandygy boýy» hekaýasynda duşman eline ýesir düşen kyrk sany oguz gyzynyň bolşunda hem görýäris. Bu bölümde Gazanyň öýi talanyp, бүтін emlägi bilen birlikde aýaly Burla hatyn, ogly Oraz, garry enesi hem kyrk sany oguz gyzy duşmanlar tarapyndan zor bilen äkidilýär. Duşmanlar öz meýlislerinde Burla hatyny getirip, oňa şerap süzdürip, Gazany namys astynda galdyrmak isleýärler. Olar aýallaryň arasyna gelip: «Gazan begiň hatyny haýsyňyz?» diýip sorayarlar. Kyrk gyzyň kyrkysy hem kyrk ýerden «Men» diýip jogap berýärler... Şonuň üçin hem duşman öz maksadyna ýetip bilmeýär. Umuman, aýallar her bir meselede akylyly, parasatly we edermen edilip görkezilipdir.

«Owşan goja ogly Segregiň boýuny beýan eder» şahasyna Segrek öz gelnine: «Eger men üç ýylda gelmesem, halan adamyňa äre baryp bilersiň» diýende, gelniň ýüregi ýarylan ýaly bolup:

– Ýigidim, men saňa bir ýyl bakam; bir ýylda gelmeseň, iki ýyl bakam; iki ýylda gelmeseň, üç, dört ýyl bakam; dört ýylda gelmeseň, baş, alty ýyl bakam. Alty ýyl aýyrdynda çadyr dikeyin, gelenden-geçenden habar sorayyn. Haýyr habar getirene at, don bereýin, serpaý geýdireýin. Şer habar getireniň başyny keseyin. Erkek synasyny üstüme gondurmaz men, myrat ber, myrat al, ondan soň git, ýigidim” diýýär. Gelniň bu sözleri äre, ýoldaşa wepalylygyň belent göreldesidir.

«Gorkut ata» kitabynyň soňky bölümü bolan «Içogza Daşogzuň baş galdyryp, Biregiň öldügi boýuny beýan eder» diýen şahasyna oguzlaryň özara duşmançylygy beýan edilýär hem şunuň ýaly ýagdaýlarda her tarapyň öz ýagdaýyny berkleşdirmäge ymtylandygy we «bir çukura tüýkürmek», kasam etmek ýaly däbiň şol zamanlarda hem bolandygy görkezilýär. Şular ýaly ýagdaýda öz geljekki işlerini şowly etmek maksady bilen duşman tarapyndan bolan täsirli hem güýçli adamlary öz taraplaryna çekmek ýa-da ýok etmek ýaly häsiýetleriň bolandygyny-da şu hekaýadan görýäris. Oraz goja Biregi aldap, öýüne çagyryp, namartlyk bilen öldürýär. Bulardan başga-da şol wagtyň дәplerinde ar almak bilen birlikde gan almak ýaly дәpleriň hem bar ekendigini görýäris.

Seljuk döwletiniň hem, esasan, öz içki agzalaçylyklary zerarly heläkçilige sezewar bolandygyny biz bilýäris. Şoňa görä «Gorkut ata» kitabynyň şu ahyrky hekaýasy şolar ýaly wakalaryň nazara alnyp düzülen bolmagy örän ähtimaldyr.

«Gorkut ata» kitaby il-ýurduňy jan-dilden söýmegi wesýet edýär, öwredýär. Arly-namysly gerçek, edep-ekramlylyga ýugrulan beýik ynsan bolmagy ündeýär. Il-günüň abatlygy, watanyň garaşsyzlygy, halkyň abadanlygy ugrunda göreşip we şol hili göreşijileri goldap, uly at-abraýa, il söýgüsine, bagta mynasyp bolup bolýandygyny görkezýär. Eposda il-ýurduňa hyýanat etmek, dönüklik, görüplik,

gorkaklyk hem lellimlik ýaly häsiýetler näletlenýär. Ata-babalaryň gowy döp-des-surlaryny alyp götermek, olary aýawly saklamak ýaşlara nesihat edilýär. Agzybirlik, watansöýüjilik, mert hem batyrlyk il-ýurduň abadanlygynyň girewi hökmünde wasp edilýär. Ene-ata bolan söýgi, olaryň wesýetlerine wepalylyk soňky maksada ýetmegiň esasy şertlerinden diýip tekrarlanýar.

Şu aýdylanlar hem «Gorkut ata» kitabyňyň terbiýeçilik we öwredijilik ähmiýetiniň neneşi uly bolandygyny görkezýär.

«Görogly» eposy, Eposyň gadymylygy, temasy

Hatarda ýük alan nerniň biri sen,
Garyplar başynyň howandary sen.

Agajunus

Özgäňiz gylyçlaň dary,
Täk özüm Hüňkar üstüne.

Görogly

«Görogly» eposy iň gadymy edebi ýadygärlikleriň biri hasaplanylýar. Bu epos «Görogly», «Körogly», «Kerogly» ýaly atlar bilen türkmen topragynyň ähli künjeklerinde XVII – XVIII asyrlarda hem meşhur bolupdyr.

«Görogly» eposynyň döreýiş taryhy gadymy döwürlerden başlanýar. Emma onuň bitewi bir eser halyna öwürülen wagtyňy edebiýatyň we halk döredijiliginiň taryhy bilen iş salyşýan köp adamlar XII asyr diýip hasap edýärler. Şeýle pikiri entek gutarnykly diýip hasaplamak bolmaz. Ýöne eposyň XVIII asyrdan öň belli bir bitewi eser halyna gelendigini tassyklamaga käbir deliller bar. Mysal üçin, bu eposyň 12 şahasyny doly diýen ýaly ýatdan aýdyp beren (1937-nji ýyl) Pälwan bagşy Ata oglunyň tassyklamagyna görä, XVIII asyryň ahylarynda, XIX asyryň başlarynda bagşylaryň bir ýygmanygy bolýar. Şol ýygmanygyda 44 şahadan (bapdan) ybarat bolan bu eposyň (Pälwan bagşy öz kakasynyň şol şahalary bilendigini-de tassyklaýar) iň ahyrky şahasyny aýtmazlygy şert edýärler. Munuň-da sebäbi ahyrky şahada Göroglynyň ölümi barada gürrüň berilýär. Bagşylar bolsa eposy halkyň söýgüli gahrymanynyň ölümi bilen tamamlamagy ýokuş görýärler. Köpçüligiň hapa bolaryndan çekinýärler.

Merhum Pälwan bagşynyň bu gürrüňlerinden eseri bitewi eser hökmünde XVIII asyryň ahylaryndaky we XIX asyryň başlaryndaky bagşylar-da ýatdan bilipdirler diýen netijä gelmek bolýar.

«Görogly» eposy XX asyryň 30-njy ýyllarynda Türkmenistanyň dürli etraplaryndan, dürli adamlaryň bagşylaryň, dessançylaryň dilinden ýazylyp alyndy. Şonda-da bu eposy aýdyp beren her bir bagşy, dessançy halypasynyň bu eserden bilýän

zadynyň özüniňkiden has köpdügin tassyklady. Diýmek, hut şunuň özi-de «Görogly» eposyny XVIII–XIX asyr adamlarynyň has doly bilendigini tassyklaýar.

Türkmen klassyklarynyň döredijiliklerinde hem il-ýurt, batyrlyk, gahrymançylyk meseleleri orta atylanda, ilki bilen Göroglynyň ady agzalýar. Mysal üçin, adamzat kalbynyň şahyry Magtymguly özüniň «Ýar senden» diýen goşgusynyň bir ýerinde şeýle diýýär:

Şerap içip, serhoş bolup segresem,
Ganym janyn gyýym – gyýym dograsam.
Görogly dek dagdan – daga ugrasam,
Ýa reb, habar bilerinmi ýar senden!

Bu bendiň üçünji setirinde Göroglynyň ady getirilýär. Emma esasy zat bu bolman, eýsem bendiň birinji, ikinji, üçünji setirlerinden aňlanýan manynyň-da gönüden-göni Göroglynyň gahrymançylykly keşbi bilen baglylygyndan ybaratdyr.

Ýokarda getirilen delilleriň esasynda «Görogly» eposynyň XVIII asyrdan has öňräk, ýagny XVI–XVII asyrlarda bitewi bir eser halynda halkyň arasynda giňden ýaýrandygyny tassyklamak mümkin.

«Görogly» eposynyň esasy temasy gahrymançylyk, il-ýurduňy söýmek, onuň erkinligini gorap saklamak, adalatyň goragçysy bolmak ýaly meselelerdir. Bu meseleler eposda biri-birinden aýra, özbaşdak temalar hökmünde däl-de, umumylykda, bir bitewi, biri-birinden aýryp bolmaýan temalar hökmünde beýan edilipdir.

«Görogly» eposy diňe bir türkmen halkynyň arasynda belli bolman, eýsem azerbaýjan, ermeni, gruzin, özbek, täjik, gazak we başga birnäçe halklaryň arasynda-da gadymy edebi ýadygärlikleriň iň giň ýaýran eseri hasaplanýar. Aleksandr Hodzko 1842-nji ýylda «Göroglyny» Londonda iňlis dilinde çap etdirýär.

Bizde bu eposyň 44 şahasy bar diýilýän-de bolsa, häzire çenli olaryň diňe 20-si tapylýp, halkyň arasyndan ýazylyp alyndy. «Görogly» Türkmenistanda ilkinji gezek 1941-nji ýylda çap edilip çykaryldy (Ata Gowşudow çapa taýýarlaýar). «Görogly» eposy soň hem birnäçe gezek çap edildi (Ata Gowşudow bilen Mäti Kösäýew çapa taýýarlaýar).

«Göroglynyň döreýşi» bölümi

«Göroglynyň döreýşi» türkmen halkynyň söýgüli eseri «Göroglynyň» birinji şahasydyr. Munda halkyň gahryman ogly Rōwşeniň – Göroglynyň dünýä iniş-döreýşi, onuň çagalyk ýyllary, terbiýelenilişi, dogumlylygy, batyrlygy bilen il halkyň arkadaşanjy bolup ýetişişi beýan edilýär.

Bu şahada waka Çardagly Çandybil diýen ýurtda başlanýar. Jygalybeg atly ady belli seýis özüniň adamkärçiligi, ýagşy-ýamana düşbülige bilen il-halkyň ýüreginden turan bir adam bar ekeni. Halk ony öz ýurduna han saýlapdyr. Jygalybegiň

Genjim, Mömin hem Adybeg diýen üç sany ogly bolupdyr. Onuň kiçi ogly Adybeg batyr, edermen ýigit ekeni. Ol öz töweregindäki kyrk ýigidi bilen ýurdy ke-seki basybalyjylardan gorapdyr. Şonuň üçin il-gün ony gowy görüpdür. Bir gün Adybegiň aýaly ýaş üstünde aradan çykýar. Onuň yzysüre Adybeg hem dünýäden ötyär. Il-halk şeýle batyr ýigidiň yzynda perzendiniň galmandygyna gynanýar. Günlerde bir gün Genjimiň çopany mazarçylykda bir çaga görýär. Ony dürli ýol bilen ele salýarlar. Bu oglan Adybegiň aýalynyň göwresi bilen giden çaga bolup çykýar. Garaňkylykdan ýagty dünýä çykany üçin, oňa «Röwşen» diýip at goýýarlar. Oba oglanlary bolsa oňa görden çykan “Görogly” diýip ýörensoňlar, onuň ýörgünli ady Görogly bolup gidiberyär.

Ýaşajyk Görogly atasy Jygalybegiň elinde terbiýelenýär. Jygalybeg ony arly-namysly, il halkyň bähbidini goraýjy, ejizleriň tarapyny tutujy ýigit edip terbiýeleýär. Jygalybeg “dagdan arkasy bolanyň daşdan ýüreginiň boljakdygyny” Göroglynyň kalbyna ornaşdyrýar, Görogla il-ýurdy söýmegi, paýhasly, giň göwrümlü, tutanýerli, ugurtapyjy bolmagy, duşmana rehimsiz daramagy öwredýär. Onuň:

“Ýalňyz balam, algyn pendim,
Ýurduň terk ediji bolma.
Özüňden gaýry namardyň,
Minnetin çekiji bolma“

diýip, başlanýan öwüt-nesihat beriji goşgusy Göroglynyň бүтін ýaşayşyna, işine, durmuşyna ýol görkezme bolýar. Görogly atasynyň wesýetlerine hemişelik wepaly bolup, ömrüniň ahyryna çenli il-halkyň bähbidi üçin hyzmat edýär. Görogly gerçek-goç ýigit bolup ýetişensoň, ýurduň ar-namysyny, asudalygyny goramakda mertligiň, batyrlygyň iň ýokary göreldelelerini görkezýär.

Öz halkyna çyn ýürekden hyzmat eden Göroglyny köpçülik çyn ýürekden söýýär, oňa guwanýar. Emma agalyk ediji toparlar ony ýigrenýärler. Şowdagärler, hannaslar, süýthorlar ýaş Göroglyny öldürmegiň kastyna düşýärler...

Görogly ýaşlykdan dürli muşakgatlýklary başdan geçirýär. Ol ýesirlikde bolup, Hüňkar şanyň köşgünde hor-homasy ýagdaýda dürli jebri-jepalary çekýär. Patyşa hem onuň wezir-wekilleri tarapyndan yrsaralyp, Göroglynyň agasy (kakasynyň dogany) Mömin öldürilýär, garry atasynyň gözi oýulýar.

Görogly gözi oýulan Jygalybeg, dul galan Gülendam bilen şa köşgündäki dürli kemsitmelerden gaçýar. Olar Üçgümmez dagynda gizlinlikde ýaşýarlar. Dagda hem bularyň ýaşayşlary öwerlik bolmaýar, emma «Aç başym – dynç gulagym» diýen ýaly, bir garny aç, bir garny dok hem bolsa, öz ygtyýarlaryna gün geçirýärler. Ýaşlykda Watandan aýra düşmek, çekilen horluklar, şa köşgündäki pyssy-pyjurlyklar, gaça-gaçlyk, hor-homasy ýaşayş Görogla köp zatlary öwredýär. Ýaş Görogly zähmetkeş halkyň dost-duşmanynyň kimdigine göz ýetirýär, göreş ýollaryny öwrenýär, bişişýär, berkeşýär.

Görogly atasynyň kömegi bilen söweş ýoldaşy, gaçanda gutarýan, kowsa ýetirýän Gyraty ösdürip ýetişdirýär. Abdylly galandaryň kömegi bilen Görogly özüniň deňi-taýy bolmadyk güýç-kuwwatyny görkezip, özüne ok-ýarag edinýär. Gyratly, ähli ok-ýaraglary üpjün edilen, ýigit çykan Görogly atasy Jygalybeg bilen öz ýurduna – Çardagly Çandybile dolanyp gelýär.

Görogly eposynyň bu şahasynda hyýaly elementler hem bar. Meselem, ýaş çaganyň görde bolmagy. Suw atlary, Gyratyň döremegi, onuň ösdürilip ýetişdirilişi we şuna meňzeşler. Bu hili hyýaly zatlar halkyň isleg-arzuwларыny has aýdyňlaşdyrmakda, gahrymana adatdan daşary güýç-kuwwat berip, ony бүтін ömrüniň dowamynda duş geljek elhenç hem ägirt uly güýçlerden üstün çykyp bilýän gaýduwsyz pälwan sypatynda görkezmekde uly rol oýnaýar. Şunuň ýaly hyýaly zatlarda halk özüniň ýeňilmez güýjünü, içki hem daşky duşmanlardan üstün çykmaga bolan arzuwyny beýan edýär.

«Görogly» şadessanynda Göroglynyň keşbi

Görogly türkmen halkynyň iň belent söýgüsine mynasyp bolan, onuň kalbynda hemişelik ýaşayan legendar gahrymandyr. Göroglynyň keşbi geçmişde hut türkmen topragynda bolup geçen taryhy wakalar esasynda, döwrüniň talabyna görä halk genisiniň oýlap tapan legendar keşpleriniň biridir.

Bu keşbiň esasynda gahrymançylygyň röwşen simwoly hökmünde biziň ata-babalarymyzyň watançylyk dessurlary ýatýar. Görogly «deprenmez hazynaly şa ogly», «berimsiz baý ogly» däl, eýsem il-günüň howandary. Adybeg serdaryň ogly, Jygalybegiň bolsa agtygydyr. Olaryň watançylyk dessurlary Görogly üçin tä ömrüniň ahyryna çenli nusga bolup hyzmat edýär. Görogly Watanyň hatyrasyna adamzat üçin iň eziz zat janyndan-da geçmäge taýyn. Gahrymanyň öňünde goýýan maksadyny onuň turuwbaşdan aýdýan sözleri bilen kesgitlemek bolýar: «Meniň dilegimi berseniz, atyma, özüme 120 ýaş beriň, 120 ýerime ýara düşse, ýyldyz göreemde gutulaýyn».

Eposy döreden halk özüniň penakäri Göroglyny döwrüniň talabyna görä, «Düýrme gylyç», bedew at, «Adam ogly adamzadyň güýji ýetmeýän» ok-ýaý, demir don («Bedew atly, demir donly Görogly») bilen üpjün edýär.

Çandybiliň öňki serkerdesi, Göroglynyň atasy Adybeg aradan çykyp, türkmenler baştutansyz galýar. «Baş bolmasa, göwre läş» diýlişi ýaly, duşmanlar şu pursatdan peýdalanylýp, türkmen topragyny at toýnagynyň astynda tozdurypdyrlar. Şeýlelikde, Görogly ýaly serkerdäniň döräp, halk başynda durmagyny gös-göni döwrüň özi talap edipdir. «Görogly» eposy, sözüň doly manasynda, feodal ganhorларыny gyrgyna bermek barada halkyň ygılan eden hökümidir. Şol hökümiň ýerine ýetirilmegi bolsa Görogla tabşyrylýar.

Görogly ar üçin, namys üçin:

«Kyrk ýigidim, goçaklarym,
Turuň söweş günü geldi»

ýa-da

«Kesgir gylyç ýanar otdur,
Oda özün uran ýörsün»

diýen watançylyk sözleri bilen ýüzlenip, ýigitlerini gazaply aç almaga, mukaddes söweşe galkyndyrýar. Hut şu pursatdan-da eposda ata-babalarymyzyň şöhratly watanşöýüjilik dessurlary öňe sürülüp, döwründe görnüp-çşidilmedik gahrymançylykly hereketler başlanýar.

Duşmanlaryň önünde gorkmak, aljyramak ýaly pes häsiýetler Görogly üçin ýat. Ol Osmanly soltany Hüňkaryň, Arzyrum şasy Hasanyň, Weýeňnam begi Ýusubyň, Gürjüstan şasy Lekäniň garşysynda bolan söweşlerdäki ýeňişleri, ozaly bilen, ruhabelentligi, ýeňşe bolan ynamy, halkyna daýanmagy bilen gazanýar. Halk we Görogly bir manyny, bir düşünjäni aňladýar. Şeýle bolansoň, eposda Göroglyny halkdan, halky bolsa Görogludan üzňe göz önüne getirmek mümkin däl. Görogly öz halkyna guwanyp, onuň bähbidini öz bähbidinden ýokary tutýan serkerdedir. Ol diňe özi däl, eýsem ýigitleriniň hem halk bähbidini, watan bähbidini goramak üçin halka ýakyn durmaklaryny, diňe halka ýakyn durlanda, islendik arzuwa ýetip boljakdygyny olara nesihat berýär («Garyssaň-gatyssaň goldap illeri», ýa-da « Illere haýr etmek -yhсан seniňdir»).

Umuman, eposda halkdan üzňelik elhenç tragediýa diýip düşündirilýär. Şeýle bolansoň, eposy döreden halk öz gahrymanyny, söweşjeň ýigitlerini hemişe özüne ýakyn tutýar. Görogly we onuň ýigitleri ýowuz günlerde halk bilen bir jan, bir ten bolup hereket edýär. Görogly atasynyň:

«Şat bol, il-halkyň göreňde,
Sözün al, geňeş berende»

diýen wesýetinden ugur alyp, hemişe öz halkyna ýakyn durýar, oňa berk ynanyar. Halk, il-gün onuň okgunly maksadyna ýetmegi üçin ganaty bolup hyzmat edýär. Şeýle bolansoň Göroglynyň sarsmaz güýji eposda ozaly bilen halkyň goldawy bilen ölçelmelidir.

Görogly hemişe horlananlaryň hossary, «ne watany, ne çeteni» barlaryň he-maýatçysy. Ol şalar, soltanlar tarapyndan kemsidilýänlere, sütem edilýänlere re-himdarlyk edýär. Olaryň aryny ýerine salmak üçin ýeri gelende, «düyrmе» gylyjyny işledýär.

Gayry ýurtly Galandar pälwany ýada salalyň («Öwez getiren»). Galandar päl-wan fiziki taýdan güýçli, emma garyp. Garyplygy zerarly-da uzak ýyllar öýlenmek, öýli-işikli bolmak arzuwyna ýetip bilmeýär. Ol töwrizli gyzyň durmuşa çykmak

üçin yglan eden şertini berjaý etmekde halk gahrymany Görogla ýüzlenip, ondan howandarlyk isleýär. Görogly bolsa oňa duýgudaşlyk edip, gyzyň üç şertiniň iki-sini (Göreşde Galandaryň özi pälwan çykýar) ýerine ýetirip, Galandar pälwanyň öýlenmegine sebäp bolýar. Ol Göroglynyň şeýle belent ynsansöýüjilik, hossarlyk häsiýetine guwanyp, şol ýerde-de onuň bilen dogan okaşýar. Yeri gelende, Galandar-da doganlygyň hatyrasyna Görogly bilen deň durup, söweş meýdanyna çykýar («Bu ýygna Galandar bilen Görogly baş bolup, at goýdular»).

Buldur gassabyň mal sürüsiniň yzynda ömürboýy selpäp gezen, oňa elgarama ýaşan Gul çopan başyndan agyr günleri geçirip, soňundan çykgynsyz ýagdaýda galýar: «Oglum, pukaralykda aýyplaşma. Men Buldur gassabyň garry çopanydyryn. Adyma Gul çopan diýerler... özümem garrap hyzmatdan galypdyryn, garyp düşüp, hor boldum, oglum» diýip, kemsidilen goja Göroglynyň öňünde boýur-boýur ýaş dökýär. Görogly onuň bilen ata-ogul bolup, ony goldaýar («Görogly bir penje ak teňňäni garrynyň etegine dököp goýberdi»). Galandardan, Gul çopandan başga-da Görogly Weýeňňäm häkimi tarapyndan ýenjilip goýberilen Hemdem söwdagär ýaly ençeme kömege mätäçlere kömek edip, olaryň diregi bolýar. Görogluda şeýle ynsansöýüjilik, duýgudaşlyk häsiýetleriniň jemlenmegi eposyň halkylygy barada söz açylanda, öň hatarda goýulmaly delilleriň biridir.

Eposda Göroglynyň gylyk-häsiýetindäki kiçigöwünlilik, sadalyk, özünden ula hormat goýmak adamsöýüşiň belent derejesi hökmünde öňe sürülüpdir. Meselem, Görogly gaýry milletden bolan adamlar bilen duşuşyp, olaryň toý-tomaşalaryna gatnaşýar, dostlaşýar, dogan bolýar, märeke-de aýdym aýdýar, bilini guşap göreşe çykýar. Millet aýrylygy onuň doganlyk-dostlugyna böwet bolup bilmeýär. Muňa Göroglynyň Weýeňňäm şasynyň gaýratly serkerdeleriniň biri Mustapa beg bilen güýç synanyşyp, onuň bilen dostlaşmagy, dogan bolmagy ýaly mysallary getirmek ýeterlikdir.

«Agaç miwesinden, guş saýraýşyndan» biliniň bolsa, adam özüniň gylyk-häsiýeti, özüni alyp barşy bilen tanalýar. Akbeg ogly Bezirgen Görogly bilen ýüzbe-ýüz bolanda, Göroglynyň belent adamsöýüşine, mertligine göz ýetirip, onuň bilen dogan okuşýar.

Bezirgen ölümünüň öňüsyrasynda Görogla: «...Meniň Aýsoltan diýen doganymyň Garahan Döw diýen ýagysy bardyr, şol belany dep edeweri» diýip ýüzlenýär. Soňundan Görogly doganlygyň hatyrasyna Garahan Döwi gylyçdan geçirýär.

Gahrymanyň kömege mätäçlere hossarlyk etmegi, olar bilen dostlaşyp dogan bolmagy gös-göni halk bähbidi bilen baglanyşyklydyr. Agzybirlik, doganlyk-dostluk, birleşme ideýasy biziň ata-babalarymyzyň asyrlarboýy edip gelen arzuwydyr («Dagdan arkasy bolanyň, daşdan ýüregi bolar»). Şol arzuw eposyň süňňüne birkemsiz siňdirilipdir. Doganlyk-dostluga, agzybirlige watançylygyň aýrylmaz bir bölegi hökmünde aýratyn uly orun berilmegi eposyň halkylygyna ýene bir gezek şaýatlyk edýär.

Görogly bir atadan ýalňyz we perzentsiz serkerde. Şeýle bolansoň eposda onuň mynasyp ogullygynyň, arkadaýanjynyň bolmagy üçin ýol agtarylýar. Ol ençeme dag-dereleri, çölleri kä atly, kä pyýada geçip, weýeňnamly ýigit Öwezi özüne ogullyk alýar.

Göroglynyň özüne Öwezi ogullyk edinmeginiň düýp maksady, döwrüniň tala-byna görä, watan goragçysy edip ýetişdirmekden ybaratdyr. Hut şu maksat bilen hem oňa özüniň harby tilsimlerini öwretmeklige girişýär:

Men bilermen bu urşuň girdabyn,
Ozal başda öldürerler serdaryn.

Öwez Göroglynyň söweş tärlerini öwrenip, «Yüňi ýeten goç ýigit» bolup ýetişýär. Ol soňky söweşlere, eger eposyň dili bilen aýtsak, «hyrlynyň oky ýaly» atylyp gidýär. Iň güýçli duşmanlardan biri Arabyň naýza bilen agdarylmagy Öweze uly şöhrat getirýär. Görogly özüniň Öwez oglunyň şeýle ýeňşine guwanyp, ony arşa çykarýar:

Araby agdaran atdan,
Berekella, han Öwezim.

Duşmanlar, elbetde, Görogludyr Öweziň ataly-ogul bolmagyny özleriniň garşysyna sarsmaz güýjüň-howpuň döredigi diýip düşüňýärler. Şeýle bolansoň, olar her edip, hesip edip Öwezi ele salmaklygyň kül-külüne düşýärler. Hüňkar: «Her kim Göroglynyň Öwezini getirip berse, häzir baş ýüz tümen tylla berýän, gaýdyp gelende-de... ýigrimi baş ýaşynda, törde oturan gyzym bar. munam nikalap berýän» diýip, jar üstüne jar çekdirýär. Gazaba münen Hüňkara Öwezi gola salmak başardýar. Görogly Öwez oglunyň ele düşmegini, onda-da Hüňkar ýaly öçli duşmanynyň eline düşmegini hemme zatdan agyr görýär. Şu pursatda aýgytly hereket edip, onuň hatyrasyna janyndan-da geçmäge taýyn bolýar («Öwez diýp Görogly serinden geçer»). Görogly Öwezi daryň astyndan halas edip, özüniň mukaddes atalyk borjuna berjaý edýär.

Gahrymanyň öz ýurdunyň gözel tebigatyna, arçaly-çynarly daglaryna, boz marally çöllere, bütin türkmen sährasyna siňen gyzgyn mähri onuň watansöýüjilik duýgusynyň bir tarapydyr.

Ýürekden möwç urup çykýan sözleriň üsti bilen Magtymguly Dehistan sährasyny, Etrekdir Gürgeni, Seydi Lebaby, Mollanepes Maru-şahu-jahany wasp eden bolsa, «Görogly» eposynda şeýle söýgi Dehistana, Balkan daglaryna siňdirilipdir. Görogly ýurdundan, mesgeninden aýrylyp, alys ýerlere gidende, önüp-ösen ýerleri, Dehistanyň sährasy, «seýilgähi» bolan Balkan daglary ýadyna düşüp, özüni höwürtesiz guş ýaly duýýar.

Eposda Göroglynyň begenji, gyanjy, arzuw-islegleri tebigat hadysalary, dag-dereler bilen baglanyşdyrylyp janlandyrylýar:

Öwez oglum tapylmasa,
Sürmersiň döwrany daglar.
... Ýyldyz dagy, neçün gitmez dumanyň.

Tebigat hadysalarynyň janlandyrylmagy beýleki halklaryň folklor eserlerinde hem işjeň ulanylýar. Meselem, rus halk döredijiliginde derýanyň bulanyk akmagy (pomutilas reka), gara buludyň abanyp gelmegi (nadwigalas çýornaýa tuça) bilen haýsy-da bolsa bir howpuň, ýaramaz wakanyň, urşuň alamaty aňladylýar.

Görogly ruhobelentlige ýeňşiň esasy şertleriniň biri hökmünde garap, ýigitlerini mukaddes söweşe galkyndyrmagy başaýan serkerdedir:

Çandybiliň ýüwrük atyn münenler,
Il-halk üçin başyn ýola goýanlar,
Deň bölüp, Göroglyň nanyn iýenler,
Ýa alalyň, ýa öleliň, ýigitler...

Diýmek, Görogly söweşjeň ýigitleriniň önünde diňe iki ýol goýýar: «ýa almalý, ýa ölmeli» – üçünji ýol ýok. Soňra ol özüniň şahsy göreldesini görkezip, söweş meýdanyna arslan bolup atylýar:

Görün ynha Göroglynyň uruşyn,
Duşman bilen gapma-garşy duruşyn»

ýa-da

«Özgäňiz gylyçlaň dary,
Täk özüm Hüňkar üstüne.

Göroglynyň halk arasynda: «Ner dek güýçli, şir dek ýürekli, gaplaň dek çalasyn. aýy kimin asylyşly, durna dek görgür...» diýip häsiýetlendirilmegi bilen eposda onuň tebigy gahrymançylyk ukyby görkezilipdir.

Halk özüniň gahrymanyny ejiz halda-da duşmanlaryň cline gaýtawulsyz, göreşsiz bermeýär. Meselem, Göroglynyň ýigitlik bahary, dyzynyň kuwwaty gidip, bili бүкүlýär. Türkmenleriň ganyň duşmany Hüňkar Görogly şu haldaka, onuň üstüne «çöpde san bar, olarda san ýok» leşgerini sürýär. Göroglynyň olara nazary düşende, endamynyň tüýleri syh-syh bolup, «düýrme» gylyjyny iň soňky gezek işledýär («Görogly bar güýjüni ýygnaň, nagra çekip, ýaraly gaplaň ýaly topuldy»).

Eposy döreden halk söýgüli gahrymanyny, hatda ölenden soňra-da, duşmanlaryň gözüne gudrat edip görkezipdir. Meselem, Görogly iň soňky damja ganyna çenli söweşip, dagyň gowagynyň agzynda jan berýär. Soňra gözleriniň ody alnan duşmanlar öli ýatan Görogludan eýmenip, ep-esli wagt onuň ýanyna baryp bilmän, simap kimin sandyraklaşýarlar.

Eposda ündelýän ynsanperwer ideýalaryň biri-de baş gahrymanyň türkmen halkynyň ählisine bir jan, bir ten hökmünde garamagydyr («Küllü türkmen

barysyny, men söýermen ili bilen»). Türkmen taýpa-tireleriniň arasyndaky bolan geçmişdäki agzalalyk, dagynyklyk eposda asla agzalmaz. Diýmek, halk şeýle agzalalygy, dagynyklygy ýek ýigrenipdir. Agzybirlik– birleşme ideýasy türkmenleriň asyrlarboýy ýüreklerde besläp gelen arzuwydyr. Şeýle bolansoň, bu tema halk döredijiliginiň dürli žanrlarynda, şol sanda «Görogly» eposynda hem watançylygyň iň belent şahasynyň biri hökmünde uly orun berlipdir.

Duşmanlar Göroglynyň halk bilen jebisligine, üstesine-de onuň gaýry ýurtly adamlar bilen doganlyk-dostluk aragatnaşygyna görübilmezlik edip, baryp ýatan hilegärlige baş urýarlar. Zandyýaman Hünkar «ýagymnysy küýki, boýny бүкür, iki egni gulagyndan geçip duran» Zeýnel kempiriň üsti bilen Görogludyr Akbeg ogly Bezirgeniň arasynda ýiti garşylyk döredip, soňkynyň ölümine sebäp bolýar. Hünkara satylan Zeýnel kempir «Dagy-daşy ýel bozar, adam arasyňy söz bozar» diýlişi ýaly, Göroglu: «Bezirgen gelse, ýurduň-a bir talar, perizadyňy-da eliňden alar» diýen sözler bilen ýüzlenýär. Görogly şum kempiriň hilesine ynanýar we ganygyzgyňlyk edip, Bezirgene bolan garaşyny üýtgedýär. Soňra yzyndan ýetip, ony öldürýär. Göroglynyň bu haýýar kempire, içala ynanjaňlyk etmegi, elbetde, onuň gowşak tarapydyr. Ýöne welin Görogly özüniň bu hereketiniň nädogrudygyny mertlerçe boýun alýar we etmişine hyrçyny dişläp gynanýar. Bezirgeniň aýal doganyndan ötünç sorýar («Aglama, Aýsoltan, agaň bolaýyn»). Soňra nähak dökülen gan üçin Zeýnel kempir gazaply jezalandyrylýar, «Görene göz, eşidene gulak» edilip, üstünden daş ýagdyrylyp öldürilýär.

Eposda Göroglynyň ýerliksiz ynanjaňlygy berk ýazgarylypdyr. Muny delillendirmek üçin «Kempir» şahasyna salgylanmak bolar. Görogly bu ýerde hem duşmanlar tarapyndan iberilen içaly kempiriň hilesine ynanyp, oňa rehimdarlyk edýär. Kempir bolsa Göroglynyň bu gowşak tarapyndan peýdalanylýan, onuň ynamy-na girýär we Gyratyny ogurlap gaçýar.

Görşümüz ýaly, halk Göroglynyň şeýle ynanjaňlygyny ýaşyрмаýar, eýsem bu tragik hakykaty bolşy ýaly görkezip, öz gahrymanynyň men-menligini ýüze çykarýar. Soňra bolsa ony çekip bolmajak kynçylyklara uçradyp, «eli bilen edenini egni bilen çekdirýär». Göroglynyň ogurlanan Gyratynyň yzyndan paýy-pyýada, ilden-ile sorag salyp gitmegini, başyndan geçiren agyr günlerini, ýürek awusy bilen aýdýan elegiýasyny ýada salýň:

Meslik bilen Gyratymy aldyrdym,
Maňa bir garryja zalymdan boldy»

ýa-da:

Men-menlik guratdy ömrümiň salyn.

Bu ýerde halk öz döwrüniň şeýle hem geljekki nesliniň gahrymanlaryny şunuň ýaly ýerliksiz ynanjaňlygyň zyýanly netijesinden habardar edýär.

Göroglynyň ýene bir gowşak tarapy kähalatlarda onuň öz güýjüne buýsanyp, duşmanlaryna kembaha garamagydyr. Ol Reýhan Arap ýaly güýçli duşmanyny äsgermezlik edip, howply ýagdaýa uçraýar. Gahrymanyň şunuň ýaly kemter taraplarynyň görkezilmegi eposda duşman bilen dosty saýgarmak, olaryň güýjüne dogry baha bermek ideýasynyň öňe sürülenligini aňladýar. Görogly soň-soňlar geçen ýoluna ser salyp, seresaply hereket edýär. «Zelesiň ýaryndan gaýtmagam bir peýda» diýlen parasatly sözlerden ugur alyp, ýerliksiz ynanjaňlykdan, men-menlikden el çekýär:

Joşma-ha Görogly, joşma,
Gyrat münüp hetden aşma.

Şeýlelikde, halk öz söýgüli gahrymany Göroglyny durmuşyň iň howply, iň kyn we çylşyrymly ýollary bilen äkidip, ony käbir ýalňyşmalary, azaşmalary ýeňip geçmek hadysalarynda-da terbiýeläpdir.

Görogly duşmanlarynyň üstüne hemişe at salyp durman, eýsem olara kä halatlarda assyrynlykdan aralaşmany hem başaýar. Şeýle ýol bilen ol duşmanlaryny olaryň hut öz höwürtesinde gyrgyna berýär. Soňabaka Göroglynyň, ýeri gelende, gaçyşy-da harby hilä-taktika öwrülýär.

Göroglynyň aýal-gyzlara bolan ynsanperwer garaýşy, duýgudaşlygy bilen eposda halkyň demokratik ösüşi öňe sürülüpdir. Görogly Agaýunusa, Gülendama, gelinleri Güluha, Gülaýyma, Aýsoltana, Bibijana we beýlekilere hormat goýup, olaryň zenanlyk mertebesini hemişe ýokary tutýar. Agaýunus periniň akyllý maslahatlaryny diňläp, onuň bilen içgin pikir alyşýar.

Göroglynyň ynsanperwer garaýşy hemişe halal zähmet bilen güzeran görýän ýönekeý halk köpçüliginiň, garyp-gasarlaryň, çopan-çoluklaryň tarapynda. Muňa Agaýunus periniň:

“Hatarda yük alan nerniň biri sen.
Garyplar başynyň howandary sen”

diýen çuň manyly sözlerini mysal getirmek bolar.

Görogly Çandybiliň häkimi, emma muňa garamazdan, ol döwrüniň han-begleri ýaly ile salgyt salyp, hazyna toplamagy öňünde maksat edinip goýmaýar. Eýsem ol: «Nan diýene nan, serpaý diýene serpaý berip, at çapdyryp, altýngabak atdyrýan», sahylykda öz döwrüniň Hatam Taýy bolan serkerdedir. Şeýle häsiýetler Göroglynyň halk tarapyndan gyzygyn söýülmegine sebäp bolýar.

Eposda ýöredilýän mazmun boýdan-başa öz döwrüniň talabyna – gahrymançylykly söweşe gabat getirilipdir. Bu fakt «Görogly» eposynyň kompozisiýa taýdan-da, mazmun taýdan-da çuň halkylygyna şaýatlyk edýär.

Dogry, gahrymanlaryň hereketleri eposda öz bolşundan ulaldylp görkezilýär. Meselem: «...Ine, tagsyr, «Wellemşaha» şu «Aýlantabak» diýenem bir oýny bar, onam görkezýin» diýip, kepjäniň sapynyň ujuragyndan tutup, gözünü ýumup pyr-

lanyberdi. Bir-iki ýarymynyň bokurdagyndan degýär, göwresi otyr, kellesi pyzlawuk kădi ýaly bolup honda ýatyr». Bu ýerde ulaltma däbine eýerilip, duşmanlaryň bir-salynda gyrgyna berilmegi bilen halkyň arzuw-islegi, duşmanlara bolan ýigrenç duýgusy açylyp görkezilýär.

Eposda Göroglynyň keşbi onuň bilen bir maşgalada öňüp-ösen Genjimiň keşbine garşylykly goýlupdyr. Genjim öz bähbidini il-günüň bähbidinden ýokary tutýan, gara nebsiniň ýesiri bolan tersin tipdir. Eposy döreden halk Genjimiň mysalynda egoist, harsydünýä tipiň keşbini beripdir. Haýsy bir ýerde onuň ady tutulsa, ol diňe öz ojagy barada alada edýän doýmaz-dolmazynyň biri hökmünde pislenilýär. Muny başgalaryň däl, eýsem hut atasy Jygalybegiň sözleri bilen-de delillendirmek bolar. Genjim nebsiniň, gysgançlygynyň derdinden telpegini-de täzeläp bilmeýär. Eposyň «Arapdan ar alyş» şahasynda öz atasynyň ynamyndan gaçan näletkerdäniň keşbi şeýle çekilýär: «Genjim nebsine ýeser zaňňar. Telpeginiň ýeserini aşyryp, şol ýaňrap oturyşy».

Görogly ar-namysy yzarlap, alys ýurtlara gidende, ýigitlerine ýüzlenip: «Eger çişip ölseňiz-de, Genjimiň malyna el gatmaň» diýip, tabşyryp gitmegi Genjimde dogan-garyndaşlyk, arkalasýk ýaly duýgularyň bolmandygyny aňladýar. Genjim aldym-berdimli söweş gidip durka-da, aýalynyň ýanyndan aýrylman janly maslyk bolup galýar. Iň bärki zat, türkmenlerde bir hoş habary getirene söýünji bermek, adyny tutmak, guwandymak ata-baba gelyän dăp. Emma Genjim «Ýere-göge sygmaýan mal-garasyndan» «Görogly gelyär» diýen hoş habary buşlaýan ýigide ýekeje kel toklusyny-da bermäge bogny ysmaýar, gaýta özüne tarap gelyän şol ýigide gözi düşende, «Nesýe goýun dilemäge gelyändir» diýip, gara gaýga batýar. Ýigit:

– Haý, Genjim aga, söýünji, söýünji, Arabystandan Görogly iniň geldi – diýende, ol:

– Ä, gelse gelipdir-dä... – diýip, ýaňky ýigidiň ýüzüni alýar.

Genjim eposda ýeke-täk husydyň keşbi dăldir. Genjimiň üsti bilen diňe öz ojagy barada alada edýän husytlaryň ählisi paş edilýär. Genjim ýaly tipler, umuman, türkmen halk döredijiliginde, türkmen klassyky edebiýatynda hemişe ýazgarylýar.

Ýusup Has Hajyp Balasagunly

Ýusup Has Hajyp 1020-nji ýylda Balasagun şäherinde dogulýar. Balasagun şäheri häzirki wagtda Gyrgyzystanyň Tokmak şäheriniň golaýynda ýerleşýär. Balasagun söwda merkezleriniň biri bolup, iki gezek Garahanlylaryň paýtagty bolupdyr. Ýusup sowatly bolup, arap-pars dillerini örän oňat bilipdir. Edebiýat, astronomiýa, matematika, pelsepe, geografiýa we ş.m. ylymlar bilen meşgullanypdyr. Şahyryň «Kutadgu bilik» eseri Garahanlylar döwründe döredilipdir. Eseri şahyr 1069–1070-nji milady ýylynda 50 ýaşlarynda ýazypdyr. Şahyr «Kutadgu bilik» eserini Balasagun şäherinde ýazyp başlaýar, Kaşgaryda tamamlaýar. Eseri Garahanlylar hökümdary

Tawgaç Bugra hana bagyşlaýar. Häkim Ýusuby hormatlap, oňa «Has Hajyp» işik derejesini berýär. Biziň döwrümize onuň üç sany golýazmasy gelip ýetipdir. Biri Wena şäherinden tapylyp, XV asyrdaky uýgur harpynda Geratda göçürilipdir. Ikinjisi arap harpynda bolup, Kairden; üçünjisi hem arap harpynda bolup, 1916-njy ýylda Özbegistanyň Namangan şäherinden tapylypdyr. Eseriň ilki başda haýsy harpda ýazylandygy belli däl.

«Kutadgu bilik» eseri

Eser türki dilde ýazylyp, jemi 73 bapdan ybarat bolup, eserde dört sany mesele öňe sürülýär: Adalat, Döwlet, Akyl, Kanagat. Olaryň her birine türki dilde at berilýär. Adalat – Gündogdy patyşa ornunda goýulýar. Döwlet – Aýdoldy weziriniň ornunda, Akyl – Okdolmuş weziriniň oglunyň ornunda, Kanagat – Odgurmuş weziriniň garyndaşynyň ornunda goýulýar. Olaryň arasyndaky sowal-jogaplar, aýdyşyklar beýan edilýär. Eserde Gündogdy diýen hökümdar taryplanylýar. Gündogdynyň şöhraty uzaklara ýaýraýar. Aýdoldy diýen akyly adam onuň gullugynda bolmak üçin paýtagta gelýär. Ol köp horluklary, jebir-sütemleri gören. Ol köp dost-ýar toplan. Söhbetdeşlikden soň Gündogdy Aýdoldyny işe alýar. Ol öz akyl-paýhasy bilen wezirlik derejesine ýetýär. Patyşa ak-ýürekden hyzmat edýär. Birnäçe wagt geçenden soň, patyşadan rugsat alyp, öz ýurduna gaýdýar, şol ýerde hem aradan çykýar. Aýdoldynyň ogly Okdolmuş hem hyzmat üçin Gündogdynyň köşgüne gelýär. Ol akyl-paýhasy bilen patyşanyň ynamyna girýär, onuň göwnünden turýar. Patyşa akyly adamlary töweregiňe jemleseň, döwlet işine köp peýda getirýändigine anyk göz ýetirýär. Terkidünä bolup il arasyňa çykan Odgurmuşy saraýa çagyryýar. Okdolmuşyň paýhasly gürrüňlerini diňläninden soň, Odgurmuş hem köşge gelýär. Gündogdy Odgurmuş bilen döwleti dolandyrmak işleri, ahlak-edep we ş.m. barada köp gürrüň edýär. Odgurmuş Gündogda köp-köp maslahatlary berýär. Şahyr garahanlylaryň hökümdarlaryny adalatlylyk, pähim-paýhaslylyk bilen iş etmäge çagyrypdyr. Özünüň-de köşge golaý durýandygyny äşgär edýär. Şahyr eserde häkimleriň keşplerini aşa ideallaşdyrýar. Olary artykmaç taryplaýar. Meselem: «Patyşa ýokary gatlak emeldar bolup, garamaýak halkdan akylydyr. Bile oturyp -turmaly däl» diýse, tersine: «Patyşa, emeldarlar halka ýakyn bolmalydyr. Çünki halk olary ekleýär. Şonuň üçin halka kömek etmelidir» diýýär. Şahyr «Häkim bilimli, düşüňjeli adamlardan saýlanylmalý, diňe şeýle adamlar häkimlige mynasyp bolar, alymlar bilen aragatnaşykda bolmaly, beg-häkimler öz ähli gujurgaýratyny döwlet işlerine, bilimi ösdürmäge sarp etmeli, meýhorlykdan, ýaramaz işlerden gaça durmaly, şonda ol halkyny bagtly ýaşadyp biler, öz şahsy bähbidini jemgyýetçilik bähbidinden soňda goýmaly, halka ýaramly kadalary ýöretmeli, ilata yük çekdirmän, özi yükçi bolmaly» diýmek bilen, häkim gatlaklary adalatly bolmaga çagyrypdyr. Ýeri gelende olary tankytlapdyr.

Bu begler ot, ol oda barma golaý,
Golaý barsaň, seni köýdürer alaw.
Osal bolma, begler köýer ot durar,
Köýer oda barsaň, bagtyň ýandyrar.

Şahyr häkimleriň «Il üçin ynançly, durnukly we dogry kanunlary çykarmagyny talap edýär. Çykarylan kanuny wezipeli adamlar-da, daýhanlar-da, gürrüňsiz, öz wagtynda ýerine ýetirmeli, döwlet salgytlaryny wagtynda toplam, döwlet gaznasyna tabşyrmaly, ähli halk hökümdaryň dostuna dost, duşmanyna duşman bolmaly» diýýär.

Şahyr ylma sarpa goýupdyr. Alymlara uly hormat goýmalydygyny, olary döwlet işlerinde ulanmalydygyny şeýle teswirleýär:

Kişi iki dürli bolup at alar,
Birisi öwreder, biri öwrener.
Şu iki bolmadyk adam däl, ýylky,
Hala ikinji bol, hala-da ilki.

Eserde tebigat ylmy barada, diplomatiýa işi, ilçileriň özlerini nähili alyp bermalydygyny, ilçiniň örän duýgur, bilimli, düşüňjeli, her bir çylşyrymly ýagdaýdan baş çykaryp bilýän, dilewar, açyk ýüzli, otur-turşy bilýän, sözüň manysyna dogry düşüňýän adam bolmalydygyny aýratyn nygtaýar.

Eserde goşun ýolbaşçysynyň söweş üstünliklerini beýik sungat hökmünde taryp edipdir, söweşde duşmany ýeňmek üçin goşun serkerdesine mahsus bolmaly sypatlary şeýle kesgitläpdir:

Birinji: dogry söz-ýoluny açar,
Gepi iki çykça, ynamdan gaçar.

Ikinjiden: jomart bolmaly serdar,
Bahyl bolsa, onuň goşuny dargar.
Üçünjiden: bolmaly ol dogumly,
Eger gorkak bolsa, başy ölümlü.

Dördünjiden: başy çyksyn hileden,
Şeýle bolsa, syrtmak salar şire-de...

Ýusup Balasagunly bu eserinde diliň jemgyýetçilik hyzmaty, onuň durmuşdaky ähmiýeti hem-de söze erk etmek meselesine onlarça setiri bagyş edipdir. Metbugatda filologiýa ylymlarynyň kandidaty M.Saryhanowyň «Kutadgu bilik» dil hakyn-da» diýen işi berildi. Onda dil barada şeýle maglumat berilýär:

«Kutadgu bilik» dil hakynda

XI asyryň ikinji ýarymynda Garahanly türkmen döwletinde ýurtda ýetilen derejäni saklamak we ösdürmek pikiri döreyär. Bu taryhy zerurlygy Ýusup Balasagunly duýup, özüniň «Kutadgu bilik» /«Abadançylyk ylmy»/ atly uly göwrümlü eserinde döwletiň durmuşyna degişli meseleleriň toplumyny galam astyna alýar. Awtor diliň jemgyýetçilik hyzmaty, onuň durmuşdaky ähmiýeti hem-de söze erk etmek meselesine onlarça setir bagyş edipdir.

Til erdemin münin asygyn ýasyn aýur

Ukuşka biligke bu tylmaçy til
Ýaruttaçi erni ýorik tilni bil

Kişig til agyrlar, bulur kut kişi
Kişig til uçuzlar, baryr ýer başy

Til arslan turur kör işikte ýatur
Aýa ewlig ýer sak başyňny ýiýur

Tilin emgemiş er negii tir eşit
Bu söz işke tutgyl özüňe iş tut

Mini emgetür til idi ök telim
Başym kesmesini keseýin tilim

Biliglig bilig birdi tilke byşyg
Aýa til idisi küdezgil başyg

Esenlik tilese seniň bu özüň
Tiliňde çykarma ýaragsyz sözüň

Bilip sözlese söz biligke sanur
Biligsiz sözi öz başyny ýiýur

Öküş sözde artuk asyg körmedim
Ýana sözlemište asyg tulmadym

Öküş sözleme söz birer sözle az
Tümen söz tügüniň bu bir sözde ýaz

Kişi söz bile kopty boldy melik
Öküş söz başyg ýirke kyldy kölük

Öküş sözlese ýañşady tir bilig
Ýana sözlemese ügyn tir tilig.

Kaly mundag erse ýoruk utru ur,
Ýoruk utru ursa kişig ýoklatur.

Tilig keđ küdezgil küdezildi baş,
Sözünü kysurgyl uzatylly ýaş.

Til asgy telim bar ýaşy ma öküş,
Ara ögditür til ara miň çöküş.

Kaly mundag erse bilip sözle söz
Sözün bolsu közsüz karaguka köz.

Biligsiz karagu turur belgülig
Ýory, aý, biligsiz bilig al ülig.

Togugly ölür, kör, kalyr belgi söz,
Sözün edgi sözle, özüň ölgüsiz.

Iki neň bile er karymaz özi,
Bir edgü kylynçy, bir edgi sözi.

Kişi todgy öldi sözi kaldy kör,
Özi bardy ýalňuk aty kaldy kör.

Tiriglik tilese özüň ölmegi,
Kylynçyň, sözün edgü tut, aý, бүgi!

Tilig ögdüm, ança ara söktüküm,
Tilekim söz erdi saňa ýördüküm.

Kamug sözni ýygsa ukuş taplamaz,
Kerek sözni sözler kişi kizlemez.

Sözüm ogluma sözledim men toňa,
Ogul minde altyn maňa ne teňe.

Saňa sözledim men sözüm, aý, ogul,
Saňa birdi bu pend özüm, aý, ogul.

Kümüş kalsa altyn meniňden saňa,
Any tutmagyl sen bu sözde teňe.

Kümüş işke tutsa tüker, alkynur,
Sözüm işke tutsa kümüş kazganur.

Kişiden kişiğe kumaru söz ol,
Kumary sözüg tutsa asgy ýüz ol.

**Dil edebiň, müýnüň,
peýda-zyýanyny aýdýar.**

Akyla, bilime bu dilmajy dil,
Adamy ýagtyldýan açyk dili bil!

Kişi dil sarpalar, tapar bagt kişi,
Kişi dil har tutar, gider är başy.

Dil arslandır, gör, işikde ýatar,
Sak bolmasaň, eýa başyňy iýer.

Dilin emgän kişi nähilidir eşit,
Bu sözi işe tut, özüňe ýoldaş!

Meni emgeýär dil eýesi köp-telim,
Başym kesilmänkä, keseýin dilim.

Sowatly bilim berdi dile bişirip,
Eýa, dil eýesi, goragyn başyň!

Esenlik isleseň seniň bu özüň,
Diliňden çykarma ýararsyz sözüň!
Bilip sözlense söz, bilimli diýler,
Bilimsiz söz öz başyňy iýer.

Köp sözde artyk peýda görmedim,
Ýene sözlemek peýdasyndan geçmedim.

Köp sözleme, sözi azajyk sözle,
Tümen söz düwnüni bir sözde çözle!

Kişi söz bile galdy, beg boldy,
Köp söz kimsäniň başyn ýere saldy.

Köp sözleseň, gowşayandyr bilim.
Ýene sözlemeseň, laldyr diliň.

Şeýle bolsa, açyk dogry sözlegin,
Dogry söz kişini mydam ýokladar.

Diliňe erk etseň, gutarsyň başyň,
Sözüňi gysgansaň, uzalar ýaşıň.

Zyýanam bar, ýöne peýdasy – telim,
Kä öwüp, mün kerem döwýändir dilim.

Eger şeýle bolsa, bilip sözle söz
Sözüň bolsun gözsüz körlere-de göz.

Bilimsiz kör bolar, muny pugta bil,
Ýör, eý, bilimsiz, bilim paýyň al!

Doglan öler, ger, galar belli söz,
Ýagşy söz sözleseň, özüň ölgüsiz.

Iki zat bilen är garramaz özi,
Bir ýagşy gylygy, bir ýagşy sözi.

Kişi dogdy, öldi, sözi galdy, gör,
Özi gitdi, adam ady galdy, gör!

Dirilik isleseň özüň öleňsoň,
 Gylygyň,sözüň ýagşy tut,eý, akyllym!
 Dili öwdüm, ýene niçe sözdügim,
 Islegim sözdi saňa bardygym.
 Hemme sözi ýygsaň, akyl taplamaz,
 Gerek sözi sözlär kişi gizlemez
 Sözüm ogluma sözledim men, batyrym,
 Ogul, mende ne altyn bar, ne kümüş?!
 Saňa sözledim men sözüm, aý, ogul!
 Saňa berdim bu pendü özüň, aý, ogul!
 Kümüş galsa, altyn menden saňa,
 Ony tutmagyn sen bu söze deňde
 Kümüş işe tutsaň, tükener, baýar,
 Sözi işe tutsaň, kümüş gazandyr!
 Kişiden kişige ol miras sözdür,
 Wesýet sözün tutsaň, peýdasy ýüzdür!

Metbugatda başga-da «Ýusup Balasagunly sözleşmiş...» diýen at bilen onuň dana setirleri berildi. Biz ony şol görnüşinde bermegi makul bildik.

Ýusup Balasagunly sözleşmiş...

- Şeker, ýilik bilen baksanam, asylsyzlyň hereketi wepasyz we jepaly bolar.
- Ýnsanlaryň pesi – haýasyz adamdyr, haýasyzlyň dili dogry söz sözleşmez.
- Haýasyz adamdan uzak dur, uzak!
- Haýa bilen ynsanyň abraýy artar.
- Gözel ynsanyň tebigaty-da gözel bolar.
- Ýaramazlyk niredede bolsa, ýaramazlar hem şol ýerdedir.
- Ýaman ýagşy bilen hiç bir zaman görüşmez, dogry egri bilen ýola düşmez.
- Tümlük ýagtylyga ýakynlaşmaz, ýaşyl suw gymyzy ataşa myhman bolmaz.
- Her bir närse özi kibi zada garaşar.
- Ýöreyän, uçýan her bir zada bak, her biri öz deňine tarap gider.
- Tanamaýanyň tanamak isleseň, onuň tanaýanlaryny sora.
- Tekepbir adam gafletde galar.
- Ýaramazlara gazap et, ýagşylara – hormat.
- Gorkak kimse duşman görse hassa bolar.
- Ýaman ynsany öwseň, ol ýagşy bolar.
- Döwleti gylyç bilen ele alyp bolar, ýöne galamsyz döwlet saklatmaz.
- Tebigaty ýagşy ynsan sözlerine dyngy berip geplär.

- Gözi dok ynsan wezipe başynda para almaz, wezir para alsa, beg gülkünç ýagdaýa düşer.
- Ýola düşen işi bozan-da, bişen işi çig eden-de paradyr.
- Ynsan parasatly bolsa, hiç wagt mala mätäç bolmaz, bilimli bolsa, işinde ýalňyşmaz.
- Bilimden nesibini almadyk kişä diri diýmek bolmaz.
- Bilimsiz adam boş bir galypdyr.
- Akylsyz adam miwesiz aňaç kibidir, aç adam miwesiz agajy näme etsin.
- Köňli bolmasa, ynsan gury suratdyr.

Mahmyt Kaşgarly. «Diwany-lugat it-türk» eseri

2008-nji ýylyň «Halkara diller ýyly» diýlip yglan edilmegi adamzadyň yn-sanperwer ýörelgelerine nur çäýdi. Dünýä milletleriniň ruhy-ykdysady ösüşleri dilde şöhlelenýär. Diliň ähli aýratynlyklaryny, taryhyny öwrenmek milletiň ruhy gujurynyň näderejededigini kesgitlemäge kömek edýär, dünýägaraýşyňy ösdürýär.

Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda dana akyldarlarymyza, taryhy şahsyýetlerimize, söz ussatlarymyza sarpa goýmak has-da rowaçlanýar. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow türkmen alymy Mahmyt Kaşgarlynyň medeniýeti goldamak we ösdürmek boýunça dünýäniň in uly halkara guramasy UNESCO tarapyndan belenip geçilýän doglan gününüň 1000 ýyllygy mynasybetli 2008-nji ýylyň fewral aýynyň 21–22-si aralygynda Aşgabatda «Mahmyt Kaşgarly türkologiýa ylmyny esaslandyryjydyr» atly halkara ylmy maslahaty geçirmek hakynda karara gol çekdi. Ol maslahatyň maksady Mahmyt Kaşgarlynyň giň we bay mirasynyň öwrenilişine halkara ylmy-medeni jemgyýetçiliginiň ünsüni çekmekden ybaratdyr.

Mahmyt Kaşgarly Görogly beg Türkmen eýýamynyň dilçisi, mirasgäri, şiweshnasy, edebiýatçy alymy, türki diller boýunça bilermen bolupdyr. Mahmyt Kaşgarla ýeke-täk ensiklopedik äheňli «Diwany-lugat et-türk» sözlügi uly şöhrat getiripdir. Şu işiň gymmatlydygyna esaslanyp, beýik alym tutuş türkologiýada, türkmen dilşynaslyk ylmynda-da kerwenbaşy hasaplanýar.

Bar bolan maglumatlara görä, XI asyrdaky ýaşap geçen Mahmyt ibn Husaýyn ibn Muhammet al Kaşgarlynyň asly oguz türkmenleriniň kynyk taýpasyndaky bolupdyr. Ol Kaşgarda eneden bolýar. Geografikleriň düşündirmegine görä, Kaşgar şäheri häzirkä Hytaý Halk Respublikasynyň demirgazyk-günbatar tarapynda ýerleşýär. Ol ýerlerde eždatlarymyz ýaşapdyrlar. Oňa häzirem ol ýerlerde gady-my salyr türkmenleriniň nesilleriniň ýaşamagy şaýatlyk edýär. Mahmyt Kaşgarly başlangyç bilimi öz obalarynda alypdyr. Ol köp ýerlere syýahat edipdir. Mahmyt Kaşgarly begzada neslinden bolup, ýaşlyk ýyllaryny okuwa we zähmete besläpdir. Yetginjeklik ýyllaryndan başlap, türki taýpalara degişli maglumatlary toplamaga

başlapdyr. Şeýlelikde, «Diwany-lugat et-türk» sözlügi dünýä inipdir. Bu iş beýik Seljuklaryň iň rowaç wagtynda soltan Mälik şanyň döwründe ýazylypdyr. Mahmyt Kaşgarlynyň «Türki dilleriň sintaksisiniň göwherleri» kitabynyň hem bolup, onuň biziň günlerimize gelip ýetmändigini barada aýdylýar. Kaşgar – gadymy taryhy we geografiýa babatdaky kitaplarda ýatlanýan meşhur şäher. Häzirki wagtda Hytaý Halk Respublikasynda Gündogar Türküstan diýip atlandyrylýan okrugyň merkezi şäheridir.

Kaşgar sebiti miladynyň XII asyryna çenli türkleriň, has takygy, uýgurlaryň, garahanly türkmenleriň, garahytaýlaryň ýaşaýan we dolandyryýan mesgeni bolupdyr.

1875-nji ýylda Kaşgar Gündogar Türküstantyň paýtagty diýlip ykrar edilýär. 1928-nji ýyldan 1937-nji ýyla çenli Garaşsyz Türküstan döwleti bolup ýaşaýar. Şol ýylyň ahyrynda bolsa bolşewikleriň hemaýaty bilen ol ýerleri Hytaý öz çäğine goşýar. Häzirki wagtda Gündogar Türküstan ýa-da Kaşgar sebiti hytaý dilinde resmi ýagdaýda Sinszyan diýlip atlandyrylýar. «Sinszyan» sözüni hytaýçadan türkmençä geçirsek, «Täze tapylan ýer» diýen manyny berýär. Ol sebitde häzirki wagtda hem türki kowumlar ýaşaýarlar.

Mahmyt Kaşgarly «Diwany-lugat et-türk» eserini 85 ýaşynda ýazyp tamamlapdyr. Bu waka beýik alymyň ýalançyny terk etmezinden 12 ýyl ozal bolup geçipdir. Ol ajaýyp eserde 7500 söz, 290 pähim, atalar sözi, nakyllar hem-de 220 kytga (şygır setirleri) ýerleşdirilendir. Yöne alymyň bir sözi düşündirmek üçin ony bir sözlemiň içinde hem mysal getirýändigini göz önünde tutsak, onda ol sözlükde getirilen türkmen sözleriniň sany 15000-den hem aňyrdadyr.

Okyjylarda: «Eger Mahmyt Kaşgarly ýa-da arap dilinde eser ýazan akyldarlar oguz-türkmen neslinden bolsalar, näme üçin öz eserlerini arapça ýazypdyrlar?!» diýen sowalyň ýüze çykmagy hem ahmal.

Sebäbi ol döwürler yslam dininiň merkezi, halyflyk araplaryň elinde bolupdyr. Onsoňam Garahanly türkmen neslinden bolan hökümdar hem, Mahmyt Gaznaly hem arap diline üns berip, ol dili resmi döwlet dili hökmünde kabul edipdirler. Arap dilinde ýazmagy başarmaýan şahsyýete, alym-dana hökmünde orta çykmak örän kyn bolupdyr. Yekeje mysal, hatda hekim Omar Haýýam hem özüniň 7 ylmy işinden diňe ikisini pars dilinde ýazypdyr.

Mahmyt Kaşgarly ol ajap eseriniň sözbaşysynyň ahyrky sahypalarynyň birinde türki kowumlarynyň ýaşaýan mekanlarynyň kartasyny ýerleşdiripdir. Ol türki kowumlaryň şejeresi, ýaşaýan mekanlary barada çyzylan hem-de bize gelip ýeten ilkinji we iň gadymy kartadyr.

Bu kartada gadymy türki kowumlaryň ýaşaýan ýerleri, olaryň goňulary görkezilen. Kartanyň merkezinde ol zamanlar Gündogar Türküstantyň baş şäheri, ýagny paýtagty bolan Balasagun ýerleşdirilen.

Balasagun şäheriniň ol kartada merkezi şäher diýlip görkezilmegi bilen ummasyz giň Türküstan diýarynda ýerleşýän daglaryň reňkini Mahmyt Kaşgarly

gyrmyzy reňkde, deňizleri ýaşyl, kölleri sary, çay derýaçalary mawy reňklerde çyzypdyr.

Sebitler hem taýpa atlary, şäher atlary nepis edilip ýazylypdyr.

Dilçi alym Mahmyt Kaşgarlynyň «Diwany-lugat et-türk» eseri öz zamanasynda diýseň uly şöhrata eýe bolupdyr, şonuň üçin hem oguz-türkmen alymlarynyň, dilçileriniň onlarçasý oguz-türkmen dili barada ondan soňky ýüz ýyllyklarda birnäçe eserleri ýazypdyrlar. Ýnha, olaryň käbiriniň atlary:

1. «Al-adrak-l-lisan-ul et-Türk»
2. «Helitel lisan we helbet-ul biýan»
3. «Belaget-ul-mpştak fi log'at et-Türk wel-kyfjak».

Ýöne bularyň hiç biri Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüginin derejesine ýetip bilmediler.

Mahmyt Kaşgarly aslyýetinde hem asylzada maşgalada, hijri-kamary hasabyn-da 380-nji ýylda Gündogar Türküstanyň Barsgan şäherinde dünýä inýär (Ol şäher Yssyk kölüniň golaýynda ýerleşen). Ýöne ol hakanlygyň nesil dowamatlarynyň arasynda üznüksiz dowam edýän ýiti dawalar, duşmançylyklar netijesinde, Mahmyt Kaşgarly öz dogduk sebitini taşlap, Merkezi Aziýadaky oguz-türkmenleriň arasyna gelip, mekan tutunýar. Soňra ylma teňneligi ony parslardyr araplaryň ýaşaýan sebitine äkidýär. Netijede, ol, oguz-türkmen, türki dillerini, başga-da pars, arap hem-de ýunan (grek) dillerini kämil öwrenýär.

Mahmyt Kaşgarly Barsgan şäheriniň adyny gadymy oguz-türkmen hökümdary Afrasiýabyň ogly Barsganyň ady bilen baglanyşdyrýar hem-de ol şäheri Barsganyň esaslandyrandygyny habar berýär. Ýöne soň Mahmyt Kaşgarly Barsgandan Kaşgara göçýär. Şonuň üçin hem onuň lakamy Kaşgary, ýagny Kaşgarly bolupdyr.

Kaşgarly kitabyňyň aglaba ýerinde «türk» sözünü ulanýar, kä ýerde bolsa «oguz türkmenleri» diýip beýan edýär.

2000-nji ýylyň fewral aýynda biziň ýurdumyzda «Mahmyt Kaşgarlynyň «Diwany-lugat et-türk» eseri türkmen diliniň, edebiýatynyň we taryhynyň çeşmesidir» ady bilen ylmy maslahat geçirildi.

«Türkmen edebiýatynyň taryhy» atly kitapda (Aşgabat, 1975 I, tom). 37–52-nji sahypalarynda maglumat berilýär.

Alym Nazar Gullaýewiň ýazmagyna görä, «Diwany-lugat et-türk» sözlüginin girişinde şeýle ýazgy bar: «Men türkler, türkmenleriň, oguzlaryň, çigilleriň, ýagmalaryň, gyrgyzlaryň şäherlerini, gyşlak hem ýazlaglaryny köp ýyllaryň dowamynda aýlanyp çykdim, sözlerini topladym, dürli sözleriň özboluşlylygyny öwrendim, anykladym. Men bu işleri dil bilmeýänligim üçin däl, bu dillerdäki her bir kiçijik parhlary hem anyklamak üçin etdim...». Toplanan sözler, milli aýratynlyklar fonetika, leksika, morfologiýa, sintaksis ýaly dil biliminiň meselelerinden başga-da, halk döredijiligimizi, taryhy geçmişimizi, gadymy ýer-ýurt atlarymyzy,

däp-dessurlarymyzy öwrenmegi bilen baglanyşyklydyr. Ylmy işde türk kowumynyň ilkinji kartasy hem ýerleşdirilipdir.

Sözlükde «Üm bilse, är ölmez», «Aý dolan bolsa, el bilen ümlenmez», «Il aglak bolsa, doňuz depä çykar», «Guş ganaty bilen, är aty bilen myradyna ýeter» ýaly ýüzlerçe nakyllar hem öz beýanyny tapypdyr. Bu eser türkmen we türki halklaryň taryhyny, dilini we edebiýatyny, medeniýetini öwrenmekde tapylgysyz ähmiýete eýedir. Mahmyt Kaşgarlynyň bitiren işleriniň gymmatyny ýaş nesle düşündürmekde rus sözlükçisi Wladimir Dalyň we belli mirasgär Ümür Eseniň halkdan alyp, halka täze öwüşginler bilen gaýtaryp bermek ýaly asylly işlerini ýatlamak ýerlikli bolýar.

Türkmen alymy S. Ahally «Mahmyt Kaşgarynyň sözlügi we türkmen dili» (Aşgabat, 1958) diýen işini ýazypdyr. A. Annanurow kandidatlyk dissertasiýasynda (Aşgabat, 1960) sözlükdäki nakyllar barada durup geçipdir. M. Hydyrow «Türkmen diliniň taryhyndan materiallar» (1962), R. Rejebow «Gadymy türkmen edebiýaty» (1991) diýen işlerde gymmatly hazyna deňelýär. Golýazmadan göçürme Türkiýede saklanyp galyndy. «Diwany-lugat et-türk» dürli ýyllarda dürli dillere terjime edilipdir. Bu babatda türk alymy Kilisli Rifat, nemes alymy K. Brokkelman uly hyzmatlary bitiripdir. Bu işiň arap dilinde bolmagynyň sebäbi şol döwürlerde Gurhanyň dili bolan arap diliniň resmi dil bolandygy bilen düşündirilýär.

Türkmen dil biliminde ilkinji ylmy eser bolan «Türki dilleriň diwany» biziň günlerimizde täze ruhy we medeni Galkynyşlar eýýamynda ilkinji gezek asyl nusgadan, ýagny arap dilinden Türkmenistanyň milli medeniýet «Miras» merkeziniň bölüm müdiri Rahmet Gylyjow terjime etdi («Türkmen dili» gazetini).

Hoja Ahmet Ýasawy (1102(3) – 1165(66))

Medinede Muhammet, Türküstanda Hoja Ahmet.

Hoja Ahmet Yasawy Türküstan şäheriniň golaýynda Ýassy (Ýasa) diýen obada dogulýar. Onuň atasy şyh Ybraýym tanymal ruhany, şyh hasaplanypdyr. Sufizmiň dört basgançagy bolupdyr. Şyh Ybraýym şol basgançaklary geçipdir, köp sopolara gol beripdir.

1. Menzil – şerigata uýýan adamlar, dini kanunlary amala aşyryp, özüni kemsiz sopusylyk (sufistik) ýoluna salmaly.

2. Tarykat – sopy adyna eýe bolmaly, kemsiz din ýoluna düşen ruhany. Pirleriň ähli tabşyryklaryny berjaý etmeli, terkidünýälige baş urup, fiziki – maddy bähbitlerinden geçmeli, dine (ol dünýä) bolan höwes bilen ýaşamaly.

3. Magryfat – şägirt (mürüt) tutunmaga hakly, «aryp» diýen ady alýar, ähli zada perwaýsyz garamaly. Hudaýdan başga zady bilmeli däl.

4. Hakykat – özlerini «hudaýa-haka» gowşan hasaplaýar, olaryň arasynda diňe ölüm perdesi galýar.

Şyh Ybraýym Muhammet pygamberiň gyzy Patmanyň neslindenmiş. Hoja Ahmet Ýasawy ilki atasyndan, soňra Arslan baba diýen ruhanydan sufistik terbiýe alypdyr. Onan soň Buharadan Ýusup Hemedany diýen meşhur sufistden tälim alýar. Ol aradan çykandan soň, onuň ornuna geçýär, şyhlyk derejesine ýetýär. Şahyr medrese ylmyny alypdyr. Ýassa gelip sufistik ugur boýunça şöhrat gazanýar. Oňa Merkezi Aziýadan, Eýranyň köp ýerlerinden sufistik tälim almaga sopular gelipdir. Hoja Ahmedi keramatly hasaplapdyrlar. Rowaýata görä, Ahmet Ýasawy Muhammet pygamberden artyk ömür sürmekligi «günä» hasaplap, 63 ýaşyndan soňky ömrüni ýerzeminde geçirýär.

Altmyş üçge ýaşym ýetdi, ötdüm gapyl,
Ýedi ýaşda Arslan babam yzlap tapdy,
Her syr görüp, perde birle böküp ýapdy,
Bihamdilla gördüm diýdi, yzym öpdi,
Ol sebäpden altmyş üçde girdim ýerge.

Onuň sygyrlary dini häsiýetde. Ol bilimli adam bolmak bilen halk döredijiligini, döwrüniň edebiyatyny oňat bilipdir. Sygyrlaryny ýerli gepleşik dilinde (türki dilde) ýazypdyr.

«Hüw» halkasy guruldy,
Eý derwüşler, geliňler.
Halk sufrasy ýaýyldy,
Andan ülüş alyňlar.

Adamynyň asly birdir, bir-birinden parhyýa,
Biri başa agyrykdyr, biri gözge totyýa,
Suw içinde gamyş kändir, hemmesiniň ady bir,
Birisinden gant ederler, birisinden boryýa.

Onuň eserleri «Hikmetler diwany» diýen at bilen Daşkentde, Stambulda, Kairan-da birnäçe gezek neşir edilýär. Eser yslam dininiň kadalary bilen utgaşdyrylypdyr.

Gadymy türkmen dilinde eser ýazan Hoja Ahmet Ýasawa beýik türkmen ogly Magtymguly uly hormat goýupdyr, onuň ömür ýoluna belet bolupdyr. Ol hatda onuň nirede jaýlananyny hem ýañzydyp geçipdir. Muny şahyryň şu setirleri tassyklaýar:

Hyrka geýen Hoja Ahmet
Saýramdadyr – saýramda.

Türkmenleriň arasynda Hekim ata ady bilen meşhurlyk gazanan «Ahyrzaman kitaby», «Bibi Merýem kitaby» ýaly dini eserleriň awtory, pir Süleýman Bakyr-gany, Mansur ata, Abdylmälik, Täç Hoja dagy özlerini Hoja Ahmet Ýasawynyň

şägirtleri hasaplapdyrlar. Abdylmäligiň şägirdi, sygryň piri Zeňhi Baba hem Uzyn Hasan, Bedir ata, Sadr ata, Seýit Ahmet ýaly pirleri ýetişdirýär. Halyl ata bolsa Bahaweddin Nagyşbendiniň hem halypasydyr.

Teýmir 1395–1397-nji ýylda onuň gubrunyň üstüne uly haşamly gümmez galdyrypdyr. Soňky patyşalar hem alada edipdir. Onuň ýörelgeleri Wepaýynyň, Azadynyň, Andalybyň döredijiligine täsirini ýetiripdir.

Hikmetler:

Meniň hikmetlerim dertlik eşitsin,

Eşitgenler bary maksadga ýetsin.

Ýeti ýaşda Arslan babam yzlap tapy,
Hurma berip perde birlen syrym ýapy.
Behamdulla, gördüm diýdi ýüzüm öpti,
Ol sebäpden altmyş üçde ýerge girdim.

Hakdan saňa sözlär idim eşitmediň,
Dünýä goýup hak ýoluga ýügürmediň,
Dünýä haram andan köňül sowutmadyň,
Zalymlary saňa jeza berdim men-ä.

Astanyga başym goýup, toba kysam,
Gybat kylgan tillerimni ýüz-müň tilsem.
Günäh kylgan bedenlerim para kysam,
Dostlar, meni Hojam bendäm, diýgeýmikäň?

Bilbil bolup, bostan içre saýrasam men,
Aşyklar dek meýdan içre aýlansam men,
Tarhan bolup, nyşan golga eltsem men,
Zary kylyp, taňry, huda diýgum men-ä.

Yşksyzlary hem jany ýok, hem imany,
Resulylla sözün aýtym many käni,
Niçe aýtsam eşitgüji dan kany?
Bihabarga aýtsam köňli gatar, dostlar.

Aşyk bolsaň, tün uýkyny kylgyl haram,
Gije-gündiz hakny istäp ýygla mydam,
Andan soňra hakdan saňa ýetgeý peýam,
Has gullary hak nuryga batar, dostlar.

Amal kylmaý alym ylmyn basyp ýörgeý,
Taňla barsa tar lahadda hülle geýgeý,
Ba hasrata, emelsizler niçik kylgaý
Jany dilde hak zikrini etiň, dostlar.

Essiz alym amal kylmaý ýolda galar,
Okap – okamaý dünýä malyn golga alar,
Möminlikde essiz ömrün zaýa kylar,
Jany dilde hak zikrini etiň, dostlar.

Alym oldur: jandan geçip ýolga girse,
Dünýä goýup ahyretniň gamyn iýse,
Hakdan gorkup, şamu – sāher rebbim diýse,
Jany dilde hak zikrini etiň, dostlar.

Andak alym iki gözi girýan bolar,
Hak ýoluga bagry köýüp, birýan bolar,
Kuran okar, hakdan gorkup, nalan bolar,
Jany dilde hak zikrini etiň, dostlar.

Hakykatnyň göwheriden algan kişi,
Özi muňlug, könli synyk, gözde ýaşy,
Harlyk – zarlyk muşakgatdyr, daýym işi,
Bu dünýäni puçek pulga satar, dostlar.

Nadan bilmes alymlarga sözni aýtaý,
Eý, alymlar, ýagşy sözläň, gurup gaýtaý,
Hal ylmydan beýan çyläň, gulak tutaý,
Çyn alymdan hak syryny sorgum gelur.

Ol alymny aslyn sorsaň tofrakdan kim,
Ýol üstüde bujudlary erdi berhem,
Garyb bolup fakyslarga bolar hemdem,
Ol alymny her gün ýüz-müň görgüm gelur.

Akyl erseň garyplarnyň köňlün awla,
Muşafa dek ilni gezib ýetim awla,
Dünýäperest najynslardan ýüzüň tawla,
Ýüzüm tawlap derýa bolub taşтым men-ä.

Aşyk köýse has magşugy hemra köýer,
Bul höwesler köýmeý turub jandan toýar,
Çyn aşyklar köýen sary ýanyb köýer,
Anyň üçin magşukyga näzi bolgaý.

ORTA ASYRLAR TÜRKMEN EDEBIÝATY (X–XVI asyrlar)

Orta asyrlarda türkmen edebiýaty hil taýdan täze basgançaga gadam basdy. Bu eýýamda türkmenlerden uly alymlar, şahyrlar öňe çykdylar. Bu eýýamda ägirt uly ylmy açyşlar bilen bir hatarda dünýä edebiýatynyň genji-hazynasyna öwrülen çeper eserler döredi. Şygyr älemi bütinleý täze akaba düşdi. Şygryýet dünýäsi mazmun we forma taýdan kämil görnüşe eýe boldy.

Oguznamaçylyk, Gorkut ataçylyk däpleriniň ýörelgesi bolan kyssa bilen goşgyny utgaşdyryp ýazmak bu döwürde-de ösdürildi. Emma liriki goşgular, dörtlemeler, rubagylar, kytgalar, mesnewiler, gazallar, hatda epiki poemalar döretmek ýoň boldy. Yslamyň aralaşmagy bilen birbada edebi eserler arap dilinde döredilen hem bolsa, soňy bilen goňşy ýaşayan halkyň, ýagny pars dilinde şygyr ýazmak giň gerime eýe boldy. Bu döwrüň başynda dürli türkmen taýpalary ägirt uly çäklere hökümdarlyk edýärdiler. Eger X asyra çenli Samaniler dinastiýasy hökümi süren bolsa, olary Gaznalylar dinastiýasy çalyşdy we XI asyryň başlarynda (1038–40) öz imperiýasyny Seljuk türkmenlerine bermäge mejbur boldy. Soňra Seljuk türkmenlerinden Rumustana (Türkiýä) baran türkmen taýpalary birleşip, gaýy tiresinden bolan Osman Gazynyň baştutanlygynda Osman imperiýasyny gurdular. Bu imperiýa XX asyryň başlaryna çenli dowam etdi. Bu imperiýanyň öz ýazuwy (Osman ýazuwy) we ähli taýpalaryň gepleşik dili boldy. Onuň esasynda bolsa gadymy Oguz türkmenleriniň dili ýatyr.

Ylmy çeşmelerden mälim bolşuna görä, «türk» sözi «türk-iman», ýagny «türkmen» diýen sözünden gelip çykandyr. Edil şonuň ýaly-da, türki halklar hem türkmen halkynyň irki döwürlerdäki taýpalaryndan ösüp çykan şahalardyr.

Şeýlelikde, türkmen hökümdarlary alymlary we şahyrlary, danalary we talantly kişileri öz howandarlygynda saklapdyrlar. Olaryň ylm bilen meşgullanmagy, ylmy eserler döretmegi, öz ylmyny ýaşlara öwretmegi üçin şert döredipdir. Mysal üçin, Horezm türkmenlerinden bolan alym Abu Reýhan Biruny (973–1048) Mahmyt Gaznalyň köşgünde 150-ä golaý kitap ýazypdyr. Ol türkmen dilinden başga-da dariý, arap, sanskrit (gadymy hindi dili), grek we başga dilleri-de bilipdir. Ol goşgy ýazmak bilen bir hatarda terjime bilen hem meşgullanypdyr. «Hindistanyň taryhy»,

astronomiýa, geografiýa degişli ylmy işleri ýazypdyr. Abu Reýhan Biruny dünýäde ikinji bolup, Ýer togalagynyň globusyny döredti.

Omar Haýýamy alyp görelin! Ol hem Seljuk türkmenleriniň köşgünde Merwde alymlaryň baştutany bolupdyr. Astronomiýa, matematika, alhimiýa bilen meşgullanypdyr. Henize çenli iň takyk kalendar Omar Haýýamyň kalendarıdyr. Alymlaryň atasy, şahyrlaryň şasy hasaplanýan Omar Haýýam ölmez-ýitmez rubagylaryny döredipdir.

Bu döwür dil biliminiň emele gelmegi we ösmegi bilen baglydyr. Eger şahyrlar pars dilinde şygyr ýazan bolsalar, aýry-aýry alymlar türkmen dilini öwrenmek, onuň oguz taýpalaryndaky şıwe gatnaşyklaryny ýygnamak hem-de tertibe salmak işi bilen hem meşgullanypdyr. Sebäbi kagyz öndürilmeginiň türkmen hökümdarlary tarapyndan ýola goýulmagy edebiýatyň pajarlap ösmegine getiripdir. Şunlukda taýpalaryň we kowumlaryň, halklaryň sözleşiş diliniň aýratynlyklarynyň bir bitewi milli edebi dile öwürilmeginde ýazuw edebiýatynyň ähmiýeti bimöçberdir. Şu babatda Mahmyt Kaşgarlynyň «Diwany-lugat et-türk» eserini, Ýusup Balasagunlynyň

Kutadgu bilik» dessanyny, Abulkasym Zamahşarynyň eserlerini we başga käbir eserleri mysal getirmek bolar.

Bu döwürde edebiýatyň, aýratynam, şygyr senediniň ýokary derejede ösmeginiň ýene bir sebäbi sopuçylyk akymynyň döremegidir. XII asyrda Hoja Ahmet Ýasawynyň Ýasawyçylyk, XIII asyrda Nejmeddin Kubranyň Kubraçylyk, XIV asyrda Bahaweddin Nagyşbendiniň Nagyşbendiçilik akımlary we döredilen hikmetleri, şygyrlary muňa aýdyň mysaldyr. Bu döwür ylmyň we edebiýatyň, saz sungatynyň we medeniýetiň has ösenligi bilen tapawutlanýar. Netijede, ölmez-ýitmez eserler döreyär.

Ýunus Emre. Şygyrlar. «Nusgalar beýany»

Ýunus Emrāniň ömri

Gadymy hem orta asyrlarda ýaşap geçen türkmeniň beýik akyldarlarynyň, şahyrlarynyň ömür beýanyny dolulygyna dikeltmek ýeňil iş däl. Olaryň ömür taryhyny irki asyrlardan galan ýazuw ýadygärliklerinden-tezkirelerden, mežmugalardan, şehnelerden, diwanlardan, rowaýatlardan, halk gürrüňlerinden öwrenmeli bolýar.

Ýunus Emrāniň doglan we ýaşan welaýaty hökmünde çürt-kesik bir ýeri görkezmek mümkin däl. Bu barada dürli rowaýatlar hem-de köpsanly maglumatlar bar. «Welaýatnama» eserinde bir rowaýatda Ýunus Emrāniň Sakarýa derýasynyň ýakasındaky Siwrihysar kazasynyň (welaýatynyň) Saryköý obasynda doglandygy, şol ýerde-de jaýlanandygy aýdylýpdyr. Gölpynarlynyň ýazmagyna görä, «Aş-şakayyk» eserinde-de, Laminiň maglumatynda-da Sakarýanyň boýundaky bir oba ýa Sakarýa agzalypdyr... «Aş-şakayyk» eserinde Ýunusyň halypasy Tapdyk Emrāniň

(Emre soltanyň) hem Sakarýa boýunda oturandygy aýdylýar. Şahyryň özüniň bolsa Bolu diýen ýerden bolandygy görkezilýär. Çagataý Uluçay bolsa Ýunusyň Balh şäherinde ýetişen bolmagynyň ähtimaldygyny, her niçik hem bolsa, onuň aslynyň Horosandandygyny belläpdir.

Ýunusyň ömri we döredijiligi boýunça köp ýyllar dowamynda iş alyp baran türk alymy Gölpynary şahyryň aslynyň türkmenigini habar berýän maglumatlary özleşdirip, onuň Horasandan Anadola (GünortaTürkiýä) göçüp baran Ysmaýyl Hajy (ýa-da Hajy Ysmaýyl) diýen bir adamyň neslinden bolandygyny tassyklaýar.

Ýunusyň dünýä inen we aradan çykan ýyly hakda soňky döwürlere çenli her hili çaklamalar bolupdyr. Abdalbaky Gölpynarly özüniň bir işinde Ýunusyň 1273-nji ýylda aradan çykan möwla Jaleddin Rumi bilen görşendigini, onuň bilen aragatnaşykda bolandygyny, halypasynyň halypasy Barak Babanyň öldürilen ýyly bolan 1307-nji ýylda «Rysalatyn-nushyýýa» («Nusgalaryň beýany») atly eserini ýazandygyny nazara alyp, şahyryň 1329–1334-nji ýyllarda aradan çykandygyny çak edipdir.

Emma Adnan Sadyk Erziniň şahyryň 82 ýaşap, 720-nji hijri ýylynda aradan çykandygyny tassyklaýan ähtibarly maglumatyna (Adnan Sadyk. Tezkire-orta asyrdä düzülen antalogiýa. Dürli ýazarmanlar barada Erzi Stambuldaky Umumy kitaphanada 7912-nji nomerli mejmugada «Wefaty Ýunus Emre sene 720 müddeti ömür 82» diýen ýazga duşýar. Şol esasyda ol «Ýunus Emraniň haýaty hakynda bir wesika» diýen bir makala bilen çykyş edipdir) we alty asyr mundan öň 80 ýaşlarynda dünýäden ötendigini görkezýän başga bir maglumata esaslanyp, Ýunusyň, takmynan, 1238–1320-nji ýyllar aralygynda ýaşap geçendigini aýtmak mümkin.

Ýunus Emraniň ömür taryhyna degişli maglumatlaryň görkezmegine görä, ol Tapdyk Emre atly sufiniň terbiýesini alyp, kämil bolan şahyrdyr. Ol Tapdyk Emraniň terbiýesini alandan soň, Konýa gelýär. Ol ýerde Jaleddin Ruma duşýar. Rumi ony güler ýüz bilen garşy alýar, birnäçe gün myhman alyp hezzetleýär. Müritler Jaleddin Rumynyň bir ýönekeý kişä beýle uly hormat goýmagynyň sebäbini soranlarynda, ol: «Men haýsy bir mertebä aýak bassam, bu türkmen gojasyny hemişe önümde gördüm» diýip jogap berýär. Jaleddin Rumi ýaly görnükli şahyryň beýle baha bermesi Ýunus Emraniň ylymly-bilimli hem-de uly abraýly adam bolandygyny aňladýar.

Ýunus Emraniň döredijiligi

Ýunus Emraniň döredijiligi, hususan-da, onuň söýgi hakynda söz açýan eserleri sopusylyk pikirlerine, ýörelgelerine ýugrulandyr. Onuň bu hili goşgularynda şu dünýäniň barlygyna ynsan söýgüsi bilen birlikde, hatda köpräk hem ilähi söýgi hakda gürrüň edilýär.

Kähalatda şahyryň yşk hakda aýdýanlarynyň beşeri yşka ýa-da ilähi yşka degişlidigini-de saýgarmak kyn. Bu ýagdaý, ylaýta-da, haýsydyr bir howaýy yşk,

howaýy yşkyň ýüzlendirilýän-gönükdirilýän zady näbelli yşkyň güýji-gudraty hakynda gürrüň gidende şeýle bolýar. Mysal üçin, şahyryň:

«Yşk aldy başdan meni,
Maňa sen gerek, sen gerek.
Men ýanaram düýn-u günü,
Maňa sen gerek, sen gerek.

Ne barlyga söýünerem,
Ne ýokluga imrinerem,
Yşkyň bilen awunaram,
Maňa sen gerek, sen gerek...»

diýen setirler bilen başlanýan goşgusynda «Sen gerek!» diýip ýüzlenýäni kim? Ynsan gözeli mi ýa-da Hudaý? Düşünmek kyn. ýa-da:

«Ne wadany söýleşem,
Dilim seni söýlejek.
Kanda ýügürsem, ýügürsem,
Sen tarapa gaçar dilek.

Hakdyr seni söýmezleri,
Jansyz suratdyr öýütsem.
Onuň üçin janlylara,
Seniň kibi magşuk gerek...»

diýen setirler bilen başlanýan goşguda Hudaý hakda aýdylýandygyna dini düşüňjeleri ýeterlik bolmadyk okyja dogry düşünmek aňsat düşmeýär. Özi-de Ýunus Emrāniň döredijiliginde şeýle eserler bir-iki däl. Olar – köp. Dogry, hut şu hili goşgularda-da kim we näme hakda gürrüň gidýändigini aňlamaga mümkinçilik berýän deliller bar. Şol delilleri seljermek üçin okyjylaryň azda-kände pikirlenmegi zerur. Şeýle goşgularyň okyjyda pikir бүdremesini emele getirýändigide ony säginmäge, pikirlenmäge itekleýär. Ýönekeý, häzirki zaman okyjysy beşeri söýgi – dünýädäki barlyga, ynsana söýgi. Sopusylyk taglymatlary bilen ýeterlik tanyş bolmany üçin, beşeri söýgüden başga hili söýginiň şygryýetdäki beýany hakda kän bir oýlanyp-da oturmaýar. Emma şahyryň aşakdaky ýaly setirlerinde kim we nähili söýgi barada gürrüň gidýändigini seljermek juda zerur:

Ilähe, bir yşk ber maňa
Kandalygym bilmäýin men...‘

Al, gider menden menligi,
Doldur içime senligi.

Diriligimde öldür meni,
Baryp onda ölmäýin men...

Ýunus Emrāniň söýgi meselesindäki pelsepesine düşünmek kyn däl. Ol söýgüden mahrum bolan adamy adam däl-de, bir gezip ýören mahluk hasaplaýar. Ýunus Emre «Meñzär» diýen goşgusynda şeýle ýazýar:

Eşidiň, eý ýaranlar,
Yşk bir güneşe meñzär.
Yşky bolmaýan köňül
Mysaly daşa meñzär.

Daş köňülde ne biter,
Dilinde awy tutar.
Niçe ýumşak söýlese,
Sözi söweşe meñzär.

Ýöne söýgi düşünjesini bölüşdirýär: ilähi söýgi, ýagny pany dünýä däl-de, baky dünýädäki azapsyzlyklara söýgi hem beşeri söýgi – şu dünýäniň eşretlerine söýgi. Şahyr özüne ilähi söýgini Hudaýdan hemişe diläp, şol yşka wepaýy bolup ýören adam. Muny ýokarda getiren «Ilähi bir yşk ber maňa» diýen setir hem görkezýär. Ýöne şahyr dünýewi eşretiň, ýagny beşeri söýginiň güýjüni, kuwwatyny-da inkär etmeýär. Aslynda, Magtymgulynyň «Yşk ýüküni dagny boýnundan assaň, dag hem çekip bilmez, adam ony göterip bilýän merdana» diýen pikirleri Ýunus Emreden gaýdýar:

Dag düşer-kül eýlär,
Köňüllere ýol eýlär,
Soltanlary gul eýlär,
Hikmeti nesnedir yşk.

Deňsizleri gaýnadar,
Möwje geler, oýnadar,
Kaýulary söýleder,
Kuwwatly nesnedir yşk.

Ýöne şu setirlerden soň hem şahyr öz yşkynyň diňe Hudaýadygyndan lezzet alýandygyny nygtaýar:

Misgin Ýunus neýlesin,
Derdin kime söýlesin?
Barsyn. Dosty toýlasyn.
Lezzetli nesnedir yşk.

Köp gosgularynda bolşy ýaly, ine, şeýle ajaýyp pikirleriň-de soňuny ylahy yşk bilen baglaýar. Munda Ýunus Emrāniňkä-de ýalňyş diýmek bolmaz. Çünki Hudaýy bir bilip, oňa bütin sydky bilen ynanyp, onuň buýruklaryny (Parzlygyny) üýtgewsiz berjaý edýän adam pis häsiýetlerden, günä işlerden, adalatsyzlyklardan, harsy-dünýäliklerden, görüpliklerden, umuman, erbet görülyän edim-gylymlardan daşda bolýar; päk, juda arassa ahlakly adam bolýar. Ýunus Emre ylahy yşka berlende, hut şu zatlary göz öňünde tutýar.

Şahyr şu dünýäniň eşretlerinden büs-bütin geçip, ýöne o dünýä diýip oturmagy-da makullamaýar. Ýöne ol dünýewi ýaşayşyň, şu dünýäniň halal eşretlerinden lezzet alyp ýaşamagyň tarapdary:

Geliň, tanyşlyk edeliň,
Işiň golaýyn tutalyň,
Söýeliň, söýüleliň,
Dünýä kimsäge galmaz.

Ýunus, sözüň aňlar iseň,
Manysyny diňläň iseň,
Saňa iý-u dirilik gerek,
Munda kimsäge galmaz.

«Şöhle» goşgusynda okyjysyny dünýäniň gözelliglerinden – baharyň bark urýan günleriniň eçilen lezzetinden bähre almaga çagyryýar:

Ýene ýaz günleri geldi,
Şöhle, bilbiljigim şöhle...

Gudrat haznasy açyldy,
Äleme rehmet saçyldy,
Hülle donlary biçildi,
Şöhle, bilbiljigim, şöhle.

Diýmek, Ýunus Emre şu dünýäniň eşretlerini iňkär etmeýär. Ondan paýyňy almagy, lezzetlenmegi ündeýär. Ýöne şol eşret paýyň, alýan lezzetiň arassa, juda päk bolmalydygyny nygtaýar. Ol haramy eşret-den, haramy lezzet-den gaça durmaga çagyryýar. Bu ajap pikirlerdir.

Ýunus Emrede «Sen Haky, hakykaty çynyň bilen gözleýän bolsaň, Hakyň nämedigini bilýän bolsaň, ýalan sözleme. Hakyň gözüne dogry bak-da, Hudaýyň buýruklaryny ýüregiň bilen berjaý et. Özüňem Hudaýy başga ýerden gözleme, Haky, hakykaty daşyňdan agtarma. Ol seniň özüňde, seniň messebiňde, ygraryňda durup, hak zada hak, nāhaka nāhak, pis zada pis, erbede erbet, gowa gowy diýip, ýüregiň

bilen ynanmagynda. Şol ynanja adalat bilen amal edip bilmegiňde. Hudaýy–Haky sen özüňden gözle we özüňden talap et. Hak seniň şahsyýetiňden, seniň özüňden aýry ýerde bolmaýar» diýen pikir köp gaýtalanýar:

Hak jahana doludyr,
Kimseler haky bilmez

Ony sen senden iste-
Ol senden aýry bolmaz...

...Biz siz dany sizde görüň,
Dostum mende gördüm ahy.

Mende bakdym,mende gördüm,
Meniň bile men bolaly.

Magşuk menimlidir bile,
Aýry degil kyldan gula...

Nije kim men, meni bildim,
Bu oldu kim-Haky bildim...

Şeýle pikirleriň asyl köki sopuçylyk ýörelgeleriniň «Men enel-hak – meniň özüm Hakdyryn, Hudaý meniň şahsyýetimden aýra zat däldir, ol meniň şahsyýetimde ýaşayandy» diýen ýörelgelerinden gelip çykýar. Ýunus Emre şu sopuçylyk ugruň wagyzçylarynyň biridir.

Ýunus Emre sopuçylyk ýörelgelerinden ugur alyp, maddy dünýäni – şu dünýäni kölege-ýalan-pany dünýä, ilähi dünýäni – o dünýäni hakyky-baky dünýä diýip hasap edýär. Ilähi dünýäde adam, onuň ruhy-jany Hudaý bilen birleşýär diýen düşüňä esaslanýar. Yslam adama akyl-paýhas, erk-ygtyýar berýär diýen pikirleri goldaýar. Ol yslamyň adamlary deň derejede görmeli, adalatly bolmaly, bu dünýäniň eşretlerine kowalaşyp, nebsiňi öňe salmaly däl, harsydünýälige berlip, haýaňy ýitirmeli däl, mümkinçiligiň bolanda adamlara kömek etmeli, hemaýat bermeli... diýen ýaly ýörelgelerini goldaýar. Hudaýy ýaşayşa, durmuşa, tutuş tebigata düzgün-tertup, serenjam beriji, egsilmez we mähirli güýje eýe bolan ýeke-täk gudratly hökümdar hasap edýär.

Şu hili meseleler onuň köp eserlerinde öz beýanyny tapýar:

Dünýä gelen geçer,
Bir-bir şerbetin içer,
Bu bir köprüdir, geçer,
Jahyllar ony bilmez...

Gider imiş munda gelen,
Dünýä işi-jümle ýalan...

Şahyryň köp şygrylarynda «misgine duýgudaşlyk bildirmeli», «misgini göreňde kömek et», «adamy agyrtma», «päliňi pes tut», «ulumsy bolma», tekepbirlik etme diýen pikirler nygtalýar:

Kişi gerek çoh bile,
Ol gerek öwüt ala...

Kim äre gulluk etse,
Ol azapdan gutulsa...

Ýowuzlyk eýleme, sakyn,
Ajal saňa senden ýakyn...

Şirin hulklar eýlegil,
Datly sözler söýlegil...

...Iki jahan betbagty,
Kim köňül ýokary işe.

...Ýüz Kābeden ýegräkdir,
Bir köňül zyýaraty...

Ýunus Emre diýr, hoja, gerekse müň bar Haja,
Nepesinden iýije bir köňüle girmekdir.

Çünki şahyryň pikiriçe, bu dünýä pany, gahba pelek hemme zady, hemme kişini ýer bilen ýegsan edýär, şonuň üçin hem bu dünýäniň soňy puç, şonuň üçin hem mala-mülke kowalaşmaly däl. Sen Kapdan-Kaba çenli dünýäni eýelän hem bolsaň, Feridunyň we Nowşirwanyň genji-hazynasyny alyp, Karun malyny gola salan hem bolsaň, baryny goýup gitmeli:

Sen bu jahan mülküne Kafdan-Kafa tutduň tut,
Iý bu älem malyny oýnaýyban utduň tut.
Sen Feridun haznasyn Nowşirwan genji-le,
Eltip Karun malyny sen malyňa gatdyň tut.
Ömrüň bitin bir okdy ýaý içinde dop-doly,
Dolmuş oka ne durmak, ha sen ony atdyň tut.

Ol haýsydyr bir meselede mätäçlik çekýän ýa-da ýyly söze zar adama hemaýat etmegiň haj sogabyna deňdigini; onuň Hudaýyň ýalkawyna mynasyp boljakdygyny aýdýar:

Bir hassaýa bardyň ise,
Bir içim suw berdiň ise,
Baryp onda garşy gele
Haj şerabyn içmiş kibi.

Bir misgini gördüň ise,
Bir eşek-de berdiň ise,
Baryp onda saha gele
Hak lybasyn biçmiş kibi.

Ýunus Emre dogry sözün güýjüne örän uly ähmiýet berýär. Ol bir söz bilen adamy öldürip-de, güldürip-de bolýandygyny köp gaýtalaýar. Bu meselede ol «Ýagşy söz ýylany hinden çykar» diýen dana söze esaslanýar:

Keleji bilen kişiniň ýüzüni ak ede bir söz,
Sözi bişirip diýeýin, işiňi sag ede bir söz.

Söz ola-keser söweşi, söz ola-kesdire başy,
Söz ola-agyly aşy bal ile ýag ede bir söz.

...Hezeran göwher, dinary gara toprak ede bir söz,
...Bu jahan jähennemini sekiz uçmah ede bir söz.

Şahyr sözi «Halygyň owazyndan gelen», Hudaýyň eradasy bilen dünýä inen zat-birlik hasaplaýar. Ony seljerip ulanyp bilseň, onuň öňünde durup biljek zat ýok diýip aýdýar. Mälim bolşy ýaly, bu pikir soňra Jamy, Nowaýy, Azady, Magtymguly ýaly edebiýat şirleriniň hem gürrüňini köp eden meseleleriniň biridir. Nowaýynyň dili bilen aýdylanda, söz diňe bir adamlaryň adamlar bilen däl, eýsem ynsanyň tutuş tebigat, Hudaý bilen bolan aragatnaşyklarynda hem bibaha göwredir. Şeýle pikirleriň kökleri Gündogarda juda gadymlardan gaýdýar. Ýunus Emre-de bu barada köp gezek ajap pikirleri aýdan şahyrdyr:

Eý, sözleriň aslyn bilen,
Gel, diý, bu söz kandan geler?
Söz aslyny aňlamaýan
Sanyr bu söz menden geler.

Söz garadan, akdan degil,
Ýazyp,okamakdan degil,
Bu ýöreyen hakdan degil,
Halyk² owazyndan degil.

Ýunus Emrāniň sargydy ynsan balasy şu «Halk owazyndan gelen zady diňe gowulyk, päklik we adalat bilen Hudaýa arassa ýürekden hyzmat etmek üçin ulanmaly. Her hili erbetlige garşy göreş ýaragy etmeli. Şonuň üçin hem şahyr dogruçylyk güýçli ýaragdyr» diýýär. «Dil arkaly adamyň ähli ynanjy, ýagşy-ýamany, bar ruhy dünýäsi açylýar. Ol ruhuň aýnasydyr. Şonuň üçin hem sözi aýtmazdan öň, aýtjak zadyňy aňyňda aýlagyn. Soňra pikiriňdäki ýagşy-ýamany seljergin. Agzyňdan çykjak söz erbetlige eltjek sözler bolsa, dodaklaryňy ýumup, sesiňi çykarmagyn. Eger ol ýagşylyk getirjek bolsa-da, şol ýagdaýda-da ony ýene has ýagşy sözler bilen aýtgynyň» diýýär.

Bilimli bolmak, ylym almak näme? Muňa Ýunus Emre şeýle jogap berýär:

Okadym, bildim diýme,
Çek, tagat kyldym diýme...

Dört kitabyň manysy
Bellidir bir elip-le.
Sen elifi bilmeleş,
Bu niçik okymakdyr.

Ylym-ylym bilmekdir,
Ylym kendin bilmekdir.
Sen kendini bilmeleş,
O niçik okymakdyr.

Ýöne Ýunus Emre elipden bihabar adamlaryň-da özlerini okuwly-bilimli hasaplan bolup, ýalan okuwlylaryň, ýalan mollalaryň orta çykyp başlandygyny gynanç bilen beýan edýär. Özi-de şeýle mollasumaklaryň dini gürrüňçilige-de gelmeýändiklerini, bilýänleriň öwüt-ündewlerini-de almaýandyklaryny aýdýar. Ýöne olaryň özlerinden göwnühoş, bilim-ylymdan boş ýalançy kezzaplardygyny, şeýle mollalaryň gitdigiçe köpelip barýandygyny nygtaýar:

Üşbi meýlise gelmeýen,
Öwüt-nesihat almaýan,
Elifden, bi-den bilmeýen,
Okyr kişi bolar bir gün.

Tutmaz olar tutan eller,
Çüýrir şol sözleýän diller,
Sowup gazandygyň mallar,
Waryslara galar bir gün.

Ýunus Emre adamlara dini ynançlar bilen baglanyşdyryp, gowy häsiýetliligi, adamkärçiligi ündeýär. Onuň öwüt-ündew häsiýetli berýän maslahatlarynyň köpüsi häzirkiki okyjylar üçin-de peýdalydyr.

«**Nusgalaryň beýany**» («**Rysalatyn Nushyýa**») **eseri**. Ýunus Emrāniň uly göwrümlü «Nusgalaryň beýany» atly eseri – ylmy häsiýetli eseri-de bar. Bu eser on üç bent goşgudan durýan «Giriş» bilen başlanýar. Girişde adamyň ýaradylyşy hakda aýdylýar. Onuň bedeniniň toprakdan, suwdan, otdan we howadan (ýelden) ýaradylandygy, soňra bu bedene jan berlendigi aýdylýar. Adamyň beden şekili döredilende, alnan şol dört zat (toprak, suw, ot, howa) bilen ynsana häsiýetleriň hem siňdirilendigi aýdylýar.

Toprak bilen adamyň bedenine ýagşy gylyklar: ýagşylyk etmek, zähmet çekmek, sabyrly bolmak... ýaly gylyk-häsiýetleriň siňdirilendigi bellenyär.

Suw bilen şol bedene päklik, sahylyk, jomartlyk;

Ot bilen tekepbirlik, açgözlük, husytlyk, göreplik ýaly gylyk-häsiýetleriň bedene girendiginiň gürrüni edilyär.

Howa-ýel bilen bolsa oňa ýalançylyk, galplyk, betnebislik ýaly ýaramaz gylyk-häsiýetleriň girizilendigi aýdylýar.

Hudaý adama hormat, mertebe, utanç-haýa, edep-ekram, päklik (ahlak päkligi), lebzihalallyk ýaly zatlary-da jan bilen girizýär. Şonuň üçin hormatyňy, mertebäni, utanç-haýaňy, edep-ekramyňy janyň çykmasa harlamaly-zaýalamaly däl. Olar jan bilen girip, jan bilen hem çykmalý zatlary hasap edilyär.

Eseriň kyssa bölümünde akyly we akylllylyk hakda gürrüň berilyär. Akylyň mertebesi taryp edilyär. Soňra şahyr akyly-paýhas bilen harsydünýä-nebsewürliginiň göreşlerini obraza salyp görkezýär. Ine, dokuz ogully, dokuz müň atly Nebsiň açgöz esgerleri. Olaryň işi zandyýamanlyk, dawa-jenjel. Her edip, hesip edip, ili talap, zat-baýlyk ýygnamak. Ýöne Rehimiň rehmetli goşuny Nebsiňkiden köp. Ol on üç müň esgerli leşger. Göreşde Nebis ýeňilýär. Akyly Nebis-açgözden sütem görüp ýanyna gelen bir eňkamy gideniň arzyny diňleýär. Şundan soň akyly Kanagaty çagyryýar-da, ony goşunbaşy belleýär we nebsiň üstüne iberýär. Nebsiň goşuny Kanagatyň goşunyny görüp gaçyp gidýär. Şundan soň ol ýerde abadan durmuş başlanýar. Ähli zatlaryň bolçulygy adamlary şady-horram edýär.

Şahyr bu ýerde: “Nebis obrazynyň üsti bilen adamlara – nebsiň yzyna düşseň, imandan aýrylyp, Hudaýdan daş düşersiň. Bakyýetiňi dowzah içinde geçirersiň. Bu dünýä ýalan-panydyr, ähli ýygnan-ýygşyran zadyňy barybir goýup gitmelidir. Şonuň üçin özüňden artyk zadyňy mysapyrlara, ýetim-ýesire berip, o dünýäni–ahyryýetiňi gazan!” diýýär.

Eseriň «Destany-Kanagat» diýen bölümü ulumsylygy, tekepbirliki ýazgarýar. Ol ulumsyny bukulyp, ýoldan geçýän bendeleri talaýan garakçy hasap edýär. Ýurdy Kanagat sorayar. Akyly onuň hemaýatçysy. Ol Tekepbiri Alçagyň güýji bilen ýeňýär. Alçagy gören badyna Tekepbir ümdüzine gaçyp gidýär. Şahyr bu bölümü jem-

lände «men-men» diýen ençeme öwünjeň zaňňarlaryň gum bolup gidendiklerini, men-menlik satanlaryň ahyrda tagtynyň synyp, siňege şam bolandygyny, päliňi pes tutmagyň döwletlilikgini, diňe pes pällilik bilen halka, Hudaýa hyzmat etseň, şan-şöhrata ýetip bolýandygyny nygtaýar. «Täç-tagt Kanagatyňkydyr, ol ornunda mäkäm otursyn. Haramy Tekepbir haçana çenli dagyň başynda ýol kesip, ýüregini, gününü bular ýörer? «Bir gün ele düşer» diýýär. Şahyr Tekepbiriň üsti bilen bir özüni bilýän, diňe özüniň aladasyny edip, başgalary äsgermän, gabarylyp ýören ulumsylary näletleýär.

Eseriň «Destany boşu», ýagny «Gazap» diýen bölümünde Gazabyň üsti bilen zalymlyk edýänleri ýazgarýar. Gazap: «Gaharymdan deňzi oda ýandyryň. Baran ýerimde kelleler kesilýär. Gazap edenim derrew öler. Meniň ýaly zalymlygy başaryň, jana dözümlü daraýan ýokdur. Meniň edýän işimi pelegem, melegem başarmaz. Meniň baran ýerimde ot bitmez. Derdem bolmaz, sebäbi men ölümi nagt edýärim. Janly jandar meniň garşyňa çykyp bilmez» diýip öwünýär. Hil bir iş edýän ýaly çişýär. «Meniň gözüme ýüz müň ärem, arslan-şirem çybynça görnök. Men abady bibat etmegiň gadyryny bilýän mekir hilegär, al, pirimi bibaha bir güýçdürin» diýýär. Soňra şahyr bir sopyny gahar-gazaba ýugrup çykarýar. Onuň gahar-gazabynyň güýjüne berlip, dälilik derejesine ýetişini örän täsirli beýan edýär. Ol sopynyň özüni ölçemän, başgalardan aýyp agtaryp, dogryny egri edip, hemmeden diňe şumluk tapyp ýören zaňňardygyny nygtaýar. Şahyr oňa: «Özüňi düzet. Daşyňy bezeseňem, içiň şumlukdan doly, päliňi düzet, gaharyňy ýuwutmagy başar. Il-güne azar ýamanyny berip ýörme» diýýär. Ýunus Emre sopynyň üsti bilen dini ýol-ýodanyň asyl manysyna düşünmän, dini kitaplardan baş-üç süräni ýat beklän bolup, Gurhany, şerigaty ýoýup ýören ruhany wekillerini rehimsiz ýazgarýar.

«Nusgalaryň beýany» eseriniň bir bölümü sabyrly bolmaklyga bagyşlanýar. Onda şahyr: «Kim sabyrly bolsa, arşa çenli öser, beýgeler. Sabyrly adam haýsy hünäre ýapyşsa, onuň eýesi bolar. Sabyrlylyk kyn işleri aňsatlaşdyrýar. Sabyrlylyk agyny gülkä, ajyny süýjä öwrer. Sabry elden gidirseň, dirikäň öldügiňdir» diýen pikirleri beýan edýär.

Öwüt gerek işe, sabr ile iş et,
Uzaýyn diýr iseň, sabr ile bit.

Bahyl we bahyllyk hakdaky bölümde şahyr bahyla şeýle sözler bilen ýüzlenýär: «Eý, bigaýrat, edep-terbiýesiz ösen mahluk. Eý, görüp, erbet pyglyn bilen öz eliňi özüň baglapyşyň. Sen bahylyň hiç wagt wepaly ýoldaşy bolmaz. Bahylyň ygrary, ar-namysy ýokdur. Onuň bet päli öz ganymydyr. Oňa öz päli ejir berer. Göriplik ody ony ýakyp ýandyryp barýandyr. Ol özünden başgany ýigrenener. Ol mydama aladanyň, howsalanyň, biynjalyklyk odunyň içindedir. Bahyl diňe öz nebsine çapar. Karun ýaly dünýäniň ähli maly-baýlygy özüniňki bolsun diýip, gözi zatdan doýmaz». Şahyr bahyl-görüp adamy ynsan hasaplamaýar. «Onuň kyýamat-magşar günü

ähli ýygnan zadyny otly zynjyrdan halka edip, boýnuna dakarlar» diýýär. «Göriplik keseldir. Ony diňe sahabatlylyk bilen bejerip bolar» diýýär. Şahyr göriplik, bahyllyk keseliniň garşysyna göreşip, ony ýeňip geçip bilen adamy gahrymançylykly iş eden mert hasaplaýar.

Ýunus Emre göripligi, bahyllygy, içgaralygy, harsydünýäligi, nebisjeňligi, husyt-gysgançlygy adamy adamlykdan aýyrýan, onuň adamçylyk mertebesini peseldýän iň erbet-pis häsiýetler hökmünde rehimsiz ýazgarýar we näletleýär. Ýnsanyň mertebesini päk saklap, onuň isleg-arzuwlaryna hemaýat etmegi Ýunus Emre adamyň mukaddes borjy diýip hasap edýär.

Eseriň «Destany akyly» bölümi şahyryň bu işiniň iň uly bölümleriniň biridir. Bu bölümde şahyr gybatyň, öýke-kinäniň akyly bilen bir ýere sygyşmaýan zatladygyny giňişleýin beýan edýär. «Gybatdan daşda bolanyň gaznasy doly bolar. Ol ähli işlerinden bereket tapar, maksadyna ýeter» diýýär. «Gybatyň öňüni alsaň, poslan, heňlän zady arassaladygyňdyr. Ýhlas et-de akyla-paýhasa daýan». «Ýer gazmasaň, hazyna tapdyrmaz. Hatda gyzdyrmasaň, altyn-kümüşüň-de arassadygyny, sapdygyny bilip bolmaz. Gybat hem adama uçran keseldir. Pähim-paýhas bilen ony bejerip bolar» diýýär. Eserde Akyl Dogrulygy çagyryp, gybat öýüni ýykmagy buýurýar. Dogrulyk buýrugy ýerine ýetirmäge ugrýar. Şahyr dogrulygy «Imanyň çyragy» hasaplaýar. Dogruçyllygyň güýji ähli şer işleri berbat etmäge ýeter diýip hasap edýär.

Ýunus Emräniň «Nusgalaryň beýany» eseri tutuşlygyna adam ruhuny, ynsan häsiýetlerini terbiýelemäge gönükdirilen örän gymmatly eserdir. Onuň terbiýeçilik ähmiýeti örän uludyr. Şahyryň ömrüniň ahyrynda, ýagny durmuş tejribeleriniň iň kämil döwürde (1307-nji ýyl) döreden bu eseri onuň döredijiliginiň jemlemesidir. Ýunus Emräniň dünýä, ýaşaýyş, durmuş, dogulmak-ölmek, iki dünýä hakdaky pikirleri ýörite öwrenilmäge degişli örän möhüm wezipedir.

Türkmen halky, külli jahan jemgyýetçiligi 1991-nji ýyly UNESCO-nyň kararyna pitiwa kylyp, dünýä inenine 750 ýyl dolan beýik türkmen şahyry Ýunus Emrä söýgi ýyly hökmünde belläp geçdi.

Türkmenistan topragyna;
Işbu ile, işbu döwre,
Pyrkat sygman kükregine,
Gaýdyp geldi Ýunus Emre.

Beýik türkmen şahyry Ýunus Emräniň eserleri 1992-nji ýylda «Güldesse» ady bilen ilkinji gezek neşir edildi.

Wepaýy

Wepaýynyň ömri we döredijiligi. XV asyr türkmen edebiýatynyň görnükli wekili Wepaýynyň ömri-durmuşy barada henize çenli anyk maglumatlar tapyla-

nok. Wepaýy şahyryň edebi lakamy bolup, onuň hakyky ady Ahmetdir. Onuň Hazar deňziniň gündogarynda, kenar ýakasynda ýaşaýan çarwa türkmenleriniň ýomut taýpasyndandygyny aňladýan käbir ýazgylar bar. Ol Şagadam etrabynda öz gününü görüp bilýän baý bolmasa-da, gurply maşgalada terbiýe alypdyr. Wepaýy Hywa medreseleriniň birinde okap, öz döwrüniň sowatly, bilimli adamy bolup, bize «Rownakyl-yslam» («Yslamyň nury», 1464ý.) diýen eserini ýadygärlik galdyrypdyr. Wepaýynyň «Rownakyl-yslam» eserini hut özüniň ýazandygyny onuň şu setirleri hem tassyklaýar:

Eý, Wepaýy, bileniňi gizleme,
Bilmeziňni bilurem diýp sözleme.
Bilmişimçe sözlemedim kaç sözleri,
Ýitmesun diýp, ol erenler yzlary.
Ýary kyldy Ol Kerimi Züljelal,
Batyn içre zahyr oldu bu makal.
Her zaman ýat eýleseň, kylgyl doga,
Men pakyr şikeste beste binowa.

Wepaýy edil şu ýerde «Rownagyň» («Rownakyl-yslamyň») otuz bapdan, kyrk baş pasyldan (bölekden) ybaratdygyny-da ýazýar:

Bap-otuz, kyrk baş pasyl boldy dürs,
Ýaz, oky, al köňlüne çalaky-çust.

Bu ýazgynyň göçürijiler tarapyndan eseriň asyl nusgasyndan bir zatlary galdyrmaga, onuň haýsydyr bir bölegini taşlap göçürmäge ýol goýmanlygy-da ähmiýetlidir.

«Rownak dili jäheden orta asyrlarda döredilen «Kysasyl-enbiýa» («Pygamberleriň kyssasy», 1310 ý.), «Kutadgu-bilik» («Bagta ataryň bilim», 1070 ý.), «Kyssaýy-Ýusuf», 1233 ý.) eserlerine ýakyndyr. Oguz elementleriniň bardygyny-da nazara alanyňda, onuň türkmen edebiýatynyň taryhynda öwrenilmäge degişlidigi jedelsizdir.

«Rownagyň» mazmunynyň arassalyk, päklik, edep-ekramlylyk, malmülküňden zekat bermek... ýaly meseleleriň dini kadalar bilen baglap wagyz edilýändigini şahyryň özi-de nygtaýar. Ol kitabyň «Jümlesi din ylmydyr, hiç şeki ýok» diýip açyk aýdýar.

«Rownakyl-yslamda» yslamyň esasy nazaryýet daýanjy bolan «Gurhan» we ondan ugur alyp döredilen şerigat kada-kanunlaryny giňeldip düşündirýän «Muhtasere» daýanylýar. «Muhtaserdäki» esasy düşüňjeleri, kadalary ilkinji gezek türk dilde goşgy bilen beýan edýär. Şahyryň çarwa türkmenlerinden ösüp ýetişen adam bolandygyny «Rownagyň» mazmuny-da belli derejede subut edýär. Sebäbi eserdäki dini öwüt-ündewler, esasan, çarwalaryň durmuşy bilen baglanyşdyrylýar.

Wepaýy dini ylymlary, dini kitaplary juda düýpli öwrenen, oňat bilýän adam bolupdyr. Muny «Rownagyň» diňe dini kadalary düşündirýän ýerlerinde däl-de, eýsem durmuşda, esasan hem, çarwalaryň durmuşynda häli-şindi gabat gelip duran edim-gylymlary düşündirende hem aýdyň görüp bolýar. Ol şerigatyň kadalaryny pugta berjaý edip, Allatagalanyň birligini ykrar etmegi gaýtalap-gaýtalap nygtaýar. Şu hakyky dünýäniň eşretlerine berlip, baky dünýäni unutmazlygy, şu dünýäde ahyrýetiňi gazanmagy ündeýär. Munuň üçin namazyňy geçirmezligi, oraza kadalaryny berk berjaý etmegi, haja gidip gelmegi, gurbanlyk etmegi, dini özüň juda gowy bilip, ilata-da wagyz etmegi, din ýolunda janyňy gurban etmegi, nebsiňi owsarlamagy, göriplik, gybat... ýaly nejisliklerden päk bolmagy ündeýär. Elbetde, Wepaýy öz döwrüniň ogly, öz zamanasynyň pikirleri bilen ýugrulyp, pähimdar hökümünde wagyz eden şahyr.

«Rownakda» adamyň päkligi, sagdyn ruhy we fiziki jähetden sagat bolmagy bilen bagly aňladýan pikirleriň aglabasy biziň günlerimizde hem öz ähmiýetini ýitirenok. Häzir Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan döwletinde adamlara berlen hakyky azatlygyň içinde ynanç azatlygy, dāp-dessur azatlygy, şahsyýet azatlygy ýaly zatlar esasy orunda durýan wagty «Rownakyl-yslamy» öwrenmek möhüm ähmiýete eýedir.

«Rownakyl-yslam» («Yslamyň nury») eseri

Wepaýynyň bu eseri şahyryň özüniň aýtmagyna görä, 1464–1465-nji ýyllarda ýazylyp gutarylýar. Muny «Rownaklyň» aşakdaky setirleri tassyklaýar:

Bu kitap hatymynda erdi ol sene-
Tisga sittuna samaniýa miýa.

Biraz öňrākde kitabyň ady hakda-da aýdylýar:

«Rownakyl-yslam» muňa berildi at
Öwrenip, ýadynda tutgul jümle ýat.

Kitabyň iň ahyrky setirlerinde eseriň haýsy sygyr görnüşinde ýazylandygy-da nygtalýar:

Wezn içinde mezbur olmuşdyr beýat-
Failatun, failatun, failat.

Görşümüz ýaly, «Rownakyl yslam» aruz ölçeginiň remel bährinde (ölçeginde) ýazylypdyr. Bu ölçeg türkmen klassyky edebiýatynda köp ulanylan ölçegleriň biridir. Başgaça aýdanda, her setiri on bir bogundan düzülýän goşgulardyr.

Wepaýynyň «Rownakyl-yslam» kitaby dini düşünjeleriň esasy bir ugruny ýerli dilde öwretmek maksady bilen ýazylan okuw kitabydyr. Bu kitap 1917-nji ýyldan

öň Orta Aziýanyň dini mekdeplerinde maksatnamalaýyn ulanylypdyr. Türkmen mollalary-da bu eseri okuw kitaby hökmünde peýdalanyлдыrlar. Öňki dini mekdeplerde «Elipbiý», «Epdek», «Gurhan», özleşdirilenden soň, «Rownagy», «Sopy Allaýary», soňra bolsa Nowaýy, Fizuly, Hoja Hafyz, Sagdy, Bidil ýaly alymlaryň eserlerini öwrenmek hökmany hasaplanypdyr, « Rownak», esasan, dini kada-kannulary, diniň halal-haram hasaplaýan düşüňjelerini, edim-gylym kadalaryny çagalara ýaşlykdan öwretmegi göz öňünde tutýan okuw-gollanma kitapdyr. Ol «bismilladan», ýagny görnüşi jähetden biziň häzirki ýazgylarymyzda ulanyan «Giriş» bölümüne kybapdaş, Allanyň, soňra bolsa Muhammet pygamberiň adyna aýdylýan alkyşlar bilen başlayar.

Şundan soň esasy mazmuna geçilýär we otuz bapda Allatagalanyň, yslamyň baş binasyndan başlap, uçmah sypatlary beýanyňa çenli nämeleri bilmeli, nämeleri etmeli, nämeler günä, nämeler sogap, nämeler günä däl weli, sogaba-da saýylanok.... hemmesi birme-bir düşündirilýär. Elbetde, «Rownak» yslamyň ähli meselelerinden söz açanok. Ol, esasan, türkmen (türki halklar) durmuşynda, ýaşayşynda hälişindi gabat gelip duran meseleler hakda, hususan-da, maldarçylyk, aw etmek ýaly meseleleri dini düşüňjeler bilen baglap wagyz edýär. Akademik B.A.Garryýewiň tassyklamagyna görä, «Rownagy» ýazmagy bir dul galan baý türkmen çarwa aýaly Wepaýydan haýyş edipdir. Kitap taýyar edilip getirilende, ol aýal Wepaýa kyrk sany köşekli düýe beripdir, Ine, şol nusgadan hem «Rownak» dilden-dile, ýazgydan-ýazga geçip ýaýrapdyr. Elbetde, bu – rowaýat. Ýöne köp halatda rowaýatyň hakykata golaý ýa-da hakykatyň özi bolandygy hemmelere mälimdir.

Rownagyň girişinde Hudaýyň tāk ýekeligi nygtalýar-da, soňra onuň keramatly döredijiliginden söz açýlar:

Ýok eken bu adamy bar etgen Ol
Jan berip, dünýä ýüze ýöretgen Ol.

Janlary bagş eýleýen ruzy-ezel.
Jümläge ryzk beren Oldur bijedel.

Soňra kimlere pygamberlik täjini, kime şalyk tagtyny, kime-de gara günde gan aglap ömür sürmegi bereniň-de Hudaýdygyny nygtaýar. Ähli bar we bolýan zatlar Hudaýyň buýrugy, onuň islegi bilen bolýandyr. Ondan bidin « çöpüň başy-da gymyldamaýar» diýýär.

Kimleri soltan kylyp, tagt mündürur,
Kimleri derwiş kylyp, malyn alur..

Kimleri hüýri-zenan bagyşlady..
Kimleri otly tamuga taşlady...

Kimni erklik, kimni erksiz kylan Ol.
Jümläniñ syryny äşgär bilen Ol...

Kimleri eylâp nubuwwat eýesi,
Kimlere bermez nemerse eýesi...

Mahlasý, dünýädäki ähli bolýan ýa-da bolmaýan zatlar, ähli barlyk we ýokluk Hudaýyň bir özüniň buýrugy, onuň eradasy bilen bolýandygy aýdylýar. Adamyň elinden gelýän, Hudaýdan bidin onuň edip bilýän we edip biljek hiç bir zady ýokdur.

Diňe Hudaýa sygnyň, şondan hemaýat diläň. Ondan ygtyýarsyz adamyň özüniň islegi, arzuwy, güýç-kuwwaty, akyl-paýhasy bilen bitirip biljek işi ýokdur diýip nygtalýar. Şeýle bolýan bolsa, adam näme? Ol Hudaýyň we onuň islegleri boýunça iş görýän perişdeleriň elindäki gurjak bolmaýarmy?

Ine, dünýewi dünýägaraýşyň dini düjünjeler bilen çapraz gelýän esasy meselesi-de şu ýerdedir. Nesimini dabanyndan soýduran, Omar Haýýamy birsyhly yzarlamalara sezewar eden.... mesele şu mesele bilen baglanyşyklydyr.

Adama jan bilen akyl-paýhas beren Hudaý oňa özbaşdak hereket etmäge erk hem berýär ahyry. Eger onda hiç hili erk-ygtyýar bolmasa, onda akyl-paýhasyň nämä geregi bar? Bu mesele geçmişin danalarynyň hemişe jedel nokady bolupdyr. Ýöne Wepaýy hiç kes bilen jedele girmän, dini düşüňjeleri, öz ynanjyna görä, üýtgemesi mümkin bolmadyk pikirler hasaplaýar we olary Hudaýyň buýranlary hökmünde beýan edýär.

«Rownagýň» başky dokuz babynda Allatagalanyň ylmy-bilimi, onuň sekiz sypaty, yslam näme, yhsan näme, yslamyň baş binasy, wajyp, parz, şerigatyň şertleri näme, ine, şu zatlaryň beýany berilýär.

Onunjy bapdan başlap, haram-halallykdan, arassa-hapalykdan gürrüň edilýär. Mysal üçin, suw nähili ýagdaýda päk, nähili ýagdaýda hapa bolýar? Bu ýerde akar suw, ýata suw, guýy suwy... barada aýdylýar. Soňra süýt, ýag ýaly zatlaryň päkligi hakdaky talaplar berilýär. Bularyň hemmesi aýry-aýry bölümler şekilinde onunjy bapda jemlenýär.

On birinji bapda jaýy (hajathana), on ikinji bapda tehäret resimleri, tehäret, namaz päkligini bozýan ýagdaýlar, bu resimlerde suwdan peýdalanmagyň, päklenmegiň kadalary düşündirilýär. On üç, on dört, on baş, on altynjy baplar boý-iniňi halallamagyň ýollary, bu mesele bilen bagly kadalar, eşiğini nähili geýmek, saklamak düzgünlerini berjaý etmegiň dini edim-gylym kadalary bilen tanyşdyrylýar.

On ýedinji bap uly bölümleriň biri bolup, munda namaz, parz, sünnet, wajyp hem-de berjaý etseň sogap, berjaý etmeseň-de günä hasaplanýan edim-gylymlar düşündirilýär.

On sekizinji bap tutuşlygyna zekat kadalaryny beýan edýär. Şu babyň ahyrynda zekady kimlere bermeli diýen soraga jogap berilýär: Alym, derwüş, ýesir,

ine, şu adamlara zekat düşýär. Emma şu ýerde bir zat aýdylmaýar, has dogrusy, jik-me-jik düşündirilmeýär. Alym, hatdat hökmünde hüşür-zekady mollalara, işanlara, umuman, ruhanylara bermek dogrumyka? Bu sorag durmuşda adamlaryň häli-şindi sorayan meselesi. Süňňi sagat ruhanylyry halk onsuz-da ekleýär ahyry? diýýärler. Bu gürrüň, esasan hem, biziň günlerimizde dogry düşündirilmegini talap edýär. Eger бүтін ömrüni halkyň ölüsine-dirisine sarp edip, indi hem gurpdan düşüp, mätäçlik çekýän bolsa, şeýle ýagdaýda olara zekat düşýär. Ýa-da dini ylym bilen meşgullanyp, ondan-da hiç hili girdeji gazanmaýan bolsa, şeýle-de il-günüň hyzmatyndan düşýän girdeji bilen maşgalasyny ekläp bilmän, hor düşen ýagdaýynda olara zekat düşýär. Emma diňe molla-ruhany bolanlary üçin olaryň zekat almaga haklary ýokdur. Zekadyň içinde Hudaý halary öz garyndaşlaryň arasynda garyp düşenlerine hem-de derwüşlere berilýän zekatdyr. Eger olar ýok bolsa, zekat ýetimlere, ýesirlere, eklenç çeşmesi bolmadyk garyp-gasarlara we olaryň çagalaryna berilmelidir.

Zekat saglygyny ýitiren maýyp – müjüripler saklanýan öýlere, ýetim çagalar saklanýan öýlere berilse hem, eger berilýän zekat olara paýlanýan bolsa kabul bolýar. Zekadyň asyl manysy tebigy betbagtlyk bilen hor-homsy ýagdaýa düşen adamlara barlylaryň edýän hemaýatydyr. Bu hemaýat etmeklik Hudaýyň wajyp diýip belleýän sogap işlerinden biridir.

«Rownagýň» on dokuzynjy baby oraza (ruza) tutmagyň, ýigriminji bap pitre (fitr) sadakasy, ýigrimi birinji, ýigrimi ikinji baplary ten päklikleri hakdaky dini kadalary düşündirýär. Ýigrimi dördünji bap sapar hökmüniň, myhman almagyň, özüni tämiz hem mertebeli saklamagyň, tagam iýmegiň berjaý edilmeli düzgünleriniň düşündirişlerinden durýar. Ýigrimi başinji bap biriniň başga birine beren, bagyş eden zadyny gaýdyp alyp bilýändigigi ýa-da bilmeýändigigi baradaky meseläniň düşündirişidir. Ýigrimi altynjy bap maly halallamagyň kadalaryny düşündirýär, ýigrimi ýedinji bap gurbanlyk soýmagyň, soýlan malyň iýmesi haram edilen zatlarynyň, at eti hakdaky dini düşünjeleriň beýanydyr. Şu bapda durmuşda duş geýän käbir edim-gylymlar, adamy gaýgy-gamly edýän edim-gylymlar hakda-da gysgaça gürrüň berilýär. Ýigrimi sekizinji bapda aýal maşgala bilen gatnaşyklardaky tutulmaly edep barada aýdylýar. Ýigrimi dokuzynjy bap jemleýji äheňde «Wagyz we nesihat beýany» diýlip atlandyrylýar.

«Rownakyl-yslamda» beýany edilýän, orta atylýan meseleleriň hemmesi dini kada-kanunlar bilen baglanyşdyrylýar. Ýöne ondaky pikirleriň köpüsiniň türkmeniň ýaşaýyş-durmuşyna, edim-gylymlaryna laýyk gelýändigigi bellänmelidir. Ondaky kada-kanunlary türkmen hiç wagt okamadyk bolsa-da, öz ýaşaýyş-durmuşynda olaryň köpüsini berjaý edýär. Ol kada hökmünde türkmen durmuş obrazyna giripdir.

«Rownakda» aýdylýan kadalaryň aglaba köpüsi durmuşda peýdaly edim-gylymlaryň, däbe öwrülüp giden dini kada-kanunlaryň düşündiriş kitabydyr. Şonuň

üçin hem oňa belli gündogarşynas alym Ý. E. Bertels «Rownak öwüt kitabydyr» diýip ýazýar.

Ahmet Wepaýynyň «Rownakyl-yslam» kitabynyň dili häzirki zaman türkmen okyjylary üçin juda agyr. Onda dini adalgalar, arap-pars sözleri örän köp ulanylypdyr.

Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň permany bilen «Rownakda» gürrüňi edilýän gurbanlyk – Gurban baýramy indi dabaraly halk baýramçylygyna öwrüldi. «Rownakda» aýdylýan halky döp-dessurlary, edim-gylymlary adamlaryň hiç bir gypynçsyz berjaý etmeklerine ýol açyldy.

Muhammet Baýram han (1505–1561)

«Baýram han toplum ýyldyzlar ýaly şöhle saçýan adamlaryň arasynda iň şöhleli ýyldyzlaryň biri bolup, Humayun hem Ekberiniň köşkleriniň üstüne ýalkymyny saçypdyr. Onuň ady XVI asyryň birinji ýarymyň beýan edýän Hindistan taryhynyň sahypalarynda uly orun tutýar».

Iňlis alymy Ross

Şahyryň ömri, durmuşy. Şahyr Muhammet Baýram hanyň döredijiligi XVI asyrdaky Hindistandaky türkmen edebiýatynyň iň aňrybaşy hasaplanýar. Muhammet Baýram han 1505-nji ýylda Badahşanda (häzirki Täjigistan) eneden doglupdyr. Onuň ata-babalary garagoýunly türkmenleriň baharly kabylasýndan bolupdyr. Baýramyň atasy Seýfaly beg imperator Babyr bilen ýakyn aragatnaşykda bolupdyr. Baýram, megerem, atadan ir galypdyr. Atasy aradan çykandan soň, Gaznadan Balha – özüniň atly-abraýly garyndaşlarynyňka gidipdir. Atasy ölenligi sebäpli arasy kesilen okuwyny Baýram Balhda dowam edipdir. Bu ýerde oňa şäheriň görmüklü alymlary bilim beripdirler. Ylma hem-de sungata bolan söýgini onuň ýaş kalbyna ornaşdyrypdyrlar. Ýaş Muhammet Baýram han öz ene dilinden daşary, musulman mekdepleriniň-medreseleriniň okuwçylary üçin hökmany bolan parsy dile türgenleşýär hem-de arap dilini ýmykly öwrenýär. Munuň daşyndan bolsa ol harby tällimlere türgenleşýär.

Mogol imperiýasyny esaslandyran Muhammet Babryň we soňra onuň mirasdary Humayunyň wepaly tarapdarlarynyň köp ýaýran ýeri Badahşan bolupdyr. Muhammet Baýram on alty ýaşynda Humayunyň goşunyna meýletinlik bilen goşulypdyr. Baýram özüniň duýgurlyk, hatda harby hilegärlik bilen hem utgaşyp gidýän gaýduwsyz gahrymançylygy arkaly ilkinji ýörişde beýleki esgerlerden bada-bat tapawutlanypdyr. Şol ýörişden soň onuň harby çinini we wezipesini ýokary

galdyrypdyrlar. Aradan bir ýyl hem geçmänkä, Baýram şazada Humayınyň iň ýakyn adamlarynyň hatarynda durupdyr.

1530-njy ýylda imperator Babyr ölenden soň, ol Humayınyň iň ýakyn maslahatçysy bolupdyr, imperatoryň ähli harby ýörişlerinde we diplomatik saparlarynda onuň ýany bilen gidipdir. Imperator Humayun bilen örän ýakyn dost bolan Baýram onuň hökümdarlyk eden döwründe köşkde ýokary wezipäni eýeläpdir.

Humayun Baýram hanyň wepalylygyna, döwleti dolandyrmakda görkezen akyl-paýhasyna örän ýokary baha beripdir we onuň bilen garyndaşlyk gatnaşygyny açmak arkaly dostlugy pugtalandyrmagyň ýollaryny hem gözläpdir.

Gandagardyr Sirhintde Humayun şanyň goşunlarynyň uly ýeňişler gazanmagyna Baýram hanyň goşun serkerdesi hökmünde bitiren hyzmatlaryna mynasyp baha berilýär. Oňa «Han-hanan» («Hanlaryň hany») diýen iň uly harby dereje berilýär. Humayun şanyň ýaşajyk ogly Ekbere atalyk terbiýesini bermek ynanylyar.

1556-njy ýylda Humayun ölenden soň, onuň tagtyna ýaşajyk Ekber oturdylýar. Emma Ekber entek ýaş bolansoň, hökümet işlerine-de Baýram han ýolbaşçylyk etmeli bolýar. Ol ýurdy hem goşuny pugta tertibe salmak üçin aýgytly çäreleri görýär. Boýnyýogyn Şa Ebul Maalyny tussag edýär. Duşman goşunlarynyň garşysyna emelsiz hem başarnyksyz ýolbaşçylyk edeni üçin, mogul serkerdesi Tardy begi ölüme buýurýar. Goşunda berk düzgün-tertibi ýola goýýar. Nökerleriň harby hünärleri kämil ele almaklary üçin çäreler görýär.

Muhammet Baýram han orta boýly, bugdaýreňk, hemme agzalary jaýba-jaý, mertebeliligi merdemi ýüzünden görnüp duran, peşeneli, görmegeý ýigit bolupdyr. Ol töweregindäki adamlary halys wepadarlyk, kämil mertlik, batyrylyk ýaly häsiýetler bilen terbiýeläpdir. Özi-de şeýle häsiýetlere ýugrulan şahs bolupdyr.

Baýram hanyň at-abraýy, şahsy göreldeleleri onuň nökerlerinde hemişe ýeňşe bolan berk ynamy terbiýeleýär, olaryň ruhuna ruh goşýar.

«Hanlar hany Baýramyň kämil harby serkerdeliginde we onuň ýolbaşçylygynda gazanylan ýeňişlerden gylaw alýan, göwünleri göterilýän mogul goşunbaşylarynyň her biri özlerini Rüstemden pes görmeýärdiler» diýip, taryhçylar nygtaýardylar.

«Muhammet Baýram han diňe bir döwrüniň harby tälimlerini kämil özleşdiren serkerde bolany üçin şöhratlanman, eýsem buýanky ynsançylyk häsiýetleri, meýlişhalar ýigit bolanlygy, ajaýyp şahyrylygy üçin-de uly at-abraýdan peýdalanyndyr» diýip, taryhçylar tekrarlaýarlar. Baýramyň we onuň oglunyň (Abdyrahymyň) töwregini Mir Dosty, Haşym kyssa, Kyblan beg-Halaty ýaly köpsanly türkmen şahyrlary, edermen ýigitler gurşap alypdyrlar. Köp meselelerde ondan tälim alypdyrlar.

Muhammet Baýram han şöhrat labryna doly girenden soň, Humayınyň ýegençisi Selime Soltan begime öýlenýär. Selime Soltan begim diýseň adamkärçilikli, akyl-paýhasly, edep-ekrama baý, juda görk-görmekli gyz bolup, Baýram han onuň şahandazlygyna uly sarpa goýupdyr. Şeýlelikde, Baýram han mogollaryň

häkim toparý bilen garyndaş bolýar. Türkmen ýigidiniň şa tagtynyň eýeleri bilen garyndaşlyk gatnaşygy, Baýram hanyň ýurtda abraýynyň artyp gidip oturmagy köşkdäki emeldarlaryň, ilkinji nobatda, imperatoryň kowumlarynyň Baýram hanyň garşysyna pitne döretmeklerine sebäp bolupdyr. Baýram han özüniň döwletdäki ýokary wezipesine buýsanyp, ilkibaşda ol pitnelere kän bir üns hem bermändir. Ýöne Baýram hany halamaýanlaryň bu pitneleri, atýan töhmetleri, myjabatlary ýaş, gujurly Ekber bilen Baýramyň arasynda ýaşyryn duşmançylygy döredipdir. Bu duşmançylyk 1560-njy ýylda äşgär bolupdyr. Imperiýany we köşgi dolandyrmak işinden Baýram han üzül-kesil mahrum edilipdir. Köşgüň görkezmesi boýunça hereket edýän erkli hökümdarlaryň gysmagy zerarly, Baýram han Bikanar galasynda ýaşayan bir hindi rajynyň öýünde özüne gaçybatalga tapypdyr. Baýram han bilen bu raj köpden bäri dost eken. Şol ýerde hem häkimýeti eýelemek barada ýöňkelýän günäni öz üstünden aýyrmak maksady bilen Ekbere şu aşakdaky mazmundaky haty ýazýar: «Birnäçe görüp adamlar maňa zeper ýetirmek maksady bilen birnäçe bolgusyz zatlary toslap, meni Size ýamanlapdyrlar, şeýdibem, olar meni ýok etmegiň küýüne düşüpdirler.

Her bir adamynyň dürli töhmetlerden özüni goraýşy ýaly, men-de şol hili töhmetçilerden özümi goramaga mejburdym. Siziň töweregiňizde birtopar haýynyň bolmagy üçin, özüm Siziň ýanyňyza barmagy makul bilmeýärim.

Siz bilip goýuň, türki kowumlarda öz iýen duzuna kast edýän adamyň bolmaýandygy bütün äleme mälindir!

Eger meni iýen duzuna kast eden adam diýip hasap edýän bolsalar, goý, onda olar ýönekeý bir esgeri iberip, meniň kellämi kesdirip, Siziň huzuryňyza eltdirsinler. Goý, bu waka geljekde döwlet işine hyýanat etmegi ýüregine düwen adamlara sapak bolsun ! Siz şeýle etseňiz, wah diýsem, meniň namart boldugym. Şeýle etmeseňiz bolsa, meni goşun serkerdesi wezipesinden boşadyp, goşuny köşgüň başga bir ynamdar adamsyna tabşyryň. Men bolsa Maşada gitmekligi ýüregime düwdüm, ol ýerden hem Nejep, Kerbela...».

Şeýlelikde, Baýram han 1561-nji ýylda maşgalasy we özüne wepaly türkmenler bilen Horasana tarap ýola düşýär. Ýöne şol ýylyň 18-nji ýanwarynda Gujarat diýen ýerde düşläp, ertir namazyna duranda, Mübäreke han tarapyndan arkasyndan pyçaklanyp öldürilýär. Onuň maşgalasyny doly gyrylmakdan halas etmek şahyryň dostlaryna – baharly türkmenlerine zordan başardypdyr. Olar şahyryň maşgalasyny we dört ýaşly ogly Abdurahymy gizlinlikde Ahmedabada iberipdirler.

Baýram hanyň jesedi Delä eltilýär we uly dabara bilen jaýlanýar, üstüne gümmez galdyrylýar. Soň 1758-nji ýylda onuň jesedini Maşada göçürýärler. Üstüne gümmez galdyrylyp, gubruň üstüne-de «In gowy gülzarlykdaky güller hem solýar» diýen ýazgy ýazylýar. Baýram hanyň mazary Maşatda häzir hem dur.

Baýram hanyň döredijiligi

Muhammet Baýram han döredijilik işine ýaşlyk ýyllarynda başlapdyr. Özem onuň ýaşlyk ýyllarynda ýazan şygrylary, ähtimal, onuň öz ene dilinde, ýagny türkmen dilinde bolandyr. Şahyryň bize gelip ýeten eserleri Hindistanda döredilipdir. Ýöne şahyryň şu güne çenli saklanyp galan diwanynda onuň irki ýyllarda ýazan eserlerinden biri hem ýok.

Köp çeşmeleriň tassyklamagyna görä, Baýram han öz töweregine zehinli şahyrlary, alymlary, sazandalary we suratkeşleri üşürýipdir Baýramyň özi şahyr bolansoň, hakyky çeper söze ýokary baha beripdir we onuň ussatlaryna hemaýat edipdir. Şol döwürde şahyrlaryň ýygnaňsyklarynda-agşamlarda parsy we türk dillerdäki klassyky edebiýatlaryň görnükli wekilleriniň: Enweriniň we Hakanyň, Sagdynyň we Hafyzyň, Rumynyň we Haýýamyň, Lutfynyň we Nowaýynyň, Ataýynyň we Sakkakynyň, Emiriniň we Husaýynyň iň gowy eserleri okalypdyr hem maslahatlaşypdyr. Şondan soň şahyryň döwürdeşleriniň eserleri hem diňlenilipdir. Türk dildäki eserleri-de ara alyp maslahatlaşypdyr. Şolaryň birinde iň soňky sözler Baýram hana berlipdir. Çünki döwürdeşleriniň ykrar etmeklerine görä, ol türk dildäki edebiýaty örän gowy bilipdir. Baýram han proza eserlerini hem ýazypdyr. Şahyryň ogly Abdyrahymyň ýaşan döwründe gulluk eden taryhçy Nahawandy şeýle ýazypdyr: «Ol şygryýetiň we kyssanyň aýlawynda ökde çapyksuwar bolupdyr».

Baýram han saza uly hormat goýupdyr, oňa köp üns beripdir. Ol diňe bir türk halklaryň sazalaryny däl, eýsem hindi halklarynyň sazalaryny hem bilipdir.

Häzir türkmen edebiýatçylarynyň elinde Baýram hanyň 1910-njy ýylda Bengalyň Aziýa jemgyýeti tarapyndan neşir edilen uly bolmadyk diwany bar. Baýram hanyň bu diwany parsy we türkmen dillerinde ýazylan 1918 setiri öz içine alýar. Beýleki golýazma çeşmelerde şahyryň eserlerinden saklanyp galan şygrylaryň hasabyna bu sany ýene 100 setir artdyrmak mümkin.

Baýram han iki dilde eser ýazan şahyrlaryň toparyna girýär. Onuň diwany parsy hem türkmen dillerinde ýazylan uly bolmadyk iki bölekden ybaratdyr. Şahyryň parsy dildäki diwany möçberi boýunça türkmen dilindäki diwanyndan tapawutlanýar. Baýram hanyň bu diwany onuň öz ogly Abdyrahym tarapyndan düzülipdir.

Baýram hanyň parsy dildäki, şeýle hem türkmen dilindäki diwanynyň köp bölegini liriki gazallar tutýar. Ol gazallarda Baýram han örän ýönekeý we labyzly dil bilen aýralyk gam-gussasynyň öwüşginine boýalan söýgülini, söýýän ýüregiň näzik duýgusyny beýan edýär. Manlyly ömrüniň köpüsini ýolagçylykda, ýörişlerde geçiren şahyr aýralygyň ähli agramyny we hesretini gerdeninde çekipdir hem-de olary öz gazallarynda bermegi başarypdyr:

Eý, sen gzelligiň arkaly adamlaryň gözleri nurly bolan,
Baýramyň gözleri haçana çenli senden nursuz bolmaly!

Baýram hanyň mylaýymlyk bilen wasp eden söygüsi diňe hakyky dünýädäki söýgä degişlidir. Onuň bu hili eserleri XVI asyryň birinji ýarymyňyň, şygryýetinde Hudaýa barypýatan ylahy söýgi bildirip ýazylan eserlerden görnetin tapawutlanýar. Baýram han, sözüň hakyky manysynda, dünýewi şahyr bolansoň, oňa döwrüniň edebiýatynda dörän bu zyýanly täsirden, hususan hem, hindi-parsy şygryýetinde sufizm atlandyrylan akymyň täsirinden öz eserlerinde gaça durmak başardypdyr:

Gaşyňga dügeli eý, serwi-gülgüzar saçyň,
Meni ýel ösgeli dek kyldy bikarar saçyň.

Pyraky-ýar tüni boldy subhy-röwşeni wasl,
Dararda düşgeli ýüzüne tar-tar saçyň.

Açylsa nafa ýüki müşk ysy dagalgan dek,
Muater eýledi älemni müşkbar saçyň.

Ýesiri-yşkyň imes, özlügi bilen Baýram,
Salypdyr any bu söwdaga, eý nigar, saçyň.

Baýram hanyň türkmen dilindäki gazallary onuň döredijiliginiň täjidir. Şahyr bu gazallarynda özüni hakyky, ýakymly inçe söz ussady hökmünde görkezipdir. Onuň türkmen dilindäki gazallarynyň çeperçiligi, hatda persy dilindäki gazallarynyň çeperçiliginden hem ýokarydyr. Bu ýerde şahyr hökmünde Baýram hanyň ussatlygynyň uly çeperçilik güýjünden ýene-de onuň ene dil baýlygyny, özünden ozal döredilen türki dildäki şygryýet bilen ysnyşykly baglanyşygyny, elbetde, döredijilikli röwüşde nazara almak gerek. Baýram hanyň gysga sözlü we örän labyzly türkmen dilindäki gazallary beýik Fizulynyň çagyryşlarynyň, şygryýetdäki anyk jebisleşiginiň aýdyň subutnamasydyr. Çünki Baýram han Fizuly şahyryň hakyky ähmiýetini onuň şygrylarynyň halka düşnükli bolmagynda görüpdür. Baýramyň gazallary tüýs ýürekden aýdylanlygy sebäpli, ilkinji setirlerinden başlap, okyjylaryň ünsüni özüne dartyp alýar:

Her niçe, eý biwepa, waslyňa laýyk bolmasam,
Yşk ähli bolmaýyn, yşkynda sadyk bolmasam.

Tapmaýyn senden myrady ygtykadym bolmasa,
Sen maňa bolgul muhalyp ger muwapyk bolmasam.

Yşk älem kaýdydan boldy halasymga sebäp
Netgeý erdim munça mähnet mirm aşyk bolmasam.

Goý, ki Baýram dek yrakdan jilweýi-husnuň göreý,
Her niçe, eý biwepa, waslyňga laýyk bolmasam.

Baýram hanyň türkmen dilindäki şygrylaryna halk şygryýetiniň täsiri örän güýçli. Bu täsiri ýokarda mysal alnan gazalyň «bolmasam» redifinden, onuň umumy gurluşyndan-süňňünden (aýdaly, ilkinji setiri tutuşlygyna gaýtalamak bilen gazaly tamamlamakdan), ahyrda hem käbir degişme äheňlerden görmek bolýar.

Baýram hanyň türkmen dilindäki gazallarynyň, hatda rubagylarynyň hem ählisi diýen ýaly türkmen halk aýdymalarynyň ruhunda ýazylypdyr. Şahyryň gazallarynyň, şol sanda ýokarda mysal getirilen gazalynyň-da içinden geçýän oky olaryň halk şygryýetiniň nusgasyna-ülňüsine ussatlyk bilen ýakynlaşdyrylan labyzly nusgasydyr-ülňüsidir.

Halk aýdymalarynyň gaýtalap bolmajak nepis we çuň labyzlylygyny şahyryň öz gazallarynda berip bilendigini aşakdaky mysal hem açyk görkezýär:

Eý, çemeni jan era, serwi-huramanginäm,
Ömür gülüstanyda gunçaýy-handanginäm.

Gözge meni almagan, bir nazary kylmagan,
Könlüm alyp bilmegen, dilberi-nadanginäm.

Hem özi ýagşygine, hem gözi ýagşygine,
Hem sözi ýagşygine, ýary-suhandanginäm.

Eý ýüzi gül-gülgüne, weý saçy sünbülgüne,
Kylma tagapylgine, bolma puşaymanginäm.

Eý kaddy äbikgine, weý lebi näzikgine,
Weý sözi ötrükgine, wadasy ýalganginäm.

Wasygeýi döwleti waslyň eger bolmasa,
Mähneti hijan era çykgusydyr janginäm.

Muhammet Baýram hanyň hakyky ynsan söýgüsini wasp edýän şygrylaryndan başga-da, aýry-aýry edermen ýigitleri taryplap ýazan eserleri-de bar. Muňa «Ýar-muhammet» şygry mysal bolup biler.

Baýram han şahyr hökmünde öz döwürdeşlerine uly täsir ýetirip bilen, köpleriň göwnüni awlap bilen goşgular döredipdir. Ol goşgularda şahyryň hut öz häsiýetleri bilen bir perdeden gopýan örän köp setirleri dilden-dile geçipdir. Baýram halk ýeňşini, halk toýlaryny, halk şatlygyny olar bilen deň paýlaşan şahyrdyr:

Ýene ýeňiş ýüzün öwürdi bari,
Şatlandylar muňa dostlaryň bary.

Guwanýarys bu durmuşyň özüne,
Gülüp bakýas dostlarymyzyň ýüzüne.

Bu gün nowruz, bu gün baýram, bu gün toý,
Gaýgy-gamsyz şatlyk eder her bir öý.

Baýram han öldürilenden soň, onuň dört ýaşly ogly Abdyrahymy maşgalasy bilen Baýram hanyň dostlary Ahmedabada äkidýärler. Ýaş oglany birnäçe ýylyň dowamynda Baýram hanyň dostlary-türkmenler we hindiler terbiýeläpdirliler. Emma Ekberiniň görkezmesi boýunça, tiz wagtdan Abdyrahymy Ahmedabatdan paýtagta—Agra getirýärler. Şeýlelik bilen, ýaşajyk Abdyrahym mogollar köşgüne düşýär we şol ýerde ymykly bilim alýar. Abdyrahymy terbiýelemek işi bilen diňe bir musulman alymlary däl, eýsem onuň aňyna ähli Hindistana bolan söýgi duýgusyny ornaşdyran hindi panditleri hem meşgullanypdyrlar, Abdyrahym türkmen, pars, arap, hindi we sanskrit dillerini örän oňat öwrenipdir. Abdyrahymyň sanalyp geçilen dilleri nähili gowy bilendigini onuň dört dilde ýazan ajaýyp sygyrlary subut edýär. Ýöne ol hindi dilindäki edebiýatda genial şahyr diýen şöhraty gazanypdyr.

Ajaýyp şahyr we alym, serkerde we diplomat, hanlaryň hany bolup ýetişen mürze Abdyrahym imperator Ekberiniň ýakyn egindeşi bolupdyr.

Muhammet Baýram han we onuň ogly Abdyrahym dagy hindi halky bilen türkmen halkynyň arasynda ilkinji dostluk köprüsiniň nawlaryny atan adamlardyr.

Baýram hanyň döredijiligi türkmen alymlary tarapyndan hertaraplaýyn öwrenilmäge mynasyp edebi miras-ýadygärlikdir.

Garajaoglan (1606 – 1679–89)

Garajaoglanyň ömri. Türk edebiýatynyň klassygy hasaplanýan Garajaoglan türki halklaryň edebiýatlarynyň ösüşinde uly yz galdyran şahyrdyr. Şahyryň goşgularynyň biziň bagşylarymyz tarapyndan aýdym edilip aýdylmagy, «Garajaoglan» atly türkmen dessanynyň bolmagy onuň döredijiliginiň biziň edebiýatymyz bilen arabaglanyşykdadygyny görkezýän zatlardyr.

Garajaoglanyň haçan we nirede doglandygy, şahyryň maşgala durmuşy hakyn-da anyk maglumatlar ýok. Şonuň üçin hem onuň ömrüne degişli maglumatlary anyk taryhy çeşme hökmünde garamak mümkin bolmasa-da, şahyr hakynda halk arasynda galan rowaýatlardan, onuň öz eserlerinden agtarmaly bolýar.

Bar bolan maglumatlara görä, Garajaoglan XVII asyryda, ýagny 1606–1679 ýa-da 1689-njy ýyllarda Türkiýede ýaşap geçen şahyrdyr. Darganata demir ýol

duralgasynda ýaşaýan (1855-nji ýylda doglan) Baký Nurmämmet oglunyň dilinden 1958-nji ýylda ýazylyp alnan rowaýatda hem Garajaoglanyň, Magtymgulynyň öňüsrasynda ýaşap geçendigi barasynda aýdylýar. Ýöne bu rowaýatda şahyryň ýaşan ýeri Türkiýe däl-de, Balkan we Soňudag sebitleri diýlip görkezilýär. Bu maglumatlaryň ikisini-de inkär etmek bolmaz. Çünki geçmişde ykdysady şertleri zerarly başdan gowgaly günleri geçiren türkmenleriň göçüp-gonup ýörmäge, täze ýurt saýlamaga mejbur bolandyklary taryhdan belli. Garajaoglanyň ýaşan ýerleri hakyndaky maglumatlara hem şu nukdaýnazardan garamak gerek.

Türk alymlary ençeme taryhy çeşmelere we halk rowaýatlaryna esaslanyp, Garajaoglanyň ata-babalarynyň günorta türkmenlerden (Türkiýäniň günortasynda ýaşaýan türkmenlerden) bolandygyny ýazýarlar. «Türkçe metinlerde» getirilen maglumatda şeýle diýilýär: «Karajaoglanyň neredede dogdugu kesin olarak bilinmemektedir. Dürli piwaýetler onu başka ýerlere mal etmektedir. Şiirlerinde geçen yer adларыndan, adetlerden we Güney türkmenleri arasynda kullanylan giyim tabirlerinden (atlaryndan) Karajaoglanyň oralarda ýetişmiş bir şair olduğu kanaatine verilir».

Garajaoglanyň haýsy nesilden, haýsy nebereden bolandygy hakynda takyk maglumat ýok. Ýöne türk alymlarynyň görkezmegine görä, her türkmen taýpasy ony özlerinden hasap edýär. Bir maglumatda Garajaoglan Bahja kazasynyň (etrabyňyň) Farsak obasynda doglan we häzir hem şol obada ýaşaýan Saýyl ogullary neberesinden bolan diýlip görkezilýär. Jahyt Öztelli diýen türk alymy bolsa şahyryň özüniň:

«Kozan dagyndan neslimiz,
Ary türkmendir aslymyz... »

diýen setirlerine salgylanyp, munuň hakykata ýakyndygyny belleýär.

Belli polýak alymy Hodzko 1842-nji ýylda Londonda çap edilen «Parsy poeziýasyndan meşhur parçalar» kitabynda Garajaoglanyň teke türkmenlerinden bolup, onuň Horasanda juda meşhur şahyr-bagşy hasaplanandygyny nygtaýar.

Garajaoglanyň maşgala ýagdaýy, ylym derejesi barada maglumat ýok. Ýöne onuň şeksiz meşhur sazanda, aýdymçy şahyr bolandygyny görkezýän maglumatlar welin örän köp. Ol eli sazly, örän köp şäherlerde we ülkelerde bolupdyr. Şygrylaryndan görnüşi ýaly, şahyr Maraş, Urfa, Halap, Şam, Rukka, Mamluj, Hah, Konýa, Karaman, Ijel, Hama, Müsür, Aýdyň, Tokat, Bor, Ankara, Adana, Diýarbakir, Keyseri, Mardin, Bursa ýaly şäher we welaýatlarda gezipdir. «İndim seýran etdim Ferengistany» diýip başlanýan goşgusynda Ýewropa hem syýahat edendigini aýdýar.

Ýokarda belleýşimiz ýaly, Garajaoglanyň ömri-durmuşy hakynda köp rowaýatlaryň, halk gürrüňleriniň bolmagy, hatda onuň ömür beýanynyň dessanlarda işlenmegi ünsi çekýän zat.

Garajaoglan hakyndaky hekaýa-gürrüňleri has giň we doly görnüşde beýan edýän eser türk edebiyatçysy Rasih Ýukaýyň «Karajaoglan ile Benli kyz» atly dessanydyr. Dessanyň gysgaça mazmuny şeýle:

Gün şöhlelerini Diýarbekiriň üstüne saçyp başlanda, gala derwezeleriniň birinde bir uly kerwen görünýär. Bu gelenler Türküstandan, baýat türkmenlerinden bolan Muhammet Arslan bilen uly ogly Ysmaýyl, kiçi ogly Gara Aly we taýpanyň beýleki adamlary.

Şäheriň halky güler ýüzli Muhammet Arslany söýgi bilen garşylaýar. Ony Diýarbekiriň gőzel bir ýerinde ýerleşdirýärler.

Birnäçe wagtdan soň, Muhammet Arslan uly ogly Ysmaýyl begi öýlendirýär. Bu toýda kiçi ogly Gara Aly bolsa ýerli ilatdan Mustapa beg diýen biriniň maşgalasyndan bir gőzel gyz bilen adagly edilýär. Gara Aly boýly-syratly pälwan sypatly ýigit bolup ýetişýär. Atasy Muhammet Arslan ony hem öýlendirýär. «Bir aý geçensoň, türkmen begi ogluna kyrk gün, kyrk gijä çeken şeýle bir toý tutdy ki, Diýarbekir, belki, hiç beýle toýy gőren dälidir».

Wagt geçip, Gara Alynyň ogly bolýar. Muhammet Arslan agtygynyň bolanyna örän şatlanýar. Toý edip, halky üşürüp, agtygyna Hasan diýen at goýýar. Hasan bir ýaşa ýetende, Arslan beg dünýäden öýär. Maşgala ýasa batýar. Enesi agtygyny örän söýýär. «Garaoglanym, Garajaoglanym» diýip bökdürýär. Şondan soň Hasanyň ady Garajaoglan bolup gidiberýär.

Garajaoglan iki ýaşyna ýetende, kakasynyň dogany Ysmaýyl begiň bir gyzy bolýar. Gyzyň adyna Zeýnep dakýarlar. Çagalar ulalyp, mekdep ýaşyna ýetýär. Olar molla tutulyp okadylýar. Garajaoglan sekiz ýaşyna ýetende, haýran galdyryjy çeper sygyrlar düzüp başlaýar. Gara Aly oglunyň şahyrçylyga we saza bolan höwesini gőrüp, oňa dutar alyp berýär we ökde sazandany getirip, oňa saz öwretdirýär. Enesi şeýle eý gőrýän agtygyna Zeýnebi mynasyp gőrýär. Gyzyň ýüzünde meňi köp bolansoň, enesi Zeýnebe «Meňli gyz» diýip ýüzlenýär. Şeýlelikde, oňa hem Meňli at galýar. Iki dogan hem eneleriniň sözünü ýykyp bilmän,razy bolýarlar. Baharyň bir gőzel günü Garajaoglan bilen Meňli gyz adaglanýar.

Tiz wagtdan garry ene aradan çykyp, maşgalany ýasa batyrýar. Birnäçe aý geçensoň, Gara Aly hem aw awlap ýörkä, atdan ýykylyp ölýär. Garajaoglan ejesi bilen galyberýär. Onuň ýakyn hossary kakasynyň dogany Ysmaýyl beg bolýar. Meňli barha gőzelleşip, onuň owadanlygy bütin töwerege meşhur bolýar. Garajaoglan Meňli gyza goşgular goşup, saz düzüp, aýdym aýdyp berýär. Ol bolsa hoş bolýar.

Ysmaýyl beg Garajaoglany halamaýar. Dogany Gara Aly aradan çykandan soň, has hem sowaşýar. Enesiniň adagly edip gidenini ýatlap, oňa garşy bir çäre agtarýar. Ysmaýyl beg «gőwni açylar» bahanasy bilen gyzyny içki gala göçürýär. Garajaoglanyň Zeýnepden umydyňy üzme, umytsyzlyk netijesinde Diýarbekiri taşlap gitmegini gazanmak maksady bilen içki galadan bir gep gezdirip ýören,

arabozar aýaly tapyp, oňa birgiden pul berýär we Garajaoglanyň ýanyna baryp, Zeýnebiň söýgüsine biwepalyk edendigine ynandyrmagy tabşyrýar. Ol aýal Garajaoglany ynandyryp, ýüregini çişirip gidensoň, Zeýnebiň ýanyna baryar we Garajaoglanyň başga bir gyzy söýýändigini hakynda ýalan sözläp, gyzy ynandyrýar. Garajaoglan bilen Zeýnebiň süýji arzuwlary, maksatlary puç bolýar. Garajaoglanyň ejesi oglunyň betbagtlygyna gaýgylanyp keselleýär we basym dünýäden ötür. Garajaoglan öýlerini, öýleriniň goşlaryny satyp, bir at edinýär. Zeýnep bilen gezen ýerlerine ýene-de birläý aýlanyp çykýar. Diýarbekir bilen hoşlaşýar we Maraşa – Bekir aganyňka gelýär. Bekir aga: «Garajaoglan meniň ölen oglumyň ýerine geldi» diýip, ony ýürekden söýýär.

Bekir aga aýdym-sazyň aşygy. Bütün maşgalasy bilen üýşüp, Garajaoglanyň aýdymalaryny diňläp hezil edýär.

Bekir aganyň gyzy Elif Garajaoglana aşyk bolýar. Garajaoglan peýdasyz Zeýnebi ýadyndan çykarmak üçin Elifi söýmekçi bolsa-da, onuň söýgüsi başa barmaýar, ýüregi etmeýär. Elifi görse, Zeýnep göz önüne gelýär.

Garajaoglandan aýrylansoň, Zeýnep gaýgy-gam bile saralyp-solýar, öler hala gelýär. Zeýnebiň gün-günden haly agyrlaşýar. Ol Garajaoglanyň adyny gaýtalap-gaýtalap, bir gije jan berýär.

Heniz Zeýnep dirikä. ýöne onuň haly agyrlaşansoň, Ysmaýyl beg öz eden işleriniň ýalňyşdygyna düşünmäge, akylyna aýlanmaga mejbur bolýar. Ol derrew Garajaoglanyň gözlegine adam iberýär. Emma bary giç bolýar. Zeýnep basym aradan çykýar, Ysmaýyl beg hem ölýär.

Garajaoglanyň yzyndan giden adamlar idäp-sorap, ahyry ony tapýarlar we Zeýnebiň ölümi hakdaky aý habary aýdýarlar. Garajaoglan Ysmaýyl begiň hilepirimlerine aldanandygyny, söýgülisiniň özünden başga hiç kimi söýmändigini we durmuşa çykmandygyny bilip, zar-zar aglaýar. Hyýanatyň, bikanunlygyň pidasy bolan söýgülisiniň armanly ölümi ýüreginde arman goýýar. Şondan soň bar umydy, arzuwy oçýär. Dünýäde höwes eder ýaly hiç zady galmaýar. Dünýäde bar guwanjy bolan Zeýnep ölensoň, dünýä gözüne zyndan bolup görünýär. Aý habary eşidensoň hem birbada öz ýurduna aýagy çekmeýär. Ol hiç zatsyz ýeke. Ol ýurtdan-ýurda aýlanyp ýörmegi maksat edinýär. Aýdym-saz bilen gününü geçirýär. Gamly köňlüni şonuň bilen köşeşdirmek isleýär. Teselli tapmak üçin kofehanalarda aýdymчы bolup hyzmat edýär. Bu durmuş hem ony irizýär, soň sergezdan halda ýurtdan-ýurda aýlanyp ýöreýär. Hiç ýerde mekan tapmaýar, biri bilen durmuş gurmak, maşgala gurup ýaşamak hakda pikir hem edip bilmeýär. Iň soňunda öz ýurdy Diýarbekire gelip, ýaşlygynyň, şadyýan, bagtly günleriniň, aýratlygynyň başlanan günleriniň geçen ýerlerine aýlanýar. Söýgülisiniň mazaryna zyýarat edýär. Ahyrda gözgyny halda dünýäden ötür.

Görnüşi ýaly «Karajaoglan ile Benli kyz» dessanynyň mazmunynda gahrymanlaryň obrazlary ymykly işlenipdir. Gahrymanlaryň etmişleri, hereketleri ös-

dürilipdir. Şol esasda häsiýetleri ýüze çykarylypdyr. Gahrymanlaryň hereketleri anyk durmuş wakalary bilen baglanyşdyrylypdyr. Bu zatlar bolsa dessanyň Gara-jaoglan hakyndaky beýleki dessanlara garanyňda dogruçyllygyny, hakykata ýakynlygyny has güýçlendiripdir.

Şahyryň döredijiligi

Garajaoglanyň, takmynan, 9000 setirden ybarat 500-e golaý şygry bize gelip ýetipdir. Şygrylaryň hemmesi 11 bogunly we 8 bogunly goşgulardyr.

Garajaoglanyň şygrylarynyň dili sada we düşnükli. Jahyt Ötelli şahyryň döredijiligine «dil hazynasy» diýip baha berýär. Garajaoglanyň eserleriniň köpüsi özleriniň döredilenine 300 ýyl gowrak geçendigine garamazdan, okyjylar köpçüligine, esasan, düşnüklidir. Şeýle hem bolsa, onuň eserlerinde düşnüksiz arap-pars we türk sözleri-de bar. Beýle ýagdaýyň bolmagy tebigydyr. Osmanly illeriň arasyn-da ýaşan şahyra türk gepleşik diliniň täsir etjekdigi şübhesizdir. Onuň şygrylarynda men-ben, maňa-bana, bar-war, örmesar-belik, gowy-iýi, asty-alty, degmek-dokunmak, diýr-der, gunça-tomurjyk, ülje-kiraz ýaly görnüşlerde gabat gelýär.

Garajaoglanyň diňe bir şahyr däl, eýsem şahyr-bagşy, belli dessançy-bagşy bolan bolmagy-da mümkin. Ýöne onuň öz düzen goşgularyny saza, heňe salyp, aýdyma öwürüp, olara ikinji bir ganat beren şahs bolandygy weli ol hakdaky ähli maglumatlarda nygtalýar. Muny şahyryň öz goşgularynda şol bir sözleriň, setirleriň, äheňleriň gaýtalanýandygy hem subut edýär.

Garajaoglanyň döredijiliginiň tematikasy giň. Onuň goşgularynyň agramly bölegini söýgi hakdaky şygrylar tutýar. Ýöne watana, il-güne söýgi, dostluk, agzybirlik, edep-ekram, tämiz ahlaklylyk meseleleri-de, watandan, il-günden, söýgüliňden aýra düşmegiň ruhy azaplarynyň beýany-da şahyryň goşgularynda uly yz galdyrypdyr.

Garajaoglanyň şygrylarynyň köp bölegi söýgi meselesine bagyşlanypdyr. Söýgi şahyr üçin beýik güýç, ynsan durmuşynyň lezzeti. Garajaoglanyň taryplaýan gözelleri hyýaly duýgular bilen wasp edilýän hüýrlerden, perilerden ýokarda durýan, hakyky dünýäniň gözelleri. Şahyryň söýýän, hormatlaýan gözelleri durmuşyň, ýaşaýşyň bezegi, «ynsanyň kalbyny ýagtylandyrýan» beýik güýç:

Gyzlar gözel, gözel asly hüýruden,
Ýer ýüzüni läle, ýaşyl бүрүден,
Kaswetli köňlümiň gamyn eriden,
Garanlyk kalbymyň çyragy gyzlar.

Şahyr gyzlaryň diňe daşky gозelligine-görküne, görmegeýligine maýyl bolman, olaryň el hünärine, işine hem aşyk. Gyzlar diňe durmuşyň owadan bezegi bolman, öz zähmetleri, el hünärleri bilen ony gözelleşdirýän, bezeyän söýgüli ynsanlar:

Gyzlar gözel, emma nagyş, iş ile,
Boýnun donatyrlyar tel kumaş ile.
Püsküllü¹, monjukly, ýüje² baş ile,
Al, ýaşyl gerdege³ giresi gyzlar.

Garajaoglanyň eserlerinde aýdyňlyk, ynandyryjylyk, anyklyk aýdyň duýulýar. Onuň şygrylaryndaky liriki gahrymanlar anyk hereket üsti bilen we durmuş bilen baglanyşykly göz önüne gelýär. Şahyryň şygrylarynda suratlandyrylýan durmuş wakalary gyzlar dünýäsi bilen baglanyşykly. «Gyzlaryň» diýen goşgusyndaky:

«Sabahdan-säherden suwa giderken,
Üşüýor barmagy, eli gyzlaryň»

diýip başlanýan setirlerde anyk durmuş wakasy suratlandyrylýar. Bu iki setiri okanyňda, ýaňy ukudan oýanan obanyň säher wagtyndaky görnüşi, irden turup, maşgalanyň – içeriniň hysyrdyly işleriniň eýýäm köpüsini etmäge ýetişen we ertiriň çigregine barmaklary, ýaňaklary birneme gyzaran işeňňir gyzyň sallanyp suwa barşy göz önüne gelýär.

Garajaoglanyň döredijiliginde anyklyk bilen birlikde millilik häsiýeti hem güýçli. Şahyr gyz-gelinleriň gözelligini wasp edende, olaryň milli şaý-seplerini suratlandyrmagy unutmaýar:

Garajaoglan öwer, ýene-de öwer,
Altyn saç baglary topuga deger,
Aý ile bahs etmiş, gün ile dogar,
Jenneti aglanyň nury bir gelin.

Garajaoglanyň halk aýdymlary ýaly öz-özünden saza, heňe goşulyşyp barýan sada hem çeper dilde ýazylan goşgulary liriki gahrymanyň şähdaçyklygy, keýpi, ýürek joşguny, hyjuwy bilen ýugrulydyr. Garajaoglanyň şahyrlyk ussatlygyna göz ýetirmek kyn däl. Onuň döredijiliginde sazlaşyk üçin mazmuny, çeper meňzetme üçin pikiri gurban etmek ýagdaýy az duşýar. Şahyryň döredijiliginiň köpüsi, ine, şeýle ýakymly şygrylar.

Söwdüjim üstüne dört lybas geýmiş,
Bir gara, bir ýaşyl, bir al, bir beýaz.
Gözellere dört şeý adat olunmyş,
Bir şiwe, bir jilwe, bir eda, bir nüz.

Ählidir husnuny muhalif etme,
Mekdebi– irfandan bir gadam gitme,
Sana bir sözüm war, sakyn, unutma,
Bir öwren, bir öwret, bir oka, bir ýaz.

Karajaoglan diýr ki, bak jana girdim,
Tomurjyk güllerin gunçasyn tirdim,
Söwdüгим göwsünde dört nyşan gördüm,
Bir alma, bir aýwa, bir nar, bir kiraz.

Durmuşy, ýaşayşy, dünýäniň gőzelliklerini belent hyjuw, tämiz duýgular bilen söýen şahyr zamanasynyň adalatsyzlyklarynyň, garyp-gasarlaryň agyr durmuş zerarly çekýän ahy-nalalarynyň deňinden-de göz ýumup geçmändir.

Garajaoglan haramdan-halaldan ägirt köp baýlyk toplan harsydünýäleriň bolşuny, beglige ýeteniň il bähbidini unudyşyny, zalymlygyny berk ýazgarypdyr:

Dünýä benim diýe zenginlik satan,
Halal ekmegine haramlar gatan,
Sonlardan sonraýa beglige ýeten,
Zalym olur, il gadyryn ne biler.

Dünýäni, onuň baş günlükdigini, ahyrda harsydünýälik bilen ýygan mal-dünýäni taşlap gitmelidigini unudyp baýlyk toplaýan adamlaryň Hudaýy unudýandyklaryny, olaryň ruzy-magşar gününde dowzah oduna ýanjakdygyny, çünki beýle adamlaryň dowzah oduny şu dünýäde eden etmişleri bilen gazanyp gidýändiklerini örän täsirli beýan edýär:

Garajaoglan melul, mahzun oturýr,
Aglamakdan kendi ýaşyn bitirir,
Her kes ataşyňy burdan götürir,
O dünýäde ataş olmaz, nar olmaz.

Şahyr ýaşan jemgyýetindäki ýokary synp wekilleri bilen garyp gatlaklaryň arasyndaky gapma-garşylygyň we deňsizligiň düýp mazmunyna, esasy sebäplerine düşünmedik hem bolsa, begleriň zalymlygyny, garyplaryň horlanyşyny ýürek awusy bilen beýan edipdir:

Her nirä bardymsa, dertliler aglar,
Aradym jahany, dertsiz ýok imiş.
Bir başyma olsam, gam çekmez idim,
Bir ben degil, jümle älem perişan.

Garajaoglan adalatsyzlyga, zalymlyga, talaňçylyga garşy alaç tapman, her kimiň başyna gelyän ölümi, ahyrýeti ýatladyp, täsir etmekçi bolupdyr. Dünýäniň Süleýmana hem galmandygyny ýatladyp: «Aga-da bolsaň, beg hem bolsaň, şa-da bolsaň, garyp hem bolsaň, ahyry ölmeli. Bu dünýäde haýyr iş et, kişiniň malyny iýme, ol dünýäde sorag bardyr» diýip wagz edipdir:

...Aga olsa, paşa olsa, beg olsa,
Ýakasyz gömlege sarylyr bir gün.

ýa-da:

Bu dünýede adam ogluýam diýrsin,
Halaly, haramy dynmaýyn iýrsin.

Iýme il malyny, ir-giç werirsin,
Igneden iplige sarylyr bir gün.

Garajaoglanyň döredijiliginiň reňbe-reňligine göz ýetirmek üçin onuň öwüt-nesihat, ahlaky eserlerini hem öwrenmek gerek. Şahyryň bu hili eserleri onuň adamkärçilik mertebesini, dünýägaraýşyny, durmuşa düşünişini, ahlakyny, edebini, durmuş tejribesini, jemgyýete bolan gatnaşygyny kesgitlemekde uly ähmiýete eýedir. XVII asyryň jemgyýetçilik pikirlerinden ugur almak bilen birlikde, her hili durmuş meseleleri, adamlaryň arkalaşykly aragatnaşygy we asylyly häsiýetleri hakda söz açyp, şeýle diýýär:

Diňle saňa bir nesihat edeýin,
Hatyrdan, köňülde geçiji olma.
Ýigidiň başyna bir iş gelende,
Any ýat illere açygy olma.

Bentde şahyr öz bähbidiňi arap, ýoldaşyň hatyrasyny ýere çalmazlyga, kişi göwnüni ýykmazlyga, ol bir bela sataşanda – kyn gün başyna düşende, ony illere jar edip ýörmezlige çagyýar.

Şahyr jemgyýetçilik ýerlerinde, mejlislerde oturylyşyklarda görüm-görelde eýermegi, edep saklamagy ýatladyr. Märekede edilýän gürrüňleri diňlemegi başarmagy, öz ornuňy, ýagdaýyňy, geplejek gepiňi bilmegi tabşyýar:

Mejlisde arýf ol, kelamy diňle,
Il iki söýläkse, sen birin söýle.

Bu jümleler bilen Magtymgulynyň:

«...Aklyň bolsa, märekede az sözle,
Köp söz seni il içinde har eýlä»

diýen parasatly pikirleri sazlaşyp gidýär.

Garajaoglan: «Eliňden geldikçe iýilik eýle» diýip, başardygyňdan ýagşylyk etmäge, il-gün bilen ysnyşykly, aragatnaşykly ýaşamaga çagyýar. «Eden ýagşylygyňy il unutmaz, halk seniň gadyryňy biler, halk mätäç günüň hemaýatçyň, başyňa iş düşende, arkadaýanjyň bolar» diýip düşündirýär:

Il arýfdyr ýoklar seniň bendiňi,
Dagydyrlar duzagyňy, bendiňi...

Garajaoglanyň eserlerini okanyňda, onuň köp aýraçylyk çekendigine, horlanandygyna göz ýetirýärsiň. Şahyryň il-ýurda bagyşlap ýazan eserleriniň bir bölegini onuň il-ýurduny arzuwlap döreden şygrylary tutýar. Haýsy sebäbe görä bolsa-da, Garajaoglan mejburi ýagdaýda ilinden aýraçylykda ýaşamagyň derdini çekipdir. Ol:

«Garajaoglan diýr ki gonanlar göçmez,
Bu aýrallyk bizden arasyn açmaz...»

diýip şikayət edipdir. Başga bir goşgusynda özüniň ýat illere düşendigini, aýrallyk elinden ýüreginiň daglydygyny, kowum-gardaş, ata-eneden, ýakyn dostlaryndan mahrumdygyny, ölse, ýasyny tutjagyň ýokdugyny, arman bilen gözünü açyp gitjegini ýazýar:

Gitdim gurbet ile geri gelinmez,
Kim ölüp-de, kim galdygy bilinmez,
Ölsem gurbet ilde, gözüm ýumulmaz,
Enem-atam, bir aglarym ýok benim.

Garajaoglanyň watan, il-ýurt hakyndaky pikirlerini diňe onuň şahsy ýagdaýy, ýat illerde aýraçylyk çekenligi bilen kesgitlep, netije çykarmak nädogry bolar. Beýle edilmegi onuň il-ýurda bolan söýgüsiniň çäginä daraltmak bolar.

Garajaoglanyň döredijiligi türkmen edebiýatynda görnükli yz galdyrypdyr. Şahyr köp şygrylary özleriniň düzülişi, mazmuny, öňe süren pikirleri– manylary taýdan türkmen halk aýdymlaryny, türkmen klassyk şahyrlarynyň eserlerini ýadyňa salýar. Mysal üçin, Garajaoglanyň «Söýmesem öldüm» şygrynyň käbir bendini alyp görelin:

Bir lüft gözel geçen baglardan ary,
Daramyş zülpüni, bermiş timary,
Ak göwsüň üstünde Zem-zem pynary,
Içsem öldürirler, içmesem öldüm.

Karajaoglan diýr ki kendim öwmäýin.
Joşgun suwlar kibi bendim döwmäýin.
Gözel söýme diýrler, nasyl söýmäýin.
Söýsem öldürirler, söýmesem öldüm.

Şu äheňde bolan türkmen halk aýdymy bagşylarymyz tarapyndan köp aýdylýar. Şahyryň bu goşgusy «Şasenem-Garyp» dessanyndaky bagbanyň Şasene ýüzlenip aýdan:

«Men söýmüşem ziba Senem adyňny,
Söýsem öldürerler, söýmesem ölem
Ile meşgur bolan asyl zatyňny,
Diýsem öldürerler, diýmesem ölem»

diýip başlanýan aýdymyny we şol aýdym esasynda «Aýgytly ädim» kinofilmine girizilen Artygyň aýdymyny ýadyňa salýar. Hut şeýle äheňdäki aýdym «Saýatly-Hemra» dessanynda-da bar.

XIX asyr türkmen edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biri bolan Misgingylyjyň «Saçyň» atly goşgusynyň döremeginde hem Garajaoglanyň «Saçyň» atly şygrynyň täsir edendigi barada aýtmaga esas bar. Dogry, Gündogarda söýgüli gözeliň saçyny, zülpüni taryplamadyk şahyr az-azdyr. Şonuň üçin şeýle şygrylarda pikir taýdan tötänleýin meňzeşlikleriň bolmagy hem mümkindir. Emma bu iki şygryda ýagdaý beýle däl. Şygrylarda pikir meňzeşliklerinden başga-da käbir setirler sözme-söz gabat gelýär. Meselem, Garajaoglan:

«Gaflat basmyş, uýumyşsyn,
«Oýan» diýe dürte saçyň»
diýse,
Misgingylyç:
«Gaflatda galdym, ýandym,
«Oýan» diýe dürte saçyň»
diýýär.
Garajaoglan:
«Galk, söwdügim, geýin, guşan,
Diýdiler söwdaňa düşen»
diýip ýüzlense,
Misgingylyç:
«Guşan, oylan, şitde guşan,
Däli bolar yşka düşen»
görnüşinde ýüzlenýär.
Garajaoglan:
«Baş gulaja karar eýlär,
Dört gulaçdan arta saçyň»
diýip taryplasa,
Misgingylyç:
«Bulut kimin tolkun urup,
Dört barmakdan artar saçyň»
diýip taryplaýar.

Görnüşü ýaly, bu iki şygrydaky meňzeşlikler, gabat gelmeler tötänleýin ýüze çykan zatlar däl. Garajaoglanyň tutuş döredijiligine Misgingylyjyň belet bolandygyny tassyklamak kyn. Ýöne Garajaoglanyň ylhamyna ýugrulan «Saçyň» atly şygryň, gönüleinmi ýa-da gytaklaýynmy, garaz nähili-de bolsa, Misgingylyjy joşdurandygyny, şoňa meňzeş şygry döretmekde Misgingylyja hem özüniň şahyrlyk ukybyny synap görmäge itergi berendigini weli aýtmak mümkin. Beýle ýagdaý

Mollanepesiň-de, Mätäjiň-de döredijiliginde duýulýar. Belki, Garajaoglanyň ganatly aýdymlarynyň täsiri ýetendir?!

Saz sungaty bilen halk şygryýetiniň nepis tärlerini öz şygrylarynda uly ussatlyk bilen utgaşdyran ajaýyp türkmen şahyrynyň – Garajaoglanyň edebi mirasy orta asyrlardan galan gymmatly ýadygärlikdir. Garajaoglan zamanasynyň keşbini ökdelik bilen suratlandyran, halk arzuwlaryny, näzik söýgini belent duýgy bilen dabaralandyran şahyrdyr.

XVIII ASYR TÜRKMEN EDEBIÝATY

XVIII asyrdaky Türkmenistanda jemgyýetçilik-syýasy ýagdaý, ykdysady we medeni durmuş

1219-nji we 1222-nji ýyllarda mongol basybalyjylarynyň talaňçylykly çözüşlaryndan soň ýurduň ykdysadyýetini, ýakylýp-ýandyrylyp harabaçylyga öwrülen obadyr şäherleri, ýumrulan suw desgalaryny dikeltmek türkmenlere uzak asyrlaryň dowamynda başartmandyr. Bir tarapdan, seljuklaryň weýran edilen bir wagtky kuwatly döwletiniň ýerinde soň gurlan we mongol imperiýasynyň synmagy netijesinde güýçlenip başlan feodal döwletleriň (Hywa hanlygy, Buhara emirligi, Eýran şalygy) häli-şindi geçirip duran talaňçylykly çözüşlary, ikinji tarapdan, ykdysady kynçylyklar (suw ýetmezçiligi, öri meýdanlarynyň darlygy...) netijesinde ondan-ona göçüp-gonup ýörmäge mejbur bolupdyrlar.

Türkmenler XVIII asyrdaky, esasan, Maňgyslak, Üstýurt ýerlerinde, Hazar deňziniň demirgazyk, gündogar giňişliklerinde, Balkan, Etrek, Gürgen jülgelelerinde, Köpetdagynyň demirgazygyndaky Etek we Ahal töwereklerinde, Tejen we Murgap derýalarynyň boýlarynda, Amyderýanyň ýakalarynda, Balhda, şeýle hem Horezmiň dürli etraplarynda, Garagumuň sähralarynda ýaşapdyrlar. Olaryň käbir bölegi Eýranyň deňizýaka etraplarynda, Türkiýede, Owganystanyň demirgazyk etraplarynda ýaşapdyrlar. Häzir hem olar şol aýdylan ýerlerde, şeýle hem Yragyň, Siriýanyň we beýleki arap ýurtlarynyň, Hytaýyň, Orta Aziýa döwletleriniň käbir etraplarynda ýaşaýarlar.

XVII asyrdaky başlanan Türkmenistanyň demirgazygynda ýaşan türkmen taýpalarynyň günorta Türkmenistana köpçülikleýin göçüp gelmekleri XVIII asyrdaky hem dowam edipdir. Şeýlelikde, bu ýerlerde öňden ýaşap gelýän türkmen taýpalarynyň täze göçüp gelýänleriň täsiri bilen gündogara we günorta, demirgazyga, hatda gündogardan Maňgyslaga tarap hem süýşýärler. Mysal üçin, Amyderýanyň orta hem ýokary akymynda, Badahşanda, Balkan etraplarynda ýaşan köp türkmenler 1740-njy ýyllarda Maňgyslaga göçüp gidýärler. Hazaryň kenarlarynda we günorta

Üstýurtda ýaşaýan türkmenleriň örän uly toparlary gündogar Türkmenistana we demirgazyk-gündogara– Horezme süýşýärler.

XVII asyrdä Hazaryň ýakasynda we günorta Üstýurtda ýaşan salyr türkmenleriniň köpüsi Horezme göçüpdirler. XVII asyryň ahyrlarynda, XVIII asyryň başlarynda oň bu ýerlerde ýaşan ýomut we teke taýpalarynyň uly bölegi, çowdur türkmenleriniň köp bolmadyk topary köp suwly ekerançylyk etraplaryna– Köpetdag etek etraplaryna, esasan hem, Murgap jülgesine süýşüpdirler. Olar oň bu ýerde ýaşan özleriniň san taýdan uly bolmadyk dogan taýpalaryny gysypdyrlar. Alili, ýemreli, gökleň türkmenleri we beýleki käbir has ownuk taýpalaryň adamlary bolsa bu süýşmelerde käwagt olar bilen birleşipdirler käwagt topar bolup Gürgen, Horezm, Balh ýaly alys ýerlere göçüpdirler. Umuman, XVIII asyr türkmen taýpalarynyň ondan-oňa süýşmeleriniň dowam eden we ahyrda tamamlanan asyry bolupdyr. XVIII asyr türkmen halkynyň esasy böleginiň oturymly durmuş ýagdaýyna ymykly geçen döwrüdür.

Türkmenler XVIII asyryň bütin dowamynda diýen ýaly Gündogaryň goňşy feodal döwletleriniň talaňçylykly çözüslaryna sezewar bolupdyrlar ýa-da olaryň raýatlary hökmünde ummasyz köp salgytlar töläpdirler. Mysal üçin, XVIII asyryň birinji ýarymynda türkmenleriň ýaşan ýerleri töwerekdäki üç feodal döwlet (Eýran, Buhara, Hywa) tarapyndan birsyhly ezilipdir we talaňçylykly çözüslara sezewar edilipdir. Amyderýanyň orta akymynyň sebitlerinde ýaşan ähli türkmenler Buhara emirliginiň golasty hasaplanypdyr. Şeýle elgaramalyk soňraky ýyllarda-da, hatda XIX asyrdä-da dowam edipdir. Murgap jülgesinde, Etekde, Ahalda, şeýle hem Etrek, Gürgen sebitlerinde ýaşan türkmenler, köplenç, Eýran şalarynyň golastynda bolupdyrlar ýa-da olaryň talaňçylykly çözüslary zerarly tozdurylypdyrlar. Horezmdäki türkmenler bolsa Hywa hanlygyna garaşly bolupdyrlar. Hazar deňziniň gündogar we günorta kenarlaryndaky sähralarda we Balkan daglarynyň töwereklerinde ýaşan türkmenler hem Hywa hanlygyna garaşly hasaplanypdyr. Emma beýleki ýerlerde ýaşan türkmenlere garanda, bu töwerekde we Ahalda ýaşan çarwalar özlerini belli bir derejede erkin hasaplapdyrlar.

XVIII asyrdä ozal Garagumuň jümmüşine çekilmäge mejbur edilen türkmenleriň uly bölegi ýene günorta Türkmenistana, Etrek, Gürgen, Köpetdag eteklerindäki suwly ýerlere göçüp gelýärler. Horezmde ýaşan türkmenleriň uly bölegi Tejen jülgesine süýşüp gaýdýar. Edil şu ýyllarda Hywa, Buhara hanlyklary içki feodal gozgalaňlar, çarwa taýpalaryň çözüslary we tagt üstünde yzy üzülmeýän tire-taýpa göreşleri zerarly bütinleý gowşaýar. Eýranyň ýagdaýy hem bularyňkydan gowy bolmaýar. Syýasy taýdan durnuksyzlyk emele gelýär. Ykdysady jähetden örän pese düşen bu hanlyklaryň hökümdarlary hyraç, talaňçylyk bilen ýurdy dikeltmäge çalyşýarlar.

Goňşy feodal döwletleriň hökürowanlygynyň belli derejede gowşamagy türkmenleriň erkinlige bolan ynamlaryny, özbaşdaklyga bolan ymtylýslaryny täzeden

oýandyryýar. Adalat⁴hakdaky pikirleriň ýuwaş-ýuwaşdan ösmegine sebäp bolýar. Muny Döwletmämmet Azadynyň, Magtymgulynyň we beýlekileriň şu mesele bilen baglanyşykly döreden eserleri hem subut edýärler. Emma türkmenler emele gelen amatly pursatdan gowy peýdalanyp bilmeýärler. Olaryň özara birleşip, bir döwlet emele getirmeklerine mümkinçilik bolmaýar. Daşky duşmanlar we ýerli han-begler türkmen taýpalarynyň birleşip, bitewi bir güýje öwrülmeleklerine dürli ýollar bilen päsgel berýärler. Olar aýratyn hem öri meýdanlary we oturymly ýaşaýyş üçin amatly ýerler üstünde ýüze çykan urug, tire-taýpa gapma-garşylyklary öjükdirýärler. Şu ýagdaý türkmenleriň birleşmegine, bitewi döwlet bolmak ugrundaky ymtlyşlaryna düýpli urgy bolýar. Olar özara oňsuksyzlyklar sebäpli, ýene şol goňşy feodal döwletleriň elgaramagynda galýarlar. Eýran, Hywa, Buhara bolsa ykdysady taýdan gowşan döwletler bolmaklaryna garamazdan, türkmenleriň agzalalyklaryny öz bähbitleri üçin doly peýdalanýarlar. Olar, bir tarapdan, türkmenleriň arasynda urug, tire-taýpa agzalalyklaryny öjükdirýän bolsalar, ikinjiden, agzalalyklar zerarly has-da güýçden gaçýan türkmen taýpalaryny kä syýasat bilen, köp ýagdaýda bolsa güýç bilen tozdurýarlar.

XVIII asyryň ýigriminji ýyllarynda Eýran, Hywa, Buhara döwletleriniň pese düşeninden peýdalanyp, ençeme talaňçy toparlar ata çykýarlar. Ine, şol toparlaryň birine-de Nedir diýen türkmen ýolbaşçylyk edýär. Ol atlylary bilen ownuk taýpalary güýç bilen özüne tabyn edip, Nedir han bolýar. Soňra ol Mary, Etek galalaryna hem ýörişler edýär, öz atlylarynyň sanyny artdyryýar. Eýýäm ýigriminji ýyllaryň ahylarynda ganhorluk, talaňçylyk bilen dabaralanan ady töwerege ýaýrap başlaýar. Bu döwürde ondan-oňa süýşmeler we tire-taýpa agzalalyklary zerarly mertebesi peselen tekeleriň serdary Keýmir kör teke-ýomut agzalalygynyň gowşamagyna we bitewi bir güýje öwrülmeğine uly itergi berýär. Onuň sarpasy ulalyp, Nedir şany gysyp başlaýar. Nediriň talaňçylyklaryndan bez bolan garamaýak halk, käbir täsirli ownuk begler Keýmir köri goldaýarlar. Bu ýagdaýy asly Daraýgezli owşar türkmenlerinden bolan Nedir oňat duýýar. Ol şundan soň Eýranyň şasy Tahmaspyň hyzmatyna geçýär we basym Eýranda täsirli goşun serkerdesi bolýar. Ol tiz wagtda Eýrany täzeden güýçlendirýär we 1736-njy ýylda özüniň Owganystana, Yraga, Zakawkaziýa ýöriş eden güýçli goşunyna daýanyp, şa tagtyny eýeleýär. Şundan soň Nedir şanyň basybalyjylyk syýasaty has-da rowaçlanýar. Nedir şa esasy ünsi goşuna berip, onuň güýji bilen Orta Aziýany, Hindistany, Zakawkaziýany özüne tabyn edýär. Şäherleri, obalary tozduran, adamlary köpçülikleýin gyran, gul-gyrnak edip, ýurdundan aýra düşüren Nedir ýene yzy üzülmeýän özara oňsuksyzlyklardan peýdalanyp, Türkmenistany hem özüne tabyn edýär. Nediriň döwründe türkmenleriň ýagdaýy has-da erbetleşýar. Onuň türkmenleriň üstünden agalyk etmek üçin goýan dikmeleriniň zalymlyklary halkyň gahar-gazabyny güýçlendirýär. Türkmenleriň özbaşdaklyk we erkinlik baradaky pikirlerine täze güýç berýär. Nedir şanyň we onuň dikmeleriniň garşysyna birsyhly ýaragly gozgalaňlar turuzýarlar. Mysal üçin,

Keýmir körüň ýolbaşçylygynda Nedir şanyň we onuň goýan dikmeleriniň garşysyna tekeleriň we ýomutlaryň göreşleri hakda halk arasynda köp rowaýatlar bar. Emma Keýmir kör ölýär. Onuň az sanly atylary-da dargaýar. Şundan son Nediriň gazabyna çydaman, günorta Türkmenistanda ýaşayan birnäçe türkmen taýpalary ýene demirgazyga süýşüpdirler. Mysal üçin, ýomut türkmenleriň köp bölegi şol döwürde Hywa göçüpdür. Hywa hanlygy bolsa göçüp ýa-da gaçyp barýan türkmenlere daýanyp, Nedir şa garşy syýasat ýöredipdir. Nedir şa Hywany-da, Buharany-da özüne tabyn edipdir. Emma oňa türkmenleri doly boýun egdirmek başartmandyr. 1743-nji ýyldan türkmenler Eýran döwletiniň garşysyna aç-açan baş göterýärler. Nedir şanyň garşysyna başlanan bu göreş Astrabatdan Horezme çenli bolan бүтін aralygy öz içine alýar. Nedir hem şeýle ýagdaýa çydam edip oturmaýar. Ol güýçli goşun bilen gozgalaňçy türkmenleri köpçülikleýin gyrýar. Olary rehimsiz talaýar we Eýran şalygy üçin howpsuz diýip hasap edýän ýerlerine göçürýär. Bu ganhor şa 1747-nji ýylda, öz tagtynda otyrka öldürilenden soň, Türkmenistanda birleşmek, özbaşdak döwlet gurmak, adalatlylyk ýaly pikirler has ösýär. Agzybirlik, bitewi bir döwlet gurmak, adalatlylyk ýaly pikirler anyk rövüşde, günden-günden türkmenleriň anyk durmuşy bilen baglanyşykda aç-açan wagyz edilýär. Muňa Azadynyň, Magrupynyň, esasan hem, Magtymgulynyň бүтін döredijiligi aýdyň mysal bolup biler.

XVIII asyrdan türkmenler, esasan, maldarçylyk we ekerançylyk bilen meşgullanypdylar. Olar goýun, geçi, köp bolmadyk mukdarda gylýal, sygyr, münülyň we çapylýan atlar saklapdylar. Olarda dowar mallar, düýeler has köp bolupdyr. Amyderýanyň kenarlarynda ymykly oturymly ýaşayşa geçmänkäler, her ýylda Hywa hanlaryna on alty müň goýny salgyt hökmünde töländikleri hem subut edýär.

Ekerançylykda, esasan, bugdaý, arpa, jöwen, köp bolmasa-da, şaly, pagta, bakja ekinleri, miweli baglar bolupdyr. Maldarlar ekerançylar bilen haryt görnüşindäki alyş-çalyşlar edipdirler. Çarwalar mal, ýüň, deri, bagana berip, özlerine gerek ekerançylyk önümlerini alypdylar. Ýüňden mata, haly, palas ýaly zatlar dokapdylar, dürli zerurlyklar üçin ulanylýan ýüpler, urganlar, keçeler (düşek, öý eşigi) edilipdir. Derilerden gön harytlar (mesi, ädik, çokaý, çaryk, köwüş, ýelken, gaýyş guşaklar, meşikler, at esbaplary...içmek, telpek ýaly zatlar) edilipdir. Diýmek, maldarçylyk önümleri bilen baglanyşykly senetçilik hem türkmenlerde juda ösen ýagdaýda bolupdyr. Maldarçylykdan öňän önümleriň hiç bir zady yrýa edilmändir. Süýt, çal, süzme, agarandan başga-da maldarçylykdan gyş aýlarynda juda uly ähmiýeti bolan gurt (süzmeden, agarandan) alnypdyr. Hurşluk üçin soýlan mallaryň etlerini gowurma edip ýa-da çigligine goýnuň arassalanan garnyna salyp, süňklerini bolsa kakadyp, köp aýlap saklap bilipdirler.

Ekerançylykdan alynýan önümleri hem çomrular bir möwsümleýin peýdalanmandylar. Olary guradyp-kakadyp, kişmiş, kişde, kak...edipdirler. Pagtadan pamyk, pamygy egrip, egin-eşik üçin mata dokapdylar. Şunda haly-palas ýaly zatlaryň erşinde, argajynda, ýüpünde meýdan çöplerinden hiç solmaýan reňkler (boýaglar) ýasap ulanypdylar. Künjüden, çigitden juwazlarda ýag çykarypdylar.

Bularyň hemmesi döredijilik zehinini talap edipdir. Türkmenlerde, aýratyn hem türkmen zenanlarynda şeýle uly zehin hem ukyp bolupdyr.

XVIII asyrdaky türkmenleriň ýaşan aglaba ýerinde keýikler, gyrlarda, dag eteklerinde we oňa ýakyn düzlüklerde bolsa gulanlar, saýgaklar, aýraklar süri-süri bolup gezipdirler. Guşlaryň dürli görnüşleri adamlardan kän bir gaçmaly hem öýtmändirler. Şeýlelikde, türkmenleriň belli bir bölegi (han-begler, barly adamlar) aw aulamagy keýpi-sapanyň bir görnüşi, güýmenje hökmünde gören bolsalar, beýleki bir topary awçylygy maşgalanyň eklenç çeşmesi bolan bir kâr hasaplapdyr. Suw boýlarynda ýaşan türkmenler balyk tutmak bilen hem meşgullanypdyrlar. Hazar deňziniň ýakasynyda bolsa bekre, doky, tirana ýaly gymmat bahaly balyklar tutulyp, olardan hojalygy dolandyrmak, maşgalany eklemek üçin peýda görüpdirler. Türkmenleriň belli bir bölegi satmak üçin nebit, nebitdakyl, duz, garaboýag ýaly zatlary gözläp tapypdyrlar we çykarypdyrlar.

Türkmenler diňe bir özara çarwa-çomry (alyş-çalyş) bilen oňmandyrlar. Olaryň ýaşayan topragynyň üstünden Russiýa bilen söwda etmek üçin Hywanyň, Buharynyň, Balhyň, hatda Hindistanyň täjirleri eýläk-beýläk geçipdirler. Bu täjirlerden gümrük pajyny alan tire-taýpa serdarlary köp peýda görüpdirler. Mundan başga-da, türkmenler Hywa, Buhara, Owgan, Eýran bazarlary bilen-de gatnaşykda bolupdyrlar. Ol ýerlerde haly, nepis agar çäkmen, bagana ýaly zatlary satypdyrlar. Galla önümlerini, matalar, don we gaýry senetçilik önümlerini satyn alypdyrlar.

XVIII asyrdaky Türkmenistanda magaryf işleri örän pes derejede bolup, halkyň aglabasy sowatsyz galypdyr. Diňe azda-kände barly adamlaryň çagalary başlangyç sowady almaga mümkinçilik tapypdyr. Azady, Magtymguly ýaly ýek-tük adama döwrüň ýokary mekdebi hasaplanýan medreselerde bilim almak başardypdyr. Ol medreseler hem, esasan, Buharada, Hywada ýerleşip, dini häsiýetli okuw jaýlary bolupdyr. Hatda XX asyryň başynda hem türkmenleriň müň adamyndan ýedisi sowatly bolan bolsa, onda XVIII asyrdaky Türkmenistanda magaryf işiniň juda pes derejede bolandygy öz-özünden düşnüklidir. Magaryf işiniň yza galaklygy ýazuw edebiýatynyň ösüşini we onuň halk arasynda golýazmalar arkaly ýaýramagyny oňasyz ýagdaýa eltipdir. Sowatsyz halka edebi eserleri, esasan, dilden ýetirmek amatly bolupdyr. Bu meselede türkmenleriň arasynda biçak uly hormatdan peýdalanan halk bagşylary diýseň uly rol oýnapdyrlar. Bagşylar halk döredijiliginiň we klassyky edebiýatyň dürdänelerini köpçülige ýaýradan, biziň nesillerimize ýetirip gelen «janly ensiklopediýalar» bolup, türkmen medeniýetiniň taryhynda ägirt köp hyzmat görkezipdirler.

Çeper edebiýat

Türkmenleriň XVIII asyr edebi durmuşy barada gürrüň edilende, onuň öňki döwürlerdäki edebi döredijiliklerden esli tapawutlanýandygyny aýratyn görkezmek gerek.

Şeýle aýratynlygyň biri XVIII asyr türkmen edebiýatynyň zähmetkeş halka öz gozgan durmuş meseleleri, öňe süren pikirleri, mazmuny, şeýle-de çeperçiligi bilen ýakynlaşmagydyr. Bu döwür edebiýatynyň iň uly wekillerinden Azady, Magtymguly, Andalyp, Magrupy, Şabende, Gaýyby, Şeýdaýy ýaly şahyrlar, sözüň doly many-synda, klassyk şahyr adyny alyp, türkmen edebiýatynyň klassyky edebiýat hataryna girmeginde örän uly hyzmatlar görkezipdirler. Şahyrlar öz eserleriniň mazmunyny durmuş bilen baglanyşykda işläpdiler, zähmetkeş halkyň gepleýiş diliniň esasynda çeper serişdeleri baýlaşdyryp, öz döredijiliklerini ýönekeýden düşnükli we çeper dilde ýaýbaňlandyrypdyrlar. Azadynyň we Andalypyň Gündogar halklarynyň döredijiligi bilen baglanyşykly döreden şygrylary, poemalary bolajymasa, galanlary, şol sanda Magtymgulynyň şygrylary, Andalypyň «Leyli-Mežnun», Şabendäniň «Gül-Bilbil», Şeýdaýynyň «Gül-Senuber» dessanlary muňa mysal bolup biler.

XVIII asyr türkmen edebiýatynyň many-çeperçilik aýratynlygy barada gürrüň edilende, onuň hem mazmun, hem düzüliş babatda halk köpçüligine ýakynlaşandygyny aýratyn bellemek gerek. Bu ilki bilen, edebi döredijiligiň öz mazmunyny halkyň arzuw-niýetleri, göreşleri, döp-adatlary bilen baglanyşdyryp alyp baranlygynda ýüze çykan bolsa, ikinji tarapdan, onuň düzülişiniň, hususan-da, diliniň, çeper serişdeleriniň halk köpçüliginiň dil mümkinçiliklerinden, halk döredijiliginiň tärlerinden ugur alanlygynda görünýär. Elbetde, bu döwürde edebiýat uçdantutma halk bähbidinden ugur alyp, ony gorap çykyş edipdir diýmek ýalňyş bolar. Edebiýat uly ýol geçmek bilen, özüniň synpy häsiýetini hiç wagt ýitirmändir. Edebiýatda halk bähbidini goran, halk bähbidinden ugur alan şahyrlar we eserler bilen birlikde, barly synplaryň bähbidini goraýjy eserler hem bolupdyr. Emma ol eserler halk içinde onçakly rowaçlanmandyr. Halkyň hemmesi diýen ýaly sowatsyz bolup, köpçülik diňe öz göwnünden turýan eserleri ýatdan aýdypdyr we olaryň jemagata giňden ýaýramagyny gazanypdyr. Ruhanylaryň wagyzlaryny beýan edýän dini eserler bolsa kagyz yüzünde galyp, ömrüniň gysgalygy, halk arasynda ýaýraýyş örüsiňiň darlygy bilen häsiýetlenipdir.

XVIII asyr türkmen edebiýatynda gozgalan meseleler barada gürrüň edilende, onda dürli meseleleriň orun alandygyny bellemek gerek. Olaryň içinde esasyly hökmünde şu aşakdakylary görkezmek bolar:

1. Il-halk, ýurt baradaky watançylyk eserler.
2. Gahrymançylyk, edermenlik, gaýduwsyzlyk baradaky eserler.
3. Agzybirlik, dostluk baradaky eserler.
4. Adalatsyzlyk, sosial deňsizlik baradaky eserler.
5. Adamlaryň gylyk-häsiýetleri baradaky öwüt-nesihat häsiýetli eserler.
6. Söýgi, söýgüli gyz-gelin baradaky eserler.
7. Şahyrlaryň syýahatlary, baran ýurtlary, ýerleri baradaky eserler.
8. Dünýä, dünýäniň gurluşy baradaky eserler.

9. Halk rowaýatlary esasynda dürli meselelere degişli ýazylan eserler.
10. Dini rowaýatlar ulanylan eserler.
11. Köplenç, dünýäniň gurluşy, halk rowaýatlary, dini rowaýatlar, taryhy wakalar bilen bagly sorag-jogap görnüşinde ýazylan maglumatlar.
12. Durmuşy şygrylar.
13. Taryhy wakalar, taryhy şahslar baradaky eserler.
14. Şahyrlaryň öz şahsy durmuşy baradaky eserler.

Diýmek, XVIII asyr türkmen edebiýaty şol döwrüň durmuşynyň uly meselelerine orun berip, ol barada seslenipdir. Baş orny watançylyk, gahrymançylyk, söýgi hakdaky eserler, şeýle hem öwüt-nesihat häsiýetli we sosial deňsizligi tankyt edýän şygrylar eýeläp, şol döwür türkmen jemgyýetindäki iň möhüm meseleler gozgalypdyr.

XVIII asyr türkmen edebiýatynda agzybirlik, watançylyk, gahrymançylyk meseleleriniň gozgalmagy, onuň çeper edebiýatda uly orun tutmagy öz döwrüniň taryhy, syýasy ýagdaýy bilen baglanyşykda bolupdyr. Mälim bolşy ýaly, Nedir şanyň häkimlik süren döwründe türkmenler onuň talaňçylygyny, jebir-sütemini başlaryndan geçiripdirler. Türkmenler bilen birlikde özbekler hem zalym şanyň talaňçylyklaryna, zulum-sütemlerine garşy bölek-bölekleýin hem, köpçülikleýin hem gozgalaňlar turzup, watançylykly çykyşlar edipdirler, onuň gowy ýaraglanan goşunyna berk gaýtawul beripdirler. Şeýle gozgalaňlaryň, şowly gutaran mahallary hem bolupdyr. XVIII asyryň orta gürplerinde we ikinji ýarymynda hem türkmenler daşky duşmanlaryň talaňçylykly ýörişlerine gaýtawul beripdirler. Şeýle taryhy, syýasy ýagdaýda halkyň Magtymguly ýaly öňdebaryjy ogullary ähli tire-taýpalaryň agzybirliğiniň, olaryň birleşen güýçlerine ýolbaşçylyk etmek üçin merkezleşen, adalatly döwlet gurluşynyň gerekdigine düşünişipdirler. Sonuň üçin şeýle watançylyk pikirleri beýan edýän şygrylar hem şol döwür ýagdaýynda taryhy, syýasy durmuş bilen baglylykda ýüze çykypdyr. Çeper edebiýat taryhy wakalara seslenipdir, olara öz garaýşyny aňladypdyr. Muňa Magtymgulyň, Magrupynyň, Şabendäniň, Şeýdaýynyň watançylyk äheňdäki şygrylary we epik eserleri şaýatlyk edýär.

XVIII asyr türkmen edebiýatynda uly orun eýelän meseleleriň ýene biri hem söýgi, söýgä wepalylyk baradaky mesele bolupdyr. Söýgi meselesi halk döredijiliginde we ýazuw edebiýatynda gadymdan bäri işlenip gelýän mesele bolup, ol XVIII asyrdan öňki türkmen halk döredijiliginde we ýazuw edebiýatynda hem örän köp beýan edilipdir. XVIII asyr türkmen klassyky edebiýatynda söýgi meselesi şol döwrüň döp-dessurlary, durmuş şertleri, adam häsiýetleri, şol döwrüň ahlak ýörelgeleri bilen baglanyşykda işlenip, özünde hakykylyk, dogruçylyk häsiýetleri saklapdyr. Elbetde, şahyrlar öz şahsy söýgülerini, söýýän gyz-gelinlerini, olardan aýrallykda çekýän azaplaryny, söýgüli bilen duşuşmak isleglerini, höwesini, emma duşuşyp bilmeýişlerini, bir-birlerine ýetmeklerine köp zatlaryň böwet bolýandy-

gyny we ş. m. beýan etseler-de, söýgini öz-özlüğünde guraksy äheňde suratlandyrmak, olara jemleýji pikirleri, döwrüň söýgi meselesine garaýşy we döňp-adatlary ýaly jemgyýetçilik, taryhy ähmiýetli pikirleri hem siňdiripdirler.

XVIII asyr türkmen edebiýatynda oňaly işlenen meseleleriň biri hem şol döwrüň durmuşynda höküm süren sosial deňsizligiň paş edilip, şol deňsizlige garşy hyjuwly sözleriň ýaňlandyrylmagydyr. Bu döwrüň şahyrlary özüleriniň bu hili eserlerinde garyp halkyň agyr durmuşyny bütin dolulygy bilen dogruçyl görkezipdirler. Şeýle etmek bilen olar, bir tarapdan, XVIII asyrdaky dowam eden durmuş şertlerini dogruçyl beýan eden bolsalar, ikinji tarapdan, özüleriniň ynsanperwer pikirleri bilen garyp halka duýgudaşlyk bildiripdirler, olaryň «ýaraly ýüreklerine» melhem edipdirler.

XVIII asyr türkmen edebiýatynda has köp, belki, iň köp işlenen mesele öwüt-nesihat, ahlak meselesidir. Muňa, birinjiden, türkmenleriň ata-babalarynyň örän gadym döwürden bäri watansöýüjilik, mertlik, ygrarlylyk, hoşniýetlilik, myhmanparazlyk, il-günüň bähbitlerine, maşgala ojagyna wepalylyk ýaly tämiz ahlak sypatlaryna aýratyn sarpas goýandyklary, munuň halk döredijiliginiň we ýazuw edebiýatynyň eserlerinde üre edilip işlenendigi sebäp bolan bolsa, ikinji tarapdan, türkmenler üçin şeýle hem syýasy, hem ykdysady kynçylykly döwürde halkyň ahlak arassalygyny, onuň asyrlaryň dowamynda kemala getiren baý ahlak döplerini gorap saklamaklygy, ony döwrebap ösdürmegi döwrüň özi çeper edebiýatyň önünde örän wajyp mesele hökmünde keserdip goýupdyr.

Umuman, XVIII asyr türkmen edebiýatynyň ösüşine ser salanyňda, ol bu döwürde zähmetkeş halkyň agyr, kynçylykly, gowgaly günleri başdan geçirendiklerini, şol ýagdaýlarda halkyň jümmüşinden çykan Magtymguly ýaly ajaýyp şahyrlaryň döredijiliginiň esasy mazmunynyň döwrüň wajyp meseleleri bilen baglanyşykda gelendigini görkezýär.

XVIII asyr türkmen edebiýatynyň gazanan iň uly ýeňşi bolsa döwrüň wajyp meselelerini arassa türkmen dilinde çeper suratlandyryp bilendigindedir. Bu döwürde türkmen edebi diliniň düýbünüň tutulanlygyndadyr. Bu döwür edebiýatyň, türkmen diliniň şeýle baý, çeper, şireli, şahyryna dildigini subut edenligindedir.

Nurmuhammet Andalyp

Nurmuhammet Andalyp XVIII asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda iň köp dessan we poema ýazan şahyr hökmünde tanalýar. Ol «Leýli-Mežnun», «Ýusup-Züleýha», «Zeýnelarap», «Babaröwşen», «Melike-Mährinigär» dessanlary, «Nesimi», «Oguznama», «Sagdy-Wakgas» atly poemalary, birnäçe liriki şygyrlary bilen belli.

Şahyryň çyn ady Nurmuhammet bolup, onuň Andalyp (Bilbil), Garyp diýen lakamlary hem özüne kabul edip alandygyny «Ýusup-Züleýha» dessanynda we «Ne-

simi» poemasyňa ýazan giriş setirlerinden görmek bolýar... Andalybyň durmuşy we onuň haýsy döwürde ýaşap geçendigi barada takyk bir ýazylan zat ýok. Ýöne şahyryň durmuşyna degişli 1941-nji ýylda dürli ýerlerden ýazylyp alnan ýazgylarda ol hakda şu hili maglumat bar: «Andalyp diýen şahyryň ady Nurmuhammet, atasynyň ady Seýit Ahmet». Ikinji bir maglumatda aýdylyşyna görä, «Andalyp» arap dilinde «bilbil» diýen sözdür. Takmynan, mundan 250 ýyl ozal Köneürgençde bir zor alym-şahyr döräpdir... ol ýaşlygynda Gül atly bir periweşe aşyk bolup, onuň yşkynda köp-köp gazallar, muhammesler ýazypdyr. Onuň söýgülisiniň ady Gül bolup, özi onuň yzynda sergezdan gezeni üçin, özüniň tahallusyna Andalyp, ýagny Güllüň pyrakýnda saýrawçy bilbil at goýupdyr.

Şahyr 1660-njy ýylda dünýä inýär. Andalybyň maşgala durmuşy, näme kär edendigi, niredede okandygy, nähili ylym alandygy barada hiç hili maglumat ýok. Andalybyň häzirki elimizde bar bolan sygyrlarynyň aglabasy söýgi lirikasyna degişlidir. Emma şahyryň durmuşa degişli «Jykyr» diýen eseri aýratyn bellemäge mynasypdyr. Bu sygyrda şol döwrüň daýhanlarynyň ýagdaýy, öndürýän önümleri, suw barada ulanylan gurallary suratlandyrylýar. Eseriň içindäki «Şükür Alla Andalyp kyldy jykyr jöwlan urar» diýen setir üns berilmäge degişlidir.

Andalybyň sygyr ýazmakda iň köp ulanan formasy muhammes-bäşlemedir. Andalybyň ýigrimi alty muhammesiniň ýigrimi iki sanysy şahyrlar Nowaýynyň, Fizulynyň, Jamynyň, Ubaýdynyň, Habybyň, Wepaýynyň gazallaryna baglanan tahmys-muhammesdir.

Andalybyň lirikasynda, ýokarda görkezilişi ýaly, iň saldamlysy muhammes formasýnda ýazylan goşgularydyr. Munuň hem köpüsi tahmyslardyr. Tahmys ýazylanda, haýsy hem bolsa bir şahyryň gazaly alnyp, onuň şol iki setiriniň öňünden tahmys düzen adam özüniň üç sany setirini ýazýar. Şeýle bolanda, öňki gazal formasýnda ýazylan sygyr soňra öňünden goşulan setirler esasynda muhammes formasyna öwürülýär. Andalyp diňe munuň bilen çäklenip durmandyr. Ol Nowaýynyň gazaly esasynda müseddes-altylama we müsemmen-sekizleme formada hem eser döredipdir. Tahmys ýazmak öňki şahyryň pikirini gaýtalamak, onuň taýýar formasyny, ölçegini, rifmasyny ulanmak bolman, özüniň beýik şahyrlaryň hatarynda durup bilýänligini görkezmekdir. Andalybyň goşgularynda we dessanlarynda umumy bir häsiýet bar, ol hem hujuwlylyk, durmuşa bolan höwes, adamzada bildirilýän söýgüdür. Ine, bu häsiýetler şahyryň eserlerini höwes bilen okamaga meýil döredýär.

«Leýli-Mežnun» dessany

Andalybyň döredijiliginde aýratyn orun tutup, ol şahyryň ussatlygynyň iň kämilleşen döwründe ýazylypdyr. Eseriň kompozisiýa, çeperçilik, ideýa taýdan kämilligi, şowlulygy muňa güwä geçýär. Andalybyň döredijiliginiň häsiýetli

taraplarynyň biri-de, onuň Gündogarda belli sýužetleri toplan, öwrenip, olaryň esasynda epiki eser ýazmagydyr. Şeýle eserleriň hataryna «Leýli-Mežnun» hem girýär. Leýli we Mežnunyň uly, köp kynçylyklara sezewar bolan we tragik gutaran söýgüsi hakda Gündogar halklarynyň arasynda dürli rowaýatlar meşhur bolupdyr. Şol rowaýatlaryň esasynda ençeme şahyrlar dessanlar, poemalar döredipdirler. Andalyp halk arasyndaky şeýle rowaýatlardan ökdelik bilen peýdalanyndyr. Şol sýužetde ýazylan dürli epiki eserleri okapdyr, öwrenipdir. Şolardan ruhlanyň, türkmen halk döredijiliginiň döplerine laýyklykda özboluşly, iňňän çeper dessan döredipdir. Andalybyň peýdalanan çeşmelerini iki topara bölmek mümkin. Birinjiden, halk döredijiliginiň eserleri, ikinjiden, ýazuw edebiyatynyň ýadygärlikleri. Halk döredijiliginiň ýadygärlikleri hökmünde rowaýatlary we käbir halk dessanlaryny ýatlamak mümkin. Leýli we Mežnunyň söýgüsi barada türkmenleriň arasynda rowaýatlaryň belli bolandygyna bu söýgüleriň atlarynyň türkmen şahyrlarynyň eserlerinde häli-şindi duş gelmegi, olaryň obrazynyň düýpli, çuňňur, päk söýginiň simwoly hökmünde ulanylmagy hem şaýatlyk edýär.

Dessanyň köp wariantlylygy

«Leýli-Mežnun» dessanyň otuzdan-da gowrak warianty bolup, halk döredijiliginden alnan bu tema Andalyba çenli-de birnäçe şahyr tarapyndan işlenilipdir. «Leýli-Mežnun» temasynda beýik şahyr Nyzamy Genjewi (1141–1203) 1188-nji ýylda bir poema ýazýar. Bu poema halk ertekisinden soň, şu temada ýazylan ilkinji eser hasaplanylýar. Soňra Gündogaryň beýik şahyrlary Hosrow Dählewi (XIII asyr), Abdyrahman Jamy (1414–1492), Alyşir Nowaýy (1441–1501), Muhammet Fizuly (1494–1556) we başgalar bu temany özleriçe täzeden işleýärler. Şeýlelikde, «Leýli-Mežnunyň» köp wariantlylygy emele gelipdir.

Dessanyň gysgaça mazmuny. Bagdat bilen Basranyň aralygynda ýerleşýän welaýatyň iki sany häkimi bolupdyr. Olaryň ikisi-de uzak wagtlaýan perzentsizlikden zeýrenipdirler. Günleriň birinde olaryň biriniň gyzy, beýlekisiniň hem ogly bolýar. Gyzyň adyna Leýli, oglanyň adyna Kaýs dakýarlar. Kaýs heniz gundagdaka Leýlini söýýär. Kaýs bilen Leýli ýedi ýaş çenli bir ýerde terbiýelenýärler, soňra olaryň ikisini-de mekdebe berýärler. Bu ikisiniň biri-birine bolan söýgüsi gün-günden güýjeýär. Kaýs bilen Leýliniň bu mähirli aragatnaşygy – söýgüsi il arasyna ýaýrap, ahyry Leýliniň ata-enesine mähim bolýar. Mundan soň ata-enesi Leýlini okuwdan alyp galýar. Her gün mekdepde Leýlini görüp, şat bolýan Kaýs indi tukat bolýar, iýmek-içmek bilen hem işi bolman, birnäçe günden soň mekdebi terk edýär.

Ýaz paslynyň bir günü oglanlar Kaýsy, gyzlar Leýlini göwün açmaga бага gezelenje çykarýarlar, şonda bular biri-birlerini görüp, bihuş bolup ýykylyarlar. Gyzlar Leýlini huşuna getirip öýlerine alyp gaýdýarlar. Kaýs esli wagtdan soň huşuna gelyär, görse ýanynda Leýli ýok, ol ýanyndaky ýoldaşlaryny, öýüni,

ilini taşlap, çöle çykýar. Mundan soň onuň işi-pişesi çöllükde ah çekip, Leýliniň didaryny görmäge zar bolup gezmek bolýar. Adalatsyz döwrüň agyr sütemi ony Mežnun edýär. Ol öýlerine gelmän, çölde ýaşamaga başlaýar. Ata-eneleri özleriniň ýeke perzentleriniň şeýle hala düşmegine gynanyp, ony öýe getirmegiň aladasyny edýärler we aldap öýlerine getirýärler. Mežnunyň ata-enesi Leýlilere sawçy iberýärler, emma Leýliniň kakasy: «–Leýlini jynla – gezip ýören diwana bermek nähili bolar?... eger Kaýs sagalyp ýigitler hatarynda gezse, Leýlini berermiz» diýýär. Soňra Mežnuny «sagaltmak» üçin birentek tebipleri, porhanlary, işanlary çagyýarlar. Olar Mežnuny Kábä alyp baryarlar. Mežnun Kábeden özüniň derdini, ýagny Leýlini haýyş edýär. Kakasy oglunyň «sagalmajagyna» göz ýetirip, ony şol ýerde taşlap gaýdýar. Mežnun bolsa şol ýerde daglara, daglardan çöl-beýewana tarap ugraýar. Ol gije-gündiz «Leýli-Leýli» diýip ah çekýär. Mežnun çöl-beýewanlarda ýaşayan haýwanlary, guşlary özüne ýoldaş edinýär, olar bilen derdini paýlaşýar.

Leýli hem öýlerinde gamdan-gussadan ýaña gün-günden saralýar. Mežnunyň çöl-beýewanda aç-ýalaňaç, hor-homysy bolup nala çekip ýörmegi Leýlini gam laýyna batyrýar. Leýli Mežnunyň hal-ýagdaýyny bilmegi haýyş edip, Zeýde ýüz tutýar. Zeýt öz dosty Mežnunyň sergezdançylygyny oňa habar berýär.

Ýaz paslynda bir gün gyzlar Leýlini seýrana çykarýarlar. Şonda awdan gaýdyp gelýän beg ogly Ibn Salam malyň -puluň güýji bilen Leýlini almakçy bolýar. Emma Leýli Mežnuna beren wadasynda berk durup, Ibn Salam bilen ýaşamajakdygyny oňa çürt-kesik aýdýar. Mežnunyň Leýlä aşyk bolup, çöl-beýewanda mesgen tutup, gaýgy-gussa çekip ýörenini Rum serdary Nowful eşidýär. Ol aşyklara kömek etmek maksady bilen goşun çekip, Leýliniň kakasynyň üstüne gelýär. Uruş Nowfulyň peýdasyna gutarýar. Leýlini gören Nowful Mežnuna beren wadasyndan dänip: «Bu gyz bu gezip ýören dälige haýpdyr. Bular dek gözəl gyz maňa mynasyp» diýip, Mežnuny öldürip, Leýlini özi aljak bolýar. Emma serdaryň bu pikiri başa barmaýar. Mežnun üçin zäherlenen awuly şeraby bilmezlikde onuň özi içip ölýär. Nowfulyň goşuny dargaýar. Leýlini bolsa ata-enesi alyp gidýär.

Mežnunyň kakasy oglunyň ýagdaýyna gynanýar, gaýgyylanýar. Ahyrda bolsa kesele duçar bolup ölýär.

Ýaz paslynyň bir günü Leýliniň obasy ýaýla göçýär, Leýliniň münüp barýan düýesi tirkegden galýar we ol Mežnunyň üstünden barýar. Leýli Mežnuna: «Men öz aýagym bilen özüm geldim, indi näme maksadyň bolsa aýt» diýende, Mežnun ony zor bilen obasyna ugradýar.

Uzak wagtyň hasraty Leýlini ölüm halyna eltýär. Ol ölümünüň ön ýanynda Zeýt halypa Mežnuny çagyryp getirdýär we onuň bilen hoşlaşýar. Leýli ölendən soň, Mežnunyň hem gaýgysy-derdi has güýçlenýär. Birnäçe gün geçenden soň Mežnun hem ölýär...

«Ýusup-Züleyha» dessany

«Ýusup-Züleyha» sýžetiniň ýazuwly edebiýata girmegi irki orta asyrlara degişlidir. Dessanyň irki sýžeti Gurhandan (12-nji süre) başlanýar. Bu sýžet dessan görnüşinde Alynyň «Kyssaýy Ýusup» diýen eserinde işlenýär. Aly oguz türkmenlerindendir. 1310-njy ýylda belli ýazyjy Nasreddin ibn Burhaneddin Rabguzy «Pygamberleriň kyssasy» («Kysasy-enbiýa») diýen işiniň 15, 16-njy kyssalarynda «Ýusup-Züleyhanyň» sýžetini berýär. Bu ýerde Gurhanyň sýžeti esas edinilýär. Edil Rabguzynyň sýžetiniň esasynda-da Balhly ýazyjy Dürbek 1409-njy ýylda bir dessan döredýär. Nurmuhamet Andalybyň «Ýusup-Züleyhasy-da» Rabguzynyň kitabyndaky sýžet esasynda ýazylypdyr.

Ýakup şanyň alty aýaly, on iki ogly bilen bir gyzy bar. Ol hökümet işlerinde edişi ýaly, maşgalasynda-da adalatlylygy berjaý etmeýär. Iň kiçi aýaly Rahlyýany, ondan bolan çagalary beýleki aýallaryndan we olardan bolan çagalardan has artykmaç sarpa bilen saklaýar. Şonuň üçin uly aýallarynyň biri, Şemgunyň ejesi patyşadan nägile bolýar. Ýusuby kakasynyň özünden soň şa tagtyna çykarjakdygyny eşidenden soň-a ol beýleki ogullaryny Ýusubyň düşmany edip goýýar. Ýusubyň ýoguna ýanmasalar, olaryň şalyk mirasyndan mahrum boljakdyklary bilen ýüreklerini çişirýär. Şeýlelikde, maşgalada elhenç agzalalyk başlanýar. Doganlary Ýusubyň kastyna çykýarlar. Olar Ýusuby awa-şikara diýip, çöle gitmägerazy edýärler. Ýöne kakalary Ýakup bu gezelenjerazy bolmaýar. Ol Ýusup entek ýaş diýip, ony sähra ibermejek bolýar. Emma Ýusup:

«Arkamda şunça agalarym barka, maňa hiç zat bolmaz» diýip, özelenip duransoň, olara rugsat berýär. Bir menzil ýol geçenlerinden soň, Ýusubyň jebir-jepalary başlanýar. Agalary ony iki ýerden ýenjip, azap baryny berip, öldürjek bolýarlar. Ahyrda-da onuň elini-aýagyny daňyp, guýa taşlaýarlar. Ýöne Ýusubyň bagtyna Müsüre geçip barýan bir söwdagäriň hyzmatçylary guýudan suw aljak bolup, Ýusuby çykarýarlar. Ýusubyň doganlary gelip, ony gul hökmünde söwdagäre satýarlar. Şeýlelikde, Ýusup Müsüre düşýär. Bu ýerde-de oňa azap bary berilýär. Emma ahyrda Ýusup Müsüriň şa tagtyna eýe bolýar. Şol ýerde ol Züleyha düşýar. Ahyrda Ýusup söwda üçin baran doganlaryna düşýar. Olary tanandan soň, Züleyhanyň-da rehim-şepagatlylygynyň goldawy bilen Ýusup:

«Bular-a maňa jepa kyldylar, biz wepa kylarmyz. Olar hata kyldylar, biz hata kylmarmyz» diýip, doganlarynyň agyr günälerini geçýär. Maşgala ýene birleşýär. Emma Andalyp Ýusuby şeýle agyr günlere salyp, Ýakuby ruhy azaplara duçar edip, ýene bir meseleşni orta çykarýar. Ýakup hökmürowanlygyndan peýdalanyp, bir kengany kempiri ynjdýar. Onuň ogluny gul edip satýar. Ol kempir bolsa Hudaýa ýalbarýar. Şanyň adalatsyzlygy üçin oňa jeza berilmegini soraýar. Asmandan ol kempire şeýle owaz gelýär: «Onuň hem söwer ogluny jyda kylarmen, tã seniň ogluň gelip, saňa gowuşança, anyň ogly Yusupny hem gowşurman». Şeýle-de bolýar. Kempiriň ogly Beşir Müsürde Ýusuba düşýar. Ýusup ony kerwene goşup, ýurduna

ýollaýar. Özi bolsa Ýakuba ondan soň gowuşýar. Bu ýerde «Ýakma bişersiň, gazma düşersiň» diýen halk paýhasynyň hekaýatynyň beýany berilýär. Andalyp Ýakup obrazynyň üsti bilen hökmürowanlary adalata çagyýar.

«Melike—Mährinigär»

Bu eser söýgi hakynda powestdir. Powestdäki hadysalar bizi VI asyra eltýär. Wakalar Hysraw şanyň döwründe ýaýbaňlanýar. Hysrow I Anuşyrwan (531–579) patşanyň döwri Eýran sasanidleriniň ýokary derejede gülleýän çylşyrymly, baý medeniýetiniň ösen wagty bolupdyr. Bu medeniýetiň döremegine Eýrana garaşly halklaryň hemmesi, şol sanda hem orta Aziýanyň ilaty aktiw gatnaşyk edipdir. Andalybyň eserinde Anuşirwan Adylyň çagasynyň bolmaýşy hakynda gürrüň berýärler. Ýagşylyklary üçin Hudaý oňa bir gyz bagyşlaýar. Gyza Mährinigär at goýýar. Mährinigäriň bolmagyna bagyşlanan dabaraly toý günü Anuşirwan Adyl goşunyndan galyp, deňziň gyrasynda gyzynyň ykbaly hakynda gürrüň beren garra duşýar. Garry onuň gyzyny näbelli arap Hemzä durmuşa çykarjaklygyny öňünden aýdýar. Anuşirwan duşman bilen garyndaş bolmak islemändir. Ylaýta hem, onuň geljekki giýewisi başga dinli bolupdyr (Ol musulman, Anuşirwanyň özi bolsa ot-paraz). Şa gyzyny üzňeleşdirmek kararyna gelip, oňa köşk-bag salyp berýär we ony şol ýerde işledýär.

Hemze bir gün Mährinigäri düýşünde görüp, oňa aşyk bolýar. Ol dostlary bilen maslahatlaşýar. Hemzäniň dostlary oňa gyzyny sorap, Anuşirwana hat ýazmagy, egerrazy bolmasa, ony uruş howpy bilen gorkuzmagy maslahat berýärler. Olaryň arasynda uruş başlanýar. Uruşda Anuşirwanyň tarapynda köp ýurtlaryň Hytaýyň, Hindistanyň, Balhyň we Haweranyň goşunlary bolýar. Uruş uzaga çekip köp adamlar ölýär we urşuň soňy gelmeýär. Ahyrda Hemze Anuşirwana hat ýazyp, ýaraşyk teklipeđýär. Eger-de Hemze Landahuny ýesir edip getirse, Anuşirwan oňa gyzyny berjekdigini aýdýar. Landahun güýçli goşun serkerdesi bolupdyr. Anuşirwan bol-sa Hemze ony oňarmaz we şonuň bilen hem toý bolman galar diýip umyt edýär. Emma Hemzäniň dosty Baba Omar kömege ýetişýär. Ol jadygöýlük bilen owadan gyz görnüşine öwrülip, goşun serkerdesiniň mülküne barýar. Landahuna hem onuň meýlisine gatnaşan beýleki adamlara ukladyjy derman gatyşdyrylan şerap berip huşdan gaçyrýar we olaryň gymmat bahaly zatlaryny alyp gidýär. Landahun gahar bilen oýanýar we ar almak üçin onuň zyndan ugraýar. Bu wagta çenli Baba Omar haraza barýar. Baba Omar harazmana zyndan ýetip gelýän atly maňa zor bilen gyzyny bermejek bolýar, men bolsa garry, oňa öýlenmek islemeýärin diýýär we harazmana eşigini çalyşmagy teklipeđýär. Harazmanyň eşigini geýen Baba Omar harazyň gapysynda durýar.

Andalybyň edebiýat meýdanyndaky orny. Nurmuhammet Andalyp türkmen klassyky edebiýatynyň ösüşinde uly orun tutýar. Onuň ajaýyp zehini, pähimi bilen

döredilen eserler: «Ýusup-Züleýha», «Leýli-Mežnun», «Oguznama», «Nesimi», «Sagdy-Wakgas», «Kyssaýy-Fyrgun», «Babaröwşen», «Zeýnelarap», «Jykyr» we başgalar türkmen edebiýatynyň guwanjydyr. Nurmuhamet Andalybyň edebi döredijiligi bilen türkmen edebiýatynyň näderejede ösändigini görmek bolýar. Onda öz döwrüniň syýasy, ykdysady, jemgyýetçilik gurluş ýagdaýy, aň-düşünjesi, psihikasy, dili belli derejede beýan edilýär.

Biziň bagşy-sazandalarymyz Andalybyň sözlerine onlarça aýdymlar döredýärler. 1991-nji ýylda onuň aýdyma öwrülen meşhur goşgulary «Aýdymlar» ady bilen neşir edildi. Ýygynyndaky aýdymlar Andalybyň döredijiligini, türkmen halkynyň aýdym-saz sungatyna nähili goşant goşandygyny görkezýär.

1989-njy ýylda Türkmenistanyň Medeniýet ministrligi bilen Türkmenistanyň Suratkeşler birleşigi Nurmuhamet Andalybyň 325 ýyllyk ýubileýi mynasybetli bu beýik şahsyň şekilini döretmek boýunça konkurs yglan etdi. Üç tapgyrda geçirilen bäsleşikde hudožnik Allamyrat Muhammedowyň şahyr, filosof Andalybyň çuňňur obrazyny açýan portret eseri kabul edildi. Gazakbaý Ýollyýewiň «Garamazyda gopan gowga» eseri Andalybyň ömri barada ýatda galyjy maglumatlar berýär.

Döwletmämmet Azady

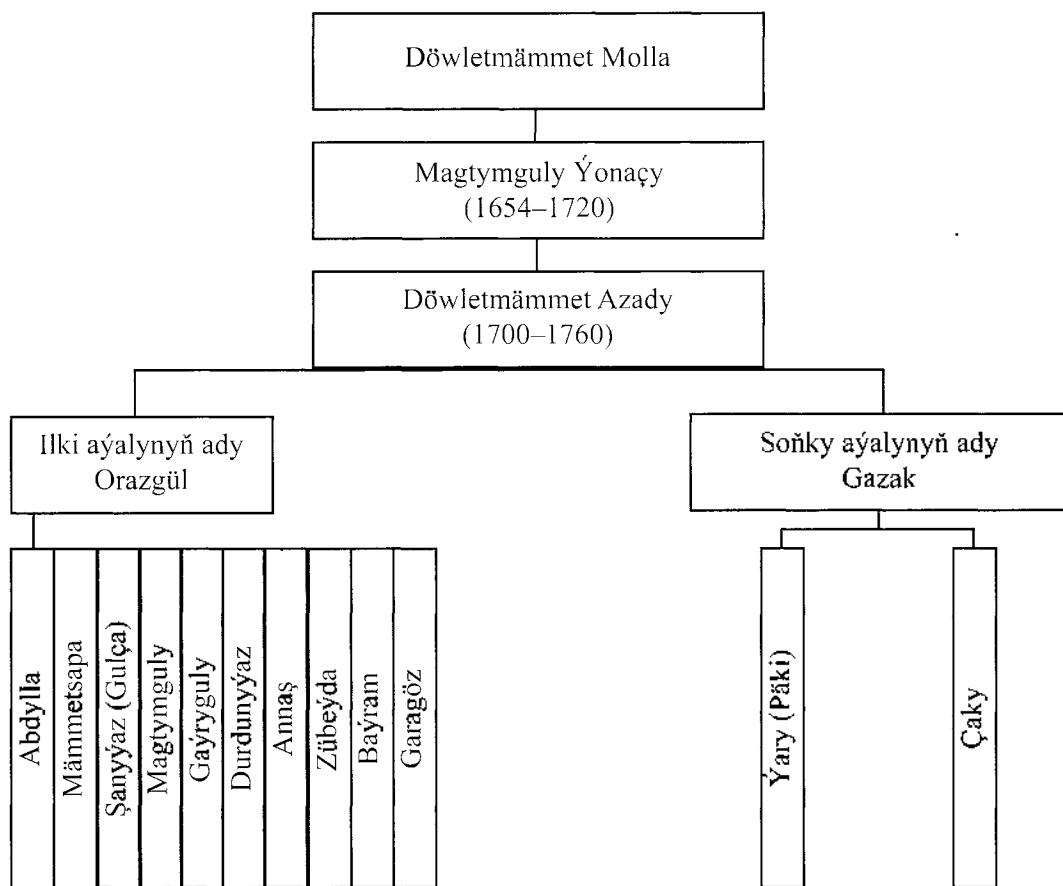
(1700–1760)

«Men öz bilýän türkmen ýazyjylarymyň arasynda bilimi jähetden diňe Magtymgulynyň atasy Döwletmämmet Azadyny şonuň (Abdysetdar kazy) bilen bir hatarda goýup bilerdim, hatda ondan-da bir mertebe ýokarrakda goýmakdan gaýtjak däl»

N. Samoýlowiç

Döwletmämmet Azadynyň ömri

Döwletmämmet Azady XVIII asyr türkmen edebiýatynyň görnükli wekili bolup, 1700–1760-njy ýyllar aralygynda ýaşap geçipdir. Onuň terjimehalyny doly beýan edýän ýazgy ýa taryhy maglumat ýok. Şeýle-de bolsa, Magtymguly Pyragy öz şygrylarynda («Atamyň», «Azadym hany») atasy hakda azda-kände maglumatlar galdyrypdyr. Mundan başga-da, käbir halk döredijilik eserlerinde we edebi ýazgylarda Azada degişli rowaýatlar, ýatlamalar bar. Öz ýurduny, il-halkyny jan-dilden söýen beýik ynsan hakda halk onlarça rowaýat döredip, şahyryň döredijiligine, il-halk önündäki bitiren hyzmatlaryna mynasyp baha beripdirler, onuň adyny şöhratlybasyna besläpdirler. Yöne halkyň dilinden alnan rowaýatlara mydama taryhy maglumat hökmünde garamak bolmaz, çünki olaryň biri-birine çapraz düşýänleride, hakykatdan daşlaşýanlary-da, şol bir rowaýatyň birnäçe adamynyň adyna aýdylýanlary-da bar. Şeýle-de bolsa, halk arasyndan ýygynalan maglumatlar, ýatlamalar, esli derejede, şahyryň durmuşyny dogry öwrenmäge mümkinçilik berýär.

Döwletmämmet Azady türkmenleriň gökleň taýpasyndan bolupdyr. Ol bu taýpanyň XVIII asyryň birinji ýarymynda Etrek derýasynyň boýunda oturmly ýaşaýşa geçmäge başlan döwründe ýaşapdyr. Halk rowaýatlarynda berilýän maglumatlara görä, Azadynyň kakasynyň adyna Magtymguly Ýonaçy diýer ekenler. Ol garyp bolup, güzeranyny talabançylyk etmek arkaly dolandyrypdyr. Ýonaçy öz garyndaşlarynyň birine uzak wagtlap hyzmat edenden soň, öý eýesi onuň kemally ýigitdigine göz ýetirýär we agasynyň gyzyna öýerýär. Magtymguly Ýonaçynyň şahyrçylykdan hem habary bolup, onuň «Gerkeziň» atly goşgusy biziň döwrümize gelip ýetipdir. Şahyr bu goşgusynda özüniň önüp-ösen ýerine, il-halkyna bolan çäk-siz söýgüsini bildirýär.

Ýaýlymy ýakyndan, argyşy daşdan,
Barysy höwesdir çarwadar göçden,
Gyzyl düýe eňer bozlap ýanbaşdan,
Hiç ýeri küýsetmez jaýy Gerkeziň.

Gök ýantamy sürüp gawun ekerler,
Gündogardan günbatara çekerler,
Gonakly toýlara bizi elterler,
Adyny çykar men arşa Gerkeziň.

Bu eser geçmiş edebiýatymyzy öwrenmekde örän ähmiýetli bolup, ol Magtymguly Ýonaçynyň zehininiň kämilleşen wagty ýazylandyr diýmäge mümkinçilik berýär. Goşgynyň iki asyrdan-da köp wagtdan bäri dilden-dile geçip gelmegi şahyryň durmuş çeşmesinden ylham alandygyny, iliniň göwnünden turandygyny äşgär edýär. Magtymguly Ýonaçy, esasan, daýhançylyk, at esbaplaryny ýasamak we kümüş ussaçylygy bilen meşgullanypdyr.

Ýonaçy kyrk alty ýaşyna baranda, ýagny 1700-nji ýylda onuň bir ogly bolýar. Oglana Ýonaçynyň kakasynyň adyny – Döwletmämmet diýen ady dakýarlar. Şeýle-de bolsa ony atasynyň ady bilen baglylykda «Garry molla» diýip atlandyrypdyrlar. Ol edebiýatymyzyň taryhynda Döwletmämmet Azady ady bilen meşhurlyk gazanýar. Magtymguly Ýonaçy altmýş alty ýaşynda aradan çykýar. Onuň ýaşan wagty 1654–1720-nji ýyllara gabat gelýär. Magtymguly Ýonaçynyň ogly Döwletmämmet (Garry molla) ýedi ýaşyndan başlap oba mekdebine gatnap ugraýar. Oba mekdebini tamamlap, Döwletmämmet daýylarynyň maddy taýdan kömek bermegi bilen Hywa medreseleriniň birinde okaýar. Şol döwürde ol türk diliniň ýazuw edebiýatynyň dilini, arap we pars dillerini oňat öwrenýär. Şol dilleriň üsti bilen dini ylym bilen birlikde Gündogar şahyrlarynyň, taryhçylarynyň, pelsepeçileriniň eserlerini mazaly özleşdirýär, öz döredijiligini hem şol ýol bilen baglanyşyklylykda dowam etdirýär.

Döwletmämmetiň esasy käri daýhançylyk bolupdyr. Şonuň bilen birlikde, ol oba mekdebinde oglan okadypdyr. Oglan okatmak bolsa şahyra dostluk, agzybirlik, il-halka hyzmat etmek ýaly asylly pikirleri ýaşlara ündemäge mümkinçilik döredipdir. Döwletmämmetiň arassa ahlakly, kiçigöwünli adam bolandygyny, mugt eklenje asyl-ha meýil etmändigini halk dilinden alnan maglumatlar habar berýär. Muny Magtymguly hem atasyna bagyşlap ýazan şygrylarynda tassyklaýar:

Agyr döwletlere köňül goýmady,
Bu dünýäniň eşretini söýmedi,
Esgi şaldan artyk puşeş geýmedi,
Ahyrýet öýi boldy kasdy atamyn.

Döwletmämmet Azadynyň başdaş aýalyna Orazgül diýer ekenler. Şahyryň Orazgül aýalyndan, ol hakda soňky ýygňalan maglumatlara görä, on çagasy (Abdylly, Mämmetsapa, Şanyýaz, Magtymguly, Gaýryguly, Durdunyýaz, Annaş, Zübeyda, Baýram, Garagöz) bolupdyr. Başdaş aýaly aradan çykandan soň, Döwletmämmet asly Orenburgly, şol wagtlar Hywada ýaşan gazak aýala öýlenýär. Gazak aýalyndan hem iki ogly (Ýary, Çaky) bolýar.

Döwletmämmet Azady çagalarynyň il halar, asylly adamlar bolup ýetişmekleri ugrunda alada edipdir, olara asylly terbiýe beripdir.

Beýik alym, ynsanperwer şahyr 60 ýaşap, 1760-njy ýylyň mart aýynda aradan çykýar. Magtymguly kakasynyň ölümüne bagyşlap ýazan «Atamyň» elegiýasynda şeýle ýatlaýar:

Altmyş ýaşda, nowruz güni, luw ýyly,
Turdy ajal, ýolun tusdy atamyň.
Bu dünýäniň işin eýleşmiş beli,
Ömrüniň tanapyn kesdi atamyň.

Azady öz döredijiliginde adyllygy, rehimdarlygy, asudalygy, agzybirligi, ysnyşykly aragatnaşygy ündäpdir. Häzire çenli toplanan maglumatlara görä, Azadynyň döredijiligi «Wagzy-Azat», «Hekaýaty-Jabyransar», «Behiştname» we goşgy bilen ýazylan kiçeňräk eserlerden hem-de az-owlak kiçi göwrümlü şygýrlardan ybaratdyr. «Wagzy-Azat» eseri şahyry we onuň ýaşan döwrüni göz önüne getirmek üçin örän ähmiýetli eserdir.

«Wagzy-Azat» eseri

Döwletmämmet Azadynyň döredijiliginiň merkezinde onuň «Wagzy-Azat» poemasy durýar. Bu kitap şahyryň akyl-paýhasynyň kämillige ýeten, edebi-döredijilik zehininiň gülläp ösen ýyllarynda, takmynan, 1753–1754-nji ýyllarda döredilipdir diýip çaklamak mümkin. Bu eser alty müňe golaý setir goşgudan düzülip, ol mesnewi görnüşinde, aruz ölçeginde ýazylypdyr. Poema mynajat bilen başlanyp, Hudaýa bolan söýgi bildirilýär we ondan rehim-şepagat dilenýär. Şahyryň ulanan bu usuly Gündogar edebiýatynda ozaldan dowam edip gelýän däpdir. Azady «Wagzy-Azat» eserini dört baba bölüpdir. Şahyr eseriň girişinde durmuşda dört san bilen baglanyşykly bolan we bolýan zatlary agzaýar: Muhammet pygamberiň dört çaryýarlary bolupdyr, jandarlaryň dört aýagy bar, öý dört ganatdan, jaý dört diwardan ybarat. Umuman, Gündogaryň gadymy pelsepesi dünýäniň gurluşyny dört maddadan: toprakdan, suwdan, howadan, otdan ybarat diýip düşündirýär. Azadynyň hem ähli dünýägaraýşyny beýan edýän «Wagzy-Azat» kitabyny dört baba bölmegi şunuň bilen bagly bolsa gerek. Eser şahyryň häsiýetlendirişine görä, şeýle bölünýär: I bap döwlet patyşalayı barada; II bap baýlaryň garyp-pukaralara haýyr, kömek etmelidikleri barada; III bap ylym we alymlar hakynda; IV bap derwüşler dogrusynda.

Azady eserini dört baba bölse-de, ondaky öňe sürülýän meseleler bu bölünişden has daşa çykýar. Kitapda şahyryň XVIII asyrdaky ýaşan türkmen halkynyň durmuşyny gowulandyrmagyň ähli ugurlaryna diýen ýaly deglip geçilýär, derňelýär.

I bap. Patyşalar barada. «Wagzy-Azat» kitabynyň birinji babynda özbaşdaklyk, asudalyk, ýurduň ykdysadyýetini gowulandyrmak barada asylly pikirler ýöredilýär.

Azadynyň döwründe türkmen halky köp gowgaly günleri başdan geçiripdir. Beýleki birnäçe ýurtlar bilen birlikde türkmen topragyna gan çaykan Nedir şa tagta çykmanka-da, ol ölerden (1747ý.) soňra-da, dagynyk ýaşan türkmen ili basybalyjy han-begleriň talaw, olja, hyraç meýdany bolupdyr. Azady zähmetkeş halkyň han-begleriň jebir-süteminden azat bolmagyny isläpdir. Dagynyk ýaşan türkmen tirelerini, taýpalaryny, uruglaryny birikdirmäge, bir bitewi, merkezleşen döwlet gurmaga, merkezleşen döwleti bolsa adalatly edara etmäge çagyrypdyr. Şahyr halkyň ykbalyny çözmekde adyl ýa-da zalym patyşa, häkim tarapyndan edara edilmeginiň oňyn we tersin netijeleriniň üstünde durup geçýär. Azadynyň pikiriçe, patyşa, han adyl bolmaly hem-de döwleti adalatly edara edip, özüne şan-şöhrat gazanmaly:

Halk üzre çuň häkim otursa bir är,
Adyl ile hökümi eýlegeý leýlu-lahar.
Häkim olganlar jahanda adyl ola,
Bezegeý Ýer ýüzüni adyl ile.

Türkmen halkynyň hor-homsy ýaşamagynyň, ykdysady we medeniýet barada yza galmagynyň esasy sebäbini Azady onuň dagynyk ýaşamagy, hut şonuň üçin-de daşky talaňçylara gaýtawul bermäge mümkinçiliginiň bolmanlygy bilen düşündirýär. Ol öz ildeşlerine milli döwlet gurup, özygtyýarly, agzybir ýaşamagy maslahat berýär. Azady tireleri birleşdirmek, bitewi döwlet gurmak barada pikir ýöredende, ilkinji nobatda, hemmä deň göz bilen garaýan adyl patyşanyň zerurdygyny nygtaýar. Ol patyşanyň ýurtda uly wezipäni ýerine ýetirmelidigini belläp, ony ýolagçylaryň ýolbaşçysyna, goşunyň serdaryna meňzedýär:

Azaşur, ýol ähli rähbersiz ola,
Dagylur, leşger ki serdarsyz ola.

Azady halk bilen patyşanyň arasyndaky aragatnaşygyň ysnyşykly bolmalydygyny nazarda tutup, häkimiýet başynda oturanlardan jemagatyň göwnüni tapmagy, onuň raýyny ýykamazlygy, oňa hormat goýmagy talap edýär.

Bir köňüliň şisesin her kim döger,
Durmaý anyň üstüğe lagnat ýagar.
Käbe weýran etmeden mün mertebe,
Bir köňül ýykmaq ýamandyr, eý dede!
Köňlün algyl mert iseň, mümünleriň,
Köňli gamhana bolan gamgynlaryň.

Şahyr kişiniň göwnüne degmekligiň umumy işiň bähbidine zyýan ýetirýändigine gowy düşünişdir. Ol ynsanyň adamkärçilik mertebesiniň kemsidilmegini ýazgarypdyr. Döwletmämmet Azady döwleti edara etmekde käbir demokratik häsiýetli pikirleri-de öňe sürüpdir. Şahyr ýaşaýşyň, döwlet durmuşynyň dürli

meselelerini dogry, göwnejaý çözmekde köpçüligiň pähiminiň uly ähmiýetiniň bardygyny aýratyn nygtaýar. Ýurt häkimleriniň her bir meseläni halka geňeşip, maslahatlaşyp, bilelikde çözmegini arzuw edipdir. Şahyr köpçüligiň akylynyň bir ýere jemlenmeginiň we ondan peýdaly netije çykarylmagynyň tarapyny çalyar.

Padyşah emir, wezir jemg eýlegeý,
Her biri iş tedbiri diýip söýlegeý.
Anlary birle geňeş kylmak gerek,
Andan ol iş tedbirin bilmek gerek.
Bes geňeş, kylmakda köpdür menfagat,
Ýahşylarda bergeý ol şah maslahat.
Bes geňeş birle bitgen işler heman,
Bitmegeý ok, naýza birle bigümän.

Bu ýerde işiň köpçülige sala salynman, gizlin edilmegini ýazgarýar. Azady her hili çylşyrymly meseleleri-de ýarag ulanmazdan, paýhas bilen, birek-birege düşünişmek arkaly çözüp bolar diýen pikiri aýdýar. Onuň ylalaşyga, maslahata beren uly bahasy biziň günlerimizde hem öz ähmiýetini ýitirenok. Şahyr pikirini köpçülige has düşnükli ýetirmek üçin adamlaryň durmuşda häli-şindi ulanyp duran iş usullaryna ýüzlenýär, ýagny döwlet meselelerini düwne, maslahaty bolsa ony çözmeli barmaklara meňzedýär.

Azadynyň görmek isleýän patyşasy ekerançylyk işlerine-de uly üns bermeli. Şahyr türkmenleriň XVIII asyrdan maldarçylykdan oturymly durmuşa geçip başlamagynyň möhüm ähmiýetine düşünişip, eserinde ekerançylygy giňeltmekligi ýörite mesele edip goýupdyr. Ol ekerançylyga ýaramly ýerlerden peýdalanmaga, ondan köp hasyl almaga ýardam bermelidigine görmek isleýän patyşasynyň ünsüni çekýär.

Umuman, patyşanyň aladasy köp bolmaly. Ol ilata zyýan berýän ogrulary, söwda kerwenlerini talaýan garakçylary jezalandyrmaly, amana getirmeli, köpçüligiň parahat zähmet çekmegini üpjün etmeli:

Bolmagaý täjirleriň ýoly aman,
Kylmasa teblisini şahy-heman.
Ýol uranlar birle ogrusyny şah,
Kesmeşe, öltürmeşe her şaly-mah.
Ýagny zalym kanatyn ýolgu gerek,
Ten jefalarda aryg kylgu gerek.

Ýene-de, Azadynyň pikirçe, patyşa öz permanlarynyň ýerlerde amala aşyrylyşyna gözegçilik edip durmaly. Ony barlamak üçin patyşa özüni tanatman, halkyň arasyna çykmalý, ilatyň ýaşayşyna syn etmeli, köpçüligiň bähbidine hyýanat

edýänleri jezalandyrmaly. Şahyryň bu pikiri döwrüne görä dogry garaýyşdyr. Sebäbi ol, birinjiden, häkimiň adyl bolmagyny ündese, ikinjiden, onuň ýerli emeldarlaryň galp maglumatlaryna ynanyp oturmazlygyny isleýär.

II bab. Baýlaryň garyp-pukaralara haýyr, kömek etmelidikleri hakynda.

Türkmen klassyky edebiýatynyň taryhynda Azady durmuşy, synpy meseläni ilkinji we özboluşly beýan eden şahyrlaryň biridir. Ol orta atan meselesini, ýaşan jemgyýeti bilen baglanyşykda, öz dini düşünjesiniň esasynda çözmekçi bolýar.

Döwletmämmet Azady barly we garyp gatlagyň arasyndaky gatnaşygy gowulandyrmak isläninde, ilki ädimini baýlara nesihat etmekden başlaýar. Ol barly adamlaryň öz baýlyklarynyň belli bir bölegini mätäçlere bermegini (olaryň malyndandan-baýlygyndan yslam dininiň talaby boýunça zekat bermeklerini) isleýär. Eger şeýle edilse, ýoksullaryň günü ýagşylanar diýip düşünýär. Şahyr baýlara adamkärçilikli bolmagy nesihat edip, olaryň öz harajatlary bilen ýurtda uly ilniň derdine ýarar ýaly birnäçe möhüm işler geçirmeklerini isleýär. Azady bu ýerde köpçüligiň bähbidi üçin eden işleri sebäpli baýlaryň jennete barjakdygyny aýdyp, meseläni dini äheňde teswirlese-de, ol ilkinji nobatda garyplaryň peýdasyny göz önünde tutýar. Ol iki gatlagyň arasyndaky gatnaşygy kadalaşdyrmagyň başga ýoluny tapman, döwri bilen baglanyşykly, dini wagyzlara ýüz urýar, ony horlanýanlaryň peýdasy üçin ulanmakçy bolýar.

Döwletmämmet Azady ýoksullara kömek etmek barada gürrüň edende, barlylary rehimli bolmaklyga çagyýar. Ol sahylygy ynsanyň borjy hasaplaýar. Gurply adamlaryň öz emläklerinden biçärelere mydama berip durmaklaryny isleýär, şu oňat adamkärçilik üçin Azady olara «jenneti» wada berýär, bir aýy doýurmaklygy we oňa egin-eşik bermekligi haja gidip gelmek bilen deň hasaplaýar.

Beýik akyldar «Wagzy-Azat» kitabyňyň II babynda adamlarda tämiz ahlaklylygy terbiýelemegiň in çylşyrymly görnüşlerini saýlap, ata-enä, birek-birege hormat goýmak, dogan-garyndaşy, il-güni sylamak, ussadyň gadyryny bilmek ýaly möhüm meseleleriň üstünde ýörite durup geçýär.

Azady ata-enä mähirli bolmagy, olara hemişe hormat goýmagy, ak ýürekden hyzmat etmegi her bir perzendiň önünde borç edip goýýar. Şahyr:

«Taňry haky bolsa parzydan eda,
Ata-ene haky hem kyrk, eý dede!»

diýip, perzendiň ata-ene önündäki jogapkärli hyzmatyny kyrk borç bilen kesgitleýär. Azady her bir çagadan öz ata-enesiniň önünde perzentlik borjuny berjaý etjek bolsa, ata-enesini razy etmek islese, onda şu kyrk borjy hökmany suratda ýerine ýetirmegi talap edýär.

Şahyr perzendiň ata-ene önündäki kyrk hak-borjuny dört topara bölüp, her topary hem ona bölüp berýär:

Kyl eda ata-enäniň kyrk hakyn,
Hak tagala dergähinde bol ýakyn.

Ten biledir on haky, dahy ony,
Tülge wabeste bolar, bilgil muny!

Onusy köňül biledir, onusy mal,
Barçasyn hyzmatda kylgyl paýy-mal.

1. Ten– hereket bile bitmeli hak-borç:

Diňle indi tendäki haky onyň:
Biri hyzmat, biri hormatdyr, biliň.

Birisi permanyny tutmakdyr ol,
Biri neýhinden yrak bolmakdyr ol.

Biri razy bolmasa, kylma sapar,
Her tarapdan gelse biri, garşy bar.

Bol şerik, ýedinji ger gitse ýola,
Çagyrarsa, sekizinji tiz gele.

Dokuzunjy, onunjy möhümmatyn anyň,
Kylmaýyn tahyru-tahsyr bitgerin.

2. Dil-söz bilen bitmeli hak-borç:

Biri owazyndan öz owazyny,
Bar, belent kylmaý, götergil nāzini.

Birisi gustahwar söz diýmegil,
Birisi adyn tutup çagyrmagyl.

Söz diýmekni aňa gatyg eýlemeý,
Ýüzüne bakyp, garar, söz söýlemeý.

Hoşlug-ýumşaklyk ile söz diýgeý.
«Et» diýip, «Etme» diýip söz diýmegeý.

Ýüzüne garşy anyň tüýkürmeýe,
Gülmeýe ile ýanynda pyňkyрмаýa.

3. Göwün-duýgy bilen bitmeli hak-borç:

Köňlüge wabeste haklar bu tutar:
Biri anyň mähriden köňli erer.

Ikilenji dost tutmaklykdyr any,
Bilgeý any bu köňlüniň soltany.

Şadymanlyk kylsa, şat bolgaý olar,
Gaýgyly bolsa, tukat bolgaý bular.

Köp sözi birle anyň dar olmagaý,
Hem jepalar etse, gahry gelmegeý.
Derdi birle anyň hem dertli bola,
«Ynjydar «diýip, ini gorkuly bola.
Kowluna hem päline anyň taky,
Hiç hylapat niýet etme, eý ahy!
Ajyzu-pir olsa herçent ol ata
Bar, uzyn ýaşyn dilegil, eý peta!

4. Mal-maddy zatlar bilen bagly bitmeli hak-borç:

Biri budur-ol atanyň örtüsin
Ýahşy etgeý özüniň örtüsiden.
Hem tagamyn öz tagamyňdan ýene,
Ýahşyrak etgeý, muny diňlesene.
Mahazarda her tagamy ýahşyrak,
Gel towazyg birle alnynda byrag.
Aryzusy herne bolsa, kim anyň,
Bes daryg etmeý serenjam eýlegin.
Hem magyşatynda ne bolsa gerek,
Sagy edip ol nesneni tapsa gerek.
Dünýesi-bary anyň sary saçyk,
Gollaryny hem aňa kylgaý açyk.
Bes razy bolsun diýip ata-ene,
Hem tasaddyk eýlegeý ýarlaryna.
Hem gardaşlary, alarnyň dostlary,
Myhmanlyk eýlegeý anlary.
Hasta bolsa, istegil sagatlygyn,
Hem doga birle tasaddyk kyl ýagyn.

Akyldar şahyr bu bellän kyrk hakyny, borjuny her bir çaganyň, perzendiň
gyşarnyksyz berjaý etmegini isleýär:

Üşbu kyrkdan bolmasa bir bja,
Haky ödelmez alarnyň muddaga.

Döwletnämmet Azadynyň adamlary, çagalary terbiýelemek baradaky öwüt-
nesihatlary öz döwründe-de, häzir-de örän ähmiýetli. Şonuň üçin Azadynyň ata-
enäni hormatlamak baradaky öwüt-nesihatlaryny, perzendiň önünde goýýan kyrk
hakyny-borjuny ýerine ýetirmek her bir çaganyň, perzendiň mukaddes borjudyr.

Azady ýaşlar üçin gaýynata, gaýynene hakda-da häzir hem ähmiýetini ýitirmeýän nesihatlar edýär:

Hem dahy gaýyn atanyň hormaty,
Yzzat etgeý, ol giýew bolgaý gaty.
Hem gaşynda biedeplik kylmasyn,
Biedep söz sözleýiban gülmesin.

Elgaraz, hem parz bolar anyň haky,
Köňlün alsyn her kim bolsa müttaky.

Kitabyň II babynda adamy terbiýeleýän, oňa hünär öwredýän, durmuşa atarýan ussatlaryň hyzmatlary barada örän asylyly pikirleri öňe sürüpdir. Azady:

«Ol ikisin bildiň, ustadyňa gel,
Mal-u-janyň hem munuň ýolunda sal.
Malu-janyň hyzmatynda kyl nisar,
Düşegin özüň ýolunda, bol gubar.
Ol ikewden ilgeri tut huzmatyn
Hyzmat et, al raýygän hak jennetin.
Dahy ustadyňa dik-dik gözleme,
Biedep söz alarga sözleme.
Hem edepsiz olturyp hem turmagyl,
Hem ýanynda kimseni çagyrmagyl.
Ten era jan dek eziz tut, eý kişi,
Gul kibi hyzmatynda dur ýazu-gyşy.
Elgaraz, parzdyr saňa anyň haky,
Ödegil ten-jan bile, eý muttaky!»

diýip, şägirde, hünär öwrenýäne ýüzlenýär we ussadyňa hormat goýmagy, onuň gadyryny bilmegi, oňa sarpa goýmagy ündeýär. Akyldar şahyr agzybir maşgala, garyndaşlyk gatnaşyklarynyň jebis bolmagy bilen çäklenmän, ol goňşy-golamlaryň, il-günüň, бүтін halkyň hem agzybir, bir-birine hormat goýup ýaşamagyny isläpdir. Bu ajaýyp pikirlerini şahyr şeýle aňladypdyr:

Gardaşa rehim eýlemek wajyp erer,
Ömür birle ryzkyny hem artdyrar.
Goňşy-ýu-gardaşlara rehim eýlegil,
Merhemet kyl, lutf ile hoş söýlegil.
Bar, ula gardaşlaryňga özüni,
Her biriden aýama hoş sözüňi.

... Hem olar ahwalyny soramak gerek.
 ... Dost-u-ýazan barçasyn görmek gerek.
 Ýüz sowutmaň bir-biriňizden heman,
 Bolmaňyzlar bir-bire hem bet güman,
 Bir-biriňizge dahy etmäň sütem
 Gelse goldan, bir-bire eýläň kerem.
 Tutmagaý siz bir-biriňiz masgara,
 Hem utandyryp, ýüzün bermäň ýere.

Azady adamlaryň agzybir, ylalaşykly ýaşamagyny, birek-birege eserdeň, garaşykly, ýumşak göwünli, eli açyk bolmaklygyny, ýagşy-ýaman günde birek-birekden habar tutup durmaklaryny nesihat edýär. Adam bolup sahylygy, birek-birege kömek edýän, goldaw berýän ýüregi ýumşaklygy, ynsanperwerligi bilen ýurdy abadanlaşdyrmak, ilatyň maddy hal-ýagdaýyny gowulandyrmak isleýär.

III bap. Ylym we alymlar hakynda. «Wagzy-Azat» kitabynyň üçünji baby şol döwrüň ylmyna we alymlaryna bagyşlanypdyr. Azady öz durmuş tejribesi, sowady, düşüňjesi boýunça ylma hem-de onuň durmuşdaky ähmiýetine ýokary baha beripdir. Ylmyň dünýä göz ýetirmekde, ýagşy-ýamany, haky-nähaky seljermekde adamlara kömek edip biljekdigine şahyr ynanýar. Azady ylma bolan garaýşyny dürli deňeşdirmeleriň üsti bilen şeýle beýan edýär:

Sahyby Gündiz isedir-ylm gün
 Açyk eýläň görmäge batyl gözüň.
 Sahyby gije bolursa-aýdyr ol,
 Rõwşen oldur hem ýaman, hem ýahşy ýol.
 Eýesi bolsa beden, oldur ýürek,
 Hana bolsa eýesi, oldur derek.
 Göwre bolsa eýesi, ol-janydyr,
 Eýesi il diýseň, ol-soltanydyr.
 Ger guş olsa-wu ylymdyr ganaty,
 Hem ylymdyr jümle älem zynaty.

Azadynyň ündeýän ylmy dini ylym bolup, şahyr dini ösdürmek, ony giň ýaýratmak ugrunda jan edipdir. Şahyr öz döwrüniň umumy ýörelgesi bolan dini ylmy – Hudaý hakyndaky ylmy keramatly hökmünde wasp edipdir. Şol sebäpli-de bu ylym ady bile halka hyýanat etmeli dälidigini ýa-da diňe hususy bähbidiňi arap, oňa perdelenmeli dälidigini nygtaýar. Döwletmämmet Azadynyň beýan etmegine görä, ylym, magaryf şeýle giň, ony näçe dowam etdirseň, şonça-da gowy. Şahyr ylymly adama – köp bilýäne-de, az bilýäne-de ýüzlenip, onuň ylym üçin

ýadawsyz işlemelidigini maslahat berýär. Ol amalsyz, nalajedeýin, ylym üçin perwaýsyz daraşyp, ondan baş çykaryp bilmeýänleri ile-güne haýýrsyz, durmuş ýoluny aňşyрмаýan, kör, nadan adamlar hasaplaýar. Şonuň ýaly-da, ol harsydünýä, gara nebsiniň ýesiri, hile-pirim bilen mal-mülk edinýän amalsyz mollasumaklaryň haýwandan tapawudynyň ýokdugyny, şu tetelli mollasumaklardan heder etmelidigini nygtaýar:

Alym kim agmalydan ýok nyşan,
Göwredir kim, ýok tutur içinde jan.
Ýagny bil haýwany ýahşyrak,
Bolsa aklyň, bolawer andan ýyrak.
Gel gaçawer, etme ahry teşwüşi
Ýantaşar sen, dişlär anlar, eý kişi.

Azady ylym we alymlar barada öz pikirini aýan edeninde, ilatyň olara nähili garamalydygynyň üstünde hem durup geçýär. Onuň pikirçe, adamlar özlerine ylym öwredýän alym bilen peýdasyz alymyň parhyny bilmelidirler, olaryň ikisine-de deň garamaly däldirler. Söýeni söýmeli, söýmedigiň özi ýaly bolmaly. Ilat özüne akyl berýän, ýagşy wagyzlar edýän alymyň töweregine üýşmeli, onuň gadryny bilmeli. Onuň ylmyndan öwrenmeli. Ýagşylyk ediji alymyň uzak ýaşamagyny dileg etmeli, başaryp bilýän hajatyny bitirmeli. Şu ýerde Azady ylym berýän alymlary özüniň nähili söýýändigini beýan edip şeýle ýazýar:

Ýetse anlaryň aýak keşşi maňa,
Sürme kysam tozuny gözden ýaňa.

Görşümüz ýaly, XVIII asyryň feodal jemgyýetiniň garaňkylygynda Azady türkmen halkyny şol döwrüň ylmy esasynda sowatly etmek meselesini goýup, bu ugurda başardygyça aladalanypdyr. Onuň göz önünde tutýany dini ylym bolsa-da, hut şol dini ylmyň ýönekeý kadalaryny öwrenen adam hem ruhanylaryň öz bähbitleri üçin dini ýoýýandygyny aňladýardy. Şonuň üçin şahyryň «Wagzy-Azat» eserinde köpçüligi ylymly, sowatly bolmaga çagyrmagy öz döwrüne görä öňdebaryjy häsiýetlidi. Onuň döwründäki sowatly adamlaryň uçdantutma hemmesiniň özleriniň bar güýjüni dini şöhratlandyrmaga bagyşlan «alymlar» bolmandygyny, olaryň arasynda halk bähbidini aran alymlaryň hem köp bolandygyny şol döwrüň maglumatlary görkezýär.

IV bap. Derwüşler hem pakyr-pukaralar hakda. «Wagzy-Azat» kitabyňyň dördünji babynda derwüşler hem pakyr-pukaralar barada gürrüň berilýär. Derwüş sözüniň aňladýan manysy «Türkmen diliniň sözlüğinde» (Aşg. 1962ý.) şeýle düşündirilýär: «Diniň adyndand diwanalyk edip ýören galandar, gapy-gapy aýlanyp ýören geday». Emma Azadynyň göz önünde tutýany ýöne bir «hüw-hak» diýip aýlanyp ýörenler däl. Onuň gürrüňini edýäni ylymly-bilimli, dini ýörelgeleri,

Allatagalanyň pendini wagyz edip ýören, sabyrly «hem şirin», aýyk göwünli, dünýäniň ähli eşretinden, gőzelliginden özüni mahrum edip, hor-zar ýaşap ýören derwüşler. Munuň hut şeýledigini babyň başynda şahyryň özi hem beýan edýär.

Azady öz döwrüniň zähmetkeşleriniň içki hem daşky zalymlar tarapyndan ezilişine perwaýsyzlyk bilen garamandyr. Şahyr olara bu gözgyny ýagdaýdan nädip halas bolmalydygyny salgy berip bilmese-de, zähmetkeş halkyň gün-güzeranynyň gowy bolmagyny, olaryň hormatlanmagyny isläpdir.

Ýagny anlary hakykat şahy bil,
Bes bu garaňkynyň röwşen mahy bil.
Dolan aýga meňzese, gör çyn pakyr,
Bagzysyn ýyldyzça bil, görme hakyr.

Öz gününü dolandyrmak üçin durmuşyň agyr labryny gerdeni bilen çekmäge mejbur edilen pukaralary Azady sada, sap ýürekli, adamskärçilik mertebesini artykmaç,ýaşaaýyş üçin dürli nygmatlary öndürýän adamlar hasaplaýar.

Şahyr baýlyk-garyplyk, onuň düýp kökleri, ezýän hem ezilýän synplaryň bir-birine garaýyşy, gatnaşygy barada pikir ýöretmeýär. Emma ol garyplaryň zähmetinden köp zadyň öňýändigine, olaryň barlylar topary üçin ýeke-täk gazanç çeşmesidigine, diňe zähmetkeş halkyň jepaly zähmetiniň hasabyna baýlyk ýygnanylýandygyna göz ýetiripdir:

Ger pakyrlyr bolmasaýdy dünýede,
Bes heläk bolgaýdy baýlar, eý dede.

Şonuň üçin olary äsgermezlik etmeli däl, olaryň göwnüne degýän söz aýdyp, mertebesini peseltmeli däl:

Anlarna her kim tekepbir eýlese,
Kast edip ýa bir ýaman söz sőýlese,
Eýleýir Taňry har anlarny özi,
Bolmaz anlarga nesip uçmah ýüzi.

Şahyr bu bapda birek-biregi goldamak, hormatlamak, sylamak we gowy aragatnaşykda bolmak baradaky pikirlerini jemläp, garyplaryň ulusyny-da, kiçisini-de sylamagy hemmelerden talap edýär:

Bolsa özüňden ulug, sangyl ataň,
Bolsa kim senden kiçik, sangyl botaň.
Ger seniň birle barabar ýaş,
Bil, dogan saýgyl gözüň üstünde gaş.

Azady «Wagzy-Azat» kitabyňyň ahyrynda ony okanlara, diňlänlere gowy arzuwlar edýär. Öz kitabyňyň dört bapdan ybaratdygyny, onuň ýazylan ýylyny we adyny:

«Hatm olundy bu kitap tört bap üze,
Bizden olsun ýadygär ahbar üze.
Üşbu nazm içre eger sorsaň sene,
Mün ýüz altmyş ýedi erdi, bilsene.
Bu kitap ismin nedir diýip sorsaň ad,
Goýdular adyn munuň «Wagzy-azat»»

diýip ýörite belleýär. Azadynyň «Wagzy-Azat» kitabynda il-halk hakyndaky aladalary, belent ynsanperwerlige ýugrulan pikirleri XVIII–XIX asyr türkmen şahyrlarynyň döredijiliklerinde hem özüne mynasyp orun alypdyr.

Magtymguly Pyragy (1733–1783)

Türkmenistanyň Prezidenti

Gurbanguly Berdimuhamedow:

*«Magtymguly Pyragy sözüň güýji, gudraty bilen
sygryýet äleminde ady arşa galan beýik akyldar şahyrdyr.
Magtymgulynyň sygryýet älemi – türkmen edebiyatynyň
buldurap akýan, çuňňur mana we çeper söze teşne kalp-
lary gandyryan çeşme».*

Gündogaryň sygyr sungatyny baýlaşdyrmakda we ösdürmekde uly hyzmat eden söz ussatlarynyň biri türkmen halkynyň milli guwanjy beýik Magtymgulynyň döredijiligi şahyryň öz ýaşan döwrüniň öňe çykaran möhüm meselelerini many-mazmun hem çeperçilik taýdan ýokary derejede beýan edýänligi, umumadamzat bähbidini goldaýan pikirleri ýugrulanlygy bilen ähmiýetlidir.

Döwrebaplyk şahyryň eserleriniň baky hemrasy bolup galýar. Çünki halkyň ykbaly bilen ebedilik baglanyşdyrylan çeper miras wagt synagynyň önünde baş egmeýär. Magtymgulynyň halkyň durmuş-ýaşayşyny gowulandyrmak, watançylyk, ahlak päkligi, söýgi, mertlik, gahrymanlyk, ýurdy özbaşdak edara etmek, agzybirlik, myhmanparazlyk, zenan mertebesi, zähmetsöýerligi, salyhatlylygy, edepliligi we gaýry meselelere degişli aýdan pikirleri biziň günlerimizde hem tämiz owaz bilen ýaňlanýar, täze şöhle bilen şugla saçýar.

Şahyryň:

«Hyzyr gezen çölde iller ýaýylsyn,
Ýurt binamyz gaýym bolsun, goýulsyn... »

diýen sözleri arzuwlygyndan indi hakykata öwrüldi. Türkmenistan Garassyzlygyny gazandy. Ýurt binamyz gaýym gurlup başlandy. Ülkämiz öz baýlygyna özi eýe bolmaga, ykdysadyýeti, halkyň hal-ýagdaýyny galkyndyrmaga tarap ynamly gadam urmaga mümkinçilik tapdy.

“Magtymguly Pyragy sözün güýji, gudraty bilen şygryýet äleminde ady arşa galan beýik akýldar şahyrdyr. Magtymgulyň şygryýet älemi – türkmen edebiýatynyň buldurap akýan, çuňňur mana we çeper söze teňne kalplary gandyryan çeşmesi”.

Magtymgulyň ömri-durmuşy. Türkmen halkynyň beýik şahyry Magtymguly Pyragy gökleň türkmenleriniň gerkez tiresindendir. Ol, takmynan, 1733-nji ýylda Gürgen derýasynyň boýunda, Hajygowşan diýen ýerde eneden doglupdyr. Ol ömrüniň köpüsini Etrek, Gürgen, Garrygala sebitlerinde geçiripdir. Şahyr «Älemge belgilidir» diýen şygrynda:

«Ýaz geler, wagt-da gider, gaflata çykmyş gözlerim,
Açaýyn diýsem, açylmaz, ne agyr uýkulydyr
Bilmeyen soranlara aýdyň bu garyp adymyz:
Asly–gerkez, ýurdy–Etrek, ady Magtymguludyr»

diýip, öz adyny we niredendigini, kimlerdendigini aýdýar.

Magtymguly başlangyç bilimi we terbiýäni atasy Döwletmämmet Azadydan alýar. Ol bu barada:

«Ylym öwreden ussat-kyblam pederdir»

diýip ýazýar.

Magtymguly ilki oba mekdebinde okaýar. Onuň ilkinji mugallymyna Nyýazsalyh diýer ekenler. Magtymguly örän ýiti zehinli bolupdyr. Ol dürli kitaplary irdinsiz köp okaýar. Kakasyndan, ejesinden we obanyň garry adamlaryndan köp-köp halk rowaýatlaryny, goşgy-gazallary, erteki we nakyllary höwes bilen diňläpdir, öwrenipdir. Ol kakasy Döwletmämmet Azadynyň döreden eserleriniň köpüsini ýatdan öwrenipdir.

Magtymgulyň zehinliligine, okuwa höwesliligine göz ýetiren Döwletmämmet onuň ylymly adam bolup ýetişmeginiň aladasyny edipdir. XVIII asyryda Etrek, Ahal, Mary sebitlerinde güýçli medreseler bolmandyr. Şonuň üçin hem Döwletmämmet Azady öz ogluny ilki Halajyň Gyzylaýak obasynda ýerleşýän Idris babanyň medresesine okuwa iberýär. Magtymguly bu medresede birnäçe wagt okaýar. Soňra ol şol wagtky Gündogaryň uly ylym we medeniýet merkezleriniň biri bolan Buhara gidýär. Buharanyň örän uly abraýly medreseleriniň biri bolan Göğeldaş medresesine okuwa girýär we onda iki ýyl okaýar. Şahyr şol medresede ders berýän siriýaly türkmen Nury Kazym ibn Bahr bilen tanyşýar we dostlaşýar. Emma medresedäki müderrisleriň, talyplaryň tertip-düzgüniniň bozuklygy sebäpli iki dost medresäni terk edýärler. Şundan soň olar Türkmenistanyň gündogaryndan tä Garrygala barýança syýahat edýärler. Türkmenleriň dürli tire-taýpalarynyň durmuş-ýaşaýyşlary, dāp-dessurlary, edim-gylymlary bilen ýakyndan tanyşýarlar. Köp ýerde türkmen ýaşullary, täsirli adamlar bilen gürründeş bolýarlar. Soňra

Magtymgulynyň dogduk mekanyňa gelýärler. Birnäçe wagat Azadynyň ýanynda bolanlaryndan soň, iki dost Garry mollanyň ak patasyny alyp, Owganystana tarap ýola düşýärler. Magtymgulynyň «Oglum–Azadym» atly aýdyşyk häsiýetli goşgusynda atasyna ýüzlenip:

«Jylawdary bolam Ýazyrhan piriň,
Köňül guşy perwaz urar pakyryň...»

diýýän setirlerinde agzaýan Ýazyrhan pir, megerem, Nury Kazym bolsa gerek. Ol ýerden hem olar Hindistana baryrlar. Bu ýerde olar alty aý bolýarlar we Käbiliň (häzirki Owganystanyň paýtagty Kabul) üsti bilen Özbegistana–Margelan, Samarkant şäherlerine syýahat edýärler. Türküstan şäherinde bolup, Hoja Ahmet Ýasawy medresesiniň müderrisleri bilen duşuşyklar, ahyrda ýene Buhara gelip, esli wagat bolanlaryndan soň, Hywa şäherine gidýärler.

Buharanyň «Gögeldaş» medresesinden gaýdandan soň, barybir, düýpli bilim almak höwesiniň şahyry öz erkine goýmandyr. Şonuň üçin ol hem Hywadaky «Şirgazy» medresesine okuwa girýär.

Bu medresede üç ýyl okandan soň, Magtymguly yzyndan atasynyň ölümi hakyndaky aýy habary eşidip, «Şirgazy» medresesi bilen hoşlaşýar. Bu hakda şahyr özüniň «Gözel Şirgazy» diýen belli şygrynda şeýle ýazýar:

Mekan eýläp, üç ýyl iýdim duzuňy,
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy».
Otürdim gysyňy, bahar-ýazyňy,
Gider boldym, hoş gal, gözel «Şirgazy!».
Kämil bolup, serenjamlyk kylyp men,
Muşfygyndan-ol pederden galyp men,
Käbämden aýrylyp, jyda bolup men,
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy».

Magtymguly şundan soň ikinji gezek syýahata ugraýar. Ol Merkezi Aziýanyň köp ýurtlaryna, Ýakyn hem orta Gündogara, şeýle hem Hazar deňziniň gündogar, demirgazyk kenarlaryna, gündogar Kawkazyň ençeme şäherlerine syýahat edipdir.

Aslynda, Magtymguly jahankeşde adam bolupdyr. Dünýäniň köp ýurtlaryna syýahat etmek höwesini onda ir döräpdir. Muny onuň «Bady-sabany görsem» atly şygrynda agzaýan ýer-ýurt atlary hem subut edýär.

Ýokarda Hindistany,
Arkada Türküstany,
Öwlüýäler ummany –
Ol Rumustany görsem.

Jan däli, jahan şeýda,
Mundan hiç ýokdur peýda,

Ýedi dag, ýedi derýa –

Däli dünýäni görsem...

Magtymgulynyň köp ýurtlara syýahat etmegi şol ýurtlardaky dürli halklaryň ýaşayyşlary, döp-dessurlary bilen tanyşmagyna mümkinçilik beripdir. Bu syýahatlar onuň dünýägaraýşyny has giňeldipdir.

Magtymguly hem beýleki zähmetkeş çagalary ýaly ýaşlykdan zähmete bişipdir. Ol ýaşlykdan zähmetkeş halkyň arasynda bolup, olaryň durmuşyny gowy öwrenipdir. Magtymguly öz zähmeti, gol hünäri bilen güzeran dolandyrypdyr. Özünüň köp wagtyny ussahanasynda geçiripdir. Ol tanymal zergär bolup, kümüşden, altýandan dürli bezeg şaýlaryny ýasapdyr.

Ýüwrük ýetmez uzagyna,
Düşdüm pelek duzagyna,
Meňli gyzyň ýüzüğine,
Gaşlar goýsam kümüş bile.

Halk arasynda aýdylýan rowaýatlara görä, atasy Magtymguly ýonaçynyň köwüş-çokaý tikmek we ýonaçylyk, teletinçilik hünärini hem dowam etdiripdir.

Magtymgulynyň maşgala durmuşy barada henize çenli edebiýaty öwreniji alymlar tarapyndan dürli-dürli maglumatlar berilýär. Edebiýatçy alymlaryň käbiri halk arasyndan ýygňalan rowaýatlara salgylanyp (Baýmuhammet Garryýew, Durdumuhammet Nuralyýew, Mäti Kösäýew, Ahundow Gürgenli...) Magtymgula ýeňňesi Akgyzy dakypdyrlar diýip tekrarlasalar, käbiri (Saýlaw Myradow, Ahmet Bekmyradow, Oraz Ýagmyr...) şahyryň öz goşgularyna esaslanyp, oňa ýeňňesi Akgyzyň dakylmandygyny, başky göwün beren gyzy Meňlä öýlenendigini, ýöne nähilidir bir sebäp bilen (ýa aradan çykyp, ýa-da eýranly talaňçylar tarapyndan ýesir edilip alnyp gidilip) ondan aýrylandygyny tassyklaýarlar. Ýöne Magtymgulynyň ýaşynyň bir çene baran mahallarynda dul galandygy barada şahyryň goşgulary («Aýryldym», «Her ýana», «Bagrym dilenim»...) şübhenlere ýer goýanok.

Ýarsyzlykdan ýaman iş ýok,
Ser salyp gezsem her ýana.
Ýa ýaradan, bir ýar bergil
Köp muşakgat berdi jana.

Keremiň güýçlüdir, görgül,
Diýr sen: «Doga kyl, el gergil».
Ne berseň, tizräk bergil,
Ygtybar ýokdur bu jana.

(«Her ýana», I tom. 18 sah.)

Dertli dilber, dilleşer sen, gel bäri!
Dullukdyr meniň-de bagrym dilenim.
Soraýyr men, men hem sen deý dilberi,
Seni soramakda ýokdur ýalanym.

(«Bagrym dilenim», I tom. 13 sah.)

Şahyryň Meňlä bagyşlap ýazan meşhur «Aýryldym» şygry-da Meňliniň Magtymgula berilmändigi bilen baglanyşykly bolman, eýsem başga hili ýagdaý-da (Meňliniň biwagt aradan çykmagy ýa-da ýesir edilip alnyp gidilmegi...) aýra düşendigi bilen baglanyşykly bolmagy örän ähtimaldyr.

Magtymgulynyň iki sany ogly (Sary hem Ybraýym) bolup, olaryň biri ýedi ýaşynda, beýlekisi bolsa 12 ýaşynda aradan çykypdyr. Ogullarynyň ýaş ölümünüň agyr täsiri astynda şahyr «Mübtela kyldym», «Yzlamaýan bolarmy», «Mollabäbek» ýaly elegiýalaryny ýazypdyr.

Magtymguly, takmynan, 1783-nji ýylda Abasary diýilýän çeşmäniň ýanynda, Soňudagynyň güneý tarapynda aradan çykypdyr. Ony akmaýa ýükläp, Aktokaý diýen ýere getiripdirler we «Garry molla» gonamçylygynda kakasy Döwletmämmediň sag tarapynda jaýlapdyrlar. Häzir olaryň gubrunyň üstünde ýadygärlik goýlupdyr. Şahyryň nebereleri häzir Gürgen, Türkmentsähra, Garrygala, Gyzylarbat, Gyzylet-rek töwereklerinde ýaşaýarlar.

Soňky ýyllarda Magtymgulynyň döredijiligine köp üns berlip başlandy, jemgyýetçilik aktiwligi artdy. Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň goldawy we tagallasy bilen geçirilýän çäreler parasatly ynsanyň adyny has belende görterýär. Her ýylyň maý aýynda Magtymguly günlerini geçirmek (24.01.1990) we Eýranyň Aktokaý diýen ýerindäki Magtymgulynyň gubruna zyýarat etmek ýola goýuldy.

Zamananyň çylşyrymlaşan döwründe Magtymgulynyň agzybirlikde, parahatçylykda ýaşamaga çagyryan dana pikirleri halkymyzyň we hökümetimiziň esasy daýanyan ýörelgesi boldy.

Magtymgulynyň döredijiligi

Magtymguly özüniň dürdäne döredijiliginde XVIII asyr türkmen durmuşynyň ähli meselelerine öz sesini goşupdyr. Türkmenleriň arasynda «Magtymguly bar zady bilipdir», «Ol hemme zada göz ýetiripdir». «Onuň aýtmadyk zady ýok» diýen ýaly pikirleri häli-şindi eşitmek bolýar. Elbetde, bu ýöne ýerden däl. Şahyryň halk arasyndaky şeýle uly welilik derejesindäki abraýy gazananlygynyň esasy sebäbi onuň öz eserlerinde gozgan meselelerine XVIII asyr üçin öňdebaryjy, sözüň doly manasyndaky halkylyk jähetden çemeleşenligidir.

Sosial adalatsyzlyk, emläk deňsizligi meselesi. Bu mesele Magtymgulyň döredijiliginde aýratyn üç edilip işlenen meseledir. Munuň şeýle bolmagyna şol döwrüň agyr ykdysady we syýasy ýagdaýlary itergi beripdir.

Mundan başga-da, ýurduň içindäki gara nebsiň ugrunda hallan atan han-begler, emeldarlar, din hadymalary garyp zähmetkeş halky bütünleý tozdurypdyr. Ýurtda synpy bölünişik güýçli suratda ösüpdir. Baýlar ýyl-ýyldan baýapdyr. Garyplar ýyl-ýyldan garyplaşypdyr. Muny şahyr özüniň «Ili gözlär» şygrynda şeýle suratlandyrýar:

Kimlerde altyn täçdir,
Kimler saýyl mätäçdir,
Kimler düýpden gallaçdyr,
Kim parça-haly gözlär.

Kim nan tapmaz iýmäge,
Kim ýer tapmaz goýmaga,
Kim don tapmaz geýmäge,
Kim tirme şaly gözlär.

Şahyr garyplygyň, mätäçligiň adamy diňe bir maddy taýdan däl, eýsem ruhy taýdan hem mynjyradýandygyny, kemsidýändigini köp goşgularynda dogruçyl beýan edipdir:

Muhammet ummaty malsyz bolmasyn,
Malsyz bolsaň, dogan-gardaş ýat bolar.
Gaçar agaň, iniň, bolmaz hatyraň,
Guwanar duşmanyň, dostuň mat bolar.

Garyp aýak ýalaň, kendir guşakdyr,
Bir märekä barsa, orny aşakdyr,
Garyplar at münüp, depse eşekdir,
Döwletliler eşek münse, at bolar.

Beýik ynsanperwer şahyr garyp halkyň agyr durmuşyny olaryň gözünüň alnynda şeýle dogruçyllyk bilen çeper suratlandyrmak arkaly garyp halkyň gamgyn göwnüne teselli bermäge, olaryň ýaraly ýüregine melhem etmäge çalşypdyr.

Magtymguly durmuşyň haýsy meselesinden söz açsa-da, oňa düşüňän, ondan jemgyýetçilik many çykaryp bilýän adam hökmünde pikir ýöredýär. Ol öz döwründäki erbetlikleri, sosial deňsizligi döredýäniň hem adamdygana düşüňär. Şeýle hem şahyr şol adamlaryň kimlerdigini, neneňsi orundaky adamlarygyny bilýär. Olaryň zamanany erbetlige öwürmekleriniň sebäplerine-de dogry baha berýär. Ol «Gaça başlady» diýen şygrynyň:

«Indi bildim zamananyň azanyn,
Ýamanlar ýagşydan gaça başlady.

Gaýta bedasyllar asylzadadan,
Pisint etmeý, töre geçe başlady».

diýen setirlerinde zamananyň azmagynyň bir sebäbini ýaman adamlaryň ýagşylaryň dana sözlerini diňlemän, olardan gaçyp başlandygy bilen düşündirýär. Şol ýaramaz adamlaryň ýagşylardan gaçmagynyň sebäbi bar. Olar ýagşylardan gorkup gaçanoklar. Eýsem olary özleri-çe görmän, äsgermän, diýenini etmeg-ä beýlede dur-sun, sözünü hem diňlemek islemän gaçýarlar. Sebäbi olar ýaramazlyk etmek bilen, özleriniň haram işleri bilen zat gazanýarlar, haram baýlyk toplaýarlar. Olar özlery ýaly ýaramazlyk edýän adamlary hem goldaýarlar. Eýsem bu adamlar kimler we Magtymguly olary seljerip bilipmi? Hawa, şahyr olaryň kimlerdigini seljeripdir. Näme üçin olaryň ilki gözünden düşýändigini-de aýdypdyr. Magtymgulynyň «Gaça başlady» diýen şygrynda olaryň kimlerdigi birin-birin aýdylýar. Olar: şalar, kazy-lar, müftüler, gamçysyndan gan damýan begler, özlere alym diýip at beren azgyn molla-işanlar, «her işikde halka gurýan» bozuk sopular, haramzada şugulçylar, ejize ganym synp wekilleri. Şahyr zamanasyny erbetligiň mekanyňa öwren adamlary ýöne bir sanap geçmek bilen kanagatlananok. Olary näme üçin pisleýändigini-de aýdýar:

Şalarda galmady hökmi adalat,
Bir pul üçin müfti berer rowaýat...

...Orramsydan bolan haramhor begler,
Ýurdy bir ýanyndan ýyka başlady. .

Işanlary her gapyda tapylar,
Mollalaryna ýok myjabat ýapylar...

Magtymguly, başa baglap selleler,
Aç böri deý ýortup niçe mollalar,
Halaldan, haramdan ýygnap gallalar,
Herne tapsa, dynmaý dyka başlady.

Beýik şahyr sosial deňsizlik hakda ýazan köpsanly tankydy eserlerinde diniň kada-kanunlaryny ýoýup, zähmetkeş halka jebir-sütem edýän eziji synpyň dürli «geýimdäki» wekillerini paş edýär, zähmetkeş halk köpçüliginiň tarapyny tutýar. Ýöne Magtymguly eziji gatlagy diňe diniň kada-kanunlaryny bozandyklary üçin aýyplapdyr diýip aýtmak nädogry bolar. Ol köp halatda dini ýörelgeleri zähmetkeş halkyň, adalatyň goragy hökmünde ulanypdyr. Adyllygy depeleýän adamlary hut şol diniň üsti bilen amana getirmäge çalşypdyr.

Magtymgulynyň sosial deňsizlik baradaky ýazan eserleriniň ähmiýeti şahyryň şol döwriň zähmetkeş adamlarynyň durmuş-ýaşayşyny, başdan geçiren hup-

batlaryny, ejize ganym synp wekilleriniň eden-etdiliklerini bütin dolulygy bilen dogruçyl, çeper beýan edenligindedir. Şeýdibem, garyp halka onuň kyn gününde ruhy hemaýat berenligindedir, olaryň kalbynda ertirki güne umutly garamaga çalşanlygyndadyr:

Kyýamatdan bir söz diýdim baýakda,
Garaw bardyr ýersiz urlan taýakda,
Zalymlar har bolar, galar aýakda,
Garyp, sen ýyglama, şir dek bolar sen.

Watançylyk, gahrymançylyk meselesi. Akyldar şahyr öz Watanyňy, il-gününi jany-teni bilen hyjuwly söýüpdür, özüniň bütin ömrüni Watanyňa, onuň abadançylygyna bagyşlapdyr. Şonuň üçin hem Watan, il-ýurt, agzybirlik, birleşmek hakyndaky sygyrlary onuň döredijiliginde iň görnükli orunlaryň birini eýeleýär. Bu meselede Magtymguly «Türkmeniň», «Ýeli Gürgeniň», «Depe nedir, düz nedir», «Oňi-ardy bilinmez», «Döker bolduk ýaşymyz», «Gidiji bolma», «Gözlär men», «Başy gerekdir», «Mert bolmaz» ýaly we şuna meňzeş köpsanly goşgulary düzüpdir. Öz il-ýurduňy söýmek, ony goramak, oňa hyzmat etmek pikiri bu hili goşgularyň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Çünki Magtymguly üçin öz dogan ýurdundan eziz, mähriban ýurt ýok:

...Eşit adam, dogan ilden,
Gaýry mähriban ýurt bolmaz.

Watançy şahyr il-ýurt hakyndaky sygyrlarynda Türkmenistanyň, aýratyn hem özüniň önüp-ösen ýeri bolan Etrek, Gürgen töwerekleriniň giň, gözəl we hasylly sähralaryny, daglaryny, tebigi baýlyklaryny, türkmeniň husny pelekden paç alýan gelin-gyzlaryny, batyr goç ýigitlerini belent hyjuw bilen wasp edýär:

Öňünde belent dag, serinde duman,
Deňizden öwürer ýeli Gürgeniň.
Bulut oýnap, dolsa çaýlara baran,
Akar boz bulanyp sili Gürgeniň.

Tokaýlary bardyr gargy-gamyşly,
Gözelleri bardyr altyn-kümüşli,
Boz güsbent, gyr ýylky, gara gäwmişli,
Argaly, gäw bolar maly Gürgeniň.

Magtymgulynyň döwründe türkmen taýpalary dagynyk ýaşapdyrlar. Olaryň agyr duşmana gaýtawul berip biljek birleşen güýçleri bolmandyr. Şol sebäpli türkmenler daşary ýurt basybalyjylary tarapyndan yzygiderli talanypdyr. Halkyň şunuň ýaly pajygaly durmuşyna şahyr jany-teni bilen gynanypdyr we şeýle durmuşdan

halky gutarmagyň aladasyny edipdir. Ol keseki ýurt basybalyjylaryndan goranmak üçin türkmen ýigitlerini mertlige, batyrlyga, gahrymançylyga çagyrypdyr. Ol köp-sanly goşgularynda («Depe nedir, düz nedir», «Çowdur han», «Çowdurhan üçin», «Geçdi diýdiler»...) il-ýurduň bähbidi üçin gerek bolsa, başyny orta goýup bilýän goç ýigitleri wasp edipdir, olaryň şöhratyny dabaralandyrypdyr:

Ýigit oldur – ýurt üstünde,
Janyn berse din üstünde,
Goç ýigitler il üstünde,
Namys bilen ar gerekdir.

Akyldar şahyr diňe ýigitleriň batyrlygy, uruş hünärlerine ezberligi bilen halky keseki ýurtbasarlarynyň talaňçylykly çözüşlaryndan dyndaryp bolmajakdygyna, munuň üçin dagynyk türkmen taýpalarynyň birleşip, bir bitewi döwlet gurmalydygyna düşünişdir. Şonuň üçin şahyr köp goşgularynda («Türkmeniň», «Türkmen binasy», «Döker bolduk ýaşymyz») türkmen taýpalaryny egsilmez güýje öwrüljekdigini, ýurduň gülläp ösjekdigini, onuň ykbalynyň göteriljekdigini öwran-öwran nygtapdyr:

Köňüller, ýürekler, bir bolup başlar,
Tartsa ýygyn erär topraklar, daşlar,
Bir suprada taýýar kylynsa aşlar,
Göteriler ol ykbaly türkmeniň

ýa-da:

Türkmenler baglasa bir ýere bili,
Gurudar Gulzumy, derýaýy Nili,
Teke, ýomut, gökleň, ýazyr, alili,
Bir döwlete gulluk etsek başımız.

Şahyr kähalatlarda tire-taýpalaryň agyz birikdirendigini görüp, muňa guwanypdyr, ony gutlapdyr. Ähli taýpalaryň-da birleşmegini jan-dilden arzuw edipdir:

Magtymguly diýdi janyň dirligine,
Musulmany goýma käpir horlugyna,
Rowaç bergil ýomut, gökleň birligine,
Ol Kemalhan owgan bolsun başymyz.

Magtymgulynyň batyr-gorkak, gaýratly-bigaýrat, mert-namart ýigitler, tire-taýpalary birleşdirmek barada öňe süren pikirleri, beren öwüt-nesihatlary il-ýurdy keseki ýurt basybalyjylaryndan gorajak mert ýigitleri taýýarlamakda, türkmen halkynyň watançylyk duýgularyny joşdurmakda ägirt uly ähmiýete eýe bolupdyr.

Magtymgulynyň öwüt-nesihat häsiýetli şygrylary

Türkmen halky özüniň bütin taryhynda durmuşyň ruhy gymmatlyklaryna aýratyn ähmiýet berip gelipdir. Bu ýagdaý türkmeniň çeper edebiýatynda hem öz mynasyp beýanyny tapypdyr.

Magtymgulynyň döredijiliginde adamlarda adamkärçilik häsiýetlerini terbiýeleýän öwüt-nesihat häsiýetli şygrylar aýratyn görnükli orun tutýar. Sebäbi Magtymgulynyň döwründe bir adamyň üstünden beýleki bir adamyň agalygyna esalanýan adalatsyz jemgyýet adamlaryň arasynda her hili ýaramaz edim-gylymlaryň, gylyk-häsiýetleriň ýüze çykmagyna, olaryň köpelmegine sebäp bolupdyr. Şonuň üçin hem akyldar şahyr durmuşyň ol nogsanlyklaryna garşy göreşmegi, halkynyň ahlak-arassalygyny gorap saklamagy özüniň borjy hasaplapdyr. Şahyr:

«Sözümi diňleýe bir bilen, belke,
Myradym nesihat etmekdir halka...»

diýen pikire hemişe gulluk edipdir. Bu temada ol «Janyna degmez», «Durasyň geler», «Ýör biläni», «Ýykmaýan ärden», «Il ýagşy», «Zor bolar», «Bolar sen», «Paş eder seni», «Aýrylma», «Meýdan ýoluksa», «Joş gelse» ýaly onlarça şygry ýazypdyr. Şu hili şygrylaryndan ol öz döwürdeşlerine asylly terbiýe bermekligi maksat edinipdir. Ýagny olaryň mert, arly-namysly, süýji sözli, sahatly, myhmanparaz... bolmaklaryny nesihat edip, namart, binamys, husyt, betpäl adamlary ýaňsa alypdyr.

Magtymgulynyň şygrylarynda mertlik, namartlyk düşüňjeleriniň çygyr örän giň. Ynsanperwer şahyr mert ýigitler diýip, diňe bir watan ugrundaky söweşlerde batyrlyk, gahrymançylyk görkezzen ýigitleri däl-de, eýsem adama, onda-da il-halkyny söýen, il-gün bilen bagry badaşan hakyky adama mahsus häsiýetleri özünde jemleýän ýigitleri hasap edýär. Eýsem Magtymgulynyň mert hasap edýän ýigidi nähili bolmaly?

Giň göwrümlü, pähimli, hünärli bolmaly:

Mert oldur ki bolsa köňli rehimli,
Göwresi giň gerek, özi pähimli,
Giň ýerde garga deý bolsun wehimli,
Ýerinde hünäri, işi gerekdir.

Dosta, ýoldaşa wepaly bolmaly:

...Ýa başyn biýr, ýa baş alar,
Goç ýigit ýoldaş üstünde.

ýa-da:

...Mertden aşna tutsaň, abraýňa şarik,
Namart aşnasyna hile getirmiş.

Rehimdar, sahatly, dogry sözli bolmaly:

Mert ogludyr, ile ýazar desterhan,
Dogry söz üstünde berer şirin jan,
Ömrüni ötgerer, diýmez bir ýalan,
Jäht eýläp ýalan söz aýdyjy bolma.

Myhmansöýer bolmaly:

...Mert çykar myhmana güler ýüz bilen,
Namart özün gizläp myhman ýoluksa.

Magtymguly öz şygrylarynda adam häsiýetiniň diňe bir mertlik-namartlyk ýa-da batyr-gorkaklyk ýaly taraplary däl-de, beýleki ahlak meselelerine degişli-de düýpli gürrüň edilýär. Dostluk, myhmanparazlyk, sahatlylyk, dogruçylyk, hoşgylawlyk, kiçigöwünlülük, rehimplilik, eli açyklyk...ine, Magtymgulyň wasp eden adamkärçilik sypatlary:

Misgin bolsun mydam seniň syrdaşyň,
Oldur ýürekdeşiň hem-de gardaşyň,
Ýowuz güne düşse bu ajyz başyň,
Oda bile ýanar, dermana geler.

Gelene garşy çyk, bolsa mejalyň,
Ýagşy tutawergil niýetiň-päliň,
Dünýä döwranynda açyk tut eliň,
Döwür senden gider, döwrän eglenmez.

...Aty meýdan tanar, hümmeti – myhman,
Jomart ogly supra ýaýyp, aş döker.

Mert ogludyr ile ýazar desterhan,
Dogry söz üstünde berer şirin jan,
Ömrüni ötgerer, diýmez bir ýalan,
Jäht eýläp ýalan söz aýdyjy bolma.

Eger sen hem bolsaň nerm-u mylaýym,
Sen mylaýym bolsaň, guluň bolaýym,
Gulagyma bergen öwdüň alaýym,
Kişige gaty söz aýdyjy bolma.

Magtymguly – il-ýurduny jany-teni bilen söýen şahyr. Ol ähli güýjüň-kuwatyň, adyň-abraýyň seniň iline-ýurduňa edýän hyzmatyňa, olara goýýan gadyr-

gymmatyňa baglydygyny yzygiderli nygtaýar. Hakyky adamkärçiligiň hut il-ýurt meselesi, oňa bolan yhlasyň, oňa bolan söýgiň bilen baglydygyny okyjynyň aňyna pugta ornaşdyrmaga çalşan şahyryň öz beýikligi-de hut şu mesele bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Şonuň üçin hem onuň:

Gel, köňlüm, men saňa öwüt bereýin,
Yrak kylma görer gözün-iliňni...

...Ýurt derdine gider ilde merdanlar...

...Jeň wagtynda ýigitleriň serhoşy,
Il üstünde namys bilen baş döker.

...Köp daşy ýyrak atylar,
Ýigit öler ýurt üstünde.

...Goç ýigide toýdur-baýram,
Her iş gelse il biläni.

Ilinden aýra düşen,
Ah urar, ili gözlär.

ýaly ençeme setirleri hut şu mesele bilen baglanyşykly aýdylýan atalar sözlerine öwrülip gidipdirler. Şahyr il-ýurt meselesine bolan garaýyşlaryna: mertligiň-na-martlygyň, husytlygyň, batyrlygyň-gorkaklygyň, umuman, belent adamkärçiligi emele getirýan häsiýetleriň ölçeg daşy hökmünde orta çykarýar. Adamy onuň hut il-ýurt meselesine bolan garaýyşlary esasynda saldarlap görýär, baha berýär. Şu jähetden ol: «Guryp galsyn il derkary bolmasa» diýip ýazýar.

Şahyr ulyny sylamak, oňa hormat goýmaklygy, ata-enäniň sarpasyny belent saklamaklygy ýaşlaryň birinji derejeli borjy hasaplaýar. Onuň öz kakasy Döwlet-mämmet Azada bolan garaýyşlary, aýdyşyklaryndaky mertebe saklaýşy şu günüň oglan-gyzlary üçin-de nusga alarlykdyr. Ýigitleriň öz atalaryna nähili garamalydygyny görkezýän nusgadyr.

Ynsanperwer şahyr oňat gylyklary wasp etmek bilen bir hatarda adamlar arasynda ýüze çykýan her hili ýaramaz häsiýetleri, edim-gylymlary tankytlapdyr. Şahyr ýersiz ýerde gürläp, öwünýanleri, ýaňralary berk ýazgarýar:

...Özün öwen ýigdiň tanapy çüýrük...
...Aklyň bolsa, märekede az sözle,
Köp söz ahyr il içinde har eýlär.
...Akylsyz, ýaňra ýigidiň,
Ilde gadry az bolar.

Şahyr gep gezdirip, gybat edip, adamlaryň agzyny alardýan arabozarlary iň bir erbet häsiýetli adamlar hökmünde ýazgarýar. Şeýle adamlardan gaça durmagy ündeýar:

Adam bardyr adamlary azdyran,
Şeýtan bolup dogry ýoldan azdyran,
Hatyň, sözüň öý arada gezdiren,
Ýigrenjidir, oňa güman bolarmy?

Köňli gara bilen bolmaňlar ülpet,
Ýokar ondan dürli-dürli kesapat...

...Agzy gülüp, kalby bulan namarda,
Gardaş olma, ýyrak eýle özüňni.

Ussat şahyr öwüt-nesihat häsiýetli sygyrlarynda köp döredijilik zehinini sarp etmek bilen, çeper edebiýaty halkyň hyzmatyna goýupdyr. Onuň döredijiliginiň agramly bölegi öwüt-ündewden, akyly-parasatly maslahatlardan ybaratdyr. Şahyryň liriki gahrymany ahlak meselesiniň ähli ugurlaryndan söz açýar we öz diňleýjisine gozgalýan mesele boýunça dana maslahatlar berýär. Magtymguly hut şu jähetden hem XVIII asyrdaky ýaşan ildeşlerine we ondan soňky nesillere bahasyna ýetip bolmajak hyzmatlar etdi.

Dostluk, söýgi lirikasy. Özüniň il-ýurduny, milletini jan-tenden söýen beýik şahyr türkmeniň ýüzüniň, ar-namysynyň tuwagy bolan gelin-gyzlaryny-da söýüpdür. Özüniň onlarça goşgularyny, gelin-gyzlaryna bagyşlapdyr. «Gözel sen», «Gülzardan aýryldym», «Uýat eýleýir», «Bu derdi», «Boýlaryňa», «Durasyň geler», «Meňzär hökümlü», «Nowruzdan seni» ýaly goşgulary diňe bir Magtymgulynyň döredijiliginde däl, eýsem tutuş türkmen sygryýetiniň iň kämil eserleridir.

Magtymgulynyň ynsan söýgüsi barada ýazan goşgularynyň esasy bölegi onuň öz söýgüli Meňli bilen baglanyşyklydyr. Ol Meňliniň görk-görmegini, edep-ekramyny, özüniň Meňlä bolan söýgüsini wasp etmek bilen tutuş türkmen gelin-gyzlarynyň owadanlyklaryny, adamçylyk mertebelerini hemme zatdan ýokarda goýýar:

Gyzyl diýsem, gyzyl, al diýsem, al sen,
Hindistanda şeker, Bulgarda bal sen,
Yşk bilen açylan bir täze gül sen,
Ýusup-Züleýhanyň taýy gözel sen.

Akyldar şahyryň pikiriçe, gelin-gyzlar ynsan durmuşynyň aýrylmaz bölegi, onuň manysy, ynsan durmuşynyň bezegi, duzy:

...Dünýä sözi meňzär duzsuz tagama,
Söz içinde gelin-gyz hem bolmasa.

Magtymguly gelin-gyzlaryň owadan bolmaklaryndan başga-da olaryň akylly-paýhasly, edepli-ekramly, süýji dilli, päkize bolmaklaryny isläpdir:

Gözel bardyr gözellerden zyýada,
Anyň hyzmatynda durasyň geler.
Edepli, ekramly, mylaýymzada,
Tä ölinçäň bile ýöresiň geler.

ýa-da:

Ýagşy hatyn güler äriň ýüzüne,
Müň jan gurban anyň her bir sözüne,
Aram berer dergähine, özüne,
Gazanyndan, tabagyndan bellidir.

Munuň tersine, gelin-gyzlaryň arasynda seýrek duş gelýän ýaramaz gylykly, hapysa, nalajedeýin gelin-gyzlary tankytlapdyr:

Bardyr gözel sirkä basdyr saçyny,
Artmaz, ýuwmaz tabagyny, daşyny,
Sylamaz atasyn, ene ýaşyny,
Anyň hyzmatyndan gaçasyň geler.

ýa-da:

Ýaman hatyn alyn saçy top bolar,
Geplegende, ýaman gepi köp bolar,
Işigniň aldynda dyzdan çöp bolar,
Atmaz külün, ojagyndan bellidir.

Magtymguly we halk döredijiligi

Magtymgulynyň eserleri türkmenleriň örän baý halk döredijiligi hem-de Gündogaryň ýazuwly edebiýaty bilen aýrylmaz baglanyşykly. Şahyryň döredijiliginiň halk döredijiligi bilen ysnyşykly baglanyşykda bolmagy onuň eserleriniň gymmatyny has-da artdyrýar. Magtymgulyny klassyk şahyr hataryna, dünýä edebiýatynyň görnükli wekilleriniň hataryna ýetiren esasy zat hem onuň eserleriniň halkylygydyr.

Wagt geçip, döwür dolandygyça Magtymgulynyň akyl, parasat beriji setirleri ilat arasyna siňip, halk nakyllaryna öwrülüp gidipdir. Indi olaryň kimiňkidigini seljermek hem kyn:

Atda aýak bolsa, özge syn bolmaz,
Ärde gaýrat bolsa, işi kyn bolmaz...
Eşiden deň bolmaz gören göz bile...
Ýaman bilen ýoldaş olma...

...Asyl adam işde bellidir.
...Agzy ala bolan ilň,
Döwleti gaçan ýalydyr.
...Agzalalyk agyr ile ýaraşmaz.
...Her ýaman söz ýürek bular..
...Özün öwen ýigdiň tanapy çüýrük..
...Zynhar kast etmegil iýdigiň nana.
Ýagşy söze gulak salgyl,
Ýagşylardan alkyş algyl..
...Köp daşy yrak atylar..

Nakyl häsiýetinde aýdylýan gysga setirler Magtymgulynyň goşgularynda aýdylýan pikirler bilen hem many, hem görnüşi taýyndan bir-birlerine örän ýakyn gelýär. Halk arasynda öwüt– nesihat häsiýetinde ulanylýan «Il bilen gelen– toýda, baýram» diýen nakyl Magtymgulynyň «Il biläni» şygrynda:

«... Goç ýigide toýdur, baýram,
Her iş gelse il biläni»

diýen görnüşde getirilipdir.

Magtymguly özüniň şygrynda halk nakyllaryny çeper suratda ulanypdyr:

... Gawunyň gowusyn şagal iýr diýerler...

...Nakyl bardyr:» Ten agyrsa, jan syzar,

...Kim görüpdür, uçan guşdan päl ozar?

... Nakyl bardyr: « Daşa atylan oklar
Daşa girer bolar, dolanyp gaýtmaz.

Hatda halk arasynda ulanylýan şahyрана halk aňlatmalaryny ulanýan wagt-larynda, adamlar ony kimiň döredendigini bilmese-de: «Magtymguly aýdypdyr» diýýärler.

Magtymgulynyň döredijiliginiň ähmiýeti

Beýik akyldar Magtymguly türkmen klassyky şygryýetiniň deňi bolmadyk, ägirt uly wekilidir. Ol öz ýaşan zamanasynda halk bähbidi, agzybirlik ugrunda uly işler bitiren türkmen şygryýetiniň beýik pälwanydyr.

Parasatly şahyr döwürdeşleriniň we özünden soňky ýetişen şahyrlaryň döredijiligine uly täsir edipdir. Aýratyn hem bu täsiri Magtymgulynyň ýegeni Zeliliniň,

serkerde şahyr Seýdiniň, Keminäniň, Mollanepesiň, Mätäjiniň döredijiliginde görmek bolýar.

Türkmen edebiýatynda Zelili daýysy Magtymgulynyň şägirdi, onuň döplerini dowam etdiren, ony öz döwrüne laýyk ösdüren şahyr diýip hasaplanýar.

Ussat şahyr Magtymgulynyň döredijiligi goňşy halklarynyň şahyrlaryna, ylaýta-da, garagalpaklaryň beýik şahyry Berdaga (Berdimyrat Berdaga 1827–1900) we onuň döwürdeşlerine güýçli täsir edipdir. Olar Magtymgulyny özüleriniň halypasy hasaplapdyrlar we uly söýgi bilen oňa minnetdarlyk bildiripdirler. Ine, Berdak özüniň «Yzlardym men» diýen şygrynda şeýle ýazýar:

Magtymgulyny men okap,
Sözlerini etdim togap,
Kemi barmy, beriň jogap?!
Şol şahyry yzlardym men.

Türkmen edebi diliniň döredilmeginde we ösdürilmeginde Magtymgulynyň hyzmaty örän uludyr. Ol edebi dili halk medeniýetiniň ösmeginiň hökmany şertleriniň biri hasaplapdyr. Şonuň üçin hem ol öz eserlerinde halk köpçüliginiň ýüregindäki arzuw-duýgulary düşnükli we sada dilde beripdir. Ol halk dilini ösdüripdir we baýlaşdyrypdyr. Magtymguly her bir sözün gysga, düşnükli hem-de manyly bolmagy üçin çalşypdyr we onuň hötdesinden gelip bilipdir. Muňa şahyryň:

«...Her sözüm bir dürdür kämil bolana...
Magtymguly, sözüm gysga, şerhi köp,
Bilmeze hiç, bilenlere nyrhy köp... »

diýen ýaly sözleri-de şaýatlyk edýär.

Gurbanaly Magrupy (1734(35)–1810)

Türkmen klassyky edebiýatynyň epiki hem liriki žanrynyň ösmeginde we kämilleşmeginde uly rol oýnan Gurbanaly Magrupy, esasan, öz döwrüniň öňdebaryjy pikirleriniň beýançysy bolupdyr. Magrupy baý döredijiligi bilen diňe biziň edebiýatymyzda däl, eýsem goňşy türki halklaryň (özbek, gazak, garagalpak, tatar) arasynda hem tanalypdyr. Şahyryň haçan, nirede we nähili maşgalada doglandygy barada takyk maglumat ýok. Ýöne edebiýat taryhçylary ol barada bir topar maglumat beripdirler. Galyberse-de, şahyryň öz eserlerinden hem onuň ömrüne-durmuşyna degişli maglumatlary tapmak mümkin. Şol maglumatlara esaslanmak bilen, biz Magrupy, takmynan, 1734–35-nji ýylda doglandyr diýip çak edýäris.

Magrupy türkmenleriň ýemreli taýpasyndan bolupdyr. Bu hakda şahyr «Seýpelmelek-Medhaljema» dessanynyň başynda şeýle maglumat berýar: «Asyl

nesebim ýemreli, tiräm magrup, adym Gurbanaly, emma meşhur adym Magrupy idi». Şu maglumat dessanda berlen ilkinji şygryda hem gaýtalanypdyr:

Aslymyz ýemreli, zatymyz magrup,
Asym patyşyny edermiz tagryp.

Magrupynyň takyk nirede doglandygy belli däl, ýöne edebiýat taryhymyza şahyryň Bähreden, Durun töwereklerinde bolandygy habar berilýär. Magrupy iki nusgada bize gelip ýeten «Watanyň galdy» atly şygrynda özi hakda şeýle maglumat berýär:

Agalar, arzymny beýan eýleşem,
Durun, Mehin atly watanyň galdy...
Gökdepe, Bähre il, Ürgençdir ýurdum,
Bamydyr leňnerim, arslanyň-şirim....
...Durunda ýazlaýyp, Mehin gyşlardym,
On gije-gün toýlar tutanyň galdy.
Garaseňir, Jamly, Döwletdir jaýym,
Tuňluda, Furanda köp bolyar baýym...

Şu maglumatlara esaslanmak bilen, biz Magrupy ýaşlyk ýyllaryny Gökdepe, Bähreden, Durun, Bamy, ömrüniň ahyrky ýyllaryny bolsa Daşoguz töwereklerinde geçiripdir diýen netijä gelýäris.

Magrupy eserlerini «Magrupy» tahallusy bilen döredipdir. Şahyrçylykda edebi tahallus götermek türkmenlerde däp bolupdyr. Turkmen şahyrlary tahallusy özleriçe saýlapdyrlar. Olaryň käbiri tahallusy öz ýaşan ýeri (Horezmi, Merwezi), käsi möhüm wakalar (Mätäji, Pyragy), käbiri göwnüpesligi, jebirde ýaşanlygy bilen (Kemine, Zelili) baglanyşykly saýlap alypdyr. Şu häsiýet Magrupynyň tahallus saýlap alşyna hem degişlidir. «Magrup» sözi «belli, meşhur, tanyňmal» diýen manyny aňladýar. Şahyryň öz döwrüniň belli, meşhur adamy bolanlygy üçin, şeýle tahallusy saýlap alan bolmagy ähtimaldyr. Ýöne onuň başga hili sebäbiniň bolmagy-da mümkin. Magrupy ýemreli türkmenleriniň «magruplar» diýen tiresindendir. Şonuň üçin onuň öz tiresiniň adyny lakam edinip alan bolaýmagy daş däl.

Rowaýatlarda ýatlanylşyna görä, Magrupy saz sungaty bilen oglanlykdan meşgullanyp ugrapdyr. Ol dutar çalmaga, mukam yzarlamaga, aýdym aýtmaga ezber bolupdyr. Şahyr öz goşgularyny-da saza salyp aýdýar eken. Magrupynyň aýdyma, saza uly üns berendigini onuň «Döwletýar», «Ýusup-Ahmet» eserleri hem belli derejede tassyklaýarlar. Dessanyň položitel gahrymanlarynyň ählisiniň diýen ýaly bir golunyň gylyçly, beýleki golunyň dutarly görkezilmegi, Gözel şanyň zyndanyndan Ýusup bilen Ahmedi halas edenini hem dutardygy, meşhur Babagammar, türkmen sazynyň ýesiri bolan Garagöz we beýlekiler şahyryň saza beletdigini, onuň sarpasyny ýokary tutanlygyny kepillendirýär. Irki edebiýatda saza we şygry bir bitewi sungat hökmünde garalandygy baradaky ynanjy has berkidýär.

Rowaýatlaryň birinde ýaşka Magrupyny alamanyň gelip, Eýrana äkidişi, Eýran hanynyň gyzynyň onuň aýdymyna we görküne aşyk bolşy, şahyryň hiç ýere gitmezligi üçin onuň gözüne nil çekdirişi, onuň ýedi ýyldan soň zyndandan gaçyp, Watana gelşi hakda habar berilýär.

Magrupynyň maşgala durmuşy barada hem takyk maglumat ýok. Ýöne bagşylaryň üsti bilen bize gelip ýeten we Magrupynyňky hasaplanýan «Ýarym amanmy» («Saltyk») atly meşhur türkmen aýdymynda ol hakda käbir maglumatlar saklanyp galypdyr. Magrupy şol şygryny şeýle başlaýar:

Dur, gardaşym, senden habar alayn,
Artyknyýaz atly ýarym amanmy?
Serwi dek boýlary, aý dek ýüzleri,
Ak ýüzünde zülpi tarym amanmy?

Şu setirlerden görnüşine görä, Magrupynyň ýaşlykda göwün beren ýarynyň ady Artyknyýaz bolupdyr.

Halk rowaýatlarynda Magrupydan perzent önmändigini hakda hem käbir maglumatlar bar. Muny şahyryň öz goşgulary hem belli bir derejede tassyk edýär. Magrupy «Zamandyr diýme» hem «Istär köňül» atly şygrylarynda aşakdaky ýaly ýazypdyr:

«Döwletim» diýip, guwanmagyl malyňa,
Ogulsyz döwleti döwrandyr diýme.
...Bu köňülniň hoşlugy – ýalançyda zürýat gerek,
Dünýäde ýansa çyragym, bir nyşan istär köňül...

Obrazly dilde aýdylýan «çyrag», «nyşan» we gaýry adalgalar Gündogar edebiýatynda, esasan, perzent diýen düşüňjani berýär. Bu goşgularyň ruhy, liri ki gahrymanyň dünýä we durmuşa garaýşy Magrupynyň ol goşgulary ýaşynyň duruşan döwürlerinde ýazandygyny habar berýär.

Rowaýatlarda Magrupynyň ýedi ýyllap Eýran hanlarynyň biriniň zyndanynda oturdygy, gözleriniň kör edilendigi barada hem aýdylýar. Eýsem şeýle zadyň bolmagy mümkinmi? Hawa, mümkin. Ýöne Magrupynyň gözleriniň oýulmagyndan şikaýat edýän şygryna-ha henize çenli duş gelnenok.

Halk gürrüňlerinde Magrupynyň aýagynda ýarasynyň bolandygy barasynda hem aýdylýar. Munuň dogry bolaýmagy ähtimal, çünki ony şahyryň özi hem agzapdyr. Magrupy «Işanym» atly şygrynda şeýle ýazýar:

Aç gurt idim, niçe guýruklar gapdym,
Azyp idim, özüm pälinden tapdym,
Pil bilen göreşip, guş bilen çapdym,
Paýlar şikest bolup galdym, işanym.

Ýöne şahyryň şeýle betbagtlyga nähili ýagdaýda, haçan we nirede sezewar bolandygy bize belli däl. Magrupy döwürdeşleri Magtymguly, Gaýyby, Şeýdaýy, Durdy şahyr, Zunuby, Orazmeňli, Muhammetnyýaz dagy bilen gatnaşykda bolupdyr. Magrupynyň Magtymguly we Gaýyby bilen aragatnaşyklaryny olaryň arasyndaky «Gurbany dört–diwany dört», «Nirde bitildi–şonda bitildi» diýen sowal-jogaplar hem tassyklaýarlar.

Magrupy diňe XVIII asyr söz ussatlary bilen däl, eýsem türkmen ülkesiniň söweşjeň ýigitleri, agyr goşuna serdarlyk eden serkerdeleri bilen hem dostlukda bolupdyr. Magrupynyň Keýmir körüň ogly Annameňli, Çowdur han, Öwezgeldi serdar, Hojageldi serdar, Esen oglan, Sary han işan, Mämmetberdi Gyzylinjik, Söýeg serdar, maňgyslakly Hatam serdar, Sopy işan, Döwletýar beg, Weli beg, Mämmetje serdar bilen dostlukly aragatnaşykda bolandygy hakda maglumatlar bar.

Asyryň başlarynda harby çaknyşyklar zerarly ýemreliler Ahaldan çekilýärler. Olaryň bir topary Sarahs, Mary, Pendiniň üsti bilen gündogar Türkmenistanda, ikinji bölegi orta guýynyň üsti bilen Horezme çekilýär. Hywa taryhçylary 1804-nji ýylda ýemrelileriň Hywa barandyklary barada ýatlaýarlar. Magrupy, çaklanyşyna görä, Sarahs, Mary, Pendi, Lebap üsti bilen Hywa tarap gidipdir, ol köp wagtlap Ürgençde oturypdyr, Emma Horezimdäki üznüksiz harby çaknyşyklar Magrupyny Maňgyslaga tarap çekilmäge mejbur edipdir. Magrupynyň gojalygy hem şol ýerde geçipdir. Şahyr uzak ýaşapdyr, ol özünden kiçileriň hem sabandygy hakda aýdýan «Artyp baradyr» şygrynda muny tassyklaýar:

Bahry-usýan derýasyna batyp sen,
Kän jöwheriň ýeke şaýa satyp sen,
Eý, Magrupy, ne bihuda ýatyp sen,
Özüňden kiçiler ýortup baradyr.

Magrupy, takmynan, 1810-njy ýylda Maňgyslakda aradan çykypdyr. Häzir Magrupynyň mazary Maňgyslakdadyr. Şahyryň XIX asyryň başlarynda aradan çykandygyny diňe türkmen alymlary däl, eýsem özbek edebiýatçylary hem ykrar edýärler.

Magrupy köp eser döredipdir. Häzir biziň elimizde onuň «Ýigide», «Başy gerek», «Zyba gerek», «Guçmadymy?», «Bellidir», «At ýagşydyr», «Bilip bolmaz», «Bar bolsa», «Işanym», «Gaýtgyly», «Watanyň galdy», «Hal galmaz», «Daşyny şaýlar», «Har bilen», «Gül götär», «Kerwen gelmese», «Han çykar», «Zamandyr diýme», «Işin tanymaz», «Harap eýledi», «Deňi-duşy begenmez», «Paş geldi», «Bu dünýä», «Azdyra bilmez», «Aýan getirdi», «Çilimkeş», «Dert bile», «Artyp baradyr», «Saltyk», «Janyňa degmez», «Ýar eýlä», «Malyna degmez», «Delalat ýagşy», «Baglamak bilen», «Aşyny», «Sapa bolar», «Süýthor», «Gurbany dört–diwany dört», «Nirde bitildi–şonda bitildi», «Arman bilen», «Dünýäniň», «Istär

köňül», «Sazyna degmez» atly goşgulary; «Seýpelmelek-Medhaljemaletýar», «Döwletýar», «Aly beg-Baly beg», «Ýusup-Ahmet» dessanlary bar.

Magrupynyň döredijiligi

Magrupy türkmen milli şygryýetini ösdüren ussatlardan biri hassaplanýar. Magrupy klassyky şygryýetimizden öňki döwürdäki, esasan, hyýalbentlik (romantiki) ugur bilen ösen türkmen ýazuw edebiýatynyň däplerine garanda, halk şygryýetiniň däplerini goldapdyr, esasan, onuň ýoly bilen gidipdir. Magtymguly ýaly Magrupy ýazuw edebiýatynyň ýülmenen, leji çykan formalaryny möwriti öten, durmuşy dogruçyl görkezmek üçin dar hasap edipdir.

Magrupy ozaly bilen şygryrlarynyň durmuş bilen baglanyşygyny, onuň durmuşyň köp taraplaryny öz içine almagyny gazanypdyr. Ol şygry durmuşyň talaplaryna gönükdirip, oňa adamyň aladalaryny, ýaşayşyny, göreşini, arzuw hem meýlini girizipdir. Magtymguly bilen ösüp ugran halky şygryýetimiziň şeýle öňdebaryjy däpleri Magrupynyň döredijiliginde giň gerim alypdyr.

Şahyr uly göwrümlü (epiki) eserlerinde edişi ýaly, goşgularynda hem durmuşyň, esasan, harby-syýasy tarapyna köp üns beripdir. Magrupynyň şeýle etmeginiň anyk-taryhy sebäpleri bar. Birinjiden, XVIII asyryda türkmen halky goňşy feodal döwletler (Eýran, Hywa, Buhara) bilen häli-şindi harby çaknyşykda bolupdyr.

Ikinjiden, ýurduň içinde türkmen taýpalarynyň ýer-suw, öri meýdanlary üstünde tire-taýpa uruşlary üznüksiz dowam edip gelipdir. Bu ýagdaýlar Magrupynyň harby-syýasy meselä uly üns bermegine sebäp bolupdyr. Şeýlelikde, harby-syýasy mesele Magrupynyň bütün döredijiliginiň esasy oky bolup durýar.

Şahyr öz goşgularynda döwrüniň sosial-jemgyýetçilik meselelerine möhüm ähmiýet berýär. Bu meselede Magrupynyň pikirleri, esasan, Magtymgulynyň pikirleri bilen utgaşyp gelýär. Magtymguly ýaly Magrupy hem XVIII asyr türkmen jemgyýetçiliginiň taýpa-urug gurluşyna, onuň milli birlik ugrundaky hereketine çuňňur garaýar. Jemgyýetiň sosial-syýasy gatlaklaryna we olaryň gatnaşyklaryna eserdeňlik bilen syn edýär. Ol jemgyýetiň her bir agzasynyň maksatly ýaşamagyny we göreşde möhüm rol oýnamalydygyny goldaýar. Bu bolsa, öz nobatynda, şahyryň syýasy göreşiji hökmünde eýelän synpy ornuny, zähmetkeş halk bilen bir pikirde ýaşandygyny görkezýär.

Magrupy şygryrlarynda yşky meselä hem uly ähmiýet berýär. Onuň şu meseledäki oý-pikirleri aşyk-magşuk obrazynyň daşynda jemlenipdir we olarda gyzlaryň haýaly bolmak, edeplilik, asyllylyk, päkizelik, wepalylyk, işjeňlik, süýji dillilik, ýigitler üçin mertlik, ygrarlylyk, jomartlyk, gaýduwsyzlyk nygtalypdyr. Şeýle äheňler diňe onuň şygryrlarynda däl, eýsem, «Döwletýar», «Seýpelmelek-Medhaljemaletýar», «Ýusup-Ahmet» dessanlarynda hem yzygiderli ösdürilipdir.

Magrupy söweş aýdymçysydyr. Onuň harby-syýasy temada ýazan «Ýigide», «Başy gerek», «At ýagşydyr», «Işany», «Gaýtgy», «Watany galdy», «Işin tany-maz», «Bar bolsa», «Bilip bolmaz», «Bellidir» ýaly goşgularynda watana söýginiň, il-güne wepalylygyň belent duýgusy möwç urýar.

Magrupy söweşjeň ýigitleriň häsiýetlerini we hereketlerini iki toparda (kategoriýada) jemleýär. Ýöne şygry sungatynyň taryhynda bu tär Magrupynyň döredijiligi bilen başlanmaýaram, onuň bilen gutarmaýaram. Ol tär başda halk edebiýatynda (türkmen halk gahrymançylyk aýdymalarynda, «Görogly» eposynda we gaýrylarda) işlenipdir. Klassyky şygryýetimizde munuň iň ajaýyp nusgalaryny ilki görkezen Magtymguly bolupdyr. Bu täriň has kämilleşmeginde Magrupynyň hem hyzmaty uludyr.

Mert-söweşjeňlikde şahyryň ösdüren we jemlän, ündän we şöhratlandyran nusgalyk obrazy. «Mert» diýen adalga klassyky şygryýetimizde položitel ahlagyň ähli häsiýetini özüne siňdirýär. Şonuň üçin Magrupynyň döredijiliginde hem ol iň bir sünnälenip işlenen obraz. Bu obraz edebiýat taryhymyzda hem öňden işlenip gelnipdir. Şahyr mert hakynda söz açanynda, şygry aýratyn güýje eýe bolýar, söz onuň agzyndan uly hyruç bilen çogup çykýar. Şygryň her sözi, her jümlesi, her bendi mähir bilen doly many, pikir dür ýaly dury, jöwher ýaly ýiti:

Eý ýaranlar, goç ýigidiň,
Bir dil bilen başy gerek.
Ýa gylygy, ýa gylyjy,
Gazan içre aşy gerek.

Bu setirlerde mert ýigitlere mahsus bolan esasy sypatlar: hoşgylyklylyk, söweşjeňlik, bol nan-aşlylyk jemlenýär.

Şahyr harby-syýasy meseleler bilen birlikde sosial meselä hem uly üns berýar. Şonuň üçin Magrupy türkmen jemgyýetçiliginiň sosial-ykdysady gurluşyna, dolandyrylyş usulyna, synplara we synpy gatnaşyklara üns bilen garaýar. Halkyň durmuşynyň maddy taýdan pesligi bolsa Magrupynyň şygryýetine hasrat heňlerini çaýypdyr:

Ne hünäri bar ýigidiň,
Garyplykda bilip bolmaz.
Garyplyk bir şum owkatdyr,
Kaza ýetmeý, ölüp bolmaz.

Dessanlary. «Ýusup-Ahmet» dessany. Magrupynyň gahrymançylyk hakda ýazan iň gowy dessanlarynyň biri «Ýusup-Ahmetdir». Megerem, ol şahyryň otuz ýaşlarynyň töwereginiň hasyly bolsa gerek. Bu eseriň eýýäm ýüz ýyl töweregi soňra erteki görnüşinde diňe bir türkmen topragynda däl, eýsem Buhara etraplaryna-da ýaýrandygyna şaýatlyk edýän maglumatlar bar.

Türkmen edebiyatçy alymlary A. Meredow, A. Mülkamanow, S. Garryýew dagy Buharada ýaşaýan araplaryň arasynda ýazylyp alnan bir ertekide Magrupynyň «Ýusup-Ahmet» dessanynyň kän bir üýtgedilmän, geçen asyryň otuzynjy ýyllarynda-da aýdylandygyny aýdýarlar. Dogrudan-da, şol ertekiniň mazmunyny, gahrymanlaryny üns bilen diňläniňde, Magrupynyň «Ýusup-Ahmet» dessany bilen bir zatdygyna göz ýetirýärsiň.

Dessanyň gysgaça mazmuny. Yspyhan ýurdy. Serkerdeler Aga beg bilen Baba begiň maşgalasynda Ýusup bilen Ahmet dünýä inip, önüp-ösüp, olaryň at-owazasy älem-jahana, tagty pelege ýaýraýar.

Mosul şäheriniň patyşasy Gözel şa bir düýş görýär. Düýşünde ol patyşanyň başyndaky altyn jygalary dökülip, depesinden döwlet guşy uçup gidýär. Patyşa düýşüni ýordurýar. Patyşanyň köşgünde Babagammar diýen bir garry gelmişek bu düýşe şeýle ýorgut berýär: «Başyňyzdan dökülen altyn seniň ganyňdyr, başyňyzdan uçup giden guş bolsa seniň janyňdyr. Ahmet bilen Ýusup gelip, seni öldürerler, ýurduňy alarlar». Patyşa muňa gaharlanyp, dergazap bolýar we Babagammary zyndana atmagy buýurýar. Ýöne ol rahatdan aýrylýar we Mürzemmet diýen öz adamlarynyň birine Ýusup bilen Ahmedini niredede bolsa-da tutup, köşge getirmegi buýurýar. Özüne-de bir ýyl möhlet berýär. Mürzemmet ýurt söküp gözländen soň, Ýusup bilen Ahmedini tapýar. Ýusubyň razylygy bilen onuň ýigitleriniň hataryna goşulýar. Soňra ol mekirlilik bilen Ýusupdyr Ahmedini in ýakyn adamlarynyň biri bolýar. Onuň küýi-pikiri bolsa Ýusup bilen Ahmedini öz patyşasynyň ýanyna ýesir edip äkitmek bolýar.

Şol arada Ýusubyň daýysy Bozoglan hem düýş görýär. Düýşünde onuň edil ýüregine bir gara keçe ýelmeşýärmiş. Bozoglan bu düýşüni Ýusup bilen bagly hasaplaýar. Sebäbi Bozoglan Ýusuby ýüreginden gowy görýar. Ras düýşünde ýüregine bir gara keçe ýelmeşdimi, diýmek, Ýusubyň ýigitleriniň arasynda bir betpäl adam sümlüp giren bolmaly diýip hasaplaýar. Bozoglan şu pikir bilen Ýusubyň ýanyna gelýär we ol ýerde Mürzemmedi görýär-de, ýegenine:

– Bu erbet pikirli adam. Ol seni alyp gitmäge gelipdir. Sen ony öldür – diýýär. Ýöne Ýusup daýysynyň diýen sözlerine kän bir ähmiýet bermän:

– Bir adamyň näme edip biljek zady bar – diýip, Mürzemmede hiç zat etmeýär. Mürzemmet bolsa Ýusup bilen Ahmedini ýigitleriniň arasynda bir ýyl gezýär. Olaryň ähli edim-gylymlaryny, häsiýetlerini öwrenýär. Ahyrda-da, Ýusuba al salmak maksady bilen şeýle diýýär:

– Men öň patyşanyň hazynadarydym. Hazynanyň açary-da meniň ýanymda. Ýörün, şol hazynany alyp geleliň!

Ynanjaň, hiç bir erbet pikirleri göwnüne getirmeýän, hemmeleri-de özlery ýaly päk göwünli adamlar diýip hasap edýän Ýusup bilen Ahmet Mürzemmediň diýenlerine ynanýarlar. Olar öz ýigitleriniň serdary Aşyrbege hemmeleri ýörişe taýýarlamagy buýurýarlar.

Mürzemmet olaryň öňüne düşüp, öz patyşasynyň ýurduna golaý bir daglyk ýere getirýär. Bu ýerde düşlemegi maslahat edýärler. Mürzemmet Ýusup bilen Ähmede hyzmat eden bolup, olara şerap berip, melul edýär. Özi bolsa tizden-tiz patyşanyň huzuryna baryp, baş ýüz atly bilen dolanyp gelýär. Atlylary bir buky ýerde gizläp, Ýusup bilen Ahmede:

Men siz ýatyrkaňyz patyşanyň hazynasyny on eşege ýükläp alyp geldim. Ýöne eşekler şu jülgede maňa el bermän, gaçyp dargadylar. Ýörün, şolary tutup getireliň – diýip aldap, olaryň özlerini al bilen ýaňky baş ýüz atlynyň eline berýär. Şeýdip, Ýusup bilen Ahmet eli bagly, ýüregi dagly, ýenjilip, horlanyp patyşanyň huzuryna getirilýär. Olar ýolda geçmesi mümkin bolmadyk dagy, düýpsüz derýany gudrat bilen ýeňip geçýärler. Aşyrbeg Ýusupdyr Ahmedi azat etmek barada uly alada edýär. Patyşanyň gyzy Ýusup bilen Ahmede zyndandaka köp hemaýatlary edýär. Ýusupdyr Ahmediň zalym şanyň zulumyndan gutulyp, yzlaryndan kowgy iberilen uly goşuny derbi-dagyn edişleri, öz ýurtlaryna gelip, döňük guldan ar alyşlary, aglap-aglap kör bolan ýakyn adamlarynyň gözünü açyp, olary ýaş ýigitlere öwürüşleri we başgalar «Ýusup-Ahmet» «dessanyň esasy sýužet ugurlarydyr. Magrupynyň «Ýusup-Ahmet» dessanynda Ýusup, Ahmet, Aşyrbeg, Bozoglan, Babagammar, Mürzemmet we başga birnäçe gahrymanlar boýdan-başa hereket edýärler. «Ýusup-Ahmet» dessanynda Magrupynyň «Gorkut atadan», «Görogly» eposynyň käbir tärlerinden, gahrymançylyk, ugurtapyjylyk bilen bagly käbir hekaýatlaryndan hem döredijilikli peýdalanandygyny görüp bolýar.

Türkmen halkynyň bu gahrymançylykly eposlarynyň käbir wakalarynyň döredijilikli işlenen birnäçe nusgalyk yzlary «Ýusup-Ahmet» dessanynda hem duşýar. Magrupy «Ýusup-Ahmet» dessanynda harby-gahrymançylyk meselesini işleýär. Şu maksat bilen ol Ýusupdyr Ahmediň mertligini, batyrlygyny gahrymançylykly söweşlerde beýan edýär. Şeýle eseriň «Gorkut ata», «Görogla» daýanmagy kanuny ýagdaýdyr.

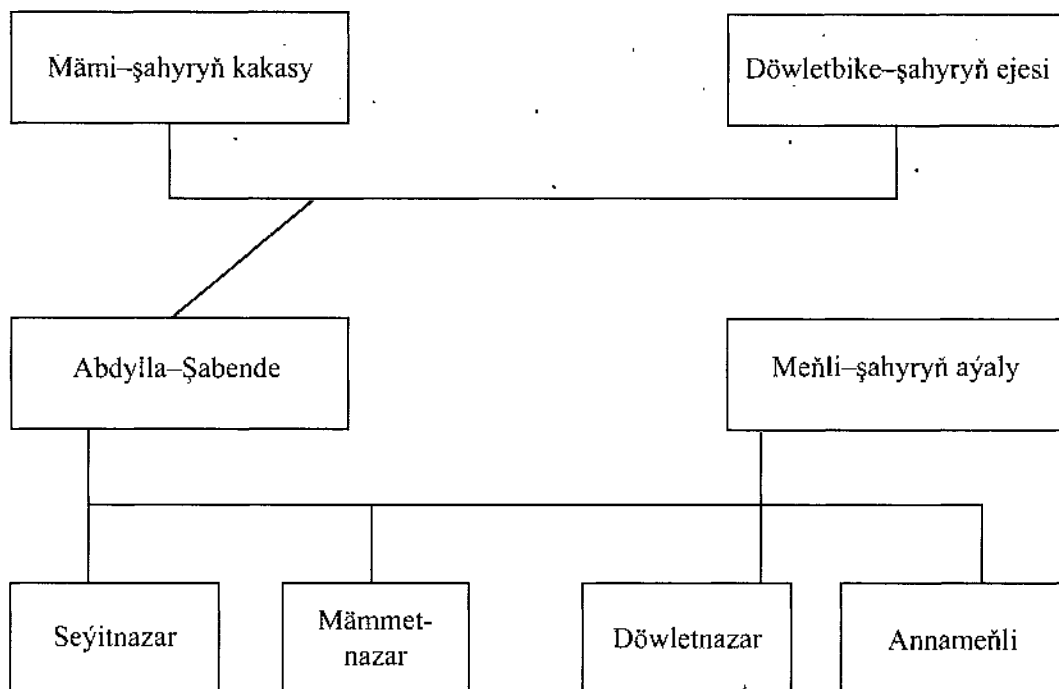
Ýusupdyr Ahmet dessanda her hili kemsidilmelere, sütemlere sezewar bolýarlar. Emma olar rehimsiz şanyň we onuň zalym nökerleriniň öňünde birjik-de müzzerip, aman dilemeýärler. Öz janlaryny aman saklamak üçin ýa-da patyşanyň, onuň emeldarlarynyň özlerine berýän sütemleri üçin öz ýoldaşlarynyň hut Aşyrbegiň we onuň ýigitleriniň-de howply-hatarly işlere baş goşmaklaryny islemeýär. Diňe öz pähim– paýhaslaryna we güýçlerine bil baglaýarlar. Goýberen ýalňyşlyklarynyň jezasyny diňe özlari çekmeli diýip hasap edýärler.

Ýusup bilen Ahmet türkmen halkynyň aňynda şu hili häsiýetleri bilen-de mertligiň, batyrligynyň göreldesini– nyşany bolup ýaşaýarlar.

«Ýusup-Ahmet» dessanyň sýužeti çylşyrymly däl. Onuň dili hem şeýle agyr däl. Dessanyň köp goşgulary bagşylaryň repertuarynyň bezegi bolup gelýär. Bu eser dessançy bagşylaryň-da repertuarynda öz mynasyp ornuny eýeleýär.

Abdylła Şabende (1720–1800)

*Dereksiz zat üçin dostuňdan geçme,
Ýamandan ýyrak bol, ýagşydan gaçma,
Şabende, her ýerde pynhan syr açma,
Ýanyňda ähtibar kişi bolmasa.*

Şabendäniň ömri we döredijiligi

Abdylła Şabende XVIII asyr türkmen edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biridir. Ol 1720-nji ýylda häzirki Akdepe etrabynyň golaýyndaky Was diýen ýerde eneden bolýar. Şahyryň ýaşlygy Was, Köneürgenç sebitlerinde geçýär. Soň ol Hywada, Türkmenistanyň günorta-günbatar etraplarynda, Etrek, Gürgen, Ahal töwereklerinde hem ýaşayar.

Şabende şahyryň edebi lakamy bolup, onuň adyna Abdylła ýa-da Abdylnazar diýipdirler. Onuň Şabende lakamyny alşy barada halk arasynda bir rowaýat aýdylýar: «Abdylnazaryň in gowy görýän dostlarynyň biri Eýran şasynyň goşunlaryna garşy bolan söweşleriň birinde ýitýär. Şahyr dostunyň gözlegine çykyar. Ony sorag-idep edip başlaýar. Şonda oňa biri: «Seniň dostuň şaga bendi boldy, ony ýesir edip, Eýrana alyp gitdiler» diýýär. Ine, şundan soň Abdylnazar hem «Sen indiden beýläk

özüne Abdylla diýip ýörme. Şanyň bendisi bolup giden mert gardaşyňdan seniň tapawudyň näme?» diýýär. Şondan soň ol: «Sen hem şanyň bendesi» diýen many-da özüne Şabende lakamyny goýýar. Elbetde, bu taryhy maglumat dälidir. Ýöne bu rowaýat halkyň Şabende şahyry gowy görenligini subut edýär. Galyberse-de, şahyryň:

«Şabende diýr, mert gardaşa,
Ýandym-bişdim ýazdan-gyşa,
Tutan işi barmaz başa,
Täsipli ili bolmanyň...»

diýen setirleri-de şol rowaýatyň hakykata ýakynlygyna belli derejede güwä geçýär. Görşümüz ýaly, bu bendiň birinji setirinde şahyr Şabende lakamyny ulanypdyr. Esasy mesele hem şahyr özüniň mert ýoldaşynyň bolandygyny ýatlaýar. Bu setir ýokardaky rowaýatda Eýran şasynyň leşgerleri tarapyndan ýesir äkidilen ýoldaş hakda Şabendäniň dilinden aýdylan sözlere örän ýakyn gelýär.

Şabendäniň kakasyna Mämi diýipdirler. Ol öz döwrüniň ylymly, Hywa medreseleriniň birini gutaran adam bolupdyr. Şonuň üçin oňa Mämi molla hem diýer ekenler. Mämi molla öz ogly Şabendäni ylymly-bilimli adam edip ýetişdirmek üçin alada edipdir. Ony ilki obada, soňra bolsa Hywa medreseleriniň birinde okadypdyr. Şabende hem bu mümkinçiliklerden yhlas edip peýdalanypdyr. Ol ýaşlykda zat höwesi bilen däl-de, at, hat, saz hem söz höwesi bilen ýaşapdyr. Bu bolsa soňra Şabendäniň ökte atşynas, belli sazanda, görnükli söz ussady– şahyr bolup ýetişmegine sebäp bolupdyr. Şeýle hünärleri bilen Şabende toý-meýlisiň bezegi, köpçüligiň hormat goýýan adamlarynyň biri bolup ýetişipdir.

Şahyr aýratyň hem dil bilimine, logika ylmyna köp üns beripdir. Ol öz goşgularynyň birinde şeýle ýazýar:

«Sarp kyldym ömrümni gün-gün okyban ylmy-nahu,
Ylmy mantyk pikir birle ruzygärim boldy pähu».

Şabende dil bilimini hertaraply özleşdirmäge köp wagt, güýç sarp edipdir. Dil biliminiň we logika ylmynyň her bir medeniýetli ynsan üçin, aýratyň-da medeniýeti ündeýji hasaplanýan şahyr, ýazyjy, üçin örän uly ähmiýetiniň bardygyna Şabende düşünpdir. Elbetde, şahyr üçin hemme zady bilmek zerur. Emma durmuşy bilmek, pikiri dogry hem aýdyň, yzygiderli hem-de halka düşnükli beýan etmek hasam gerek bolupdyr. Şabende hem şu pikirden ugur alypdyr.

Öz döwrüniň ylymly-bilimli adamy Şabende türkmen edebiýatynyň, halk döredijiliginiň daşyndan azərbayjan, özbek, täjik-pars edebiýatyny, ol halklaryň folkloryny-da özleşdiripdir. Muny şahyr «Bizar oldum» diýen goşgusyňyň:

«Daýym, Mežnun çölde gezdi,
Perhat Bistun dagyn gazdy,

Halyl tenin nara dözdü,
Bu tenimden bizar oldum»

diýen setirleri-de tassyklaýar.

Şahyryň «Şabähram», «Gül-Bilbil» ýaly dessanlary-da onuň goňşy halklaryň, esasan hem, täjik-pars edebi ýadygärlikleriniň iň gowy nusgalary bilen tanyş bolandygyny aňladýar.

Şabendäniň döredijiliginde türkmen bedew atlarynyň taryplanmagy, halkyň saz sungatyna uly orun berilmegi hem ýöne ýerden däl. Bu hut şahyryň şahsyýeti bilen, onuň ökde atşynaslygy we ukyply sazanda bolanlygy bilen baglanyşyklydyr. Şahyryň lirikasynda bedew atlara:

«Baş ýoldaşy – bedew gitmesin goldan,
Desti şemşat erur, kamaty daldan,
Asly göwher, zaty ýaranmyş ýelden,
Gaçsa gutar, kowsa ýeter arap at»

diýen ýaly setirler bagyşlanan bolsa, dessanlaryndaky gahrymanlarynyň elinden dutar düşmeýär.

Şabende öz obadaşy bolan Meňli atly gyza öýlenýär, dört ogul: Seýitnazar, Döwletnazar, Mämetnazar, Annameňli bu maşgalanyň guwanjy bolýar. Emma biri-birine wepaly, agzybir maşgalanyň mylakatly ýaşayşy uzaga çekmeýär. Meňli aradan çykýar. Meňliniň ölüminden soň Şabende bu dünýäniň «ýalançy, biwepalygyndan» zeýrenýän eserleri ýazýar. Muny şahyryň «Meňli hany nätdiň?» atly belli goşgusynyň:

«Kimse sagdyr, kimse jansyz,
Ähtibaryň ýok gümansyz,
Şabende diýr, galdym sansyz,
Biziň Meňli hany nätdiň?»

diýen setirleri subut edýär.

Abdylła Şabende 1800-nji ýylda Wasda aradan çykypdyr. Bar bolan maglumatlara görä, onuň gubry Wasda, Aşyk Aýdyň gümmeziniň gapdalynda ýerleşýär.

Şabendäniň poeziýasy

Şabende türkmen klassyky edebiýatynyň täzeden ýokary göteriliş döwründe biziň edebiýatmyzyň ideýa-çeperçilik jähetden aýgytly ösüş gazanmagyna saldamly goşant goşan şahyrlaryň biridir. Ol şahandaz Kemine, lezzetli lirik Talyby bilen ýakyn aragatnaşyk saklapdyr. Şabendäniň örän öndümlü işlän şahyrdygyny aýratyn belläp geçmek gerek. Ol yşky-liriki, sosial, şeýle hem öwüt-nesihat te-

masynnda ençeme goşgulary ýazypdyr. Şabende «Kaýdadygy bilinmez», «Dagy baş», «Kyrk» ýaly muammalaryň, dünýewi temada ýazylan ençeme şygylaryň-da awtorydyr. Şabende feodal jemgyýetiň adalatsyzlyklaryny görýär. Emma şahyr köp ýerde şol adalatsyzlyklary şahsy ahlak, adamkärçilik, şeýle hem «ykbal», «ýazgyt» bilen baglanyşykly ýüze çykýan zat diýip düşündirýär. Her halda Şabende özüniň ruhy dünýäsi, çeken zähmeti, aýratyn-da edebi döredijilik işi bilen zähmetkeş halkyň tarapynda durýar. Şonuň üçin hem onuň eserleriniň agramly bölegi halkyň bähbitlerine hyzmat edipdir.

Şabende «Bolmasa», «Kim biler» ýaly goşgularynda okyja päkize ahlaklylygy ündeyär. Şahyr ili aldaýan eziji synpyň wekillerini paş edýär. Kähalatlarda ol «goç ýigit» bilen «bedasyl» adamy orta çykarýar. Goç ýigitleri sadalygy, halka hyzmat edýänligi üçin taryplaýar. Bedasyl adamlary bolsa adalatsyzlyklaryň sebäpkärleri hökmünde ýazgarýar. Muny şahyryň:

«Goç ýigide nisbet dälidir gedemlik,
Şir bolsa, barçadan özün kem biler.
Bedasyl ýigide ýetişe beglik,
Tumak baglap, hatyrasyn jem biler»

diýen setirlerinden hem görmek bolýar.

Şabende adamlaryň agzybirlikde ýaşamagyny ündäpdir. Ol adamlaryň biri-birleri bilen baryp-gelişmegini, biri-birine düşünişmegini göwünleriň açary, agzybirlişe tarap getirýän ýol diýip düşünýär.

Ol güýjüň agzybirlikdedigini özüniň liriki eserlerinde hem aýratyn nygtaýdyr. Öz halkyny birleşmäge, bir bitewi güýç bolmaga çagyrypdyr.

Şabende dürli temalarda ýazylan goşgularyň awtory bolmak bilen birlikde, türkmenlerde yhlas bilen okalýan «Gül-Bilbil», «Şabähram», «Hojamberdi han» dessanlarynyň we «Syýahatnama» atly oçeräk häsiýetli eseriň awtorydyr.

«Gül – Bilbil» dessany

Şabende «Gül-Bilbil» dessanyňy ömrüniň soňky ýyllarynda ýazypdyr. Muny biz eseriň ahyrynda berilýän «Begler» atly şygrynda görýäris:

Görüp bilgen barmy Şamda, Yrakda,
Görüp nusga aldym parsy warakda,
Mün iki ýüz on dört boldy taryhda,
Bijin ýyly düzdüm kyssany, begler!

Bu setirler dessanyň diňe bir ýazylyp gutarylan wagtyňy görkezmek bilen çäklenmän, ol eseri ýazmakda awtoryň nämeleri nusga edinendigini hem aňladýar. Dessan 1214-nji hijri ýylynda, häzirki ýyl hasabynda 1799-njy, 1800-nji ýyllarda

ýazylyp gutarylypdyr. Şahyr eseriň üstünde esli wagt işläpdir. Şol goşgynyň bir ýerinde:

«Siz diýmäh: «Düzüpdur her gije birin»,
Bitmez bu agyrtman dendany begler»

diýen setirleri, awtoryň bitewi eser üstünde däl, eýsem her bir bendiň üstünde hem ençeme zähmet çekendigine güwä geçýär.

Dessanyň temasy, ideýa-mazmuny. Şabendäniň «Gül-Bilbil» dessany hem «Şabähram» ýaly yşky-fantastik temada ýazylypdyr. Eser, umuman, dessanlara mahsus bolan: «Emma rawylar andag rowaýat kylar kim, gadym eýýamda Turan welaýatynda Nasyr atly bir patyşa bar erdi. Adyllykda aňa älem patyşasy barabar gelmez erdi. Anyň perzent nyşanasy ýok erdi. «Arman, dünýäden perzentsiz geçdim» diýip, daýyma ah urar erdi...» diýen ýaly giriş sözleri bilen başlanýar. Mundan soň patyşa düş görýär. Düşünde onuň ogly boljakdygy aýdylýar we eýýäm şol bolmadyk oglanyň geljekdäki ykbaly dagyň gowagynda mesgen tutan terkidünýä bilgijiň dilinden umumy sözlerde gysgaça beýan edilýär. Dessanyň bütin dowamyn-da şol düşüň ýorgudynyň dogrudygyny wakalar arkaly görkezmeklik başlanýar. Nasyr patyşanyň ogly bolýar. Oňa Bilbil diýip at goýýarlar. Eseriň giriş bölüminden başlap, awtor real durmuşdan fantaziýa geçip ugraýar. Dessanyň baş gahrymany Bilbil eýýäm ýedi ýaşyndan Güle aşyk bolýar. Ol Gül diýen gyzy düşünde görüp, oňa aşyk bolýar. Mundan soň dessanyň soňky sahypalarynda wakalaryň çözgüdi bilen gönüden-göni dahylly adamlar, Bilbiliň mekdep ýoldaşlary: Sala beg, Zelili, olaryň mollasy Galandar hakda gürrüň açylýar. Ine, dessanyň bütin dowamynda olaryň Bilbil, onuň tutan maksady bilen gatnaşyklary beýan edilýär.

Watançylyk, gahrymançylyk, dostluk, ýoldaşa wepalylyk ideýalary dessanyň içinden eriş-argaç bolup geçýär.

Şeýdaýy

Şeýdaýy XVIII asyr türkmen edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biri bolup, onuň ençeme liriki goşgulary we «Gül-Senuber» dessany halk arasynda giňden ýaýrapdyr. Şeýdaýynyň şu wagta çenli toplanan edebi mirasy segsene golaý liriki sygyrdan we «Gül-Senuber» dessanyndan ybaratdyr.

Şeýdaýynyň ömri-durmuşy

Şeýdaýynyň haýsy döwürde ýaşanlygy barada dokumental maglumatlar entek ýok. Şoňa görä onuň doglan we aradan çykan ýylyny anyklamakda diňe şahyryň özüniň bize galdyran eserleri ýeke-täk çeşme bolup hyzmat edýär. Şahyryň döredijiliginden belli bolşuna görä, ol XVIII asyryň ortalarynda ýaşap geçipdir. Muny

Şeýdaýynyň «Mesnetneşin» odasyndan görmek bolýar. Ol goşgy 1785–1800-nji ýyllar aralygynda Buharada häkimlik eden Mir Magsym Şamyrada bagyşlanyp ýazylypdyr.

Mundan başga-da, 1927-nji ýylda akademik A.N.Samoýlowiçiň ýolbaşçylygy astynda geçirilen ylmy ekspedisiýasynyň maglumatlary hem Şeýdaýynyň XVIII asyrdaky ýaşap geçendigini käbir derejede tassyklaýar. Şol işleriň birinde şeýle diýilýär: «Salýr garrylary Magtymguludan soň «hakdan içen» şahyr Şeýdaýy diýip tanalýar. Şeýdaýy salýryň kiçaga tiresinden, onuň-da arslan ýa-da ýeýke urugyndandyr. Şeýdaýy türkmenleriň Maňgyslak welaýatynda oturyp, ondan bärlik göçýän eýýamlarynda göçüpdir, ony salýr ili ýagşy tanaýar...».

Bu maglumatlardan görnüşine görä, Şeýdaýy türkmenleriň Maňgyslakdan göçýän döwründe ýaşap geçýär. Emma munuň özi anyk bir netijä gelmeklige mümkinçilik bermeýär, çünki türkmen taýpalarynyň Maňgyslakdan göçüş hereketleri belli bir ýylda bolman, köp ýyllaryň dowamynda amala aşyrylypdyr. Türkmen taýpalarynyň esasy böleginiň günbatar Türkmenistandan ekerançylyk etmek mümkin bolan ýerlere – Horezme we Köpetdag eteklerine tarap göçmek hereketleri ilkinji gezek XVI asyrdan başlanýar. Ot-iýmiň, suwuň ýetmezçilik etmegi olaryň şu göçüşine sebäp bolýar. Emma soň has güýçli çarwalaryň – XVI asyrdan nogaýlaryň, XVII asyrdan galmyklaryň we XVIII asyrdan hem XIX asyryň başlarynda bolsa gazaklaryň türkmen taýpalarynyň üstüne hüjüm etmekleri olary şol ýerlerden göçüp gaýtmaga mejbur edýär. Şeýlelikde, ýokarky maglumatlardan Şeýdaýy haýsy asyrdan ýaşanlygy barada gutarnykly netije çykarmak kyn. Emma şahyryň Buhara emiri Şamyrada (1775–1800-nji ýyllar aralygynda Buharada häkimlik eden) bagyşlap ýazan sygryny nazara alsak, bu maglumatda hem XVIII asyryň göçüş hereketleri göz önünde tutulýandygyny çak etmek bolar. Galyberse-de, Şeýdaýynyň birnäçe goşgusynyň, şeýle hem ol hakdaky maglumatlaryň XVII–XVIII asyrlarda Maňgyslakdan Stawropola göçüp giden hem-de galmyklar tarapyndan äkidilen türkmenleriň arasynda ýaýramagy hem şahyryň XVIII asyrdan ýaşandygyny görkezýän maglumatlaryň haýryna goşmaga delil bolup hyzmat edýär.

Şeýdaýy käbir goşgularynda özüniň ýaşı barada agzap geçýär. Meselem, «Çaglar geçdi» diýen goşgusynyň ahyrky bendinde kyrk bir ýaşanlygy hakynda:

«Şeýdaýy diýr, köňlüm tire,
Hyzmat etmedim bir pire,
Ýaşym ýetipdir kyrk bire,
Gadymkyja çaglar geçdi»

diýip ýazsa, «Biriýa» atly muhammesinde ýaşynyň eýýäm altmyşdan hem ötendigini belleýär, ýigitlik çagyny bolsa gören düýşi hökmünde ýatlaýar.

Gündizim, gijäm, mehu-salym ýazym-gyşym,
Haby-gaflatdan oýanman ötdi ellim, altmyşym,

Boldy eýýamy ýigitlik göýä görgeň düýşüm,
Hak ryzasyna muwapyk bolmady hiç bir işim,
Hasyly-ömrümni taraç eýledi nefsi-howa.

Şunuň ýaly-da şahyr «Läş gitdi» gazalynyň iň soňky setirinde özüniň altnyş baş ýaşanlygyny, bilinden güýç-kuwwatynyň gidendigini bildirip, şeýle ýazýar:

Neýleý, ne kylaý, haýp, ömür biamal ötdi,
Altnyşdan aşyp, ýetmişe diýip baş gitdi.
Kadyr eýämniň gullukny kim kyla bilmeý,
Bilimde kuwwat galmady, berdaş gitdi.

Şeýdaýynyň has garrap aradan çykandygyny onuň «Huşum gidipdir» diýen goşgusyndan hem görmek bolýar. Şahyr özüniň durmuşyndan zeyrenýär, agyr ýagdaýda ýaşandygyny, öý-öwezarynyň ýoklugyny göwnüçökgünlik bilen beýan edýär:

Däli köňlüm, döwranlyja serim ýok,
Ýalan dünýä bilen huşum gidipdir.
Menzilim, mekanym, belli ýerim ýok,
Abat öýüm, nanym, aşym gidipdir.

Şeýdaýy «synasynda agyr ýaranyň» barlygyny, ýagşyny, ýamany, agy, garany saýgaryp bilmeýändigini, akyly-huşunyň gidenligini aýtmak bilen birlikde, şagalaňly ýigitlik eýýamynyň ötendigini, gadymky döwrany beýan etmäge dili bar hem bolsa, dişiniň ýoklugyny gynanç bilen ýatlap geçýär:

Ýigitlik bir täze gülün bossany,
Hany, bile döwran süreniň kany?
Aýdar bolsam gadymkyja dessany,
Diýmäge diliň bar, dişiň gidipdir.

Şahyr şygryny öz kysmatyndan, nesibesinden käýinmek bilen tamamlýar, iň soňunda öz-özünü atlanmaga, ýagny dünýäden ötmeklige–ölüme taýýar bolmaklyga çagyryar:

Şum kysmatlar nesibäňe ýazyldy,
Günäkär bende sen, bagryň ezildi,
Esbaplaryň çalşyp, ordaň bozuldy,
Tur, atlan, Şeýdaýy, goşun gidipdir.

Hakykatdan-da, Şeýdaýy бүтін ömrüni garyplykda geçirýär. Halk arasyndan toplanan maglumatlara görä, şahyr heniz ýaşka onuň ata-enesi aradan çykýar. Ol ýetim galyp, oylanlykdan çopançylyk edip başlaýar. Ýaşlygyndan talantly Şeýdaýy saza-söhbete höwesli bolupdyr.

Şeýdaýynyň asly salyr türkmenleriniň kiçaga tiresinden bolup, onuň-da arslan ýa-da ýeýke urugyndandyr. «Şeýdaýy» şahyryň tahallusy—edebi lakamydyr. «Şeýdaýy» diýmek bir zadyň yşkyna düşen, yşk ýolunda telbe bolan diýmekdir. Salyrlar XVII–XVIII asyrlaryň dowamynda Maňgyslakdan bári tarapa göçüp gaýdypdyrlar. Olar XIX asyryň birinji ýarymynda häzirki Sarahs etrabynda ýaşapdyrlar we, esasan, ekerançylyk bilen meşgul bolupdyrlar. Şeýdaýy hem şol göçe-göçlük döwründe Maňgyslakdan göçüp gaýdan we Sarahs etrabynda orun alan salyr türkmenlerindendir. Şahyryň ençeme eserleriniň, goşgular ýygyndysynyň gadymy golýazmasynyň, şeýle hem ol hakdaky köp maglumatlaryň Sarahs we Çärjew (Türkmenabat) sebitlerinden toplanmagy-da tötänden däldir, çünki şol ýerlerde onuň tiredeşleri bolan salyrlar ýaşapdyrlar.

Şeýdaýynyň maşgala durmuşy barada hiç hili maglumat galmandyr. Toplanan maglumatlaryň arasynda diňe ýekeje rowaýatda oňa Aýjema atly bir han gyzynyň aşyk bolanlygy aýdylýar. Ol gyz «Şeýdaýy bilen meýlis gurup tanyş bolýar, soňundan oňa muhabbeti artyp, bir meýlisde özüni magtap gazal aýtmagy sorayar. Şonda Şeýdaýy:

«Gara gözli, galam gaşly perizat,
Sen deýin älemde haýran bolarmy?
Roýy-şemaýlaryň dat ile perýat,
Delmirip, gözleriň girýan bolarmy?»

diýen bent bilen başlanýan goşgusyny düzýär. Emma şahyryň ol gyz bilen bolan soňky aragatnaşygy hakda hiç hili maglumat ýok. Şeýdaýy barada şu wagta çenli bize belli zat, ol hem bolsa onuň türkmen şahyry Mollamurtuň daýysydygydyr. Bu hakda Mollamurt «Allahym» atly şygrynda şeýle ýazýar:

Mollamurta bolar Şeýdaýy daýy,
Sözleri şirindir diýdigi saýy,
Görmek arzuw eder pakry, baýy,
Aňa söz işigin açdy Allahym.

Şeýdaýynyň döredijiligi

Şeýdaýy durmuşyň dürli meselelerine bagyşlanan ençeme liriki şygrylaryň we Ýakyn Gündogarda meşhur bolan «Gül-Senuber» dessanynyň awtorydyr. Şeýdaýynyň lirikasynyň tematikasy örän giň, onda şahyr birnäçe öňdebaryjy, parasatly pikirleri öňe sürýär. Ylaýta-da, onuň sosial-tankydy eserleri: zalym han-begleri, betnebis işan-mollalary paş edýän şygrylary, ynsanperwerlige ýugrulan öwüt-nesihat häsiýetli we yşky-dünýewi goşgulary has ähmiýetlidir.

Sosial-tankydy eserler. Şeýdaýynyň döredijiliginde häli-şindi gabat gelyän möhüm mesele, şahyryň ýaşan döwründe höküm süren sosial deňsizligi paş et-

mek, zalym hökümdarlaryň, betnebis süýthorlaryň we açgöz pîr-sopularyň pys-sy-pyjurlyklaryny tankytlamakdyr. Şu jähetden onuň «Sopular», «Ahyrzaman», «Betkärler», «Gülen barmy», «Sizleri» we ş.m. goşgy-gazallary möhüm ähmiýete eýedir.

Şeýdaýy «Sopular» muhammesinde öz döwrüniň iň hormatly adamlary hasaplanýan sopulary, olaryň din düzgünlerini bozup, kämahalda bolsa dine bukulyp edýän her hili pyssy-pyjurlyklaryny paş edýär. Şahyr şu hili ruhanylaryň ýyllarboýy gije-gündiz hars urup, halal-harama garaman, diňe mal toplamak üçin jan edýändiglerini dini we beýleki ylymlardan asla habarsyzdyklaryny aýdýar:

Nefs üçin dynman ýügrüp, gije-gündiz mahu-sal,
Çün talap eýläp jahanda ýygşyrlar munça mal,
Saýlamazlar lukmanyň kaýsy haram, kaýsy halal,
Sorasa, bilmezler nedir kim ylmy-kalu, ylmy-hal,
Iýgen, içgen kuty zähri-mar bolgan sopular.

Şeýdaýy sopularyň ikiýüzlüligine, dini urp-adatlary diňe halky aldamak we garynlaryny gabartmak üçin ýerine ýetirýändiglerine düşüňär, şoňa görä bu hili sopulara aşyň, nanyň deregine daş bermekligi tabşyrýar. Şahyr «gijeler tagat çekmegiň» deregine şeýle bozgakçylyklar bilen meşgul bolýanlaryň dowzah oduna sezewar boljakdyklaryny aýdýar:

Gijeler tagat çekip, dökmez gözünden ýaşyny,
Halk resmi şeýle diýip, kybla goýarlar başyny,
Hoş görer garnyn gäberdip, iýse nanu-aşyny,
Bu sypatlyg sopulara siz beriňler daşyny,
Taňla dowzah oduna derkar bolgan sopular.

Emma Şeýdaýy sopulary tankyt etmek bilen, olaryň düýp taglymatyna degmek islemeýär, ýöne olary diniň kada-kanunlaryny bozmakda aýyplaýar. Şahyr sopulygyň şertlerini birin-birin sanap, şol şertleri ýerine ýetirmekligi hem sopulardan talap edýär. Şeýdaýynyň pikiriçe, sopulygyň şertleri, tagat-ybadat etmek, bir musulman patyşa boýun synmak, Hudaýyň beren gününe razy bolup, oňa gulluk etmek we ş.m. ybaratdyr.

Sopulyk şerti – şerigat tagat, ybadat eýlemek,
Bir musulman patyşaga hem itagat eýlemek,
Herne bergen ryzky-ruzuna kanagat eýlemek,
Bendelikni dembe-dem, sagatba-sagat eýlemek,
Rastmydyr, aýdyň, eýa küffar bolgan sopular

Şahyr «Sizlere» goşgusynda ruhanylary has hem beter urgy astyna alypdyr. Şahyr olaryň «behişt», «alla» ady bilen garyp-gasarlary, garamaýak halky aldap, gallalaryny alyşlaryny aç-açan ýazypdyr:

Satýarlar behişt hüllesin,
Alýarlar garyp gallasyn,
Kimler «görenmiş allasyn?»
Bardyr, tanymaz özleri.

Şeýdaýynyň sosial-tankdy eserlerinde döwrüniň syýasy ýagdaýy, agalyk sürüji gatlaklaryň halk köpçüligini rehimsiz ezişleri, ezijileriň alyp baran syýasaty zerarly dagynyk taýpalaryň biri-biri bilen duşmançylykda boluşlary, baýlarda sahawatyň ýokdugy we ş.m. ençeme meseleleri belli derejede şöhlelenipdir. Şahyryň patyşalara, baýlara ýüzlenip:

Patyşa, sen kyl adalat,
Ýary bolsaň, kerem, hümmet,
Baý bolsaň, kylgyl sahawat,
Mal goldan gitmezden burun.

Öwüt-nesihat häsiýetli şygrylar. Şeýdaýynyň döredijiliginiň bir bölegi öwüt-nesihat, ahlaky-didaktiki goşgulardyr. Onuň bu zeýilli goşgulary, esasan, Magtymgulynyň bu meselä bagyşlap ýazan şygrylarynyň äheňindedir.

Şeýdaýynyň hemme eserlerinde, hatda dini-sopuçylyk äheňinde ýazan goşgy-gazallarynda-da il-halk bilen bolmak, halk köpçüliginiň, garyp-pukaralaryň, mazlumlaryň tarapyny çalmak pikiri ilkinji orunda goýulýar. Şahyr «Peşden aýrylsa» atly goşgusynda özüniň durmuş tejribesi we synçylygy arkaly umumylaşdyran pikirini beýan edip, her bir adamyň il-halk bilen ysnyşykly bolmagyny öňe sürýär. Şeýdaýy:

«Uly set ile geň bolar,
Molla peşden aýrylsa.
Şire sagal rüstem bolar,
Dyrnakdan, dişden aýrylsa»

diýip ýazmak bilen mugallymyň–mollanyň peşden aýrylmagyny, şiriň dişden-dyrnakdan aýrylmagy bilen bir hatarda goýýar, munuň bolsa il-halk üçin geň zatdygyny aýdýar. Şahyr goşgynyň dowamynda ynsanyň ýigitlik döwrüni ýaz paslyna meňzedýär, goç ýigide kowum-gardaş gerekdigini, şonsuz hor-homsy bolýandygyny nygtaýar:

Ýigitlik bir ýazdyr, geçer,
Nowça gülüň gurar, öçer...

Şejer görki bar görüner,
Ýol görki gubar görüner,
Goç ýigitler har görüner,
Kowum-gardaşdan aýrylsa.

Şeýdaýy goşgynyň soňuny şu wagt halkyň gadyryny bilmeli, aýra düşen mahalynda puşman edeniň haýry ýok diýen pikir bilen tamamlayar:

Şeýdaýy diýr, gördüm baryn,
Ganymat bil il didaryn,
Nala çeker zaryn-zaryn,
It eger göçden aýrylsa.

Görşümüz ýaly, şahyr itiň göçden aýra düşende nähili kyn ýagdaýa uçraýandygyny we zarynlap nala çekişini ýatlatmak arkaly, adamlary halk bilen bolmaklyga çagyryr.

Şeýdaýynyň käbir eserlerinde birnäçe ýaramaz gylyk-häsiýetler hakynda, şolaryň getirýän zyýanlary barada aýdylyp, adamlary dogruçyllyk, sapýüreklik ruhunda terbiýelemeklik göz öňünde tutulýar. Meselem, onuň «Biriýa» atly muhammesiniň bir bendini alyp göreliň:

Harsydan öti jeset, boldy bu iman duşmany,
Bolma aşnaýy-gazap, bigäne akyl eýlär seni,
Sarp bolur salyk amal, sen gybat etseň bendini,
Ez beraýy-nefs üçin söýme huzury-dünýeni,
Her kişi kesbi-tamag kylsa, gider şermu-haýa.

Görşümüz ýaly, şahyr bu ýerde biderek ýere gaharlanyp gazaplanmazlygy, gybatkeşlik bilen meşgullanmazlygy we nebis ugrunda hars urmazlygy nesihat edýär. Adamyň gaharlanan wagty akylyny ýitirýändigini, gybat etmekligiň oňat işleri ýerine ýetirmek üçin harçlanmaly wagtyň biderek geçmegine sebäp bolýandygyny aýdýar. Açgözlük, harsydünýälik edýän adamlaryň bolsa abraýdan düşýändiglerini beýan edýär.

Şeýdaýynyň öwüt berýän meseleleriniň biri-de men-menlik etmezlik we kiçigöwünli bolmakdyr. Bu häsiýet, birinji nobatda, şahyryň özüne degişlidir. Şeýdaýynyň bütün döredijiliginden onuň sada, kiçigöwünli adam bolandygyny aňlamak bolýar. Şeýdaýynyň «Aşmasa gerek», «Bazyn tanymaz» atly goşgulary hem öwüt-nesihat häsiýetli eserlerdir. Bu goşgularda şahyr mertleriň we namartlaryň keşbini döretmäge çalyşýar. Munuň özi tötänden däldir. Ol XVIII asyr türkmen jemgyýetçilik durmuşynda halkyň bähbidini goramak, bu işe biperwaý garaýanlary paş etmek we ýazgarmak pikirleri bilen baglanyşyklydyr.

Uzak bolar merdiň oýy,
Asyl bolmaz deňi-taýy,
Her namardyň oýlan oýy,
Alnyna duşmasa gerek.

Şeýdaýy diýr, göz ýaşyna,
Razy bol gelen işine,

Iş düşse merdiň başyna,
Akyldan çaşmasa gerek.

Yşky-liriki goşgular. Şeýdaýynyň döredijiliginde yşk-söýgi, gelin-gyzlara bagyşlanyp ýazylan goşgular-da ep-esli orun tutýar. Bu goşgular many-mazmuny, çeperçiligi we sada-düşnükliigi boýunça şahyryň beýleki meseleler barada ýazan eserlerinden büt-bütünleý tapawutlanýar. Bular türkmen halk şahyrana döredijiliginiň gadymdan gelýän söýgüli formasy bolan dörtleme de ýazylypdyr. Olarda halk köpçüligine düşnüksiz arap, pars sözleri örän az duş gelýär. Bu goşgularyň aglabasy halk bagsylary tarapyndan aýdyma öwürlip, häli-şindi toý-meýlislerde, radioda, telewizorda ýaňlanýar. Olaryň dünýewilik, göwün görerijilik häsiýeti diňleýjilerde hem-de okyjylarda durmuşa we ýaşaýşa höwes döredýär, adamlary umytlylyk we şahdaçyklyk ruhunda terbiýelemek işine ýardam edýär.

Şeýdaýynyň yşky-söýgi lirikasynda gelin-gyzlaryň görk-görmegi, oňat gylyk-häsiýetleri, akylylygy wasp edilýär. Olary taryplamakda şahyr Gündogar edebiýatynda, şol sanda türkmen klassyky şygryýetinde ulanylan ençeme çeperçilik serişdelerinden ussatlyk bilen peýdalanypdyr.

Şahyryň söýgi lirikasynda mysal edip, onuň «Şirin dilli jenany», «Biri peridir», «Perizadymyň», «Ýer bile», «Näzler bilen», «Gelin», «Ýaranlar», «Söwdügi» we ş.m. goşgulary görkezmek bolar. Bu goşgularda Şeýdaýy şu dünýädäki hakyky durmuşa, özüniň söýen gyzyna päk duýgusyny beýan edýär. Şol duýgyny we söýgülişiniň gözeldigini, asyly gylyk-häsiýetini görkezmek üçin her hili şahyrana tärlerden peýdalanýar.

Şeýdaýy yşk-söýgä degişli goşgularynyň hemmesinde diýen ýaly («Getirdi» atly goşgusyndan başgalarynda) aýykdan-aýyk aýal-gyzlar hakynda ýazýar. Bu goşgular kämahal umumy häsiýetde bolsa, käwagt hem anyk belli bir gelne ýa gyza bagyşlanyp ýazylypdyr. Şahyryň öz söýen gyzy Aýjemala bagyşlap ýazan goşgulary muňa mysal bolup biler. Şeýdaýy wasp edýän gelin-gyzlaryny her bir jäheden beýleki gelin-gyzlaryň hemmesinden ýokarda goýmaga çalyşýar:

Sadakasy jennetiň, hüýri-gulmany,
Pidasy pirdewsiň tuby-ryzwany,
Müň gelin, müň gyz bolsun gurbany,
Tarypyny diýsem perizadymyň.

ýa-da:

Şeýdaýy diýr söz bolmasa,
Bakjada gülüm solmasa,
Zyýada gurur bolmasa,
Bermen ýüz müň gyza gelin.

(Bagsylar bu bendiň üçünji setirini «Zyýada zerur bolmasa» diýip hem aýdýarlar). Şahyr olary tebigatyň iň gözəl zatlary, ynsan üçin iň zerur zatlar bilen deňeşdirýär.

Şu jähetden şahyryň «Şirin dilli jenany» diýen goşgusyny mysal görkezmek bolar. Şahyr goşguda ilki bilen söýýän gyzynyň gözelligini Güne meňzedýär, süýji dillidigini wasp edýär we gije-gündiz şonuň ugrunda bikaardygyny aýdýar. Soň bolsa ony özüniň durmuşy, menzil-mekany, asmanyň aýy, ýyldyzy, ýeriň şahy-soltany we gülüstany hökmünde taryplaýar:

Röwşenim sen, çyragym sen, çagym sen,
Ataşym sen, dügünim sen, dagym sen,
Bilbil menem, bossanym sen, bagym sen,
Hem gülzarym, gülüstany, baharym.

Eklenjim sen, peýwendim sen, pendim sen,
Hem şäherim, hazynam sen, kendim sen,
Şekerim sen, şirinim sen, gandym sen,
Injirim, engurym, alma, enarym.

Menzilim sen, mekanyň sen, jaýym sen,
Serwerim sen, soltanyň sen, şahym sen,
Asman üzre enwerim sen, mahym sen,
Zemin üzre näzenim, nigärim.

Şahyryň wasp edýän gelin-gyzlary diňe bir görk-görmekleri bilen däl, eýsem akylydyklary, pähimlidikleri bilen hem tapawutlanýan gözellerdir:

Gözi bilen sorar aşyk halyny,
Iman bilen bildir kyly-kalyny,
Akylda agsadar pelek zalyny,
Tarypyny diýsem perizadymyň.

«**Gül-Senuber**» **dessany**. Şeýdaýy köpsanly liriki goşgular bilen birlikde, ençeme halklaryň arasynda meşhur bolan «Gül-Senuber» dessanynyň hem awtorydyr. Dessançylyk döredijiligi XVIII–XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda möhüm orna eýe bolýar. Şu döwürde dürli häsiýetde ýazylan ençeme dessan ýüze çykýar. Olardan «Şasenem-Garyp», «Hüýrlukga-Hemra», «Saýatly Hemra», «Nejep oglan» ýaly anonim halk dessanlaryny we XVIII–XIX asyrlarda ýaşap geçen şahyrlar Magrupynyň «Ýusup-Ahmet», Şabendäniň «Gül-Bilbil», «Şabähram», Andalybyň «Leýli-Mežnun», «Ýusup-Züleýha», Mollanepesiň «Zöhre-Tahyr» ýaly eserlerini we ş.m. dessanlary görkezmek bolar. Dessançylyk däbi şu döwürde epiki eserleriň esasy beýan ediş formasy hökmünde türkmen klassyky edebiýatynyň aýrylmaz häsiýetine öwrülýär. Şygryýetiň aýry-áýry formalary bilen bir hatarda dessançylyk-da dowam edýär. Bu häsiýet hatda XX asyryň başyna çenli saklanýar.

Emma dessançylyk däbi türkmenler arasynda örän gadymy zamanlarda ýüze çykýar. Ençeme gahrymançylykly dessanlar, poetik rowaýatlar ilkinji gezek türkmen taýpalarynyň arasynda döräp, soň Kawkaz, Kiçi Aziýa halklarynyň arasynda ýaýraýar. Bu hakda belli wenger türkology I.Kunoş özüniň «Kiçi Aziýada türk halk romanlary» (1893ý) diýen işinde şeýle ýazýar: «Gadym zamanlarda sygyr hem proza bilen ýazylan halk kitaplary döräpdir. Olaryň dilinden we mazmunyndan belli bolşuna görä, bu kitaplaryň ilkinji watany azerbaýjanlaryň, ýagny Eýran türkleriniň ýaşayan oblasty bolupdyr. Bu halk kitaplary aslynda Eýran ýa-da Anadoly türkleriniň topragyna düşüp, sünni-şyga reňkini alan türkmen gahrymançylykly eposlarydyr».

Türkmen poetik rowaýatlary şu ýol bilen azerbaýjanlara, gelip çykyşy türkmen bolan we türk şiwesinde gepleýänlere, ol ýerden-de Kiçi Aziýa taýpalaryna, Anadoly türklerine aralaşypdyr.

XVIII–XIX asyrlarda dörän dessanlar özleriniň ideýa-çeperçilik mazmunlary boýunça birmeňzeş bolman, dürli häsiýete eýedirler. Dessanlary gelip çykyşyna garap, esasan, iki topara: folklor we kitaby dessanlara bölmek mümkin. Folklor dessanlaryň esasynda halk döredijiligi–ertekiler ýa-da rowaýatlar ýatýar. Kitaby dessanlaryň emele gelmegi bolsa edebi ýadygärlikler we ýazuw çeşmeleri bilen baglanyşyklydyr. Türkmen dessanlaryndan birinji topara «Hüýrlukga-Hemrany», «Şasenem-Garyby», ikinji topara-da «Seýpelmelek-Medhaljemaly», «Gül-Bilbili», «Gül-Senuberi», «Şabähramy» mysal görkezmek bolar.

Merkezi Aziýada «Kitaby Senuber», «Senuber jan», «Dessany Senuber» atlary bilen meşhur bolan «Gül-Senuber» dessany, esasan, söýgi-fantastiki dessanlaryň hataryna girýär. Onda hiç hili sosial mesele çözülmeyär.

Dessanyň gysga mazmuny şeýle. Çyn şäheriniň patyşasy Hurşyt patyşanyň ogly Senuber bir gije düşünde Şäheri Şebistanyň patyşasy Ferruh şanyň gyzy Gül perizada aşyk bolýar. Şondan soň ol atasynyň Gül periniň ýurdunyň örän alysdadygyny, oňa ýetmegiň asla mümkin däldigini, çünki onuň mekanyň üç ýüz ýyllyk ýoldugyny, şonuň üçin hem bu pikirinden el çekmegini haýys edip, aglap-eňremelerine gulak asman, ýanyna baş ýüz sany dost-ýarlaryny alyp, Gülüň soragyna çykýar. Ýolda derýadan geçenlerinde, Senuberiň ýoldaşlaryndan weziriň ogly Ziwerden başgasy derýa gark bolýarlar. Emma derýanyň kenaryna çykanlaryndan son, Ziwer hem keselläp, aradan çykýar. Senuberiň özi täk galyp, ýene ýoluny dowam etdirýär. Bir çarbaga ýetende, çarbagyň eýesi jadygöý ony keýik sypatyna öwürýär. Şol durşuna birnäçe ýol ýöräp, jadygöýüň gyzy Mähreňgiziň ýaşayan ýerine gelýär. Mähreňgiziň oňa rehimi inip, Senuberi ýene adam sypatyna aýlandyrýar, ikisi bileleşip, jadygöýi öldürýärler.

Şondan soň Senuber Mähreňgiziň ýanynda birnäçe gün galyp, ikisi aýşy-eşrete meşgul bolýarlar. Birnäçe gün geçensoň, Senuber ýene-de Mähreňgiziň ýanyna gaýdyp gelmegi wada berip, onuň bilen hoşlaşýar we ýoluny dowam etdirýär.

Şondan soň ol birnäçe kynçylyklardan (berzeňgilerden, rudapaýlardan...) üstün çykyp, öz söýgülisine gowuşýar. Güliň ýanynda birnäçe wagt bolandan soň, ol Güli alyp öz ýurduna dolanýar we ýüzugra Mähreňgizi hem alyp öz ýurduna sag-aman gelýär. Emma dogry şähre baraýman, ýoldaşlarynyň gark bolan derýasynyň golaýynda düşläp, atasyna habar iberýär. Atasy gelip: «Eý perzent, şähri Çynga baraly, hemmeler sizge intizardyrlar» diýýär. Emma Senuber: «Çyn-Maçyn ýurduna ne ýüz bilen barar men, baş ýüz ýigit hemrahym bar erdi, men sebäpli barçasy gark boldular. Eger özüm tenha barsam, joralarymnyň ata-eneleri görüp, matamy zyýada bolup, perzentlerini menden sorasalar ne jogap berer men, alarnyň ýüzüge niçik garar men» diýýär. Ondan soň Senuberi garşylamaga çykan hemme adamlar Hudaýa ýalbaryp, mynajat okaýarlar, hezreti-Hyzyr alaýhyssalam hem bulary goldaýar. Jemagatyň dilegi Allatagalanyň ýanynda kabul bolup, Senuberiň hemralarynyň hemmesi direlýärler. Soň hemmesi jem bolup, Çyn şäherine gelýärler, uly toý tutup Güli Senubere, Mähreňgizi hem weziriň ogluna nikalap berýärler.

Dessanda Mähreňgiziň weziriň ogly we Senuberiň dosty Ziwere berilmegi okyjynyň böwrüni diňledýän meseledir, çünki dessanda Senuber ilkinji gezek Mähreňgize sataşanda, onuň bilen birnäçe wagt «aýşy-eşrete meşgul bolýar», oňa «söwer ýary» hökmünde ýüzlenýär. Ol Mähreňgiz bilen hoşlaşyp gaýdan mahalyn-da oňa teselli berip, aýdan goşgusynyň ençeme ýerinde «şirin tilli söwer ýarym», «hoş gylykly wepadarym», «kamar ýüzli lälezarym» diýýär. Iň soňunda bolsa Mähreňgize «wepaly ýary» hökmünde şeýle diýýär:

Senuberiň sen-sen wepaly ýary,
Saňa pida bolsun jany-efkary,
Gözümniň rōwşeni, köňlüm mydary,
Orta boýly, ak maralym gaýt indi.

Mähreňgiz hem Senubere «sen-sen wepaly dildarym» diýip ýüzlenýär we:

«...Bir özgäge mähriň salyp,
Äht ile peýman eýleme»

diýmek bilen, hatda Senuberiň özgä göwün bermezligini-de ondan haýyş edýär.

Mähreňgiziň Ziwere berilmegi bir göräýmäge oňat hem-de iki aýallylygyň garşysyna edilen ýaly bolup görünse-de, hakykatda beýle däl. Dessanyň Mähreňgiz bilen baglanyşykly bölümini nazara alanynda, şu waka arkaly agalyk sürüji gatlaklaryň: han-begleriň, patyşa-soltanlaryň pyssy-pyjurlyklarynyň, ahlak azgynçylyklarynyň doly paş edilýändigini görmek bolýar. Dessanyň soňunda Mähreňgiziň Ziwere berilmegi eseriň süžetiniň hakykatdan daşlaşmagyna eltse-de, patyşa-şazadalaryň bozgakçylygyny we bet ahlaklylygyny aç-açan paş edýär. Olaryň şahsy bähbit we haram nebis ugrundan, hatda özleriniň iň ýakyn dostlaryna-

-da hyýanat etmekden we olaryň namysyna tokunmakdan hem çekinmejekdiklerini görkezýär.

Şeýdaýynyň döredijiligi bitewüligine göz öňünde tutulanda, «Gül-Senuber» dessany bilen şahyryň şygryýetiniň arasynda esli tapawudyň bardygyny görmek bolýar. Durmuş bilen, XVIII asyr türkmen jemgyýetçilik gurluşy bilen baglanyşykly nukdaýnazardan Şeýdaýynyň nusgalarynda jemgyýetçilik meselelerini, ezyňan we ezilýän gatlaklaryň syýasy-ykdysady ýagdaýlaryny belli derejede suratlandyrmaga ymtylan bolsa, «Gül-Senuber» dessanynda, esasan, fantastiki-çylşyrymly wakaly söýginiň taryhyny beýan edýär. Dessanda diňe söýgi barada, söýüşýänleriň başdan geçiren çylşyrymly fantastiki wakalary hakynda oýlandyryňan bolsa, şygrylarynda sosial-syýasy, ahlaky-didaktiki, söýgi we ş.m. ençeme meseleler orta atylýar. Ideýa-mazmun, çeperçilik jähetden hem şahyryň iň oňat liriki goşgulary, onuň dessanyndan položitel tarapy bilen tapawutlanýar.

Şeýle-de bolsa «Gül-Senuber» dessanynda-da kähalatlarda sosial-syýasy äheňlere syrygan, durmuşdan, «çarhy-pelekden» zeýrenmek ýaly pursatlara gabat gelmek bolýar. Aslynda, dessan sosial meselä bagyşlanylyp ýazylmadyk bolsa-da, obýektiv suratda onuň mazmunyndan sosial-syýasy meselelere degişli käbir netijeler hem ýüze çykýar. Şeýlelikde, XVIII asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda Şeýdaýy iki tarapdan, ýagny dessançylyk däbini dowam etdirmek hem-de liriki eserler döretmek arkaly yz galdyrypdyr. Ol özüniň iň oňat liriki şygrylarynda Gündogar poeziýasynyň ajaýyp wekilleri bolan Nowaýynyň, Fizulyň, Sagdynyň, Hafyzyň we beýleki öňdebaryjy şahyrlaryň oňat däplerini dowam etdirip hem-de olary öz döwrüne, öz halkynyň durmuşyna laýyklykda ösdüren şahyrdyr. Şeýdaýynyň iň çeper goşgy-gazallarynyň, muhammesleriniň we «Gül-Senuber» dessanyň deslapky derňewi onun diňe bir türkmen klassyk şahyrlarynyň arasynda däl, eýsem bütün Merkezi Aziýa edebiýatynyň taryhynda hem mynasyp orun almaga haklydygyny aýdyň görkezýär.

Mahmyt Gaýyby

(1735–1800)

Görnükli türkmen şahyry Mahmyt Gaýyby Magrupynyň we Seyitnazar Seydiniň döwürdeşi bolupdyr. Olar bilen şygry aýdysypdyr. Gaýyby XVIII asyryň 1735-nji ýylynda eneden doglup, 1800-nji ýylda aradan çykýar. Ol türkmenleriň uwa taýpasyndan bolup, Buharanyň Garaköl etrabynda ýaşap geçýär. Gaýybynyň maşgala durmuşy hakyndaky maglumatlar biziň günlerimize gelip ýetmändir. Şahyryň hakyky ady Mahmyt bolup, Gaýyby onuň edebi lakamydyr. Ol Gaýybnazar, molla Gaýyp, kör Gaýyp lakamlary-da goşgularynda ulanypdyr. Okumyş adam bolany üçin molla Gaýyp diýen ady göteren bolsa, kör Gaýyp lakamy bir gözi şikesli bolanlygy sebäpli dakypdyrlar.

Şahyr özüniň «Gözlerim» diýen muhammesini (başlemesini) ýazyp, öz durmuşy hakda käbir maglumatlary bize galdyrypdyr. Ol goşguda ýaşlykdan terbiýelenip, köp kynçylyklary başdan geçiriji hakda gürrüň berýär. Ol goşguda aýdysyna görä, baş ýaşynda oğlanlar bilen oýnapdyr, dokuz ýaşynda hat-sowat öwrenmäge başlapdyr, on ýaşynda mekdebiň iň görelde talyby diýen ady alypdyr. Goşgynyň başinji bendinde 24 ýaş («Alty kem otuzda erdim...») ýetendigini, şu ýaşda-da gözüniň şikes tapyp, ömürlük azap çekendigini şahyr şeýle beýan edýär:

Alty kem otuzda erdim, ýaşymy kyldym hasap,
Hat ýazardym, hat okardym, goýnuma saldym kitap,
Nägehandan geldi apat, yüzüme çekdim nykap,
Görmedim ýer, asmany, aý, ýyldyz, apyap,
Sag bile solga bakyp, derýany görgen gözlerim.

Şahyr göz keseline duçar bolup, yzygiderli okamak mümkinçiliginden mahrum bolýar, emma kitaba, okamaga, öwrenmäge bolan höwesini ýitirmändir. Edebi döredijilik bilen dowamly meşgul bolupdyr. Ol mekdebi tamamlandan soň, Buhara medreseleriniň birinde okap, döwrüniň ýokary bilimini alypdyr.

Gaýyby edebi döredijiliginiň daşyndan aýdym-saz bilen hem gyzyklanypdyr. Köpçülige çykyp aýdym-saz edip ýörmese-de, aýdym-sazdan, sazyň taryhyndan her bir bagşyça ussatlarça baş çykarandygyny, habarly bolandygyny şahyryň «Sopular», «Saz etsin», «Gelende bardyr» diýen şygyrlary subut edýär.

Bizden salam bolsun ussa Badama,
Bize bir saz etsin, ýagşy saz etsin,
Miweli agaçdan, bir türpe zatdan,
Sapy menek-menek hally saz etsin.

Perdesin jaýynda bilip baglasyn,
Gapagy çökmegin, ýagşy daglasyn,
Dertleşende, biziň bilen aglasyn,
Säherler küýlenen jynly saz etsin.

Her bir ussat alabilmez eline,
Her bir nadan düşebilmez diline,
Summatyn ogşatsyn Akja geline,
Şasenemden inçe billi saz etsin.

Gaýyby çylşyrymly we agyr zamanada ýaşapdyr. Zamanasynyň agyr düşendigidinden zeýrenip, şahyr «Zamana geldi», «Pena dünýä, pena dünýä», Ýaman peýda», «Eýlär sen kebab», «Jöwri-jepalar başyma», «Bigäne hem» ýaly eserlerini döredipdir.

Gaýybynyň eserleri biziň günlerimize ýazuw üsti bilen gelip ýetipdir. Şahyr şygryrlaryny, esasan, türkmen halk şygryýetine mahsus bolmadyk kitaby dilde (stilde) ýazypdyr. Olaryň köpüsi aruz ölçegli gazal formasynnda. Şygryrlaryň dilinde arap, pars, çagataý sözleri köp ulanylypdyr. Şahyryň halky dilde ýazan eserleri öz wagtynda aýdyma öwrülip, toý-tomaşalara bezeg berip gelipdir. Onuň «Istär köňül», «Annasoltanyň meniň» ýaly şygryrlary şu günler hem aýdym edilip aýdylýar.

Mahmyt Gaýybynyň edebi mirasy nesiller üçin bahasyna ýetip bolmajak hazynadyr.

Gelende bardyr

Saz bile söhbeti ýaman diýmänler,
Adam, Howa dünýä inende bardyr.
Habyl bile Kabyl ene garnynda,
Olar hem dünýäge gelende bardyr.

Adamy kowdular behişt öýünden,
Her kim tapar öz pälinden, hüýünden,
Özüň sakla aby-haýhat suwundan,
Nuhuň keştisine münende bardyr.

Muhammet pygamber din ýolun açdy,
Bilal azan aýtdy, kapyrlar gaçdy,
Ebubekir, Omar, Osman ýetişdi,
Aly zülpükaryň çalanda bardyr.

Mollalar jem bolup, tapmady delil,
Men saňa sygyndym, ýa rebbim Jelil.
Ysmaýyl pygamber, Ybraýym Halyl,
Mekge, Medinäni salanda bardyr.

Mollalar jem bolup, gitdiler hemme,
Adalat diýgeniň manysy näme?
Şeýle adalatly soltan Jümjüme,
Dünýäniň lezzetin göreňde bardyr.

Adam ogly her haýsysy bir işde,
Ýer ýüzünde tutmak üçin serişde,
Harut, Marut atly iki perişde,
Babyl guýusyna düşende bardyr.

Söhbet üçin Musa asmana galdy,
Isgender Zülkarneýn dünýäni aldy,
Musanyň hasasy aždarha boldy,
Nesiminiň postun soýanda bardyr.

Hezreti Dawudyň kyrk ogly boldy,
Men-menlik eýledi, kyrkysam öldi,
Kyrk ogluň ýerine bir ogul geldi,
Dawudyň kyrk ogly ölende bardyr.

Daglaryň başyndan gitmez dumany,
Bir gün bolar Ýaradanyň permany,
Mäti gelip alar ýagty dünýäni,
Dawudyň kyrk ogly ölende bardyr.

Molla Gaýyp aýdar Hyzyrdyr pirim,
Pirim şahy-merdan Aly destgirim,
Soltansöýün mürze, mir Alyşirim,
Dünýäniň toýuny tutanda bardyr.

Gaýybynyň «Gelende bardyr» şygrynyň ýazylmagynyň özboluşly taryhy bar. Mirhaýdaryň emirlik edýän zamanasynda Buharada Gün tutulyp, bir gün garaňkylyk bolupdyr. Buhara emiri bilgiçleri, palçylary, işan-mollalary, alymlary ýygnap, bu tebigy hadysanyň näme sebäpden beýle bolýandygyny sorapdyr. Ýygananlaryň içinde aýdym-sazy, goşgyny halamaýan bir alymsamak: «Bu zamanda bagşy-sazandalar, şahyrlar köpelişdir. Şolaryň köpelendiği üçin Gün tutuldy» diýip jogap beripdir. Buhara emiri: «Bagşy-sazandalaryň, şahyrlaryň hemmesi gelsin. Toý-to-şaşamyz bar» diýip, çar tarapa çapar ýollapdyr. Bir ýerde bagşy-sazanda, şahyr bolsa toýy toýlamak maksady bilen Buhara üşşärler. Şol wagtlar Buhara emirliğinde iki ýüze ýakyn şahyr bar eken.

Geljek gelenden soňra, goşun bagşy-sazandalaryň, şahyrlaryň daşyny gabapdyr. Buhara emiri olara: «Siz juda köpeldiňiz. Siziň aýdym-sazyňyz zerarly Aý-Gün tutuldy. Siziň başyňyz ölümlü» diýýär. Bagşy-sazandalara, şahyrlara ölüm howpy abanýar. Toýa diýip gelen şahyrlar emiriň bu emrine aňka-taňka bolýarlar. Şol pursatda Gaýyby özüni ýitirmän, adamlardan saýlanýar-da, emiriň öňüne barýar. Emire ýüzlenip: «Gelende bardyr» diýen şygryny belent äheň bilen aýdypdyr. Gaýyby bu şygryny şu ýerde düzüpdir.

Gaýyby «Gelende bardyr» şygrynda aýdym-sazyň taryhy hakynda çeper dilde söhbet edýär. Şahyryň çeper dilde beýan edişi ýaly, sungat adamzat taryhynyň бүтін boýuna dowam edip gelyär.

Saz sungaty, şahyrçylyk adam ymmatynyň asly Adam ata we How ene dünýä inende döräpdir. Ýer ýüzüni suw alyp, Nuh janly-jandary gämisine mündürip halas edende, saz we şahyr bar eken.

Muhammet pygamber Allanyň emri bilen yslam dinini döredýär. Yslam dininiň Ýer ýüzüne ýaýramagy üçin Ebubekir, Omar, Osman, Aly dagy kapyrlara (dine ynanmaýanlara) garşy söweş alyp baranda, saz bilen şygyr olara ruhy goldaw beripdir. Ysmaýyl pygamber bilen Ybraýym Halyl mukaddes Mekgäni we Medinäni salypdyr. Şygyrda ýazylyşy ýaly, saz bilen söhbet (şygyr) şol wagt hem bar eken.

Harut bilen Marut atly iki perişde Babyl guýusyna düşen zamanlarynda-da saz-söhbet bar eken.

Saz bilen söhbet Musa pygamberiň asmanda hemişelik galan mahalynda-da, Isgender Zülkarneýniň (Aleksandr Makedonskiý) dünýäni alan zamanynda-da, Musanyň hasasynyň aždarha öwrülen pursadynda-da, Nesiminiň derisini diriligine soýan wagtlarynda-da ýaşapdyr.

Dawut pygamberiň kyrk ogly bar eken. Günlerde bir gün kyrk ogluny daşyna üýşürip otyrka, birden göwnüne ulumsylyk aralaşýar-da: «Meniň ýaly kyrk oguly barmyka!» diýip, men-menlik edýär. Dawut pygamberin tekepirligi Allatagala ýaramandyr, kyrk ogluň kyrkysy-da bir wagtda ýogalýar. Ol özüniň küpür gepläp, ýalňyşandygyna soňra düşünişdir we toba edip, Hudaýa nalyş edipdir. Hudaý pygamberiň günäsini geçip, kyrk ogluň ýerini tutup biljek bir ogly beripdir. Şu hekayatlaryň bolýan wagtynda-da saz bilen söhbet bolupdyr.

Bu dünýäniň toýuny tutmaklyk Soltansöýün bilen Myrala (Alyşir Nowaýy) tabşyrylypdyr diýip, halk rowaýatlarynda aýdylýar. Olar bu dünýäniň toýuny aýdym-saz bilen, şygyr bilen toýlapdyrlar diýen mazmunda Gaýyby «Gelende bardyr» diýen şygryny düzüpdir. Saz bilen söhbetiň bolmadyk wagty ýok.

Gaýybynyň şygryny boýdan-başa üns bilen diňläp, Buhara emiri: «Şahyryň aýdan zatlary dogrumy?» diýip; alymlardan sorapdyr». Şahyr dogry zatlary aýtdy» diýlen jogaby eşidensoň emir: «Adam ata, How ene we pygamberler zamanynda şahyrçylyk, bagşyçylyk ýöredilen kesp-kär bolsa, ol biziň döwrümizde-de dowam etdirilmelidir» diýipdir. Uly betbagtçylygyň öňüni alany üçin, Buhara emiri Gaýyba göwnüniň islän zadyny berjekdigini aýdýar.

Emir çakylyga gelen beýleki şahyrlardyr bagşylara hem halat-serpaý ýapypdyr.

Gaýybynyň «Gelende bardyr» diýen şygry şahyrçylyk we saz sungaty temasyn-dan gürrüň edip, onuň gudratyny çeper obrazlar, aňlatmalar arkaly açyp görkezýär. Bu goşgy biziň günlerimizde-de öz ähmiýetini ýitirmän gelyär.

«Otuz iki tohum kyssasy» eseri

Gaýyby «Otuz iki tohum kyssasy» diýen eserini halk arasynda ýaýran rowaýat esasynda ýazypdyr. Şahyr ony eseriň başky iki setirinde belläp geçýär.

Šahyryň «Otuz iki tohum kyssasy» diýen eseri allegorik poema. Ekin däneleri özaralarynda jedelleşýärler. Olaryň çekişmeleri gysgajyk, özboluşly bir sýužeti emele getirýär. Ol sýužet (waka) şular ýaly:

Adam Ata otuz iki tohumy ekip ýetişdiripdir, hasylyny Ýer ýüzüne ýaýradypdyr. Ine, Adam Atanyň jepa çekip ýetişdiren şol däneleri özara jedelleşýär. Hersi özüni öwüp, jennete ilki girmegiň dawasyny edýär.

Žugary (jöwen) boýunyň uzynlygyny, sakgalynyň akdygyny magtaýar: Ol bilini baş ýerinden boglandygyny aýdyp öwünýär. Şonuň üçin ol özüni jennete ilkinji bolup girmäge ygtyýarly diýip hasap edýär. Emma bu pikire Bugdaý garşy çykýar we onuň kemçiliklerini birin-birin sanap berýär.

Soňra Bugdaý beýleki tohumlar kimiň behişde ilki barmalydygy hakdaky maslahaty edýär. Hemme tohumlar Bugdaý barmaly diýen karara gelyärler. Şol wagt Arpa söhbete goşulyp, Adam Ata bilen How enäniň Bugdaý sebäpli ozal jennetden çykandygyny ýatladýar. Bugdaý Allatagalanyň emri bilen bu waka boldy diýip düşündirýär. Öz nobatynda Bugdaý Arpanyň aýyplaryny açýar. Olar biri-biriniň ýetmezçiligini aýdyp, özlerini taryp edýärkäler, Dary olaryň jedeline goşulýar-da, Arpany ýazgarmaga durýar. Arpa özüni aklap, Darynyň üstüne çöwjemäge başlaýar. Olaryň dawasy soňundan urşa ýazýar. Şaly olary aralaýar. Arpanyň tarapyny tutýar.

Soňra Künji bu jedele goşulýar hem özüniň peýdaly taraplaryny taryplamaga durýar.

Jedelleşmäniň soňy Goza ýetýär. Ol özüniň beýleki tohumlardan artykmaç taraplaryny beýan edýär. Şeýlelikde, Gozany tohumlar başy diýip ykrar edýärler.

Gaýyby «Otuz iki tohum kyssasy» diýen poemasyny allegorik mazmunda ýazmak bilen, dürli-dürli gylyk-häsiýetli adamlar barada söz açypdyr. Tohumlaryň hemmesini Adam Ata kemala getirip nesillerine bagyş edýär. Tohumlaryň hemmesi ynsana hyzmat etmeli. Olaryň hersiniň öz ýeri, öz orny bar. Adama öz ýerinde Bugdaý hem gerek, Arpa hem derwaýys, Künjiniň-de öz orny bar. Mahlasy, olaryň hiç biri ynsan ýaşayşynda artykmaçlyk edenok. Olaryň birini öwüp, birini nääletlemek hem bolmaz. Şonuň üçin «Men jennete ilkinji bolup barmalydyryn. Galanyňyz menden aşakdasyňyz» diýip öwünmeleri tohumlaryň hiç birine gelişýän häsiýet däl. Men-menlik halanmaýan gylykdyr. «Sen özüňi öwme, il seni öwsün» diýlen pähim poemanyň pähimi bolup orta çykýar. Adamlar hem tohumlar ýaly dürli-dürlüdür. Olaryň hem hersiniň durmusda tutýan orny bar. Gaýyby «Otuz iki tohum kyssasy» diýen poemasynda ýokardakylar ýaly akyl-paýhasy orta atypdyr. Sahyryň öňe süren bu paýhasy hemme zamanda sapak edinmeli pähimlerdir.

XIX ASYRDA TÜRKMENISTANDA JEMGYÝETÇILIK-SYÝASY ÝAGDAÝ WE ÇEPER EDEBIÝAT

XIX asyrda Türkmenistanyň ähli ýerinde uruşlar, çapawulçylyklar we talaňçylyklar ýekeje ýyl hem bes edilmändir. XIX asyryň başynda Hywa hanlygyna Muhammet Eminiň ogly Öwez beg (1790–1804) geçýär. Şu döwürde ýomutlar hana tabyn bolmakdan boýun gaçyryp, salgyt tölemekden ýüz dönderip başlaýarlar. Öwez beg ölýär. Tagta onuň ogly Iltezer han (1804–1806) çykýar. Ol Hywa hanlygynyň territoriýasynda ýaşaýan türkmen taýpalaryny öz töweregine çekmek üçin dürli pirimleri ulanypdyr. Emma altmyş ýyllap hanlyga boýun egmedik ýomutlar Iltezer hanyň üstünden gülüpdirler. Şeýlelikde, ýomutlar bilen Hywa hanlygynyň gatnaşygy ozalkasyndan-da erbetleşipdir. Iltezer han boýun egmedik ýomutlara: «Ýa-ha tabyn bolup, beýleki raýatlar ýaly ýaşañ, ýa-da Hywa hanlygynyň topragyndan çykyp gidiň» diýipdir. Agyr ýagdaýa düşen bu taýpa iki ýere bölünipdir. Boýun egmedikler Astrabat tarapa çekilipdir. Iltezer han olardan rehimsiz öç alypdyr. Emma, esasan, tekeleriň we gaýry taýpalaryň ýaşaýan oazisi bolan Maryny eýelemek ugrunda Buhara emirine garşy göreşiň başlanmagy bilen Iltezer han-da öz syýasatyny üýtgedipdir. Şonuň üçin tabyn bolman giden ýomutlary ýene-de hanlyga çagyrypdyr. Bu ýagdaýa «uruşda ýomutlar ýaly mert esgerleriň gerek bolandygy sebäp bolupdyr». Türkmenleri dürli pirimler bilen özüne raýat etmekde Iltezerden soň häkimligi ele alan Muhammetrahym (1806–1825) aýratyn tapawutlanypdyr. Ol Hywa sebitlerinde ýaşaýan ýomut, ýemreli, çowdur taýpalary bilen tiz wagtyň içinde arany sazlapdyr. Hywa hany Maňgyslakda ýaşaýan abdallar hem-de çowdurlar bilen ýakyn aragatnaşykda bolupdyr. Şeýlelikde, «...türkmenlerden köpsanly harby otrýadlar düzülipdir, şol otrýadlaryň kethudalary bolsa dolandyryş işine çekilipdir hem-de Muhammetrahymyň gös-göni geňeşçilerine we kömekçilerine öwrülipdir». Türkmenlerden hem-de hanlyga degişli ýerlerde ýaşaýan beýleki halklardan ýeterlik otrýad toplamagy başaran Muhammetrahym han Astrabatda, Gürgende, Garrygalada, Etrekde hem-de dag eteklerinde ýaşaýan türkmenleri zorluk bilen boýun egdirmegiň ugruna çykypdyr. Hanyň Ahal tekeleri bilen birinji çaknyşygy 1812-nji ýylda bolupdyr. Ýeňlen tekelerden nöker talap edilipdir. Emma bu talap ýerine ýetirilmändir. Şonuň üçin han diňe bir ahallylary däl, eýsem ýomutlary, gökleňleri hem talamaklygy dowam etdiripdir. Bu işde oňa türkmenleriň ýerli baý-feodallary goldaw beripdirler. Muhammetrahymdan soňky Hywa hanlary-da türkmenler bilen döküşikli uruşlar alyp barypdyrlar. Muňa mysal edip Allaguly hanyň (1825–1842) Ahal hem-de Mary tekelerinden zekat ýygnamagyny, 1843–1846-njy ýyllar aralygynda dikeldilen Soltanbent galasynyň Muhammet Emin hanyň (1845–1855) weýran etdirmegini (1847) görkezmek bolar. Muhammet Eminiň Mary tekeleriniň üstüne häli-şindi hüjüm edip durmagy bu oazisinde ýaşaýan taýpalaryň

kā halatda birleşip, duşmana garşy söweşe çykmaklaryna sebäp bolupdyr. Muhammet Eminiň iň soňky hüjümi teke we saryk türkmenlerini boýun egdirmek üçin Mara eden ýörişidir. Hywa hany türkmenlere Saragtdan Mara göçmekleri barada buýruk berýär. Buýruk ýerine ýetirilmänsoň, han goşunlaryny Saragta sürýär. Şol wagt Saragt, Mary tekeleriniň kethudasy Gowşut hanyň urşuň oňünü almak üçin hywalylar bilen geçiren gepleşigi şowly bolmaýar. Hywa hany söweşe başlaýar. Bu uruşda türkmenler üstünlik gazanypdyrlar. 1855-nji ýylyň mart aýynyň 12-sinde hanyň goşunlary derbi-dagyn edilipdir. Muhammet Emin özüniň ýakyn adamlary bilen şol söweşde öldürilipdir. Muhammet Eminiň goşunlarynyň Saragtyň ýanynda derbi-dagyn edilmegi bilen Hywa hanlary Günorta Türkmenistanda ýaşayan türkmen taýpalarynyň üstüne çozmaklaryny bes edipdirler.

Emma türkmen taýpalary bilen gadymdan bäri alamançylykly uruşlar edip ýören Eýran feodallary ozalky syýasatlaryny dowam etdiripdirler. Gyzybaşlaryň talaňçy goşunlary Garrygala, Gyzyarbat, Tejen, Mary ýaly ilatyň oturymly yerlerine häli-şindi çapawulçylyk edip, mal-garalaryny talapdyrlar, adamlaryndan ýesirler äkidipdirler. Emma türkmenleriň ata çykan ýigitleri hem bu ugrda gyzybaşlardan pes oturmadyrlar. Ýeri gelende, hanlary bolan aýry-aýry taýpalar birleşip, duşmanyň toply-tophanalary leşgerleriniň ençemesini kül-peýekun edipdirler. Türkmenleriň şeýle ýeňişleriniň biri 1858-nji ýylda Garrygalada bolupdyr. Büjnürdiň hökümdary Japarguly han Eýran häkimi Nasreddin şadan buýruk alyp, Ahaly boýun egdirmegiň ugruna çykýar. Garrygalanyň golaýynda Monjukdepe diýen yerde tekeler we ýomutlar gökleňler bilen birigipdirler hem-de Japarguly hanyň goşunlarynyň üstüne duýdansyz çozupdyrlar. Türkmenleriň birleşen goşunyna Ahal tekeleriniň baştutany Nurberdi han ýolbaşçylyk edipdir. Bu söweşde Japarguly han ýeňlipdir. Eýran goşunlarynyň şu hili ýeňlişi 1861-nji ýylda hem bolupdyr. Ol ýylda Hemze Mürzäniň baştutanlygynda Mary türkmenleriniň üstüne iberilen otuz müň goşun hem derbi-dagyn edilipdir. Şondan soň Mary oazisi doly suratda tekeleriň eline geçýär. Eýran häkiminiň Ahaly, Maryny basyp almak üçin eden synanyşyklary şol uruşlaryň netijesinde puja çykarylýar.

Murgap hem-de Amyderýa kenarlarynda ýaşayan türkmen taýpalary Buhara emirleri tarapyndan köp ezýetler çekip gelipdirler. Buhara emiri Şamyrat (1785–1800), onuň ogly Mirhaýdar (1800–1826) Lebapda ýaşan ärsary türkmenlerini hemişelik boýun egdirmek üçin uly ýörişler edipdir. XIX asyryň başlarynda Lebap, Saýat, Sakar, Garabekewül, Halaç, Kerki etraplary Buhara garaşly bolupdyr. Muhammetrahym aýry-aýry galalarda dikmeler goýup, zähmetkeş halkdan paç-hyraç (salgyt) ýygnapdyr. Boýun egmediklerden oç alypdyr. Kābir yerli feodallar emiriň zulumyna garşy baş göteripdir. Muňa mysal edip ärsary feodaly Soltannyýaz begiň gozgalaňyny ýatlamak ýeterlikdir. Lebap boýunda ýaşayan türkmenlere han bolmak maksady bilen çykyş eden Soltannyýaz beg ärsarylaryň arasynda uly abraýa eýe bolupdyr. Şonuň üçin Seýdi ýaly söweşjeň şahyryň bu begiň tarapynda durup, ony

çendenaşa mahabatlandyrmagy tötänden däl bolsa gerek. Soltannyáz beg Buhara emiriniň agyr salgytlaryndan dynmak üçin, Hywa hany Muhammetrahymdan delalat gözläpdir. Emma bu hem oňaýly netije bermändir. Ýöne ärsarylaryň bu meýil-leri Hywa hany bilen Buhara emiriniň agzalalygyny güýçlendiripdir. Bu döwürdäki gepleşik ýigriminiň ýyllarda birbada Hywa hanynyň bähbidine çözülipdir.

XIX asyrdaky türkmenleriň durmuşynda bolup geçen ägirt uly wakalaryň biri hem Zakaspi oblastynyň Russiýa imperiýasyna birikdirilmegidir. XIX asyryň birinji ýarymynyň dowamynda rus-türkmen gatnaşyklarynyň taryhy Kyýat hanyň we onuň ogullarynyň ady bilen ýakyndan baglanyşykly bolupdyr. Kyýat han ýomut türkmenleriniň hem-de rus çinownikleriniň arasynda uly abraýdan peýdalanydyr.

XIX asyrdaky başlangyç okuw jaýlary aýry-aýry obalarda ýerleşýän eken. Türkmen talyplary ymykly sowat öwrenmek üçin bolsa Buhara, Hywa medreselerine gidipdirler. Medresäni gutaryp gelen adamlaryň arasyndan beýik şahyr Mollanepes ýaly watandaşlaryna sowat öwretmek bilen meşgullanan adamlar ýüze çykypdyr. Mälim bolşy ýaly, XIX asyrdaky ýaşan progressiw pikirli şahyrlar dini ideýalary, terkidünýäligi wasp etmekden daşlaşyp, demokratik ugra ýüzlenipdirler. Döwürüň öňe süren wajyp meseleleri barada seslenipdirler.

Eýsem XIX asyr türkmen klassyklary, esasan, haýsy ideýalaryň töwereginde jemlenipdirler? Bu soraga klassyklarymyzyň döredijiliklerine içgin göz ýetirmek bilen jogap bermek bolar. Her bir taryhy döwürüň syýasy, ykdysady durmuşynda öz ugurlaýynaýratynlyklaryň bolşy ýaly, edebiýatda-da özgerişlikler ýüze çykýar. Emma XIX asyryň ilkinji ýarymynyň jemgyýetçilik gatnaşyklarynda, ozal belläp geçişimiz ýaly, XVIII asyryň garanynda, düýpli tapawut bolmandyr. Halkyň ruhy «iýmiti» bolan edebiýatda hem ýagdaý şeýle. XVIII asyrdaky ýaşap geçen şahyrlar watançylyk, agzybirlik, gumanizm heňlerini çalmak bilen, türkmen klassyky edebiýatynyň ösmeginde ägirt uly rol oýnapdyrlar. Döwletmämmet Azadynyň, Magtymgulynyň, Nurmuhamet Andalybyň, Magrupynyň, Şabendäniň, Şeýdaýynyň progressiw ideýalara ýugrulan eserleri XIX asyryň şahyrlary üçin uly mekdep bolupdyr. Şu progressiw mekdebiň täsirinde ösüp ýetişen Seýdi, Zelili, Kemine, Mollanepes ýaly şahyrlar ezilýän synpyň, zähmetkeş halkyň bähbidini gorajyýlar hökmünde çykyş edipdirler, özüleriniň ajaýyp eserleri bilen döwürüň talabyna jogap bermekde öňe saýlanypdyrlar. Bu döwürde edebiýat meýdanyna girip, dürli temada eserler döreden Mätäji, Talyby, Aşyky, Abdyssetdar Kazy, Misgingylyç, Kätibi, Dosmämmed, Mollanepesiň ogly Muhammetrahym ýaly ençeme şahyrlar hem, käbir derejede, ýokarda ady tutulan şahyrlardan pes oturmadyrlar. Şonuň üçin XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda bu şahyrlaryň döredijilikleri hem aýratyn öwrenilýär. XIX asyryň klassyklary, esasan, XVIII asyrdaky zähmetkeş halkyň aňyna siňdirilip gidilen progressiw pikirleri özülerine nusga edinipdirler. Şol pikirleriň özeni-hamyрмаýasy bolsa watançylygy wasp etmekdir. Döwürüň real wakalary esasynda demokratik ideýalary edebiýata yzygiderli ornaşdyrmakda Seýitnazar Seýdi bilen Gurbandurdy

Zeliliniň döredijiliginiň ähmiýeti ägirt uludyr. Döwürdeşleriniň ýüreklerinde dörän watançylyk duýgularyny anyk wakalaryň üsti bilen çeper forma girizmekde Zelili hem dosty Seýdiniň giden ugry bilen gidipdir. Bu ugra ymykly üns bermegine onuň şahsy durmuşynda bolup geçen çylşyrymly hadysalar uly täsir edipdir. XIX asyrdaky zähmetkeş halkyň daşky duşmanlara garşy alyp baran göreşlerini giňden beýan edýän eserleriň biri Abdyssetdar Kazynyň «Jeňnama» poemasydyr. Poemada şahyryň uruşlarda edermenlik görkezzen adamlaryň atlaryny, daşky sypatlaryny jikme-jik beýan etmegi onuň söweş meýdanýndan uzakda bolman, ähli wakalary gözi bilen göreňdir diýen pikiri tassyklamaga esas döredýär. Onda türkmen tireleriniň agyz birikdirip, Japarguly hanyň serbazlaryny Garrygalanyň, Hemze Mürze Eşmet Daulanyň serbazlaryny Marynyň sebitlerinde kül-peýekun edişi, Eýran şasy Nasreddiniň ähli planlarynyň puja çykarylyşy suratlandyrylýar.

XIX asyryň şahyrlary tire bilen tiräniň, taýpa bilen taýpanyň arasyndaky näsazlyklary görüpdirler. Şonuň üçin klassyklar hem-de olaryň göreldesini alan edebiýat wekilleri agzalalyklaryň garşysyna göreşip, ylalaşyk gazanmak maksady bilen adam ahlagyny terbiýelemekligi göz önünde tutupdyrlar. XIX asyr türkmen edebiýatynyň halk döredijiligi bilen gatnaşygy, esasan, dürli temada döredilen liriki şygýrlarda açyk duýulýar. Muňa edebiýat wekilleriniň sada dilde ýazylan çeper goşgularynda halk nakyllaryndan, atalar sözlerinden peýdalanyşlaryny görkezmek bolar. Zeliliniň «Bellidir» diýen goşgusyny alyp göreliň. Ýedi bentden ybarat bolan bu şygýrda: «Çyn dost geňeşde belli, ýüwrük ýaryşda belli», «Batyр söweşde belli, jomartlar aşda belli» ýaly nakyllara düş gelmek bolýar Watan aýralygy zerarly gün-güzeranyny göçe-göçlükde geçiren şahyr Seýdi il-ýurt baradaky halk nakyllaryny dilinden düşürmändir. Olary dürli usulda beýan edip, watan hakyndaky pikirleriniň manysyny giňeldipdir. «Ýaryndan aýrylan ýedi ýyl aglar, ýurdundan aýrylan – ölinçä», «Müsürde şa bolandan, Kenganda geda bol» ýaly nakyllardan ýurt aýraçylygynyň adamyň durmuşyndaky iň gynançly wakadygy aňlanylýar. Seýdi bu hili nakyllaryň manysyny:

Her kim ýurdundan aýrylsa,
Örtenip ölene meňzär.

Öz ýerinde eger şa sen, eger gul,
Kese ýerde gymmatyň bir gara pul

ýaly setirlerinde özüçe beýan edýär. XIX asyrdaky ýaşan şahyrlaryň hem birnäçe şygrynyň, bendiniň setirleri halk aforizmlerine öwürülipdir. Mollanepes «Ner gezgin» şygryny «Kyrk ýyl maýa gezinçäň, bütin bir ýyl ner gezgin» diýen halk nakylynyň esasynda döretmek bilen, onuň manysyny has giňeldipdir. Şonuň üçin şahyryň beýleki setirleri hem aforizmlere öwürülip gidipdir. Muny Mollanepesiň:

Iki adam uruşsa, geçer ýaly ýol berme,
Birisine gep berip, ol birine al berme,
Owwal adamdan gaçma, gaçsaň asla el berme,
«Jan aga, özüň bil» diýip, her näkese ýalbarma,
Kyrk ýyl maýa gezinçäň, бүтин bir ýyl ner gezgin.

kimin setirleriniň mysallaryndan görmek bolýar.

Edebiýaty öwrenýän adamlaryň gözlegi netijesinde soňky döwürde döredijiligi az öwrenilen şahyrlar barada hem ep-esli işler edildi. Bularyň hatarynda XIX asyryň ikinji ýarymynda, XX asyryň başlarynda dürli häsiýetli şygrylary bilen azda-kände belli bolan Dowan, Gara, Ýagmyr, Guba, Durdy, Oraz, Döwletmämmet Balgyzyl, Baýram şahyr, Molladurdy, Mämmedoraz, Körmolla, Abdyrazak, Muhammetguly Atabaýew, Baýly şahyr ýaly başga-da ençeme şahyry goşmak bolar. Emma bular XIX asyryň birinji ýarymynda ussatlyklary bilen öňe çykan Seýdi, Zelili, Kemine, Mollanepes ýaly jemgyýetiň syýasy meselelerine seslenmekde uly özgerişler edip bilmändirler. XIX asyr edebiýatynyň bir aýratynlygy edebi eserleriň halkylyk häsiýetiniň jemgyýetiň jümmüşine çuňňur ornaşanlygydyr. Bu döwürde, XVIII asyrdaky ýaly, epiki eserler, dessanlar köp döredilmändir. Has dogrusy, şahyrlar dessançylyk däbine yzygiderli eýermändirler. XIX asyrdaky şahyrlaryň döredijilik temasy giňelipdir. Temalaryň işleniş usuly hem kämilleşipdir. Söýgi, sosial, watançylyk mazmunly eserler bilen birlikde, daýhançylyga, janly hem-de jansyz tebigata degişli köpsanly eserler döredilipdir. Şahyrlaryň bir topary durmuşy goşgulary, elegiýalary döretmekde aýratyn tapawutlanypdyrlar. XIX asyrdaky döredilen liriki şygrylaryň aglabasy halk aýdymlaryna öwürlipdir. Bu ugurda zähmetkeş halkyň jümmüşinden dörän ussat bagşylar (Sary bagşy, Kel bagşy, Durdy bagşy, Hally bagşy we ş.m.) uly hyzmat görkezipdirler. Şonuň üçin öz wagtynda halk tarapyndan hormatlanan, halkyň söýgüsini gazanan bagşylaryň atlary biziň günlerimizde hem hormat bilen tutulýar.

Myrat Talyby (1766–1848)

Türkmen klassyky edebiýatynyň ösüş taryhyna göz aýlanymyzda, köp sanly talantly şahyrlaryň adyna duşmak bolýar. Olar özleriniň oňat eserleri bilen edebiýatymyzy baýlaşdyrypdyrlar. Edebiýatymyzyň taryhyna belli derejede goşant goşan şahyrlaryň biri hem XVIII asyryň ahyrynda hem-de XIX asyryň birinji ýarymynda ýaşap geçen Myrat Talybydyr.

Magtymgulynyň edebiýat meýdanyny peýda bolmagy, onuň dürli temalarda şygrylar ýazyp, özünden soňkulara ýadygär galdyrmagy halypa şahyryň şagirtleri üçin ajaýyp nusga bolýar.

Talyby beýik şahyryň edebiýatymyzda öňe süren oňat däplerini dowam etdirýär. Ondan döredijilikli peýdalanýar. Edebiýatymyzyň baýlaşmagyna ýardam edýär.

Hakyky şahyr öz halkynyň gözi, gulagy, dili bolmalydyr. Onuň oý-pikiri ni beýan etmelidir. Olaryň arzwularyny durmuşa geçirmek ugrunda ýadawsyz çalyşmalydyr. Hakyky şahyrdan edilýän bu möhüm talaby Talybynyň eserleri belli bir derejede ödäp bilipdir.

Talybynyň eserlerinde adamkärçiligiň iň oňat taraplary: mertlik, jomartlyk, sahylyk, rehimlilik, myhmanparazlyk, watany sömeklik beýan edilipdir. Şeýle hem onuň eserlerinde, Magtymgulynyň döredijiliginde bolşy ýaly, ynsany söýmek, aýal-gyzlaryň mertebesini ýokary götermek, onuň şahsyýetini hormatlamak ýaly oňat pikirler yzygiderli wagyz-nesihat edilipdir.

Talybynyň döredijiliginde ýaşan jemgyýetindäki sosial toparlaryň arasyndaky gapma-garşylyk belli bir derejede görkezilipdir. Onuň eserlerinde eziji synpyň wekilleri, ylaýta-da, ruhanylar rehimsiz tankytlanypdyr, olaryň pyssy-pyjurlyklary paş edilipdir.

Ýokarda görkezilen sebäplere görä, Talybynyň bize galdyran edebi ýadygärligi öwrenilmäge mynasypdyr, edebiýatymyzyň taryhynda degişli orun almaga haklydyr.

Geçmişin gymmatly edebi ýadygärliklerini öwrenmek işinde soňky wagtlarda köp iş edildi. Klassyky edebiýatymyzyň görnükli wekilleriniň ömri we döredijiligi barada birnäçe makalalar, ylmy işler ýazyldy. Olaryň gowy eserleri çap edilip, ýurdumyzyň hemme ýerine ýetirildi.

1917-nji ýyldan ozal Magtymgulynyň goşgulary bilän birlikde, käbir dessanlar (“Şasenem-Garyp”, “Gül-Senuber” we ş.m.) Kazanda, Daşkentde çap edilen bolaýmasa, klassyky edebiýatymyzyň köpüsiniň eserleri ýörite kitap bolup çykmandy. Olaryň eserleri diňe dilden-dile, nesilden-nesle geçip, biziň döwrümize çenli gelip ýetdi. By gymmatly materiallary köpçüligiň arasynda giňden ýaýratmakda bagşylaryň roly az däl. Olar şahyrlaryň eserlerini heňe salyp, aýdym edip aýdypdyrlar. Bagşylar köpsanly goşgulary halkyň aňyna ornaşdyrypdyrlar. Şeýlelik bilen hem ýatkeş adamlar göwünlerinden turan goşgulary ýatda saklap, özlerinden soňky nesle tabşyrypdyrlar. Şeýle ýagdaý bilen şahyrlaryň köpüsiniň eserleri, şol sanda Talybynyň edebi mirasy-da bize gelip ýetipdir. Şeýle hem şahyryň käbir goşgularynyň görnükli rus alymy akademik A. N. Samoýlowiçiň türkmen diline, edebiýatyna, halk döredijiligine, taryhyna degişli toplan materiallarynyň arasynda “Gazaly Talyby-towsifi garrylyk”, “Bu gije” şygryrlarynyň bardygyny aýtmak gerek.

Talybynyň bir goşgusy rewolýusiýadan ozal Magtymgulynyň “Diwany Magtymguly” ady bilen Daşkentde çykan şygrylar ýygyndysynyň ahyrynda ýerleşdirilipdir.

Talybynyň eserler ýygyndysy ilkinji gezek 1941-nji ýylda çapdan çykdy. Bu ýygynyň şahyryň liriki şygryrlaryny öz içine almak bilen birlikde, awtoryň doly bolmadyk “Talyby we Sahypjemal” atly dessanyndan hem birnäçe bölekler ýerleşdirilipdir. Ýygynyň çapa taýýarlan merhum edebiýatçy N. Hojaýew oňat sözbäşy ýazypdyr. Şahyryň ömri we döredijiligi barada ilkinji gezek giňden maglumat beripdir.

Ýokarda agzalan ýygynyň şahyryň oňat eserleri ýerleşdirilipdir. Ýöne welin, käbir başga şahyrlara degişli bolan goşgular hem Talybynyň ady bilen ýygynyň girizilipdir. Mysal üçin, Dostmämmed şahyryň “Ysgaşaly, söwdügim”, Şeýdaýynyň “Peşden aýrylsa” diýen eserlerini görkezmek bolar.

Taryhy çeşmelerden mälim bolşuna görä, Talybynyň ýaşan döwründe türkmen halky dagynyk ýagdaýda ýaşapdyr. Her bir taýpanyň özbaşdak hany bolupdyr. Taýpanyň bütin erk-ygtyýary hanlaryň elinde bolupdyr.

Türkmenleriň esasy köpçüligi gadym zamandan başlap, maldarçylyk bilen meşgullanyp gelipdir. Şeýle-de bolsa türkmenleriň bir bölegi, göçme-gonma halda ýaşamak bilen birlikde, ekerançylyk işini-de alyp barypdyrlar. Maldarçylyk, ondan öňän zatlar türkmenleriň ykdysadyýetiniň esasy çeşmesi bolupdyr. Galla ekilse-de, ekerançylykdan alynýan hasyl ýurtda ýaşayan halkyň islegini doly kanagatlandyryp bilmändir. Şol sebäpden hem türkmen taýpalary açlyk howpunyň önüni almak üçin, gallany Hywadan, Eýrandan getirmeli bolupdyrlar.

Talybynyň ýaşan döwründe türkmen taýpalary Eýran şalary, Buhara emirleri, Hywa hanlary tarapyndan talanyp, horlanyp gelipdir. Ýurtda syýasy taýdan birliğin bolmazlygy, dagynyk halda ýaşalmagy türkmenleri agyr ýagdaýy başdan geçirmäge, kese ýurtly basybalyjylara salgyt-hyraç tölemäge mejbur edipdir. Çakdanaşa zulum, salynýan agyr salgydy tölemek ýerli halka agyr degipdir. Olar ýurduň hemme ýerinde diýen ýaly duşmana garşy gazaply gozgalaň turzupdyrlar, ar-namyslaryny goramak, erk-isleglerini ele almak ugrunda gaýduwsyz göreşipdirler.

1780-nji ýylda Kadyr han türkmenleri hem-de Horasanyň serhedinde ýaşayan beýleki halklary birleşdirip, Eýranyň merkezi hökümetine, hut Agamuhammet şaha garşy göreşipdir. Emma şa goşunlarynyň güýçli ýarag bilen doly üpjün bolanlygy zerarly, türkmenleriň turzan gozgalaňy şowsuz çykypdyr.

1797-nji ýylda Astrabada hem-de gökleňleriň üstünden wassallyga bellenilen Ryzaguly han gajar aradan çykýar. Şol pursatda ýomut, gökleň taýpalary birleşip, Gajar dinastiýasyna garşy güýçli gozgalaň turzup başlaýarlar. Bu gozgalaňy birbada basyp ýatyrmak şanyň Astrabatdaky goşunlaryna başartmandyr. Şonuň üçin hem şa ýene-de 10 müň adamdan ybarat bolan goşuny türkmenleriň üstüne iberýär. Söweşiň ilki başynda türkmenler ýeňiş gazansalar-da, urşuň dowamynda ýenilýärler. Türkmenler onda-da parahat ýatmaýarlar. Olar pursat gelende, ýene gozgalaň edýärler.

Türkmenleriň Gajar dinastiýasyna garşy alyp baran söweşleri birnäçe ýyla çekýär. 1803-nji ýylda hut Fetaly şanyň şalyk eden döwründe hem Gürgen, Etrek

sebtinde ýaşaýan türkmenler onuň salýan agyr salgydyna, Astrabatdaky dikmesiniň elhenç zulumyna tap getirmän, şol ýerdäki taýpalaryň hemmesi gozgalaň edipdirler.

1820-nji ýylda Mazanderanyň häkimi Mämmetguly Mürze Bamyda, Börmede ýaşaýan türkmenleriň üstüne çozuş edip, parahat oturan ilaty gyryp, köp mukdarda olja alypdyr.

Eýranly taryhçylaryň ýazmagyna görä, 1832-nji ýylda Horasynyň häkimi Abbas-Mürze Saragtdaky türkmenleriň üstüne talaňçylykly çozuş edýär, ol ýerli ilatdan köp mukdarda galla, at, olja alypdyr hem-de 3 müň öýlini Maşada zor bilen göçüripdir.

Dagynyk türkmenleri ezmekde Eýran şalarynyň bäsdeşleri Hywa hanlary, Buhara emirleri hem kem galmadyrlar. Olar-da öz nobatynda türkmen taýpalaryny horlap gelipdirler.

Buhara emiri Şamyrat Welnamy, ençeme ýyllap söweşden soň, Maryny basyp alýar. Soltanbendi bolsa weýran etdirýär. Murgap sebtinde ýaşaýan ilaty ekerançylyk işi bilen meşgul bolmakdan mahrum edýär. Soň onuň ogly Mirhaýdar hem Lebap töwreginde ýaşaýan türkmenlere azar baryny berýär.

Görnükli watançy şahyr Seýdiniň ýazan setirleri zalym emiriň türkmenlere garşy ýowuz syýasat ýöredenligine aýyk şaýatlyk edýär.

Görnükli türkmen şahyry Myrat Talyby XVIII asyryň ikinji ýarymynda takmynan, 1766-njy ýylda Gökdepe etrabyň töwreginde garyp maşgalada eneden bolupdyr. Şahyryň ady Myrat bolup, Talyby onuň edebi lakamydyr. Talybyň ene-atasynyň ady bize belli däl. Ýöne welin, şahyryň asly teke taýpasynyň amaşa bölüminiň zereň diýen tiresindendigi barada Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Golýazmalar institutynda saklanýan materiallaryň arasynda maglumat bar.

Ol ýaşlygyny Gökdepe sebitlerinde geçirip, başlangyç bilimi öz obalaryndaky mekdepde alypdyr. Talybyň mollada okanlygy barada onuň “Talyby we Sahypjermal” atly dessanynda şeýle maglumat berilýär:

“Talyby bu sözüni tamam etdi. Erse, ondan soň şähre ýetişdi. Şäherde bir molla bar erdi. Ol şol mollanyň hyzmatyna bardy. Baş-alty gün ylym tähsil kylaýyn, göwnümi güýmäýin diýip, molladan sapak alyp ýördi” diýen setirler bilen birlikde, mollanyň Talyba ýüzlenip:

«Bu ne söwdadyr, Talyp,
Ne ýar boldy, ýar diýeniň.
Ylym, tähsilden galyp,
Haýyp, bu ýanyp, köýeniň»

diýen setirleri hem tassyklaýar. Emma onuň soň niredede okanlygy, haýsy medresede ýerleşenligi barada maglumat ýok. Talybyň medresede okamaga mümkinçiligi bolmasa-da, onuň özbaşdak bilimini artdyranlygyny şahyryň eserlerinden görmek bolýar.

Talyby türkmen edebiýatyny, halk döredijiligini öwrenmek bilen birlikde, Gündogar edebiýaty bilen hem tanşypdyr. Ony şahyryň bize galdyran edebi mirasyndan görmek kyn däl. Mysal üçin, şahyryň eserlerinde duş gelýän görnükli adamlaryň ady hem-de meşhur dessanlaryň, poemalaryň baş gahrymanlarynyň adynyň ýatlanmagy ýokarda aýdanlarymyzy tassyklap biler:

... Ýa şyh Attar weli, ýa Allaeddin,
Bize bir ýaranlyk eder gününidir.

ýa-da

Aşyklaryň ussady men,
Wagty säheriň bady men,
Şol Şiriniň Perhady men,
Başy bilen daglar gazan.

... Men bir bagyň nahalyýam,
Mežnun dek aşygy Leylim.

Bulardan başga-da, Talybynyň sygyrlarynda Wamygyň, Gülşanyň, Warkanyň, Uzranyň atlaryny hem görmek bolýar.

Talyby ýaş wagtlarynda obadaşlaryndan özi ýaly garyp maşgalanyň Totujemal atly gyzyny söýüpdür. Birnäçe kynçylykdan soň, bu iki söýgüli biri-birine gowşupdyr. Talyby onuň bilen uzak wagt bile ýaşapdyr. Olardan bir ogul dünýä inipdir. Talyby “Ýardan aýryldym” atly elegiýasyny aýalynyň aradan çykanyna bagyşlap ýazypdyr.

Arzy-halym beýan etsem, ýaranlar,
Alla jübüt eýlegen ýardan aýryldym,
Bu pelegiň süteminden, jebrinden,
Gaşy keman, zülpi tardan aýryldym.

Talyby döwrüniň atly bagşylaryndan biri bolupdyr. Ol toý-tomaşalarda aýdym aýdypdyr. Talyby ömrüniň köpüsini önüp-ösen ýeri bolan Gökdepe töwereginde geçiren hem bolsa, ol bagşyçylyk edeni üçin Türkmenistanyň dürli künjeklerine aýlanypdyr. Hywa hem barypdyr.

Şahyryň gezendeligini, köp ýerlerde bolandygyny onuň:

«Talyby diýr, gezdim çendan jaýlary,
Beýhuda ötürdim, günü-aýlary»

diýen setirleri-de görkezýär.

Talyby satirik şahyr Kemine, “Gül-Bilbiliň” awtory Şabende hem-de Molanepes bilen tanşypdyr. Olar bilen aragatnaşykda bolupdyr.

Talyby 82 ýaşa golaý ýaşap, takmynan, 1848-nji ýylda aradan çykypdyr.

XVIII–XIX asyr türkmen edebiýatynda Myrat Talybydan başga-da ýene Myrat atly şahyryň adyna duşmak bolýar. Mysal üçin, ärsarylaryň arasynda önüp-ösüp,

soň gökleňleriň arasynda ýaşan Aşyk Myrat atly bir şahyryň bolanlygy bize belli, Aşyk Myrat şahyr Nediriň, molla Öwez şahyryň, Gylyç şahyryň, Begim şahyryň döwürdeşidir.

Talyby özüniň döreden oňat eserleri bilen türkmen klassyky edebiýatynda görnükli orny eýelemäge hakly şahyrlarymyzyň biridir. Ol birnäçe liriki eserleri bilen birlikde, “Talyby we Sahypjema!” atly dessanyny hem ýazypdyr. Talyby sada dilde, ýeňil stilde, dürli formada, söýgi, öwüt-nesihat, sosial-deňsizlik, watany söýmek, satiriki, durmuşy hem-de dini häsiýetli eserler ýazypdyr.

Gündogar edebiýatynyň ösüş taryhyna göz aýlanyňda, söýgi temasyňyň giňden işlenendigini görmek bolýar.

Ýöne söýgi hakynda pikir ýöretmekde iki ugur ýüze çykyldy. Şahyrlaryň birnäçesi eserlerinde hakyky söýgini wasp etmän, özleriniň “magşuk” diýip hasaplanýan zadyny, ýagny tebigatda bolmadyk “hudaýy” göz önünde tutupdyrlar. Olar “hudaýa” aşyk bolmak bilen, özleriniň hyýallarynda oňa ýakynlaşmagy maksat edinipdirler. Söýgi hakynda ýöredilýän bu zeýilli pikirler ynsany umytsyzlyga, terkidünýälige, hereketsizlige alyp barýar. Ol pikir adamlary synpy göreşden el çekmäge, agalyk ediji synpyň buýrugyny ýerine ýetirmäge ündeýär. Gündogar edebiýatynyň käbirinde öňe sürülýän bu pikir türkmen klassyky edebiýatyna hem täsir edipdir. Mysal üçin, Gaýybynyň käbir gazallarynda, aýry-aýry şahyrlaryň birnäçe şygrylarynda bu täsiri açyk görmek bolýar.

Emma ýokarda agzalan ugurdan başga-da, Gündogar edebiýatynda, şol sanda türkmen klassyky edebiýatynda hem hakyky ynsany söýmek, real söýgini wasp etmek ugry bolupdyr. Magtymgulyň, Seýdiniň, Keminäniň, Zeliliniň, Mollanepesiň, Mätäjiňiň ençeme yşky-liriki şygrylary hakyky ynsana bolan çäksiz söýgi barada ýazylypdyr.

Beýleki şahyrlarymyzyň döredijiliginde bolşy ýaly, Talybynyň eserlerinde hem söýgi lirikasy ep-esli orun tutupdyr. Onuň bu temada ýazan şygryrlarynyň köpüsi öz şahsy söýgüsine degişlidir.

Türkmen edebiýatynyň halypasy Magtymguly Pyragy söýgi temasynda “Hökümlü”, “Gözel sen” ýaly birnäçe şygrylar döredipdir. Ol ýaşan jemgyýetinde ezilip, horlanyp gelen aýal-gyzlara adam hökmünde garamagy nesihat edipdir. Olaryň şahsyýetini ýokary götermek ugrunda çalyşypdyr. Magtymgulyň bu asylyly pikirini XIX asyr türkmen edebiýatynyň görnükli wekilleri Kemine, Seýdi, Zelili we beýlekiler goldap, aýal-gyzlary öwüp, ençeme oňat liriki goşgular döredipdirler.

Talyby hem döwrüniň zähmetsöýer aýal-gyzlarynyň içki duýgusyny, daş keşbini teswirläp, köpsanly şygrylar bilen birlikde, bitewi bir dessan-da ýazypdyr. Şahyryň “Garagöz gelin”, “Bu jeren”, “Ýadyma düşdi”, “Rowaýat eýle”, “Gatmaga geldim”, “Enegül” ýaly birnäçe goşgulary söýgä bagyşlanyp ýazylypdyr. Olaryň köpüsi halk aýdymyna öwrülipdir, biziň döwürümüzde hem aýdylýar.

Talyby “Gözüňde bolsun” atly goşgusynda aýal-gyzlara mynasyp bolan sypatlary, häsiýetleri belläp, şeýle ýazýar:

Mundan gider bolsaň, Mämmetnur gardaş,
Bize bir şeýle ýar gözüňde bolsun.
Garyçgaý sypatly, laçyn bakyşly,
Bize bir şeýle ýar gözüňde bolsun.

Şahyr aýal-gyzlaryň daşky keşbiniň görmegeýligi bilen birlikde, oňat häsiýetli, edepli-ekramly bolmaklaryny halaýar. Bu pikir onuň eserleriniň ençeme setirlerinde gaýtalanýar. Şol sebäpden hem ol gelin-gyzlaryň şirin dilli, mylakatly bolmaklaryna aýratyn üns berýär:

Niçe gündür düşdüm ýaryň yşkyna,
Men aşygam gylygyna, hulkuna,
Leýliniň yşkyna, gezen ýoluna,
Mežnun kimin gezsem, ýoluň Enegül.

ýa-da

Kepder topuk bolsun, alma ýañakly,
Pisse dahan bolsun, ýuka dodakly,
Şirin sözli bolsun, badam gabakly,
Bize bir şeýle ýar gözüňde bolsun.

Talyby aşyk bilen magşugyň biri-birine wepaly bolmagyny, sözleriniň üstünde berk durmaklaryny talap edýär. Şahyryň bu pikirini onuň “Rowaýat eýle” atly sygryndaky setirlerden görmek bolýar:

Gaşyňa wesme çekilsin, gabagyň belli bolsun.
Kiptiň belent gurulsyn, uzyndan edilli bolsun,
Käkileriň towlansyn, buýrasy telli bolsun,

Gel, wadaňy birge goý, ykraryň belli bolsun,
Şol wadadan dönmezge, mähzer rowaýat eýle.

Şahyryň ýaşan döwründe aýal-gyzlar erk-ygtyýarsyzdy, olar her taraplaýyn kemsidilýärdi, hatda mal hökmünde satylmak bilen şahsyýetleri hem peseldilýärdi. Diniň, urp-adatýň güýçli höküm sürýän döwründe şahyr aýal-gyzlaryň mertebesini ýokary götermeklige çalşypdyr. Ol ellerinden dür seçilýän aýal-gyzlary sözde hökümlü soltanlar, dabaraly şalar bilen bir hatarda goýýar:

Gül bergiňe meňzemiş, dilber seniň ýañagyň,
Heý habaryň barmydyr, balmy, şeker dodagyň,

Bende saňa arz eýläň, salarmy sen gulagyň,
Arzym budur, çaň bolar, basma ýere aýagyň,
Didäm üzre ýol salyp, bolgul gözel rowana.

ýa-da

Köýünde sergezdanam, hiç rehim ýok sende,
Yşk halym harap etdi, ygtyýarym ýok mende,
Sen bir hökümlü soltan, men bir gapyňda bende,
Munda köňlümi alsaň, jaýyň jennet döwranda,
Hijran tohum janynda, ekdiň gara göz gelin.

Şahyryň aýal-gyzlara bolan bu oňat garaýşy, onuň dessanynda hem gaýtalanýar.

Emma ýokarda agzalan pikir bilen birlikde, onuň ýaramaz gylykly aýallary ýazgaran setirlerine-de duşmak bolýar:

Söğüşip äri bilen hiç bolmagaý öýde bam

ýa-da:

Ärini gözden salyp, nämähreme ýardyr heleý

Talybynyň yşky-lirikasynda öňe sürülýän esasy pikir erkana ýaşawyşda parahatçylykly maşgala durmuşyny gurmak, maşgalada agzybir ýaşamakdyr.

Türkmen klassyky edebiýatynda terbiýeçilige degişli köpsanly eserler döredilipdir.

Magtymgulynyň:

«Sözümni diňlese, bir bilen, belke,
Myradym-nesihat etmekdir halka...»

diýen setirleri beýik şahyryň terbiýeçilige aýratyn üns berenligini görkezýär.

Türkmen şahyrlary, şol sanda Talyby hem döwrüniň terbiýeçisi hökmünde orta çykýar. Ildeşlerini adamkärçilige, oňat gylyk-häsiýetlilige, halka, watana wepalylyga çagyryar. Şahyryň ençeme goşgulary şu möhüm meselä degişlidir. Ýazyjy, şahyr-psiholog bolmalydyr, ol adamlaryň psihikasyny oňat öwrenmelidir. Talyby döwürdeşleriniň häsiýetini, jemgyýetde özlerini alyp barylaryny belli bir derejede öwrenipdir.

Talybynyň öwüt-nesihat häsiýetli goşgularynda, esasan, mert bilen namardyň psihiki aýratynlygy görkezilýär.

Şahyr halkyny, ilini ýürekden söýeni üçin, watany goraýjy gahryman ýigitleri terbiýelemäge çalyşýar, mert bilen namardy saýgaryp, bu iki tipdäki adamlary biri-birinden düýpgöter tapawutlandyryar.

Talyby arly-namysly edermen ýigitleri ýurdunda görmek isläpdir. Şol sebäpden hem şahyryň “Ýarasmaz”, “Döwran ýoluksa” ýaly sygyrlary mertlige, namartlyga bagyşlanylyp ýazylypdyr.

Şahyr “Ýaraşmaz” atly şygrynda:

«Eý ýaranlar, bir mert bile namarda,
Ýow ýerde ýoldaşlyk bile ýaraşmaz»

diýip, mert bilen namardyň arasyndaky tapawudy görkezýär.

Görşümiz ýaly, şahyr bigaýratlary, hümmetsiz biweçleri ýazgarýar, il içinde masgaralaýar. Ol göreldeli batyr ýigitleri alkyşlaýar. Talyby:

«Ýigit ger bolsa hümmetsiz,
Hejer pent eýlemez otsuz,
Ozalda bolsa gaýratsyz,
Ony hiç düzeltmek bolmaz»

diýmek bilen, terbiýe meselesine özüçe garaýar. Onuň pikirçe, adamlarda bar bolan häsiýetler olaryň dogabitdi döreýşi ýaly, ömürleriniň ahyryna çenli üýtgemän durýar. Şahyr adamlaryň fiziki taýdan özgerişi ýaly, olaryň gylyk-häsiýetiniň-de durmuşyň özgermegi bilen üýtgeýänligine göz ýetirip bilmändir.

Talyby gybatkeşleri, jaýsyz sözleýän ýaňralary tankytlaýar. Ol bu tipdäki adamlary halamaýar:

Amanat jan çyksa aýrylar tenden,
Peýda birle dostluk bolmaz hiç kimden,
Gähi gybat, ýalan sözlän adamdan,
Adamlaryň tilsiz, laly ýagşydyr.

ýa-da:

Akyl bolsaň, habar algyl özünden,
Dünýä kerwen geler, geçer, gözünden,
Märeke de jaýsyz sözlän sözünden,
Öwüsýän dünýäniň ýeli ýagşydyr.

Talyby öwünjeňleri, gorkaklary hem tankytlaýar:

Niçeler bar özün öwer,
Ýowa ýetmän, ýarag döwer,
Asly namart, gaçga, kowa,
Barmaz ol merdan ýoluksa.

Şahyryň bu goşgusyny okanyňda, Zeliliniň:

«Ýow görse, namart ýüz öwir,
Ýoldaşlarna ýaragyn bir,
Saglygym ýok, gaýdaýyn diýr,
Öýden çykar ýel biläni»

diýen setirleri göz önüne gelýär.

Talyby mertler, namartlar hakyndaky pikirini jemläp:

Talyby diýr, mert adamyň,
Agy-garasy didämiň...

diýen setirlerinde, onuň dogumly, mert adamlary gowy görenligini görmek bolýar.

Şahyryň eserlerinde myhmanparazlyk, dostluk, goňşy bilen mylakatly ýaşamak ýaly pikirler hem bar.

Talyby beýik şahyr Magtymgulynyň eserlerinden hem-de satirik şahyr Keminäniň döredijiliginden, onuň hut şahsy göreldesinden ugur alyp, ýaşan jemgyýetindäki adalatsyzlygy paş edýär.

Gündogaryň käbir köşk şahyrlary şalardan sylag-serpaý almak umydy bilen olary öwseler, halkyň jümmüşinden çykan şahyrlar şalary, soltanlary ýazgarypdylar.

Türkmen edebiýatynda hem şalary iki tipde hasaplamak däbi bolupdyr. Azadynyň “Wagzy-azat” poemasynda iki tipdäki soltanlar hakynda söhbet edilýär. Zalym şalar ýazgarylýar. Türkmenleriň arasynda köşkli, köpsanly goşunly, wezir-wekilli şalar bolmandyr. Emma welin, eziji synpyň wekilleri bolan han-begleriň, işan-mollalaryň, kazy-pirleriň bolandygyny inkär etmek bolmaz.

Ýurtda agalyk süren han-begleriň köpüsi ýerli ilaty kese ýurtly basybalyjylaryň kömegi bilen talan bolsalar, birnäçesi özüniň güýç-kuwwatyna daýanyp, zähmetkeşleri ezip gelipdir. Ruhanylar topary bolsa, köplenç halatda, ezijileriň tarapyny tutup, zähmetkeşleriň ezilmegine ýardam edipdirler.

Eziji synpyň toparlarynyň ýaşayşy bilen ezilen zähmetkeşleriň ýaşayşynda örän uly tapawut bolupdyr.

Magtymgulynyň:

«Kim nan tapmaz iýmäge,
Kim don tapmaz geýmäge,
Kim ýer tapmaz goýmaga,
Kim tirme şaly gözlär»

diýen setirleri ýokarda aýdylan pikiri tassyklaýar.

Talyby şol jemgyýetdäki ýüze çykan çylşyrymly garşylyklara, sosial-deňsizlige düýpli düşünmändir, onuň sebäplerini doly bilmändir diýmek bolar.

Ol durmuşda göze ilýän hadysalary görüp, pulsuz, malsyzlar bilen barly adamlaryň ýaşayşynda uly tapawudynyň barlygyny görüpdir. Ol garyplaryň agyr ýagdaýyna gynanypdyr, olara raýdaşlyk bildiripdir.

Satirik şahyr Kemine “Garyp”, “Garyplyk” diýen çeper eserler bilen garybyň durmuşyny, içki duýgusyny görkezen bolsa, Talybynyň hem “Garyplyk” diýen şygry dosty Keminäniň pikirini tassyklaýar.

Talybynyň “Garyplyk” diýen şygrynda garybyň agyr durmuşy, içki duýgusy, oý-pikiri, gaýgy-hasraty örän oňat beýan edilipdir.

Eger-de Kemine:

«Günde müň gussam bar ýüz elem bilen,
Derdimiň baryndan beter garyplyk»

diýip, özüniň şahsy durmuşynyň üsti bilen bütün özi ýaly garyplaryň pikirini görkezen bolsa, Talyby-da:

«Pelek, senden bir şikaýat edeýin,
Gün-günden sürünip geldi garyplyk.
Budur arzy-halym, saňa aýdaýyn,
Ygtyýarym goldan aldy garyplyk»

diýmek bilen, şahyr garyplyk zerarly erk-ygtyýaryny elinden aldyryp, islän arzu-wyna ýetip bilmändigini aýdyň görkezýär.

Şahyr bu goşgusynda “asty düşeksiz”, “ýürek dagly”, “sözi ile sygmaýan” garybyň ýagdaýyny örän ýerlikli, anyk suratda görkezmegi başarypdyr:

Asty düşeksizdir, ýürek daglydyr.

ýa-da:

Deň-duşy görende, gaýra teser sen,
Ýoksullyk ýat edip, içiň gysar sen,
Sözüň ile sygmaz, özüň ýeser sen,
Hemme dertden ýaman boldy garyplyk.

Talyby “Garyplyk” atly şygrynda garybyň durmuşyny janly suratda beýan etmek bilen barabar, baýlaryň häsiýetini-de anyk bermegi başarypdyr:

Baýlyk el kiridir, ýuwulsa gider,
Garyba açlykdyr, zäherden beter,
Barly el uzatsa, her ýana ýeter,
Golum baglap, bagrym dildi garyplyk.

Şeýle-de bolsa, ol geljege umytly garapdyr. Şahyr garyplygyň hem zähmet-keşleriň üstünden sowuljakdygyna ynanypdyr:

Talyby diýr, köňlüm, gamly bolmagyl,
Zynhar, alla adyn dilden salmagyl,
Görümsiz baýlardan umyt kylmagyl,
Bir zaman eglenmez, geçer garyplyk.

Işan-mollalary tankytlamak, olaryň ikiýüzlüligini paş etmek meselesi halk döredijiliginde, klassyky edebiýatymyzda, dessanlarda hem bardy. Şeýle hem beýleki halklaryň edebiýatynda-da görmek bolýar. Talybynyň döredijiliginde hem ruhanlylar tankytlanýar. Talyby bu tema degişli ýazan şygrylarynda Magtymgulynyň:

«İşanlary her gapyda tapylar,
Mollalarna ýok myjabat ýapylar,
“Öwlüýä men” diýip, jögi sopular,
Gygyryp, asmana böke başlady»

diýen setirlerinden ugur alyp:

«... Tezwir üçin tesbi, hasa, peşleri,
Elmydam aldamak pälleri bardyr...»

«Daşlaryn ak eýläp, içleri gara,
Milletiň ýüregne salýarlar ýara,
Ýagşy görenleri han bilen töre,
Mekir eýleýen süýji tilleri bardyr»

diýmek bilen, hilegär işan-mollalaryň tüýs bolşuny ussatlyk bilen görkezipdir. Şahyryň:

«Hakykat sözleşem, hazraty işanlar,
Nadana ýüz tüýsli ýollary bardyr...»

ýa-da:

«İşan, şyhdan çykdy hiläniň gözi...»

diýen setirlerinden görnüşine görä, belanyň körügi işan-mollalardyr.

Talybynyň, agzalyp geçilen temalarda ýazan şygrylary bilen birlikde, dini, durmuşy we degişme häsiýetli goşgulary hem bar.

Talybynyň dessany halk köpçüligine giňden ýaýrandyr. Onuň ýeke-täk doly bolmadyk nusgasy golýazmalar fondunda saklanýar. Dessanyň doly görnüşiniň elimize düşmänligi zerarly, ýygynnda ony tutuşlygyna almak mümkin bolmady. Ondan aýry-aýry goşgular alyndy.

Dessan söýgi temasyna degişlidir. Onda şahyryň özi baş gahrymanyň rolunda hereket edýär. Dessanda hereket edýän gahrymanlar, umuman, hakyky adamlardyr. Onda toslama, hyýaly obrazlar ýok diýen ýalydyr.

Dessanyň esasy gahrymanlary zähmetkeş halkdyr. Dogry, eseriň bir epizodynda patyşa hem gatnaşýar. Emma ol Şaapbas, Babahan ýaly zalym şa däl. Elbetde, bu–şahyryň arzuwy. Şalar hiç wagt adyl bolup bilmezler. Olar haky talaman, baýlyklaryny artdyrmak oňmazlar. Dessanda Talyby, Sahypjemal, bagban, balykçy, nanbaý, balykçynyň gyzy we başga birnäçe gahrymanlar hereket edýärler.

By dessana gatnaşýan bagban “Zöhre-Tahyr” dessanynda hereket edýän Hasan sugluň tersine goýlupdyr. “Talyby we Sahypjemal” dessanynda bagban aşyk-magşuklara kömek edýär. Talyba dogry ýol salgy berýär. Talybynyň dosty Mämmetguly hem oňa kömek edýär.

Dessanda Sahypjemalyň obrazy örän oňat berlipdir. Ol edermen, gaýratly, batyr gyz. Onuň häsiýetleri belli bir derejede Saýathanyň obrazyna ýakyndyr.

Talybynyň eserleriniň dili sada, düşnükli. Şahyryň eserlerinde halk nakyl-lary köp duş gelýär;

Ýalkasa ýaz, gargasa gys...

Är-ärden görelde alar,
Päli ýamandan set galar.

Arwananyň ýüki galmaz, meger, hatarda ner bolsa.

Abdysetdar kazy

Abdysetdar kazy 1820–1880-nji ýyllarda ýaşap geçipdir. Ol Keletede eneden bolup, ömrüniň köp bölegini Hywa sebitlerinde geçirýär. Şahyryň “kazy” lakamy kesp-käri bilen baglanyşykly, ol Hywada 7 ýyl kazyçylyk edipdir. Şahyryň biziň günlerimize gelip ýeten ýeke-täk eseri “Jeňnama” (“Tekeleriň uruş kyssa kita-by”) poemasy 1862-nji ýyl töwereginde ýazylýar. “Jeňnama” atly poema türkmen halkynyň örän gymmatly edebi miraslarynyň biri. Ol durmuşda bolan adamlary we anyk wakalary dogruçyl beýan edip, taryhy hakykaty dikeltmekde gymmatly çeşme bolup durýanlygy üçin ähmiýetlidir.

Abdysetdar kazynyň “Jeňnama” poemasy iki bölümden ybarat. Birinji bölüm-de Nasreddin şanyň talaňçy goşunyna Japarguly hany serkerde edip, 1858-nji ýyl-da türkmenleriň üstüne ýollaýşyny we türkmen tire-taýpalarynyň Nurberdi hanyň ýolbaşçylygy astynda birleşip, kül-peýekun edişini beýan edýär. Bu bölümde Ýagşy Mergen, Öwezli Tentek, Durdy han, Paly mergen, Çopan kir, Gülten beg, Eşrep, Çary, Mahmyt işan ýaly türkmen ýigitleriniň gahrymançylykly söweşleri öz beýanyňy tapypdyr. Mākām ýaraglanan köpsanly goşunyň Garrygalanyň töwe-reginde bolan söweşde ýeňlenine namys edip, Nasreddin şa täzedan goşun düzüp başlaýar. Ol Hemze Mürzäniň ýolbaşçylygyndaky goşuny 1861-nji ýylda Marynyň üstüne iberýär. Gowşut hanyň baştutanlygynda basybalyjylaryň agyr goşuny ýer bilen ýegsan edilýär. “Jeňnama” poemasyň ikinji bölümü bu waka bagyşlanýar, türkmenleriň gaýduwsyzlygy, gazanan ýeňşi, merdana ýigitleriň watansöýüjiligi dabaraly suratlandyrylýar. Eseriň ikinji bölümü Hally, Öwez han, Gylyç Gapan, Oraz han, Agaly, Täçli miräp, Soltan, Pazyly beg, Täç Gök, Mämmet şyh, Baýguly Ahmet, Sopy Mergen, Agajan, Hojanepes, Mämmetryza, Berdi ýaly halk gahrymanlarynyň atlaryny, söweşlerini şan-şöhret bilen besleýär.

Abdysetdar kazynyň “Jeňnama” atly poemasy 1858-nji we 1861-nji ýyllarda Nasreddin şanyň Türkmenistanyň üstüne gurnan basybalyjylykly ýörişlerini we türkmen halkynyň oňa beren gaýtawullaryny köp derejede hakykata kybap, öz bolşunda beýan edýän ýeke-täk hem edebi, hem taryhy uly eserdir. Poemada türk-

men tire-taýpalaryny birleşmäge, agzybirlişe çagyran pikirler Nurberdi hanyň obrazy arkaly juda jaýdar beýan edilipdir. Taryhy wakalaryň dogruçyl beýany, adam atlarynyň hakykatda bolşy ýaly getirilmegi eseriň ähmiýetini şu günler-de ýokarlandyran sypatlarynyň biridir.

«Jeňnamanyň» ýazylan döwri türkmen halkynyň Nasreddin şa we onuň ýerli dikmelerine garşy aýgytly göreşe galkynan döwri bolup häsiýetlenýär. Eger-de asyryň başlarynda Hazar deňzinden başlap Murgap oazisi aralykda heniz mäkäm oturymlylyga geçip, sosial-ykdysady taýdan berkemedik halkyň syýasy erki Hywadyr Buhara hanlyklaryna bagly bolan bolsa, 40-njy ýyllardan başlap aýgytly syýasy öwrülişikler halkyň aňynda özbaşdaklyk ugrundaky milli duýgusyny oýarypdy. Murgap, Tejen, Gürgen oazislerinde we Ahal etraplarynda oturymlylygyň masştablaýyn häsiýete öwrülmeği hanlyk hakdaky pikiri has hem ösdüripdi. Maryda Gowşudyň, Ahalda Nurberdiniň hanlygy güýjap başlapdy. Ownuk tire hanlarynyň özakymlaýyn suratda merkezleşip barýan bitewi hanlaryň daşyna jebisleşmek prosesi gidýärdi. Döwür harby jebislik diýen ideýany orta çykarypdy. Şol jebisligiň kuwwatyny halk öz gözi bilen gördi. Ol 1855-nji ýylda Hywa hany Mädeminiň 30–40 müň esgerli goşunyny Marynyň eteginde derbi-dagyn etdi. Indiki mesele Ahal we Mary hanlaryny birikdirmekden ybaratdy. Şeýlelikde, döwlet döretmegiň syýasy esasy tutulyp bilinjekdi. Şu ýagdaýy goňşy hökümdarlar: Eýran şasy Nasreddinem, Hywanyň täze hany Seyitmuhammedem görüp otyrdylar. Üstesinde aralykda duran ummasyz giden ykdysady baýlygy iki hökümdaryň hem elden gideresi gelenokdy, biri-birinden gabanýardylar. Şeýlelikde, uruş gutulgysyz çykalga bolup durdy. Şol urşy hem ilki bolup Nasreddin şa başlady. Ol hersi 40 müň esgerden ybarat bolan iki ýöriş geçirdi. Olaryň birinjisi 1858-nji ýylda Garrygalanyň üstüne sürüldi. Oňa Horasanyň Astrabat häkimi Japarguly başlyklyk etdi. Ikinji ýöriş Nasreddin şanyň agasy Hemze Mürze tarapyndan 1861-nji ýylda Marynyň üstüne geçirildi. Ýörişleriň ikisi hem basybalyjy duşman üçin şowsuz gutardy, olar agyr ýitgiler çekip, it masgarasy bolup ýeňildi. Şol söweşlerden soň Nurberdi han Marynyň hany diýip yglan edildi. Göräýmäge, bitewüleşmek prosesi gutaran ýaly. Emma jebislik we bitewülik prosesi şol ýeňişler bilen hem diňe isleg bolup tamamlanypdy. Geleňsizlik halky ýene-de Hywanyň garamagyndaky welaýata öwrüpdü.

“Jeňnama” poemasyň mazmunyny, ine, şu iki urşuň wakalary düzýär. Abdysetdar şu iki jeňiň döwründäki halkymyzyň söweşjeňlik ruhuna syýasy taýdan baha beripdi, şahyrana güýjüniň yetdiginden janlandyrypdy. Taryhy poemanyň öz çeperçilik talaplary bar. Ol taryhy faktlardan gaty bir daşlaşmaýar, ýöne diňe bir faktlaryň ýygındysyna öwrülmeýär. Ol taryhy söweşleriň aýgytly belli pursatlaryny faktlaryň hem çeper fantaziýanyň utgaşygy bilen janlandyrýar. Eseriň gahrymanlary taryhy şahslar bolup, şahyr şolaryň belli bir pursatdaky gahrymançylygyny ýa tipleşdirýär, ýa-da ideallaşdyrýar. Olar çeper obraza öwrülýärler. Getirilýän taryhy faktlar bolsa, gury hasabat bolman, obrazyň häsiýetini açmaga hyzmat edýärler.

Abdysetdar, ine, taryhy poemanyň şu çeperçilik däbini kemsiz özleşdiren şahyr bolupdyr.

Nasreddiniň iki ýörişiniň dokumentleri-buýruklary, permanlary harby görkezmeleri uruş strategiýasy, garaz, şuna meňzeş resmi faktlar bilen Abdysetdaryň asyl işi ýok. Tersine, şahyr agyr taryhy hasraty öz ruhy dünýäsinden geçirmek bilen Nasreddin, Japarguly, Nurberdi, Gowşut han ýaly taryhy şahslary çeper obrazlar hökmünde poema salmagy maksat edinipdir. Şolaryň obrazlary arkaly döwrüň wajyp ideýalaryny açmaga synanypdyr.

Poema žanrynyň klassyky poeziýada möwritini geçirip ýören döwründe onuň şeýle ägirt nusgasynyň döremegine näme sebäp bolup biler? XIX asyryň ortalarynda Günorta Türkmenistan hut şu žanryň döremegine sosial-taryhy şert döretdi. Garrygaladan başlap, tä Murgap oazisi aralykda ýaşayan türkmenleriň erkinlik, baknaçylykdan çykmak ugrundaky aýgytly göreşiniň etapy başlandy. Eýran bilen Hywa aralygynda ikitaraplaýyn talaňa düşen halkyň göreş hyjuwy, watançylyk pafosy ýokary kaddyna ýetdi. Degnasyna deglen halk gahrymançylyk ruha ýugruldý. Şeýdip, edebiýatyň öňki žanrlary täzeden janlanmaly boldy. Eposçylyk dăp-harby gahrymançylyk dessan ýa-da taryhy poema döretmelidi. Bu, biziň pikirimizçe, wagtlaýyn zerurlyk dăl-de, hut taryhy zerurlykdy. Göreş, batyrlyk, gaýduwsyzlyk, zalymlyk, basybalyjylyk, baknaçylyk, köşk hilegärligi... ýaly döwrüň öňe çykan häsiýetlerini, ideýalaryny diňe şu iki žanr arkaly açyp boljakdy. Ine, “Jeňnamanyň” döremeginiň taryhy sebäpleri şundan ybaratdy. Poemanyň gahrymanlarynyň hersiniň öz gulluk edýän ideýasy bar. Eseriň baş ideýasy basybalyjylygy, ganhorlugy, baknaçylyk syýasatyny ýazgarmakdyr. Şu ideýany açmak üçin şahyr Nasreddiniň obrazyny örän janly işläpdir. W. G. Belinskiý “Taryhy durmuşyň mazmunyny faktlar dăl-de, ideýalar düzýär” diýip belleýär. Şu jähetden seredilse, “Jeňnamanyň” döredilen döwründe türkmen halkynyň durmuşynda haýsy ideýalar meşhurdy we «poema taryhy faktlar giripmi ýa-da taryhy ideýalar?» diýen kanuny soragy goýup bolar. Bu döwürde, durmuşda düýpli syýasy gapma-garşylyk köpdi hem-de halkyň önünde çözülmeli mesele köpelipdi. Ine, şol meseleler hem wajyp ideýalary keserip goýupdy. Keseki feodal döwletleriň arasynda raýatlyk barada syýasy dawataryň güýjân döwründe, türkmen üçin baş ideýa bolup watany goramak, agzybirlik we bitewi harby güýç edinmek ideýasy orta çykypdy. Bu ideýa gutulgysyzdy hem-de gaty çalt çözülmegini talap edýärdi. Çünki baknalyk ýa-da gul bolmak howpy abanyp durdy. Ine, Abdysetdaryň poemasynyň gymmaty şu ýerden gözbaş alyp gaýdýardy. Ol taryhy wakalary bolşy-bolşy ýaly edip gaýtalap berýän, ideýasyz bir taryhy ýa-da ylmy eser ýazmady-da, hut türkmeniň durmuşyndan syzylp çykýan ideýalary açmaga üns beripdir.

Öweztagan Kätibi

(1803–1881)

Edebi ösüşiniň belli bir taryhy döwründäki ösüşiniň töwerekleýin seljerilmegi üçin, oňa dahylly bolan her bir döredijilik şahsyýetiň edebi mirasynyň öwrenilmegi zerurdyr. Şu nukdaýnazardan, edebi ösüşiniň ösüş gerimini Öweztagan Kätibiniň çeper mirasyndan XIX asyrdaky üznelikde göz önüne getirmek mümkin däl. XIX asyryň adygan şahyrlarynyň biri bolan Kätibiniň şygryýeti döwrüň öňe çykaran möhüm meseleleriniň aýdyň şöhrlenmesi hökmünde yz galdyrdy. Onuň döredijiligi özüniň jemgyýetçilik mazmuna ýugrulanlygy, şahyryna pikire hem ideýa eýlenendigi bilen aýratyn ähmiýete eýedir.

Şahyryň ömri

Öweztagan Kätibiniň ömür ýoluny öwrenmek boýunça geçirilen köpsanly ylmy derňewlerde şahyryň doglan ýyly barada köpdürli maglumatlar orta atylan bolsa-da, bu meseläni ilkinji bolup has ynandyryjy hem takyk çözmek we ylmy dolanyşyga girizmek paýy M. Garryýewiň galamyna degişlidir. Ol Kätibiniň “Müň iki ýüz sene kyrk bir wagtynda” setirindäki 1241-nji hijri senesine (1825-nji milady) we:

«It ýylynda bolsaň ýigrim üç ýaşda,
Syçan ýyly ýigrim başe gider sen»

setirindäki müçe senesine salgylanyp, onuň 1803-nji ýylda doglandygyny tassyklaýar. Eger-de müçe ýyllaryny öwürüp, bu goşgynyň ýazylan wagtyny takyklasak, 1826-njy ýyla gabat gelýär. Diýmek, Kätibi 1826-njy it ýylynda 23 ýaşynda bolup, 1828-nji ýylda 25 ýaş aýetjekdigini aýdýar. Bu ýerde şahyryň 1803-nji ýylda dünýä inendigi belli bolýar (Garryýew M. Öweztagan Kätibi. “Ýaş kommunist” gazet. 6-njy mart, 1960-njy ýyl). M. Garryýewiň bu tassyklamasy Kätibiniň hut öz döredijiliginiň maglumatlaryna esaslanýandygy üçin hakykata ýakyndyr we has ynandyryjydyr.

Şunlukda, Kätibi 1803–nji ýylda Baharly (öňki Bäherden) etrabyň Garagan obasynda eneden bolýar we 78 ýaşap, 1881-nji ýylda hem aradan çykýar. Şahyryň garaganlydygyny nygtaýan maglumatlar az däl. Şahyryň agtygy Annagözel ejäniň we asly garaganly, 80 ýaşly Ogulsoltan ejäniň dilinden 1973-nji ýylyň 21-nji awgustynda ýazylyp alnan maglumatda hem şu maglumat tassyklanýar: “Öweztaganyň näwagt dogup, näwagt aradan çykandygyny bilemok, ýöne dogup-döräp, önüp-ösen ýeri Garagan obasy bolmaly, özem ganjyk tiresiniň çarykly diýen taýpasyndan bolmaly”. Mundan başga-da, şahyryň Garagan obasynda önüp-ösendigi barada onuň hut öz döredijiligi hem käbir maglumatlary berýär. Onuň:

«Ekin ekseň Garaganyň düzünde,
Sörtük öser, çeken jepaň hiç bolar»

ýaly setirlerinde nygtalyşyna görä, şahyryň Bäherden, Garagan sebitleriniň adamsy bolandygyny aňşyrmak kyn däl bolsa gerek.

Şahyryň hakyky ady Öweztagan ýa-da il arasynda tutulyşy ýaly, Öweztagan molla bolupdyr, Kätibi onuň edebi lakamydyr. Ol öz goşgularynda bu lakamyny molla Kätip, misgin Kätibi, diwanaýy Kätip ýaly lakamlar bilen gezekleşdirip hem ulanýar. Ýöne onuň halkyň arasynda ýörgünli edebi lakamy hem-de öz goşgularynyň aglabasynda işledýän edebi lakamy Kätibidir. Elbetde, şahyr özüniň esasy edebi lakamynyň gapdalyndan goşmaça “molla,,, “misgin” ýaly sözleri hem ýöne ýerden ulanmandyr. Bu sözler şahyryň şahsyýetini-de belli drejede anyklaşdyrýan sözlerdigi üçin aýratyn ähmiýete eýedirler. Şahyr özüniň esasy edebi lakamynyň öňündn “molla” sözünü ulanmaga doly hakly adam. Sebäbi ol öz döwrüniň sowatly, okumuş adamlarynyň biri bolupdyr. Kätibiniň hut öz döwründe meşhur bolan medreselerde sowadyny çykan şahyrdygyny nygtaýan maglumatlar hem ýok däl. “Şähriňize gelmişem” şygry şahyryň sowat almak üçin Buhara barşy hakda gürrüň berýän awtobiografik häsiýetli eserdir. Goşgynyň ýokarsynda: “Kätibi Buharaga baryp, Buharanyň gök gümmezlerini görüp, bir gazal aýtdy” diýen düşündiriş bar. Şu maglumatyň dogrudygyny:

«Arzy-hal aýdaýyn gök gümmezlere,
Bir iş üçin şähriňize gelmişem»

ýaly setirler hem belli derejede tassyklaýar. Bu ýerde şahyryň “arzy-hal aýdysýan gök gümmezleriniň” Buharanyň anyk haýsy medresesidigini aýdaýmak kyn. Her niçik hem bolsa, Buharada «Gök gümmez» atly metjidiň bardygyny ýatlamak ýerliklidir. Medresäni gutaryp gelenden soň, Kätibi mollaçylyk edipdir.

Ol oňlan okatmakdan, ýagny mollaçylyk etmekden başga-da, daýhançylyk işi bilen meşgullanmak arkaly güzeran aýlapdyr. Güzeran öwürmek üçin şahyryň dürli kârlere baş goşmagy bolsa onuň ýetde-gütde durmuşda ýaşandygyna şaýatlyk edýär. Kätibiniň döredijiliginde öz garyp durmuşyndan zeýrenç äheňine ýugrulan setirlere duşýandygymyz hem şu aýdylanlary tassyklaýar:

«Arkaç ili oturmaga hoş gala,
Emma weli nan tapylmaz maşgala,
Mary bilen Hywa-da bir daş gala,
Getirmäge harjy bilen güýç gerek»

diýip, şahyr eklenç etmegiň kynlygyndan, güzeran görmegiň agyrlygyndan, ýok-sullykdan nalaýar.

Kätibi мәреkesöýen, şahandaz, kiçigöwünli bir adam bolupdyr. Şahyryň agtygy Eneş Ata gyzy bu hakda şeýle gürrüň berýär: “Atam pahyryň ýany adamsyz bolmaz eken. Ol hemişe garyba-gasara hoş söz bilen hemaýat eder eken. Şonuň üçin ondan obanyň ulusy-kiçisi maslahat sorar eken. Ol hem ilň-günň hoş günü üçin özüniň degerli maslahatyny gaýgyrmandyr, başardygyndan ilň hyzmatyna ýarajak bolar eken”.

Kätibiniň öz edebi lakamynyň öňünden “misgin” sözünü örän ýygy-ýygydan getirýändigini hem şahyryň hut şeýle kiçigöwünli adam bolandygy sebäplidir.

Şahyryň öz döwründe höwes bilen meşgul bolan söýgüli pişeleriniň biriniň hem awçylyk bolandygyny tassyklaýan maglumatlar az däl. Bu kâr şahyryň kalbynda ýurdunyň gözəl tebigatyna bolan guwanç duýgusynyň joşmagynda esasy çeşme bolup hyzmat edipdir. Onuň şahyrçylyk kesbine haýsy ýaşda baş goşandygy anyk belli bolmasa-da:

Müň iki ýüz sene kyrk bir wagtynda...

“Niçik zaman ekendir”

It ýylynda bolsaň ýigrim üç ýaşda,

Syçan ýyly ýigrimi bāşe gider sen.

“Düşe-düşe gider sen”

Ýigrimi üç ýaşayyp, nalyş bitirdim...

“Gamgusarym ýok meniň”

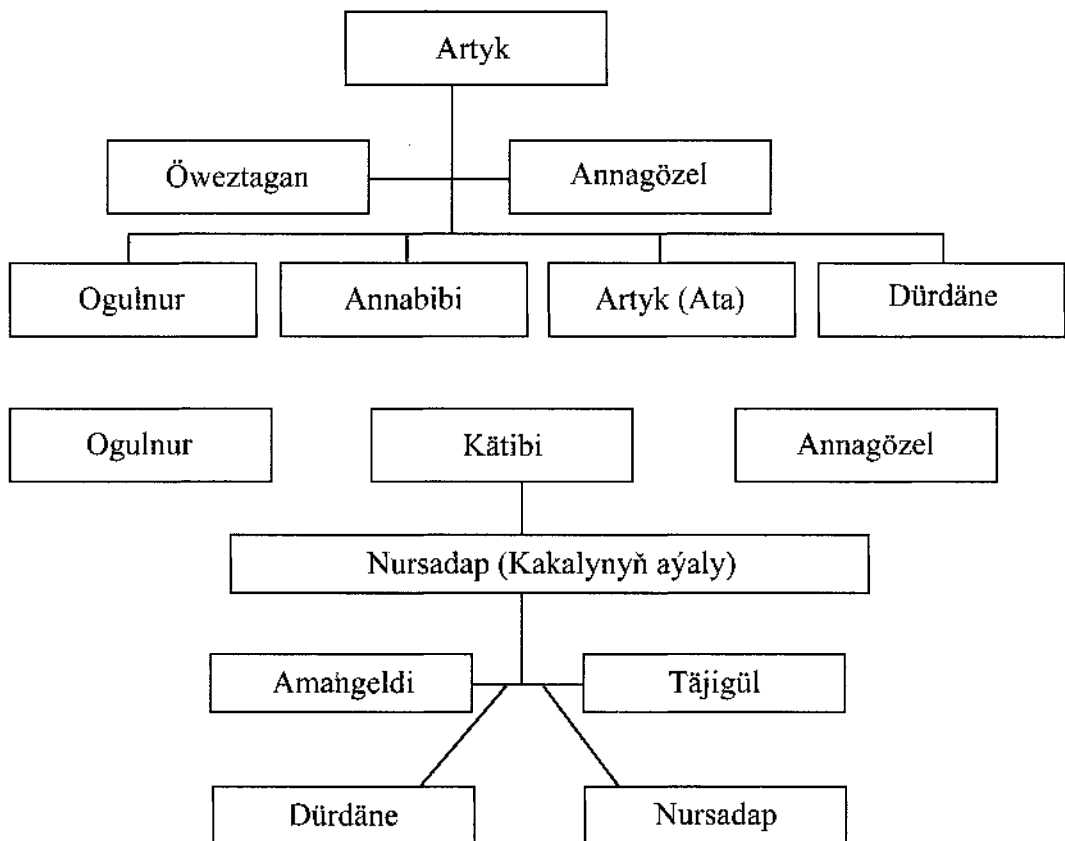
“Kätibi diýr, ýaş başymdan,

Beýle dilden-dile düşdüm”

“Ýola düşdüm”

ýaly goşgularynda ol eýýäm 1825–1826-njy ýyllarda, hastakygy, 22–23 ýaşlaryndaka diňe bir goşgy goşmak tilsimlerini ele almak bilen, öz şygryýetiniň jemgyýetçilik bāhbidi bilen çäklenmān, eýsem meselelere aralaşmagyny-da gazanan şahyr hökmünde göz öňüne gelýändigini bellemelidir. Şeýlelikde, şahyrçylyk keşbi Kätibiniň tas ömri bilen ömürdeş bolan söýgüli pişeleriniň biri bolandygy görünýär we ol özüniň Kätibi lakamyna (kätip–ýazýan, ýazyjy) бүтін ömrüniň dowamynda wepaly bolup galýar.

Hāzire çenli Kätibiniň maşgala durmuşy barada hem kābir maglumatlar ýyg-nalyp, belli bir ulgama salyndy, hatda onuň nebereleriniň genealogik shemasy-da taýýarlandy.

1881-nji ýylda rus basybalyjy goşunlarynyň Gökdepe galasyna eden hüjümi netijesinde parahat oturan ilatyň köp bölegi gyrylýar, ençeme adam agyr ýaraly bolýar. Şol wagt galany goraýjylaryň arasynda Kätibi hem bar eken. Gala hüjüm edilen wagtynda, şahyryň Ogulnur atly gyzy wepat bolýar, özi hem agyr ýaraly bolup, gala ýumrulanda, bosgunlaryň arasy bilen Garaguma çekilýär. Halk arasyndaky rowaýat-gürrüňe görä, şahyryň ýarasy iriňläp, ýagdaýy ýaramazlaşyp başlanda, Şükür atly garyndaşyny ýanyna çagyrypdyr. Ömrüniň soňky pursadynda Gökdepe galasyny ýene bir gezek görmek isleýändigini oňa aýdypdyr. Şükür aga şahyry ulaga mündürüp, Gökdepe galasyna alyp barýar. Basybalyjylar tarapyndan ýykylýp weýran edilen galanyň üstüne çykyp, Kätibi “Seniň üstünde” diýen iň soňky sygryny ýazypdyr. Şondan iki hepde geçenden soň, şahyr aradan çykypdyr.

Kätibiniň lirikasy

Şahyr hökmünde Kätibiniň döredijilik şahsyýetiniň kemala gelen döwrüne çenli türkmen nusgawy edibiýaty eýýäm jemgyýetçilik durmuşynyň möhüm meselelerine seslenmek, döwrüň taryhy hakykatyny dogruçyl suratlandyrmak babatynda äşgär öňe gidişlik gazandy. Şu jähetden Magtymgulynyň döredijilik başlangyjynyň we

onuň döredijilik mekdebinde terbiýelenen XVIII–XIX asyr türkmen şahyrlarynyň edebi mirasynyň gymmaty egsilmezdir.

Kätibiniň biziň döwrümize gelip ýeten mirasyna ser salynsa, XIX asyr türkmen jemgyýetçilik durmuşynyň özboluşly dogruçyl beýanyny yzarlamak bolýar. Kätibiniň ýaşan döwri ýarym patriarhal-feodal jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň höküm süren, synpy bölünişigiň has ösen we barha ýitileşen döwürüne gabat gelyär. Şonuň üçin onuň döredijiligine gönezlik bolan taryhy hakykat XIX asyr jemgyýetçilik gurluşynyň şertlerinde dowam eden her dürli gabahatçylyklaryň we sosial, ykdysady hem-de syýasy jemgyýetçilik nogsanlyklaryň zähmetkeş halkyň durmuşynda yz goýan ýitmejek möhürleri bilen baglanyşykly boldy. Şonuň üçin hem şahyryň lirikasynda sosial tema aýratyn uly orun tutýar.

Durmuşy tema. Şahyryň XIX asyr jemgyýetçilik durmuşynyň çeper beýany hökmünde çykyş edýän eserlerinde synpy mazmun, synpy öwüşgin has aýdyň şöhle salýar. Şahyryň bu hili eserlerinde ýaşan döwrüniň garyp zähmetkeşleriniň agyr gün-güzeranyny örän beletlik bilen beýan edýär:

Garyplyk bir bela, käýider jany,
Deňi-duşdan gaýra salar merdany,
Ýoklukda kem bolsa suprada nany,
Goç ýigit gam çeker mydama, begler.

Şahyr adama onuň baýlygyna garap baha berilýän döwürde ýaşapdyr. Şonuň üçin hem özi hemişe ýetde-gütdelekde ýaşan. Kätibiniň ýaşan döwri barada, döwrüň adalatsyzlyklary barada aýdýanlary has ynandyryjy bolup görünýär. Şahyryň liriki gahrymany “eger seniň ykbalyň keç bolsa, garyp bolsaň, eden haýyr işiň şer bolup, peýda diýip eden işiň zyýan bolup görner, eger aklyň jahana ýetýänem bolsa, seniň sözüňi diňläň tapylmaz” diýýär:

Ykbaly keç bolsa, her bir ynsana,
Haýryň şere döner, peýdaň zyýana,
Sözüňi almazlar hasaba-sana,
Eger aklyň ýetse, jahana, begler.

Şahyr garyplyk zerarly niçeme merdanyň gaýgy-gamda, dili gysgalykda ýaşaýandygyny mälim etmek bilen, döwrüň sosial adalatsyzlygyny ýazgarypdyr.

Şahyryň sosial äheňli eserlerinde garyplaryň bähbidi göz önünde tutulyp, eziji gatlagyň wekilleri yzygider tankytlanýar. Kätibiniň kötekleyän bu tipleriniň arasynda baý süýthorlaryň dogruçyl obrazlarynyň döwrebap çekilişi has-da ünsüňi çekýär:

Garamazlar zekadynyň jaýyna,
Rehm etmezler ýetimleriň paýyna,
Entäp barsaň şu eýýamyň baýyna,
Maňlaýyňa urup, ikä deňmezmi?

Ýöne Kätibiniň liriki gahrymany “entäp barsaň, maňlaýyňa urup, birini ikä deňeýän baýy” bilen ýüzbe-ýüz bolmakdan daşda. Ol heniz Keminäniň liriki gahrymany ýaly “haky ber” diýip barmaga aýgyt edip bilmeýär. Kätibiniň liriki gahrymany:

“Açlyk, ýalaňaçlyk kişä zem bolsa,
Ol kişi gaýtmaz her iş çem gelse“

diýip tassyklaýandygyna garamazdan, haklaşmak üçin baý bilen ýüzbe-ýüz bolmakdan saklanýar. Dogrusy, şeýle aýgyt edililikli hereketi unamaýar, ony netijesiz bir zat hasaplaýar. Munuň üstesine hem Kätibi hemme halatlarda şeýle sosial näsazlygyň döremeginiň we dowam etmeginiň gönüden-göni sebäpkäri hökmünde ýalňyz barly topary günäkärläp hem durmaýar. Sebäbi heniz onuň liriki gahrymany sosial mesele babatynda hem:

“Owwal Allam ryzk paýyňy saçmasa,
Alajyň ýok özi bagtyň açmasa“

diýen dini garaýyşlardan doly arasyňy açyp saplanyp bilenok.

Liriki gahrymanyň dünýä düşünişindäki bu gapma-garşylyk, elbetde, sosial näsazlygyň düýp çeşmesine çuňňur gözyetirmezlikden gelip çykýar. Hut şuna görä Kätibiniň durmuşdaky sosial nogsanlaryň sebäpkäri hökmünde barly gatlagy ýazgarýandygy bilen bir wagtda, bu sosial näsazlygyň “Alla tarapyndandygyny” nygtamak ýörelgesiniň täsirinden hem daşda däldigi şeýle gapma-garşylykly düşüňjäniň netijesidir.

Muňa garamazdan, Kätibi sosial gatlaklaryň öz zamanasy üçin tipik bolan häsiýetini açyp görkezmekde gaýduwsyz hakykatçydyr. Şu nukdaýnazardan ol din wekilleriniň etiki-ahlak sypatlaryny çeper psihologik jähetden batyrçaý teswirleýär.

Dogry, din wekilleriniň yzygiderli ýazgaryşa sezewar edilýändiginiň nusgalaryna biz Magtymgulynyň döredijiliginde hem örän köp gabat gelýäris. Emma beýik şahyr dini perdelenip, her hili pyssy-pyjurlyklardan gaýtmaýan bu sosial şahslar hakda umumy esasyda söz açýardy:

Işanlary her gapyda tapylar,
Mollalarna ýok myjabat ýapylar,
“Öwülýä men” diýip, jögi sopular,
Gygyryp asmana böke başlady.

Şeýle hem Magtymguly bu goşgynyň dowamynda haramhor begler, parahor kazylar, süýthor we sosial tebigaty bozuk gaýry tipler barada söz açýar. Bu goşgynyň gatyşyk ideýa-mazmunlydygyny aňladýar we, netijede, din hadymalarynyň häsiýeti diýseň umumy röwüşde ýüze çykýar. Bu umumylyk “işanlaryň her gapyda tapylmagynyň” sosial kökünüň, “mollalaryna ýapylýan ýok myjabatlaryň” düýp mazmunynyň açylan galýandygyndan ybaratdyr.

Kätibiniň şeýle mazmunly goşgularynda has köpräk Keminäniň sosial lirikasynyň täsirlerine düşendigi aýdyň görünýär. Keminäniň sosial lirikasynyň mazmuny hut şol “myjabatyň” anyk köklerini yzarlamak bilen anyklaýar. Eýsem şol myjabatlaryň düýp manysy nämä syrygýarka? Kemine munuň bir ujunyň özüni yslam dininiň daýanç sütünlerini hasaplap ýören dindarlaryň mekirligine, haram-horlugyna, aldawçylygyna (“Milleti aldaýar işan-mollalar”) baryp direýändigini, bir ujunyň bolsa olaryň haýasyz-şerimsiz hereketleri bilen birleşip gidýändigini tassyklaýar.

Ili aldar, batyr barmagyn bala,
Aýalyn okar sen çermenip bile...

Şahyr bu ýerde din wekiliniň iň aňrybaş hetde ýeten wejera sypatyny göz öňüne gelerlik derejede şekillendirýär. Lirik gahryman, sözüň hakyky manysynda, “ýagşa ýagşy, ýamana hem ýaman” diýýän çuňňur hakykatçy hem ýüz görmezek, paş ediji hem gönümel. Magtymgulynyň:

“Öwlüýä men” diýip, jögi sopular,
Gygyryp asmana böke başlady”

diýen tassyklamalarynyň-da Keminede özüniň anyk ideýa-mazmun bilen ýaýbaňlanýandygyny synlamak bolýar:

Üynün äşgär eden asyýa bolsa,
Özüni bileni rysyýa bolsa,
Peş geýeniň bary öwlüýä bolsa,
Köpelmezdi ilini günäsi beýle.

Diýmek, bu meselede şahyr beýik halypanyň seresaplylygyna öz gönümilligi bilen jogap berýär.

Kätibi hem durmuşyň şu nogsanlyklary barada gürrüň edende, Keminäniň ýörelgelerine, edebi däplerine eýerýär. Eýsem şahyryň “Ýat bolgan mollalar” atly goşgusynda:

“Peşli molladan gaçyban, ýat bolgan mollalar,
Saçly mollany guçuban, şat bolgan mollalar”

diýip, aýratyn tekrarlamagynda Keminäniň “eliniň bardygyny” inkär etmäge hiç hili esas ýokdur.

Keminäniň döredijiliginde bolşy ýaly, Kätibide hem dini toparlaryň hiç bir kada-kowahada sygmaýan häsiýetleri hakda söz açylanda, lirik gahrymanyň hyjuwy ýazgaryş, barlyşyksyzlyk bilen joşýar. Lirik gahrymanyň barlyşyksyz hyjuwlanmasy anyk bir topara gönükdirildiği bes, onsaň ol tä ýiti şerebe bilen sosial tipiniň sosial ýoň bolan häsiýetlerini duzlamasa köşeşmeýär:

“Sopularmyz alyp ärlä hatyny,
Syçrap müner jahalatyň atyny,
Bilmez haram-halal, asly zatyny,
Bu zamana niçik zaman ekendir?”

diýýän pursadynda Kätibi ýiti paş edijiliginden başga-da, gazaply hakykatçydyr hem. Emma edebi däbiň umumy ösüşi bilen tassyklanýan şeýle masgaralaýyş ýörelgesi edebiýata Kätibiniň girizen täzeligi däl-de, ol diňe däbiň mynasyp dowam etdirilmesidir. Sebäbi bu döp Magtymgulynyň döredijiliginde kemala gelip, Keminede, Kätibide döredijilikli ösüşe eýe boldy.

Öwüt-nesihat temasy. Kätibiniň döredijiliginde giň işlenen temalaryň biri-de öwüt-nesihat temasydyr. Şahyryň bu temadaky eserleriniň arasynda onuň “Ýaraşmaz” (“Agzalalyk agyr ile ýaraşmaz”) atly şygry aýratyn orun tutýar. Bu şygry diňe Kätibiniň döredijiliginde däl, eýsem tutuş türkmen klassyky şygryýetiniň iň oňat nusgalarynyň biridir. Bu şygry öwüt-ündewe, parasatly pikirlere baýlygy, çeperçilik derejesiniň kämilligi bilen saýlanýar.

Şahyr şygryň ilkinji setirlerinde halky agzybir ýaşamaklyga çagyryýar, agzybirliги döwletliligiň, rysgallylygyň girewi diýip düşündirýär. Türkmen taýpalarynyň birleşmegi agzybirlik bilen bitewi döwlet gurmak ideýalary Döwletmämmet Azadynyň, Magtymgulynyň, Seýdiniň, Zeliliniň döredijiliginde öňe sürölüpdü. Kätibi şol ideýalary döredijilikli ösdürip, agzala bolup ýaşamaklygyň uly ile, köpçülige ýaraşmaýan ýagdaýdygyny nygtaýar. Parasatlylyk bilen, agzybirlik bilen uruş-çagyryşlaryň, ahy-perýatlaryň önüni almaklygy şahyr nesillere wesýet edipdir.

Agyzlar bir gerek, döwletli ilat,
Agzalalyk agyr ile ýaraşmaz.
Iş ötenden kylyp dat bilen perýat,
Soňundan etgany-nala ýaraşmaz.

Şahyr parasatly ýolbaşçysy bolan halkyň içinde pikir we söz birliги emele geler diýen parasatly pikiri:

“...Her söhbetiň teni, reňki bir gerek,
Bir meýlis içinde ala ýaraşmaz”

diýen metafora baý obrazly setirlerde öňe sürölüpdü. Şahyr halka häkim edip goýuljak adamynyň seçilip-saýlanmalydygyny, köpçüligiň synagyndan geçirip goýulmalydygyny ündeýär. Eger sözüne ygrarly ärleriň äri häkim bolsa, “Il üçin sapar eýlä herne baryny” diýýär. Eger açgöz, rehim-şepagatsyz biri häkim bellense, onda aşakdaky metaforik timsala meňzeş bir ýagdaý emele geler diýip şahyr belläpdir:

...Eger goýna çopan kysaň böriňi,
Gurduň gadamynda gölä ýaraşmaz.

Hoşsözlülük, kiçigöwünlilik, il-günüň bilen bagryň badaşyp ýaşamak Kätibiniň öwüt-nesihat lirikasynda öňe süren esasy ideýalarydyr.

Parz,wajyp tagam dost bilen iýmek,
Özüňi süýt bilgin, dostuňy gaýmak,
Kätibi, söz çohdur, ýagşysyn diýmek,
Kem zehine, kelçik dile ýaraşmaz.

Şahyr “Güli begenmez” atly şygrynda ulumsy, tekepbir adamlaryň hemişe özüni beýleki adamlardan artyk saýyp, başgalara göwni ýetmän, tumşugyny göge tutup, bimany ýaşaýandygyny ýazgarýar, olaryň derdine ýaramaýan adamlardygyny dogruçyl beýan edýär:

Akmaklar özüni saýyr bir kişi,
Özgeler üstüne kylar kãýişi,
Köňlünden asmana ýetmişdir başy,
Tekepbirden ulus-ili begenmez.

Ol beýle adamlary “akmaklar” diýip atlandyrmak bilen, olaryň il-halkyň arasynda abraýynyň bolmaýandygyny aýdýar.

Şahyr köp şygrylarynda daş-töweregiň bilen mylakatly gatnaşyk etmekligi, dogan-gardaşy, iliňi şirin janyňdan ýeg görmegi ündeýär:

Hoş sözlegin dahanyňdan,
Il gülüp gitsin ýanyňdan,
Ýeg bolsun şirin janyňdan,
Dogan-gardaş, iliň seniň.

Şahyr adamyň ömri, adamlar bilen gatnaşygy, ahlak ýörelgeleri hakynda gürrüň edende, gürrüňi şu dünýäniň panydygy, adam ömrüniň örän gysgadygy, “ajalyň hemişe adamyň ýakasyndadygy, çeýnäp oturan höregiň hem geçjeginiň gümanadygy, şonuň üçin hem adam diýen ada mynasyp ýaşamalydygy baradaky pikire ýykgyň edýär.

Ajal ýakaňdadyr, mydam hemdemiň,
Tutsa çäre ýokdur, bolmãaz hemdemiň,
Ölçelgi rysgalyň, sanalgy demiň,
Çeýnegeniň, belki, gümana, begler.

Ýöne käte diniň wagyz-nesihatçylarynyň zabun yzarlamasynyň höküm sürýän döwründe we olaryň her bir ädimde terkidünýäligi tekrarlaýan wagyzlarynyň garşysyna çykyp, “Wagtyňy hoş geçir, döwran ýoluksa” ýa-da:

“Dostlar, dünýäniň sapasyn,
Ötmezden owwal sürewer.

Ajal çäki-giribanyň,
Tutmazdan owwal sürewer.

Giter sen dünýäden göçüp,
Ýatar sen gara ýer guçup.
Bir aždarha agzyn açyp,
Ýuwtmazdan owwal sürewer”

diýip, wagyz etmek diňe bir Magtymgulynyň döwri üçin däl, eýsem Kätibiniň döwri üçin hem ýokary derejeli gahrymançylykdy.

Peýzaž lirikasy

Kätibiniň ýaşlygyndan başlap höwes bilen meşgul bolan pişeleriniň biriniň hem awçylyk bolandygyny tassyklaýan maglumatlar az däl. Bu kär şahyryň kalbynda ýurdunyň gözəl tebigatyna bolan guwanç duýgusynyň joşmagynda esasy çeşme bolup hyzmat edipdir.

Kätibiniň liriki gahrymanynyň tebigat gözelliglerine hyjuwlanyşy has anyk esaslara daýanýanlygy bilen tapawutlanýar. Şahyryň bu hili şygrylarynda dag gözelligi, dag tebigaty şeýle bir şahyrana beýan edilýär welin, liriki gahrymanyň anyk pursatdaky duýgulary hem dag tebigatynyň gözəl görnüşleriniň tüýs ýürekden ykrar edilmegi we şol gözellige dahylly bolan liriki zatlaryň jikme-jik nygtalmagy bilen utgaşykly aýdyňlaşýar. Dag tebigaty liriki gahrymany heýjana salýan gözelligi özünde jemleýär:

Ter öleň, sowuk çeşmesi,
Bar, begler, biziň daglaryň.
Ýüz müň näzu-kereşmesi,
Bar, begler, biziň daglaryň.

Watanyň gözəl tebigatyna diňe guwanç duýgusy bilen joşýan şahyryň liriki gahrymany üçin öz ýurdunyň dagy dünýäde iň bir geň ýaradylan täsinlik, onuň her ýönekeý anyklygy göwnüňi göterip bilýän jadylaýjy güýji özünde gizleýär. Belent daglaryň şu hili gözelliglerine hemişe diýen ýaly syn edip ýören Kätibi sowuk çeşmelerden suw almaga gelýän gelin-gyzlaryň görküne guwanyp, olary joşgun bilen wasp edýär:

Daglardan ýel turup, gubary göçse,
Lemmer-lemmer bolup, jülgeýe düşse,
Näzenin gözeller zülpüni açsa,
Agyp deger hem köwsary bu dagyň.

Görnüşü ýaly, bu ýerde dag peýzažy bilen ynsan gözelligi utgaşykly berilýär. Gelin-gyzlaryň yhlas bilen serenjam beren zülplerini dag şemalynyň oýnamagyny liriki gahryman gözel dag tebigatynyň gözel häsiýeti hökmünde ykrar edýär.

Kätibiniň liriki gahrymanynyň häsiýetindäki şeýle ykrar edijilik “Biziň daglaryň” şygrynda joşgunly nygtaýjylyk bilen sepleşýändigini üçin, dag tebigatynyň gözelligi emele getirýän täsinlikler özüniň aňrybaş agdyklygynda jikme-jik nygtalýandygy netijesinde, liriki mazmunyň anyk esaslarda gerim almagyna hem olaryň gönüden-göni dahyly bardyr. Sebäbi liriki gahrymany birde dag tebigatynyň “Ter öleň sowuk çeşmesi, ýüz mün näzu-kereşmesi” tolgundyryň bolsa, birde onuň “göwsi gara boz tekesi”, birde hem “sary injir bilen üzümi” ýa-da gezmäge ajap awlagy, “akar çeşmeler bulagy”, gök öwüsýän dereleri heýjana salýar. Şonuň üçin liriki gahrymanyň özüne eziz hem mähriban bolan dag gözelligini şahyрана duýşunda buýsançly nygtaýjylyk agdyklyk edýär:

Mydam garlydyr başlary,
Ütelgi, laçyn guşlary,
Aýlaw şah sary goçlary,
Bar, begler, biziň daglaryň.

Şahyryň şygrylarynda tebigatyň ajaýyplyklarynyň guwanç bilen nygtalmagy liriki gahrymanyň ruhy dünýäsindäki gözelliginiň ýüze çykması bilen utgaşyp gidýär.

Yşk-söýgi temasy. Öz ýaşan topragyny, onuň gözel tebigatyny, il-halkyny jan-dilden söýen şahyr türkmeniň peri gatançly gelin-gyzlaryny-da belent hyjuw bilen söýüpdür. Şonuň üçin hem şahyryň döredijiliginde türkmen gelin-gyzlarynyň görk-görmeklerini, asyly häsiýetlerini belent hyjuw bilen wasp edilýän näzik şygrylar uly orun tutupdyr.

Dilber, janym alan gara gözleriň,
Atarut, Müşteri ýyldyza bermen;
Älemi gark eden husnuň şuglasyn,
Bahar wagtyndaky gunduza bermen.

Söýgüli gyzyň owadanlygyny taryp edende, Kätibi ony dünýä gözelligleriniň hemmesinden ýokary, hemme zatlary özüne bendi ediji şekilde wasp edýär. Şonuň üçin hem şahyryň tarypy edilýän magşuk gyza:

“Sençe bilmen jahan apytabyňy,
Sensiz hak açmasyn jennet bagyny,
Istemenem Howzy – köwser abyňy,
Sorsam lebleriňden ballaryň seniň”

diýip ýüzlenmeginde hiç hili howaýylyk ýokdur we bu onuň anyk bir pusatdaky anyk hyjuwlanyşy, hakyky duýgulanýşy bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr.

Şahyryň bu temadaky şygylarynyň liriki gahrymanynyň öz magşugyna söýgüsi egsilmezdir. Bu bolsa onuň dünýewi gözelligiň hemmesinden belentde tutulmagyna we magşuk gyzyň howaýy, hyýaly gözelligiň derejesine çenli çykarylmagyna sebäp bolýar. Hyýaly gözelligi ölçegini anyk adamy häsiýetlendirmekde peýdalanmak bilen, şahyr dünýewi gözellige iň ýokary gözelligi hökmünde garapdyr.

Kätibiniň söýgi lirikasynyň esasy mazmuny gelin-gyzlara adamkärçilik gözi bilen seretmek we olaryň gözelliglerini wasp etmek bolupdyr.

Kätibiniň döredijiliginiň ähmiýeti

Kätibiniň dünýägarayşynda ynsan, ynsanyň bagty, oňa bolan çuňňur söýgi merkezi meseleleriň biridir we bu şahyryň öz lirikasynda gozgan meseleleriniň hemmesiniň hamyrmaýasy bolup hyzmat edipdir. Eýsem Kätibiniň lirikasyndaky döwrüň jemgyýetçilik-syýasy kada-kanunlaryna barlyşyksyzlyk hyjuwy hem, sosiýal nogsanlyklara ýigrenç duýgusy hem, ýurduň, watanyň bähbidini aramak meýli hem, adamlaryň bir-biri bilen gatnaşygyny gowulandyrmalydygy baradaky öwüt-nesihat beriji äheňler hem, ynsan gözelligini hemme zatdan belentde goýmak we hakyky gözelligi dabaralandyrmak ideýalary hem, hatda şahyryň öz düşüňjesine görä onuň dini-hyýaly esadaky ündewleri hem hut adamzadyň umumy bähbitlerinden, dünýewi ýaşayşyň artykmaçlyklaryny nygtamak nukdaýnazaryndan ugur alýan ynsanperwer pikir-hyýallaryndan ösüp çykýar. Liriki gahrymanyň häsiýetinde kemala gelen hut şu bitewülik hem Kätibini edebiýatymyzyň umumy ösüşinde XIX asyr şertlerine mahsus ynsanperwer pikirleriň yzygiderli ündewçisi bolan pähimdar hökmünde şöhratlandyrýar.

Misgingylyç (1850–1908)

Misgingylyç XIX asyrdaky ýaşap geçen-de bolsa, onuň haçan dünýä inip, haýsy ýylda aradan çykandygy takyk belli däl. Bu barada dürli pikirler bar.

Taryh ylymlarynyň kandidaty G. Kulyýew “Misgingylyjyň ömri we edebi döredijiligi hakynda” diýen makalasynda şeýle ýazýar: “Biz Misgingylyjyň durmuş-terjimehalyna degişli käbir maglumaty onuň Eýranda Türkmenähranyň Muhý diýen obasynda (Gumbetgabuzyň 45 kilometrlik gündogar tarapynda) ýaşayan Akbike diýen gyzynyň, onuň adamsy Täjiniň (ilat içinde “Täji kör” diýilýär) we gökleňleriň Misgingylyjy gören ýaşuly adamlarynyň beren gürrüňleriniň esasynda toplap ýygnaýyk.

Misgingylyjyň gyzy Akbike şahyryň durmuş-terjimehaly hakynda 1944-nji ýylyň oktýabr aýynda şeýle gürrüň berdi: “Men, atam ölende heniz ýaş ýaryma ýetmedik, ýaňy aýaga galan 13–14 aýlyk çaga ekenim. Şu wagt men 37 ýaşymda.

Ejemiň gürrüň bermegine görä,... ol başi kem pygamber ýaşynda dünýäden ötýär...”. Eger Akbikäniň şu ýokardaky beren gürrüňini esas edinip alsak, Misgingylyjyň dünýäden ötenine 1944-nji ýylda, ýagny Akbike şu gürrüňi beren wagtynda 36 ýyl dolýar. Diýmek, ol 1908-nji ýylda dünýäden ötýär. Akbikäniň adamsy Täji bu mesele barada şeýle gürrüň berýar: “...Molla Gylyç dünýäden ötende, biz 14–15 ýaşyndaky ýetginjekdik. Şu wagt men elliniň töwereginde...”. Täjiniň çakyna görä, 1944-nji ýylda Misgingylyjyň dünýäden ötenine 35–36 ýyl dolýar. Diýmek, şahyr bu hasaba görä, 1907–1908-nji ýyllarda ölýär. Gökleňleriň Misgingylyjy gören ýaşuly adamlarynyň berýan gürrüňlerine görä-de, ol 1907–1908-nji ýyllarda dünýäden ötýär. Akbikäniň aýtmagyna görä, Misgingylyç başi kem pygamber ýaşynda, ýagny 58 ýaşynda dünýäden ötýär. Eger ol 1908-nji ýylda 58 ýaşynda dünýäden öten bolsa, diýmek, onuň eneden doglan ýyly 1850-nji ýyl bolýar. Şeýlelikde, biz, eger Akbikäniň beren gürrüňini esas edinip alsak, Misgingylyjyň eneden doglan ýyly 1850-nji ýyl we dünýäden öten ýyly 1908-nji ýyl bolýar”.

Türkmen şahyrlarynyň eserlerini toplamakda we ony öwrenmekde görnükli hyzmat görkezen, “...diýseň akyly, iňňän okumyş adam, onuň kitaplara, halk rowaýatlaryna söýgüsi... onuň ajaýyp gylyklaryndan biri bolan, ylym üçin iňňän gyzykly golýazmalardan Magtymgulynyň atasy Döwletmämmediň “Wagzy-Azat” eserini, Abulgazy Bahadur hanyň “Türkmenleriň şejeresini”, onsoňam dürli türkmen şahyrlary hakdaky maglumatlary, olaryň eserlerinden nusgajyklary mydama Peterburga iberip duran“... (A. Samoýlowiç) gyzylarbatly Hojaly Myratberdi ogly akademik Samoýlowiçe iberen başinji hatynda şeýle ýazýar: “...Misgingylyjyň çyn ady molla Gylyçdyr. Onuň özi Gürgende öldi” Hojaly Molla bu haty 21-22-nji iýulda ýazypdyr, emma awtor onuň haýsy ýyldygyny görkezmändir, ýöne hatyň 1907-nji ýylda ýazylandygy belli, sebäbi Hojaly Molla şol hatynda ýene şeýle ýazýar: “...we ýene Misgingylyjyň hem kitabyny bir hepde, on günden sizge iberjek”. Görnüşi ýaly, Hojaly Molla Misgingylyjyň eserlerini 2/VIII-1907-nji ýylda Samoýlowiçe iberýär.

Hojaly Molla 1907-nji ýylda Gürgene gidip gelýar we 1908-nji ýylyň 9-njy awgustynda Samoýlowiçe 8-nji hatyny iberýar. Onda: “...at bilen Gürgen welaýatyna gitdim. Gökleň-Gürgende Nury işan Mollamyrat ahunda siz tabşyrgan “Oguznamany” tapyp geldim...” diýip ýazýar. Hojaly şonda Misgingylyjyň aradan çykanyna iki ýyl bolupdyr diýip ýazýar. Mälim bolşy ýaly, Hojaly mollanyň beren maglumatyna esaslanýlanda, Misgingylyç 1905-nji ýylda dünýäden öten bolup çykýar. Hojaly molla şahyryň näçe ýaşda ölenini takyk bilenok, ýöne onuň 60 ýaşa ýakynlap ölendigini habar berýar. Şeýlelikde, Misgingylyç 1845-nji ýylda doglan we 1905-nji ýylda hem ölen hasap edilýär.

A. N. Samoýlowiç Misgingylyjyň takyk näçe ýaşda ölenini bilmeýär eken, ýöne ol 60 ýaşa ýakynlap ölüpdür diýip ýazýar. Misgingylyç başi kem pygamber ýaşynda, ýagny 58 ýaşda aradan çykan bolsa, onda Misgingylyç 1847-nji ýylda doglup, 1905-nji ýylda hem dünýäden ötüpdür diýip hasap etmek boljak.

Misgingylyç türkmenleriň ata diýen taýpasyndan bolupdyr. Ol bu hakda öz şygrylarynyň birinde:

“Sözledi Misgingylyç bir gizli yşkyň odyýam,
Yzlaýyr men elmydam hak emriniň saýýadyýam,
Kalby mümün hak mekany mülküniň naşadyýam,
Jetdim ol gözlük ata, pygamberiň öwladyýam,
Zaty päk, aslym kuraýyş, nesli Osman, eý köňül”

diýip ýazypdyr. Atalar hemme wagtda diýen ýaly özbaşdak oturman, gökleňler, ýomutlar bilen garyşyp oturypdyrlar. Şonuň üçin atalar ýomutlaryň, gökleňleriň bir taýpasy hasap edilip gelnipdir. Hatda Misgingylyç gökleňlerden diýlip hem görkezilipdir.

Misgingylyç ilki oba mekdebinde okaýar. Onuň atasynyň hem ylymdan çalarak başy çykýan eken, ol Misgingylyjy Buhara medresesine okuwa iberipdir. Misgingylyç Buharada okaýan döwründe atasy-da, enesi-de ölüp ýetim galýar.

Misgingylyç ýaşlykdan tamdyra çalmaga, aýdym aýtmaga, goşgy goşmaga uly höwesjeň bolýar. Şonuň ýaly-da, Misgingylyç medresede ylym almak bilen, döwrüniň sowatly adamlaryndan biri bolup ýetişýär. Misgingylyjyň ýiti zehinliliği hakda şeýle bir rowaýat hem bar: “Mürzammel diýen bir ýomut talyp oglan: “Meniň adymy dört süre bilen aýdyp beren adama bir don berjek” diýýär. Emma hiç kim işiň hötdesinden gelip bilmeýär. Talyp oganlar Misgingylyjy tapyp, oňa Mürzemmeliň şertini beýan edýärler. Misgingylyç:

“Mürzemmeli mütessir,
Kulahiýe mübärek.
Donuň bolsa, al bäri,
Bolsun sizden tebärek.”

diýip, Mürzemmelden dony alýar.

Misgingylyç arap, pars dillerini, Gündogaryň meşhur şahyrlary Firdöwsiniň, Nyzamynyň, Nowaýynyň, Döwletmämet Azadynyň, Magtymgulynyň, Gaýybynyň, Andalybyň, Mollanepesiň we beýleki şahyrlaryň edebi eserlerini oňat öwrenýär, olary saza goşup, aýdym edip hem aýdýar. Misgingylyjyň zamanasynyň ylymly adamlaryndan biri bolandygyny onuň muamma görnüşinde ýazan “Türpe guş” atly gazalyndan hem görmek bolýar:

Eger müň ýyl pikir kyslaň, tapylmaz gaýry depderden,
Birader, ýetmese aklyň, gelip Misgingylyçdan sor.

Misgingylyç Gündogaryň meşhur şahyrlary bolan Nowaýynyň “Eý köňül”, “Bolmasa”, Gaýybynyň “Bolmasa”, “Resulylladyr”, Magtymgulynyň “Näme sen” atly eserlerine näzire görnüşinde özüniň “Eý köňül”, “Bolmasa”, “Resulylladyr”, “Näme sen” şygrylaryny döredipdir. Nesimi özüniň “Geler” diýen gazalynda:

“Subhydem dildarymy gördüm, otagynda gelir,
Eýle sandym hüýrüd, Firdöws bagynda gelir.”

diýip ýazan bolsa, Misgingylyç:

“Bir gyz, bir gelin, bir juwan,
Çykmyş otagyndan gelir.
Biri-birinden owadan,
Firdöwsiniň bagyndan gelir”

diýip ýazýar. Bular ýaly mysallary ýene-de getirmek mümkin. Munuň özi Misgingylyjyň şol şahyrlaryň eserlerinden düýpli habarlydygyna güwä geçýär.

Misgingylyç medresäni gutaryp, ilki Garrygalada, soňra Gürgen derýasynyň kenarynda Çaygowşan diýen ýerde oturdyran atalaryň içinde mekdep mollasy bolýar. Soňra ony gökleňleriň Peşkemer obasynyň adamlary oglan okatmaga çagyryrlar. Emma onuň gün-güzerany daýhançylyk bilen bagly bolýar. Talyp wagtynda at-eneden ýetim galan şahyryň durmuşy mydama mätäçlikde geçýär:

Garyplykda sözüň hiç kime ýakmaz,
Gardaş nazar eýläp, dost maňa bakmaz.

Misgingylyç garyplygy zerarly, il deňinde öýlenip bilmeýär. Diňe 32 ýaş baranda, Peşkemeriniň abraýly adamlaryndan biri bolan Aba öz aýal dogany Äşäni Misgingylyja berip, öýli-işikli edýär. Şahyryň Äşeden iki gyzy we bir ogly bolýar. Misgingylyç aradan çykan badyna onuň 7 ýaşly ogly hem ölýär. G.Kulyýew ýokarda görkezilen makalasynda Misgingylyjyň maşgalasy hakda şeýle ýazypdyr: “Misgingylyjyň Äşe diýen aýalyndan Akbike we Orazbike diýen iki gyzy... bolýar. Orazbikäni Misgingylyç ölendän soňra, onuň doganynyň ogly Tagy Garrygala alyp gaýdýar. Misgingylyjyň aýaly Äşe gyzy Akbike bilen Gürgende gökleňleriň arasynda galyp, 1928-nji ýylda dünýäden ötüýär“. Emma Hojaly molla Samoýlowiçe ýazan başinji hatynda: “Misgingylyjyň çyn ady molla Gylyçdyr... Onuň özi Gürgende öldi. Bir, iki ýaşrak maşgala galdy, bir erkek dogany galdy. Şu erkek dogany häzir Samarkantda aýal alyp, Mollagylyç maşgalasyny ýygnapdyr. Onuň adresini bilmeýärin“. Emma Hojaly molla soňky hatlarynda bu hakda zat aýtmadyr. Hojaly Molla şahyryň yzynda galan maşgalasynyň ykbalynyň nähili bolandygyny takyk bilenok. Biziň pikirimizçe, Misgingylyjyň dogany şahyryň maşgalasyny бүтінleý ýygnamadyr, diňe bir gyzyny alyp giden bolmagy ähtimal. Şonuň ýaly-da, bu mesele hem anyk däl, sebäbi şahyr erkek doganynyň barlygy hakda hiç bir eserinde ýaňzytmadyr. Eger bolan bolsa, ol Misgingylyçdan uly bolmaly, özi-de Horezm-den Samarkanda göçýän atalar hakda hiç hili maglumat ýok. Misgingylyjyň Akbike diýen gyzynyň häzir Türkmenistanyň Muhy diýen obasynda ýaşamagy hem şahyryň maşgalasynyň Samarkanda äkidilmänliginiň ýalňyz subutnamasydyr.

Misingylyç oglan okatmak bilen birlikde, bagşyçylyk hem edipdir. Onuň Aly Seýit diýen gyjakçysy-da bar eken. Şahyr öz gyjakçysyny taryplapdyr.

Dutary lam edip, çeker gyjagy,
Gözeller yşk edip, açar gujagy,
Kellesi küýlenip, mes bolan çagy,
Tapylmaz mysaly Aly Seýidiň.

Saz-söhbetiň hyrydary bolan Misingylyjyň bagşyçylyk etmegi uzaga çekmeýär. Gökleňler arasynda özüni dindar diýip tanadan we şeýlelikde, halk içinde täsirli bolan Gylyç işan Misingylyjyň bagşyçylygyny goýdurmagy oba ýaşulularyndan talap edipdir. Saz-söhbetiň din bilen bir ýere sygşyşmaýanlygyna görä, oba mekdebiniň mollasy bolan Misingylyç ýaşulularyň talap etmegi zerarly, bu kâriden el çekmeli bolýar. Emma muňa garamazdan şahyryň saz-söhbete bolan höwesini peselmeýär. Misingylyç Gaýypberdi diýen oglana öz hünärini öwredýär we ony oňat aýdymçy edip ýetişdirýär. Ol Misingylyjyň köp sygyrlaryny aýdym edip aýdýar we ilat arasynda giňden ýaýradýar.

Misingylyjyň eserlerini toplamak, onuň durmuşyny, döredijiligini öwrenmek barada ozal birnäçe işleriň edilendigini aýtmak gerek. Şahyryň döredijiligi bilen ýeke bir türkmen alymlary, edebiýatçylary gyzyklanman, eýsem has irki döwürlerden başlap, Gündogary öwreniji rus alymlarynyň aýry-áýry wekilleri hem gyzyklanypdyrlar. Muňa mysal edip A. N. Samoýlowiçi görkezmek bolar.

1942-nji ýylda şahyryň watançylyk temasynda degişli eserlerinden 9 sanysy özbaşyna bir ýygyny edilip çapdan çykaryldy. Bu göwrümi kiçijik kitapça ýazylan sözbaşy we oňa girizilen goşgular okyjy köpçüligini şahyryň durmuşy hem döredijiligi bilen tanyşdyrmakda ep-esli rol oýnady. Misingylyjyň ömri we döredijiligi barada has içgin çemeleşilen işleriň biri-de G.Kulyýewiň görkezilip geçilen makalasydyr. Uspenskiniň, Belýaýewiň 1928-nji ýylda çap bolup çykan “Turkmenskaýa muzyka” atly kitabynda hem Misingylyjyň sygyrlaryny bagşylaryň aýdym edip aýdýandyklary belleniýär. Häzir şahyryň jemi 100-den gowrak goşgusynyň bardygyny anyklanyldy we bir ýere toplanyldy.

Misingylyjyň “Batyr Nepes”, “Begzada Gurban” atly dessanlary hem häli-häzire çenli tapylanok. Ol dessanlardan diňe käbir bölekler bar.

XIX asyryň ikinji ýarymyndaky jemgyýetçilik gurluşy hem, esasan, patriarhal-feodal jemgyýetçilik gurluşy bolupdyr. Ýöne Türkmenistanyň hemme ýerinde durmuş şertleri bir deň bolman, türkmenler öz ýerli ýagdaýlaryna görä, aýry-áýry durmuş şertlerinde ýaşapdyrlar.

Şahyr Misingylyjyň ýaşan döwrüniň durmuş ýagdaýy şu hili dowam edipdir. Bu ýagdaý şahyryň durmuşy bilen aýrylmaz baglanyşykly bolup, onuň döredijiliginde hem öz yzyny galdyrypdyr. Ynsanperwer şahyr bolan Misingylyç öz döwrüniň durmuşy hakda seslenmän durup bilmändir. Emma şahyr durmuş zerarly özünde

dörän emosional duýgyny delillendirmek üçin aňyrdan gelýän däbe eýeripdir. Ol şahyrçylyk kärini tapyşy barada söz açmak bilen şeýle ýazýar:

Gezer erdim seýran edip älemge,
Uçrady bir ajap weli galandar.

Şatlygym artdyrdy, gamym nist etdi,
Ýüzüme tüýkürdi, aklym sust etdi,
Bir käse meý berdi, köňlüm mest etdi,
Golunda pyýala doly galandar.

Alyp içdim, ýurek möwç urup joşdy,
Yşk ody synamda ýandy, tutaşdy,
Bir zaman nesihat kyldy-dür saçdy,
Magrypet bagynyň güli galandar.

Bu pikir Misgingylyçda tötänden döremän, ol Gündogar halklarynyň şahyrlarynda gadymdan bäri dowam edip gelýär. Emma beýle diýildigi, bu hili pikir hemme türkmen şahyrlarynda bar diýildigi däl. Bu hili pikir sowatlylyk taýyndan özüne göwni ýetýän belli-belli şahyrlarda bolupdyr.

Misgingylyç “Eý köňül” şygrynda “Galandar” şygryndaky pikirini dowam etdirýär:

Şübheli ne päk ýmiş diýp, puşeşim soýdurdylar,
Baş, aýak asy tenim yşk oduna köýdördiler,
Kaddyma laýyk biçip, şowk donun geýdirdiler,
Köp doga eýläp hakymga ukudan oýdurdylar,
Mest bolup, esrik turup, boldum perişan, eý köňül.

Görnüşi ýaly, Misgingylyjyň şahyrlyk kärini tapyşy real däl. Emma, nähili-de bolsa şahyr özüniň ylma köp üns berendigini we şol esasyda kän zatlara göz ýetirendigini beýan edýär.

Misgingylyç entek ýaş wagtynda söýgi idealy bilen ýaşap, birnäçe yşky-liriki eserler ýazypdyr: “Seni”, “Çäresine”, “Ýañlyg”, “Hikmetli”, “Gerek”, “Aýrylsa”, “Gelir”, “Söwdügim”, “Gelin”, “Dilber”, “Gözel”, “Perim”, “Apbakgine” we ş.m. Misgingylyjyň bu şygrylary takyk bir şahsyýete bagyşlanmandyr. Sebäbi şahyryň belli bir gyza aşyk bolandygy hakda hiç hili maglumat ýok, Misgingylyjyň şygrylaryndan hem ony aňlap bolmaýar. Dogrusy, Misgingylyç Sonagül, Öwezbike ýaly atlary öz lirikasynda getirse-de, olar hem takyk suratlandyrylmaýar. Ol ýa-da beýleki bir şahyryň söýgi baradaky duýgusy belli bir şahsyýete bagly bolsa, onuň şu temadaky şygrylaryndan şol şahsyýetiň özüne mahsus alamatlaryny azda-kände tapmak bolýar.

Misingylyç söýgi temasynda ýazan eserlerinde gelin-gyzlar edepli, ekramly, öz ýaryna wepaly bolmaly diýen pikiri öňe sürýär. Ol erkin söýginiň tarapdary. Şahyr aýal-gyzlaryň gőzelligi diňe görk-görmekde, daş keşbiniň owadanlygynda diýip düşünmän, eýsem olaryň süýji dilli, hünärli, hoşgylykly bolmalydyklaryny hem beýan edipdir:

Şirin dil, uz bolsa gözeliň özi,
Ýaraşar altyn şaý, zerbap, gyrmyzy.

Her gözeliň eger bet bolsa sözi,
Haýypdyr köne biz başyna dolak.

Şahyr aýal-gyzlara kembaha garamaýar, tersine, olary sylaýar, öz söýgüli-lerine wepaly bolmaklygy ündeýär. Ol söýgi meselesinde ýalňyşmazlyga çagyryýar, diňe görke kowalaşman, iş salyşýan adamyň gylyk-häsiýetini seljermegi maslahat berýär:

Otdur aşygyň gargyşy,
Ýandyrar asmany-arşy,
Göwher tapsañ, her bir daşy,
Ýüzügiňe gaş eýleme.

Orta asyr klassyky poeziýada söýgi temasy, köplenç, gazal žanrynda ýazylypdyr. Şol gazallarda başda gelin-gyzlaryň görk-görmegi wasp edilipdir, soňra şol standart ölçegdäki gőzellere gowuşmak üçin aşygyň çekýän hesretleri teswirlenipdir. Bu hesret, esasan, magşugyň öz aşygyna bolan sowuk-salalygy, tekepirligi sebäpli ýüze çykypdyr, käte bolsa, rakyplar zerarly, aşyk-magşuk duşuşyp bilmeýär, aýraçylyk ýüz urýar, ine, şu hem hesret döredýär. Biziň pikirimizçe, şu soňky hesret durmuşda synpy bölünişik bilen bagly bolsa gerek.

Nowaýy gazal žanrynda “Çäbikgine” ady bilen eser ýazan bolsa, XVIII asyr türkmen şahyry Andalyp-da şu žanrda, şol at bilen şygyr ýazyypdyr. Edil şu formada, ýöne başgarak at bilen, ýagny “Apbakgine”, “Çäresine” ady bilen Misingylyç-da şygyrlar döredipdir. Bu eserler könedən gelýän däbe eýerilip ýazylypdyr. Emma olar öňkülerden azda-kände tapawutlanýar:

Şum rakyba berme syr, döwranyňny eýlär şikest,
Gör ne söwdalar salar aşyklaryň arasynda.

Ýokarky setirlerde şahyryň öz döwrüniň häsiýeti azda-kände duýulýar. Bu ýerde şahyr magşugyň tekepirliginden hesreti az çekýär, emma oňa derek döwrüniň bigänelerinden köp hesret görýär. Onsoň hem magşuk öz aşygyndan habarsyz däl:

“Men diýdim: “Bilbil bolup, bagyň gülün tirssem ne olur?”
Diýdi: “Bagymdan üzüp bermen saňa ýaprakgine”.
Elgine hanjarmy berdim: “Al bu janym, ber myrat!”

Bir tebessum eýledi çün tebredip dodalgine.
Diýdi: “Eý biçäre aşyk, çün gelir haýpym saňa,
Al myradyň bolsa” diýip, açdy gülüp gujakgine.

Aşyk bilen magşugyň şunuň ýaly ýakyn gatnaşykda bolandygyny, olaryň özara dialoglaryny Mollanepesiň hem käbir şygrylarynda görýäris. Bu, elbetde, hakykatda bolmadyk şahyryň arzuw idealydyr, şeýle-de bolsa, munuň sebäbini türkmen aýal-gyzlarynyň soňky döwürlerde durmuşda özlelerini görkezip başlandyklary bilen düşündirmek bolar. Misgingylyç magşugyň nazaryny durmuşdaky hakyky bir zat bilen deňeşdirýär we duýgyny janly predmete öwürýär:

Gözlerim gan ýaş döker, set para kyldy bagrymy,
Atdy çün jellat okuň elgide bar sagdakgine.

Emma Misgingylyç aňyrdan gelyän tärden halas däl.

Aýdyýar Misgingylyç, şalyk aňa laýyk geler,
Ýar eger eýläp kerem, rehim etse biçäresine.

Misgingylyç söýgi temasyndan şygyr ýazanda, poeziýanyň dürli formalaryndan peýdalanyndyr. Magtymguly ýaly, ol hem öz eserlerini halk döredijiligine mahsus bolan formalarda beýan edipdir. Şahyryň ulanan sözleriniň hemmesi halkyň gepleşik dilinden alnypdyr:

Söwdügim, çyk bir zaman aý dek jemalyň göreýin,
Gül ýüzüňniň ýşkyna saz birle söhbet guraýyn,
Ger kabul etseň sözümni, hyzmatyňda duraýyn,
Bir pasyldyr nowçalyk, bagyň gülünden tireýin,
Bilbili şeýda menem, sen kowma bagyňdan, gelin.

Görnüş i ýaly, şygyrda ritm-de, ölçeg-de, kapyýa-da ýerli-ýerinde, şonuň üçin ol ýeňil okalýar. Şygryň ýakymlylygynyň beýleki bir sebäbi şahyr belent duýgy bilen joşýar, şonuň üçin hem durmuşda höwes döredýän predmetler: gül, saz-söhbet, nowça, bag, bilbil çalyşýar. Her bir setirde iki mazmun getirilip, birinji mazmun ikinji mazmuny yzarlaýar. Gül bir pasyllyk, Misgingylyç özüni bilbile, ýaryny bolsa güle meňzedýär. Bu meňzetme, elbetde, täze däl, ýöne şony obrazly bermegi şahyr başaryp bilipdir. Haýsy bir setirini alsaň hem pikirler biri-birini yzarlaýar.

Bilbili şeýda menem, sen kowma bagyňdan, gelin.

Şahyr hakyky durmuşdaky predmetler arkaly pikir ýöredýär. Bilbiliň mekany gül, çeşme-bulak, çynar, pudak. Şahyr täze meňzetmeler hem agtarýar:

Iki nar goýnunda bitmiş nowça dessembil kibi,
Talbynur men hasretinden otga düşgen gyl kibi.

Misgingylyç söýgi temasyndan eser ýazanda, Mollanepes ýaly şygryň täze formalaryny hem ulanypdyr:

Gel, eý dilber, gözelleriň soltany,
Bir zaman arzyma gulak sal, perim,
Eger söýseň hudany,
Muhammet Mustapany,
Gutar gaýgydan, gamdan şat eýle men gedany,
Niçe ýyllar “sen” diýip, çekdim jebri-jepany,
Her bir günüm aýdyr, aýym-ýyl, perim.

Käte şahyryň wasp edýän gahrymany elýetmez bir şahs bolup, ol onuň yzynda sergezdan. Aşyk jan-dil bilen söýär, emma magşuk üns bermeýär. Emma aşygyň öz magşugynyň ýüz berjegine ynamy bar. Misgingylyç magşugyny wasp eden wagtynda, öňden gelýän standart meňzetmeleri ulanýar. Ýöne şahyr köne ýazuw edebiýatyndaky ýaly, öz magşugynyň waspyny beýan etmek, soňra bolsa onuň ulumsylygy zerarly, heserlenmek bilen çäklenmeýär. Şol bir wagtyň özünde onuň söýgi şygrylarynda sosial mesele-de öz ýüzüni görkezýär:

Aşyklar sowulmaz yşkyň ýolundan,
Herne jepa görse sagy-solundan,
Bag hoş bolmaz gülünden,
Aýrylsa bilbilinden,
Ýigit başyna bela geler gyzdan, gelinden,
Dat, eý perýat, şum rakybyň elinden,
Bara bilmen “sen” diýp erkana, gözeli.

Bu ýerde aşyklaryň duşuşmagy üçin garşylygyň bardygyny, söýüşýänleriň başyna bela gelýändigini görýäris, sosial meseläniň erkana söýgä ýol bermeýändigini duýýarys. Şonuň üçin aşyga sosial meseläniň zulумы magşugynyň tekepbirliginiň berýän zulumyndan agdyklyk edýär, sebäbi şahyryň wasp edýän göwherini edinmäge sosial mesele ýol bermeýär, ol bir nadana berilýär.

Dine ynananlygy sebäpli, Misgingylyjyň söýgi eserlerinde hem din özüniň ýüzüni görkezýär.

Tersamy sen, jöhitmi sen, ermeni,
Ynsap eýle, bu gün dine gel, perim.

Bolma käpir, ermeni,
Dön musulmana, dilber.

Şahyryň pikirçe, musulman dininden beýleki dindäki adamlar rehimsiz.

Märeke-meýlisde aýal-gyzlar hakynda söhbet açmak bolmaýan döwründe Misgingylyjyň olary taryp etmegi, hatda magşugynyň gaşyny iň keramatly hasap-

lanýan metjidiň mährabyna, kirpigini münberine meňzetmegi şol döwür şahyry üçin iňňän bir batyrlykdy. Misgingylyjyň Mollanepesiň “İstäpki gözel ýary” eserini ýadyňa salýan “Hikmetli” atly şygry iňňän çeperçilik bilen ýazylypdyr. Bu dramatik usulda gurlan eserde aşygyň-da, magşugyň-da obrazy oňat ýüze çykarylýar, özi-de Mollanepese öýkünlip ýazylypdyr. Ýöne Misgingylyç pikiri özüçe beýan edýär.

Umuman, Misgingylyjyň söýgi lirikasynda aýal-gyzlaryň görk-görmegi ýokary çeperçilik bilen wasp edilipdir, durmuşda azat söýginiň ýokdugy ýazgarylypdyr, şeýle hem şahyr bu temadaky eserlerinde azat söýginiň jarçysy hökmünde çykyş edipdir, aýal-gyzlaryň durmuşda ullakan rolunyň bardygyny, olaryň ýaşaýyşda deň hukukly maşgala agzasynyň biri bolmalydygyny nygtapdyr.

Misgingylyç durmuşyň köp taraplaryna diýen ýaly seslenipdir, ol halkyň ýaşayşy bilen baglanyşykly öz döwründe ýüze çykan dürli meselelere degip geçipdir. Şahyryň pikir ýöreden meseleleriniň biri-de sosial meseledir. Türkmen halkynyň agyr durmuşyna ýüregi awan şahyr öz döwrüniň ýagdaýyny şeýle suratlandyrypdyr:

Kimni aýak, kimselerni ser etmiş,
Kimsäniň döwletin ýeke har etmiş,
Kimseleriň tagtyn simu-zer etmiş,
Kimseler nan tapmaý, geçip baradyr.

Birniçeler garyplykda çeker zar,
Ömründe ýeke pul eline degmez.

Dogrudan-da, patriarhal-feodal jemgyýetçilik gurluşynyň syýasy we ykdysady taýdan tipiki ýagdaýy şeýle bolupdyr. Hakykatdan-da, şol döwürde zähmetkeş halk nan tapman geday gezen bolsa, onuň malyny talaýan han-begler öý-esbaplaryny zer bilen bezäpdirler. Misgingylyç öz döwründe hemme zadyň “dondan, guşakdan soralýandygyna” göz ýetiripdir. Mälim bolşy ýaly, şahyr her synpyň nähili ykdysadyýetiniň bardygyna, synplaryň näme esasyda bölünýändigine göz ýetiripdir. Garyp adam hernäçe akylyly, pähimli bolsa-da, onuň sözi ýer almayar, kimde baýlyk bolsa, jylaw şonuň elinde, ilniň kethudasy hem şol bolupdyr, hiç bir iş akyly, paýhas bilen çözülmändir. Misgingylyjyň:

“Goluňda bolmasa dünýäniň maly,
Aýdarlar: tentekdir, akylsyz-däli”

ýaly setirlerini okanyňda, Magtymgulyňyň:

“Garyp aýak ýalaň, kendir guşakdyr,
Bir märekä barsa, orny aşakdyr,
Garyplar at münüp depse eşekdir,
Döwletliler eşek münse, at bolar”

diýip, danalyk bilen aýdan pikirlerini özüçe dowam etdirendigine göz ýetirmek bolýar. Beýle ýagdaý Magtymguly bilen Misgingylyjyň ýaşan döwründe halkyň durmuşynda bir umumylygyň bolandygyny aňladýar.

Misgingylyç halkyň üstünden agalyk sürýän hanlaryň, begleriň pes ahlagyny, köpçüligi horlaýandyklaryny, olar barada alada etmeýändiklerini görkezipdir:

Her patyşa zalym bolsa,
Mähri-şepagaty gider.
Ülkesine sütem kylsa,
Dini-diýanaty gider.

Şol döwrüň kazy-kelanlarynyň adalatsyzlyk bilen iş kesýändiklerini, olaryň ahlaksyz keşbini suratlandyryp, şahyr şeýle ýazypdyr:

Belli kesim nyrhda durmaz,
Diwan kesip, akyl sormaz.

Misgingylyç dine garşy çykmasa-da, halky aldaýan, öz baýlygyny köpçüligiň hasabyna artdyryan ruhanlary ýazgarýar we olaryň bet işini paş edýär. Ol sopulara bagyşlap ýazan sygrynda şeýle diýýär:

Bibaka dünýäde baş gün bar bolgan sopular,
Nebsi-şeýtan mekrine duçar bolgan sopular,
Derdi usýan birle hem bimar bolgan sopular,
Ýüz elem mähnet bilen efkar bolgan sopular,
“Sopy men” diýip, halk içinde har bolgan sopular.

Misgingylyjyň pikiriçe, adamlar gowy ýaşamaly, ylymly adamlar dünýäniň gurluşyna göz ýetirmeli. Emma şol döwürde munuň tersine bolup, durmuşyň nygmatlary zähmetkeş halkyň agzyna ýetmeýär. Ine, şu ýagdaýa şahyr tüýs ýürekden gynanýar, hernäçe pikirlense-de, çykalga tapmaýar:

Aamy-has barçany kylmyş musahhar bir peri,
Her ýere arşy-semaga ýetmiş anyň depderi,
Nakyşbent eýläp ýene dakmyş tamamy göwheri,
Ol perini zahyr etsem, bu jahandyr ol peri,
Goýnuna girdim weliken, bagu-bossan tapmadym.

Misgingylyjyň dünýäni perä meňzetmegi ýöne ýerden däl bolsa gerek. Halk arasyndaky rowaýata görä, Aly şu dünýä bir ortasy deşik tegelek daş bolsa, şony hem bir göterip göräýsem diýenmiş. Şonda onuň gaýny bolan Muhammet pygamber oňa bir meýdana gezim edip gel diýenmiş... Aly atly meýdana çyksa, bir bezemen gelin gidip barýar eken. Ol onuň yzyndan hernäçe kowsa-da ýetip bilmänmiş... Aly öz gören zadyny Muhammede gürrüň berenmiş. Onda Muhammet şol bezemen gelniň şu dünýadigini, ony hiç kimiň tutup bilmejegini aýdanmyş... Şahyr Kemine

hem “Galar”, “Dünýäniň” atly öwüt-nesihat häsiýetli şygrylarynda dünýäni gyza, gelne meňzedýär we ony ykrarsyzlykda ýazgarýar:

Pelek çarhyn çeker, öwrüler, tizdir,
Göçülen ýurtdur, ýörülen yzdyr,
Dünýä bir hoş surat owadan gyzdyr,
Gola düşmez, aşyk bolanyň galar.

Misgingylyç pelegi, durmuşy obrazlandyrypdyr, ýagny janlandyrypdyr. Ol özüniň şol pelek bilen elmydama göreşip gelendigini, emma ony ýeňip bilmändigini obrazly sözler bilen beýan edýär. Şahyr şu pikirini “Boldum imdi” şygrynda hem gaýtalaýar:

Hasyl ömrüm gögerdi, wagt ýetdi дәne berdi,
Orak alyp eline orakçy pelek ordy,
Harman eýläp iýerge çäjime күrek urdy,
Ajal guşy kem-kem iýr, sap дәne boldum imdi.

Bu ýerde pelek orakça meňzedilýär. Misgingylyç durmuşa düşünmek üçin göreşendigini, emma onuň başartmandygyny beýan edýär. Bu deňeşdirmede şahyryň бүtin durmuşynyň mazmuny beýan edilýär diýmek boljak.

Misgingylyjyň eziji gatlaklary paş edýän, olary ýazgarýan eserleriniň biri-de “Ýaýar gider” şygrydyr. Şahyr bu şygrynda dürli tipdäki adamlaryň häsiýetlerini, ylaýta-da sada halky, garyp-gasary, ýetim-ýesiri talaýan mugthorlaryň keşbini suratlandyrýar, olary öz etmişleriniň erbet netijesinden gorkuzmak isleýär:

Ile-halka gözün goýan,
Garyplary talap-soýan,
Pakyr-ýetim malyn iýen,
Öz etini iýer gider.

Şahyr şol baýlaryň, süýthorlaryň nähili ýol bilen baý bolýandygyny aňşyrmak isleýär we olar garyplary talap baý bolýarlar diýen netijä gelýär.

Misgingylyç diňe bir halkyň üstünden hakimlik edýän, ony talaýan han-begleri, dine perdelenip, öz gara nebislerine çapýan sopulary aýyplamak bilen çäklenmän, döwrüniň hilegär söwdagärlerini hem ýazgarýar:

Satyp gymmat talh soganlar,
Halal-haram mal ýyganlar,
Ahyr çekip set pyganlar,
Barysyny goýar gider.

Şahyr bu bendini haýsy-da bolsa bir aldawçy söwdagäre ýüzlendiripdir. Kimde bolsa biriniň sogan satmak arkaly görýän peýdasyny göz önünde tutupdyr. Bu real hakykatdyr.

Emma durmuş çylşyrymly, Misgingylyç oňa doly düşünip bilmeýär. Bet gylykly adamlar – il hökümdary, oňat gylykly adamlar – olaryň aýak asty. Şahyryň pikirçe, şol oňat gylykly adamlar kethuda bolmaly, şonda ýurt abadanlaşjak. Ol oňat gylykly adamlar hem gullar däl-de, ýerli halk “ig” bolmaly. Ine, şu ýerde hem şahyr durmuşdan dogry netije çykaryp bilmän, subýektiwizme ýüz urýar. Hatda Magtymgulynyň “Hojasy bar, belki, guluna degmez” diýen pikirini hem unudýar duruberyär.

Özüniň ýokary çeperçilikli, çuň many-mazmuna ýugrulan şygrylarynda XIX asyr türkmen durmuşyny hertaraplaýyn suratlandyran Misgingylyjyň türkmen edebiýatynyň taryhynda mynasyp orny bar.

Mämmetweli Kemine

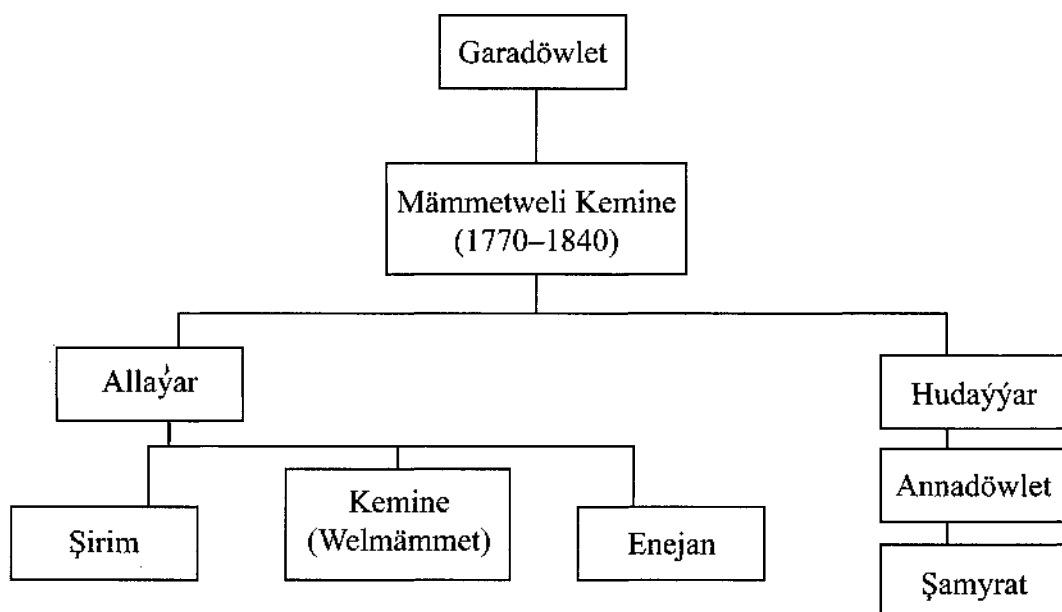
(1770–1840)

Şahyryň ömri. Türkmen edebiýatynyň taryhynda özüniň söweşjeň şygrylary bilen çuňňur yz galdyran Kemine, takmynan, 1770-nji ýylda Sarahs etrabyňyň Tekepeýkal obasynda garyp daýhan Garadöwletiň maşgalasynda dünýä inýär. Ol başlangyç bilimi oba mекdebinde alýar. Ýaşlykdan ylma-bilime bolan höwesi ony öz döwrüniň ýokary bilimini almak üçin Buhara medreseleriniň birine alyp gelýär. Özüniň dogry sözlüligi, wäsiligi, degişgenligi bilen Buhara söwda gidýän kerwenlere daklyşyp, ol şähre aşanam bolsa, harçsyzlygy zerarly birbada Buhara medreseleriniň birine girip okabermek oňa başartmaýar. Ýöne her näme-de bolsa, ol şäherde gabat gelen işi edip, az-owlak pul gazanýar. Şeýdibem, Buhara medreseleriniň birine girip, okamaga başlaýar. Emma garyplyk, harçsyzlyk zerarly bu ýerde düýpli bilim almak oňa başartmaýar. Ol dogduk mekanyňa, Sarahsa gaýdyp gelýär. Emma düýpli bilim almak islegi ony öz erkine goýmaýar. Şonuň üçin hem şol döwürdäki Hywanyň iň uly alymlarynyň biri bolan Äraly işanyňka gidýär. Ol Hywada Äraly işanyň elinde birnäçe ýyl okap, öz döwrüniň sowatly, ylymly adamlarynyň biri bolup ýetişýär. Şondan soň ol ýene-de Sarahsa gaýdyp gelýär we ömrüniň galan bölegini şol ýerde geçirýär.

Kemine öz obalaryndan Gurbanbagt diýen gyza öýlenýär we onuň bilen agzybiri maşgala gurýar. Gurbanbagtdan Allaýar we Hudaýýar diýen iki ogly bolýar. Emma 29 ýyl ýaşanlaryndan soň, Gurbanbagt aradan çykýar. Gurbanbagtyň biwagt aradan çykmagy Keminä örän agyr degýär. Şahyr Gurbanbagtyň ölümüne bagyşlap yazan «Janyň barynda» atly elegiýasynda şeýle ýazýar:

Bir kem otuz ýyldyr sürüşdim döwran,
Ýar, sensiz gerekmez bu pany jahan,
Kemine, tawus dek bakardyň her ýan,
Indi şatlyk ýokdur dünýä barynda.

Şahyr soň Jumagül we Hytaýmama diýen aýallara öýlenipdir. Ol iki aýaldan perzent önmändir.

Kemine 1840-njy ýylda Sarahsda 70 ýaşynyň içinde aradan çykydypdyr.

Kemine bütin ömrüni garyp durmuşda geçiripdir. Emma şahyr garyplygyň, horzarlygyň öňünde müzzermändir, şähdaçyk, şadyýan ýaşapdyr. Alçak, gepe çeper, dili duzly adam bolupdyr. Hiç haçan hiç kimden gypynç etmän, ýüz görmän, aga ak, gara gara diýip bilen dogruçyl adam bolupdyr. Bu ýagdaý şahyryň şygrylarynyň-da etine-ganyna siňipdir.

Keminäniň döredijiligi

Türkmen edebiýatynyň taryhynda özüniň dürdäne döredijiligi–çeper şygrylary bilen çuň yz galdyran Keminäniň döredijiligi baý hem köp taraplydyr. Ol öz eserlerinde XIX asyr türkmen durmuşynyň ähli meselelerine sesini goşupdyr. Şahyryň şygrylarynda halkyň durmuş ýaşayşy-da, şol döwür durmuşynyň nogsanlyklary-da, türkmen gyzy-gelinleriniň waspy-da, öz ýurdunyň, il-halkynyň bähbidini aran mert ýigitleriň waspy-da mynasyp beýany tapypdyr. Şahyryň şygrylarynyň belli bir bölegi özüniň şahsy durmuşy bilen berk baglanyşyklydyr. Onuň «Janyň barynda», «Garyplyk», «Garyp», «Içmek», «Derdiňden» şygrylarynda şahyryň agyr, garyp durmuşda ýaşandygy yrandyryjy beýan edilýär.

Günde mün gussam bar, ýüz elem bilen,
Derdimiň baryndan betar garyplyk.
Soragy men boldum, gaýgy-gam bilen,
Gelip düşer hatar-hatar garyplyk.

Iýmesem-içmesem, hem günüm ötmez,
Bürenip ýatmaga mydarym ýetmez,
Günde müň kowlasam, baý ýere gitmez,
Goş basyp dulumda ýatar garyplyk.

Keminäniň döredijiliginde aýratyn uly orun alan meseleleriň biri-de gelin-gyzlar meselesidir. Öz ýurduny, il-halkyny söýen şahyr türkmeniň durmuşynyň bezegi bolan gyz-gelinlerini-de jan-dilden söýüpdür. Olara özüniň iň gowy şygrylaryny bagyş edipdir:

Ak öýüň eýesi, baýyň gyzlary,
Eýýamyň soltany diýrler sizleri,
Hyzmata mynasyp görüň bizleri,
Muhabbet saýasyn salan gelinler.

Şahyr bu hili şygrylaryndan türkmen gelin-gyzlarynyň boý-syratyny, görk-görmeklerini, süýji sözlüligini, çeper el hünärlerini uly hyjuw bilen wasp edipdir.

Ak ýüzde hallaryň nokatdan kiçi,
Gamzaň garakçydyr, jan almak öji,
Mežnuny ýandyrdy Leýliniň saçy,
Leýliniň saçyndan artar gulpagyň.

Köňlüm bähre tapar oýnan oýnuňdan,
Sekiz jennet ysy geler goýnuňdan,
Ikisin örüp, birin goýber boýnuňdan,
Ýöräňde sagryňa ýeter gulpagyň.

Çeper el hünärini şahyr gelin-gyzlary bezeýän sypatlaryň biri hasaplapdyr:

...Meniň dilim, seniň elniň hünäri,
Nusga bolup galsyn ilden-illere.

Şahyr gelin-gyzlara söýgi bilen garamayan, olaryň görk-görmeklerine, çeper el hünärlerine mynasyp baha berip bilmeýän adamlary “akly gysgalar”, “nadanlar” diýip hasap edýär:

Ýagşyny ýasan ussalar,
Pähm etmez akly gysgalar,
Köneden gelen nusgalar,
Hünärli goluň derdinden.

Kemine elinden hiç bir iş gelmeýän nalajedeýin, hapysa, şerray gyz-gelinleri ýazgarypdyr, şeýle gelin-gyzlaryň azrak bolmagyny isläpdir:

Başy çykmaz hiç bir işden,
Emma görseň aýal daşdan,

Ak ýüplükden, gök erişden,
Saçyna ýüpden bag eder.

Keminäniň döredijiliginde uly orun tutan meseleleriň biri-de ahlak meselesidir. Şahyr döwürdeşlerine halal ýaşamagy, adamlar bilen hoşniýetli gatnaşyk etmegi, durmuş-ýaşayşy söýüp ýaşamagy ündäpdir:

Saglykda, ýigitler, baryp gelişiň,
Dünýä öter, baryp-geleniň galar.
Bir dem ganymatdyr, oýnap-gülüşiň,
Ahyry aglar sen, güleniň galar.

Şahyr öz okyjylaryna pespäl, kanagatly bolmagy, mal-baýlyk diýip bu dünýäniň eşretlerinden mahrum galmazlygy, birek-biregiň göwnüne degmezligi öwüt berýär:

Pelek çarhyn çeker, öwrüler, tizdir,
Göçülen ýurtdur, ýörülen yzdyr,
Dünýä bir hoş surat owadan gyzdyr,
Gola düşmez, aşyk bolanyň galar.

Il-ýurt, watan, watanyň garaşsyzlygyny goramak meselesi-de Keminäniň döredijiliginde belli bir derejede orun alypdyr. Ol “Orazym” atly odasynda XIX asyryň birinji ýarymynda Sarahsly tekeleriň garaşsyzlygyny goramakda uly işler bitiren il ogly Oraz ýaglynyň mertligi, batyrllygy, watansöýüjiligi wasp edilýär:

Çaparmanlaryň başy Oraz ýagly sen,
Ulus ary üçin gaýyş bagly sen,
Mürze Apbas basan ýaşyl tugly sen,
Äleriň içinde är sen, Orazym.

Öz il-halkyna hyzmat etmekligiň ajaýyp nusgasyny görkezen, il-halkyna hyzmat etmekligi öz ömrüniň manysy hasaplan beýik şahyr Kemine, hakykatdan-da, beýik Magtymgulynyň mynasyp şägirdidir hem edebi mirasdüşeridir.

Durmuşy mesele. Ýaşan zamanasynyň derdi-aladasy Keminäniň sygyrlarynda dogruçyl beýanyny tapypdyr. Şahyryň ýaşan zamanasy feodalizm jemgyýetiniň in wagşyýana häsiýete geçen döwrüne gabat gelipdir. Ýaşayşyň ýiti synpy bölünişige bölünip, ortalyk güzeranyň durmuşdan aýrylyp başlamagy, halk köpçüliginiň öte garyplaşmagy we barlylaryň baýlaşmagy senagat taýdan ösmedik türkmen durmuşyna ýiti täsirini ýetiripdir. Şahyr halk köpçüliginiň üstüne garyplygyň agyr yük bolup düşendigini “Garyplyk” atly goşgusynda şeýle aňladypdyr:

Günde mün gussam bar ýüz elem bilen,
Derdimiň baryndan beter garyplyk.
Soragy men boldum gaýgy– gam bilen,
Gelip düşer hatar-hatar garyplyk.

Tapypdyr her ýerde ýeke-ikini,
Çekipdir biline gaýys çekini,
Alypdyr eline daşly sokyny,
Ýadaman depämden urar garyplyk.

Tutuş halkyň, şol bir wagtyň özünde, hor-homsy ýaşaýan her bir adamyň depesinden “daşly sokyny” ýadaman urýan juda ýowuz ýagydygyny obrazly jümlelerde aňladan şahyr garyplygyň bäri-bärde türkmen durmuşynyň üstünden sowulmajakdygyndan, gaýta ýyl geçdiçiçe berk ornaşyp, gedaýçylyga alyp barýandygyndan döwürdeşlerini habarly edýär:

...Wadasyz şum ölüm, bergi-borç bilen,
Ýylba -ýyldan gaýym tutar garyplyk.

Durmuşy ýylba-ýyldan agyrlaşýan “Garybyň ýüzüne kim gülüp bakar?” diýen soragy goýmak bilen, Kemine kesekiden-ä dalda ýok, garyplygyň özünem “Günde mün kowlasam, baýlara gitmez”, “Ýaryşsam ýüwrükdir, göreşsem ýykar”, şoňa görä-de, munuň bir alajyny özüňiz etmelisiňiz diýen manyda şygryny dowam edip, meseläni aýklygyna galdyrypdyr. Kemineden meseläniň çözgüdini talap etmek hem bolmaz. Çünki ol syýasatçy, ykdysadyýetçi ýa-da sosiolog däl. Ol—şahyr. Şahyrlyk pähim-paýhasy bilen-de halkyň durmuş ýagdaýyna baha beripdir, ynsan-perwerlige ýugrulan şahyrlyk kalby bilenem halky ruhobelentlige, sabyr-kanagatlylyga çagyryp, şygryny aşakdaky ýaly jemläpdir:

Kemine diýr, geler bir gün şum ölüm,
Kimsäge toý-baýram, kimsäge zulum,
Gyýylma, ynjama, sabr eýle köňlüm!
Gelipdir, bir zaman öter garyplyk.

Kemine halkyň garyp günü hakda janyndan syzdyryp gürrüň eden, halkyna ruhy hemaýat üçin meşhur eserleri döreden şahyr. Ýöne bu ýagdaý onuň özüniň hem ýer urup, ýerde galandygyny, “Kyrk ýamaly içmekde” ýaşan garyp bolandygyny aňladýarmy? “Kemine garyp durmuşda ýaşapdyr, onuň özi hem gürrüňini edýän ýeňiýoluklarynyň biri bolupdyr” diýlen äheňde onuň durmuş ýagdaýy häsiýetlendirilip gelindi. Çünki “Garyplyk” atly goşguda “Soragy men boldum gaýgy-gam bilen”, “Ýüregim maddadyr, bagrym berç bilen”, “Goş basyp dulumda ýatar garyplyk”, “Oýnasam, oýnumda utar garyplyk”, “Gykuwlap yzymdan ýeter garyplyk”, “Bir bilbildim, saýramadym güllerde” ýaly setirler şony tassyklaýar. Aslynda, şygry tutuşlygyna şahyryň adyndan söhbet edýär. Şu ýerde bir ýagdaýdan habarly bolmagymyz gerek. Şahyrda, umuman, edebiýatda, şahyryň adyndan çykyş edýän şahyryň gahrymany hemme halatda şahyryň özi hökmünde kabul edip, aýdylýan maglumatlary hem onuň terjime haly bilen baglanyşdyrmak bolmaýar. Şygry—sungat eseri. Şygryda çykyş edýän “men” şahyryň şahsyýetinden has giň düşünje.

Ol dereginde baý bolmasa-da, “Men baý mülkdar” diýip biler, garyp bolmasa-da, garybyň adyndan çykyş edip biler. Haýsy şekilde özüni görkezjekdigi öňe sürýän ideýasyna, diýjek bolýan pikirlerine baglydyr. Kemine garyplara duýgudaşlyk etmekligi göz önünde tutupdyr, şoňa görä-de özüni garyp-gasaryň ornuna goýup, “Garyplyk” goşgusyny düzüpdir.

Şahyr şular ýaly pespäl, garyp göwün bolandygy üçin, özüne “Kemine” sözünü lakam edip alypdyr. “Kemine” diýmek “ejiz, biçäre, san ýetmedik, pukara, kemsidilen, päli pes” diýen manylary aňladýar. Halk köpçüligi hem Kemine ýaly ynsanperwer, kalby päk, zehinli adamyň özleriniň hatarynda durmaklaryny isläpdir, şoňa görä-de, şorta sözlerdir rowaýatlarda ony ýarlykly garybyň keşbinde suratlandyrypdyrlar. Şahyr hem halk köpçüliginiň islegine tabyn bolup, döredijiliginde garyplyk keşbine uly orun beripdir.

Keminäniň ady bilen baglanyşykly aýdylýan şorta sözler

Hiç haçan hiç kimden ýüz görmän, ýagşa ýaşı, ýamana ýaman diýen şahyryň ady bilen baglanyşykly şorta sözler halk tarapyndan döredilipdir. Ol şorta sözleri many-mazmuny boýunça üç topara bölmek mümkin.

1. Kemine we onuň maşgalasy. Bu topara girýän şorta sözlerde (“Palta gözleginde”, “Göçe-göçlük”, “Bir daýhan ogul berene...”, “Kemine we ogrular”...) Keminäniň hemişe garyplykda ýaşandygy, maşgala durmuşynyň oňmandygy, ýöne şahyryň hiç haçan ruhdan düşmändigi barada gürrüň berilýär.

Bir gün agşamara Kemine odun aýryp durka, paltasy sapýndan sypyp gidipdir. Kemine paltasyny tapman, Hudaý ýoluna bir okara bugdaý aýdypdyr. Ol eli bilen paltasyny gözläp ýer sermeläp barşyna eline bir sapy döwür susak ilipdir. Kemine şol wagt töweregindäkilere ýüzlenip:

“Äl, bu Hudaýa serediň-le! Bermeli bolanda ýüzi gara welin, almaly bolanda iki paý ýaly. Eýýäm ýoluna bugdaý aýdanymy näbildikä? Susagyny somlap gelýär” diýipdir.

2. Kemine we onuň töweregi. Bu topara girýän şorta sözlerde (“Içinde özüm hem bardym”, “Belli bir yerini soraň”, “Bäşbörük”, “Göterim”...) şahyryň il-gün bilen bagry badaşyp ýaşanlygy, hoşniýetli gatnaşykda bolanlygy, onuň öz wäşi gürrüňleri bilen il-halkyň agyr aladalaryny ýeňletmäge goşant goşanlygy barada gürrüň berilýär.

3. “Kemine we pir”. Bu topara girýän şorta sözler (“Ýylyň näme?”, “Kel we kör seg”, “Kim betpäl”, “Basym tazy bolar”, “Nahary bismilla gutardy”, “Harman saklawynda”...) Keminäniň Äraly işan bilen gatnaşyklary hakda gürrüň berilýär.

Bir gün Keminäniň gulagyndan ary çakypdyr. Bir gulagy çişip, ep-esli ulalan Kemine märekä barypdyr. Keminäniň çişip ulalan gulagyna gözi düşen Äraly işan Keminä ýüzlenip:

– Molla Kemine, eşegiň gulagyny alaýdyňyzmy? – diýipdir. Kemine:
– Aý, hawa, pirim, siz eşegiň akylyny alaňyzsoň, bizem kem galmaly diýip,
gulagyny alaýdyk – diýipdir...

Seýitnazar Seýdi (1775–1836)

Seýitnazar Seýdi şygrylarynyň watançylyk ruhy, söweşjeňlik, mertlik äheňi bilen türkmen edebiyatynyň taryhynda özboluşly sahypa açan beýik şahyrdyr. Onuň goşgulary erkinlik we garaşsyzlyk ugrundaky göreşleriniň şahyrana ýazgysydyr.

Il-güni bilen bagry badaşan Seýdi daşky we içki duşmanlara garşy göreşde halka ruh beriji goşgular ýazmak bilen çäklenmän, batyr ýigitleri töweregine jemläp, milletiň azatlygy ugrundaky söweşlere gatnaşan merdana watançydyr.

Türkmen halky özüniň merdana ogly, ussat şahyry Seýitnazar Seýdiniň goşgularyndan ruh alyp, olary nesilden-nesle geçirip, biziň günlerimize ýetiripdir.

Şahyryň ömri we durmuşy

Seýitnazar Seýdi, takmynan, 1775-nji ýylda Lebap welaýatynyň Garabekewül etrabyňyň Lamma obasynda eneden dogulýar. Ynamdar, ähtine wepaly ýigitleriň arasynda kemala gelip, soňra ol merdanlara serdarlyk eden Seýdi ömrüniň köpüsini Amyderýa boýlarynda geçiripdir. Şahyr adynyň birinji böleginden (Seýit) “Seýdi” sözünü ýasap, ony goşgularynda lakam edip ulanýar. Şahyryň “Seýdi” lakamy Seýitnazar adyna garanda, durmuşy gatnaşyklarda-da, serkerde hökmünde-de meşhur bolupdyr: şahyr Seýdi, aşyk Seýdi, serkerde Seýdi...

Seýdi başlangyç bilimi öz obalarynda alýar. Soňra ol Buharada okapdyr diýip halk arasyndaky gürrüňlerde aýdylýar, ýöne şahyryň ýaşlyk ýyllarynda Hywada bolandygy, ähtimal, medrese bilimini almak maksady bilen şol ýerde birnäçe ýyl ýaşandygyny özüniň “Eý ýary, Horezmi” şygrynda görkezýär. Mahlasy, şahyr medrese bilimini ýeterlik alan, döwrüniň sowatly adamy bolupdyr. Şahyryň döreden eserleri onuň türkmen halk döredijiligini, özünden öň ýaşap geçen türkmen klassyklarynyň goşgularyny, Fizuly, Nowaýy ýaly Gündogaryň söz ussatlarynyň eserlerini içgin öwrenip, olardan edebi täsir alandygyny onuň “Durduhan” şygryndaky:

“Şahyrlar waspyňy okap ozaldan,
Fizuly, Nowaýy, başga gazaldan...”

diýen ýaly setirler hem tassyklaýar.

Seýdi medrese bilimini alan bolsa-da, mollaçylyk edip, oglan okatmak bilen meşgul bolmandyr. Ol köplenç at üstünde gezipdir, il-ýurdy goramak aladasy bilen ýaşapdyr. Onuň durmuş ýoly ar-namys, il-günüň garaşsyzlygy ugrundaky göreşler

bilen berk baglanyşykly. Ol il-ýurduny daşarky duşmanlardan goramaklyga ýaşlyk ýyllaryndan başlaýar. Heniz Şamyrat Welnamynyň Buhara emirlik eden döwürlerinde (1785–1800) onuň ýollan talaňçy ýygynlaryna garşy durup söweşen lebaply ýigitlere Seýitnazar Seýdi serkerdelik edipdir. Onuň eýýäm şol döwürlerde söweş tärlerini kemsiz ele alan, guramaçy ýolbaşçy bolup ýetişenligine şahyryň Gaýyby bilen aýdyşyk goşgulary hem güwä geçýär.

Seýdiniň serkerdelik abraýy, şahyrcylyk şöhraty XIX asyra çenli Mary, Hywa ýurtlaryna-da ýaýrapdyr. Seýitnazar Seýdiniň durmuş ýolunda bellenilip geçilmeli ýene juda möhüm ähmiýetli bir hadysa bar. 1823–1824-nji ýyllarda Lebap boýlarynda oturan ilat Mary oazisine bosgun bolup gaýdýar. Halkyň oturymly ýurduny taşlap gaýtmagyna, bir tarapdan, Mirhaýdaryň üznüksiz salgytlary, eden-etdilikleri, ikinji tarapdan, Hywanyň hany Muhammetrahym hanyň beren wadasy sebäp bolupdyr. Hywa hany eger lebaply türkmenler Mara göçüp barsalar, ýer-suw berjekdigini, rahat durmuşda ýaşamaga şert döretjekdigini aýdýar. Hanyň bu sözi lebaplylary imrindiripdir. Mirhaýdaryň zulmunda bizar bolan millet günleriň birinde Mara tarap ýola rowan bolýar. Ol göçi oňlap, ony gurnan ýolbaşçylaryň biri-de Seýdi bolupdyr. Ol bu göçüşlik barada «Lebap, hoş indi» atly goşgusynda şeýle maglumat berýär:

Sakar ili bilen ärsary bolup,
Biz gitdik, sen galdyň, Lebap, hoş indi.
Kimse aglap gitdi, kimseler gülüp,
Kimse çekip dürli azap, hoş indi.

Kinämiz ýok, sen gadyrdan watandan,
Ynjadyk Mirhaýdar ýerler ýuwtandan,
Tä ölinçäk üstümüzden ötenden,
Gezsek gerek seni sorap, hoş indi.

Lebap türkmenlerini göçürmek bilen Buhara emirini güýçden gaçyrmagy maksat edinen Muhammetrahym han gelenlere suwytly bir kömek bermändir. Sol-tanbendi gaýtadan gurnap, ýer-suw edinmegi teklip edipdir. Tozgun bolup gelen halkyň bendi baglamaga güýji ýetmändir. Şeýlelikde, gelen ilat alasarmyk, garyp durmuşa çörňeşip galýar. Il-gününi şeýle hor-homsy günde görmek şahyra agyr täsir edipdir.

1825-nji ýylda Muhammetrahym han aradan çykyp, onuň ýerine ogly Allaguly hanyň tagta çykmagy bilen hem ýagdaý üýtgemändir. Han kakasynyň lebaply türkmenlere beren wadasyny durmuşa geçirmek hakynda asla pikir hem etmändir. Gaýta ol lebaplylara gazaply darapdyr, halkyň gün-güzeranynyň barha pese düşüp, gedaýlaşma derejä ýetmegine sebäp bolupdyr. Bu ýagdaýy serkerde şahyr:

“Eý agalar, arman bilen,
Dürli döwrandan aýryldyk.

Il bolup Raħym han bilen,
Haýdar soltandan aýryldyk”

diýlen bent bilen başlap:

“Seýdi diýer, haýr Lebap,
Galdy ilsiz-günsüz garap,
Berhem bolup mülki-esbap,
Bar hanymandan aýryldyk”

diýen bent bilen tamamlanýan «Döwrandan aýryldyk» atly goşgusynda açyk beýan edýär.

Şeýlelikde, Mara göçüp gelen ärsarylaryň, sakarlaryň aglaba köpüsi 1827-nji ýylda yzyna – Lebaba göçüp gaýdýarlar. Seýdi hem “Towşana dogduk depe” diýen nakyla eýerip, obasyna dolanyp gelen uçurlary agyr kesele duçar bolýar we şol keselden hem aradan çykýar.

Şahyryň maşgala durmuşy barada giňişleýin anyk maglumatlar häzirlilikçe ýüze çykarylanok. Eserlerinde berilýän maglumatlara görä, onuň Begnazar hem Sahypnazar diýen ogullary bolup, olar ýaňy göze görnüp başlan ýaşlarynda ýogalypdylar. Şahyr olaryň ölümüne bagyşlap elegiýalar döredipdir. “Begnazarym” atly elegiýada oglunyň ýogalan wagty şahyryň kyrk sekiz ýaşa ýetenligi, Begnazaryň hem gözünüň gören ilkinji ogludygy mälim edilýär:

Giderip aýşy-wysalyn, hijir derdine salyp,
Tä ölinçäm meniň indi işimi kynsa salyp,
Iki kem elli ýaşymda köp uly syna salyp,
Agladyp gitdi tamamy, ulus agzyna salyp,
Ýüregim, bir diregim, bar geregim – Begnazarym.

Dili senaly şahyryň nalyşy kabul bolup, elli ýaşynyň töwreklerinde Sahypnazar atly ogly dünýä inýär. Ýöne ol hem çagalyk ýyllarynda aradan çykýar. Bu aýrallyk barada ol “Zülalymdan” atly elegiýasyny ýazypdyr. Şahyr bu elegiýasynda:

“Ajal bizi jyda etdi ajap nowruz nahalymdan,
Yzynda teşne leb galdym, lebi şirin zülalymdan,
Bu çeşmim olmady röwşen ýaňy dolgan helalymdan...”

diýip, oglunyň heniz çagalyk ýyllarynda ýogalandygyny obrazly jümleler arkaly beýan edipdir. Şeýlelikde, şahyryň ojagy mirasdüşersiz galypdyr.

Seýitnazar Seýdiniň sygyrlary

Seýitnazar Seýdi ýaşlykda söz sungatynyň jadylaýjy güýjüne, gadyr-gymmatyna düşüniپ, kalbynyň joşgunyny halkyna bagyş etmegi ýüregine düwen ýetginjek

bolupdyr. Ol ýaşlykda her bir ynsanyň watan öňündäki borjuna düşünip, biliniň kuwwatyny, golunyň güýjüni halkynyň garaşsyz ýaşayşyna bagyş etmegi ýüregine düwen ýetginjek bolupdyr.

Ol döredijilik işine we watan esgerligi kârine bir wagtda ýaşlyk ýyllarynda başlaýar. Çeper sözi bilen hereketini sazlaşykly, bitewilikde alyp baran şahyr zamanasynyň iň gowy däplerini, halkyň parasatly pikirlerini ussatlyk bilen goşgy setirlerine geçirip, diňe bir wagyz-nesihat ýörediji däl, eýsem olary durmuşa geçiriji hökmünde-de çykyş edýär. Şeýlelikde, ol türkmen klassyky edebiýatynyň taryhynda ussat şahyr hökmünde şanly sahypalary ýazan bolsa, türkmen halkynyň harby taryhynda meşhur serkerde hökmünde meşhurlyk gazandy.

Şahyryň döredijiliginde watançylyk, harby-gahrymançylyk, sosial deňsizlik, durmuşy, yşky-söýgi, dostluk-agzybirlik meseleleri uly orun tutýar. Seýitnazar Seýdiniň il-gün, ýurt hakynda düzen şygrylarynda aýdylýan maglumatlardyr pikirlere şahyryň öz başyndan geçiren wakalary, terjimehaly bilen baglanyşyklydyr.

Watançylyk, harby-gahrymançylyk lirikasy

Seýdiniň ýaşan döwürlerinde, bir tarapdan, daşary ýurtly basybalyjylaryň talaňçylykly çozuşlary, beýleki tarapdan, içki han-begleriň özara oňuşmazlyklary, agyr salgytlar halky galyndyrman gelipdir. Seýdiniň önüp-ösen ýeri bolan Amyderýa boýlarynyň ilaty, ylaýta-da, Buhara emirliginiň dowamly çozuşlaryna, talaňçylyklaryna döz gelmeli bolupdyr.

Seýitnazar Seýdi özüni bilip ugrandan aldym-berdimli söweşleriň içinde taplanyndyr. Pajygaly wakalar ony gaýduwsyz şahsyýet edip kemala getiripdir. Ol özüniň adamsakärbilikli gylyk-häsiýetleri bilen-de, döredijiligi bilen-de zähmetkeş adamlaryň, watanyň aladasy bilen ýaşayan köpçüligiň tarapynda durupdyr, her bir meselede il-günüň, watanyň bähbidini arapdyr. Şahyr ildeşleriniň garaşsyz durmuşy, ülkesiniň özygtyýarly ýaşayşy üçin içki we daşky duşmanlara garşy eline ýarag alyp, gahrymançylykly söweşipdir. Watançylyk duýgusy bilen joşan Seýitnazar Seýdi topragyny duşmandan goramaklyga kasam edipdir:

Ilm üçin şirin jandan geçer men,
Düldül münüp, ganat baglap, uçar men,
Namart dälem, Hakdan kasam içer men,
Ýanyp duran nar men, sönmenem, begler!

... Men hem bu gün Murtazadan çaglaýyp,
Kasam kyldym, ondan dänmenem, begler!

Il-gününi “şirin jandan geçip” diňe ýaragy, güýç-gaýraty bilen goramak joşgunly watançyny kanagatlandyрмаýar. Ol ruhy taýdan, ýagny çeper sözün üsti bilen

hem duşmana garşy göreşmekligi öz öňünde maksat edip goýupdyr. Şonuň üçin-de şahyryň döredijiliginde il-ýurt, harby-gahrymançylyk meselesinden ýazan çeper şygrylary aýratyn görnükli orun tutýar. Seýitnazar Seýdi harby-gahrymançylyk lirikasynyň, gürrüňsiz, beýik ussady. Diňe türkmen edebiýatynyň taryhynda däl, eýsem doganlyk goňşy döwletleriň edebiýatynda-da bu meseläni Seýdiniň derejesinde giňişleýin, zzygiderli, belent hyjuw bilen işlän şahyr başga ýok diýerlikdir. Goşgularyň misilsiz joşguny, hyjuwy olaryň aglabasynyň aldym-berdimli göreşleriň içinde bada-bat döränligindedir. Şol goşgularada beýan ediyän janly, anyk, örän dartgynly wakalar şahyryň hut özüniň egni bilen çekip, gerdeninden geçiren wakalarydyr. Olardaky belent ynam, örän güýçli hyjuw keseki basybalyjylara garşy eline gylyçdyr galkan alyp, söweşe okdurylan gahryman, ýanbermez şahyryň keşbini göz öňünde janlandyrýar. Seýitnazar Seýdi üçin iň beýik, mukaddes duýgy watan söýgüsidir. Ol belent söýgi şahyryň döredijiliginde giňden şöhlelenipdir. Onuň “Görülsin indi”, “Ärsarynyň ýigitleri”, “Dönmenem, begler”, “Lebap, hoş indi”, “Baraýly”, “Goçaklar”, “Çykyp gideliň”, “Sen çölüň” ýaly goşgulary hut şu meselä bagyşlanandyr. Şahyr “Görülsin indi” goşgusyny 1800–1801-nji ýyllarda döredipdir. Bu goşguda garaşsyz, parahat ýaşayşy pidalar bilen, söweşde gazanmagyň wagtynyň gelendigi barada aýdylýar. Şahyryň asyl maksady hem öz eziz topragynyň özygtyýarly, azat ýaşamagy bolupdyr. Şonuň üçin ol ezijileriň zulum zynjyryny gypyp taşlamaga zähmetkeş halkyň aýaga galmagyny wagyz-nesihat edýär:

Gorky ede-edede ryswamyz çykdy,
Herne kysmat bolsa görülsin indi!
Zalym duşman ahyr ýurdumyz ýykdy,
Köp ýatdyk, ýaranlar, turulsyn indi!

Gaýrat edip, şirin jandan geçeli,
Gylyçdan gyrmyzy ganlar seçeli,
Duşman bilen aramyzy açaly,
Hemme şol ykrara gurulsyn indi!

Seýitnazar Seýdi keseki duşmanyň türkmen topragynyň üstüne häli-şindi çozup, ýurdy tozgunçylyga salandygyny ýatlap, mundan beýläk oňşuk etmegiň mümkin dældigini belleýär. Onuň pikiriçe, tükel ärsary bir maksada gulluk etse, talaňçy duşmana garşy güýjüni birikdirip, maslahatly, agzyny birikdirip hereket etse, onda gaýtawul berip boljak.

Agzybirlik, dagynyk taýpalary birleşdirmek Seýdiniň watançylyk lirikasynyň esasy äheňleriniň biridir.

Agzymyz bir etsek tükel ärsary,
Duşman geçebilmez derýadan bäri...

Ýagy bolsa salyr sarygu-teke,
Biz munda il bolmak ogşamaz ýeke,
Beýle oturunça pul çeke-çeke,
Bir gylyja kuwwat berilsin indi.

Seýitnazar Seýdi üçin toprakdan mukaddes, il-günden eziz hiç bir zat ýok. Il-ýurduň erkinligi-şahyryň şahsy azatlygy, halkyň eşretli ýaşayşy-şahyryň süýji günleri. Şonuň üçin-de watanyň garaşsyzlygyny basybalyjylardan gorap saklamaga serkerde şahyryň özi “Kurany Kerimden” kasam içip, ýurdy goraýan ýigitleriň hem şol kasamy kabul etmeklerini isläpdir. Şahyr Göroglynyň söweş tilsimleri bilen ýaraglanypdyr. Isgender Zülkarneýin ýaly söweşmek arkaly ol mukaddes kasamy berjaý etmeklerini nygtap, şeýle ýüzlenýär:

Görogludan şu gün alyp tilsimi
Kurhan açyp, gel, içeliň kasamy,
Şu gün bolsun Isgenderiň kysymy,
Är deý durup, şol söweşe baraýlyň.

Şahyr özüniň ötgür sözleri, dana nesihatlary bilen ýigitleriň watançylyk duýgularyny joşdurypdyr:

Her ýerde çoh abraý tapar,
Ärsarynyň ýigitleri.
Gaňym görse, dogry deper,
Ärsarynyň ýigitleri.

Orta ýerde top dikerler,
Iki ýandan sap çekerler,
Watan üçin gan dökerler,
Ärsarynyň ýigitleri

Seýitnazar Seýdiniň watançylyk lirikasyny bezeýän eserleriniň biri-de onuň «Sen çölüň» goşgusydyr.

Türkmen topragynyň tebigaty hem watançy şahyryň nazaryndan sypmandyr. Tebigatyň şekilini dil üsti bilen çeper suratlandyrmak şahyrdan synçylygy hem ussatlygy talap edýär. Tebigatyň keşbi janly-duýarlykly ýagdaýda berlip, onuň her alamaty arkaly şahyryň göz önünde tutan pikiri, öwüt-ündewleri berilmelidir. Tebigat lirikasynyň şu kyn hem ynýk talaplaryna hötdе gelip, zehinli şahyr türkmen topragynyň özboluşly tebigatyna bolan hormat-sylagyny «Sen çölüň» atly goşgusynda beripdir:

Pasly baharlarda seýrana gitsek,
Tükenmez ýollaryň bardyr, sen çölüň.

Üstünde ýaýlaýyp, myrada ýetsek,
Lälezar güllerini bardyr, sen çölüň.

Seýdi diýer, yşkyň jana ýetir sen,
Aldap niçe awçylary ötir sen,
Bahar bolsa, il paýyny getir sen,
Çarwadar illerini bardyr, sen çölüň.

Bu goşgy türkmen çöli hakda ýazylan iň oňat, seýrek eserleriniň biridir. Bu goşgy onuň watançylyk lirikasyny özboluşly many-mazmun bilen baýlaşdyrypdyr. Şahyryň watançylyk, harby-gahrymançylyk eserleriniň ruhy bilen ugtaşyp gidýän goşgularynyň biri-de « Üsti bedewiň» diýen şygrydyr.

Türkmen bedewiniň at-owazasy biziň eramyzdan öňki zamanlarda-da dünýä halklaryna giňden ýaýrapdyr. Owadanlygy, ýyndamlygy hem-de çydamlylygy bilen meşhur bolan türkmen atlaryny daşary ýurtlara alyp gidip, höwre goýupdyrlar. Şeýdip, öz atlaryna türkmen bedewleriniň ganynyň gatyşmagyny gazanypdyrlar. Türkmen halky örän gadymy döwürlerden bäri bedewlerini besläp-bejerip, ýowuz gününüň ýoldaşy hasaplap gelipdir. Ony mukaddes jandarlaryň hatarynda görüp, birnäçe rowaýatlary we “Ertir turda ataňy gör, ataňdan soň – atyňy”, “At dosty–ata dosty”, “At eti–it eti” ýaly onlarça nakyllary döredipdir. Klassyk şahyrlarymyzyň hem at-bedewi agzaman geçenini tapmak kyndyr. Olar hemişe diýen ýaly öz eserlerinde goç ýigidiň gapdalynda bedew atlary-da getirýärler. Emma ýörite bedewe bagyşlanan goşgular XVIII–XIX asyr türkmen edebiýatynda seýrek duş gelyär. Gaýduwsyz batyr ýigitleriň hemişe hemrasy bolup gelen ýüwrük bedewler hakyn-da Seýitnazar Seýdi “Üsti bedewiň” atly goşgusyny ýazyp, atyň mynasyp waspy bilen klassyky edebiýatymyzy baýlaşdyrypdyr. Şahyr her bir goç ýigidiň bedew atynyň bolmalydygyny belläp, watany goraýjy ärleri maksat-myrada ýetirip biljek serişdäniň ýüwrük bedewdigini nygtaýar. Gözüni nurlandyryp, keýpiňi çaglaýan bedewleriň üstüni döwletli-döwran saýan şahyr ýigidiň ýigitlik gelşigi bedew üstünde bolmagydyr diýen pikiri öňe sürüpdir:

Dal bedew ýigidi ýetir myrada,
Ajap, hoş görkezer ýakyna-ýada,
Bilseňiz, ýaranlar, ötir dünýäde,
Döwletli-döwrandyr üsti bedewiň.

“At ýigidiň ganaty” diýen paýhasly sözden ugur alyp, Seýitnazar Seýdi bedew atyň mert ýigitlere söweş meýdanyny daňe bir ýoldaş däl, eýsem-de bolsa, olara ruh beriji iň ýakyn medetkärdigini, uzak ýola gideninde, howpsuzlygyna kepil howandardygyny bellemek bilen, bedew atlaryň ähmiýetine mynasyp baha bermegi başarypdyr.

Kim münse, meýdanda ganyma deper,
Istese, her ýerde awuny tapar,
Uzak ýola eger eýlese sapar,
Hup daryl-amandyr üsti bedewiň.

Seýitnazar Seýdi бүтін өmrүni at üstünde geçiren adam. Ol tarypyny edýän bedewleri bilen il-ýurdunyň garaşsyzlygy ugrunda san-sajaksyz söweşlere gatnaşypdyr, ýigitlere serkerdelik edipdir. Mahlasy, ýowuz günlerde ýaran bolup, kyn pursatlar-da başynyň penasy bolan bedew atlar meşhur serkerdäniň terjimehalynyň aýrylmaz bölegine öwrülýär. Şonuň üçin-de şahyryň:

“...Seýdi diýer, maňa ata-eneden,
Ajap mähribandyr üsti bedewiň”

diýen sözleriniň many-mazmuny hakynda oýlananyňda, ol setirleri çeper ulaltmaly şahyrana tär hökmünde kabul etmekden Seýitnazar Seýdiniň şahsyýetini we häsiýet bitewüligini aýan edýän şahyrana hakykat hökmünde düşünmek hakykata has ýakyndyr. “Üsti bedewiň” atly goşgy şahyryň watançylyk, harby-gahrymançylyk lirikasyny özbolušly öwüşginler, many-mazmun bilen baýlaşdyrýan sygyr bolmak bilen birlikde türkmen bedewiniň şan-şöhratyny mynasyp wasp eden kämil eserleriň biri bolup, edebiýat taryhymyzda orun aldy.

Söýgi, maşgala meselesi

Seýitnazar Seýdiniň ezber söz ussady bolandygyny onuň söýgi temasyndan ýazan “Gördüm owadan”, “Gel, Arzygül, görüşeli”, “Ahy-zar olar”, “Näzli han, saňa”, “Özi geliniň”, “Gelinler”, “Eý ýary Horezmi”, “Jigi-jigi”, “Tapylmaz” ýaly goşgulary-da tassyklaýar. Şahyr iň çeper goşgularyny türkmen gelin-gyzlarynyň görk-görmegini, ajaýyp gylyk-häsiýetlerini wasp etmeklige bagyşlapdyr. Şahyryň söýgi lirikasynyň iň oňat nusgalarynyň biri hem “Gördüm owadan” atly goşgusy duýga baýlygy hem mazmun düşnükçiligi bilen ýatda galyjydyr. Şahyryň liriki gahrymany özüniň duýgularyny göçgünli sözleri bilen aňlatjak bolup durmaýar, ol “owadan” diýen hemmä düşnükli we aýdyň bolan sözi nygtamak bilen, gelniň owadanlygyny suratlandyrmagyň hötdesinden gelýär:

Eý agalar, ol obada
bir gelin gördüm owadan.
Dilber meniň aklym aldy,
Näzenin gördüm owadan.

Liriki gahrymanyň waspyny edýän gelni bilen duşuşan pursady, şeýle pursatlary onuň özüni alyp barşy durmuşy hereketleriň üsti bilen:

“Barar idim men ýol bilen,
Sowuldym bir hyýal bilen,
Duşup Dursunjemal bilen,
Näzenin gördüm owadan”

diýlip, beýan edilmek arkaly söýginiň dünýewiligi açylyp görkezilýär. Utanç-haýa diňe gelin-gyzy däl, eýsem ýigitleri hem bezeýän häsiýetdir. Salyhatlylyk liriki gahrymanyň dilini baglaýar. Ol arman içinde derde ulaşyp galýar. Diýmek, yşka düşen her bir ýigide bezeg berýän häsiýet söýgini salyhatlylyk bilen kabul edip, mukaddes duýgynyň süýji ezyetlerini gursagynda görtermeklik ündelýär. Şahyr bu inçe pelsepâni sada hem düşnükli dilde şeýle äşgär edýär:

Seýdi diýer, arman-arman,
Arman galdym, bir ýalbarman,
Tapylmaz derdime derman,
Elhepus, gördüm owadan.

Gelin-gyzlary wasp edýän wagtynda, şahyr olaryň keşbini milli hem durmuş häsiýet bilen bezeýär. Gelin-gyzlaryň asylylygy, goýazy hereketleri bolsa liriki gahrymany özüne görk-görmeklerinden baş beter bendi edýär. Olar adaty, dünýewi söýgüsi bilen şalar derejede hökmürowandyr:

Arzym eşit, gözel şahym,
Ot saçar älemge ahym,
Geçirgil, bolsa günähim,
Gel, Arzygül, görüşeli!

Şahyr gelin-gyzlaryň diňe daşky owadanlygyny, salyhatlylygyny taryplamak bilen çäklenmeýär. Ol hakyky gозelligiň adamkärçilikli sypatlar bilen ölçenýändigini nygtap, “Arzy-hal saňa” goşgusynda:

“Ýagşylyk nyşany güler ýüz bolar,
Ýene hem bir şerti şirin söz bolar...”

diýip, gelin-gyzlaryň güler ýüzli, şirin sözli bolmagyny arzuw etse, “Näzli han, saňa” goşgusynda ol pikirini ösdürýär. Bu goşguda şahyr diňe gowy gylyk-häsiýetler bilen ilň dilinde bolmaklygy ündeýär:

Galam gaşlar, iki gara göz sende,
Sözleşende, şirin-şirin söz sende,
Hoş gylyklar bilen güler yüz sende,
Anyň üçin hemme mähriban saňa.

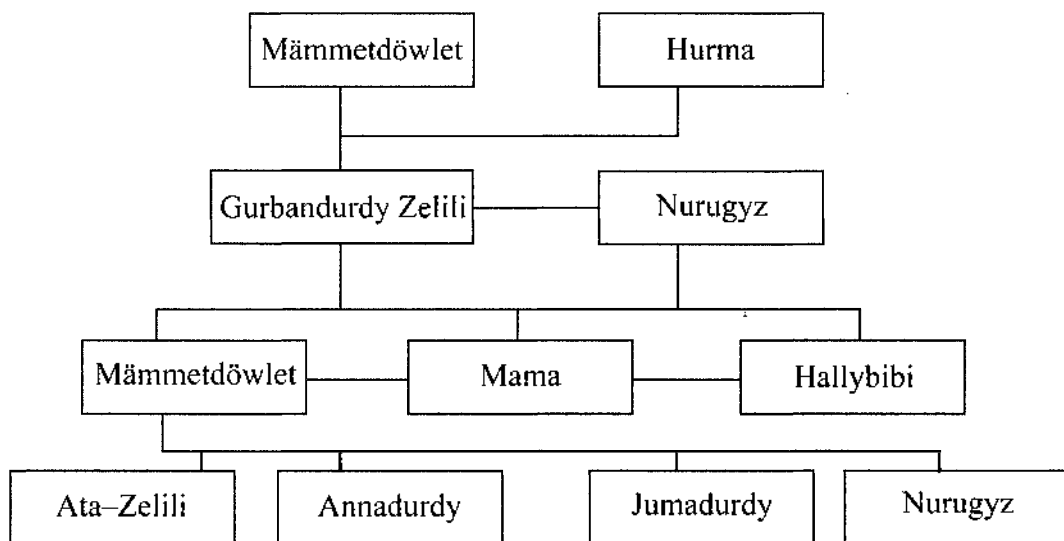
Seýitnazar Seýdi XVIII–XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda watançylyk, harby-gahrymançylyk lirikasyny iň belent derejä göterip, şanly sahypalary ýa-

zan söz ussadydyr. Seýitnazar Seýdi XVIII–XIX asyrlar türkmen durmuşynyň taryhynda şahsy gahrymançylygy, serdarlyk ukýby bilen halkyň erkinligini, topragyň bitewüligini gorap şöhrat gazanan serkerdedir. Şahyr ýiti galam bilen kesgir gyljy bir wagtda işleden şahsyýetdir. Türkmen halky özüniň serkerde şahyryna guwanýar. Onuň adyny türkmen edebiýatynyň taryhynda harby-gahrymançylyk lirikany ýokary belentlige göteren şahyr diýip ýagsylykda ýatlaýar.

Gurbandurdy Zelili

(1800–1852)

Zelili watançylyk, ahlak-didaktiki, yşky-liriki şygrylary bilen XIX asyrlar türkmen edebiýatyny bir gez beýgelden söz ussatlarynyň biridir. Ol dogan daýysy Magtymguly Pyragynyň ideýa-çeperçilik göreldesine eýerip, halkyň arzuw-isleglerini beýan edýän ajaýyp pikirleri öňe sürüpdir, nesillere gymmatly edebi mirasy ýadygärlik galdyrypdyr.

Zeliliniň ömri we döredijiligi

Şahyryň hakyky ady Gurbandurdy bolup, Zelili edebi lakamydyr. “Zelili” bir zadýndan aýrylyp, ezilen, horlanan diýmekdir. Ol özüniň akyl-paýhasynyň, dünýägaraýşynyň töwregini gurşap alan jemgyýetçilik durmuşyna we aňyna, dünýäniň gurluşyna, pelege gatnaşygyndaky ýagdaýyny aňladýan düşünje hökmünde “Zelili” sözüni lakam edinip alan bolmagy mümkin.

Gurbandurdy Zelili Gürgeniň Garaguzu obasynda 1800-nji ýylda eneden bolýar. Onuň kakasyna Mämmetdöwlet diýipdirler. Ol Döwletmämmet Azadynyň

gandüşer garyndaşy eken. Şahyryň ejesi Hurma bolsa Döwletmämmet Azadynyň gyzy, Magtymguly Pyragynyň süýtdeş doganydyr. Şeýlelikde, Zelili Azadynyň agtygy, Magtymgulynyň dogan ýegeni bolýar. Zelili ýigitlik ýyllarynda, ýagny ýigrimi ýaşynyň töwereginde, şahyrçylyk zehininiň açylyp, il içinde adygyp ugran wagtlary öz obadaşy Döndi atly gyzy söýüpdür. Emma Döndi bilen maşgala durmuşyny gurmak şahyra miýesser etmändir. Özem Döndiniň erk-isleginiň garşysyna gidip, ony bimynasyp adama durmuşa çykarypdyrlar. Muny Zelili özüniň şygrynda şeýle beýan edipdir:

Kişi kişä mundag sütem kylarmy?
Eý-a, dostlar, mundag bet iş bolarmy?
Şir elinden awun şagal alarmy?
Bu işlere aklým haýrandyr meniň.

Soň Zelili Nury (Nurugyz) diýen bir gyza öýlenýär we ömrüniň ahryna çenli onuň bilen ýaşaýar. Nurugyzdan birnäçe perzent dünýä inipdir, emma olaryň hemmesi ýaşlykda aradan çykypdyr. Zelili aradan çykmazyndan alty aý öň onuň ogly bolýar. Oňa şahyr öz kakasynyň adyny dakypdyr. Zeliliniň ogly Mämmetdöwlet ilki Mama diýen gyza öýlenýär, ol aradan çykansoň, Hallybibi bilen maşgala durmuşyny gurýar. Mämmetdöwlediniň Hallybibiden Gurbandurdy (Ata-Zeliliniň ady dakylan), Annadurdy, Jumadurdy atly ogullary we Nurugyz atly gyzy bolýar. Hallybibi eje 1965-nji ýylda aradan çykypdyr. Jumadurdy 1941–1945-nji ýyllaryň Beýik Watançylyk urşuna gatnaşypdyr. Jumadurdudan Ogulnur, Maýa, Şemşat diýen gyzlar bolýar. Häzir Zeliliniň nebereleri Serdar (öňki Gyzylarbat), Magtymguly (öňki Garrygala) etraplarynda ýaşaýarlar.

Zeliliniň ogly Mämmetdöwlet Magtymguly etrabyňyň Gerkez obasynda ýaşap, kakasynyň hatyrasyna bag ekipdir. Zeliliniň bagy häzir hem bar. Mämmetdöwlet 1918–1919-njy ýyllar töwereginde Gerkezde dünýäden ötüpdür. Zeliliniň ýaşan döwründe günorta-günbatar Türkmenistanda inňän çylşyrymly wakalar bolup geçýär. Türkmenistanda, aýratyn-da, onuň günbatarynda Russiýanyň täsiri güýçlenip ugraýar. Bu, bir tarapdan. Ikinji tarapdan, Eýran hökümdarlary bilen türkmen aksakallarynyň arasynda syýasy dartgynlylygyň ýitileşmegi 1836–1837-nji ýyllaryň wakalaryny döredýär. Eýranyň şasy Muhammet şa Etrek-Gürgen, Garrygala sebitlerinde ýaşaýan türkmen taýpalaryny gutarnykly boýun egdirip, türkmenleriň arasynda rus täsirini ýaýradýy merkez bolup duran Çeleken we onuň aksakaly Kyýathan bilen belli-küllüsini etmek üçin 1836-njy ýylyň awgust aýynda Feridun mürzäniň ýolbaşçylygynda toply-tophanaly agyr goşun ýollaýar (Garrygalanyň üstüne). Söweşde asgynlan türkmenler Etege-Arkaja çekilip gidýär. Feridun mürze şanyň görkezmesi bilen Garrygala galasyny ýumurýar, iki yüz ellä golaý adamy ýesir alyp, ýüzüni Gürgene tarap öwürýär. Muhammet şa 1836-njy ýylyň awgust aýynda Küm methowza gelip, baş yüz sany gökleň aksakalyny zamun

alyp, Tährana ugraýar, soňra noýabr aýynda ýene-de köp sanly adamy ýesir alyp, Eýranyň paýtagtyna sürýär.

Eýran şasynyň bu harby hereketleri baradaky habar sähel soňrak Etrek-Gürgen, Garrygala sebitlerini öz raýaty hasaplap ýören Hywa hanyňa ýetýär. Hywa hany Allaguly han hem türkmenleri elden gidermejek bolup 1836-njy ýylyň dekabry aýynda uly goşun bilen ýola düşýär. Allaguly han Eýran goşunynyň basgylap giden obalaryna, hamala diýersiň, hossarlyk edýän kişi bolup, ýetişibildiginden Hywa göçürüp ugraýar. Bu göçüşlik Eýran goşuny bilen söweşip, diri galanlara ölümden-de agyr degipdir. Bu pajygaly wakalary gözi bilen görüp, egni bilen çeken Zelili “Salam, Seýdi” goşgusynda:

“Mümin bolan bolar bu işe girýän,
Bagry para-para, baglap ýürek gan,
Ýesiriň ilersi barypdyr Tähran,
Gaýrasy dolupdyr Hywa, Seýdi”

diýip beýan edipdir. Hywa hany Gurban Nyýaz ýasawulbaşynyň baştutanlygynda uly ýygny Gürgen derýasynyň boýunda oturan türkmen obalarynyň üstüne ýollaýar. Ýasawulbaşy ozal hem Eýran basybalýjylarynyň etmişlerine içi ýanyp duran ýerli ilatyň han permanyna parahatlyk bilen boýun bolmajagyny bilip, gije obanyň daşyny gabaýar-da, ukuda ýatan adamlary namartlarça parçalaýar. “Ýatanyň üstüne turan gelmesin” diýlişi ýaly, Zeliliniň obasy täzeden nähak gana çaykalýar. Bu waka şahyryň dilinde şular ýaly mazmunda beýan edilipdir.

Gije bardy, gündiz barmady aýyk,
Gapyllykda harap boldy halaýyk,
Iş etmedi musulmanlyga laýyk,
Saldy başlaryna gowga, Seýdi

Uly goşunyň gyljynyň hem gamçysynyň astynda Zelili we onuň obadaşlary 1837-nji ýylyň fewral aýynda Hywa tarap sürgün edilip äkidilýär. Garyň hem ýagşyň astynda paý-pyýada barýan ilatyň köpüsi açlykdan hem ysgynsyzlykdan heläk bolupdyr. Obadaşlarynyň bu betbagtçylygyny şahyr “Salam, Seýdi” goşgusynda:

“Görmesin ol jebri musulman bende,
Bady-baran garlyp ýagar tün-günde,
Köpi ölüp galdy, az çykdy zinde,
Arkaç indi uwla-uwla, Seýdi”

diýip beýan edipdir.

Zeliliniň 1837-nji ýylyň fewral aýynda başlanan agyr külpetli «ak öýli» (sürgünçilik) durmuşy 1845-nji ýyla çenli dowam edipdir.

Halk arasynda bar bolan maglumatlara görä, Zelili Hywadan gelşine ilki Bäherdeniň Mehin obasyna, ondan soňra öz önüp-ösen ýerine—Etrek, Gürgen sebitlerine barýar. Bu halk maglumatynyň hakykat bolmagy mümkindir. Çünki

1837-nji ýyldaky sürgünçilikde gökleňleriň bir bölegi Mehni obasyna eltilip gondurylypdyr.

Zeliliniň döredijiligi

Her bir Hakdan içen şahyryda bolşy ýaly, Zelili hem döredijilik işine ýaşlyk ýyllaryndan başlapdyr.

Zeliliniň goşgulary tematika taýdan köp taraplydyr. Şahyr öz ýaşan döwründe ýüze çykan wakalaryň çeper beýanyna il-günüň gün-güzeranyny, taryhy ykbaly, nesilleri mertlik ruhunda terbiýelemek, namartlary ýazgarmak, ýaşlara öwüt-nesihat bermek, söýgi ýaly meselelere aýratyn ähmiýet beripdir.

Zelili – watançy şahyr

Ol watanyň gadyr-gymmatyna watandan aýra düşüp, has içgin göz ýetiren adam. Watanyň mukaddesligi öýünde ýaşalyp ýörkä-de duýulýar. Emma ondan uzakda gezip ýören adama, onda-da, sürgünlikde ýören ýiti duýguly şahyra täsiri düýpgöter başgaçadyr, päki ýaly ýürekgyýyjydyr. Watan telwasy, watanyň mertebesini, watançylyk duýgusy Zeliliniň döredijiliginiň esasy gurnaýan ahwaldyr. Zelilä watançy şahyr diýilmeginiň düýp sebäbi şundadyr.

Zeliliniň döredijiliginde il-güni, ýurdy söýmek, halkyň erkin durmuşyny, agzybir ýaşayşyny goramak pikirleri aýratyn uly orun tutýar. Zelili öz ülkesini, onuň tebigatyny, zähmetkeş halkyny tüýs ýürekden söýüp, söýgüsini ajaýyp goşgy setirlerine (“Salam, Seydi”, “Nyşan Seydi”, “Jandan doýan ýaly boldum”, “Watanyň, seni” we başgalar) siňdiren şahyr.

Şahyryň hasratly sürgünçilik barada döreden bu goşgulary klassyky şygryýetimiziň edebi gymmatlyklary bolmak bilen birlikde, türkmen halkynyň geçmişi bilen gyzyklanýan taryh ylmy üçin-de ähtibarly çeşmedir. Çünki olar diňe dosty Seydä degişli, diňe Seydiniň okamaly şahsy mazmunly “Salam hatlary” bolman, şahyryň nesilleriň, tutuş türkmen halkynyň önündäki hasabatdyr. Goşgularyň ýüzlenýän “Seydisi” özüde il-gün diýen düşünjäni jemleýär. In ähmiýetli tarapy hem bu goşgular şahyryň ýeke-täk özüniň başyndan geçiren horluklarynyň beýany däl. Onda garyp goňşynyň, daýhanyň, çopanyň, sarwanyň, mahlasy, iliniň çekýän derdi-azaryndan habar berilýär. Göreninden gypynyp, ryzkyny sagdan-soldan tapynyp ýören diňe Zeliliniň özi däl, garyp goňşy, daýhan, sarwan, mahlasy, gözel iliniň uçdantutma ählisi şolar ýaly gözgyny durmuşda ýaşayarlar:

Kimi garyp goňşy, kimisi daýhan,
Kimi goýun çopan, kimisi sarwan,
Gözel ilini şeýle bolanna dözmän,
Men aglaryň, sen hem agla, Seydi.

“Watanyň, seni” goşgusy diňe Zeliliniň döredijiliginde däl, eýsem tutuş türkmen klassyky şygryýetinde watan temasynda döredilen näýbaşy eserleriň biridir. “Watanyň, seni” goşgusynyň gussasy, joşguny şahyryň ýurduna, halkyna bolan söýgüsiniň diňe ömrüniň sürgünlik ýyllarynda dörän dældigini, şeýle söýginiň ozalynda bardygyny, ylhamyna ganat bagladýan hemişelik söýgüdigini görkezýär. Ýasama, wagtlaýyn duýgy-düşünje bilen “Watanyň, seni” ýaly türkmen şygryýetiniň at-abraýyny belende göterýän goşgulary döredip bolmaz. Şygryň her bendinde şahyryň ýürek telwasy, köňlüniň arzuwy, ýurdunyň aşyk-magşuklaryna guwanjy, goç ýigitlerine–batyrlaryna buýsanjy janly – duýarlykly suratlandyrylýar. “Watanyň, seni” goşgusynyň her setiri Zeliliniň watançylyk ruhy, dogduk diýaryna söýgüsi bilen dem alýar:

Sugunly, umgaly, çal goçly daglar,
Belentden pestine akan bulaglar,
Sowuk suwly, ter çemenli awlaglar,
Köňül arzuw eýlär, Watanyň, seni.

Miwesi bihasap bakjaly baglar,
Awy binahaýat uly awlaglar,
Ýada düşer ajap döwranly çaglar,
Köňül arzuw eýlär, Watanyň, seni.

Ýesirlikde Zelili “Bu ýurtda aýş ýok... meýlis ýok” diýen netijä geleni bilen kanagatlanmandyr, ol duýgularyny şeýle bir igeläpdir welin, şahyry hakykattan daşlaşdyrmaga, Etrek-Gürgendäki durmuşy birkemsiz edip, ideýallaşdyryp görkezmäge çenli ýetipdir:

Tanytmaz, barabar garyby, baýy,
Hiç kişi kişiden bolmaz tamaýy,
Eksen, gyzył biter, kemdir jepaýy,
Köňül arzuw eýlär, Watanyň, seni.

Bendiň maglumatyna görä, tarypy edilýän Etrek, Gürgen sebitlerinde hiç hili synpy bölünişik ýok–baý hem ýok, garyp hem ýok, hiç kimiň-de hiç kimden günü geçenok, hemmesi gyrađeň ýaşaýan adamlar. Hakykat ýüzünde welin, Hywa hanlygynda bolşy ýaly, Etrek-Gürgen sebitlerinde-de ýiti sosial bölünişik dowam edipdir, baýlar baý ornunda, garyp-pukaralar hem hor-homsy günde ýaşaýdylar. Muňa şahyryň “Özge dem bolmaz”, “Ýagşydyr”, “Käre döndi”, “Pul biläni”, “Elli ýaşyň içinde” atly öz goşgularynyň umumy mazmuny, hususan aýdanyňda, “Bolmasa” diýen goşgusynyň aşakdaky bendi hem güwä geçýär:

Pis eýýamdyr, kişi köňlün güýtmezler,
Tanalmasaň, gelip atyň tutmazlar,

Hudaý üçin saňa hyzmat etmezler,
Donuň gyzyly, atyň şaýly bolmasa.

Döwrüniň sosial ýagdaýlaryny şular ýaly dogruçyl suratlandyran Zeliliniň watana gezek gelende “Tanytmaz, barabar garyby, baý” diýen mazmunda söhbet etmegi topraga bolan misilsiz söýgüsinden nyşandyr. Zeliliniň il-güne, watan topragyna bolan mähir-muhabbeti ömrüniň many-mazmunyna, onuň gymmatyna söýgüdür. Şol sebäpden-de şahyryň watançylyk duýgy-düşünjeleri onuň eserlerinde bir kemçiliksiz şekilde öz beýanyny tapypdyr. Zeliliniň döredijiliginde giňden şöhlelenen meseleleriň biri-de mertlik, batyrlyk meselesidir. Bu mesele goşgudan goşga geçip, gitdigiçe mazmunlaşýar. Ahyrky netijede, ynsanyň mertlik we namartlyk häsiýetleri şahyryň sygryýeti hakynda gürrüň edilende, hökmany suratda bilinmeli özboluşlylyga öwrülip gidipdir. Ol mert, batyr ýigitleriň toprak üçin her gün söweşe taýyndygyny “Iş bolsa” goşgusynda:

“...Mestana ýöreýir mertler,
Islär günde söweş bolsa”

diýip, guwanç bilen ýazýar.

Şahyryň “Gygymak bilen” diýen goşgusy bolsa mertleriň hatda gylyjyň salan ýarasyna hem ähmiýet bermän, iň soňky demine çenli söweşýändigini, namartlaryň bolsa jeň meýdanyndan yzyny garaman gaçýandygyny obrazly dilde beýan edipdir:

Söweş günü mert ýarasyn baglamaz,
Namart gaçar, dönüp soňun saglamaz...

Zeliliniň mertlik-namartlyk meselesini dürli öwüşginlerde yzygiderli işlemegi, ozaly bilen, daýysy Magtymguly Pyragynyň täsiriniň netijesidir. Beýik Magtymgulyň:

“Namart öz öýünde merde söz aýdýar,
Kär eýlemez Hakyň tanapyn darter”

diýen ýaly setirleri Zelilä edebi göräde bolup hyzmat edipdir. Iň esasy sebäp bolsa döwrüniň harby ýagdaýydyr.

Sütem-pidalara ýan bermedik halkyň öz topragyny keseki basybalyjylardan gorap saklamak hyjuwyny, gulçulyga kaýyl bolmadyk milli buýsanjyny, erkinlik islegini Zelili döwrüniň öňdebaryjy adamy hökmünde ýiti duýupdyr. Topragyň mukaddesligini gorap saklamagyň ýeke-täk ýoly, ýagyny ýagy bolup garşy almak, mertlerçe söweşmek bolandygyna Zelili oňat düşünişidir. Şu ýoly halkyň özi saýlap alýar, şoňa-da kaýyl bolupdyr. Zelili halkyň bu hili arzuw-islegini, adalatly göreşlerini goldapdyr. Şoňa görä-de şahyr mertlik, batyrlyk meselesine zehin siňdirip, goşgularynda dürli çeperçilik tärde dürli öwüşginli suratlandyrypdyr.

Her öwüşginde mertlik-namartlygyň bir tarapy açylýar, her öwüşgin durmuşyň, adamlaryň arasyndaky gatnaşyklaryň bir parçasy bilen baglanyşdyrylýar.

Şahyr mert ýigitleriň, namart adamlaryň häsiýetini söweş ýagdaýy bilen utgaşdyryp açýar. Şu usul döwürdeşleriniň ar-namys duýgusyny galkyndyran, top-ragy goramaga hyjuwlandyran, duşman görse, “Lebi gurap, gany gaçýan” namart-lary masgaralaýan, nesilleri mertleriň ruhunda terbiýelemekde janly-duýarlykly hem iň täsirli usul bolup şahyra hyzmat edipdir. Zelili “Iş bolsa” atly goşgusynda:

“Namartlaryň huşy göçer,
Lebi gurap, gany gaçar,
Goç ýigitler serden geçer,
Güýçli duşmana duş bolsa.

Namart şonda ýere döner,
Güwşi salyk hara döner,
Goç ýigitler şire döner,
Şol meýdanda söweş bolsa”

diýmek bilen, mert ýigitleriň başdan-jandan geçip, şir-peleňe dönüşi bilen namartlaryň gulagy salpy eşege öwrülüşini deňeşdirip, çeper meňzelmeleri, durnukly söz düzümlerini başarnykly peýdalanýar.

Şahyr “Iş bolsa”, “Diýmek biläni” sygyrlarynda “saglygym ýok, gaýdaýyn” diýip söweşde ýaragyny ýoldaşyna berýän namartlar pynhan syrly saklamaly bolanda-da namartlygyny eder, şonuň üçin-de syry namartlara ynanmak bolmaz diýen maslahaty orta atypdyr:

Zelili diýr, gezgin ölinçäň serhoş,
Gizle syryň, her namarda etme paş...

Namarda syr berme “syr saklar” diýip,
Namart syr saklamaz diýmek biläni...

Zeliliniň “Seti ýagşydyr” sygrynda bolsa mertlik-namartlyk ýaly ahlaky häsiýetler ýumuş-dileg bitirmegiň, dostlukly gatnaşyklaryň ölçegi bolup gelýär:

Zelili, mertlikdir dileg bitirmek,
Namartlykdyr dosta zyýan ýetirmek...

Mertleri hertaraplaýyn dabaralandyryp, namartlary yzygiderli tankytlamaga şahyry iteren zat–watan goragy, är ýigitleriň söweşjeňlik ruhuna kuwwat bermek, nesilleri mertlik ruhunda terbiýelemekdir.

Şahyryň ahlak-didaktiki şygrylary

Zeliliniň mertlik, batyrlyk hakyndaky wagyz-nesihatlary bilen ugurdaş gidýän ahlak-didaktiki pähimleri-de ençeme eserlerinde öz şahyrana şöhlelenmesini tapypdyr.

Şahyryň ahlak-didaktiki temasynda döreden eserleriniň arasynda “Özge dem bolmaz” atly goşgusy aýratyn orny eýeleýär. Ol başdanayak terbiýeçilik häsiýetli goşgudyr. Dört bentden ybarat goşgynyň birinji bendinde şahyr ýagty jahana inen her bir ynsanyň ömrüni zähmet çekip, many-mazmunly geçirmelidigini, ýaltalygyň bolsa hiç hili dări-derman bilen bejerip bolmaýan hassalyga barabar ýaman zatdygyny belläp, saglygyň gadyr-gymmatyny bilmekligi sargaýar. Dünýä adama bir gezek berilýär, ony biweçe geçirmek bolmaz diýlen pikir bendiň esasy manysy bolup durýar.

Ganymat bil saglyk bilen gezeniň,
Dem şu demdir, biliň, özge dem bolmaz.
Bikärdir ýaltanyp, ýaman ýöreniň,
Bu bir hassalykdyr, asla em bolmaz.

Şahyryň “Ýaraşmaz”, “Başda bellidir”, “Gygyrmak bilen”, “Dert galar” “Bi-gäne ýagşy”, “Diýmek biläni” we beýleki eserleri-de onuň il-günüň aladasy bilen ýaşap, ýaşlaryň oňat adamlar bolup ýetişmekleri üçin kalbynyň zehinini, ýüreginiň arzuw-islegini, aňynyň ajaýyp pikirlerini, ahlak päkligini özüniň goşgularyna siňdirenligini tassyklaýar.

“Ýaraşmaz” atly goşgy Zeliliniň durmuş tejribelerini, şahyrcylyk pähimlerini, synçylygyny özüde jemleýän eser. Şahyr adamlaryň jemgyýetde özlərini alyp baryş düzgünleri hakynda söhbet edip, umumy ynsanyýete mahsus bolan kadalar bilen birlikde türkmenleriň milli döredijilik, urp-adatlary, edim-gylymlary çeper beýan edýär:

Näsazlyk–ata-ogul biri-birine,
Gitmeklik ýaraşmaz gyz ýas ýerine,
Haýasyzlyk, şerimsizlik geline,
Oral garry aýal töre ýaraşmaz.

ýa-da:

Ýada hem näz etmek, öýke gardaşa,
Pala, gurra uýmak, ynanmak düýşe,
Dogaça utanmak, gahar derwüşe,
Nebis üçin il gezmek pire ýaraşmaz.

Goşgynyň dowamynda şular ýaly kadasyz ýagdaýlaryň ýaşayşy bikişp, adamlary bolsa bitertip edip görkezýändigini has anyk, aňa hem duýga täsirli suratda ýetirmek maksady bilen, şahyr haýwanat dünýäsi baradaky söhbete geçýär. Adam-

larda bolmaly däl gylyk-häsiýetleriň bolmagy her bir haýwanyň tebigatyna hem adamlara bolan gatnaşygyna laýyk gelýän ýagdaýlary bozup, başgaça çemeleşen ýalydyr diýlen pikir ýarym allegorik şekilde öňe sürülýär:

Ite palaw bermek, ata hem kepek,
Owlak-guza nogta, köşege köken,
Alamana ýaby, ýaryşa eşek,
Toýa münüp gitmek sygra ýaraşmaz.

Goşgynyň dowamynda Zeliliniň didaktikasy doly allegorik şekilleriň içine siňip gidýär:

Doňuz depä çyksa, jeren hem–daga,
Bilbil hem–jeňňele, garga hem–baga,
Pyşbaga–agaja, uçsa gurbaga,
Kelpezeden gaçmak mara ýaraşmaz.

Durmuşy öwüt-nesihatlaryň ýokardaky ýaly juda jaýdar, synçylyk bilen suratlandyrylan allegorik şekiller arkaly öňe sürülmegi Zeliliniň ussat şahyr bolandygynyň habar berýär. Zelili adamlaryň ahlakly, ynsanperwer, mert-batyr bolmaklary üçin çeper sözi terbiýeçiligiň güýçli ýaragy hökmünde ulanypdyr. Ol özüniň zehinini, sowadyny il-günüň hyzmatynda goýup, halk bilen bir howadan dem alypdyr, halkyň bähbidi bilen ýaşapdyr.

Söýgi lirikasy

Türkmen klassyky şygryýetiniň söýgi lirikasy bilen baýlaşmagynda, durmuşa gatnaşygynyň kämilleşmeginde Zeliliniň eserlerine uly hyzmat degişlidir.

Şahyryň söýgi lirikasy özüniň durmuşylygy bilen bir wagtda taryhy anyklygy hem özünde saklaýar. Zelilide söýgi oduny döreden we şahyryň şygrylarynda wasp edilen gyz abstrakt bolman, anyk taryhy şahsdyr. Ol şahyryň obadyşy Döndüdir.

Döndä bolan söýgi şahyryň yşky lirikasynyň uçguny bolup bu temanyň başyny başlaýar. Ol anyk söýgi ruhy güýje öwrülip şygrylarynyň many-mazmunyny özünde jemleýär.

Döndiniň şahyr ylhamyna çayan ilkinji nury, Zeliliniň söýgi lirikasy – Döndiniň waspy şol nur bilen şeýle başlanýar.

Eý ýaranlar, musulmanlar,
Görüň, söwer ýarym gelýär.
Halaýygy haýran edip,
Ol serwi-rowanym gelýär.

“Jary (sübse) alyp, ýoly çalynmaly”, “Gol gowşuryp hyzmat kylynmaly” Döndi şahyryň ýüregine çäksiz ylham eçilip, “şalyk ygtyýaryny alýar”, diliniň ýalňyz senasyna öwrülýär.

Gulam şahym, saňa dada gelmişem,
Eşitgin arzymny, haraýym Döndi...

Döndi Zeliliniň sygryýetinde tutuş jahanyň perizadyna öwrülýär, yşkyň ody bolup, şahyryň adyndan çykyş edýän liriki gahrymany perwana dek daşynda pyrlaýar:

Yklym perizady sen,
Gamgyn köňlüm şady sen,
Sen bir yşkyň ody sen,
Men pakyr perwanasy.

Döndi Zeliliniň sygyrlarynda hyjuwly waspy bilen şeýle bir ideýallaşýar, hatda hem “bu dünýäniň”, hem “ol dünýäniň” genji, serweri (başlyk) derejä çenli göterilýär:

...Meniň ýarym öz gözüme,
Iki jahanyň genjidir.

...Iki jahan serwerim,
Köňlümiň gamhanasy.

Häzirki zamananyň nazaryndan garanyňda, bu bentler hyjuwly zehiniň adaty taryplanmasydyr. Emma şahyryň ýaşan döwri jähetden seredeniňde, ol waspnamalar feodalizm jemgyýetiniň ýowuz düzgünlerine garşy progressiw, batyrgaý pikirlerdir. Gelin-gyzlaryň adyny tutup goşgy ýazmak ol zamanyň türkmençiligine ters gelýän howply ädim bolsa, gyzy iki jahanyň genjine meňzetmek din hadymalary üçin akyla sygmajak düşüňjelerdir. Zelili bu düzgünleriň içinde ýaşap, gepden-gürrüňden çekinmän “Haraýym Döndi”, “Gelýär”, “Janymyň jananasy”, “Döndi hanym”, “Eýledi husnuna hyrydar meni” ýaly eserleri döredipdir. Ol goşgulary şahyra döretdiren güýç päk söýginiň hyjuwydyr.

Zelilä hyjuwly ylham beren “yşk ody” uzaga çekmeýär. Döndiniň başga birine durmuşa çykarylmany bilen şahyryň döredijiligindäki hyjuwyň ornuny “aýralyk mukamy” eýeleýär. Şeýlelikde, Zeliliniň söýgi lirikasynyň gussaly sahypalary ýazylyp başlanýar. “Meniň”, “Köz biläni”, “Ýarym amanmy”, “Halym perişan”, “Seni”, “Perwana kylmyşdyr meni”, “Sil bolar boldy”, “Weýrandyr meniň”, “Dilber”, “Gyzmaly boldum”, “Jepa maňa”, “Ýardan aýryldym” ýaly onlarça goşgulary şahyryň Döndüden aýra düşmeginden soňra ýazan sygyrlarydyr. Bu eserleriň hemmesini köýen söýginiň umumy mazmunyny biri-birine birleşdirýän bolsa-da, her goşgynyň öz ýüregi, öz ýangyny, öz ritmi (sazlaşygy) bar. Her sygyrda ynsan durmuşy ýaşaýar, söýgi başa barmadyk hem bolsa, wepalylyk pikiri (ideýasy) bu sygyrlaryň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Şahyryň “Köz biläni” diýen goşgusy kalbyny gurşap alan yşky duýgularyň hiç mahal egsilmejekdigini, wepalylygyň hiç mahal synmajak güýçdügini:

“Zelili diýr, şamçyragym,
Iki jahanda geregim,
Yşkdan dolupdyr ýüregim,
Egsebilmen söz biläni”

diýip, çeper ýüze çykarýar. “Sil bolar boldy” goşgusynda söýgi aýrallygy metaforik şekillerde beýan edilip, söýgüsiniň gije-gündiz aňyndan çykmaýandygyny kalbyny paralap suratlandyrypdyr. Şygry okanyňda, ýaşlaryň duçar edilen ahwallaryna gyýylýarsyň, olara bolan raýdaşlyk duýgusy seni gaplap alýar:

Gözüm aglar, köňlüm ýary unutmaz,
Hiç sowulmaz, duman serimden gitmez,
Gaýgy bilen gün yrakdyr, daň atmaz,
Her bir günüm indi ýyl bolar boldy.

Şahyr söýgi diýen mukaddes duýga çynlakaý çemeleşip, birek-birege wepaly bolup galynmagyny isläpdir. Zeliliniň özi hem aşyklygy ýaşlyk ýyllarynyň güýmenjesi hökmünde däl, ynsan ömrüniň manysy diýip düşünişdir. Şonuň üçin hem ol söýgi hakynda düýpli oýlanyp, ajaýyp pikrileri öňe sürüpdir, şygrylarynyň şahyrana, okgunly bolmagy ugrunda çynlakaý alada edipdir.

Zeliliniň özboluşly şygryýeti bar. Ol zamanasynyň taryhy, ykdysady, jemgyýetçilik ýagdaýlary barada gymmatly maglumatlary berýär. Şahyryň şygrylary ynsanyň ahlak kadalary, döwrüniň sosial gatnaşyklary, söýginiň erkanalygy we adamkärçilik hakynda degerli pähim-paýhaslary orta atyp, nesilleriň hormatyny gazandy.

Zelili il-gününi, topragyny jany-teni bilen söýen, söýgüsini ajaýyp goşgulary arkaly halka ýaýan watançy şahyrdyr.

Şahyryň asyrlardan aşyp, biziň günlerimize ýeten jöşgunly şygrylary gymmatly edebi miras bolup, kitap gatlarynda saklanyp ýatman, biziň bilen şu durmuşda ýaşamagyny dowam edýär.

Mollanepes

(1810–1862)

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

*«Gözellige bolan yşkdan kalby püre-pür bolan
şahyryň döredijiliginde gyz-gelinlere bolan arassa hem
beýik söýginiň beýany aýratyn orny eýeleýär. Hut şonuň
üçin hem oňa “yşk mülküniň şasy” diýilýär».*

XIX asyr türkmen klassyky edebiýatynyň iň meşhur söz ussatlarynyň biri Mollanepesdir. Ol özüniň ýiti duýguly, mähir-muhabbetden doly eserleri bilen türkmen poeziýasyny baýlaşdyran, ynsan kalbyny gozgalaň salýan “täze gülleriniň” misil-

siz owadanlygyny hem näzikligini “şeyda bilbil” bolup, ulus illere ýaýan ajaýyp şahyrdyr. Mollanepes “yşk mülküniň şasy” diýen belent ada mynasyp boldy. Ol söýgi lirikasyny ýokary basgançaklara göteren ussat hökmünde tanalýar. Mollanepesiň “Dahan içre asal ezen” goşgulary, meşhur “Zöhre-Tahyr” dessany adamlaryň gözeldüýgularyny, umyt-arzuwlaryny, ynsanperwerligiň egsilmez güýjüni wasp edýän ideýalara ýugrulandyr.

Mollanepesiň ömri we döredijiligi

Mollanepes 1810-njy ýylda Sarahs töwereginde eneden bolýar. Onuň kakasyna Molla Kadyrberdi diýipdirler. Ol döwrüniň iň sowatly mollalarynyň biri bolupdyr. Halk arasynda şahyryň kakasyna Karaş hem diýer ekenler. Molla Kadyrberdiniň Agajyk (Agajyk bagşy), Ödekberdi, Hakberdi, Mollanepes diýen dört ogly bolupdyr. Şahyr dört doganyň iň kiçisidir (Ortanjy iki ogluň adyna pikir berip, türkmenleriň çaga at dakmak däbini ýatlasak, Agajygyň hakyky adynyň Agaberdi, Mollanepesiň hem çyn adynyň Nepesberdi bolan bolmagy mümkin diýen çaklamany döredýär. Kakasynyň hem goşma adynyň «Berdi» bilen gutarmagy bu pikiri berkidýär).

Mollanepes sowatly maşgalada sagdyn terbiýe alýar. Ol oba mekdebini tamamlandan soň, Mary medresesinde okuwyny dowam edýär. Şahyr soňra Buhara şäherine gidip, Mämmeşeribiň hem damylla Ärnazaryň medreselerinde okapdyr. Ol Buharada uzak wagtlap ýaşandygyny «Rehim etmezmiň halyma» atly goşgusynda mälüm edip şeýle ýazypdyr:

Seýran edip gezdim niçe kent bilen,
Habaryň almyşam Hezarant bilen,
Gezdim Buhar şährin Samarkant bilen,
Düşmüş owazasy jümle-jahana.

Mollanepes ýaşlykdan halaşan gyzy Bossantäç bilen nikalaşyp, agzybir, bagtly durmuşda ýaşapdyr. Bu barada şahyryň «Zöhre-Tahyr» dessanyndan: «Şol eýýamda bir adam bar erdi, adyna Mollanepes Maru-şahu-jahan diýer erdiler. Onuň aýalyna Bossantäç elti diýer erdiler. Olaryň ikisine hem Hudaý rahmet nazaryny salan erdi» diýlip, anyk maglumat berilýär.

Mollanepesiň Muhammetrahym (Mämmetreýim) hem Resul atly iki ogly bolupdyr. Şahyryň uly ogly Muhammetrahym ýaşlykdan okuwa höwesli bolup, döwrüniň sowatly adamy bolup ýetişýär. Ol Buharada hem Hywada okapdyr, kakasy ýaly şahyrçylyk bilen hem meşgullanýar.

Mollanepes goşgy düzmeklige ýaşlykdan başlaýar. Ol dutar çalmaklygy hem şol ýyllarda öwrenipdir, soň-soňlar düzen goşgularyny heňe salyp aýtmagada türgenleşipdir diýlip, halk rowaýatlarynda aýdylýar.

Mollanepes örän zehinli hem bilesigeliji adam bolupdyr. Ol medreselerde berlen dersleriň hem daşyndan köp kitaplary okap, bilimini özbaşdak artdyrypdyr, dünýägaraýşyny giňeldipdir. Halk döredijiligi, Gündogaryň görnükli şahyrlarynyň eserleri ony bar zatdan beter özüne çekipdir. Şahyr olary höwes bilen gün yrman öwrenipdir, olara hormat goýupdyr. Muňa Mollanepesiň:

“Nyzamy, Nowaýy, ýene Ferdöwsi,
Rumuň gülşeni, hindi tawusy,
Ýalançy dünýäden öter men asy,
Size köp hormatlar goýandyr köňlüm”

diýen setirleri-de şaýatlyk edýär.

Mollanepes Maryda, Buharada okap, medrese bilimini ýeterlik ele alanyndan soňra, mollaçylyk etmek, oňlan okatmak bilen meşgullanýar. Şahyryň adynyň “Molla” bölegi hem şu kesp-käri bilen baglanyşyklydyr. Ol wagtynyň belli bir bölegini saz-sungatyna, edebi döredijilige bagyşlaýar. Bu barada onuň çowlugy Oguljahan ejeden ýazylyp alnan rowaýat-gürründe şeýle diýilýär: «Babamyň (Mollanepesiň) alty aý oňlan okadyp, alty aý kitap okamak, goşgy ýazmak bilen wagat geçireni hakynda kakam pahyr gürrüň edip bererdi. Olar üç kişi ekenler, biri babam, ikinjisi Aman diýen bir adam, üçünjisi hem molla Kemine bolan bolara çemeli. Olar bütin gijäni her hili kitaplary okamak, goşgy düzmek we ýomak atyşmak bilen geçirer ekenler» (A. Kekilow. Mollanepes. TDN, Aşgabat, 1957, 23 s.).

Mollanepes döwrüniň dünýewi ylmlaryndan habarly, dünýägaraýşy giň adam bolupdyr. Şahyryň goşgularynda aýry-aýry ýurtlaryň, halklaryň atlary, şol ýurtlara hem halklara mahsus bolan käbir alamatlar, aýratynlyklar anyk suratlandyrylýar. Mysal üçin, ol «Aňsa» goşgusynda:

“Hindiniň awçysy çykça şikäre,
Özge aw islemez, pil sesin aňsa”

diýip, hindi halkynyň pili hemme jandardan eý görýändigini aýtsa, “Gözelim” atly goşgusynda hindi gyzlarynyň ýüzlerine hal oturtmak däbinden habarlydygyny:

“Bir-birge jilwe kylgan iki tawus mysaly,
Ajap nakgaş nigärdir ak ýüzde hindi haly...”

diýip mälum edýär. Mollanepesiň dünýäniň köp döwletlerinden habarlydygyny, aýratyn-da, Gündogar ýurtlaryna belet bolandygyny «Arzuw eýlä» goşgusyndaky:

“Mundan barsam Hindistana,
Gözüm tutsam Dagystana,
Şähri Bulgar, Rumustana,
Aşsam diýip, arzuw eýlä”

diýen setirleri tassyklaýar.

Mollanepesiň lirikasy

Mollanepes liriki poeziýanyň XIX asyrdaky ýaşap geçen iň görnükli wekilleriniň biri bolup, onuň döplerini dowam eden we özboluşly äheňler bilen ösdüren şahyr. Ol edebi döredijilik işine ýaşlyk ýyllaryndan başlap, halk eserleri, özünden öňki ýaşap geçen klassyk şahyrlaryň poeziýasy bilen içgin gyzyklanýar, olardan görelde alýar. Ol özbek, azerbaýjan, türk we beýleki halklaryň medeni hem edebi ýadygärlikleri bilen hem tanşypdyr, şygry sungatynyň inçe tilsimlerini özleşdiripdir.

Mollanepes inçe duýguly liriki şygrylary bilen halkyň söýgüsine we hormatyna mynasyp bolupdyr. Ol şirin şygryrlarynyň daşyndan halk rowaýatlarynyň esasynda ýazylan meşhur “Zöhre-Tahyr” dessany bilenem özüne mizemez ýadygärlik diken şahyrdyr.

Mollanepesiň lirikasy dürli temalydyr. Olaryň arasynda çeperçilik ussatlygy taýdan, many-mazmun baýlygy jähedden söýgi-ahlak, öwüt-nesihat, sosial meselelere bagyşlanan goşgular has tapawutly görünýär.

Söýgi, ahlak, temasy. Mollanepes söz usatlary Magtymgulynyň, Keminäniň, halk dessanlarynyň edebi döplerini aňly-düşünjeli özleşdirip, söýgi lirikasyny halkylygyň hem ussatlygyň täze belentliklerine göteripdir. Ol söýgi we ahlak meselesine bagyşlap döreden «Bäri gel», «Haýrana galar», «Kakar», «Nazar kylsa dişleriňe», «Söwdügi», «Owadany gelin», «Istäp ki gözel ýary» ýaly onlap çeper goşgularynda gelin-gyzlaryň görk-görmeklerini, adamkärçilikli sypatlaryny, el hünärlerini taryplamak bilen bir hatarda erkin-azat – dünýewi söýgi meselelerini hem orta atypdyr.

Şahyr «Yşk mülküniň şasy men, gaşymda hemdemim ýok» diýip, «Zöhre-Tahyr» dessanynda özüni «söýginiň şasy» diýip atlandyrypdyr. Bu beýik söz ussadyň söýgi lirikasyna gatnaşygyny örän ýerlikli we takyk kesgitleýän häsiýetnamadyr. Çünki şahyr söýginiň gudratly güýjüni wasp edeninde, sözler ummanyňyň höküm-dar şasy hökmünde olaryň owadanyndan owadanyňy, şirinden-şirini saýlap, setirlerine ganat bagladýar. Onuň dürdäne setirleri bolsa bentlerde birleşip, adamlaryň kalbynda şirin mukama öwrülýär. Ol jadyly mukamlar ýüregiň töründe, aňyň jüm-müşinde orun alyp, türkmen gözelleriniň jan alyjy gara gözleri, serwi boýlary, dutaryň tary bolup gerdene dökülýän zülpleri heýkel bolup, hemişelik hakydaňda galýar:

Kamatyň tubudyr, goýnuňda nardyr,
Gerdeniň dutardyr, zülpleriň tardyr,
Jemalyň görmäge gözlerim zardyr,
Görsem gül ýüzüňi sabadan, gelin!

Mollanepes dünýewi söýgi ýaşayşyň düýp manysy diýip düşünişdir hem bu durmuşy pelsepesini goşgularynda yzygiderli wagyz-nesihat edipdir. Ol adamyň ömri baş günlükdir diýip nygtaýar. Şonuň üçin, birek-biregiň gadyryny bilip, söýüp-söýlüp, jana-jan gatnaşykda, şadyýan ýaşamaklyga çagyryar:

Duýmasyn gende-rakyp, bir ýerde pynhan bolaly,
Jany jan içre goşup, bir tenu-bir jan bolaly,
Maksady hasyl edip, meşguly döwran bolaly,
Sözleşip bir-birimiz, ança gadyrdan bolaly,
Bäş gündür siz – bize, biz – size myhman, bäri gel!

Şahyr “Bäri gel” goşgusynyň dowamynda dünýewi söýgi garaýyşlary bilen utgaşyp gidýän ikinji bir örän wajyp meseläni hem orta atýar. Ol–gelin-gyzlaryň ynsanlyk mertebesi. Şahyr ýaşayşa ruh-gylaw berip, adam ömrüniň many-mazmunyny özünde jemleýän, bagtyň gözbaşy gelin-gyzlar peri hem däl, ýöne «Perileriň patyşasy, belli mestana gözel», peýker hem (ýagny hyýaly obraz) däl, emma «Lebi lagyl, geýdigi al, jenneti-ryzwan» ynsandyklaryny öwran-öwran nygtaýar. Olaryň adaty ynsan bolup, aşyk kalby gozgalaňa salýandyklary üçin, Mollanepes kalbynyň ylhamyny we dünýäniň baryny sahylyk bilen açypdyr:

Söwdügim her sözüňge, sözle, şirin jany bereý,
Her nukdaýy halyňa Eýran-Turany bereý,
Her saçyň bir taryna käpir-musulmany bereý,
Seýr kylyp bakyşyňa Balhy-Badahşany bereý,
Kýlaýyn men bu jahany saňa gurban, bäri gel!

Şahyr söýginiň çäksiz güýjüne ýokarky ýaly baha bermek bilen, ýaşlaryň biri-birlerini jan-dilden söýüp, biri-biriniň hormatyny saklap ýaşamaklaryny arzuw edipdir.

Mollanepesiň söýgi lirikasynyň ýene-de bir häsiýetli aýratynlygy optimizmi, ýagny ruhubelentligidir. Şahyryň adyndan çykyş edýän liriki gahryman hiç wagt ruhy çökgünlige düşmeýär, ykbalyň keçliginden nalamaýar. Ýogsa bolmanda, gyzyň «dolan aý» ýaly jemaly, «ol genji-käni» saklap ýatan aňdarda deň saçlary, ok bolup tene sanjylýan kirpikleri, badam gabaklary, gyrmyzy dodaklary ony Mežnun derejä eltip, janyňy köýdürýär. Hyrydaryny «bilbil eýläp, özüni gül eýläň» gelniň saçlary zynjyr bolup oralýar, näziniň ody synasyny küle öwürýär, bagryny suw edip eredýär:

Bizi bilbil eýläp, özüň gül eýläp,
Saçlaryň boýnuna selasyň eýläp,
Näz odundan istihanyň kül eýläp,
Söz balyndan bagryň suw eden gelin...

Emma bu ýagdaýlary aşyk ýigidi gaýgy-gama batyrmaýar, gaýta oňa ruh berýär. Şahyr söýginiň şular ýaly süýji ezyetlerini suratlandyrmak bilen, söýgi diýlen mukaddes duýgyny harlamazlygy, oňa çynlakaý, ýürekden çemeleşmekligi ýaşlara maslahat beripdir.

Mollanepesiň söýgi lirikasy ýaşayşa, ertirki güne umyt bilen garaýan liriki gahrymany orta çykardy. Ol şähdaçyk, ruhy belent, ykbalyndanrazy. Çünki onuň

köňül beren söygülisi hanlaryň-şalaryň görsem diýip arzuw edip ýören gyzy. Şahyr “Haýrana galar” diýen şygrynda söýginiň şatlyk çeşmesi, gőzelligiň gönezligi, yn-san ýüreginiň kuwwaty bolmalydygyny göçme obrazlar arkaly aňladyp, romantik ruhobelentlik bilen ýar jemalynyň tarypyny şeýle jemleýär:

Nepes, tarypladyň ýaryň jemalyn,
Ýel degip göterdi ýüzde desmalyn,
Hak bermiş ozalda oňa ykbalyn,
Şalar görsem diýip armana galar.

Mollanepesiň belent hyjuwly poeziýasy bar. Şahyryň söýgi lirikasynyň ýokary hyjuwlylygy ynsanperwer hem ruhobelent häsiýetlerinden gelip çykyar. Eger-de ol ynsan mertebesini hemme zatdan ýokary goýup, onuň güýjüne ynanmadyk bolsa, şygrylary şeýle joşgunly ýaňlanmazdy, gaýgy-gussaly eşidilerdi. Eger-de şahyr ýaşayşa, ynsanyň ertirki gününe ruhobelentlik bilen bakmadyk bolsa, onda ol goşgularyny belent hyjuw bilen döredip bilmezdi, olar gaýgy-gama çörňeşen, terkidünyä eserler bolup çykardy. Goşgularyň ýokary hyjuwlylygyna sebäp bolan ýene bir ýagdaý, elbetde, şahyryň tebigy talantydyr.

Mollanepesiň söýgi lirikasyny düzýän goşgularynyň uçdantutma ählisi diýen ýaly belent äheň, ýokary hyjuwlylyk bilen söhbete başlaýar. Mysal üçin, “Söwdüгим” goşgusynda gyzyň görk-görkmegi turuwbaşdan:

“Husnuň haznasy berpadyr,
Ýagty jahana söwdüгим”

diýlip, dünýäniň ähli barlygyna deňelse, «Haýrana galar» goşgusyndaky «Ýar sal-lanyp bag içine girende» – ilkinji setirlerde bilbiller saýramasyny goýýar, perwa-nalar ganatynndan aýrylýar:

Bag içine ýar sallanyp girende,
Bilbiller saýramaz, haýrana galar.
Keş edip, serçemen üzre ýörende,
Ganatdan aýrylar, perwana galar.

Ýokary äheň, hyjuwlylyk şahyryň «Söwdüгим» goşgusynda-da, «Haýrana galar» goşgusynda-da, aslynda, beýleki eserlerinde-de ilkinji setirlerdäki belent-lik şygryň soňraky bentlerinde-de dowam etdirilýär. Kābir goşgularda (“Kakar”, “Owadan gelin”...) ol barha güýçlenýär.

Mollanepesiň söýgi lirikasyna mahsus bolan ýokary hyjuwlylyk–joşgun, inçe suratkeşlik–obrazlylyk, dramatizm–dartgynlylyk ýaly özboluşly sypatlar birleşip, iň esasy häsiýetli aýratynlygy kemala getirýär. Ol häsiýet romantikadyr. Roman-tika şahyryň döredijilik hyýalynda, arzuwynda ýaşayan durmuşdyr. Mollanepesiň goşgularyndaky romantik göz öňüne getirmeler, hereketler, arzuwlar juda göçgünli

suratda bolup, kä pursatlar, hatda bolmajak ýagdaýlara, ýagny fantastik ahwalatlara çenli baryp ýetýär. Mysal üçin, şahyr “Kakar” goşgusynda:

“Gördüm, aý dogmady, bagty garadyr,
Gül uklady diýdim, bagry ýaradyr,
Ýyldyzlar dogmazlar, bu ne çäredir?
Ýar yşkynda bakyp, al asman kakar”

diýip ýazsa, “Haýrana galar” şygrynda:

“Aý nurdan aýrylar, Gün gökden uçup,
Ýyldyzlar kararsyz çar tarap göçüp,
Saky meý getirer, erenler içip,
Olar ah çekerler, zamana galar”

diýmek bilen, aý-ýyldyzlaryň dogmandygyny, Günün gökden uçup gidendigi-ni çeper beýan edýär. Aýy nurdan aýran, ýyldyzlary dogdurmadyk, Güni gaýyp eden, erenlere meý içirip, ah çekdirýän, umuman, bolmajak zatlary bolduryp ýören gudratly güýç-ynsan söýgüsi we ol söýgini bagyş eden gyz! Mollanepes söýginiň gudratyny we aşyk ýigidiň çäksiz yhlasyny, mizemez wepasyny suratlandyrmak üçin şolar ýaly romantik obrazlary döredipdir. Goşgularyň göçgünli romantikasy, birinjiden, şahyryň döredijilik fantaziýasynyň baýlygyndan, ylhamynyň ägirtli-ginden habar berýär. Ikinjiden, Mollanepesiň kalbynyň ylham baýlygyny ýaşlaryň bagtyýar bolmagyna, ýaşaýşyň yhlas hem söýgi bilen dolup-daşmagyna bagyş eden ynsanperwer adam bolandygyny tassyklaýar.

Öwüt-nesihat temasy. Mollanepes özüniň pähim-paýhasyna, ýiti synçylyga ýugrulan lirikasy bilen türkmen klassyky edebýatynyň taryhynda öwüt-nesihat, didaktiki temanyň çuňňur we hertaraply işlenmegine mynasyp goşant goşupdyr. Ynsanlaryň ynsanlyk mertebelerini saklap, sagdyn jemgyýetçilik gatnaşykda bolmaklary üçin şahyryň öňe sürýän ideýalary baý durmuş tejribesine, ullakan adamkärçilige esaslanýar. Ol öwüt-nesihat häsiýetli lirikasynda adamlaryň agzy-birlikde ýaşamagyny, daş-töwerekden, öz öý-içerilerinden habarly bolmaklaryny, ar-namysy gorap gezmeklerini maslahat berýär. Mollanepesiň öwüt-nesihat, ahlaky şygryrlarynyň in meşhurlarynyň hatarynda «Ner gezgin», «Aňsa» goşgularynyň at-laryny tutmak bolar.

«Ner gezgin» atly goşgusy türkmen klassyky poeziýasynyň in kämil eserleriniň biri. Bu ajaýyp goşgyny şahyryň döwürdeşleri söýüp ýat tutupdyrlar. Ol biziň şu günki günlerimizde-de türkmen jemgyýetçiliginiň ahlak ölçeglerini aňladýan eserleriň biri bolup, öz gymmatyny saklap gelýär. Şygryň «Kyrk ýyl maýa gezinçäň, bütin bir ýyl ner gezgin» setiri bolsa aforizme öwrülip, halkyň arasynda ýaşaýar. Ol göçme manyly obraz. Onuň manysy kesekiniň minnetini çekip, başga biriniň hyz-matkäri, guly bolup kyrk ýyl ýaşanyňdan, ynsanlyk mertebäni saklap, merdana bir

ýyl ýaşanyň gowudyr diýmekligi aňladýar. Şahyr «Ner gezgin» goşgusynyň birinji setirinde:

«Köňlüm, saňa nesihat: gezseň, serbe-ser gezgin» diýmek bilen, köňlüne, ýagny öz-özüne ýüzlenmek arkaly özüni hem maslahatçy, hem maslahaty diňleýji hökmünde getiripdir. Öz-özüne nesihat etmek geçmiş edebiyatda iň işledilen edebi usuldyr. Şu usul arkaly ençeme ahlaky öwüt-nesihatlar aýdylypdyr. Mollanepesin «Köňlüm» diýen sözünüň hem aňyrsynda goşgyny okaýan her bir adam ýa-da adamlar diýlen ýüzlenme saklanýar.

Goşgy «...gezseň serbe-ser gezgin» diýmek bilen, ilkinji setirinde erkinligiň, merdanalygyň adamlary bezeýän häsiýetlerdigini nygtap, şol kysym ýaşamaklygy maslahat berýär. Adamlaryň hemişe mertebesini belent saklap, sagdyn duýgy-düşünjeli, duşman bilen barlyşyksyz, mahlasý, adam şekilli ýaşamaly diýen pikirini şahyr aşakdaky setirlerde çeper beýan edipdir:

Ganym bilen garjaşsaň, daýym muşty-per gezgin,
Gezseň dünýä ýüzünde, dowam täze-ter gezgin,
Kyrk ýyl maýa gezinçäň, bütin bir ýyl ner gezgin.

Mollanepes adamlaryň agzybirlikde ýaşamaklaryny arzuw edip, ara düşen agzalalygy ortadan aýyrmak ugrunda çalyşmak her kimiň ynsanlyk borjudyr diýen ideýasyny:

“İki adam uruşsa, öter ýaly ýol berme,
Birisine gep berip, ol birine al berme”

diýen setirlerde mälim edýär, arabozujylyk ýaly ýaramaz gylyklardan daşda durmaklyga çagyryýar. Şahyr ynsan mertebesi baradaky söhbedini:

“Owwal adamdan gaçma, gaçsaň asla el berme,
«Jan aga, özüň bil» diýip, her näkese ýalbarma”

diýip, dowam etmek bilen, etjek işiňi oýlanyşyp, seljerip etmekligi, durnuklylygy, her bir bolar-bolmazyň önünde boýun burmazlygy nesihat edipdir. Mollanepes döwrüniň sosial-deňsizligini, baý-süýthorlaryň hile-pirimlerini, parahorlugyny berk ýazgaryp, olar kysym adamlar bilen gatnaşykda bolmazlygy, her bir meselede deň-duşuňdan, dost-ýaryňdan kem bolmazlygy wagyz edipdir:

Nepes, hiç bir kem durma, deňi-duşu, dost-ýardan,
Pul tapmasaň göterme, näkes bilen süýthordan,
Her diläňde gam basar, köňlün dolar gubardan...

Her bir setiri akyl-paýhasa, durmuş tejribesine eýlenen «Ner gezgin» goşgynyň wagyz-nesihatlary diňe türkmen ýaşlaryna däl, eýsem ählumumy adamzada degişlidir. Şonuň üçin şahyryň bu goşgusy adamzat gymmatlyklarynyň biri bolup, hemme döwürde öz ähmiýetini saklap gelyän eserdir.

«Aňsa» diýen goşgy öwüt-nesihat, ahlaky meseleleri has giňişleýin şöhlendirýän şygyr. Ol çeperçilik babatda-da örän kämil eserdir. Bu goşguda Mollanepesiň giň dünýägaraýşy we töwerekleýin sowady öz beýanyny tapypdyr. Şygyr haýwanat dünýäsinden tymsallar getirmek arkaly ynsana mahsus bolan gylyk-häsiýetleri ussatlyk bilen ýüze çykarmagyň hötdesinden gelip bilipdir. Ol öwüt-nesihatynyň has täsirli hem ynamly bolmagy üçin, halk nakyllaryna özboluşly çemeleşip, olaryň mazmunyny şygryna siňdiripdir. Şahyr «Towşana dogdyk depe» diýlen halk nakyllarynyň ideýa-mazmunyny:

“Jereniň balasyn baksan, bejersen,
Suw ýerine şeker-şerbetler berseň,
Höregne gül berip, bir günü görseň,
Watandan el götär, çöl sesin aňsa”

diýip, özüçe beýan etmek bilen, her bir haýwanyň öz ýaşaýan, öwrenişen ýeriniň özi üçin hemme zatdan gowudygyny nygtaýar. Şeýlelikde, bendiň tymsalyndan ynsan öz dogduk diýaryny hemişe söýmelidir diýen didaktiki maslahat öňe sürülýär. Goşgynyň soňraky bir bendinde bolsa “Eşek semrese, eýesin deper” diýlen nakyl ulanylyp, ynsan gylyk-häsiýetleri synçylyk bilen açylyp görkezilýär. Şahyr haýwanat dünýäsinden ikinji timsaly getirip, her bir haýwanyň özüne mahsus bolýan häsiýetiniň bardygyny nygtaýar, ondan many çykarmaklygy bolsa şygry okan adamyň öz ygtyýaryna galdyrýar:

Gula döwlet gelse, bilmez agasyn,
Naklydyr: har semrär – deper eýesin,
Kyrk çillede görseň doňuz çagasyn,
Bükürdi urar gaçar jul sesin aňsa.

Kyrk çille–gyşyň iň sowuk döwri. Üşemesin diýip doňzuň jojugyna jul atmakçy bolsaň, gaçar gider. Ol jul atynyp ýyly ýaşanyndan julsuz sowukda ýaşanyny gowy görýär. Bu–doňuzlara mahsus häsiýet. Olar ýagşylygy bilmeýärler. Şonuň üçin ýagşylygy ýagşylyk bilenlere etmek gerek, ine, şu uly mazmunly hem çuň manyly didaktika iki setirde diýseň obrazly beýan edilýär. Bu şahyryň ökde synçylygyndan we ussatlygyndan habar berýär.

Mollanepesiň ökde synçylygy ynsan durmuşyny, adamlaryň gatnaşyklaryny, gylyk-häsiýetlerini beýan edýän bentlerinde-de äşgär ýüze çykýar. Şahyr il-ýurduň aladasyny etmän, öz bähbidi üçin hallan atýan süýthor-harsydünýäleri:

“Harsydünýä söýer teňňäni, maly,
Bir gün bitap bolup, gitse mejaly.
Dönüp-deprenmäge bolmasa haly,
Galar garysyna, pul sesin aňsa”

diýip, şerebeli sözler bilen paş etse, soňraky bir bentde terbiýesiz, görüm-görelde adamlaryň hemişe dawa-jenjel gözläp ýörendigini, emma il bähbitli bir işe gitmeli bolsa, gitmän galýandygyny; bahl adamlaryň bolsa gysganç bolup, almalý bolanda welin gözleriniň açýlýandygyny ýiti synçylyk bilen beýan edip, olary berk tankyt astyna alýar:

Bedasylyň köňli açylar, şer diýseň,
Hergiz gitmez, il derdine ýör diýseň,
Bahyllaryň jany çykar, ber diýseň,
Täzeden jan geler, al sesin aňsa.

Mollanepes «Aňsa» goşgusynyň iň soňky bendinde metaforik göçme manyly söhbet edip:

“Nepes, sen sözleseň ulus-illerde,
Bilbil şeýda bolar täze güllerde,
Asal ezgil dahan içre tillerde,
Ary hüjüm eýlär bal sesin aňsa”

diýmek bilen, täze güller ýaly öwüt-ündewleri, bal ýaly şirin sözleri, pähim-paýhaslary halkyna bagyş etmekligi özüniň şahyrylyk borjy hasaplap, ýokardaky ahlaky nesihatlary aýdandygyny mälim edýär. Dogrudan-da, halk şahyryň täze güller ýaly öwüşginli, bal ýaly datly sygyrlarynyň aşygy.

«Zöhre-Tahyr» dessany

Dessanyň temasy, köp wariantlylygy. Türkmen edebiýatynyň taryhynda görnükli orun eýelän eserleriň biri-de Mollanepesiň «Zöhre-Tahyr» dessanydyr. Ol dessançylyk däbiniň ösmegine, kämilleşmegine, klassyky poeziýamyzyň žanr hem ideýa taýdan baýlaşmagyna saldamly goşant goşan eserdir.

Mollanepesiň «Zöhre-Tahyr» dessany halk ertekisiniň sýužeti esasynda ýazylandyr. Ol sýužet iki sany päk ýürekli ynsanyň biri-birine bolan söýgüsini beýan edýän wakalardan gurnalyp, yşk-söýgi meselesiniň adalatsyz jemgyýetdäki ornuny beýan edýär.

«Zöhre-Tahyr» dessanynyň erteki sýužeti türki dilde gepleýän halklaryň hemmesinde diýen ýaly duş gelýär. Ol Gündogaryň hem köp halklarynyň arasynda meşhur bolupdyr. Ýöne bu sýužet Mollanepesiň «Zöhre-Tahyr» dessanyndaky ýaly formada suratlandyrylman, adaty halk ertekisi şekilde bolupdyr, wakalardyr duýgy-düşünjeler birsydyrgyn kyssada beýan edilipdir.

Üstesine-de, umumy sýužet bir bolsa-da, ol her halkda dürlüçe teswirlenip, dürli wariantly hekaýat-erteki şekilinde il arasynda ýaşapdyr. «Zöhre-Tahyryň» bir warianty türkmenleriň arasyna giňden ýaýrapdyr. Onuň irki döwürlerden bäri halkyň içinde giňden mälim bolup gelendigini Mollanepesden has oň ýaşap geçen beýik

Magtymgulynyň bu kyssa-erteki bilen ýakyndan tanyş bolandygy hem tassyklaýar. Beýik akylдар «Söýmüşem seni» atly goşgusynyň bir bendinde:

“Tutmady olar dünýäni,
Galmady ýary-ýarany,
Misli ol Tahyr Zöhräni
Söýen dek söýmüşem seni”

diýip, bir wagtlar bolup geçen Zöhre bilen Tahyr hekaýatyny ýatlaýar. XVI asyrdaky ýaşan özbek şahyry Saýýadynyň «Tahyr we Zuhra» atly bir poema ýazandygy taryhda mälim. Saýýadynyň bu eserleri mesnewi, ýagny iki setirli şygyr formasynda ýazylan çaklaňja poemadyr. Onuň şyujetinde-de gaty gysga bolup, onda köp wakalar-epizod anyk berilmeýär.

Edebiýat taryhynda «Zöhre-Tahyr» erteki şyujetini dessançylyk formasynda işläp, wakalary giňişleýin beýan edip, gahrymanlary obraz derejesinde janlandyryp suratlandyran ýeke-täk şahyr «yşk mülküniň şasy» Mollanepesdir. Bu şyujet dessançylyk däbine laýyklykda kyssa (proza) bilen şygyr (poeziýa) gezeleşdirilmek usulda açylyp görkezilýär. Dessanyň proza böleginde personažlaryň gatnaşyklary, hereketleri, şahyryň ýagdaýlary, wakalary beýan etmeleri; poeziýa böleginde bolsa gahrymanlaryň ruhy dünýäsi, wakalara, biri-birlerine garaýyşlary suratlandyrylýar. Dessanyň kyssasyndaky wakalar bilen şygyrlaryndaky duýgy-düşünjeler biri-biriniň üstüni ýetirip, sazlaşyp, eseriň kemala gelmegine, şahyryň göz önüne tutan ideýalarynyň çeper obrazlarda ýüze çykmagyna getiripdir.

Mollanepes «Zöhre-Tahyr» dessanynda kalby päk ýaş ynsanlaryň yşky duýgularyny we söýginiň ykbalyny beýan etmek bilen, XIX asyr ýarym patriarhal-ýarym feodal türkmen jemgyýetçiliginde höküm sürýän adalatsyzlyklary, sütem-kärçilikleri, ähli ýalanlyklary paş etmekligi maksat edinipdir. Dessana gatnaşýan halk wekilleriniň üsti bilen şahyr adalatly durmuş ugrunda göreşmeklige nesilleri çagyryýar. Ýaşlaryň azat söýgi, maşgala durmuşyny söýgi esasynda gurmak barada edýän umyt-arzuwlarynyň haçan-da bolsa bir wagt hasyl bolmagy üçin Mollanepes «Zöhre-Tahyr» şyujetini täzeden işläpdir. Şahyr dessanyň poeziýa bölegini başdan-aýak özünden ýazyp, türkmen şygyr sungatyny has-da baýlaşdyran bolsa, umuman, dessany millilik häsiýeti bilen bezäpdir. Bulardan başga-da, halk şyujetinde şahyryň özi tarapyndan işlenilen dagyň ýarylyşy, Babahanyň ýeňlişi, aşyklaryň direlişi we beýleki epizodlar dessanyň waka taýdan baýlaşmagyna, has gyzykly bolmagyna getiren goşundylardyr. Dessana girizilen Mollanepesiň özüniň we Bossantäjiň obrazlary bolsa şyujetiň ynanjylygyny artdyryp, oňa anyk taryhylyk häsiýetini beripdir. Bir söz bilen aýtsak, «Zöhre-Tahyr» dessany Mollanepesiň joşgunly zehini bilen täzeden dörän eserdir. Şahyryň dessany ýazylandan soň, halk arasynda uly meşhurlyk gazanyp, bu şyujetiň hekaýat-erteki görnüşi unudylmaga

başlaýar. Bu günki gün bolsa «Zöhre-Tahyryň» halk warianty arhiw materialyna öwürülip, fondlarda saklanýar.

Mollanepes «Zöhre-Tahyr» dessanyny ýazmak bilen, öz zamanasynyň meselelerini gozgap, olaryň çözgütlerini tapmaklygy göz önünde tutupdyr. Dessanda öňe sürülýän meseleleriň, ideýalaryň birnäçesi zamananyň üýtgäp-özgermeginiň netijesinde biziň bu günki durmuşymyz üçin taryhy ýatlamalar bolup görünýär. Käbiri bolsa häzir hem dowam edip, başga formalara–has medeniýetleşen görnüşlere geçip gitdi, olar öz ähmiýetini gaçyrman gelýär. Şoňa görä, Mollanepesiň hyzmatyna hem geçmişiň nukdaýnazaryndan, hem häzirki zamanyň derwaýyslyklaryndan baha bermegimiz gerekdir. Şol hyzmatlaryň iň görnüklileri şahyryň Babahan, Gara batyr we şulara meňzeşleriň obrazlarynyň üsti bilen mal-mülküň adalatsyz hökmürowanlygynyň görkezilmegidir; Zöhre, Tahyr, Şahyhuban ýaly obrazlar arkaly halkyň arzuw-hyýalyny beýan edilmegidir; Moýsepit serdaryň, Kamaryl zamanyň obrazlary arkaly bolsa halky adalat ugrundaky göreşe çagyrmagydyr.

Mollanepesiň «Zöhre-Tahyr» dessanyndaky çeper obrazlaryň köpüsi il içinde şeýle meşhurlygy gazanyp, halkyň gündelik durmuşyna garylyp-gatylyp gitdi.

Annagylyç Mätäji (1822–1884)

*Mätäji, gez öwüt bile,
Abraý alawer at bile,
Bagşylar ýüpek tut bile,
Bilbil ýaly heň getirer.*

XIX asyr türkmen edebiýatynda öz döredijiligi bilen görnükli yz galdyran lirik şahyrlaryň biri-de Mätäjidir. Ol sada dilde düşnükli, çeper döreden eserleri bilen Türkmenistanyň ähli künçlerinde tanalýar. Mätäjiniň çeper düzülen, adamlaryň watançylyk duýgularyny wasp eden çuň ideýaly eserleri indi bir asyr dowamynda halkyň dilinde ýaşaýar, bagşylaryň repertuaryny bezeýär.

Mätäjiniň ömri we döredijiligi

Annagylyç Mätäji Aşgabadynyň etegindäki Kōşi obasynda 1822-nji ýylda daýhan maşgalasynda eneden dogulýar. Mätäjiniň kakasy Amanmuhammet hem ilat arasynda tanalýan adam ekeni. Ol daýhançylyk bilen meşgullanypdyr, toýlarda orta çykýan pälwan hem gepe çeper adam bolupdyr.

Annagylyç şahyryň çyn ady bolup, Mätäji onuň edebi lakamydyr. Mätäjiniň ýaşan döwründe durmuş-ýaşayyş adamlaryň jemgyýetde tutýan ornuna garap, birnäçesine “baý”, “beg”, “han” diýen ýaly lakam beren bolsa, birnäçesine “garyp”, “ýetim” diýen ýaly lakam beripdir. Emma şol döwrüň Annagylyç ýaly pro-

gressiw adamlary özüniň hor-homsy ýaşayandygyny, kemsidilýändigini nazarda tutup, özlerine özleri lakam goýupdyrlar. Annagylyjyň özüne “Mätäji” (mätäç–eli gysgalyk) diýen lakamy saýlap almagy agyr durmuş bilen berk baglanyşyklydyr. Müňlerçe beýleki zähmetkeşleriňki ýaly, Annagylyjyň hem güzeran dolandyryşy gaty agyr bolupdyr. Ol özünden uly dogany Sapargylyç bilen ýaşlykdan ýetim galyp, oglanlykdan görgüli durmuşy başdan geçirmeli bolýar. Bu iki dogan oglankalar-da, ýigit çykansoňlar-da gijesi-gündizi diýmän zähmet çekseler-de, oňly durmuş görmändirler. Olar hemişe gaýgy-hasrat bilen gün geçiripdirler. Bu gün doýa-doýmaz iýseň, ertäniň; don tapsaň telpegiň; telpek tapsaň, çarygyň... hyllallasy şol döwürde garyplary sandan çykarypdyrlar. Garyplar näçe sypaýy, mylakatly, göwna-çyk, akýürekli bolsalar-da, güzeranyň agyrlıgy olary basmarlapdyr.

Annagylyç özüniň adamkärçilik mertebesiniň artykmaçlygy bilen garyplaryň göwnünden turupdyr. Emma gurpsuzlyk men diýen ýigidiň isleg-arzuwynyň amala aşmagyna ýol bermändir. Agyr durmuş, onuň üstesine-de jemgyýetçiligiň adalatsyz kada-kanunlary diňe adamkärçilik duýgy esasynda emele gelen söýgi meselesinde-de Annagylyjy ömürboýy zeýrenmäge mejbur edipdir. Şonuň üçin hem Mätäji:

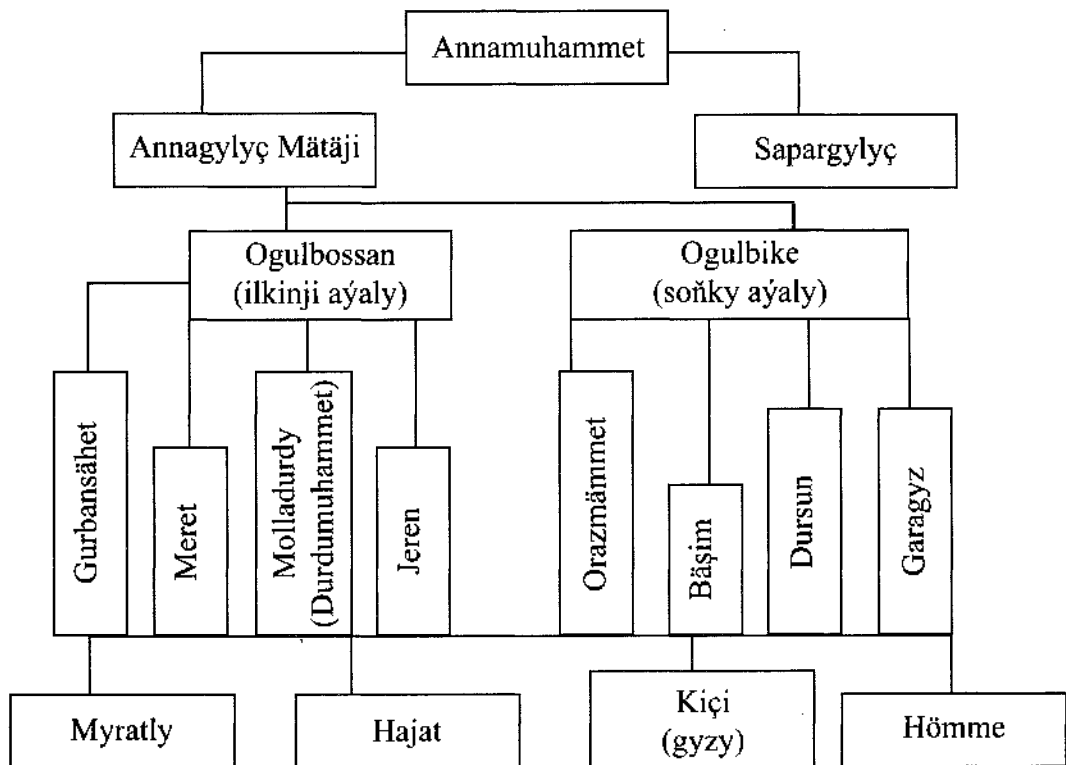
“Men bu gün matam tutup, Mätäji goýdum adyma,
Perwana dek pyrlanyp, peýker ýanardy oduma,
Her zaman yhlas bilen ismi düşerdi ýadyma,
Aýralyga döze bilmen, zary-zar elden gider”

diýýär. Şundan soň Annagylyjyň ýörgünli ady Mätäji bolýar.

Mätäjiniň ylym derejesi ýokary bolmandyr. Ol köňe döwrüň sholastik ylmyny oba mekdebinde alýar. Emma bu ylmyň durmuşa göz ýetirmäge ýeterlik dældigine düşünen Mätäji öz ylym, sowatlylyk derejesini artdyrmak maksady bilen, köpsanly kitaplary erjellik bilen okaýar, olardan özüçe netije çykarýar. Şeýlelikde, Mätäji özüniň gözýetimini has giňeldýär. Ol öz döwrüniň progressiw pikirli adamlarynyň biri bolup ýetişýär. Muny Mätäjiniň köpsanly sygyrlarynda ýöredýän pikirleri-de tassyk edýär.

Mätäji güzeranyny özüniň gol zähmeti bilen dolandyrypdyr. Ol, esasan, ekin ekip, bag ýetişdirmek bilen meşgul bolupdyr. Şahyr daýhançylyk käri bilen birlikde, edebi döredijilik işini hem dowam etdiripdir.

Mätäjiniň maşgala durmuşyny gurmak üçin göwün bereni edepli-erkamly gyzy Annagül bolýar. Mätäji şol gyza bagyşlap, “Bagyň gülüne”, “Gyzyň”, “Saçyň”, “Dilber”, “Gözel”, “Mährim alan ýar” diýen ýaly birtopar sygyr düzýär. Emma Annagül bilen maşgala durmuşyny gurmak Mätäjä başartmaýar. Annagüli özüniň tanamaýan bir adamsyna durmuşa çykarypdyrlar.

Mätäji 1884-nji ýylda Köşi obasynda aradan çykýar. Ony Köşiniň ilersindäki gonamçylykda jaýlaýarlar.

Mätäjiniň baş ogly bilen üç gyzy bolýar. Onuň iki ogly ilat arasynda giňden tanalýar. Olaryň biri Molladurdy şahyrdyr (1859–1922). Olaryň beýlekisi – Orazmämmet (1867–1956) Türkmenistanda graždanlyk urşy ýllarynda türkmen halkynyň azatlyk ugrunda alyp baran göreşlerine aktiw gatnaşan adamlaryň biridir. Orazmämmet türkmen zähmetkeşlerinden ýetişen progressiw adamlaryň ilkinji tapgyrlaryna degişlidir. Orazmämmet 1956-njy ýylda aradan çykýar.

Mätäjiniň nebereleri häzir Köşüde we Aşgabadynyň töweregindäki obalarda ýaşaýarlar.

Mätäjiniň lirikasy

Mätäji edebiýat meýdanynda özüniň birtopar liriki goşgulary bilen tanalýar. Onuň biziň zamanymyza gelip ýeten sygyrlary dürli temada düzülipdir. Olarda watançylyk, daýhançylyk, öwüt-nesihat, yşky-liriki tema has giňden şöhlendirilýär. Şahyryň döredijiliginiň esasy bolsa onuň söýgi lirikasy tutýar.

Progressiw türkmen şahyrlary dürli temalara degişli eserler ýazmak bilen birlikde, gönüden-göni öz ülkelerini, ýaşaýan ýerlerini wasp edip hem eserler döre-

dipdirler. Ýöne şahyrlaryň watançylygy barada gürrüň edilende, olaryň diňe şu hili goşgularyny almak ýeterlik bolmaz. XVIII–XIX asyr türkmen şahyrlarynyň eserlerinde watançylyk meselesi dürli temalaryň üsti bilen çözülýär. Watanyň peýzažy, baýlyklary, şahyryň zähmetkeş adamlara bolan garaýyşlary beýan edilende bolsa, bu tema has aýdyň işlenýär. Mätäji bu temada ýazan goşgularynda öz watandaşlarynyň we ülkesiniň asudalykda ýaşamagyny, garaşsyz bolmagyny, ykdysady we medeni taýdan ösmegini arzuw edipdir. Öz ülkesiniň gahryman, edermen ýigitlerine, on barmagyndan dür dökülýän gelin-gyzlaryna, ýurduň baylygyna, tebigatyna guwanypdyr. Şonuň bilen birlikde zähmetkeş halkda watana bolan asylly söýgi duýgusyny terbiýelemäge çalşypdyr.

Mätäjiniň watan temasynda ýazan eserleriniň arasynda “Onda bar” diýen şygry görnükli eserleriň biridir. Halk rowaýatlaryna görä, şahyr bu şygryny duşman elinde ýesirlikde wagty düzüpdir. Mätäji özüniň “Onda bar” diýen şygrynda mähriban ýurduna bolan guwanjyny, onuň ýaz paslyny suratlandyrmaga çalyşýar. Tebigat baýlyklary şahyry joşdurýar, goşgynyň ilki iki setirinde gojaman daglaryň ýaşyl mahmala bürenendigini, olaryň aýlaw-aýlaw ýollarynyň bardygyny şahyr şeýle beýan edýär:

Ýaşyl öwsüp ala dagyň degresi,
Aýlanyp çykmary ýollar onda bar.

Şahyryň watançylyk duýgusy biçak göterilip, ol öz ýurdunyň adamlaryny dabaralandyrýar, olaryň durmuşy söýýän adamlardygyna guwanýar. Tebigatyň ýaz paslyndaky gözəl görnüşi şahyryň töwerege, adamlara bolan garaýşyny-da özüne tabyn edýär:

...Geýinip çykarlar mahmal, begresi,
Şeýle şahandazly iller onda bar.

Mätäji tebigaty suratlandyran, bulutdan çykan Günüň gök otluga, daglara öz nuruny bolluk bilen seçýän, mylaýym şemalyň öwsüp, dürli otlaryň al-ýaşyl gülleriň ýakymly ysyny getirýän pursadyny adamyň göwnüni göteriji, ony joşdurýjy pursat hasaplaýar:

Gaýalary ýalkym atar her çende,
Ýakymly şemallar öwsüp her günde...

Mätäjiniň döwründe we ondan öňki döwürlerde-de türkmenlerde ata, onuň durmuşda tutýan ornuna uly üns berlipdir. Birinjiden, atlar duşman bilen söweş edilende, türkmen ýigitlerini goldan bolsa, ikinjiden, hojalyk işinde ulanylypdyr, üçünjiden, toý-meýlisiň dabaraly we şatlykly geçmeginde ilata tomaşa berijilik hyzmatyny hem ýerine ýetiripdir. Mätäji türkmenleriň ösdürip ýetişdirýän ahalteke atlaryna guwanýar. Olary öz ýurdunyň uly baýlygy, halkynyň şöhraty diýip hasap edýär:

...Atylan ok ýaly barar her kanda,
Çaparman, gyl boýun mallar onda bar.

Mätäjiniň döwründe onuň ýaşan obasynyň ekerançylygy diňe dag çeşmelerinden gelýän suw bilen kemala getirilipdir. Şahyr çeşme suwunyň ekerançylykda tutýan ornuny şeýle beýan edýär:

Dag başyndan saglap iner çeşmesi.
Görmedige kyndyr münüp-düşmesi,
Ýakyn geldi miweleriniň bişmesi,
Her elde şerifan güller onda bar.

Ol öz ýurdunyň tebigy gurluşynyň gözelliglerine guwanypdyr. “Münüp-düşmesi kyn” dag gaýalary, olardan saglap inýän çeşme suwlary, baýyrlary, düzlükleri bezeyän gülleri, miweli baglar şahyryň gözüne eziz görünýär. Şol sebäpli hem:

...Bulutlar joş urup, köp ýagsa baran,
Daga-daşa uran siller onda bar”

diýen ýaly setirlerde Mätäjiniň ekerançylyk üçin çeşme suwunyň yetmezçilik edýändigini hem-de köp ygallyk, ýagyş bolsa, zähmetkeş halkyň daban azabynyň netijeli bolmagyna kömek edýändigini göz öňünde tutýan bolmagy-da mümkindir. Mätäjiniň “Onda bar” diýen şygrynda ýöredýän pikirleri onuň öz ülkesini, ýaşayan yerini şöýmek, oňa guwanmak ýaly watançylyk duýgularyň joşgunly beýanydyr.

Daýhançylyk temasy

Mätäjiniň döredijiliginde daýhançylyk temasy görnükli orunlaryň birini tutýar. Çünki ol daýhançylygy gowy bilýär, özi-de güzeranyny daýhançylyk etmek bilen dolandyrypdyr.

Öň Türkmenistanyň dag etegindäki etraplarda daýhançylyk bilen meşgul bolýan garyp hojalyklaryň esasy ekinleriniň biri bugdaý bolupdyr. Muňa bagyşlap, Mätäji “Bugdaý” diýen ajaýyp goşgusyny döredipdir.

Mätäjiniň “Bugdaý” diýen dörtlemesiniň şol döwür daýhanlarynyň umumy ýagdaýlaryny öwrenmekde-de uly ähmiýeti bar. Mätäji “Bugdaý” diýen goşgusynda hasyl almak üçin edilyän aladanyň, çekilyän zähmetiň, görülyän hysyrdynyň örän köpdüğini, onuň daýhandan yzygiderli, irginsiz zähmeti talap edýändigini görkezip, şeýle ýazýar:

Daş-ýakyndan malyn güýdüp,
Gatnawyň kân gelip-gidip,
Elmydam enjamyň edip,
Suw berer men gyşdan, bugdaý.

Bugdaý ekmegiň primitiw tärlerini, ekişde ulanylýan güýjüň ejizdigini, gündeiki ekilýän ýeriň örän ujypsyz bolup çykýandygyny aşakdaky setirler aýdyň görkezýär:

Ujallap peliň başyna,
Tohum goýbermän daşyna,
Berk tutup, ýaby-goşuna,
Günde ekdim üçden, bugdaý.

Mätäjiniň özi daýhançylyk bilen meşgul bolany üçin, bugdaýyň eýýäm gyşdan göm-gök maýsa bolup, kök urmagyny amatly hasap edýär. Şeýle gögeren bugdaýa ýaz ýagşynyň örän oňat täsir edip, onuň boý almagynda, hasyllylygynyň artmagynda iňňän ähmiýetlidigini aýratyn belleýär. Şeýle ýagdaý, elbetde, daýhanyň ruhuny göterýär:

Baran ýagar düýbün ezip,
Göwnüm seýran eder gezip,
Baş hanadan başyň düzüp,
Gök salar sen daşdan, bugdaý.

Mätäji bugdaýy gallanyň beýleki görnüşlerinden ähmiýetli hasap edýär. Galyberse-de, daýhanyň ýedi aýlap çeken zähmetiniň netijesinde alnan bugdaý hasylyny dünýäniň iň bir oňat zatlarynyň biri hökmünde suratlandyrýar:

Mätäji diýr, dünýä genji,
Ýedi aý daýhan guwanjy,
Ýagşy diýrler mäs, бүрүнji,
Kem dälşiň hiç aşdan, bugdaý.

Şahyryň ýaşan döwründe türkmen halkynyň güzeran dolandyryşy örän pes ýagdaýda bolupdyr. Mätäjiniň ýaşan ýerlerinde, ýagny Köpetdag etegindäki etraplarda suwuň köpüsi, hasylly ýerleriň esasy bölegi aýry-aýry baýlaryň ygtyýarynda eken. Zähmetkeş halkyň köp bölegi bolsa şolaryň ýerini ekip bermek bilen güzeran görükdir. Ekspluatator synp ekerançylyk bilen meşgullanan zähmetkeşleriň esasy bölegini özüne elgarama edipdir. Iş maly, ýeri, suwy bolmadyk ýa-da ujypsyz ýerli daýhanlar diňe aç ölmezlik maksady bilen, ekspluatator synplaryň agyr hyzmatyny ýerine ýetirmäge mejbur bolupdyrlar. Netijede, zähmetkeş halkyň alyn derini saçyp öndüren önümi häkim gatlagyň doýmaz-dolmaz holtumyna giripdir.

Şol döwürde adamyň jemgyýetde tutýan orny-da diňe mala, mülke, baýlyga garalyp kesgitlenipdir. Mätäji “Har bolsa” şygrynda öz ýaşan jemgyýetindäki sosial deňsizligi, höküm süren adalatsyzlygy, adamyň mertebesini peseldýän düzgüni şekillendirmäge synanyşýar. Şahyr zähmetkeş halkyň barlylar synpyna garaşydygyny, hatda ýigit näçe edermen, gaýratly bolsa-da, zatsyzlyk, garyplyk zerarly ekspluatator synplara boýun burmaga mejbur bolýandygyny beýan edende,

halk köpçüliginiň şeýle ýagdaýa perwaýsyz garamaýandygyny hem aýdýar. Mätäjiniň aýtmagyna görä, bergidar, borçdar, häkim gatlagyň kerebine çolaşan adam hemişe içini gepledýär, ony gaýgy-alada basýar:

Ribahora boýun eger,
Dünýäde ýigit har bolsa.
Başyna müň pikir ýagar,
Garyp düşüp, borçdar bolsa.

Köne döwür malyň-puluň döwri bolany üçin, jemgyýetçilik meselesini çözmäge diňe barly synp wekilleri ygtyýarly ekenler. Emma garyp näçe akylly, pikirli bolsa-da, jemgyýetçilik meselesini çözmekde onuň sözi äsgerilmändir. Garyp daýhanyň malsyzlyk-pulsuzlyk zerarly durmuşda tutýan ujypsyzja orny, pähimine gulak salynmaýandygyny, onuň kemsidilen gözgyny ýasaýşy Mätäjini gynandyrýar:

Ger zybandan dür saçar,
Duşman dürli aýbyn açar,
Deň-duşy görünmez, gaçar,
Aş bile suwga zar bolsa.

Mätäji öz döwrüniň tüýs mal-mülk, emläk döwrüdigini, hemme meseläniň akylly-huşlulýk ýa-da adamkärçilik bilen däl-de, diňe baýlyk bilen çözülyändigini, adalat diýen zadyň malyň-puluň güýjüne boýun egendigini aňlapdyr:

Är ýagşysy arza geler,
Hyzmatynda ýüwrüp-ýeler,
Begzadalar bende bolar,
Golunda närse bar bolsa.

Mätäji öz döwrüniň deňsizligini, adalatsyzlygyny diňe bir beýan etmek bilen çäklenipdir. Adamlaryň biri-birinden tapawutly ýaşaýanyna–kimsiniň baý ýa-da garyp, kimsiniň atly-abraýly ýa-da sansyz-sajaksyz ýaşaýanyna göz ýetiripdir. Onuň “Ötendir” diýen şygry dini äheňli bolsa-da, şol döwrüň dürli-dürli adamlarynyň durmuş beýanyny, olaryň jemgyýetdäki dürli ornuny, ýasaýşyny, umuman aýdanda, şol jemgyýetiň ýagdaýyny gysgaça suratlandyrýar. Emma Mätäji bu şygrynda-da zähmetkeş halkyň näme üçin hor-homsy, haksyz-hukuksyz ýaşaýandygy, ekspluatator synp wekilleriniň kimiň hasabyna bolelin ýaşaýandygy, bu iki synpyň arasyndaky garşylyk barada söz gozgamaýar. Dogry, ol zähmetkeş halkyň tarapynda. Mätäji özüniň we beýleki türkmen zähmetkeşleriniň garypçylygy, dürli kynçylyklary başyndan geçirýänini bilýär, ony öz döredijiliginde şekillendirmäge jan edýär. Bu meselede Mätäji hem özünden öňki klassyklaryň progressiw däplerini dowam etdirmäge synanyşýar.

Öwüt-nesihat temasy

Mätäjäniň döredijiliginde öwüt-nesihat temasy hem uly orun tutýar. Şahyr bu meselede oňat pikirleri öňe sürýär. Şahyr öz watandaşlarynyň ýurduň bähbidi üçin arly-namysly, batyr-gaýduwsyz, adamkärçilik mertebesi taýdan görelde bolmagyny isläpdir. Ol batyrlary, watan ugrunda jan çekýän ýigitleri, oňat gylykly adamlary dabaralandyýar. Munuň tersine, nalajedeýinleri, gorkaklary, ýaramaz gylykly adamlary ýazgarýar. Şahyr watandaşlarynda adamkärçilige mahsus bolan görelde häsiýetleriň bolmagyny isläpdir.

Öwüt-nesihat temasynda Mätäji “Gerekdir”, “Biläni”, “Ýigidiň” ýaly birtopar ajaýyp eserlerini döredipdir.

Mätäjäniň “Gerekdir” diýen şygry öwüt-nesihat häsiýetlidir. Şahyr bu goşgusynda duşmandan üstün çykmak üçin öz watandaşlaryny gaýduwsyz, mert, batyr, pähimli bolmaklyga çagyrypdyr, olaryň talaňçy duşmana gaýtawul bermek üçin hemişe taýyn, ýarag enjamynyň üpjün bolmagyny maslahat beripdir.

Ýow ýolugyp, ýowuz mylytk atylsa,
Kimi ölüp, kimseleri tutulsa,
Gylyç syryp, bir-birewge gatylsa,
Jöwher kulah, demir dony gerekdir.

Mätäji urşuň ölüm-ýitimsiz bolmaýanyny belläp geçýär. Emma şahyr ölmek bilen ölmegiň arasynda tapawut goýýar. Onuň pikiriçe, ýigit duşman bilen aldymberdimli söweşde gyrada syn edip durmaly däl-de, hökman duşmanyň adam güýjüne zyýan ýetirmeli. Şahyryň şeýle pikiri ýigitleriň söweşjeňlik ruhuny görtermäge ugrukdyrylypdyr.

Meýdan era jeňni-maglum gaýrylsa,
Agdarlyşyp, arap atlar maýrylsa,
Goç ýigitler ters söweşip aýrylsa,
Jyzasynda gyrmyzy gany gerekdir.

Şahyr watanyň, ilini ar-namysy ugrunda çapylýp, “bedenine tyg nyşanynyň” düşmegini mertligiň, batyrlýgyň alamaty diýip belleýär:

Är boldugy ar üstünde çapylsa,
Wadasynda-ygrarynda tapylsa,
Gähi-gähi däri-derman sepilse,
Bedeninde tyg nyşany gerekdir.

Şahyr bu şygrynda ýigitleri watan goragyna çagyryp, onuň asudalygyny saklap, gowy durmuşda ýaşamak duýgusyny ündäpdir.

Mätäjäniň “Är biläni” diýen şygry didaktiki häsiýetde düzülipdir. Ol şygrynda öz döwürdeşlerini atly-abraýly bolmaga, köpçüligiň hormatyna mynasyp bolmaga çagyýar. Şonuň üçin hem şahyr:

Daýyma müşgil küşatdyr,
Işň düşe är biläni...

diýen setirlerinde asyly, edepli goç ýigide işň düşe, onuň hökman bitirjekdigini, haýyş bilen ýüzlenip ondan şat boljakdygyny nygtap geçýär. Mätäji bu ýerde “Hattarda ner bolsa, ýük ýerde galmaz” diýen nakyla esaslanypdyr.

Şahyr bu şygrynda hem ar-namys, il-halk ugrunda daşarky we içerki duşmanlara garşy bolan söweşde janyny gaýgyрмаýan ýigitleri dabaralandyrýar. Şeýle pikiri öňe sürmek bilen, şahyr il-halkyň bähbidi üçin öz watandaşlarynda watançylyk duýgusyny terbiýelemek isläpdir.

Mätäji öz döwürdeşleriniň gowy ýaşamagyny, näkese garaşsyz bolmagyny arzuw edipdir. Şol sebäpli hem ol işlemekligi, zähmet çekmekligi ündeýär. Şahyr mert ýigidiň namarda boýun burmagyny, başga birine garaşly bolup ýaşamagyny ýazgarypdyr.

Eňkamsyz nalaç durandan,
Namarda boýun burandan,
Hasratly ömür sürenden,
Ýatsaň ýegdir gör biläni.

Emma Mätäji şol döwürde zähmetkeş halkyň ýylboýy çeken zähmetiniň rehetneti hakda, onuň kimiň peýdasyna gidýändigini hakynda hiç zat aýtmaýar.

Mätäjiniň “Ýol biläni” diýen şygry hem didaktiki häsiýetlidir. Şahyr bu şygrynda dosty-duşmany tanamaklygy, duşmandan seresap bolmaklygy, hak işni tarapynda durmaklygy ündeýär.

Mätäji “Ýigidiň” diýen şygrynda-da öz il-gününiň bähbidini goramaklyga gönükdirilen pikiri öňe sürüp, edermen ýigitleri taryplaýar, olary watan goragyna ruhlandyrýar. Şahyr söweşe çykjak ýigitleriň at-ýaragynyň düzüw bolmalydygyny, söweş tälimini gowy özleşdirmelidigini nygtaýar:

Eý ýaranlar, halaýyklar,
At wepadary ýigidiň.
Geýip çykça demir donlar,
Artar hüňäri ýigidiň.

Şahyr söweşde edermenlik görkezen ýigitleriň at-owazasynyň il içine ýaýrap, hormata mynasyp boljagynyň şeksizdigine guwanýar.

Mätäjiniň “Har bolsa” diýen şygrynda hem adamlara öwüt-nesihat berilýär. Şygryda adamlaryň dogry sözli bolmagy ündelýär. Ýalan sözlemek adamyň adamkärçiligini ýere salýan zat hasaplanýar. Şonuň üçin hem şahyr ýalan sözländen aç öleniň gowy diýen netijä gelýär:

Eý byradar, aýma ýalan,
Ondan ýegdir gürsne ölen...

Ýene-de şol şygrynyň başga bir ýerinde:

“...Wehim kylgyl şamu-säher,
Duşmanyň peşe-mur bolsa”

diýmek bilen, duşmanyň hernäçe güýcsüz-de bolsa, hüşgärligi, seresaplylygy el-den bermeli däl, her niçik-de bolsa, duşman duşmandyr, ondan hemişe ägä bolmak gerek diýen pikiri öňe sürýär.

Mätäjiniň ýaşan döwri türkmenleriň üstüne dumly-duşdan çozulýan döwür bolupdyr. Şonuň üçin hem şahyryň birnäçe şygrylarynda at hakda gürrüň gidýär. Çünki söweşde bedew at uly rol oýnapdyr. Onuň “Bedew” diýen şygrynda ahalkete atlary has taryplanlyýar. Gadyndan bäri türkmenlerde dowam edip gelýän at idetmek, oňa hormat goýmak däbini göz önünde tutup, şahyr atyň durmuşdaky hyzmatyny we onuň owadanlygyny wasp edýär. Şahyr öz okyjysyny, diňleýjisini at edinmeklige meýillendirmek üçin dürli timsallar getirýär. Meselem:

“Pelläge barsaň meger, gyzdan gylykly duruşyň,
Ýörhä-ýör bolsa ýene towşan kimindir turuşyň,
Mysaly bady-saba, baryndan burun baryşyň...”

diýen setirlerinde atyň çapyşyga goýberiljek bolanda, çapyksuwaryň yşaratyna garaşyp agyzdyrygyny çeynäp durşuny, isle çapyşykda, isle-de duşmanyň üstüne hüjüme geçilende, bedewiň ýel ýaly uçup barşyny göz önüne getirýär.

Şeýle ýyldam, oňat atlaryň belli bahasynyň ýokdugyny, hatda şeýle atlary elden çykarmaly daldigini şahyr aýratyn belläp geçýär:

Toýda toýnakly başarmaz, ganatu-per bolmasa,
Ger saňa ýoldaş, meger, laçyn, kebuter bolmasa,
Beglere bermen seni, ýüz maýa, ýüz ner bolmasa,
Olaryň üstünde ýüki eşrepi ýa zer bolmasa,
Gymmat etsem, bir göwünlä, müň tümen pullu bedew.

Şahyryň öz döwürdeşlerine hojalyk üçin ýa-da duşmana gaýtawul bermek üçin at edinmekligi maslahat bermegi gowy zat. Şol döwürde at edinäýmek zähmetkeş köpçüligine başartmandyr. Hatda köp daýhanlar özleriniň ýerini sürmek, döwek döwmek üçin, odun-çöp getirmek üçin aty, ulagy baýlardan, ruhanylardan kireýine alypdylar.

Mätäji özüniň öwüt-nesihat temadaky şygrylarynda öz Watanynyň bähbidini göz önünde tutup, döwürdeşleriniň arly-namysly, batyr, sözünüň üstünde tapylýan, kişiniň minnetini çekmeýän, hatda gerek bolsa il-halk üçin janyny gurban etmäge taýyn bolmagyny isläpdir.

Yşk-söýgi temasy

Mätäjäniň sygyrlarynyň aglabasy ýşk-söýgi temada ýazylypdyr. Onuň bu temada ýazan eserleriniň arasynda “Elden gider”, “Zülpün seniň”, “Dilber”, “Bilen barmy”, “Mährim alan ýar” ýaly goşgulary has tapawutlanýar.

Mätäji söýgi lirikasynda öz ýurdunyň gelin-gyzlarynyň gőzelligini, asylly häsiýetlerini, elleriniň çeper hünärini wasp edýär. Köne döwürde gelin-gyzlar din-şerigat ady bilen durmuşyň ähli gőzelliginden mahrum edilipdir. Jemgyýetçilik meselesine gatnaşmakda olaryň hak-hukugy bolmandyr. Häkim gatlagyň wekilleri, ylaýta-da ruhanylar aýal-gyzlaryň hukugyny basgylamakda yslam dinini tutaryk edinip, diňe ýokary gatlagyň maksadyna laýyk wagyz-nesihat ýöredipdirler. Bularyň tersine, Mätäji aýal-gyzlara durmuş-ýaşaýşyň bezegi, goç ýigitleriň wepadar ýoldaşy hökmünde garapdyr. Şu sebäpli hem Mätäji aýal-gyzlara uly hormat goýýar, öz okyjysynda aýal-gyzlara durmuşdaky tutýan ornuna baha bermekde, ad-amkärçilik duýgusyny döredýär.

Mätäji azat söýginiň tarapynda durupdyr (“Meňzär bagyň gülüne”). Ol özüniň söýgülisini wasp edende, onuň näzik duýgulary goşgy setirlerini joşa getirýär. Mätäji magşugyň mertebesini has ýokary göterýär, onuň edep-ekramyny, gylyk-häsiýetini, görk-görmegini dabaralandyrýar.

Gümanymdyr bag Eremniň perisi,
Aýdylmaz waspynyň müňden birisi,
Eý ýaranlar, sözlerimniň dürüsi,
Haýyp, güftar olmaz şirin diline.

Mätäji öz söýgüsine wepaly bolmak, ýürekde besläň söýgiňi tutanýerli dowam etmek, söýginiň çarkandakly ýolunda başyňy dik tutup, erjellik bilen gitmek barada asylly pikir ýöredýär:

Sagdyýu-Seýpelmelek deňizde akar,
Aşyk Perhat ala daglary ýykar,
Leýli diýip Mežnun çöllere çykar,
Rowan boldum şolar gezen çölüne.

Söýgi hakda Mätäji näçe asylly pikirler ýöretse-de, şol döwrüň jemgyýetçilik düzgüni, azat söýgi beýlede dursun, hatda söýgi hakda agyz ýarmaga-da mümkinçilik bermändir. Şol sebäpden hem köne döwrüň şahyrlarynyň eserlerinde köplenç diýen ýaly umumy at (Aýperi, Dilber, Gőzel, Owadan...) ýa-da aýlawly syrly bellikler bolupdyr. Mätäjäniň döredijiliginde hem şu hili ýagdaýa duşmak bolýar:

“Elip” med, “dal” astyn, “nuna” howala,
“Käbe” otur bolar, “lamdan” soň läle,
Mätäji diýr, ismi ýeter kemala,
Kätip ýazar galam alyp goluna.

ýa-da “Dilber” diýen goşgusynda:

“Saýyllykda sataşdym, bu söwdaga men ýeser,
Serpilmedi serimden deraz boldy derdeser,
“Elipge” med goýmaly, “dalga” zir, “nunga” ziber,
“Käbe” otur “lam” säkin, ismin alsalar habar,
Namyň diýip ýyglasam eşitgil zary, dilber”

diýýär. Bu setirlerinde şahyr özüniň ýaşlykda söýen gyzy Annagülün adyny arap harplary bilen aňladyp, adyny “Gül” diýip üýtgedibräk berýär.

Mätäjidən öňki döwürde-de, onuň döwründe-de, erkin, azat söýginiň şahyrlar tarapyndan wasp edilmegine, taryplanmagyna garamazdan, ekspluatator synp wekilleri din-şerigat ady bilen azat söýgä ýol bermändirler.

Söýgi meselesine gezek gelende, Mätäjiniň hut öz şahsy durmuşyny göz önüne getirsek, onda onuň maksadynyň başa barmandygyny aňmak kyn däl. Muny subut etmek üçin şahyryň “Elden gider” diýen şygryna salgylanmak ýeterlikdir. “Elden gider” şygrynda şahyr döwrüniň näletli düzgüninden zeýrenýär. Şahyryň bu şygrynda köne döwürde azat söýgä ýol berilmändigini, zähmetkeş halkyň garyplyk zerarly öz isleg-arzuwyna ýetip bilmändigini aýdyň görünýär:

Namydaram, nädeýin men, namys-ar elden gider,
Nury didäm, nukta hallar, zülpi tar, elden gider,
Aýyp kylmaň, eý ýaranlar, namydar elden gider,
Gözlerimniň röwşeni bikarar elden gider...

Köne döwürde diňe bir Mätäji däl, eýsem münlerçe ýigitler we gyzlar öz söýgülisi bilen maşgala durmuşyny gurup bilmändirler. Bu şygryň haýsy bir bendini okasaň-da, Mätäji ýaly münlerçe zähmetkeş ýigitleriň döwrüniň düzgüninden, ýaşayşyndan zeýrenip, ýüregi dagly ötendigini göz önüne getirmek bolýar.

Mätäjiniň “Dilber”, “Bilen barmy” diýen şygrylary hem söýşen ýürekleriň aýrallyk oduna sezewar bolup, ahy-zar çekişlerini beýan edýär.

Mätäji söýgi meselesine degişli ençeme eserlerinde ýaşlaryň näzik düýgularyny oýarmaga, halkyň isleg-arzuwyny dogruçyl suratlandyrmaga, öz halkyna asyly hyzmat etmäge çalşypdyr.

Mätäjiniň ulanan goşgy formalary we çeperçilik serişdeleri onuň eserleriniň mazmunyny aýdyň beýan etmäge, pikiri has aýdyňlaşdyrmaga kömek edipdir. Bu bolsa türkmen halkynyň arasynda şahyra uly hormat döredýär. Mätäjiniň halk tarapyndan söýülýändigini, onuň döredijiligine hormat goýulýandygyny “Gyzyň”, “Belli saçyň”, “Zülpün seniň”, “Dilber”, “Aýperi”, “Bozan barmy”... diýen şygrylarynyň bagşylaryň repertuaryndan düşmeýändigini görkezýär Şahyryň döredijiligi türkmen aýdym-saz sungatyny has-da baýlaşdyrdy.

Mätäjäniň döredijiligi, onuň ähmiýeti hakynda gürrüň edilende, şahyryň döwürdeşi we obadaşy meşhur Hally bagşynyň hyzmaty barada hem aýtmak ýerliklidir. Hally bagşy Anna ogly (1859–1943) Köşi obasynda önüp ösen, ýaşan ökde sazanda bolupdyr. Saz ussady Hally bagşy Mätäjäniň döreden eserleriniň birnäçesine saz döredip, aýdym edip aýdypdyr. Onuň döreden sazy esasynda Mätäjäniň eserleri giň halk köpçüligine ýaýrap, häzirki dowre gelip ýetipdirler. Mundan başgada, şahyryň eserleriniň biziň döwrümize gelip ýetmeginde halk bilen bir hatarda onuň sygyrlarynyň birentegini ýatdan bilen Orazmämmed aganyň we beýleki ýakyn garyndaşlarynyň hyzmaty uludyr.

Şu çaka çenli Mätäjäniň döreden eserleri birnäçe gezek (1940, 1943, 1954, 1962, 1975) neşir edildi. Bu bolsa zähmetkeş halkyň öz milli medeniýetini söýýändiginiň, Mätäjä hormat goýýandygynyň subutnamasydyr.

XX ASYRYŇ BAŞLARYNDA TÜRKMEN EDEBIÝATY

Bu döwür hem türkmen edebiýatynyň gülläp-ösen döwürleriniň biri boldy. Türkmen halkynyň arasynda giňden tanalan birnäçe şahyrlar döredi. Olar sosial-jemgyýetçilik ýagdaýy, söýgi we ş.m. barada birnäçe eserler döredipdirler. Bular Döwletmämmed Balgyzyl, Körmolla, Molladurdy, Baýram şahyr, Durdy Gylyç, Mollamurt ýaly şahyrlardyr. Olar öz edebi döredijilikleri bilen milli edebiýatyň giň manydaky meýdanyna çykyp bilipdir: «Bibi» (Döwletmämmed Balgyzyl), «Tüýi buýraja» (Molladurdy), «Arynyň», «Göle dawasy» (Körmolla) we başgalar.

Gylyçdurdy şahyr, Nurnyýaz şahyr, Annamyrat şahyr ýalylar bolsa öz ýaşan yerinden uzak daşlykdaky türkmenleriň arasynda onçakly tanalmandyr. Bu döwürdäki türkmen şahyrlarynyň hiç biri-de Magtymguly, Kemine, Seýdi, Zelili, Mollanepes ýaly ylymly we jahankeşde şahyr bolmandyr. Olaryň dünýä düşünişleri-de Türkmenistanyň daşyndaky däl, eýsem onuň içindäki syýasy ýagdaýlara göz ýetirişleri-de ýönekeý, ýüzleý bolupdyr.

XX asyryň başlarynda Türkmenistanda eýýäm sosial-demokratik guramalar, rewolýusion pikirler durmuşyň orta çykaran täzelikleri hökmünde ýaýraýar. Emma türkmen şahyrlary öz eserlerinde Türkmenistanyň ykdysady, syýasy ýagdaýlary bilen bagly bolan düýpli täzelikleri, döwrüň talaplary bilen utgaşan progressiw jemgyýetçilik pikirlerini köpçülige ýetirip bilmändir. Şeýle-de bolsa, bu döwrüň şahyrlarynyň sosial deňsizligi, adalatsyzlyklary paş edýän eserleri, sygyrlary gönüden-göni türkmen durmuşyna degişlidir. Döwletmämmed Balgyzyl, Körmolla, Durdy Gylyç, Mollamurt, Baýram şahyr, Gylyçdurdy şahyr, Hally şahyr, Nurnyýaz şahyr we başgalar türkmen nusgawy edebiýatynyň däplerini dowam edipdirler. Olar sosial-tankydy temany işlemekde türkmen edebiýatyny käbir täzelikler bilen

baýlaşdyrypdyrlar. Bu täzelik, esasan, durmuşa has ýakyn durmaklykda nusga edip alynýan görnüşleri takyklaşdyrmakda ýüze çykyar. Her halda XX asyryň başyndaky türkmen edebiýatynda ideýa taýdan-da, beýan ediş tärleri, goşgy düzüliş formasy jäheden hem türkmen nusgawy şygryýetiniň güýçli täsiri bu döwrüň şahyrlarynyň edebiýata girizen täzeliklerinden ýokarda durýar. Meselem: sorag-jogap, aýdyşyk görnüşinde goşgy düzmek halk döredijiliginden başlap, nusgawy şahyrlarymyza çenli peýdalanylan beýan ediş tärleriniň biridir. Bu tär bilen Magtymguly-da öz pikirlerini («Habar ber, şeýledir») orta atypdyr. Beýan etmegiň bu görnüşiniň Mollanepes-de, Zelili-de peýdalanylypdyr. Edil şu hili görnüşde pikiri beýan etmek XX asyryň başyndaky käbir beýleki türkmen şahyrlarynda bolşy ýaly, Baýram şahyryň «Ol nämedir?» diýen eserinde hem ulanylýar:

Ol nämedir mydam bahar ýazy dek,
Ol nämedir ýortar ýüwrük tazy dek,
Ol nämedir böker körpe guzy dek,
Elmydam bagynda böküp durupdyr?

Ol göwnüňdir mydam bahar ýazy dek,
Ol pikirdir ýortar ýüwrük tazy dek,
Ol ýürekdir böker körpe guzy dek,
Ölinçä bagynda böküp durupdyr...

Bu eserden getirilen ýokardaky bentlerde pikiri beýan etmegiň formal tärinde, hatda aýry-aýry setirler boýunça hem Magtymguludan asla daşlaşylmaýandygy mese-mälim görnüp dur. Emma şeýle mysallar XX asyryň başlaryndaky şahyrlaryň nusgawy şahyrlara görnüş, beýan ediş tärleri jäheden diňe bir eýermeklik däl, eýsem öýkünendiklerini-de görkezýär. Aşakdakylar ýaly degişmeler bolsa olaryň ideýa-mazmun taýdan-da nusgawy poeziýanyň döplerine wepaly bolup galýandyklaryny subut edýär. Baýram şahyryň «Tilleri bar» goşgusynda şeýle setirlere duş gelýäris:

Men bir näzli peri gördüm,
Saýrar şirin tilleri bar.
Aklym haýran bolup durdum,
Ter synaly gollary bar.

Galam dek gyýlan gaşlary,
Hünji dek düzlen dişleri,
Sünbül dek syýa saçlary,
Ak ýüzünde hallary bar...

Eýsem Mollanepesiň asman-zemini, dini-imany, dünýädäki ähli zady zülpüniň bir taryna baglap goýýan gözeline şeýle häsiýet, şeýle sypat ýokmy?

Mollanepes hem taryplaýan gözeliniň şeýle sypatlaryna guwanýar. Onuň guwanjy has şahyrana setirde beýan edilip, okyjynyň ýüregindäki iň inçe tarlara täsir edýär. XX asyryň başyndaky şahyrlar bu temada özlerinden öňki ýaşap geçen türkmen şahyryndan tapawutly artykmaçlyk gazanyp bilmändir. Emma şeýle diýildigi XX asyryň başyndaky türkmen edebiýatynda hiç bir hili özboluşlylygyň ýok diýildigi dälidir.

XX asyryň başyndaky türkmen şahyrlarynyň arasynda has giňden tanalýan edebiýat wekilleri hökmünde Döwletmämmet Balgyzyly, Molladurdyny, Baýram şahyry, Körmollany, Durdy Gylyjy, Mollamurty agzamak bolar.

Durdy Gylyç (1886–1950)

Durdy Gylyç demirgazyk Türkmenistanyň Görogly (Tagta) etrabynyň Bedirkent obasynda 1886-njy ýylda dünýä inipdir. Ol ýaňy iki ýaşyna ýetende, mama keseline uçrap, görejinden aýrylýar. Daşky dünýäniň gозzelliklerini görmekden mahrum bolan Durdy garrylaryň gürrüňlerini, rowaýatlaryny nebsewürlik bilen diňläpdir. Bu ýagdaý bolsa onda ýaşlykdan poeziýa bolan söýginiň döremegine sebäp bolupdyr. Ol gürrüňleri, bagşylardan eşiden ertekilerini, aýdymalaryny derrew ýat tutupdyr. Şahyr 25 ýaşlaryna ýetende, bir gözi ýörejek ýoluny çala saýgarmaga başlaýar. Ine, şol wagtdan hem il-günüň halany bolup, halkyň arasynda şahyr hökmünde tanalyp başlanýar.

Durdy Gylyç, takmynan, 1912-nji ýyldan Köneürgenç, Gubadag taraplarynda özüni tanadan Gajar bagşy bilen hyzmatdaşlyk edip başlaýar. Durmuş ýagdaýlarynyň meňzeşligi olary biri-birine ýakynlaşdyrypdyr. Gajar bagşy köplenç Keminäniň, Şabendäniň, Aşykynyň we beýleki käbir şahyrlaryň eserlerini aýdym edip aýdar eken. Gajaryň aýdan aýdymalaryny, şol sanda «Gül-Bilbil» dessanyny ýatdan öwrenen Durdy Gylyç tiz wagtdan bagşy, dessançy hökmünde özüni tanadypdyr. 1915-nji ýylda Durdynyň kakasy Gylyç aradan çykýar, garyndaş doganlary bolsa Jüneýit hanyň garakçylarynyň gazabyna uçrap, öleni ölüp, galanlary gaçgak bolup gidýär. Şahyryň özüni bolsa halk ekläp saklaýar.

Türkmen halkynyň edebi mirasyny giňden özleşdiren Durdy Gylyç 30 ýaşlaryna baranda özbaşdak döredijilik işine başlapdyr. Onuň ilkinji şygrylary aýal-gyzlar hakynda bolupdyr. Onuň «Tumarly» (1916), «Ömrüň ýanan, zaýa, gelin» (1916), «Oguljan» (1917), «Ýakdyň, gara gözli gelin» (1918),... ýaly şygrylary bize gelip ýetdi. Durdy Gylyç bu şygrylarda nusgawy şahyrlarymyzyň däplerini dowam etdiripdir hem özüçe ösdüripdir. Ol bu şygrylarynda aýal-gyzlaryň agyr halyndan söz açýar. Durdy Gylyç özüniň garyp, bagtsyz gahrymanlarynyň gозzelliklerini, adamylyk mertebelerini örän täsirli beýan edýär, şonuň üsti bilen-de okyjylarda aýal-gyzlary hormatlamak duýgusyny terbiýeleýär. Türkmen nusgawy şahyrlary öz eser-

lerinde aýal-gyzlar barada höküm süren adalatsyzlyklara tankydy garaýyşlaryny mälim eden bolsalar, Durdy Gylyjyň «Amansoltan» şygryndaky:

Baýyň sümüklisine biliň guçdurma,
Haýp sen dek gyza, har, Amansoltan

ýaly setirlerinde onuň aýal-gyzlar meselesine synpy nukdaýnazardan çemeleşmäge synanyşandygy aňlanylýar.

Durdy Gylyjyň irki döredijiliginde «Jykyr» (1918), «Eşekli» (1918), «Çatma» (1919) şygrylary aýratyn orun tutýar. Şahyr 1917-nji ýyldan öňki türkmen daýhanlarynyň durmuşynda häli-şindi duş gelip duran wakalary saýlap almak bilen, garyplaryň güzeranynyň örän agyr bolandygyny sypatlandyrýar. Bu eserler göräýmäge durmuşy temadan döredilen adatdaky gülküli şygrylar ýaly duýulsa-da, patriarhal durmuşyň suratlaryny birkemsiz janlandyrýar. Bu şygrylarynda halkyň göwnüčküňlikden nam-nyşan ýok. Ol «Jykyr» şygrynda ýylboýy çekilen zähmetiň netijesiniň ujypsyzdygyny örän jaýdar ýaňsylaýar.

Mäşden-ä «ýagşy» aldyk, bir doýup içdik,
Künjüden alanmyz gowurga goşduk...

Bu şygrylaryň üçüsinde-de ýaňsy hem kinaýa duýulýar.

Ol Hywa hanlygyndaky han-begleriň, urug-tire baştutanlarynyň özara pysy-pyjurlyklary zerarly zähmetkeşleriň tozandygyny örän dogry sypatlandyrýar. Şahyryň paş ediji setirleri synpy duşmanlaryň ýüreginden ok bolup geçýär. Ony yzarlap başlaýarlar. Ol Garagumdaky çarwalaryň arasyna gaçyp barýar, ol ýerde alty aý bolansoň, Aşgabada gelýär. Köşi obasyndan öz garyndaşlaryna ýollan hatynda şahyryň Hywa ýurduny taşlap gaýtmagynyň sebäpleri örän aýdyň görkezilýär. Durdy Gylyçda goşgynyň öňünden onuň döreýiş taryhy barada gürrüň bermek desury bar. Ol «Tumarly», «Eşekli» we beýleki birtopar eserleriniň öňünden onuň döredilişi barada maglumat berilýär:

«Eşek münüp bir ýere gidenimde, bir uly kölüň üstünden geldim. Aýagyndan aýlanaýyn diýsem daş eken. Ozalam atly geçen eken diýip sürüberdim. Eşek diýen haýwanyň suwa girende durubermek häsiýeti bar eken. Arryk eşek suwuň ortasyna baranda, aýagy laýa batdy. Men hem «hyh» diýip, gerşine dürtenimden ýatyberdi. Itiň günü bilen laýdan süýrüp çykardym. Şol bimaza eşege aýdanym».

Durdy Gylyjyň döredijiliginde kyssanyň ýokarda aýdylyşy ýaly diňe bir esere giriş roluny oýnaman, onuň birtopar goşgulary mazmun tarapdan birikdirýän halka şekilinde ulanylyşynda-da duş gelýäris. Şahyryň bagşyçylyk edendigi, onuň käbir dessanlary ýerine ýetirendigi bize bellidir. Kä ýagdaýda şahyr öz eserlerini ýerine ýetirinde-de dessançylyk kärini ulanýar. Mysal üçin, «Çatma», «Hoş indi», «Perim», «Döneyin», «Gyz», «Bal gyzy», «Agam, Atajan size» we şuna meňzeş goşgulary şahyryň kyssa bilen gatyşdyryp aýtmagy kiçiräk bir dessany ýatladýar.

Edebiýaty halkyň durmuşy bilen utgaşdyrmakda Magtymguly we beýleki nusgawy şahyrlarymyz tarapyndan ädilen uly ädimler Durdy Gylyjyň döredijiliginde dowam etdirilýär. Onuň şol ýyllarda döreden eserleriniň in Gowularynyň mazmuny halkyň durmuşy bilen berk baglanyşykly boldy. Ol eserleriniň maglumatlaryny halkyň durmuşynda häli-şindi duş gelip duran wakalardan aldy. 1917-nji ýylyň ön ýanynda aýal-gyzlaryň hukuksyzlygy, öndürji güýçleriň örän pes halda bolandygy, urug-tire baştutanlarynyň, aýratynam, Hywa hanlarynyň, din wekilleriniň garyplary ezişi, şeýlelikde, olaryň güzeranynyň tozdurylyşy şahyryň eserinde, esasan, dogruçyllyk bilen görkezilipdir.

Döwletmämmet Balgyzyl

(1854–1912)

XX asyryň başlaryndaky türkmen edebiyatynyň görnükli wekilleriniň biridir. Ol häzirki Esenguly etrabynda ýaşapdyr. Döwletmämmediň edebi lakamy Balgyzyl ekeni. Döwletmämmet öz döwrüniň sowatly adamy bolupdyr. Ol, esasan, çarwaçylyk bilen meşgullanypdyr. Döwletmämmet märekesöýer, şahdaçyk, sazanda, bagşy adam eken.

Döwletmämmet Balgyzyl edebiyat meýdanynynda özüniň otuza golaý yşky-liriki goşgulary bilen tanalýar. Onuň döredijiliginde ahlak-didaktiki äheňdäki eserler-de esli orun tutýar.

Balgyzylýň söýgi lirikasy diňe bir onuň ýaşan ýerinde däl, eýsem Türkmenistanyň dürli künjeklerinde hem uly hormata eýe bolupdyr. Aýratyn-da şahyryň «Söwdügim», «Owadan», «Göwnüm seni», «Araňyzda», «Köňlüm şony», «Döneýin», «Bibiniň», «Aýrylmadymy?» ýaly eserleri bagşylaryň repertuarynda söýgüli aýdymlaryň hatarynda hormatly orunlary eýeleýär.

Döwletmämmediň «Dildar üçin», «Gelin», «Sözüňden», «Gollaryň maňa», «Arzyhan» ýaly ençeme liriki goşgulary-da çeper çykypdyr. Bularda şahyr türkmen gelin-gyzlarynyň hakyky keşbini özüçe döredipdir.

Balgyzyl türkmen edebiyatynyň goşgy düzüş tehnikasyny oňat özleşdiripdir. Emma XX asyryň başynda ýaşan türkmen şahyrlary ýaly, ol hem şol nusgawy edebiyata düýpli täzelik girizmändir. Ýöne Döwletmämmediň söýgi lirikasynda täze-täze keşplere, şekillendirmelere has ýygy-ýygydan duş gelmek bolýar. Gelin-gyzlaryň şekilini janly suratlar üsti bilen bermäge çemeleşmek bu şahyryň lirikasynda häsiýetli özboluşlylygy ýüze çykaryar. Onuň türkmen şygryýetine goşan goşandy-da şu ugurlar bilen baglanyşyklydyr. Meselem:

Sallanyp çykdy saýadan,
Ak golun hyna boýadan,
Biri ak ýüzli owadan,
Birisi ondan uz gelýär.
(«Gyz gelýär»)

Bu setirler eýýäm bir bitewi suraty göz önünde dikeldýär. Ine, bu ýerde saýadan sallanyň çykan iki gözeliň biri-birinden owadan görünýändigini wasp edilýär.

Döwletmämmediň öz sözleri onuň goluna dutar alyp, sazandarlyk-bagşyçylyk edendigini tassyklaýar:

Ýigitlik bir ýanar ot,
Oglanlara oýun-baz.
Döwletmämmet zar aglar,
Dilinde söz, golunda saz.
(«Saz»)

Şu setirlerden-de görnüşi ýaly, Balgyzylyň goşgulary sazlaşykly, keşpli gurluşy taýýndan türkmen saz-sungatynyň, aýdymyň edebi tekstlerden edýän talaplaryna has ýakyn durýar.

Baýram şahyr

Baýram şahyr Balkan dagynyň golaýyndaky Gargyjk çeşmesiniň boýunda eneden bolupdyr. Ol watançylyk, söýgi, ahlak-didaktiki, sosial-durmuşy temalar-da goşgular düzüpdir. Ol goşgularda Watan we onuň peýzažy, ilatyň çarwaçylyk durmuşy oňat suratlandyrylypdyr («Şaglap iner bürgütleri», «Daglar»).

Baýram şahyryň ilki ýazan eserleri tematiki taýdan Kätibiniň (Öweztaganyň) sygyrlaryna kybapdaşrak gelýän bolsa, goşgularyň taryhyny ilki kyssada beýan etmekde Durdy Gylyç, Körmolla, Hally şahyra ýakyn. Onuň sygyrlarynda türkmen halk döredijiliginiň, nusgawy şahyrlarymyzyň täsiri belli bir derejede öz ornuny eýeläpdir.

Haýsydyr bir şahyr bilen garşylykly aýdyşyk, dialog formaly goşgular hem Baýram şahyrda köp duş gelýär. Şu sygyrlarda (sowal-jogaplarda) ol düşünmesi kyn bolan ýa-da manysy ikuçly soraglary bermeýär. Tebigatda, halk arasynda häli-şindi duş gelýän zatlardan mysal alyp, diňleýjini pikirlenmäge mejbur edýär. Ol bu äheňde «Nedir», «Durupdyr»... goşgularyny döredipdir. Şahyr «Eýranyň». («Gürgeniniň») goşgusynda:

“Ahunlary dawa diýip gezerler,
Para berseň şerigaty bozarlar”

diýmek bilen, ol ýerdäki azgynçylyklary, para berseň ak zada gara diýýän kazy-kezzaplaryň pyssy-pyjurlyklaryny ýazgarýar, ruhany wekilleriniň yslam dinini zähmetkeşleri ezmek üçin gural hökmünde ulanýandyklaryny, ýeri gelende, ony kör köpüje satýandyklaryny paş edýär.

Baýram şahyr «Gyrat», «Meläniň» ýaly goşgularynda türkmen halkynyň ýyndam, gözeli atlaryny wasp edýär. Olary elden gidermezlik nesihat berilýär.

Durmuşy temada ýazylan goşgularynda şahyr garyplaryň ýagdaýyny, agyr gün-güzeranlaryny, isleg-arzuwlaryny beýan edýär, olara duýgudaşlyk bildirýär. Ömürboýy atly, özi pyýada bolan Baýram şahyr:

“Aýdaýyn garyby tükenmez dertde,
Ah çekdi ýüregi doly garybyň.
Oba göçse, öýi galyp ýurtda,
Ýalňyz eşek bolar maly garybyň.

Oňşuk üçin barar baýlara dada,
Birin ikä dakyp salarlar oda”

diýmek bilen, halk üçin birmeňzeş bolan tipiki hal-ýagdaýy, garyp-pukaralaryň pikir-hyýalaryny hakyky suratlandyrypdyr.

Şol döwürde halkyň ýagdaýy agyr bolupdyr. Ýurtda açlyk höküm sürüpdir. Patyşa hökümeti agyr salgyt salmak, uruş üçin adam toplamak bilen, garyp-batraklaryň durmuşlaryny kynlaşdyrypdyr. Nägilelik barha artypdyr. Şol sebäpli ezilen daýhanlar, belli maksat esasynda bolmasa-da, taýýarlyksyz, özakymly hereket edýärler.

Körmolla

Körmolla – Suhanberdiniň ýaşlygy Daşoguz sebitlerinde geçýär. Onuň kakasy Öwezberdi aga garyp bolup gün-güzeranyň dolandyryp bilmänsoň, oňat durmuş gözläp, ilki Mara, soň Sakarçägä göçüp barýar. Ol ömrüni daýhançylyk bilen geçirýär. Öwezberdi aga öz döwrüniň sowatly adamlarynyň biri bolupdyr. Körmolla 23 ýaşynda iki görejinden mahrum bolýar. Şondan soň halk arasynda oňa Körmolla lakamyny dakýarlar. 25 ýaşlarynda şygry düzmäge başlaýar. Ol öwgüli odalary, ýiti, duzly satiriki häsiýetli goşgulary bilen tapawutlanýar. Şahyryň şeýle häsiýeti we keşbi barada gürrüň edip, A. N. Samoýlowiç hem bu barada ajaýyp jümleleri aýdýar.

Körmollanyň eserleri sözüň doly manysynda Sowet döwründe öwrenilmäge başlandy. Körmollanyň ömri we döredijiligi baradaky gymmatly maglumatlary bize kâbir okuw kitaplarynda, A. Kekilow, G. Gurbansähedow, A. Gowşudow, K. Salyhow we başgalar tarapyndan ýazylan makalalarda hem duş gelýär.

Körmollanyň eserleriniň öz wagtynda doly tapylmazlygy, galyberse-de, şahyryň özüniň hem eserlerini timarlaşdyrmak maksady bilen üýtgedip durýandygy sebäpli, onuň «Göle dawasy» diýen eseri («Aç, Gotan arçyn», «Göläniň dawasyn açmaga gelin» diýen ýaly) köp görnüşlidir.

Körmolla barada makala ýazan awtorlaryň köpüsinde onuň zähmetkeş halkyň göwnünden turýan, agalyk ediji synpyň wekillerini tankytlaýan satiriki eseri barada

gürrüň berilýär. Çünki şahyryň satiriki eseri ýerli ekspluatatorlaryň göwünlerinden turmandyr.

Körmolla «Aç, Gotan arçyn», «Gulhan soltanymyz», «Guýruk gitdi, gördüňmi?» diýen ýaly şygylarynda açgöz, parahor, mugthor arçynlaryň pyssy-pyjurlyklary, eden-etdilikleri beýan edýär. Şahyryň «Göle dawasy» diýen eserinde aşakdaky waka barada gürrüň berilýär.

Biriniň granly düwünçegi ýitýär. Bir palçy ony göle ýuwdan bolara çemeli diýip toslaýar. Bir göle ony ýuwdanmyş diýen wagyr oba ýaýraýar. Düwünçek ýitiren adam: «Göläni öldürmeli» diýip, arçyna ýüz tutýar. Göläniň eýesi: «Ony göläniň iýendigi belli däl, ýok, men gölämi öldürip bilmerin» diýip, nägilelik bildirýär. Ol göläniň dawasyny çözmek maksady bilen ýüz tutulan oba arçynlary, köpräk para almak üçin diňe öz bähbitlerini arap, düwünçegiň «düwnüni» çözüp bilmeýärler. Şol sebäpli Körmolla eserde hakykatyň hatyrasyna däl-de, gara nebisleri üçin ylgaşyp ýören, para alyp, kiselerini galňatmak ugrunda işe goşulýan açgöz oba arçynlarynyň, polkownikleriň, generallaryň, kazy-kelanlaryň üstünden gülýär. Şahyr:

“Uly ile iş boldy bir ýeke göle,
Rumystan gelsin, inlisi bile”

diýmek bilen, daşary ýurt wekillerini hem bu dawany «çözmäge» çagyryýar. Ýokary synpyň wekillerini iş oňarmazlykda, adalatsyzlykda, nalajedeýinlikde, nebisjeňlikde ähli ile masgara edýär.

Körmolla «Guýruk gitdi, gördüňmi?», «Gahar dona giren Gulhan soltanymyz» diýen ýaly şygylarynda:

Arçyn bolmaz Han çokgadan, Çepbeden,
Hudaýym saklasyn bu bihepbeden.
Hatjykguly nepýag dököp otlalyň,
Bile otlap, onsaň senem ýatlalyň.

Berdi Kerbabaýew (1894–1974)

XX asyr türkmen edebiýatynyň görnükli wekili Berdi Kerbabaýew özüniň giň hem köptaraply döredijiligi bilen türkmen halkynyň ruhy medeniýetiniň ösmegi üçin saldamly goşant goşan ýazyjylaryň biridir. B. Kerbabaýewiň ýarym asyra ser uran edebi döredijilik, jemgyýetçilik işi türkmen edebiýatynyň ösüş taryhy bilen jebis baglanyşyklydyr. Türkmen edebiýatynda realistik prozanyň ajaýyp nusgalaryny döretmek bilen birlikde poeziýamyzyň, milli dramaturgiýanyň ösmegi üçin hem onuň eden hyzmaty az däl.

Berdi Kerbabaýew 1894-nji ýylyň 15-nji martynda Ahal welaýatynyň Tejen etrabyňyň Amaşagapan obasynda orta daýhan maşgalasynda eneden bolýar. Geljek-

ki ýazyjynyň çagalyk döwri köne türkmen obasynda geçýär. Şol ýyllary ýatlap ol “Ýoly ýörän ýeňer” atly ýol ýazgylary žanrynda döreden eserinde şeýle ýazýar:

“Men on ýaşlarymdadym. Biziň öz obamyzda mekdep ýokdy. Kakam meni başga bir obadaky tanşynyňka eltip taşlady. Şol obada içi zeyli garaňky ýerdölede mekdep bardy. Onuň ortasynda üç gat düşegiň üstünde çal sakgally, ala selleli, çişik molla otyrды. Ol öz ýanyndaky süýnüp ýatan çigar çybyklary taýly gezek eline alyp, olary saldarlap görerdi: uzyn çybygyň uýy awa gyzan arslanyň guýrugy ýaly, tarp-tarp edip ýere degerdi. Biz mollanyň töweregine tegelenip, çöke düşüp, tozana bulaşyp, ýapyrylyp oturardyk. Şol çybyklardan gorkymyza, biziň sesimiz üýn alyşdyrmazdy, hatda atgaýtarym meýdana-da ýeterdi. Okaýan zadymyz arapça bolany üçin, näme diýip gygyrýanymyza hiç birimiziň akylymyz-da çatmazdy. Agşam öýe gelip okanymyzda hem näme diýýänimize, näme samraýanymyza düşünmez diler”.

Ine, şeýle ýagdaýda B. Kerbabaýew arap diliniň grammatikasyny öz içine alýan dini kitaplary okamagy oba mollasynyňkyda öwrenýär. Emma onuň ne öz ene diliniň grammatikasynan, ne edebiýatdan, ne-de beýleki umumy arap bilimlerinden düşüňjesi bardy. Soňra Türkmenistanda arap elipbiýinden latyn grafikasynyň esasynda düzülen täze elipbiýe geçmek baradaky döwlet reformasyny gutlap ýazan şygrynda ol arap grafikasynyň esasynda ýazuw-bozuw öwrenmegiň gaty kyndygyny şeýle belläp geçýär:

Käbir ýerde “bak” ýerine “ýak” çykyp,

Çendan ýarym “çaýy” demläp, “jaý” edýär.

“Gaty” daşyn ” gany” joşup, ters akyp,

“Çaýdan” ýasap, üç-dört gatly “jaý” edýär.

Oba mekdebinden soň B. Kerbabaýew özüniň bilimini medresede dowam etdirýär. Ilki ol Tejen, Kaka, soňra Buhara medreselerinde birnäçe ýyl okaýar. Şol ýerde ilkinji gezek umumy bilimleriň başlangyjy bilen tanyşýar. Zehinlilik, ukyplylyk B. Kerbabaýewe çylşyrymly arap ýazuwyny ep-esli derejede oňat özleşdirmäge, şeýle hem arap, pars dillerini öwrenmäge ýardam edýär. Gündogaryň beýik şahyrlary Nowaýynyň, Fizulynyň, Sagdynyň, Hafyzyň we başgalaryň atlary, eserleri bilen tanyşýar. Olaryň eserleri bilen tanyşmak B. Kerbabaýewiň önünde şygryýetiň bütin gозelligini açýar, düşüňjesiniň we gözyetiminiň giňelmegine ýardam berýär, türkmen edebiýaty bilen gyzyklanmagyna höwes döredýär. B. Kerbabaýew ýaşlygyndan türkmen bagşylarynyň aýdymlaryny, rowaýatçylaryň gyzykly gürrüňlerini diňläpdir. Şunuň bilen birlikde, köne mekdepde okap, sowatly bolan B. Kerbabaýew çendan ýarym golýazma halysynda eline düşen halk dessanlaryny, Magtymguly we beýleki türkmen şahyrlarynyň eserlerini gaýta-gaýta okapdyr.

Birinji jahan urşunyň dowam edýän ýyllarynda patyşa Russiýasynyň çetlerinde, şol sanda Türkmenistanda hem uruş zerarly ýüze çykan ähli kynçylyklar ilatyň

zähmetkeş gatlagynyň gerdenine düşýärdi. Türkmen zähmetkeşleriniň arasynda hem närazylyklar ýüze çykýar. Netijede, Türkmenistanyň aýry-aýry etraplarynda, şol sanda Tejende hem 1916-njy ýylda çylşyrymly ýagdaý döreýär. Şol ýagdaýlar sebäpli B. Kerbabaýew Buharadaky okaýan medresesini terk edip, dogduk mekany Tejene gaýdyp gelýär. Döwrüň şol çylşyrymly wakalary B. Kerbabaýewiň gözüniň önünde bolup geçýär.

1919-njy ýylyň ahylarynda Aşgabatda ilkinji mugallymçylyk kurslary (seminarlary) açylýar. Ýokarda belläp geçişimiz ýaly, şol wagt B.Kerbabaýew Zakaspi frontunyň syýasy bölümünde işleýär. Syýasy bölümiň tabşyrygy boýunça ol Tejen, Kaka etraplarynyň obalaryna gidip, mugallymçylyk kurslarynda okamaga otuza golaý adam ýygnaýar. Bu kurslaryň okuwyna soňra görnükli şahyr hem dramaturg bolup ýetişen Garaja Burunow, şeýle hem B.Kerbabaýewiň özi gatnaşýar. Mundan soň B.Kerbabaýew biraz wagt Tejende dürli wezipelerde işleýär.

1924-nji ýylyň ahylarynda B. Kerbabaýew Aşgabada “Türkmenistan” gazetiniň redaksiýsyna işe çagyrylýar. Redaksiýada ol edebiýat bölümüniň müdiri edilip bellenýär we bu wezipede tä 1927-nji ýylyň sentýabryna çenli işleýär. Onuň edebi döredijilik işi hem şu ýerde başlanýar. “Iç ýene-de, iç ýene”, “Istibdad zamanda”, “Nesihat”, “Gutly bolsun daýhan gazetini” ýaly onlarça goşgulary bu döwürde metbugatda peýda bolýar.

1927-nji ýylda B.Kerbabaýew özüniň bilim derejesini artdyrmak maksady bilen Leningradyň (häzirki Sankt Peterburg şäheri) Gündogary öwreniş institutynyň türkologiýa seminaryna okuwa gidýär, emma jan saglygynyň ýaramazlaşmagy sebäpli, okuwy doly tamamlap bilmeyär. Bir ýyldan soň 1928-nji ýylda Aşgabada gaýdyp gelýär. Şeýle-de bolsa, onuň Leningradda, Moskwada iri medeni merkezler bilen tanyşmagy, rus dilini öwrenmegi, rus klassyky edebiýatyny, häzirki zaman ýazyjylarynyň eserlerini okap ugramagy onuň döredijiliginiň ösmegine uly kömek edýär.

Ýazyjy Leningraddan gaýdyp gelenden soň, “Tokmak” žurnalynda edebi bölümüniň müdiri bolup işleýär we döredijilik işini giň gerim bilen dowam etdirýär. Bu ýyllarda B.Kerbabaýew “Gyzlar dünýäsi” (1927), “Dakylma” (1928), “Ýaz möwsümünde bir gözel” (1929), “Kepän dodak” (1929) ýaly iri liro-epik poemalaryny, “Hüşgärlik”, “Saňa ýaran maňa-da ýarar”, “Açlyk” hekaýalaryny, “Çarşa guda” (1928), “Türkmenistan 1916-njy ýylda” powestlerini döredýär.

Berdi Kerbabaýewiň ýigriminji ýyllar bilen otuzynjy ýyllaryň sepgidinde döreden eserlerinden iň şowly çykanlarynyň biri onuň “Amyderýa” poemasydyr. Bol suw, mes toprakly türkmen sähralaryny–Garagumy suwlulandyrmak biziň halkymyzyň asyrlar arzuwydy. Bu ýyllarda güneşli ölkämiziň dürli ýerlerinde iri suwaryş kanallary, suwaryş desgalary gurlup başlandy. Şu uly gurluşyklary eserdeň synlaýan şahyr türkmen halkynyň Jeýhunynyň bol suwuny Garaguma akdyrmak, çölüstanlygy gülzarlyga öwürmek arzuwynyň-da amala aşjakdygyny baryp otuzyn-

ýy ýyllarda duýupdy. Amyderýany agdaryp, bol hasyl almak, Türkmenistan çölüni gülzarlyga öwürmek barada ynamly pikir ýöredipdir.

Otuzynjy ýyllarda B. Kerbabaýewiň döredijiligi eserden-esere kämilleşýär. Awtor indi irki goşgularynda edişi ýaly, durmuşdaky täzelikleri diňe sanap, belläp geçmek bilen çäklenmän, adamlaryň duýgularyny aýdyňlaşdyrmaga çalyşýar, diliň obrazly bolmagyna ýykgyň edýär. Gazanylan azatlyk, döredijilik zähmeti netijesinde gün-günden gözelleşýän, ösýän watanyňa liriki gahryman çensiz-çaksyz guwanýar. Ony bir goşguda al-elwan gülli, howasy hoştap bahara meňzetse, ikinji bir goşguda ägirt-ägirt şahalar aýran, ömür guramajak, barha belentlige galjak gözəl daragta meňzedýär. Şular ýaly obrazlylyk şahyryň goşgularynda soňabaka yzygider kämilleşýär.

Otuzynjy ýyllarda Berdi Kerbabaýew çeper kyssa-da güýçli üns berip ugraýar. Ýazyjy bu döwürdäki proza eserlerinde ussatlyk jähetden şeýle bir kämil bolmasa-da, eserden-esere gahrymanlaryň häsiýetlerini ösüşde görkezmäge çalyşýar. B. Kerbabaýew bu ýyllarda dyngysyz okaýar, ylaýta-da, hut öz aýtmagyna görä, beýik söz ussatlarynyň dil, çeperçilik stil baradaky taglymatlaryny, tejribelerini öwrenýär. Ol bu döwürde ýazyjylygynyň daşyndan rus edebiýatynyň görnükli eserlerini türkmen diline terjime edip ugraýar. Ol A. Gaýdaryň birnäçe hekaýalaryny L. N. Tolstoýyň “Hajmyrat” powestini, A. M. Gorkiniň “Ene”, M. Şolohowyň “Göterilen tarp” romanlaryny, E. L. Woýniçiň “Gögeýin” atly dünýä belli eserini türkmen diline terjime etdi. Şunlukda ol, bir tarapdan, türkmen okyjylaryny dünýä edebiýatynyň birnäçe eserleri bilen tanyşdyrmaga önjeýli goşant goşan bolsa, ikinji tarapdan, özi-de täze bir döredijilik mekdebini geçdi. Iri planly, çylşyrymly syujet hem kompozisiýaly, dürli täleýli gahrymanlara baý proza eserlerini terjime etmek arkaly ýazyjy irden bäri ýüreginde besläp gelyän halkymyzyň taryhy geçmişi hakynda uly roman döretmek meselesine ynamly girişdi. Şeýlelikde, “Aýgytly ädim” romanynyň birinji kitaby 1940-njy ýylda çapdan çykdy. Bu eser diňe bir ýazyja däl, eýsem tutuş türkmen edebiýatyna uly abraý getirdi.

Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda B. Kerbabaýew has hem öndümlü işledi. Eziz Watanymyzyň üstüne uly howp abanan günlerinde ol ähli güýjüni, talantyny, ukybyny we zehinini halkymyzy faşizme garşy göreşe ruhlandyrmak, ähli mümkinçiligi duşmany ýeňmäge çagyrmak işine goýdy. Ol şu ýyllarda Türkmenistan ýazyjylaryna ýolbaşçylyk etdi. Birnäçe gezek türkmen medeni delegasiýasy bilen Watançylyk urşunyň frontlarynda bolup geldi. Ençeme watançylyk ideýasyna ýugrulan goşgularyny döretmek bilen birlikde türkmen halkynyň ogullaryndan ilkinji gezek Sowet Soýuzynyň Gahrymany diýen belent ada mynasyp bolan Gurban Durdynyň we onuň söweşjeň ýoldaşlarynyň gahrymançylygyny wasp edýän iri powest ýazdy. Ýazyjynyň uruş ýyllarynda döreden “Aýlar” (1943) poemasynda-da, “Doganlar” (1943) dramasynda-da, “Komissar Geldiýew” (1941) oçerkinde-de watandaşlarymyzyň tylda hem frontda görkezýän gahrymançylyklary giňden

görkezildi. Onuň bu eserleri şol aýgytly ýyllarda halkymyzy Watana söýgi, duşmana ýigrenç, ýeňşe ynamly garamak ruhunda terbiýelemekde möhüm rol oýnady.

Berdi Kerbabaýew şu galagoply ýyllarda özüniň meşhur bolan “Aýgytly ädim” romanynyň ikinji kitabyňy ýazmagyny hem güýçli dowam etdirdi.

Beýik Watançylyk urşundan soň B. Kerbabaýewiň döredijiligi has-da giň gerim aldy. Ol bu döwürde ähli žanrlar boýunça düýpli eserler döredti. Uruşdan soňky parahatçylykly zähmeti, ýurdumyzda bolup geçýän möhüm syýasy-jemgyýetçilik wakalary, täze gurulýan senagat kärhanalaryny, desgalary, gün-günden rowaç alýan haklaryň dostlugyny wasp edýän, uly şahyranalyk bilen teswirlenýän “Pagtaçy dostum”, “Täze ýol”, “Düýp halym”, “Garagum”, “Gurluşykçynyň aýdymy”, “Kaçalka”, “Geolog Aknabat”, “Gül öwser”, “Dostluk mukamy”, “Uly Balkana syýahat”, “Bahar wyşka barýar”, “Priýomnigiň öňünde”, “Türkmenistanym”, “Puşkin”, “Gara deňziň kenarynda” ýaly liriki sygyrlar, täze durmuşa köne ýama ýaly bolup ýelmeşen ýaramaz gylyklary paş edýän “Şahspara”, “Ýeňindedir pyçagy”, “Gykylykçy”, “Göterim”, “Gülüp bakar gözüne”, “Töhmet”, “Ýaranjaň”, “Parahora” ýaly satiriki goşgular bilen birlikde “Aýgytly ädim” epopeýasyny ýazyp gutardy.

Berdi Kerbabaýewiň uruşdan soňky döredijiliginde türkmen edebiýatyna şöhrat getiren eserleriniň biri-de “Nebitdag” (1957) romanydyr. Bu eseri arkaly ussat halypa türkmen edebiýatyna ýene-de birtopar täzelikler getirdi.

Romanda türkmen nebitçileriniň iň gowy sypatlaryny, gün-günden kämilleşýän halklaryň dostlugy, adamlarymyzyň tebigata erk edişlerini özünde birleşdirýän gahrymanlaryň obrazynyň uly topary döredildi. Bu uly eser häzirki zaman temasyny işlemekde, döwrüň öňdebaryjy adamlarynyň doly tiplleşen obrazlaryny döretmekde sowly çykan roman hökmünde hasaplandy. Roman birnäçe doganlyk haklaryň dilinde, şol sanda rumyn, bolgar, wenger dillerinde çap edildi.

B. Kerbabaýewiň iň täsirli eserleriniň biri-de “Myrally we Soltansöýün” diýen eseridir.

Myrally–Alyşir Nowaýy 1441–1501-nji ýylda ýaşap geçen Gündogaryň beýik şahyry. Ol türkmen halkynyň arasynda Myrally ady bilen şöhratly şahyr-akyldar hasaplanýar.

Nowaýy Soltan Hüseyin Baýkaranyň–teýmurlar dinastiýasy döwründe Horasan ülkesiniň soňky patyşasynyň baş weziri bolupdyr. Soltansöýün Myrally bilen mekdepe okan deňduş. Myrally bilen Soltansöýün hakynda türkmenlerde köp şorta sözler, rowaýatlar bar. Beýik akylдар Magtymguly hem Nowaýa uly hormat goýupdyr. Türkmen edebiýatynyň görnükli wekili B.Kerbabaýew Nowaýy hakyndaky birtopar akyl-paýhasly rowaýatlary edebi taýdan täzedan işläp, hekaýa şekilinde ýazypdyr. “Myrally we söwdagär”, “Kim öň gördi” diýen hekaýalarda söwdagärleriň, baýlaryň hilegärlikleri, Myralynyň olary paş edişi, “Pulhatyn” diýen hekaýada Soltansöýün döwründe Sarahs etrabynda salnan köpri, “Kim hakly” diýen hekaýada Myralynyň gepde Soltansöýni ýeňşi gyzykly beýan edilýär.

“Bu-da geçer” diýen hekaýada Myrally öz pähim-paýhasy, goşgusy bilen özüni guýudan çykardýar. Bir gezek Soltansöýün wezirlerini çagyryp: “Size günortana çenli möhlet berýärim. Şol möhletiň içinde şeýle bir söz tapyň, şol söz meni hem şatlandyrsyn, hem gynandyrsyn. Eger şol sözi tapmasaňyz, onda siziň baryňyzyň hakyňyz ölüm!” diýýär. Wezirler näçe jan etse-de, şol sözi tapyp bilmän, Myrala ýalbarypdyrlar. Myrally bu sözüň “Bu-da geçer” diýen söz bolmalydygyny aýdypdyr. Soltansöýün olary: “Bu söz siziň agzyňyzdan çykjak söz däl. Kimden öwrenendigiňizi aýdyň?!” diýip gyssaýar. Wezirler bolsa ony Myralydan öwrenendiklerini boýun alýarlar.

B. Kerbabaýew diňe bir uly söz ussady däl, eýsem görnükli jemgyýetçilik işgäri hökmünde hem giňden tanalýar.

B.Kerbabaýew ençeme ýyllap türkmen ýazyjylaryna ýolbaşçylyk etdi. Ol dünýäde halklaryň dostlugy we raýdaşlygy meseleleri bilen baglanyşykly geçirilen konferensiýalaryň, forumlaryň, kongresleriň birnäçesine gatnaşdy, olarda biziň edebiýatymyzyň, medeniýet işgärleriniň adyndan wekilçilik etdi. Bu halkara ýyg-naklarynda eden çykyşlarynda, olar barada ýazan makalalarynda döwrüň möhüm meselelerini, halkymyzyň parahatçylykly, dostlukly maksatlaryny beýan etdi.

Hydyr Derýaýew

(1905–1988)

XX asyr türkmen edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biri, Türkmenistanyň halk ýazyjysy Hydyr Derýaýewiň galamynyň astyndan çykan eserleriň sany ep-esli bar. Olaryň esasylyry “Arzuw” (1928), “Ökünçmi, maslahat?” (1929) atly liriki poemalardan, ‘Mahri’, “Hojapenes” pýesalardan, “Ykbal”, “Harasat”, “Mukaddes ojak” atly romanlardan ybarat. Bularyň üstüne ýazyjynyň döwürleýin metbugatda çap edilen birlän-ikilän ownujak goşgularydyr publisistik makalalarynam goşmak boljak. Eserleriniň sanynyň şeýle bir kän däldigine garamazdan, ýazyjy Hydyr Derýaýew türkmen edebiýatynyň taryhynda görnükli orun eýeleýär. Altmyşynjy ýyllaryň türkmen prozasyny “Ykbalsyz” göz önüne getirip bolmaýşy ýaly, bu döwürdäki ösüşleri başdan geçiren dramaturgiýamyzyň gazanan üstünlikleri barada gürrüň edilende-de H. Derýaýewiň “Ykbal”, “Mähri”, “Hojanepes” atly pýesalaryny agzaman geçmek mümkin däl. Garaz, poeziýa, proza, dramaturgiýa žanrlarynda gowy eserler döretmegiň hötdesinden gelen Hydyr Derýaýewiň ady Berdi Kerbabaýew, Ata Gowşudow, Beki Seytākow ýaly söz ussatlarynyň atlary bilen bir hatarda durýar.

Ýazyjynyň ömri

Ýazyjy H.Derýaýew 1905-nji ýylda Mary etrabynyň Egrigüzer obasynda garyp daýhan maşgalada dünýä inýär. On iki ýaşyna çenli ata-enesiniň elinde terbiýe

alyp, hojalyk işleri bilen meşgullanýar. Emma tiz wagtdan soň geljekki ýazyjynyň ilki ejesi, soňra bolsa kakasy aradan çykyp, garyndaşlarynyň elinde galýar. Ýöne şunuň ýaly kynçylyklara garamazdan, ol bilimli bolmagyň aladasyňy edýär. Ilki Egrigüzerde jeditçe okadylýan mekdepde tatar mollasynyň elinde okap, soňra 1920-nji ýylda Maryda açylan Togtamyş internatyna okuwa girýär. Bu internatda bir ýyl okandan soň bolsa, şol ýerdäki orta bilimli mugallymlary taýýarlaýan türkmen Inprosýnda – Magaryf institutynda okuwyny dowam etdirýär. Ol institut Daşkent şäherine geçirilende-de, geljekki ýazyjy onda okamagyny dowam etdirýär. Tutan-ýerli okamagy netijesinde H. Derýaýew bu okuw jaýyny 1926-njy ýylda üstünlikli tamamlýar. Onda mugallymçylyk kärene bolan ukybynyň bardygyny duýan institut ýolbaşçylary ony şol ýerde mugallym edip alyp galýarlar. Emma Hydyr Derýaýew bu gazanylan üstünlik, alan aň-düşünjesi bilen çäklenmän, Daşkentde açylan gazak Pedinstitutyna girip, tä 1928-nji ýyla çenli şol ýerde okaýar. Bu institut Almata geçirilende bolsa, Orta Aziýa döwlet uniwersitetiniň filologiýa fakultetiniň ikinji kursuna geçýär. Bu uniwersiteti 1931-nji ýylda tamamlandan soň, ol Aşgabatdaky döwlet Pedagogik institutyna mugallym edilip işe iberilýär. Tä 1937-nji ýyla çenli bu ýerde ilki mugallym, soňra kafedra müdiri wezipesinde işleýär, ýaş nesle bilim we terbiýe bermekde uly hyzmatlar görkezýär. Emma muňa garamazdan, ol 1937-nji ýylda şahsyýet kultunyň pidasy bolup, 1956-njy ýyla çenli azatlykdan mahrum edilýär, kynçylykly günleri başdan geçirmeli bolýar. Ýazyjy 1956-njy ýylda akla-nyp, azatlyga çykandan soň, Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynda ylmy işgär bolup işläp başlaýar. 1962-nji ýylda Türkmenistan Ýazyjylar birleşiginiň jogapkär sekretarlygyna saýlanyp, 1965-nji ýyla çenli şol wezipede işleýär. 1979-njy ýyldan 1981-nji ýylyň maý aýyna çenli Türkmenistan Ýazyjylar birleşiginiň baş edarasynyň başlygynyň orunbasary bolup işledi.

Ýazyjynyň döredijiligi

Hydyr Derýaýew hem beyleki türkmen ýaşuly ýazyjylary ýaly, edebitymyza şahyr hökmünde gelip giripdi. Şahyryň ilki döreden eserleri ýokary çeperçilikli bolmasa-da, ýaňy ösüp ugran täze döwrüň türkmen poeziýasynyň öňe gitmegine ep-esli derejede goşant goşupdy. H. Derýaýewiň ilkinji eseri bolan “Çal, dutarym” atly goşgusynda öňki döwürde jebir-jepa çeken garyp gatlagyň durmuşy barada söz açylsa, “Amyderýa” (1928), “Ökünçmi, maslahat” atly liriki poemalarynda suwsuzlyk meselesi, ýaragsyzlanmak meselesi dogrusynda gürrüň berilýärdi.

H. Derýaýewiň “Amyderýa” poemasy öz döwründe uly meşhurlyk gazandy. Awtor soňky ýyllarda bu eserini gaýtadan işläp, sýužet ýordumlaryny giňeldip, çeperçilik taýdan has kämilleşdirdi. Awtoryň soňra “Arzuw” diýip atlandyran göwrum taýdan uly bolmadyk bu poemasyň dili sada, sýužet ýordumy ýönekeý, kompozi-

sion gurluşynda şeýle bir çylşyrymlylyk ýok. Awtor onda, esasan, türkmen halkynyň suw ugrunda gören görgülerini, Çerkasskiniň ekspedisiýasynyň heläk bolşuny suratlandyrmaga çalyşýar. Eseri okap çykanyňda, şahyryň bu oňat niýetiniň başa baranlygyna göz ýetirýäris. Şahyrana setirleriň içinde pähim-paýhasly Hojanepesiň, kynçylyklardan gorkmaýan Çerkasskiniň bir-birine meňzemeýän sypatlary janlandyrylýar.

Hojanepes öz halkyny tüýs ýürekden söýýän, onuň bagtly bolmagy ugrunda janyny gurban etmäge taýýar, progressiw meýilli adam. Ol ýanar Garagumy suwsuzlyk belasyndan dyndyrmak üçin, näme etmelidigi barada kelle döwüp pikir edýär. Ahyry şol döwürde ýeterlik tehniki enjamlary bolmadyk türkmen halkynyň özüniň Jeyhuny öňki akymy, ýagny Uzboýyň ugry bilen akdyryp bilmejegine göz ýetirip, rus patyşasyna ýüz tutmagy makul bilýär. Hiç bir kynçylykdan gorkman, XVIII asyryň başlarynda (1713ý.) rus patyşasy Pýotrden kömek soramak üçin ýola düşýär. Onuň patyşanyň ýanyna baranynda özüni salyhatly alyp barşyndan, ugur tapyjylygyndan okyjylaryň göwni suw içýär. Ol Pýotr birinjä yerlikli deliller bilen türkmen halkynyň suwsuz horlanýandygyny, eger şu meselede rus halky kömek etse, muny türkmenleriň hiç haçan ýadyndan çykarmajakdygyny düşündirýär. Her edip, hesip edip, Çerkasskiniň ýolbaşçylygyndaky ekspedisiýanyň Türkmenistana iberilmegini gazanýar.

Hojanepes rus ekspedisiýasynyň çöle gelmegini gazanmak bilen hem suw ugrundaky göreşini bes etmeýär. Ol gaýta olara, ýagny ýurda näbelet ruslara ýakyn-dan kömek berip durýar, kyn ýagdaýdan çykalga tapmagyň ýollaryny agtaryşýar. Galmyklaryň häkimi Akja hanyň ıçalysy Kaşga dönüklük edip, Çerkasskiniň ekspedisiýasyny suwsuz çölde taşlap gaçanynda, Hojanepesiň ruslara ýüzlenip aýdýan aşakdaky sözleri onuň öz halky üçin, suw ugrunda janyny gurban etmäge taýýardygyny örän oňat görkezýär.

Agyr günde, ýigit, çekme sen arman,
Taparyn Hywany baglansa gözüm.
Mele suw ugrunda şu janym gurban,
Maksadym ugrunda ýekedir sözüm.

Hojanepesiň sözi bilen edýän hereketiniň arasynda hiç hili üzňelik ýok. Ol diýşi ýaly, ekspedisiýany Hywa eltýär. Şirgazy han bilen Çerkasskiniň goşunlarynyň arasynda bolan çaknyşykda özüni hakyky esger ýaly alyp barýar, ruslary ruhy taýdan goldaýar. Eger ol Şirgazynyň eline diri düşäýse, “öz hamyndan dep edilip, toýda çalynjagyny bilse-de”, bir ädimem yza tesmeýär. Çerkasskâ hanyň ýaraşaly diýip, hilegärlige ýüz urandygyny janyndan syzdyryp düşündirýär. Onuň nähili kyn ýagdaýda bolsa-da, özüni paýhasly alyp barjagyny, tutan maksadyndan dänmejigini aşakdaky setirler diýseň gowy görkezýär.

Dünýäde islegim, myradym şoldur,
Maksadym ýolunda kesilsin başym.
Nesimi dek dabanymdan soýulsam,
Şonda-da gözümden dökülmez ýaşym.

Ilim bilim guşap, çykardy orta,
Ýa ölüm, ýa-da suw baýragym meniň.
Gurban berýän suw ýolunda şu jany,
Salamda ýetmedi ýaragym meniň.

Biz bu setirlerde halkyň bagty ugrunda janyny orta goýan, Garagumda türkmen üçin mele suwuň altyndan gymmatdygyna düşünen gerçeğiň ýürek gürsüldisini eşidýäris. Hojanepesi Şirgazy hanyň nökerleri ýesir alanynda, özüni aýdyşyndan-da mert alyp barýar, iline berlen hakyky gahrymandygyny subut edýär. Hojanepesiň ýesirlikden soňky hereketleri-de onuň keşbini bezeýär. Umuman, şahyryň bu gahrymanyň içki dünýäsine aralaşmagy başarandygyny eserde aňsatlyk bilen görmek bolýar.

“Ykbal” romany

Hydyr Derýaýew proza žanryna geçip, ilkinji döreden eseri “Ganly penjeden” (“Ykbal”) romany bolupdy. Bu eser türkmen prozasynda döredilen şowly romanlaryň biridir. Ýazyjy bu romanyny 1934-nji ýylda ýazyp gutarsa-da, dürli sebäplere görä, okyjylara ýetmänkä, gadagan edilýär. Hydyr Derýaýew adalatsyzlygyň pidasy bolup, ol azatlykdan mahrum edilýär. Şeýdibem, türkmen halkynyň janly taryhy geçmişini, garyp gatlagyň başdan geçiren agyr gün–güzeranyny, döz gelen mahrumçylyklaryny, halkyň öz azatlygy ugrundaky göreş ýoluna düşüş ýollaryny ynan-dyryjy beýan edýän bu roman uzak ýyllaryň dowamynda öz okyjylaryna mälum bolman galýar.

H. Derýaýew azatlyga goýberilenden soň, 1957-nji ýylda romany täzeden düýpli işledi we ony “Ykbal” ady bilen öz okyjylaryna hödürleýär. Soňky ýyllarda bolsa ýazyjy bu romanyň üstünde basa oturyp işläp, onuň 2, 3, 4-nji kitaplaryny-da ýazyp neşir etdirdi.

“Ykbal” romanyndaky ähli wakalaryň sakasy, soňra dartgynly synpy çaknyşyklara eltýän gapma-garşylyklaryň özeni bolup duran mesele aýal-gyzlar meselesi. Öňki döwürde türkmen aýal-gyzlarynyň başdan geçirmeli bolan elhenç ýagdaýlarynyň beýany olaryň synpy jemgyýetde neneňsi agyr günlere sezewar edilendiklerini giňden açyp görkezmek. Ine, şu meseläniň töwreginde hem ýuwaş-ýuwaşdan iki sany uly sosial güýç çaknyşýar. Adam bilen adam, maşgala bilen maşgala, garyp bilen baý arasyndaky gapma-garşylyk, aýry-aýry adam häsiýetleri-ni, tipleri orta çykarýar. Tipleriň, häsiýetleriň – obrazlaryň synpy düşünjesiniň

taplanmagyna getirýär. Halkyň adalat, azatlyk ugrunda aýaga galýan uly güýji bilen ony mynjyratmagy; azatlygy, baýlygyň, begligiň, ekspluatatorçylyk (ezijiligiň) düzgüniň zynjyry arkaly bogmagy maksat edinýän güýjüň arasyndaky barlyşyksyz göreş başlanýar.

Romanyň birinji kitabynda XX asyryň başlaryndaky türkmen obalaryndaky durmuş, däp-dessur, synpy gatlaklar, olaryň adalata bolan garaýyşlary dogrusynda anyk wakalar, tipiki obrazlar arkaly gürrüň berilýär. Eseriň esasy gahrymanlary hereket meýdanyna çykýar.

Romanyň ilkinji sahypalaryndan awtor öz okyjylaryny Myrat agadyr onuň gyzy Uruk, Orazsoltan ejedir çopan ýigit Berdi bilen tanyşdyrýar. Myrat aga bilen Berdi çopançylyk edýärler.

Uzugyň obrazy

Uruk öý işleri, haly dokamak bilen meşgul. Ýazlaga çykylanda bolsa, ol Suhan gatynyň goýunlarynyň sagymçysy. Myrat aga bilen Orazsoltan eje güzeran, öz çagalarynyň ykbaly hakda aladalanýan bolsa, Uruk bilen Berdide ol alada bilen birlikde ýaşlyk arzuwlary-da möwç urýar. Olaryň arasynda söýgi gatnaşyklary diýip atlandyryp boljak derejedäki gatnaşklar kemala gelmedik hem bolsa, biri-birini halamak, birek-birege hyrydar göz bilen ogryn-ogryn garamak gatnaşyklary ýüze çykypdyr, olar biri-birini halaýarlar. Bular üçin entek durmuşyň aý günleri ýok ýaly. Olar entek durmuşyň neneşidigine, öz ýaşayan döwürleriniň nähili döwürdigine, synpy jemgyýetiň aýlawly ýollaryna oňly düşünenoklar.

Eseriň esasy sýužet ýordumy eseriň baş gahrymany Uzugyň Bekmyrat baýlar tarapyndan süýrelmegi bilen başlanýar. Eseriň baş gahrymany Uruk göze görnen gyz. Şahyr Mämmetweli Keminäniň aýdyşy ýaly, “garybyň göze görnen gyzy bolsa, her ýeten oňa hyrydar”. Uzuga Berdiden başga-da hyrydary bar. Bekmyrat baý özüniň aýally inisini ikinji gezek öylendirmekçi bolýar. Ol özi ýaly baýlara baryp bilmän, baýlygyň, puluň gurbany edip bolaýar ýaly ýeri gözleýär. Myrat aga ýaly garybyň gyzyny bolsa pul bilen, pul bile bolmasa, güýç bilen almak boljak. Emma olaryň bu etmişleri Uzugy horlamakdan başga netijä getirenok. Uzugyň süýrelmegi bilen baglanyşykly dürli matlaply adamlar bu dawaly meselä goşulýarlar. Ilatyň dawaly mesele bolan ar-namys duýgusy bilen baglanyşykly gahar-gazabyndan ätiýaç eden patyşa hökümetiniň sudy gönüden-göni Bekmyrat baýyň tarapyny tutup bilmeýär. Uruk ortalyk, hiç kimiň bähbidini aramaýan ýer hökmünde Seyidahmet işanlara eltilýär. Gylyçlynyň, Sergeýiň, hasam Ogulnāzigiň kömegi bilen Berdi Uzugy alyp gaçýar. Emma Bekmyrat baý Berdiniň Uzugy nirä alyp gidip biljekdigini derrew kesgitleýär. Patyşa emeldarlarynyň, harbylarynyň kömegi bilen Berdiniň Ahaldaky daýysy Nurmämmediň obasyna gan çäýkap, Uzugy alyp gaýdýar, Berdini bolsa Aşgabat türmesine taşladýar. Bekmyrat baýlarda Uzugyň görýän görgüleri, sezewar edilýän kemsidilmeleri, kakasy Myrat aganyň Bekmyrat baýyň inisi Çary

tarapyndan öldürilmegi – bular Uzugy ýuwaş-ýuwaşdan azatlyk ugrundaky göreş ýoluna çykarýar.

Ýazyjy bu ýagdaýlary janly suratlandyrmalar arkaly okyja ýetirýär. Ol öz gahrymanlarynyň ruhy tolgunmalaryny, içki dünýälerinde emele gelýän harasady ussatlarça aýdyňlaşdyrýar. Bekmyrat baýlaryň hakyky manysyndaky ganhorluk keşbini anyk wakalyň beýanynda has aýdyň ýüze çykarýar.

Uzuk romanyň ikinji, üçünji kitaplarynda-da köp ahy-nalalaryň içi bilen äkidilýär. Bu ýagdaý romanyň dördünji kitabynda-da dowam edýär. Dogry, ýazyjy esasy gahrymanlaryň duşuşyp, bagt ýoluna gadam basmaklaryna päsgel berýän sebäpleri eseriň köp ýerlerinde ynandyryjylykly beýan edýär. Ýöne Uzukdyr Berdiniň uzak ýyllaryň içinde dowam edip gelen söýgüleriniň romanyň dördünji kitabyndan bada-bat sowaşyp gitmegi okyjyny iňkise goýýar. Beýle soňlama romanyň tutuş syýužeti boýunça ykjam yzarlanylmandyr, gahrymanlaryň durmuşynda, geljekki ykbal-larynda düýpli öwrülişik bolan hadysa olaryň ruhy dünýälerinde, psihologiýasynda ýüze çykýan özgerişler, öwürimler arkaly ýeterlik delillendirilmän galýar.

Uzugyň obrazy barada aýdylanda, umuman, ýazyjy ony belli bir derejede ýüze çykaryp bilipdir. Uzuk sadadan asylly, elinden dür dökülýän gyz. Ol diýseň işeňňir. Suhan gatylaryň halysyny ýarpa dokap, ene-atasyna güzeran dolandymaga kömekleşýär.

Bu gyzyň söýgüsine wepalydygyny hem onuň hereketlerinde görýäris. Gözel durmuşa teşne Uzugyň başyna inen beladan soňky hereketlerem okyjylary nägile etmeýär. Ol Amanmyradyň penjesine düşeninde, “indi bar zat gutardy” diýip, lapykeçlige yüz urman, mümkin boldugyça göreşýär. Nika gyýyljak bolanynda, Amanmyrady sud edilende, özüniň namysyna deglendigini çekinmän aýdýar. Adalatsyzlygyň höküm sürýän zamanynda söz bilen ýol alyp bilmejegine göz ýetirip, kyn ýagdaýdan çykalga gözleýär. Berdi gaçaly diýeninde, Enekütini “satyn alyp”, erkek kişi eşiğine girip, gaçyp gidýär. Şonuň ýaly-da Bekmyrat baýyň penjesine ýañadan düşeninde-de, Berdä ýetmek ugrunda jan çekýär. Amanmyradyň öldürmäge synanyşan gijesi her edip, hesip edip şähre özüni atýar. Ol ýerde Çerkez işanyň eline düşeninde-de, onuň gözüne çöp atmagy başaryar. Romanyň soňky iki kitabynda, hasam dördünji kitabynda Uzugyň täze durmuşyň manysyna gowy göz ýetirendigi, bilimini artdyryp, döwre mahsus adam bolmak ugrunda aladalanýandygy oňat suratlandyrylýar. Garaz, Uzugyň obrazyna söýgüsine wepalylygy, hak-hukugy ugrunda göreşýän oba gyzynyň sypatlary jemlenipdir.

Uzugyň obrazynyň ynandyryjylygyny peseldýän käbir zatlar barada ýokarda belläpdik. Bulardan başga-da awtor käbir halatda öz gahrymanlarynyň niredede, neneňsi ýagdaýda sözleýändigine az üns berýär. Bu ýagdaý aýratyn-da Uzugyň dilinde köp gabat gelýär. Awtor Uzugyň diline hemişe poetik güýç bermäge ýykgyň edýär. Şu sebäpli onuň kä halatda aýdýan sözleri sada oba gyzynyň häsiýetlerine,

duýgy-düşünjelerine bap gelmeýär. Bu ýagdaý bolsa Uzugyň obrazyna ýasamalyk öwürşegini çayýar.

Berdiniň obrazý

Berdi asly gelip çykyşy boýunça garyp ýigit. Ol ýaslykda ene-atadan galyp, Suhan gatynyň goýnuny bakyp gün görmeli bolýar. Emma durmuşyň agyr muşakgaty ýaş ýigidiň ýüregindäki arzuwlary öldürip bilmeýär. Uzak ýaly görmegeý gyza ýüreginde söýgi oýanan Berdiniň durmuşa garaýşy gitdigiçe çuňlaşýar. Öz göwün söýen gyzyna ýetmek ugrunda jan aýaman göreşýär. Ol päk maksadyna barýan ýolunda duş gelýän kynçylyklara asla ýan bermeýär. Ol söýginiň hiç haçan ölmejek mukaddes duýgudygyna oňat düşüňýär. Iň esasy-da söýgüsine wepaly, sözüne ygrarly, ýaryny zulumdan azat etmegiň aladasy ny edip başlaýar. Onuň gumdan gaýdyp gelip, Orazsoltan ejäniň ýanynda edýän gürrüňleri bu ýigidiň ýüregine adalatsyzlyga bolan gahar-gazabyň gaýnap joşýandygyny ýene bir gezek subut edýär. Hut şu sebäbe görä-de, Berdi her hili ýollar bilen Bekmyrat baýlara baryp, Uzugy zulumdan dyndarýar. Edenli ýigit hökmünde ýaryny alyp gaçyp, Ahaldaky Nurmämmed daýylaryna tarap ýüz tutan Berdiniň soňky hereketlerinden hem okyjynyň göwni suw içýär. Ol yzmyndan kowgy ýeter diýip, birjik-de ýüreginde gorky salmaýar. Hatda Nurmämmed daýylaryna baranynda, ol Bekmyrat baýyň gelýändigini eşitse-de, üstüne howp abansa-da, ýaryny kyn pursatlarda taşlap gaçaýyn diýenok. Bu bolsa Berdiniň öz söýgüsi ugrunda başyny goýmaga taýardygyny ýene bir gezek subut edýär.

“Adalatyň puluň gatynda gizlenen zamanynda” güýçli duşmandan asgyn gelip, ýaryny elden gidiren Berdiniň gazamatda özüni alyp barşy-da göwnüňden turýar. Söýgüsi üçin şeýle agyr jezalara döz gelmeli bolany sebäpli, ol ykbalyndan birjik-de zeýrenmeýär.

Berdiniň gazamatdan çykanyndan soňky hereketleri hem romanyň ikinji kitabynda oňat suratlandyrylypdyr. Ol Bekmyrat baý kimin ýokary gatlagyň wekillerine söýginiň gany m duşmany hökmünde garaýar. Köp muşakgatlary başdan geçirip, durmuşda adalatsyzlyga göz ýetiren bu ýigit söýgüsini Bekmyrat baýyň depeländigini üçin, ondan ar almak bilen çäklenmän, ejize gany m şol baýlary oňarsa, düýpden ýok etmekçi. Hut şu maksat bilenem ol romanyň ikinji kitabynda öz daşyna Durdy, Allak, Torly ýaly edermen ýigitleri üýşürüp, azatlyk ugrundaky göreşe goşulýar. Onuň bu göreşde üstünlik gazanyp, rewolýusiýa alyp barýan dogry ýola gönükmeginde rus işçisi Sergeý uly rol oýnaýar. Ol Berdini ýalňyşan ýerinde düzedip, gyzmalyk eden wagty oňa basalyk bolýar. Şunuň ýaly aňly-düşünjeli, rewolýusiýanyň manysyna düşünmekde rus işçisini halypa edinen Berdiniň edýän hereketleriniň köpüsi göwnüň bilen bile gopýar. Ol söweşeň ýoldaşlary bilen maslahatly, oýlanyşykly hereket edip, ilkinji söýgüsini puja çykaran adamlar bilen hasaplaşmagy ýüregine düwür. Durdy dagy bilen Bekmyrat baýyň gyzyny

süýräp, bu zalymy uly ile masgara edýärler. Berdiniň Suhan gatydan ýedi ýyllap goýun bakan hakyny üzülişi-de maňzyňa batýar. Uzugyň alnyp gaçylan-süýrelen döwründe özüni şir saýan, rewolýusiýadan soň bolsa döwüniň pesdigini duýup, tilkâ dönen Suhan gaty sürüp gelýän goýunlarynyň baryny berip sypsarazy bolýar. Berdi harsydünýä baýdan zor bilen alan zatlarynyň ählisini garyp-gasarlara paýlap, uly ilini alkyşyna mynasyp bolýar.

Berdiniň baýlaryň zulумы astynda horlanan garyplara, daýhanlara berýän kömegi diňe bir maddy taýdan bolman, olary kyn pursatlarda ruhy taýdanam goldap durýar. Olary Sergeýiň ýolbaşçylygy bilen azatlyk ugrundaky göreşe taýýarlaýar, doýmaz-dolmaz baýlara haklaryny gidermezliklerini sargaýar. Onuň ýöredýän wagyz-nesihatlarynyň oňat netijeler berýändigini, garyplaryň öz hak-hukularyny almaga baş göterendiklerini romanyň gazy bilen baglanyşykly ýerleri oňat görkezýär. Gije-gündiz arman-ýadaman zähmet çeken garyplar, Meret arçyn ýaly tilkiler mekriklik edip, haklaryny iýjek bolanlarynda, olar bilen dikleşmekdenem gaýtamaýarlar. Garaz, Berdi romanyň ikinji kitabynyň ahyrynda azatlyk ugrundaky göreşiň manysyna doly düşüňän, ezilen gatlagy azatlyk ugrundaky göreşe ruhlandyrmakda başaraňlyk görkezýän gahryman hökmünde çykyş edýär.

Oraz serdaryň, Eziz hanyň, inlis interwentleriniň garşysyna alnyp barylýan söweşlerde onuň görkezýän gahrymançylygy hakyky gerçeğiň sypatlaryny ýadyňa salýar. Şonuň ýaly-da, Durdy, Allak, Gylyçly ýaly söweşjeň ýoldaşlarynyň syýasy ýolbaşçysyna öwrülip, olaryň azatlyk ugrundaky söweşiň jogapkärli ýerlerinde bolmagyny gazanýar.

Romanyň dörünji kitabynyda bolsa ol ýer-suw paýlaşygyna işjeň gatnaşýar, basmaçylaryň ordasyny dargatmaga ýolbaşçylyk edýär. Şeýle-de, bilimini artdyrmak barada pikir edýär. Garaz, halkyň azatlygy ugrundaky göreşe ýüregi bilen berlen Berdiniň obrazy azat söýginiň mertebesini belent saklaýan hakyky türkmen gerçeğiniň keşbini janlandyýar.

Ýöne Berdiniň obrazynyň şeýle şowly çykandygyna garamazdan, onuň hereketlerinde ynandyryjylyksyzlygyň bardygyny hem aýtmak gerek. Ýazyjy gahrymanyň has batyrgaý, has dogumly edip görkezmek üçin, ony gaty kyn şertlere sezewar edýär, ynandyryjylyksyzlyk bilenem şol kyn şertlerden alyp çykýar. Berdiniň gazamatda ýatyrka, halanmaýan adamlaryň ýoguna ýanmaga ökte “Bürgüdiň” elinden sypmagy hakykata şeýle bir laýyk däl. Köp wagtlaý gazamatda ýatyp horlanan, ys-gyndan düşen ýigidiň güýçlülükde deňi-taýy bolmadyk “Bürgüdi” ýeňmegi awtoryň emri bilen bolan ýaly bolup dur. Berdiniň obrazynyda ikinji bir ynandyрмаýan zat bolsa onuň Bekmyrat baýyň elinden sag-aman sypmagydyr.

Uzugy alyp gaçyp, gyzynyň namysyna degip, uly ile peşan eden Berdiden Bekmyrat baý bada-bat dynaýjak ýaly welin, ol gaty haýal hereket edýär. Seyidahmet işanyň dälhanasyna salyp, ertire çenli saklaýar, şol gije-de elden giderýär. Bu ýerde-de Bekmyrat baýyň Berdä jeza bermegi ertire galdyrmagy ynandyрмаýar,

bu ýagdaý ýazyja gahrymanyny ölümünden halas etmek üçin gerek bolan ýaly bolup görüňär. Berdiniň ajaldan ynandyryjylyksyz sypýan üçünji ýeri bolsa onuň Nurmämmet bilen gumda atyşýan pursadydyr. Berdi iki gezek dagy ýaralanandygyna garamazdan, gülle çagba ýaly ýagyp durka, Nurmämmediň ony tötänden tanamagy bilen göni gelen ajaldan sypyp oturyberýär. Umuman, Berdiniň obrazynda şunuň ýaly ynandyryjylyksyzlygyň başga-da käbir ýagdaýlarda bardygyny aýtmak gerek. Şeýle-de, Berdiniň romanyň dörünji kitabynda Urukdan el çekmegi maňzyňa batmaýar. Köp wagtlap söýüp gezen, oňa ýetmek ugrunda jan çeken söýgüli gyzyňa bolan duýgular şeýle çürt-kesik ýok bolup gitmese gerek.

H. Derýaýewiň “Ykbal” romany käbir gowşak taraplarynyň bardygyna garamazdan, türkmen prozasynyň ösmeginde uly rol oýnady.

Ata Gowşudow

(1903–1953)

Ömri we döredijilik ýoly

Ata Gowşudow 1903-nji ýylda Ruhabat etrabyňyň Büzmeýin obasynda daýhan maşgalasynda eneden bolyar. Onuň ýaşlygy maşgala terbiýesiniň içinde geçýär. Ejesi – belli ertekiçi Ogulgerg eje ogluna çeper söz sungatynyň güýjüne düşünmegi ýaşlykdan terbiýeläp bilýär. Ata 1920-nji ýyla çenli okap-ýazmagy öwrenýär. Soňra Aşgabatda açylan mugallymçylyk kursuny gutarýar. Sowet-partiýa mekdebinde okaýar. Edil şol mekdepde açylan drama kružogyna niýetläp, “Gyzyl puluň gullary” diýen pýesany ýazýar. Soňra bu pýesa “Oraz serdar”, “Zakaspiý fronty” diýen ýaly atlar bilen şol ýyllar ýoň bolup, köp ýerde döredilen drama kružoklarynda oýnalýar. Atanyň ilkinji goşgulary-da hut şu ýyllarda (1922) ýazylýar. Ýöne olar diwar gazetlerden başga metbugatda çap edilmeýär.

Ata Gowşudow 1922-nji ýylda Moskwadaky Gündogar zähmetkeşleriniň kommunistik uniwersiteti diýen ýokary okuw jaýyna okuwa iberilýär. Ol bu ýerde iki ýyl okaýar. 1924-nji ýylda Aşgabada işe çagyrylýar. Komsomol işlerinde, “Nesil” (“Ýaş kommunist”) gazetinde işleýär. Şu gazetden başlap hem onuň goşgulary, feletonlary çykyp başlaýar.

1927-nji ýyldan Ata Gowşudow Aşgabatdaky çeperçilik tehnikumynyň, soňra kolhoz ýaşlary mekdebiniň, ondan soň teatr studiýasynyň direktory wezipelerinde işleýär. Ýöne edebiýatdan daşlaşmaýar. Ol bu ýyllarda goşgular bilen birlikde täze drama eserini – “Ganly jeňnel” (1929) pýesasyny döredýär. 1926-njy ýylda işläp başlan drama studiýasynyň ilkinji uçurymlarynyň güýji bilen 1929-njy ýylda häzirki Mollanepes adyndaky Türkmen döwlet drama teatry açylýar we bu pýesa şol teatrdaky oýnalýar.

30-njy ýyllarda Ata Gowşudow proza eserlerini ýazyp başlaýar. Ol “Ýolumy düzetdim” (1934), “Azaşan yzyny tapdy” (1934), “Garryny ýigdelden guwanç”

(1937) ýaly hekaýalar bilen birlikde, birnäçe oçerkler, feletonlar ýazýar. 30-njy ýyllaryň ahyrlarynda “Perman” romanynyň birnäçe bölümlerini, şeýle-de, “Watan ogly” powestini “Sowet edebiýaty” žurnalynda çap edýär. “Juma” pýesasyny ýazyp, teatra tabşyrýar (1939).

1938-nji ýylda Ata Gowşudow Türkmen ylmy-derňew dil we edebiýat institutyna işe geçýär. Ol bu ýerde halk döredijiligi boýunça birnäçe tekstologik işleri: «Türkmen halk ertekileri» (1940), «Aýal-gyzlaryň aýdym we läleleri» (1941), «Görogly» (1941) ýaly kitaplary çap edýär. «Halkyň gahrymançylykly eposy» (1940), «Görogly» (1940), «Magtymguly we halk döredijiligi» (1942), «Bagşy we şahyrlara» (1945) ýaly ylmy maklalary ýazýar. Ýazyjynyň halk döredijiligini toplam, içgin öwrenmegi onuň eserleriniň millilik, halklyk jähetden kämilleşmegine uly kömek edýär.

1940-njy ýylyň ahyrynda Ata Gowşudow kolhoz obasynyň durmuşyndan «Mähri-Wepa» atly bir romany ýazyp gutarandygyny ýazýar. 1941-nji ýylda bu romany okyjylara hödürlejekdigini aýdýar. Emma 1941-nji ýylda Beýik Watançylyk urşunyň başlanmagy bilen bu romany çap etmän, döwrüň ýagdaýy bilen baglanyşykly ony täzeden işleýär. Romany tyl bilen frontuň bir howadan dem alýandygyny görkezýän esere öwürýär. Şonuň bilen bir wagtda-da «Güni goltukda gizläp bolmaz», «Gandym awçynyň maşgalasy», «Toý üstüne toý» ýaly hekaýalary, «Görogly» eposynyň materiallary esasynda bir pýesa, birnäçe antifaşistik feletonlar ýazýar.

Uruşdan soňky ýyllarda Ata Gowşudow prozadan has öndümlü işleýär. Ol bu döwürde «Ýelli Ödäniň öýlenişi», «Garrynyň sözi», «Köne mekdep», «Narlynyň keçjallygy», «Gajar aga» ýaly hekaýalary bilen birlikde, «Dordepel», «Iň soňky arçyn» powestlerini ýazýar. «Perman» romanyny doly işläp gutardym edip, neşirýata tabşyrýar (1948ý.). Kolhoz obasynyň adamlary hakda «Köpetdagyň eteginde» («Bahar-Hoşgeldi») romanyny çap edýär (1951ý.).

Türkmenistanyň halk ýazyjysy Ata Gowşudow edebi döredijilik işiniň iň bir kämil döwründe, entek ýaňy elli ýaşyndaka, 1953-nji ýylda aradan çykdy.

Ýazyjynyň eserleri döwrebaplygy, diliniň şireliligi, şeýle-de halk pähimlerine baýlygy, halk eserlerindäki tärleriň ýerlikli peýdalanylyşlygy bilen tapawutlanýar. Ata Gowşudowy ýazyjy hökmünde giň okyjylar köpçüligine tanadan ilkinji belli eserler “Watan ogly” powesti bilen “Juma” pýesasy boldy. “Watan ogly” powestinde ýazyjy serhet goraýjylar bilen ýerli halkyň gatnaşyklaryny, esasan, Halmergendir Morozowyň obrazlary arkaly beýan edýär. Şu mesele eserde esasy özen bolup, ol bir maşgaladaky bir-birlerine garşy bolan pikirdäki doganlaryň ykbalyny hem açyp görkezýär. Edil şu ugur bilen-de otuzynjy ýyllarda halkyň başyna salnan “synpy göreş” meselesi orta çykarylýar. Bir tarapda watana wepaly doganlar Aman bilen Çary, ikinji tarapda bolsa watana döňüklik edýän olaryň doganlary Ballydyr, Batyr. Powestdäki beýleki gahrymanlaryň obarazlary-da–Iwanow, Gülşirin, Garyagdy

sopy, Mürze Sähedow we başgalar şol «synpy göreş» meselesi bilen bagly gapma-garşylyga işjeň gatnaşýarlar. Ýazyjy «synpy göreş» köklerini Halmergeniň körpe ogly Çary mugallymyň üsti bilen düşündirýär. Ol-dogruçyl. Hakykat üçin agalaryny-da gaýgyрмаýan päk ýigit edilip görkezilýär. Onuň hut şu häsiýeti ony agalary Ballydyr Batyryň garşysyna goýýar. Agalary bolsa öz syrlary açylar öýdüp, Çarynyň üstünden töhmetçilikli arzalar ýazmagy guraýarlar. Şu ýerden-de 30-njy ýyllarda adamlary, hatda doganlary-da biri-birleriniň garşysyna goýan syýasatyň netijeleri açylýar. Ata Gowşudow döwrüň syýasatyndan üzňe bolup biljek däl. Şonuň üçin hem her bir meseläni öte synpylaşdyryp görkezmek, internasionallyk ideýalaryny milli dāp-dessurlaryň garşysyna goýmak ýaly pikirleriň beýany powestde, garaz, yz galdyrýar. Ýöne bu eseriň 30-njy ýyllarda ýol berlen eden-etdilikleri azda-kānde açyp görkezýänligi üçin-de ähmiýetlidigini nygtamalydyr.

Ýazyjynyň “Juma” pýesasy taryhy-rewolýusion temada ýazylan drama eserleriniň iň kāmilleriniň biridir. Ýöne bu eserde-de, şol döwrüň ähli eserlerinde bolşy ýaly, halky iki topara: “dostlar we duşmanlar” diýen toparlara bölüp, meseläniň hut şu esasyda çözülişe ākidilýändigini bellemeli. Synpylyk, partiýalylyk hakdaky ýoýlan teoriýanyň esasynda, eserdäki gahrymanlar göni iki topara bölünýär. Üçünji ýol yok diýen pikirden ugur alyp hem, üçünji ugra gidýān Ýagmyryň ykbaly ölüme eltilýär. Diýmek, bir-ā halkyň dostlary bar, bir-de onuň duşmanlary bar. Şeýlelikde, obrazlar ikā-položitel-ýeňşe, otrisatel hem ýeňlişe eltilýär. Bu diňe Ata Gowşudowyň şu gowy eserinde dāl, bütin türkmen edebiýatynda “kesele” öwrülen ýörelge bolupdy. Baý, beg, han, ruhany... bolsa, ol hökman otrisatel-duşman edilip görkezilýärdi. Garyp, batrak, işçi, daýhan...bolsa položitel-halkyň, watanyň dostlary edilip görkezilýär. “Juma” pýesasy-da hut şu shema bilen ýazylan eserd.

Ata Gowşudowyň «Mähri-Wepa» eseri häzirki zaman temasynda ýazylan ilkinji romandyr. Onda urşuň döwründe dowam edip, esasan, zāhmet we front bilen bagly gahrymançylyklar beýan edilýär. Eser tutuşlygyna front bilen tylyň bir howadan dem alyp, bir güýje öwrülen halk gahrymaçylygynyň waspyny edýär. Roman uruş ýyllarynda halk hojalygynyň āhli ugurlarynyň diňe faşizmden üstün çykmaga gönükdirilendigini görkezýär. Şu jāhetden eýýām «Watan ogly» powestinde orta çykan türkmen ýaşulusy (Halmergen) bu eserde-de Gylyç mergen ady bilen beýleki gahrymanlaryň ruhy özeni bolup hyzmat edýär. Onuň epizodiki obrazy dogruçyllyga, watançylyga, il bāhbitli zatda hiç zady gaýgyrmazlyga ýugrulan asylyly häsiýetleri Sāhet, Čüýşegöz, Aman poşşy, Myrat, Wepa... ýaly obrazlara-da şöhle saçýar. Olary zāhmet edermenligine, front gahrymançylyklaryna ruhlandyrýar. Faşizme, onuň ýalhorlaryna bolan ýigrenç duýgularyna kuwwat berýär.

Romanda Gurt gart, Çaşşy Çaman ýaly çylşyrymly obrazlar bilen birlikde, Al-laýar tulum, Guwanç, Guljar beg, Hoşly molla ýaly otrisatel häsiýetlere ýugrulan obrazlar-da eseriň gyzykly okalmagyna goldaw berýär. Başda belleýşimiz ýaly, eser

watançylyk urşy ýyllarynyň wakalaryny, şol döwrüň ruhy ýagdaýyny epiki planda giňden beýan edýän ilkinji türkmen romanydyr.

«Gandym awçynyň maşgalasy» hekaýasy diňe Ata Gowşudowyň däl, tutuş türkmen edebiýatynyň uruş ýyllarynda döreden iň gowy eserleriniň biri hasaplanýar. Ondaky Gandym awçy ýazyjynyň birnäçe eserleriniň içinden geçýän pähim-paýhasa baý türkmen ýaşulularynyň tipiki obrazydyr. Ýazyjy bu obrazy esere girizende, şeýle sözler ýazýar: «Gaty köp gar basanlygy daşyndan garanyňda-da mälim bolup duran, sakgaly agaran eşekli garry adam şu yzanda-çuwanlygyň üstüne geldi....

Gandym awçy bu gykylygy eşeginden paty-putusyny düşürüp, ony daňýança, çilimini otlap, ony birnäçe gezek sorýança, giň göwrümlilige salyp, paýhas elegenden geçirýär. Ahyrda-da:

– Hany, sem boluň! Gykylygyňyz näme? Sem boluň! – diýip, yzanda-çuwanlygy köşeşdirýär. Soňra belli derejede aňynda aýlap, bu gykylygyň sebäbini anyklaýar. Meseläniň magadyna ýetenden soň, Myradyň toýa däl-de urşa gidendigini, urşuň gansyz bolmajagyny, namysly ýigit bolsa, Gülügiň munuň ýaly gykylyk turzup ýörmän, söweşýän goşunyň hatarynda bolmaly ekenligini nygtaýar. «Duşmanlar üstüne sürnüp, ýurduň bir ujundan alyp gelýän wagty, bütin Sowet Soýuzynyň üstüne agyr howpuň abanan wagty şeýle ýakymsyz gopgun turuzmak aýyp dälmi? Utanç!...» diýýär.

Gandym awçy her bir meselä tutuş halk bähbidi, tutuş Watan bähbidi nukdaýyndan garaýan, parsatly ýaşuly. Şonuň üçin onuň: «Bu uruş Beýik Watan urşudyr, ýurduňa gezek gelenden soň, janyňa gezek geldigidir, janyň alnandan soňam, başga dünýä malynyň näme geregi bar...» diýen pikirleri bilen ylalaşmajak adam ýok bol-sa gerek.

Ata Gowşudowyň uruşdan soňky ýyllarda döreden eserleriniň içinde «Perman» romany bilen «Dordepel» powesti aýratyn orunda durýar. “Dordepelde” Nyýazmyrat aganyň geçmişden berýän gürrüňleri arkaly türkmen bedewleriniň waspy edilýär. Öwezmyrat batyr, Çopan batyr, Gara batyr... ýaly gahrymanlary we eserdäki käbir hekaýatlar bu powesti belli bir meselelerde “Perman” romany bilen ýakynlaşdyrýar. Hatda Ýazmyrat aganyň “Perman” romanyndaky gürrüňleriniň-de käbiriniň çeşmesi – rawysy bolandygyna ynanasyň gelýär. Eseriň gurluşynda gadymy Gündogaryň edebi dăpleriniň yzy bildirip dur.

“Perman” romany. Türkmenistanyň halk ýazyjysy, meşhur kyssaçy Ata Gowşudowyň “Perman” romany onuň düýpli eserleriniň biridir. Roman üstünden kyrk ýyl geçirilip, halka hödürlenendigine seretmezden, ol şu günüň okyjylaryny-da çuňňur gyzyklandyrmaga ukyply edebi hadysa hasaplanmaga mynasypdyr. Ol diňe awtoryň däl, eýsem tutuş türkmen prozasynyň iň naýbaşy eserleriniň biridir. Romanda türkmen halkynyň durmuşy, halk häsiýeti çuňňur hem dogruçyl, ýokary çeperçilikde suratlandyrylýar.

Şeýle düýpli eseriň ykbaly juda keç boldy. Onuň dünýä inmegi, özbaşdak kitap edilip, okyjylara ýetirilmegi biçak güzaply geçdi. Roman doly ýazylyp gutarylandan soň hem onuň çap bolaryna okyjylar kyrk ýıldanam gowrak wagt garaşdylar. Bu romanyň özbaşdak kitap bolup çykanyny görmek awtora miýesser etmedi.

Ata Gowşudow bu romanyny ýazmaga ýigriminji ýyllaryň aýaklarynda girişýär. Onuň käbir bölümleri 1939–1940-njy ýyllarda “Garagum” (“Sowet edebiýaty”) žurnalynyň aýry-aýry sanlarynda çap edilýär. Emma Beýik Watançylyk urşunyň başlanmagy romanyň üstünde işlemegini dowam etdirmäge ýazyja mümkinçilik bermeýär. Şeýle bolansoň, awtor romanyny uruş tamamlanandan soň ýazyp gutarýar. Emma 1948-nji ýylda Aşgabatda bolan aýylganç ýer yranmasy zerarly romanyň bir kitabyňyň golýazmasy ýitýär. “Perman” romanyny sünnäläp redaktirlän, onuň golýazmasynda gabat gelýän näsazlyklar, logiki çaprazlyklar, wakalaryň yzygiderliliginiň bozulýan ýerlerini, biri-birini tutmaýan ýerlerini timarlap-taraşlamakda, düzläp goýbermekde köp iş bitiren, garaz, romanyň özbaşdak kitap bolup, dünýä inmeginde öz zähmetini gaýgyrmadyk Türkmenistanyň halk ýazyjysy Nargylyç Hojageldiýew romanyň ykbaly barada şeýle ýazýar:

“Ýazyja romanyň bir kitabyňyň golýazmasyny Türkmenistan döwlet neşirýatynyň harabasynyň astyndan tapmak başardýar. Ikinji papkadan bolsa derek tapylmaýar. Ýazyjy tä ölinçä ony gözleýär. Ony okamaga alan adamlardan sorag-ideg edýär. Emma olaryň hemmesi “Men okanymdan soň pylana berdim” diýip, biri-biriniň başyna atýar. Şeýdip, tä 1959-njy ýyla çenli “Permanyň” bir kitabyňyň golýazmasy ýitirildi hasap edilip gezilýär.

Diňe 1959-njy ýylda, ýer yranmasyndan on bir ýyl, ýazyjynyň aradan çykandan alty ýyl soň, tötänden diýen ýaly golýazmanyň ýitmändigini, ony okamaga alan adamlaryň biriniň düşnüksiz sebäplere görä saklap gelendigi aýan bolýar. Şeýdip, ahyry “ýiten” golýazma ýazyjynyň maşgalasyna gowuşýar.

“Perman” romanynyň – çap bolup çykmadyk, okalmadyk eseriň uzak ýyllaryň dowamynda halkyň aňyndan çykman gelmegi, onuň adynyň il içinde rowaýata öwrülip gitmegini halkyň ussat ýazyja bolan çäksiz söýgüsinden, onuň galamynyň gudratyna bolan ýanbermez ynamyndan gözlemek gerek. Mysal üçin, T. Durdyýew romanyň “Sowet edebiýaty” žurnalynda çap edilen baş bölümüniň esasynda oňa ýokary baha berýän wagtynda bütinleý mamla. Muňa romany okan okyjylar aýdyň göz ýetirerler.

“Perman” romany gola salnansoň hem onuň mazmuny bilen doly tanyş bolmadyk adamlaryň nädogry çaklamalary zerarly roman uzak wagtlap dolulygyna okyjylara ýetirilmedi. Ol tutuşlygyna “Sowet edebiýaty” žurnalynyň 1987–1988-nji ýyllardaky sanlarynda, 1989-njy ýylda bolsa “Türkmenistan” neşirýatynda çap edildi.

Bu romanyň öz içine alýan döwürleri, onda şekillendirilýän wakalar hakda söz açyp, Ata Gowşudow 1939-njy ýylyň soňlarynda şeýle ýazypdyr: “...Bu romanyň

birinji bölämi türkmen halkynyň kolonial döwründen öňki döwriäni suratlandyryýar we Zakaspiý oblastynda graždanlyk urşunyň gutarmagy bilen roman gutaryýar”.

“Şu jümleden 16-njy ýylyň gozgalaňyndan bir görnüşini hem şu roman öz içine alýar...” (“Garagum ” (“Sowet edebiýaty”) žurnaly, 1940, N1, 92 s.).

Ata Gowşudow “Perman” romanynyň üstünde uzak wagtlaryň dowamynda işleýär. Arhiw materiallaryny, ýaşuly adamlaryň berýän gürrüňlerini irmäň-arman öwrenýär. Eseriň aýry-aýry bablarynyň birnäçe nusgasyny döredýär. “Perman” romanyna Öwezmyrat batyr, Kany batyr, Garry batyr, Gara batyr, Perman, Gutlumyrat, Nepes, Ilmyrat, Stepan ýaly ýatda galýan obrazlar döredilipdir. Eserde olaryň her biriniň özboluşly keşbi, edim-gylymy, ruhy dünýäsi bar. Roman “Perman” diýlip atlandyrylsa-da, onuň baş gahrymany Öwezmyrat batyr. Eserde onuň häsiýeti has çuňdan suratlandyrylýar. Ýazyjy onuň obrazyny bir reňk bilen çekmeýär. Ony hiç bir babatda ýalňyşmaýan ideal gahryman edibem görkezjek bolmaýar. Ony janly, real gahryman edip görkezýär.

Öwezmyrat batyryň ajaýyp häsiýetleri bilen birlikde, onuň wakalara, adamlara dogry baha berip bilmeýän pursatlary-da bar. Bu obraz hakda söz açyp, Nargylyç Hojageldiýew juda jaýdar pikirler aýdýar. Ol şeýle diýýär:

“Ýazyjy Öwezmyrat batyryň obrazyna halk häsiýetini jemläpdir. Ol agyr goşuna serdarlyk etse-de, muny özüniň wezipesi hasap edenok, borjy hasap edýär. Munuň üçin eselmän, gaýta peselýär. Özüni halkyň, ýurduň ýönekeý bir esgeri hasaplaýar. Şonuň üçinem ol ýigitleri sen bizden syr saklaýan diýip iğenjek bolanlarynda, olara: “Menem siziň bir tutma serdaryňyz däl. Özüňiz ýaly bir adam” diýip çürt-kesik aýdýar.

Öwezmyrat batyr halkyň sada wekili bolansoň, hemme wagt hemme wakalarda dogry baş çykaryp durup bilenok. Ol Dykma Serdaryň, Seýitmyrat begiň, Hal mollanyň kimdigini tanap bilenok. Onuň etmişini jan ýaly dosty Kany batyrdan görüp, onuň göwnüne degýär. Wakalaryň iň jygba-jygly pursadynda ony baş alyp gitmäge mejbur edýär.

Öwezmyrat batyryň urşa bolan garaýşy hem halkyň garaýşyny aňladýar. Ol ýigitleriniň öňüne düşüp, eli ýaragly öz topragyny gorap ýörenem bolsa, ýarasyk baglaşylmagynyň, urşuň bes edilmeginiň tarapdary.

...Ýazyjy Dykma Serdar dagynyň Skobelewiň ýanyna ýarag dakynyp gelendigini, Öwezmyrat batyryň bolsa ýaraglaryny taşlap gelendigini görkezmek bilen, halkyň hem eziji synplaryň wekilleriniň urşa, ýaraga bolan garaýşyny beýan edýär. Halkyň wekili bolan Öwezmyrat batyr ýaragy diňe watany goramak üçin göterýär. Ol watany goramaga derkary degmejek bolsa, ýaragyň geregi ýok diýip hasaplaýar. Dakynybilen ýaragyny dakynyp, Skobelewiň gapysynda garaşyp duran Dykma Serdar daga ýigrenç bilen garaýar”.

Ata Gowşudow romanyna başga-da bir möhüm meselä ünsi çekýär. Ol hiç mahal bir halk bilen beýleki bir ýönekeý halkyň arasynda duşmançylygyň bolma-

jakdygyny, olaryň päk ýürekli ogullarynyň her hili ýagdaýlarda-da umumy dil tapyp, ysnyşyp, dostlaşyp, ýakynlaşyp biljekdiklerini nygtap belleýär. Barjamly adamlar halklary biri-birine öjükdirse-de, ýönekeý adamlar, zähmetkeş halkyň wekilleri ýakynlaşmak, ysnyşmak ugrunda hereket edýärler.

Şeýle ysnyşygyň ajaýyp nusgasyny Öwezmyrat batyr bilen Stepanyň özara gatnaşyklarynda aýdyň görmek bolýar.

Ýazyjy beýle ysnyşygyň köklerini has aňyrdan yzarlaýar. Entek Öwezmyrat batyr patyşa goşunlary bilen urşup ýörkä, onuň ýanynda Stepan atly rus adamsy peýda bolýar. Öwezmyrat ony ýürekden sylaýar. Oňa uly ynam bildirýär. Öwezmyrat batyr Stepanyň deňizden aňryk aşmagyna ýardam edýär. Öz gezeginde Stepan hem Öwezmyrat batyra öz hemaýatyny ýetirip durýar. Ol patyşa goşunlarynyň ýaragly, azykly kerwenleri hakda Öwezmyrat batyra maglumatlar ýollap durýar. Stepan bilen Öwezmyrat batyry synpy bähbitler ýakynlaşdyrýar. Eger patyşa hökümeti Öwezmyrat batyry gul etmek üçin şu wagt goşun sürüp gelen bolsa, Stepan öňden patyşa hökümetiniň guly. Ol gulçulykdan, jebir-sütemden gaçyp, Öwezmyrat batyryň ýanyna gelýär we ondan ýüz tapýar. Öwezmyrat batyr biçak adalatly, mert adam. Onuň mertlik, namartlyk, gorkaklyk, ar-namys hakda öz ýörelgesi, öz garaýşy bar. Onuň garaýşy boýunça kişini binamyslykda aýyplan adam gaçyp gizlenmeli däl, sözünüň eýesi bolmaly. Adamyň ähli hereketleri adalata daýanmaly. Öwezmyrat batyr biriniň garşysyna çykjak bolanda, ilki bilen günäsine, günäkär-digine göz ýetirýär. Ondan soň hereket edip başlaýar.

Her bir adam töwereginiň täsiri bilen özgerýär, ösýär, kämilleşýär, mertebesi belende galýar, gabarasy ulalýar. Munuň tersine bolýan halatlary-da bolýar. Ony gurşap alan töwerek, şertler onuň pese gaçmagyna sebäp bolýar. Kolonial sütemiň başlanmagy bilen Öwezmyrat batyr hem öňki ukyplaryny ýitirýär. Onuň gabarasy kiçelýär. Bu babatda N. Hojageldiýew şeýle ýazýar:

“Türkmenistan patyşa Russiýasynyň koloniýasyna öwrülenden soň, synpy sütem has güýçlenýär, hemişe agram zähmetkeş daýhanlaryň gerdenine düşýär. Mertlik, namartlyk, päklik, hapysalyk hakdaky ahlak ölçegler özgerýär. Sosial sütem adamlaryň egninden basyp, olary her hili kemsitmelere, zulumlara çydamaga werziş edýär. Öň gylyjyndan ot syçrap duran Öwezmyrat batyr indi kem-kemden elinden hiç zat gelmeýän ejiz adama öwrülýär. Ol hatda özüne urulýan zarbanyň nireden gelyändigini hem duýman galýar. Zyňlan kesek indi gelip, Öwezmyrat batyra degýär. Ogly haýynlyk bilen öldürilýänem şol, gyzyňy öýüne getirmäge razylyk berenden soň, al salnyp, gyzy Muhammetmyrat ahuna barmaga mejbur edilýänem şol. Köçeden geçip barýarka, gapdalyndan ýoknasyz gürrüň edilip masgaralanýanam şol. Atyňy nirä ýok etdiň diýip, şäher diwanyna süýrelýänem, kömek edeýin diýip, aldaw bilen soňky köpügiene çenli alynýanam şol. Özem ol bu zatlaryň hemmesini çydap-çekmäge mejbur bolýar”.

Bu hakykat kolonial sütemiň türkmeniň beýik adamyny pese düşmäge, batyr, edermen adamyny ejiz adama öwrülmäge mejbur edendigini tassyklaýar.

Roman Permanyň adyny göterýär. Öňde belleýşimiz ýaly, eseriň many-mazmuny bu at bilen doly sazlaşmaýar. Ol romanda başdan-aýak hereket edýän baş gahryman däl. Perman romanyň 2-nji kitabyndan hereket edip başlaýar. Perman Öwezmyrat batyryň gyzyndan bolan agtygy. Eserde ol ýaşlygyndan başlap suratlandyrylýar. Ol ýaşlykdan ýetimligiň ejirini çekýär.

Perman juda parasatly, päk ýürekli, dogruçyl oglan. Ol öz ýagdaýyna, özüniň kimdigine juda gowy düşünýär. Ol “öz ýorganyna görä aýak uzatmak” isleýär. Hiç kesi aldamaýar.

Çärýek asyrlap edebiýat meýdanynda zähmet çeken Ata Gowşudow türkmen halk döredijiligini toplamakda we öwrenmekde bitiren uly işleri, türkmen durmuşynyň iň wajyp meselelerini gozgan kämil eserleri bilen türkmen edebiýatynyň taryhynda uly yz galdyrdy.

Amandurdy Alamyşow (1904–1943)

Türkmen edebiýatynyň ilkinji belli wekillerinden biri Amandurdy Alamyşowdyr. Ol Ruhabat etrabyňyň Gökje obasynda garyp daýhan maşgalasynda dünýä inýär. Amandurdy heniz dört ýaşyna ýetip-ýetmänkä, ene mährinden mahrum bolýar. Ol ilki eneliginiň elinde terbiýelenýär. Emma ol hem uzak wagt geçmänkä aradan çykýar. Amandurdy inisi Baýram bilen ýetimligiň agyr günlerini başyndan geçirýär.

Dokuz ýaşly Amandurdy Gökjedäki köne mekdebe okuwa berilýär. Şol mekdepde ýedi ýyla golaý okaýar, arap grafikasyna okamaýy, ýazmagy öwrenýär. Emma bu sowat Amandurda güzeran görmäge ymykly şertleri döredip bilmeýär. Ol iki ýyllap çopançylyk edýär, çölüň jöwza yssysyny-da, aňzak gyşyny-da goýun sürüsiniň yzynda geçirmeli bolýar. 1920-nji ýylda Köşüde mugallymlary taýýarlaýan üç aýlyk kurs açylýar. Ol kurs, esasan, köne mekdepde okan, az-owlak hatly-sowatly adamlary okatmak niýeti bilen döredilipdi. Amandurdy ilkinjiler hatarynda ony üstünlikli gutarýar. Oba ýaşlaryny täze açylan mekdebe çekmek ugrunda köp iş edýär.

Ol 1920-nji ýylda mugallymçylyk işine başlaýar. Gökje, Gypjak obalarynda mugallym hem okuw müdiri wezipesinde işläp, 1926-njy ýylda çenli oba ýaşlaryna sowat öwredýär. Şol ýylda A. Alamyşow harby tälimi almak bilen bir hatarda, obadan gelen sowatsyz esgerlere sowat öwredip, mugallymçylyk kärini bu ýerde-de dowam etdirýär.

Goşun hataryndan dolanyp gelenden soň, Amandurdy Alamyşow 1927-nji ýylda Garrygala etrap ýaşlar guramasynyň ýolbaşçysy wezipesine işe iberilýär.

1928-nji ýyla çenli şol wezipede bolup, ýaşlaryň arasynda uly terbiýeçilik işlerini geçirýär.

1928-nji ýylda Amandurdy Alamyşow gumly çarwalaryň arasyna mugallym edilip iberilýär. Ol esasy kãriniň daşyndan çarwalaryň arasynda wagyz-nesihat işini alyp barýar. Gum içindäki galtamanlaryň garşysyna alnyp barlan göreşe işjeň gatnaşyp, goşunyň ýakyn kömekçisi bolýar.

Amandurdy Alamyşow nirede bolsa-da, haýsy kãriň başyny tutsa-da, özüniň bilim derejesini ýokarlandyrmak ugrunda irginsiz aladalanýar. Ol diňe türkmen halk döredijiligini, nusgawy edebiyatymyzyň görnükli şahyrlarynyň eserlerini ýakyn-dan öwrenmek bilen çäklenmän, rus we beýleki doganlyk halklaryň ýazyjylarynyň eserlerini okap, özüniň dünýägaraýsyny baýlaşdyrýar.

Şahyr «Göwnüm» goşgusynda görnükli tatar şahyry Abdylla Tokaýy, azerbaýjan şahyry Sabyry hormatlamak bilen ýatlaýar.

A. Alamyşow 1930-njy ýylda metbugat işine çagyrylýar. Watançylyk urşunyň başlanan ýylyna çenli, Amandurdy Alamyşow metbugatyň we neşirýatyň dürli pudaklarynda işleýär. Watançylyk urşunyň başlanmagy bilen ol urşa gidýär.

Metbugat Amandurdy Alamyşowyň döredijilik işine içgin girişmegine giň mümkinçilik döredýär: Ol şahyrçylyk kãriniň daşyndan terjimeçilik işi bilen-de meşgullanýar. Rus we dünýä edebiyatynyň, şol sanda döwürdeş ýazyjydyr şahyrlarynyň eserleri bilen giňden tanşypdyr. Olaryň birnäçesini türkmen diline terjime edýär. Bu bolsa şahyryň döredijilik geriminiň giňelmegine, döreden eserleriniň döredijilik derejesiniň gitdigiçe kämilleşmegine täsir edýär.

Şahyryň dürli wezipelerde işlemegi halkyň durmuşyna içgin aralaşmagyna, durmuş tejribesiniň baýlaşmagyna alyp barýar.

Amandurdy Alamyşow edebiyat meýdanyna 1925–1926-njy ýyllarda girýär, «Baýram edeliň», «Zähmet baýramy», «Kän salam», «Meniň pikirim» ýaly sadaja, çeperçilik taýdan gowşak goşgular bolaýmasa, onuň lirikasynyň esasy bölegi, şol sanda «Söndi» («Sona») poemasy hem soňky ýyllarda döredilen eserlerdir.

Az wagtyň içinde ol ençeme ownuk goşgular bilen bir hatarda «Gözlenmedik bagt» (1929), «Köýdi» (1929), «Ýakma bişersiň, gazma düşersiň» (1930), «Zarpçy aýal iş üstünde», «20 ýaşynda» ýaly eserler ýazdy we olary metbugatda çap etdirdi.

Amandurdy Alamyşow çagalary-da unutmady. Ol çagalaryň durmuşyny, ruhy dünýäsini oňat bilýärdi. Şahyryň «Tans», «Güýz», «Tomus» ýaly şygrylary şol ýyllarda çagalaryň arasynda meşhurlyk gazanypdy. Şahyryň goşgularynyň birnäçesi baýraga mynasyp bolupdy.

1936–1938-nji ýyllarda şahyr Türkmen döwlet neşirýatynyň çagalar edebiyaty bölümünde redaktor hem edebi terjimeçi bolup işläp, çagalar edebiyatyny aýaga galdyrmakda köp iş edipdi. Ol çagalar üçin eser döretmek bilen çäklenmän, beýleki

halklaryň klassyklarynyň we döwürdeş şahyrlarynyň çagalar üçin ýazan eserlerini türkmen diline terjime edýär.

Beýik Watançylyk urşunyň başlanmagy bilen Watan goragyna aýaga galan Amandurdy Alamyşow söweş meýdanynyda ýiti galamyny naýza öwürdi. Onuň döredijilik joşgunyny siňdirip ýazan eserleriniň biri-de «Duşmanyň tylynda» (1941) atly balladasydy. Ol mundan soň eser döretmäge ýetişmedi. Amandurdy Alamyşow 1943-nji ýylda watan ugrundaky söweşde gahrymanlarça wepat boldy.

Şu ýyllardaky türkmen edebiýatynyň wekilleri B. Kerbabaýew, A. Gowşudow, G. Burunow, A. Alamyşow we başgalar, halk döredijiliginiň we ýazuwly edebiýatyň ajaýyp däplerini dowam etdirmek bilen, ýigirminjy ýyllarda täze häsiýetli liro-epik eserler döredip, başladylar. Şol ilkinji eserleriň görnüklielerinden biri-de A. Alamyşowyň «Sona» («Söndi») poemasydyr.

A. Alamyşowyň söýgi, aýal-gyzlar azatlygy temasyndan ýazan «Söndi» poemasy ýigirminjy ýyllarda şu temada ýazylan eserlerden düýpli tapawutlanýar. Şahyr bu eserini döredende, türkmen halkynyň baý edebi mirasynyň döredijilik däplerini başarnykly peýdalanmak bilen bir hatarda, beýleki halklaryň, birinji nobatda, rus ýazyjylarynyň baý tejribesinden ugur alypdyr. Şahyr poemanyň kompozisiýasynda-da, beýan edilişinde-de, çeper keşbi döretmekde-de, rus ýazyjylarynyň ajaýyp däplerinden başarnykly peýdalanýar. Bu bolsa şahyr A. Alamyşowy türkmen edebiýatynyň taryhynda täzelikçi şahyrlaryň ilkinjilerinden biri hökmünde orta çykaryar.

A. Alamyşow «Söndi» poemasynda gozgaýan durmuş meselelerini aýry-aýry gahrymanlaryň anyk taryhy ýagdaýdaky hereketlerini anyk duýarlykly şekilde suratlandyrmak bilen şöhlelendirýär. Şahyryň wakanyň geçýän ýerinde (Garrygalada) etrap ýaşlar guramasynyň ýolbaşçysy wezipesinde işlemegi onuň wakalar bilen ýakyndan tanyşmagyna, eserindäki keşpleriň prototipleri bilen bile ýaşap, olaryň gylyk-häsiýetlerini özleşdirmeklige giň mümkinçilik beripdir. Bu bolsa, öz gezeginde, şahyryň döredijilik ylhamyna güýçli täsir edip, şeýle poemanyň döremegine getiripdir.

Elbetde, «Söndi» poemasynyň ilkinji nusgasy barada edebi tankytçylaryň arasynda dürli pikir ýöredilipdir. Olaryň käbirleri «Söndi» poemasy türkmen edebiýatynda uly wakadyr» diýip bellän bolsalar, käbirleri «Söndi» poemasy türkmen poeziýasynyň şowsuz eseridir, ol jemgyýete peýdasyz eserdir» diýip çykyş etdiler.

Muňa garamazdan, şahyryň bu poemasy okyjylaryň söýgüli eserine öwrülýär. Halk arasynda «Zöhre-Tahyr», «Şasenem-Garyp» dessanlary nähili şöhrat gazanan bolsa, «Söndi» poemasy hem edil şolar ýaly, şol döwürde söýgi bilen üýşülip okalýar eken. Hatda pedtehnikumda, internatlarda okaýan okuwçylaryň arasynda bu poemany boýdan-başa ýat tutanlary hem bolupdyr.

Metbugatda edilen çykyşlary we galamdaş ýoldaşlarynyň beren maslahatlaryny nazarda tutup, A. Alamyşow «Söndi» poemasyny täzedan işläp, «Sona» ady bilen 1938-nji ýylda çapdan çykarýar.

Şahyr poemanyň ilkinji nusgasyny gaýtadan işlände, wakalary has anyk göz öňüne geler ýaly etmäge, gahrymanlaryň häsiýetlerini çuňdan açmaga, eseriň kompozision gurluşyny kämilleşdirmäge düýpli üns beripdir.

Poemanyň baş gahrymany Sona düşünjeliligi, tutanýerlilik bilen ýigriminji ýyllarda döredilen poemalardaky aýal-gyzlaryň wekillerinden düýpli tapawutlanýar.

Sona obada ilkinji mekdebiň açylmagy bilen, ilkinjiler hatarynda okuwa girip, sowatly bolýar. Ol hökümetiň aýal-gyzlara beren azatlygyny, bagtly durmuşyny gujak açyp garşy alýar.

Ol her bir zada täzeçe-özüçe garaýar. Aýal-gyzlary girdaba salyp gelen ýaramaz dāp-dessuryň garşysyna üzül-kesil garşy çykýar. Sona ýaşlygynda baýyň ogluna adagly edilmegine garamazdan, ýürekden söýýän ýigidi Annany tapýar.

Sona diňe özüniň şahsy bähbidini ileri tutman, türkmen gyzlaryny sowatly etmek ugrunda başarnygyny, ukybyny sarp etmäge taýýar. Ony özüniň jemgyýetçilik borjy hasap edýär. Okadýan gyzlarynyň biri okuwdan galaýsa, ol derrew onuň ugruna çykýar. Degişli edaralara habar berip, aýal-gyzlaryň deňliklerini äsgermeýänlere berk temmi berilmegini talap edýär.

Şu okadýan gyzlarym,
Günbe-günden azalýar.
Ýigrim baş okuwçydan,
Ýeke on ikisi gelýär.

Azatlyk ugrunda, bagtly durmuş ugrunda ol öz janyny gaýgyрмаýar. Ýeri gelende ol:

«Azatlygyň ugrunda,
Ozal ölen az dāldir»

diýip, aýal-gyzlaryň öz ykballary, azatlyklary ugrunda göreşendigini, kähälatda helākçilige sezewar bolandyklaryny ýatlamak bilen, şolar ýaly, mertlerçe göreşjekdigini wada berýär we sözünde tapylýar.

Şahyr Sonany dürli tarapdan ýokary goýmak üçin çalşypdyr. Onuň her bir hereketinde täze adamyň sypaty görünýär. Bu keşp diňe bir söýgülisine wepalylyk, tutanýerlilik ýaly häsiýetler bilen bezelmän, parasatlylyk, sypaýyçylyk, adamkärçiligiň iň oňat mertebeleri, agyr ýagdaýdan çykmalý pursadynda ugurtapyjylyk ýaly asyllý häsiýetlere ýugrulydyr.

Ol uly bolsun, kiçi bolsun, parhy ýok, her bir kişä uly hormat goýýar. Okadýan okuwçylarynyň içinde kābir ýetim çagalaryň gys günleri eşikden horlanýandygyny:

“Pukara ýetimplere
Bolýar biraz kynçylyk.
Aýak ýalaň, başy açyk,
Menden gaçýar ynjalyk”

diýip, hakyky mugallym hökmünde aladalanyp, tüýs ýürekden ynjalyksyzlanýandygyny görkezse, Annanyň hatyny alyp baran garry gapydan girende:

“Eziz didäm, ene jan,
Geçiň düşek üstüne.
Ynha geç-de oturber,
Çaý goýaryn dessine”

diýip, uly mähir, süýji dil bilen türkmen halkynyň myhmansöýüjilik dessury boýunça garşy alýar.

Anna bilen aralaryndaky söýginiň üsti açylaýsa, gaýynlary Atanlardan eýgilik bolmajagyna oňat düşünýär. Ol her bir ädimini ätiýaçly ätmek üçin çalyşýar. Bu meselede Annanyň hem örän seresaply bolmagyny maslahat berýär:

Indikide, Anna jan,
Haty beýle iberme.
Jan ynanyp her kime,
Beýle berip goýberme.

Syrymyzy bilmesinler,
Sen gaty habardar bol.

Sonanyň keşbinde ýene bir belläp geçmeli zat, ol hem onuň ruhobelentligidir. Ol könäniň näletli galyndylarynyň ýok edilip başlan döwründe garşylyk görkezýän duşmanlaryň tizden köküne palta uruljakdygyna berk ynanýar. Şeýlelikde, türkmen aýal-gyzlarynyň doly azatlyga çykyp, öz ykballaryna eýe boljakdygyna göz ýetirýär:

...Nadanlyk, garaňkylyk,
Ýok ediler bir çaka.
Gol tutuşyp köçede,
Gezeris iki-baka.

Eseriň başyndan tä ahyryna çenli baş gahryman Sona parasatly, tutanyerli, ne-sihatçy bolup hereket edýär. Sonanyň keşbiniň Annanyňka garanynda has güýçli bolup çykandygyny ýokarda ýatlap geçipdik. Munuň esasy sebäbi bolsa, şahyryň bilime, ylma ýüzlenip, kemsidilip gelnen türkmen gyzlarynyň gözünü açmakda bilimiň esasy çeşmedigini ilkinji mugallym hökmünde nygtaýanlygydyr.

Eserde suratlandyrylýan wakalar ösüşde dogruçyl görkezilýär.

Wakalaryň gidýän ýeriniň tebigatynyň-peýzažynyň uly joşgun bilen görkezilmeği eseriň çeperçiligini ýokary göterýär.

A. Alamyşow “Sona” poemasynda wakalary döredilen döwrüniň syýasy ýagdaýlary bilen baglanyşykly aşa syýasatlaşdyryp beýan edenligine garamazdan, 30-njy ýyllar türkmen edebiýatynyň şowly çykan eserleriniň biri bolupdy.

Nurmyrat Saryhanow (1906–1944)

Nurmyrat Saryhanow uzak ýaşamady. Ol özüniň gysga ömründe wakalary çuňňur synlamagyň, uzakdan görmegiň nusgasyny berdi. N.Saryhanowyň hekaýalary rus, ukrain, moldawan, azerbaýjan, gazak, latyş, täjik, ermeni, iňlis, bengal dillerinde çap edildi.

Ýazyjy ýönekeý oba adamlary barasynda ýazdy. Ol daýhanlaryň durmuşyny, häsiýetini, däbini gowy bilýärdi. Obanyň keşbi onuň hut öz gözüniň öňünde öžgerýär: öňki tüsseli gara öýleriň ýerinde daýhanlaryň elektrik yşykly şarňyldap duran tamlary dikelipdi, adamlaryň ruhy keşbi hem täzelenýärdi. Elbetde, ýazyjy adamlaryň aňynda entek könäniň galyndylarynyň ýaşap ýörendigini, olaryň öz-özünden aýrylyp gidäýmejegini bilýärdi. Emma N. Saryhanow täze, röwşen geljegi bolan zady wasp edýär. Täze bilen könäniň göreşi ýazyjynyň döredijiliginde esasy orny tutýar.

N. Saryhanow 1906-njy ýylda Gökdepe obasynda eneden dogulýar. 1925-nji ýylda ýer-suw reformasy geçirilende, onuň kakasy Gökje obasyndan ýer alyp, maşgalasy bilen şol ýere göçýär. Edil şol ýylyň özünde-de Nurmyrat Aşgabada baryp, politehnikuma okuwa girýär. Ol 1926-njy ýyldan 1928-nji ýyla çenli «Türkmenistan» gazetiniň Berdi Kerbabaýewiň müdirlik edýän edebi bölümünde edebi işgär bolup işleýär. Ýaş žurnalist B. Kerbabaýewiň hem A. Durdyýewiň hekaýalary bilen gowy tanyşýar. N. Saryhanow Daşkent žurnalistleriniň bir ýyllyk kursuny gutarandan soň, ony 1929-njy ýylda Türkmenistan ýaşlar guramasynyň dördünji gurultaýynda «Ýaş kommunist» gazetiniň redaktory edip belleýärler. Ol Gyzyňl Goşun hatarynda gulluk edýän wagtlary hem «Gyzyňl Goşun» atly harby gazetiniň redaksiýasynda žurnalist höküminde işlemegini dowam edýär. N. Saryhanow ýedi ýyllap şu gazetiniň işgäri hem jogapkär kätibi bolýar. Ýazyjynyň dünýägaraýşynyň hem döredijilik işiniň taplanmagynda, onuň žurnalistlik işi uly rol oýnaýar.

N. Saryhanow türkmen ýazyjylarynyň köpüsinden tapawutlylykda, öz edebi döredijiligini poeziýa eserlerinden başlaman, oçerkdir, hekaýalardan başlaýar. Onuň ilkinji hekaýalary («Hat», «Ýaragynyň ygtyýary elinde», «Atyjylyk üçin», «Kolhoza hat», 1933) gyzyňl esgerleriň durmuşy barada ýazylan habarlara çalym edýär. Otuzynjy ýyllaryň birinji ýarymynda N.Saryhanowyň eserlerinde Gyzyňl Goşun temasy entek esasy orun tutmagyny dowam edýär.

Ilkinji terbiýäni oba mekdebinde alan, Gyzył Goşun hatarynda bolup, syýasy taýdan bişişen N. Saryhanowýň döredijilik işine hem goşun gullugynda başlaýar. Onuň ilkinji eserleri Gyzył Goşun bilen baglanyşyklydyr. Ol «Mergen» (1913), «Hat» (1933), «Ýaragynyň ygtyýary elinde» (1933), «Enäniň guwanjy» (1934), «Iki ýyl» (1935) hekaýalarynda esgerleriň durmuşyny beýan edip, ony oňat bilýänligini görkezdi. Ýaş ýazyjynyň bu hekaýalarynda kämillik şeýle bir duýulmasa-da, esgerler barada ýazylan ol oçerkdir hekaýalaryň özüne çekiji taraplary köpdi. Edebiýat konkursynda baýrak alan «Iki ýyl» hekaýasy bolsa onuň ukyplylygyna güwä geçýär.

N. Saryhanowýň döredijiligi folklor we türkmen nusgawy edebiýaty bilen jebis baglydyr. Halk döredijiliginiň merjen däneleri, beýik şahyrlaryň akgyňly hem joşgunly goşgulary onuň döredijilik çeşmesi bolupdyr. Sýužetiň ýönekeýligi, halk dili, häsiýetleriň jaýdar berlişi, liriki mylaýymlyk-bularyň ählisi Saryhanowýň folklordan alan täsiridir. Ýazyjynyň döredijiliginiň esasy sypaty onuň gőnezliginiň durmuşdan, halkyň ruhundan alnanlygydyr. N. Saryhanowýň hekaýalarynda türkmen durmuşynyň aýdyň, agramly, real suratlary görünýär.

1937–1941-nji ýyllarda ýazyjynyň aýratyn öndümlü işlän döwri bolýar. N. Saryhanowýň uruş döwrüne çenli ýazan hekaýalarynyň hemmesinde oba durmuşy görkezilýär. N. Saryhanowýň döredijiliginde aýallar azatlygy, medeni rewolýusiýa degişli eserler-de bar: «Şirin» (1939), «Kitap» (1941), «Söýgi» (1939).

Uruş başlanmagynyň oň ýanlarynda N. Saryhanow özüniň «Kitap» atly ajaýyp nowellasyny ýazdy. Bu hekaýanyň köp dillere terjime edilmegi ýöne ýerden dälidir. Ondaky oňe sürlen ideýa-pikir dürli milletlerden bolan adamlarda uly seslenme döretdi. «Kitap» hekaýasyny näçe köp okadygyňça, adamda şonça-da oňat täsir galdyrýar. Şu nowellanyň sýužeti örän sada. Onuň esasynda durmuşda bolup geçen waka ýatýar.

Köne elýazmalary ýygnaýan bir ýaş ýigit meşhur Magtymgulynyň şygrylar ýyggyndysynyň eýesi Welmyrat agadan şol kitaby aljak bolýar. Ýaşuly ol kitaby satyn almak hakyndaky gürrüňi eşidesi hem gelenok. Baş gahryman Welmyrat aga Magtymgulynyň kitabyny ele salşynyň taryhyny gürrüň edip berýär:

« – Men häzir dogry altmyş başimde, eşidip oturyp bilseň, ýagşy ýigit, gürrüňi kyrk ýyl ozaldan başlajak. Ýaňky kitabyň elime düşenine şu ýyl dogry kyrk ýyl bolýar. Sowuklyk gys diýilýän ýyllardy. Ol ýyllar çopançylyk edýärdim. Sen meniň häzir içmegiň içine sygman, gabarylyp oturanyma garama, men ömrümiň köpüsini çölde-goýun yzynda geçirdim. Kitap diýen zady görmändim, eşiden bolsam-da, ony beýledir öýtmeýärdim. Şeýle boldy:

Men öýli-işikli bolup, iki sany burunlykly edinip, ile goşulanymdan soň, gys azygyny edineýin diýip, birki ganar ýüň, birki ganar kömür bilen Arkaja argyşa gitdim».

Beyan edilişini adatdan daşary ýönekeýligi hem-de durmuş hakykatynyň dogruçyl görkezilmegi okyja ýetirilýän liriki tolgunma utgaşýar. Hekaýa gahrymanyň gürrüň berýän ýürek gopdurýy taryhyny jemgyýetçilik hem-de milli ösüşiň umumy taraplarynyň çylşyrymly suratyny açyp görkezýär. Milli häsiýetiň düýp mazmuny uly yhlas bilen, psihologik taýdan ynamly edilip, çuňňur açylyp görkezilýär. Gahrymanyň öz geçmişi hakyndaky ýatlamasy çuňňur filosofik mazmunly eser döretmäge mümkinçilik berýär. Guba düýe berlip alnan kitabyny gujagyna gysyp, öňe ýöräp barýan ýigit edil janly ýaly bolup, okyjynyň göz önüne gelýär. Ýaş ýigit Welmyrat sowatly däl, pukara, ýöne weli, ajaýyp şygryň gudraty onuň ýüregine jüňk bolýar. Çopan kitabyny kyrk ýyllap saklaýar, «onuň her bir sözünüň köşekli düýe degýändigine» düşünýär.

«Kitap» hekaýasynyň baş gahrymanynyň obrazynda türkmen halkynyň zähmetsöýüjilik, zehinlilik, ukyplylyk ýaly in gowy gylyk-häsiýetleri jemlenipdir.

Uruşdan öňki türkmen prozasynyň gömükli eserlerinden biri-de N. Saryhanowyň «Şükür bagşy» (1941) powestidir. Onda saz sungatynyň güýji bilen eýran hanynyň ýesirliginden öz agasyny halas eden şöhratly türkmen sazandasy Şükür bagşy hakynda söhbet açylýar. Powestdäki wakalaryň mundan ýüz ýyl ozal bolup geçýändigine garamazdan, onda biziň döwrümiziň uruş we parahatçylyk, sütem hem adalatlylyk, parasatlylyk we nadanlyk ýaly meseleleri çaknyşýar, sungatyň halkylygy ýaly in bir möhüm ideýalar öňe sürülýär. Şonuň üçin hem «Türkmenfilm» studiýasynyň bu powestiň esasynda döreden «Şükür bagşy» filmi giň köpçüligiň söýgüsine mynasyp boldy. Şükür bagşy ýiti zehinli, açyk göwünli adam. N. Saryhanow bu ajaýyp adam hakynda uly mähirlilik bilen ýazýar. Ýazyjynyň gahrymana mähremdigi powestde turuwbaşdan bildirýär:

«Uzyn, agaç etli, garaýagyz, ýaňy otuzdan agan ýaş ýigit sazandanyň bolsa ulumsylygy, jögüligi, näzini artdyrmasy bolmazdy. Şunuň ýaly hem onuň ýadary ýokdy.

Arzylanyp çagyrylan ýere barardy. Onuň baryp düşen öýüniň içi-daşy derrew adamdan dolardy. Ol dutar çalmaga başlardy we öýi dolduryp oturan ýigitlerden, öýüň etegini serpip, tärimiň daşyndan seredýän gelin-gyzlardan tizden joşa gelerdi».

Gahrymanyň gysgajyk portretini berenden soň, ýazyjy onuň hereketini açyp görkezmeklige geçýär.

Hemişekisi ýaly uzak wagtlap öýde bolmadyk Şükür bagşy öýüne gaýdyp, gelende, hasratly ýagdaýy görýär: onuň dogany ýesirlige düşüpdur. Ýazyjy Şüküriň öz doganynyň takdery hakyndaky oý-pikirini sadalyk bilen suratlandyrýar. Oňa ýene-de il-gün arka durýar, obadaşlary ýesiri halas etmegiň her hili ýoluny salgy berýär. Märeke uzynly gije onuň sazyny diňleýär, emma şonda-da adamlaryň gulagy ganmaýar. Bu bolsa sazandanyň ýüregine düwen planynyň rastdygyna onuň güýjüni ýetirýär. Şükür bagşy öz dost-ýarlarynyň janyna töwekgellilik etmän,

doganyny hut öz güýji bilen halas etmegi ýüregine düwýär. Hanyň ýanyna onuň özi gidýär. Agyr märeke, ugradyş sahnasy. Soňra bolsa yns-jynssyz dag jülgesi... Ýazyjy gahrymanyň keýp-ahwalyny okyja has oňat ýetirmek üçin Türkmenistanyň peýzažyny şonuň gözi bilen suratlandyrýar. Ynha, iki dagyň—iki sany söýüşýäniň taryhyny gürrüň berýän rowaýat hakyndaky gamgyn ýatlama... Ýolagçynyň dag içindäki ýalňyzlyk duýgusy okyja-da ýetirilýär. Telim ýola gaýtalanylýan «Dag, dag! Nirä seretseň dag!» diýen sözler bu täsiri güýçlendirýär. Bu gamgyn ahwal başga zat bilen çalyşýar.

“Bagşy dagdan düşmekçi bolanynda, ýurduna gaytadan gözlerini gezdirip çykdy. Gara baglar, obalar, süri-süri mallar, olaryň aňyrsy bilen görünýän Gara-gumuň depeleri... Nähili hezil! Nähili gözel!...”

Ol... eline dutaryny alyp, Görogludan «Goja daglar» diýen heňi çaldy.

Ahyrsoňy, Şükür bagşy hanyň köşgüne baryar. Ol hanyň ýakasyny tanadan bagşysy Gulam bilen ýaryşa girmeli. Ýazyjy ýene-de bize öz gahrymanyny gudratly bir jadygöý edip görkezmeýär-de, eýsem ýaryş başlamazyndan öň gozgalaň düşen adam edip suratlandyrýar:

«Ýanynyň bir çäýnek gök çäýy bilen bir tabak piti getirip, oňa berdiler. Ol nahardan-çaýdan iýip-içip egismedi. Işdäsi ýanypdyr. Goýberiljek at ýaly, galpyldap pikir edýär».

N. Saryhanow han sazandasy Gulam bilen Şüküriň keşbini biri-birine gapma-garşy goýýar. Ýazyjynyň Şüküre mähremdigi, munuň tersine, onuň garşydaşyny halamaýşy portretleriň suratlandyrylyşyndan hem görünýär. Şüküriň powestiň başynda gysgaça berlen portreti biziň hakydamyzda. Gulamyň daşky keşbiniň suratlandyrylyşynda bolsa бүтінleý başga ýagdaýy görýäris. Awtor iki sazandanyň durmuşyny suratlandyranda, han bagşysynyň daşyny gallap gelen hyzmatkärler, onuň münüp gelen «çakdanaşa beslenen çal gatyryna» çenli ýöne ýerden görkezmeýär.

Iki sazandanyň özboluşly ýaryşynda Şükür bagşy garşydaşyndan üstün çykýar. Hemme kişi bularyň haýsy biriniň üstündigini seljerip bilmän, iki sany tüýs ýetik sazandanyň ýaryşyny täsin galyp diňleýär. Emma türkmen sazandasy dagyň depesinde döreden öz täze mukamyny çalmaga duranda weli, Gulam bagşynyň özi tap duýýar. Ýeňşiň Şüküriň tarapyndadygy belli bolýar, ýöne weli Şükür han bagşysyndan üstün çykansoň, öz bäsdeşine duýgudaşlyk bildirýär. Ahyrky epizodda ýazarman öz gahrymanynyň asyllydygyny ýene bir gezek görkezýär. Hanyň köşk bagşysy bolup galmak hakynda eden teklibine Şükür bagşy:

«— Han aga, bagşydan göwnüň galmasyn, Gulam sazandanyň sazanda kemi ýok. Ol han sazandasy-da, il sazandasy-da bolup biljek» diýip jogap berýär.

Şükür bagşynyň keşbi ýazarmanyň oňat görýän keşpleriniň biri bolupdyr. Ýazyjy özüniň halk sazandasy, şahyry, bagşysy hakyndaky pikirlerini hut şu keşpde amala aşyrypdyr.

Şükür bagşynyň häsiýetiniň köp tarapy ýazyjynyň häsiýetine mahsus. N. Saryhanowyň biçak salyhatlydygy hakynda terjimeçi A. I. Aborskiý, edebiýatçy P. G. Skosyrew hem N. Saryhanowy oňat tanaýan başga-da köp adamlar gürrüň berýär.

1942-nji ýylyň başynda N. Saryhanow Gyzyl Goşunyň hataryna çagyrylýar, şol ýylyň güýzünde pulemyotçylyk mekdebini gutaransoň fronta ugraýar.

Duşman bilen söweşýän wagtynda-da sähel mümkinçilik tapan pursadynda frontçy ýazyjy galamyny elden düşürmeýär. N. Saryhanowyň golýazmalary saklanýan papkada biz «Kwitansiýa» diýen hekaýanyň garalamasyna duş gelýäris. Onda halkyň gyzyl, kümüş ýaly gymmatly zatlaryny front bähbidi üçin bermekleriniň üsti bilen sowet watançylygy açylyp görkezilmek islenipdir. Papkadaky «Ata we ogul» hekaýasynyň taslamasy hem gyzykly. Edil şonuň ýaly-da ýap-ýaňy başlanan eserleriň ilkinji ýazgylary N. Saryhanowyň uruş ýyllarynda ýeňiş gazanmak üçin, diňe bir ok-ýarag bilen däl, eýsem ötgür galam bilen-de gaýduwsyz göreş alyp barandygyna güwä geçýär.

N. Saryhanow 1943-nji ýylyň fewral aýynyň 15-ne frontdan «Ene» diýen hekaýasyny iberýär. Bu – ýazyjynyň iň soňky eseri. N. Saryhanow 1943-nji ýylyň maý aýynda Moldawiýanyň Benderi etrabyndaky Delakeý obasynda bolan söweşde gurban bolýar.

Şaly Kekilow (1906–1943)

XX asyr türkmen edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biri bolan Ş. Kekilow Aşgabadynyň etegindäki Kōşi obasynda garyp daýhan maşgalasynda eneden bolýar. Ol ýaşlygynda dogany Aman bilen ýetim galyp, agyr horluklary başdan geçirýär. Şahyr ýetginjeklik döwründe şol başdan geçiren agyr jebri-jepalaryny soň özüniň “Gyzyl kazarma geliň”, “Meniň ýolum” (1931 ý.) eserlerinde ýangynly sözler bilen beýan edýär.

Ýigriminji ýyllarda ýurdumyzda täze mekdepler açylyp başlanda, ol mekdebe okuwa girýär we okuwynda örän yhlaslylygy we ýiti zehini bilen ýoldaşlaryndan tapawutlanýar.

Şaly Kekilow şol ýyllardan başlap, halk döredijiligi bilen gyzyklanyp ugraýar, oba adamlarynyň gyzykly gürrüňlerini, rowaýatlary, ertekileri, matallary uly höwes bilen diňleýär. Ylaýta-da ony obadaşy Mätäjiniň goşgulary we olary ussatlyk bilen ýerine ýetiriji Hally bagşynyň labyzly aýdymlary özüne çekýär. Şaly oba mekdebinde okap ýören ýyllarynda çeper eserleri köp okamaga, dürli temalarda ownujak goşgulary döretmäge synanyşyk edip başlaýar.

Ş. Kekilow oba mekdebini tamamlap, Aşgabat şäherindäki mugallymlary taýýarlaýan kursa okuwa girýär. Bu kursy üstünlikli tamamlap, mugallymçylyk kârine eýe bolýar.

Şaly Kekilow 1925-nji ýylda Bäherden raýonynyň (häzirki Baharly etraby) Könekesir obasyna işe iberilýär. Bu ýerde ol mekdep müdiri we mugallymy bolup işleýär.

Ş. Kekilow döredijilik işine 1927-nji ýylda başlaýar. Ol ilkinji eserleriniň biri bolan “Bagbanyň bolsam seniň” diýen goşgusynda “Tä ömrümiň ahyryna bagbanyň bolsam seniň” diýip, özüniň döredijilik döwrüni orta atypdy, Watanymyzyň gül-läp ösmegi üçin irmän-arman göreşjekdigini aýdypdy. Şahyr bu kasamyna wepaly boldy, tä ömrüniň ahyryna çenli halkyna, ýurduna, watanyna wepaly bagban bolup hyzmat etdi. Garaňky geçmişi gitsegelmeze kowup, baky ýaza çykan azat Watanyň zähmetsöýer adamlaryny, bagyny-bakjasyny päk ýürek bilen wasp etdi. Şahyryň geçen gysga, emma şöhratly ömür ýoly muňa açyk şaýatlyk edýär.

Poeziýa äleminde oňat üstünlikler gazanyp ugran Şaly Kekilow paýtagtymyza işe çagyrylýar we 1931-nji ýylda radiokomitetiň bölüm müdiri wezipesine bel-lenýär.

Ş. Kekilowyň döredijilik we guramaçylyk işindäki başarjaňlygy nazara al-nyp, ol 1932-nji ýylyň 1-nji iýulynda Türkmenistan ýazyjylarynyň birleşigini döretmek boýunça guramaçylyk komitetiniň sekretarlygyna saýlanýar. Ol bu we-zipede ak ýürekli zähmet çekip, 1934-nji ýylyň 8-nji maýynda açylan we Türk-menistan ýazyjylarynyň ilkinji hem doly bahaly birleşmesini döreden Türkmenis-tan ýazyjylarynyň Birinji gurultaýyny taýýarlamaga we ony geçirmäge işjeň gatnaşýar.

Ş. Kekilow özüniň ilkinji eserlerinden halkyň wepaly ogly hökmünde Wata-nymyzyň öňe gitmegine, medeniýetimiziň ösmegine böwet bolýan köňäniň zyýanly galyndylarynyň garşysyna gaýduwsyzlyk bilen göreş etdi.

Şahyr dünýäniň gizlin syrlarynyň açary bolan bilimi diňe çeper eserlerinde wasp etmek bilen çäklenmän, mekdep okuwçylary üçin okuw kitabyňy düzmek işine hem girişdi. Görnükli türkmen dilçisi Hojamyrat Baýlyýew bilen başlangyç synplar üçin düzen okuw kitaby birnäçe gezek neşir edildi. 1934-nji ýylda bolsa çala sowatlylar mekdebiniň 2-nji synpy üçin düzülen okuw kitaby “Çala sowat mekdepleri üçin okuw kitaby” diýen at bilen çapdan çykdy. Bu kitabyň düzedilen, täzeden işlenen ikinji neşiri 1936-njy ýylda çap edildi.

Ş. Kekilow proza we drama žanrlary boýunça öz güýjüni synap gördi. Onuň kolhozçylaryň bagtly durmuşyny, internasionalizm (halklaryň dostlugy) duýgusyny görkezýän “Garry başda ýaş pikir”, aýal-gyzlar durmuşyndan ýazylan “Armanly gözel”, “Ogulgerek”, Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda ýazan “Kadyr” diýen ýaly hekaýalary, “Ökünen Oraz”, “Batyr aga” ýaly pýesalary munuň aýdyň subutnamasy-dyr. Ol terjimeçilik, redaktorlyk işini-de döredijilik işi bilen utgaşdyryp alyp bardy. Türkmen klassyky edebiýatynyň guwanjy bolan Alyşir Nowaýynyň türkmen di-linde çapa taýýarlanan ýygyndysyny terjime etmek işine gatnaşdy. N. Saryhanowyň

“Ýagtylyga çykanlar” powestini redaktirledi. Talantly şahyr aýry-aýry ýazyjylaryň döredijiligine degişli ençeme tankydy makalalar bilen çykyş etdi.

Beýik Watançylyk urşy başlananda Ş.Kekilow ilkinjileriň hatarynda meýletinlik bilen fronta ugrady. Watanynyň wepaly ogly:

“Watan üçin jan bererin,
Watanym meň enem-atam.
Ajal okun alyp menden,
Duşmanlar goý tutsun matam”

diýen aýdymyny belent owaz bilen ýaňlandyrdy. Watançylyk heňine ýugrulan bu aýdym köpçüligiň arasynda giň seslenme tapdy. Şahyr söweş meýdanynyda urşuň gazaply baryan pursadynda-da özüniň söýgüli kärinden daşlaşmady. Ol basybalyjy pãli azan duşmany iki güýç: atgyr ýaragy we ötgür sözi bilen urdy. Demirgazygyň gazaply tebigy şertlerine tiz uýgunlaşyp, çylşyrymly operasiýalary türgenlik bilen ýerine ýetirdi. Ýerzeminde oturan wagty, garymda ýatan wagty bolsun, boş pursady elden bermedi. Iň guwançly iň belent duýgulary aňladýan sözleri saýlap, ajaýyp eserleri döretdi. Bu döwürde şahyr ideýa, çeperçilik taýdan durnukly bolan “Uralyň” (1941), “Watançynyň aýdymy” (1941), “Duşmana hüjüm” (1941), “Dowulçy” (1942) ýaly sygyrlary, “Dýadýa Iwan” (1912), “Kareliýa jeňnelinde” (1943) poemalaryny, “Kasam” (1941), “Batyr aga” (1942) diýen pýesalaryny döretdi.

Şahyryň iň soňky ýazan eseri “Kareliýa jeňnelinde” diýen poemasydyr. Bu poema ideýa taýdan-da, çeperçilik taýdan-da, çuň manylylygy taýdan-da uly ussatlyk bilen ýazylyp, onuň hemme eserlerinden tapawutlanýar we döredijiliginiň kämil derejä ýetendigini görkezýär. Eseriň şeýle gyzykly we çeper çykmagynyň düýp sebäbi şahyrda ýiti talantyň, gyzgyn watançylygyň, synçylygyň güýçlüligindedir.

Kareliýa jeňnelinde parahat oturan obalaryň üstüne faşistik basybalyjylaryň gabahatçylykly çozuşlary başlanýar. Gözel ölkäniň üstüne abanan agyr howpy şahyr tebigy wakalaryň üsti bilen örän tolgundyryjy beýan edýär:

Ertirmi, agşammy, gündizmi, gije,
Saýgaryp bolmaýar howanyň ýüzün.
Çapgynly ýagyny, iňlewük ýeli,
Ýadyňa getirýär hasarat sözün.

Tebigat gam çekýär durmuşy bilen,
Ýaryndan aýrylan söýgüli ýar dek.
Agzyndan ot çykýar her ah uranda,
Ýowuz gün başyna düşen bir är dek.

Şahyr nejis duşmanyň garşysyna alnyp barylýan gazaply söweşleriň bir wakasyny suratlandyrmak üçin birinji bentde Demirgazygyň çapgynly sowuk

günleriniň birinde howanyň bolşuny mysal alýar. Älem-jahany gara bulut бүрәп, ýerden-göge gar sowrup, çapgyňly ýagyn ýagýan howada gününň haýsy wagtydygy saýgartmaýar, niräniň niredigini seljertmeýär. Bu görnüş okyjynyň duýgusyna gorkuly täsir edýän “harasat” sözünü göz öňüne getirýär. Ikinji bentde ýaryndan aýrylan söýgüli ýaryň perişan hala düşüşi ýaly, apy-tupan, harasat zerarly gözel görkünden aýrylan tebigat-da gama batýar, “her ah uranda, agzyndan ot çykýar”.

Şahyr bu setirler arkaly okyjysynyň aňyna ýetirjek bolýan ideýasyny ussatlarça berip bilipdir. Nejis düşmanyň gara güýji üste abanan wagty gahryman biziň adamlarymyzyň wagtlaýynça gözel obalaryndan aýrylandyklaryna ýürekleriniň awaýşy ýaly, azat ýeriň azat tebigaty-da parahat durmuşynyň bozulanyna gam çekýär. Adam ganyna suwsan düşman leşgerleriniň parahat oturan halkyň üstüne edýän agyr zulum-sütemlerine howanyň ýüzi çytylyp, aýyň-günüň nury tutulyp, agaçlar kibtini gysyp, guşlar höwürtgelerine girip gizlenýärler.

Ýagtysy ýok, ýüzi soluk äleminň,
Şöhlesini gara duman basypdyr.

Her demde bir hili sypata girip,
Tebigat wehimli ýüzün asypdyr.

Ýer ýüzüne ýagty berýän nurly Gün,
Seçegini syryp, gizlenip gidýär.
Ýüzün gamaşdyryp, gazaba münüp,
Jahalat soltany hökmün ýöredýär.

Ýazgarlyp ýenjilýän biçäre ýaly,
Egilip, başlaryn ýaýkap agaçlar.
Üstlerine howply ýagy çozan dek,
Köweklere girip, gizlenýär guşlar.

Parahatçylykly döwürde tokaýyň içinde uly şowhun bilen ir-iýmiş çöpläp ýören oglanlar we gyzlar, “eli byçgyly agaç taýýarlaýan azat kolhozçy”, “awuny yzarlap, arkaýyn gezyň mergen awçy” indi bu jeňňelligiň içinde görünmeýär.

Hany bu jeňňelde oýnap-gülüşip,
Ir-iýmiş çöpleýän gyzlar-oglanlar?
Ýa olaram biziň bolşumyz ýaly,
Depginiň astynda galdymy şolar?

Hany bu jeňňelde eli byçgyly,
Agaç taýýarlaýan azat kolhozçy?

Awuny yzarlap, arkaýyn gezyňan,
Biziň myhmanymyz-ol mergen awçy?

Bu ajaýyp şahyrana setirler bilen düzülen poemanyň soňy biziň esgerlerimiziň şöhratly ýeňşe eýe bolandyklaryny görkezmek bilen gutarýar. Bu eserinde şahyr diňe peýzaýy suratlandyrmaga kowalaşman, öz içki duýgularyny, basybalyjy ganym duşmana bolan ýigrenjini tebigy wakalar bilen utgaşdyryp beýan edýär.

Şaly Kekilowyň “Kareliýa jeňnelinde” diýen liriki poemasy Beýik Watançylyk urşy döwründe türkmen edebiýatynda döredilen eserleriň arasynda çeper ýazylan hem-de okyjylar köpçüliginiň ünsüni özüne çeken gymmatly eserleriň biridir. Biziň halkymyzyň gahrymançylygyny, tutanýerliligini, agzybirligini, gaýduwsyzlygyny görkezýän we agyr synaglaryň hötdesinden başarjaňlyk bilen gelmegi, ony ýeňip geçmegi öwredýän bu eseriň terbiýeçilik babatynda hem ähmiýeti örän uludyr.

Şaly Kekilowyň bu döwürde döreden eserleri çuň ideýalylygy, çeperçiligi we syýasy ýitiligi bilen tapawutlanýar. Onuň bu döwürde döreden eserleriniň aýratynlyklarynyň biri-de ruhabelentlik we aýdyň geljege bolan ynama ýugrulanlygydyr.

Watançy şahyr öz döredijilik işinde çeper eserleriniň diliniň düşnükçiligini, sadalygyny we obrazlylygyny birjik-de ünsden düşürmedi. Çeperçilik serişdeleriniň ýerlikli ulanylmagy ugrunda ýadawsyz göreşdi.

Barmagym galamdyr, syýadyr ganym,
Azatlyk ugrunda gurbandyr janym.
“Türmeden hat”

Düýnki seniň ganyň soran sülükden,
Heý-de bu gün saňa ýoldaş bolarmy?
“Önüm artdyrmak ýolunda”

Asmany iňledip, ýeri sarsdyryp,
Ajal guşy gelýär ganatyn gerip.
“Kareliýa jeňnelinde”

Watançy şahyr Ş. Kekilow manyly ömrüniň бүтін dowamynda uzak ýyllar öz gymmatyny saklap biljek dürli-dürli temalarda döreden ýiti we täsirli eserleri hem-de geçen şöhratly ýoly bilen halkyň, Watanyň önündäki ogullyk borjuny dolý berjaý etdi.

Zehinli şahyr Ş. Kekilow 1943-nji ýylyň 8-nji oktýabrynda Watanymyzyň azatlygy ugrundaky alnyp barlan Beýik Watançylyk urşunyň söweş meýdanynda gahrymanlarça gurban boldy. Soňky wagtlardaky takykklan maglumata görä, şahyryň gulluk edýän goşun bölümi Kareliýa frontundan Smolenskiniň eteklerine getirilýär. Bu bölümiň esgerleri gysga wagtlyk dynç alyşdan soň, 1943-nji ýylyň sentýabr aýynyň aýagynda Smolensk oblastynyň Monastyržinsk raýonyny

duşmandan azat etmeklige batyrgaý girişýärler. Duşmanyň berkidilen nokadyny derbi-dagyn etmek üçin zabt eden esgerleriň arasynda Şaly Kekilow-da bardy. Ol öňe tarap okdurylan pursadynda, gapdalynda mina ýarylyp, söweş pälwanyny agyr ýaralaýar. Şaly Semorta obasynda ýerleşen meýdan gospitalyna eltilýär, emma wraçlaryň birnäçe günüň dowamyndaky agyr ýaralyny halas etmek ugrundaky alyp baran çylşyrymly operasiýalary oňaly netije bermeyär – ol bedene düşen agyr ýara zerarly wepat bolýar. Merdana ýigidiň jesedini şol obada jaýlaýarlar. Soňra F. F. Demýanow diýen şofýor şahyryň jesedini Dosugowo obasyndaky doganlyk mazaryna geçirýär. Oba zähmetkeşleri söweş gahrymanlarynyň sarpasyny belent tutup, ýadygärlik dikeldipdirler. Ol ýadygärligiň eý görölüp saklanýandygy barasynda, mekdep okuwçylarynyň ony ter gül desseleri bilen bezeýändigleri barasynda, olaryň družinalarynyň ýygmanyşyklarynyň şol ýerde geçirilýändigini barasynda Smolensk oblastynyň Dosugowo obasyndaky mekdebiň direktory W. Ýefremow “Turkmenskaýa iskra” gazetiniň redaksiýasyna ýazan “Syn Turkmenii–soldat i poet” diýen hatynda gürrüň berýär. “Raboçiy put” diýen Smolensk oblast gazetinde güneşli Türkmenistanyň gerçek ogly hakynda iki makala çykdy. Ýuriý Paşkow “Nedopetaýa pesnya” (“Soňlanmadyk aýdym”) diýen makalasynda: “Ol özüniň şahyrana aýdymyny soňlap bilmän, Puşkin ýaşyna ýetende wepat boldy. Onuň etsem diýen işleri edilmän galdy. Emma Şalynyň etmäge ýetişen işleri hem türkmen edebiýatynda görnükli yz galdyrdy...” diýip, watançy şahyryň döredijiligine ýokary baha berýär.

Şahyryň bize galdyryp giden edebi mirasy türkmen edebiýatynyň altyn hazynasyna uly goşant bolup girdi, saýlanan eserleri öwran-öwran neşir edildi. Orta we ýokary mekdeplerde beýleki görnükli ýazyjylarymyz bilen bir hatarda Ş. Kekilowyň hem döredijiligi öwrenilýär. Onuň Watanyň, halkyň öňündäki bitiren hyzmatlaryny göz önünde tutup, önüp-ösen ýeri bolan Köşi obasyndaky orta mekdebe onuň ady dakylady.

Dramaturg Muhammetnur Gurbangylyjow Ş. Kekilowyň watançylyk hereketlerini görkezýän “Şahyr” diýen drama eserini döretdi. Şahyryň edebi döredijiligi gün geçdigiçe has belent mana eýe bolýar we barha anyk öwrenilýär.

TÜRKMEN EDEBIÝATY BEÝIK WATANÇYLYK URŞY ÝYLLARYNDA

1941-nji ýylyň 22-nji iýunynda biziň halkymyz üçin iň bir kynçylykly, galagoply döwür bolan Beýik Watançylyk urşy döwri başlandy.

Poeziýa žanry. Beýik Watançylyk urşunyň başlanmagy bilen sowet edebiýaty, şol sanda türkmen edebiýaty-da özüniň ähli güýçlerini azat Watany, eşretli

durmuşy faşistik basybalyjylardan goramagyň mukaddes işine mobilizledi. Türkmen edebiýaty urşuň ilkinji gününden başlap, öz okyjylaryny mekir hem güýçli duşmanyň garşysyna aýgytly göreş üçin aýaga galmaga çagyrdy. Bagtly hem azat durmuşyň hatyrasyna göreşe çagyryan poýeziýa eserleriniň uly sikli ýüze çykdy. Halk şahyrlary Ata Salyhyň “Ýigitler”, Durdy Gylyjyň “Bökdemäň meni”, halk ýazyjysy Gara Seýitliýewiň “Halkym” ýaly eserlerinde, Çary Aşyrowyň, Şalydyr Aman Kekilowlaryň, N. Pommanyň, R. Seýidowyň, D. Haldurdynyň watançylyk lirikasynda söweşeň çagyryş ýaňlandy. Eger Ata Salyh urşuň ilkinji günlerinde türkmen ýigitlerine ýüzlenip:

“Meýdan merdiňkidir, pugta bilmeli,
Şygarymyz – “Almaly ýa ölmeli” –
Watan gahrymany şeýle bolmaly,
At salyp, gylyjy syryň, ýigitler”.

diýen bolsa, G. Seýitliýew bütün halka aşakdakylar ýaly sözler bilen ýüz tutdy:

Siz, eý, azat atalar!
Siz, eý azat eneler!
Siz, eý, azada gyzlar!
Biziň parlak ýyldyzlar!

G. Seýitliýewiň bu döwürdäki poeziýasynda duşmanyň wagşy maksatlaryny, niýetini düşündirmek onuň garşysyna aýgytly söweşe çykмага bolan çagyryş bilen sepleşdirilýär. Şahyryň liriki gahrymany hakyky manysyndaky beýik watançy. Şonuň üçinem ol ýokardaky setirlerden soň şeýle diýýär:

Indi duşmanlar eger
Seniň janyňdan şirin,eziz görýän ilini
Hem-de saýrak diliňi,
Ýene täzedan baglap,
Dograp, dag bilen daglap,
Ol gullar galasyna,
Nadanlyk belasyna,
Syryp saljak diýseler:
Sen ynsanlyk erkiňi,
Görkezmezmiň berkiňi,
Ol wagşy haýwanlara?!

Soňra bolsa şahyr halky öz ar-namysyny, azatlygyny goramaga çagyryan sözler bilen eseri tamamlýar:

Goý sesime ses bersin kimde namys-ar bolsa,
Kim watan bilen eden öz ählinde bar bolsa.

Şu hili eserleriň Watançylyk urşunyň başlanan döwründe neneňsi uly ähmiýete eýe bolandygy düşnüklidir. 1941-nji ýylyň ahyrlarynda we 1942-nji ýylyň başlarynda frontda ýüze çykan düýpli özgerişliklerde biziň edebiýatymyzyň şu hili eserleriniň ähmiýeti boldy. Watan goragyna aýaga galýan halkyň ahlak-syýasy güýjüne güýç goşdy.

Türkmen şygryýetinde ajaýyp liriki şahyr hökmünde tanalýan R. Seýidowyň “Ugratmak” diýen goşgusynda liriki gahryman hökmünde urşa ugraýan ýigidiň söýgülisi orta çykýar. Ol öz ýaryny söweşe ýollamagynyň oň ýanynda şeýle diýýär:

Seslenýär, söýgülim, seniň dor atyň,
Ine gyljyň, dak, ýaraşýar, biliňe,
Bar, söweşde görkez gazap-gaýratyň,
Sakçy bolup söýgüliňe, iliňe...

Her bir gylyç salaňda,
Duşman başyn alaňda,
Diý, bu namys-ar üçin...
Diýgin, bu hossar üçin,
Diý, bu söwer ýar üçin.

Şu goşgynyň äheňinde ýazylan onlarça eserlerde frontdaky adamlar bilen tylyň zähmet gahrymanlary ruhy taýdan berk göwrä öwrülýärdi. Şeýle goşgular esger eşigine girip, eline ýarag alan ýigitleri-de, olary ýeňiş bilen gaýdyp gel diýip ugradan tyldaky gelin-gyzlary-da belent watançylyga ruhlandyrýar.

Türkmen şahyrlary döwrüň бүтін dowamynda halkymyzyň adalatly uruşda ýeňiji bolup çykjagyna pugta ynanýardylar. Öz eserlerinde bu ynanja aýratyn hyjuw bermäge çalyşýardylar. Aşadakylyk ýaly köp goşgularda muny şeýle etmegiň okyjylaryň ruhuna ruh goşandygyny, olarda ýeňşe bolan uly ynanjy mizemez derejä çenli kämilleşdirendigini bellemek gerek:

Ýeňilmez goşunym, gahryman halkym
Azgyn duşmanlaryň binasyn düzlär;

“Egri azar, dogry ozar”, “Kawkaz” ýaly çuňňur watançylyk duýgusyna ýugrulan goşgularyň awtory A. Kekilowyň ýokardaky ýaly şygrylary türkmen şygryýetinde az däl.

1942-nji ýylda gazaply söweş ýagdaýlaryny, biziň esgerlerimiziň köpçülikleýin gahrymançylyklaryny çuňdan açyp görkezýän eserleriň uly toplумы ýüze çykdy. Ç. Aşyrow, Ata Nyýazow, D. Haldurdy, Ş. Kekilow, N. Pomma, K. Işanow, R. Alyýew ýaly şahyrlar uruş ýagdaýlaryny, söweş gahrymançylyklaryny uruşda hut öz gözleri bilen görüpdiler. Şonuň üçin olaryň döreden eserleri-de has täsirli

bolup çykdy. Muny Ş. Kekilowyň “Kareliýa jeňnelinde”, “Dýadýa Iwan” poemalarynda, D. Haldurdynyň “Ýektaýly gyzy”, “Dnepr”, R. Alyýewiň “Stalingrad”, N. Pommanyň “Ädigimiň ýoly”, Ç. Aşyrowyň “Ermeni gyzy” ýaly eserlerinde we başgalarda aýdyň duýup bolýar. Tyldaky şahyrlaryň, ýazyjylaryň käbir eserlerinde front ýagdaýlaryny, söweş gahrymançylyklaryny gowy bilmezlikden gelip çykýan ýüzleýlik bardy. Ýöne şeýle eserleriň-de Watançylyk urşy ýyllarynda, döwrüň okyjylarynyň düşüňjelerini göz önünde tutanyňda, belli bir derejede ähmiýetiniň bolandygyny bellemek bolýar. Olar romantiki, kä ýagdaýda bolsa fantastiki häsiýetdäki edermenlikleri görkezýändiglerine garamazdan, okyjyda watançylyk, gahrymançylyk ideýalaryny terbiýelemekde belli rol oýnapdyr.

Watançylyk urşy ýyllarynda ençeme poemalar hem döredildi. Şu jähetden, B. Kerbabayewiň “Aýlar”, Ş. Kekilowyň “Dýadýa Iwan”, “Kareliýa jeňnelinde”, N. Pommanyň “Watançy garry”, Ç. Aşyrowyň “Duşmanyň tylynda”, B. Seýtäkowuň “Joralar”, A. Nyýazowyň “Ogulbossan”, R. Seýidowyň “Azatgül”, H. Şükürowuň “Jigit”, A. Kekilowyň “Söýgi” (birinji kitap) poemalaryny mysal getirmek bolar. Poema žanry döwrüň talaplary bilen baglanyşykly gönüden-göni front gahrymançylyklaryny, frontdur tylyň berkligini, tyldaky zähmet edermençiliklerini teswir etdi. A. Nyýazowyň “Ogulbossan” poemasynda tyldaky türkmen gelin-gyzlarynyň fronta kömek fonduna özleriniň in eý görýän zatlaryny—altyn-kümüşden edilen şaý-seplerini bagyşlaýandyklary görkezildi. R. Seýidow bolsa “Azatgülden” frontçulara sowgat eltmek üçin Türkmenistandan giden delegatlar hakda söz açdy. Azatgüliň obrazy arkaly türkmen gyzynyň romantiki gahrymançylygynyň waspyny etdi. B. Seýtäkowuň “Joralarynda”, H. Şükürowuň “Jigidinde” gönüden-göni sowet adamlarynyň frontda görkezen edermenlikleri beýan edilýär.

Bu döwürde rus adamlarynyň uruş ýyllarynda görkezen gahrymançylykly işlerini suratlandyrmak türkmen edebiýatyna ymykly girdi. Ş. Kekilowyň “Dýada Iwan”, N. Pommanyň “Watançy garry” poemalary muňa açyk şaýatlyk edýär. Ş. Kekilowyň “Kareliýa jeňnelinde” poemasy türkmen edebiýatynyň bu döwürdäki ajaýyp eserleriniň biri hökmünde okyjylaryň çuňňur söýgüsine mynasyp boldy. Bu liriki poemada tebigat obrazynyň üsti bilen sowet adamlarynyň gahrymançylygy, watançylygy beýan edilýär. Poema şeýle setirler bilen başlaýar:

Ertirmi, agşammy, gündizmi, gije,
Saýgaryp bolmaýar howanyň ýüzün.
Çapgynly, ýagynly, inlewük ýeli,
Ýadyňa getirýär harasat sözün.

Şahyr soňra “harasat” hakyndaky sözünü dowam etdirýär. Bu harasat ýönekeý tebigatyň “harasatyny” däl-de, urşuň elhenç harasatyny aňladýar. Ine, бүтін “tebigat ýowuz gün başyna düşen bir är dek, ýaryndan aýrylan söýgili ýar dek gam çekýär”. Älemiň şöhlesini gara duman basypdyr. Bu wagat Gün hem tebigata wehim bilen

garaýar. Agaçlaram “ýazgarylyp ýenjilýän biçäre” ýaly başlaryny ýaýkap, egilýärler. Tokaýyň guşlary-da üstlerine “howply ýagy çozan dek” gizlin ýer gözleýärler. “Ýaşajyk çaga dek ýaşajyk ýolkalar kibitini gysyp, zaryn– zaryn şuwlaýarlar...” şeýlelikde, bütin tebigatyň ähli barlygy liriki gahrymanyň, şeýle hem okyjynyň öňünde: “Bu näme, sen bizi şu ýagdaýdan çykarmak üçin näme etdiň?” diýen ýaly sowaly goýýar. Soňra şahyr bu gam bilen gaplanan tebigat dünýäsiniň bir wagtlar oýnap-gülşüp, ir-iýmiş çöpleýän oglan-gyzlary, agaç taýýarlaýan azat kolhozcynyň, awuny agtaryp, arkaýyn gezýän awçy mergeniň mekany bolandygyny beýan edýär. Şunuň yzy bilen-de ol aşakdaky soragy keserdip goýdy:

Indi şeýle ömürbaky ýar bolup!
Faşist ädikleri depelesinmi?!

Solsunmy ömürlük biziň gülümiz,
Duşman zäherini sepelesinmi?!

Bu sorag poemanyň jogap talap edýän jemleýji soragy. Ol diňe bir tebigatyň soragy däl. Ol Kareliýa jeňneliniň asyl hojaýynlary bolan oglan-gyzlaryň, mergeniň, kolhozcylaryň–ähli sowet adamlarynyň soragy bolup ýaňlanýar. Şahyr bu soragy jogapsyz galdyranok. Giň göwrümlü, durmuşa we öz güýjüne berk ynam bilen garaýan liriki gahryman sowet adamlarynyň bu hili muşakgatly wakalary öň hem köp göreldigini, onuň ýene ýeňjekdigini nygtaýar. Ine, şunuň yzy bilen “Kareliýa jeňnelini, onuň töweregindäki obalary, şäherleri weýran eden duşmanyň tanklarydyr samolýotlaryny ýok etmeli” diýen buýruk bolýar. Biziň goşunymyzyň ähli güýji aýgytly söweşe girýar. Liriki gahryman hem orta çykýar:

Duşmanyň aýagny ýere degirmän,
Muşkamyza, ştygmyza mündürdik.
Bizi ýakmak üçin ýakan oduny,
Snaryadyň ody bilen söndürdik.

Şahyr munuň yzy bilen tebigatyň bitewülikde ýeňillik bilen dem alandygyny, ony büräp oturan gara bulduň duw-dagyn bolup, Günüň yagty şöhesiniň öz hökümünü yöredip başlandygyny uly joşgun bilen wasp edýar.

Ş. Kekilowyň “Kareliýa jeňnelinde” poemasy front wakasyny tebigat hadysalarynyň obrazlary arkaly okyja ýetirýänligi jähetden hem, çeper serişdelere baýlygy bilen-de tapawutlanýan eserdi. Çuňňur watançylyga, ynsanperwer pikirlere ýugrulan bu poema wakalary beýan etmekde ulanýan tärleri babatyny-da örän özboluşly eser hökmünde türkmen edebiýatynyň bu döwürdäki gazanan täzelikleriniň belli nusgasy boldy.

B. Kerbabaýewiň “Aýlar” poemasy front bilen tylyň bir howadan dem alandygyny, türkmen gyzlarynyň frontdaky gahrymançylyklaryny has giňden beýan

eden eserleriniň biridir. Poemanyň baş gahrymany Aýlar uruş başlamazynyň öň ýanynda obada ýaşayan bagtly adamlaryň biri. Watan howp astyna düşende, ol göni fronta barmagy, duşman bilen ýüzbe-ýüz göreşe gatnaşmagy ýüregine düwýär. Şundan soň ol ençeme agyr wakalaryň içinden geçýär. Bitirmesi kyn işleri edýär. Gahrymanyň çuňňur watançylygy romantika ýakyn wakalaryň içinden diri alyp çykýar. Ine, ol bir gezek maşynda baryarka, duşman bombalarynyň astynda galýar. Bu gezek ony partizan otrýadynyň adamlary ölümden gutarýarlar. Soňra ol partizanlar bilen ençeme soweşlere gatnaşýar. Emma köp wagt geçmänkä, ol duşmana ýesir düşýär. Bu gezek hem ol ençeme muşakgatly wakalardan soň aman galýar, duşmanyň tylynda hereket edýän öz söýgülisine gowuşýar.

“Aýlar” poemasynda örän tolgundyryjy wakalar, hadysalar bar. Ondaky gahrymanlar okyjyny edermenlige, gahrymançylyga çagyryp bilýär. Emma poemada aýratyn hem Aýlaryň ýesir düşeninden soňky başdan geçirmeleriniň beýanynda dessançylyk tärleriniň güýçli tasiri duýulyar. Bu täsir kähalatda Aýlary tas romantiki obrazlaryň derejesine çenli ýetirýär. Onuň hakykatdan belli derejede arasynyň açylýan pursatlary hem ýok däl. Bolsa-da, ol uruş döwrüniň türkmen okyjylaryna ýakyndy. Gahrymançylygyň, edermenligiň gözleginde bolan sowet adamlarynyň ruhuna golaýdy. Okyja ýiti täsir edip bilýän obrazdy. Şonuň üçin hem “Aýlar” poemasynda döwrüň talaplaryna jogap berip bilen eser hökmünde baha berip bolar.

Umuman, sygryýet žanrynyň bu döwürde has depginli işländigini, watançylygyň beyik güýjüne ýugrulan onlarça eserler bilen umumy halk işine uly goşant goşandygyny bellemek gerek. Bu ýyllarda poeziya ideýa-mazmuny we formasy jähetden has kämil eserler bilen baýlaşdy. Ol biziň adamlarymyzyň frontdaky hem tyldaky görkezen gahrymançylykly işlerine ruhy taýdan söýget berdi. Olaryň güýjüne täze güýç-kuwwat goşmakda bahasyna ýetip bolmajak işler bitirdi. Bu döwürde türkmen sowet sygryýeti dostluk, internasionalizm, halkylyk ideýalary bilen has-da baýlaşdy.

Drama žanry. Beýik watançylyk urşy ýyllarynda drama žanry hem gahrymançylyk, watançylyk temasyna ýüzlendi. Biziň halkymyzyň doganlyk, dostlugynyň ýeňilmez güýjüni görkezýän eserler orta çykdy. Tyl bilen frontuň birligini beýan edýän sahna eserleri peýda boldy.

Beýik Watançylyk urşunyň irki ýyllarynda (1941–1942) ýazylan drama eserlerinde tylda zähmet çekip ýören adamlary watan goragyna aýaga galmaga mobilizleýji häsiýet has güýçlendi. Muny B. Kerbabaýewiň “Watana söýgi”, A. Kekilowyň “Men garry däl” pýesalary has aýdyň subut edýär.

“Watana söýgi” dramasyndaky Ajap eje bilen ogly Baýramyň arasynda bolýan gürrüňlerden aşakdaky setirlere üns bereliň:

“Baýram, uruş günü öýde ýatmak bolmaz! Gözel Watana ýigrenji duşman el gatdy. Ýurdy goramak her bir graždanyň wezipesidir. Watan üstünde uruş turanda,

Watan ogly seslenmän durup bilmez! Men öz borjumy ödemek üçin Gyzył goşun sapyna keýpihon gidýän...”.

Ajap eje ogly Baýramyň bu sözlerine garşy çykyp bilenok. Ýöne ol ýeke ogluny urşa ugratmakdan howatyrlanýar. “Men sensiz nähili ýaşap bilerin?!” diýýär. Baýram bolsa:

“Eje jan, düşünsene! Sen enelik wezipesini ýerine ýetirmek isleseň, meniň arkama kak! Men kim üçin urşa gidýärim?... Seniň üçin, bütin halkym üçin!” diýip, dürli howsala düşýän ejesine teselli berýär.

Şu gürrüňleri gapynyň aňyrsynda diňläp duran maşgalabaşy Mergen aga içerik girýär. Ogluny mähir bilen bagryna basýar-da, onuň gözüne garap şeýle diýýär:

” – Seniň mertligiň we merdana sözleriň meniň gowşak göwrämi kuwwata getirdi. Dogry aýdýarsyň, söweş günü ýigit öýde ýatmaz... Ataňy namys astynda goýman, Watan üçin aýak üstüne galmagyň meniň depämi göge ýetirdi. Maňa ýigitlik kuwwatyny getirdi.

Sen gelyänçäň, men seniň ýeriňde işlärim!...Gerek bolsa, seniň yzyňdan menem bararyn”.

Mähriban atanyň bu sözleri Baýrama ruh berýär. Ol ejesine ýüzlenip: “Ata öz ogluny edermenlik atyna ataranda, ene onuň eline gamçy tutdurmazmy?” diýlenden, Ajap eje-de bu maslahaty makullaýar”.

Şu getirilen mysalda zähmet frontundaky adamlara ýüzlenilip: “Ýigitler! Ýörite çakylyga garaşyp durmaň-da, ganyň düşmanyň garşysyna aýgytly aýaga galyň!” diýen äheň ýaňlanyp dur. Şeýle mobilizleýji äheňi biz A. Kekilowyň “Men garry däl” eserinde görüp bileris.

Biraz soňrak drama žanry türkmen halkynyň gahrymançylykly geçmişine ýüzlendi. B. Kerbabaýew “Halk şahyry” (“Magtymguly”), A. Gowşudow bilen B. Amanow “Keýmir kör” dramalaryny dörettiler. Bu eserlerde häzirki azat hem erkana durmuşa ýetmegimiz üçin biziň ata-babalarymyzyň gören görgüleri, çeken jebirleri, gahrymançylykly göreşleri barada tomaşaçylar oýlandyrylýardy. Görogly özüniň merdana ýigitleri bilen watanyň özbaşdaklygy üçin talaňçy düşmanlardan ony gorap saklamak üçin neneňsi agyr göreşe döz gelipdir diýen pikir adamlaryň ünsüni çekýär.

“Halk şahyry” pýesasynda Magtymgulynyň obrazy öz halkyny eziz görýän uly watançy hökmünde örboýuna galýar.

“Öndüren, ösdüren watanyň meni
Gözmonjugy deýin söýýän men seni”

diýip, şahyr orta çykýar. Soňra ol öz halkynyň mert ýigitlerine şeýle sözler bilen ýüzlenýär:

Jöwher gylyç gala bolsun watana,
Atlansyn arslanlar bedew atyna...

Şahyryň tutuş halkyna çagyryş hökmünde ýaňlanýan:

“Watanyň öwlady, göter başyňy,
Sereliň duşmanyň haram läşini”

diýen ýaly setirleri çuň watançylyk duýgusy bilen dolupdyr.

Magtymgulynyň:

“Zelilim, mertlerçe ýurduňy gora,
Watan erkin bolsun, dönsün gülzara.
Duşman gutarýança gaýtmaň uruşdan,
Geljek lezzet alsyn erkin durmuşdan”

diýen ýaly ýalkymly çagyryşlary joşgunly ýaňlanypdy.

“Görogluda-da”, ”Halk şahyrynda-da” awtorlar geçmişdäki zerur ideýalary seçip-saýlap halka ýetiripdirler. Bu eserlerdäki watançylyk, halkylyk ýaly belent ideýalar uruş döwrüniň esasy pikirleri, duýgulary, aň-düşünjeleri bilen eýlenipdi. Şonuň üçin-de taryhy geçmiş Beýik Watançylyk urşunda häzirki wajyp duýgulary has hyjuwlandyrmaga hyzmat edipdi.

G. Burunowyň “Seýdi” eserinde bolsa adalat hem azatlyk üçin aýaga galan adamlaryň biri-birilerini goldamalydygy, ýeňilmez güýjüň agzybirlikde, bitewülikdedigi ündelýärdi.

Agahan Durdyýewiň “Partizan gyz” pýesasynnda türkmen edebiýatynyň taryhynda rus adamynyň tutuş obrazy berildi. Onuň uruş günlerindäki edermenlikleri ilkinji gezek sahna çykaryldy. Bu pýesada rus ýaşlarynyň batyrlýgy, ugurtapyjylygy we uly watançylygy söweş wakasynyň üsti bilen göwnējaý görkezilýär. Bu eser şol ýyllarda köp kolhozlarda, mekdeplerde drama kružoklarynyň üsti bilen görkezilipdi.

Uruş ýyllarynda zähmet frontundaky edermenlikler hem türkmen dramaturgiýasynda yz galdyrypdy. Muňa mysal edip G. Burunow bilen M. Agahanowyň bilelikde ýazan “Arslan” dramasy, B. Kerbabaýewiň “Kim kimi söýýär” diýen üç perdeli komediýasyny görkezmek bolar. B. Kerbabaýewiň sowet watançylygyny wasp edýän “Ene” atly bir perdeli pýesasy gorkak binamyslary rehimsiz ýazgarýardy. “Ene” dramasynda Aknur ejäniň obrazynda ajaýyp watançy enäniň baý ruhy dünýäsi бүтін giňligi bilen ussatlarça açylyp görkezilýär. Aknur eje fronta gidenlere-de derek zähmet çekmeli diýen pikirden ugur alýar. Ol şeýle hem edýär. Emma, ine, onuň ogly Italmaz frontdan gaçyp gidýär. Watançy ene muňa namys edip, “bir ölüp bilenok”. Ol Italmaza şeýle sözler bilen ýüzlenýär: “–Seniň utanjyň, seniň ynsabyň niredede?. Söýgüli Watan howp astyndaka, gözəl ölkäniň göwsünden gan akýarka, sen nähili eneň goltugynda bukulyp galjak? Seniň eneň ýaly eneleriň ganyň içinde boglup nalaýan sesini eşidenokmy?! Harabalaryň içinde ölüp ýatan eneleriň göwsüni sermeýän naýynjar çagalaryň: “Eje jan, eje jan! diýip, çyrlaýan

sesleri seniň gulagyňa ilenokmy?!” Dar agajyndan asylan atalaryň hyrkyldy arasyn-da: “Oglum, oglum, niredesiň?!” diýip, zarlaýan sesleri seniň namysyňa degenokmy?! Saçlary dagynyk, namyslary basgylan an uýalaryň: “Dogan jan, meni golda!” diýen seslerine gobsunmaýan ýüregiň daşdanmy?! Sende namysdan, ardan çigit ýaljak zat bar bolsa, beýle etmezdiň...”.

Soňra oba kethudalary bilen gelen Aknur ejäniň öňünde girere deşik tapman elewreýän Italmazyň ýalbarmalary enäniň rehimini indirmeýär. Ol bu binamysa soňky sözlerini aýdýar:

“ – Kes sesiňi! Maňa azatlyk beren, meni bagtly durmuşa çykaran gözel ülke häzir ot içinde...Bu gün ony her bir ogluň, her bir gyzyň, her bir aýalyň öz bäbeneği-göz-göreji ýaly goramak borjy. Mukaddes borçdan ýüz dönderen, seniň ýaly lebzinden dänen, seniň ýaly watanyny terk eden, seniň ýaly namart, gorkak ogully bolanymdan...men ogulsyz, ýeke-täk öterin...”.

Bu eser şol ýyllarda D.Haldurdy tarapyndan açylan “Gaçgak”, “Binamys” atly balladalaryň ideýa mazmuny bilen sepleşip, sowet adamlarynda watançylyk duýgusyny terbiýelemekde uly rol oýnady.

B. Kerbabaýew bu döwürde drama žanrynda örän hasylly işläpdi. Onuň front bilen tylyň bir howadan dem alýandygyny görkezýän “Doganlar” eseri-de uruş ýyllarynda sahna çykypdy. “Aýlar” poemasyň ideýasynda döran “Abadan” operasy indi kyrk ýyldan-da gowrak wagt bäri Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet akademiki opera we balet teatrynda oýnalyp gelinýär.

Beýik Watançylyk urşy döwründe döredilen drama eserleriniň köpüsi materiallary doly öwrenilmän, howlukmaç ýazylan eserlerdi. Döwür Watanyň başyna inen agyr ýagdaýy halka çalt düşündirmegi talap edipdi. Munuň üstesine-de harby tema türkmen edebiýatynyň, şol sanda hem drama žanrynyň taryhynda iň az işlenen meseledi. Şonuň üçin nusgany doganlyk halklaryň edebiýatyndan agtarmalydy. Muňa bolsa wagt gerekdi. Ýene bir mesele: Uruş hadysalary, wakalary türkmen edebiýatynyň wekilleri üçin entekler doly we dogry düşünerlik bolman galýardy. Diňe gazet, žurnal materiallary, radioda berilýän habarlar türkmen ýazyjylarynyň fantaziýalary üçin-de ýeterlik maglumatlary berip bilmeýärdi. Şol döwriň drama eserleriniň we iri poeziýa hem-de kyssa eserleriniň-de gowşak çykmagynyň düýp sebäpleri şular ýaly ýagdaýlar bilen baglanyşyklydy.

Kyssa žanry. Kyssa bilen iş salyşýan ýazyjylarymyz bu ýyllarda öz döredijilik meýilnamalaryny döwrüň talaplaryna laýyklykda täzeden seretdiler. Mysal üçin, zehinli türkmen prozaçysy Ata Gowşudow 1939-njy ýylda okyjylaryň öňünde täze ýyl mynasybetli çykyş edipdi. Şonda ol 1940-njy ýylda nämäniň üstünde işlegini nygtap, şeýle ýazypdy: “...men şu (1939-njy ýylda) geljek ýylda döretjek eserlerimiň birnäçesiniň temasyny belläp, hatda birnäçesiniň sýužetiniň üstünde hem işledim. Meselem, “Mähri-Wepa” diýen bir romanyň hemme materiallary jemlenip, sýužeti işlendi. Bu roman biziň häzirki durmuşymyzdan alnan temadyr”.

Ýazyjy özüniň boýun alan işini entek ahyryna çenli ýerine ýetirmäge ýetişmänkä, Watançylyk urşy başlandy. A. Gowşudow döwrüň täze talaplaryna görä “Mähri-Wepa” romany üçin ýygnan öňki materiallaryny öňki plany boýunça beýan etmekden saklandy. Ol romanyň eýýäm ýazylan bölümlerine täzeden seretdi. Ol front ýagdaýlaryny beýan etmek üçin zerur bolan täze materiallary ýygnyady. Şeýlelikde, ýazyjynyň bu romanynda front bilen tylyň birligini çeper obrazlar arkaly bermek esasy orna geçirildi. Edil şu hili ýagdaýy biz B. Kerbabaýewiň, A. Durdyýewiň, N. Saryhanowyň döredijilik işlerinde-de görýäris. Eýýäm birinji kitaby okyjylara hödürlenen “Aýgytly ädimiň” yzyny ýazmak B. Kerbabaýewiň döredijilik işinde ikinji nobata geçirilýär. Ol gönüden-göni döwrüň talaplaryna jogap berýän “Gurban Durdy” powestiniň we gahrymançylykly temada ýazylan beýleki eserleriniň üstünde işleýär. N. Saryhanow “Gyrnak” powestini gutarman, “Täleý”, “Ýagtylyga çykanlar”, “Ene” ýaly eserlerini ýazýar. A. Durdyýew bolsa eýýäm kämilleşen döredijilik ýörelgesinden sowlup, watançylyk, gahrymançylyk temalary boýunça eserler döretdi. H. Ysmaýlow özüniň “Gyz bagşy” ady bilen ýazyp başlan uly eserini ahyryna çenli işläp ýetişmedi. Şeýlelikde, türkmen kyssaçylary Watançylyk urşunyň başlanmagy bilen häzirkiki döwrüň temasyny işlemeklige däl-de, gönüden-göni uruş günleriniň ýagdaýy we talaplary bilen bagly eserler döretmeklige girişdiler. Netijede bolsa “Mähri-Wepa”, “Gandym awçynyň maşgalasy” (A. Gowşudow), “Gurban Durdy” (B. Kerbabaýew), “Kerim dost” (B. Soltannyázow), “Täleý”, “Ýagtylyga çykanlar” (N. Saryhanow), “Bäsdeşler” (H. Ysmaýlow) ýaly türkmen prozasynyň taryhynda belli eserler döredildi. “Gurban Durdy” powesti we “Mähri-Wepa” romany bu döwürdäki proza eserleriniň içinde ideýa-çeperçilik taýdan has tapawutlanýar.

Beýik Watançylyk urşunda biziň halkymyzyň ýeňiji halk bolup çykmagynda doganlyk-dostluk, agzybir maşgala hökmünde hereket etmek möhüm rol oýnady. Bu sarsmaz dostluk aldajy duşmandan üstün çykmagyň esasy güýç çeşmeleriniň biri boldy.

Gitler Germaniýasy biziň üstümize ähtiýalanlyk bilen çozanda Sowet döwleti köp milletli döwletdir, oňa bir zarba urýan, onda agzalalyk dörär diýip hasaplaýardy. Ýurdumyzdaky dürli halklary biri-birlerine garşy goýmak mümkin bolar, uly göwräniň agzalary biri-birlerini güýçden düşürensoň, ol göwräni bitewüligine agdarmak ýeňil düşer diýip çaklaýardylar. Emma hakykat munuň tersini görkezdi. Köp milletli sowet halklarynyň agzybirliginiň, doganlyk-dostlugyň bir umumy maksatdan, bir umumy bähbitden emele gelen mizemez binadygyny durmuş subut etdi.

Urşuň ilki günlerinden başlap, bu doganlyk-dostlugyň ýeňiji güýçdügini aýdyň subut edýän durmuş materiallarynyň esasynda täze-täze çeper eserler ýazyldy. Şol eserleriň iň görnüklieleriniň biri-de B. Kerbabaýewiň “Gurban Durdy” powestidir. Bu powestiň baş gahrymany Sowet Soýuzynyň Gahrymany, Gurban Durdudyr.

Eseriň birinji bölüminde Gurban obanyň ýönekeý bir adamsy edilip görkezilýär. Ol işde we, umuman, durmuşda tutanýerlilik, zähmetsöýüjiligi bilen tapawutlanýar. Watançylyk duýgularyna baýlygy Gurbany çeper obraz hökmünde has-da bezeýär. Ýazyjy powestiň başky bölümünde Gurbanyň obrazyndaky adamkärçilikli häsiýetleri açyp görkezmek bilen, azat zähmetiň adamlara ynsan gözellikleriniň iň beýik mertebelerini terbiýeleýändigini beýan edýär. B. Kerbabaýew Gurbanyň obrazyny, onuň edebi obrazyna garamazdan, prototipden daşlaşdyрмаýar. Ýazyjy prototipden çeper obraz döretmäge, tip “ýasamaga” gerekli diýip hasaplaýan häsiýetlerini alýar. Ony wakalarda ösdürýär. Umumylaşdyrylan çeper obraz derejesine çenli kämilleşdirýär. Ine, oba adamsy Gurban ilkibaşdan okyjynyň göz önünde zähmete täzeçe garaýan adam sypatynda dikelýär. Wakalaryň dowamynda Gurbanyň töwerek bilen bolan gatnaşyklarynda gahrymanyň häsiýetleri açylyp başlanýar. Powestiň “Mukaddes wezipäni ödemäge” diýen babyna çenli Gurban kiçi hem açykgöwünliligini, ýoldaşa mylatkatlylygyny, bilesigelililik bilen täzelikleri özleşdirýän häsiýeti, ýaşululary hormatlaýan sadalygy bilen бүтін төwereginiň söýgüsini gazanýar. Şonuň üçin-de ol goşun hataryna ugranda, ýazyjy onuň ýanyna oba ýaşulularynyň birini getirýär. Gurban eýýäm araba münenden soň, ol ýaşuly Gurbana şeýle sözler bilen ýüzlenýär:

“Türkmen halky, biziň ata-babalarymyz öz ýurtlary, öz erkleri üçin geçen taryhy döwrüň dowamynda gylyjyny bilinden çözen däl. Türkmen ogly hiç wagt namys astynda galan däl. Gurban, senem, hanym, şol ata-babalaryň agtygy we olaryň sap neslisiň. Menem, belki, ýakyn wagtda şol öňki ötenleriň yzyndan ýola düşerin. Bu günki nesliň hem türkmen halkynyň edermenligini goldan bermeyän habaryny alyp barar ýaly, uly şöhrat gazanyp gellersiň diýip tama edýärim. Bar, işiň şowly bolsun. Sag git-de, aman gel!”.

Şundan soňky sahypalarda Gurbanyň obrazynyň, düşüňjesiniň giňelýändigini, kämilleşýändigini ýazyjy aýratyn üns bilen yzarlaýar. Gahrymanyň düşüňjesiniň kämilleşmegi bilen ondaky adamkärçilikli häsiýetleriň hem ösýändigini beýan edýär. Awtoryň öz eserleriniň aýry-aýry bölümlerine “Tutanýerlilik”, “Gaýduwsyzlyk” diýen ýaly atlar goýmagy hem ýöne ýerden däl. Ýazyjy şu bölümlerinde öz gahrymanynyň häsiýetlerindäki ýeňşe ýetiren, ony Sowet Soýuzynyň Gahrymany diýen belent ada mynasyp eden ruhy sypatlaryň belent mertebesini açyp görkezýär.

Ýazyjy front wakalaryny beýan edeninde, adamlaryň söweşjeň dostlugynyň güýjüni aýratyn nygtaýar. Bu dostlugyň birek-birege güýç-kuwwat berýändigini, ýeňşe eltýändigini wakalar arkaly giňden açyp görkezýär. Ine, türkmen ýigidi Gurban öz ýoldaşlary: rus–Boçarow, azerbaýjan–Weliýew bilen razwedka gidýär. Bu üç gerçegi şu pursatdan soň biri-birlerinden üzňe göz önüne getirmek mümkin däl. Olar bir ten-bir jan. Şonuň üçin-de düşmanyň bir rotasy daşlaryny gabanda-da, olar aljyramaýarlar. Faşistleriň bir yüz otuz ýedisini ýok edýärler. Emma düşman soldat-

lary gutarmaýar. Atyşyk uzaga çekýär, Gurban dagynyň bolsa oklary gutarýar. Kiçi seržant özlerine urmak üçin saklan iň soňky granatyny hem kellesiniň gyzgynyna zyňyp goýberýär. Şundan soň duşmana bulary ýesir almak başardýar. Ýesirligiň elhenç synaglary döwründe hem üçler biri-birlerine ruhy taýdan kuwwat berýärler. Olar duşmanyň önünde müzzerlip durmaýarlar. “Seniň bölümiňde näçe soldat bar?” diýip berlen ýönekeý soraga-da Gurban:

“– Iki ýüz million” diýip jogap berýär. Duşman ofiseri boýnuna syrtmak atyp, agajyň şahasynda asdyranda-da, dişini jygyrdadyp, ýumrugyny kelemenledende-de, ol öz ýoldaşlaryna, il-ýurduna namys getirmeýär. Weliýew bilen Boçarow şeýle synagdan geçýär. Emma bularyň hiç birinde-de ejizligiň, sussupesligiň almatlary görünok. Bular ruhy taýdan özlerini duşmandan has rüstem alyp barýarlar. Duşmanlara bu gahrymanlary fiziki taýdan özlerine boýun egdirmek başardan hem bolsa, ruhy taýdan ýesir etmek başardanok. Bu ýigitler gola düşende, çöke düşüp sandyraklaýan namartlaryň neslinden däl. Watanyň, halkyň azatlygy ugrunda janyňy gurban etmegiň-de dünýäden atsyz gitmek, unudylmak dældigine aýdyň düşüňýän adamlar. Azatlyk, il-gün üçin janyny orta goýmaga taýýar bolan bu gahrymanlaryň ýeňiji bolup çykmagy-da hut şu ýerden gelip çykýar.

Ýazyjy Ata Gowşudowyň täze tipli adamlaryň ryhy güýçleriniň beýik mertebelerini beýan edýän ilkinji uly eseri “Mähri-Wepa” romanynyň ýazylmagy türkmen edebiýatynda dogruçyl prozanyň täze üstünligi boldy. Romanda Watançylyk urşy ýyllaryndaky front bilen tylyň birligi, sowet adamlarynyň erkin ýaşaýşa bolan guwanjy, zähmet hem front gahrymançylyklary suratlandyrylýar. Romanyň gahrymanlary Wepa, Myrat, Pýotr Morozow, esasan, söweş meýdalarynda hereket edýärler. Aman poşçy, Sähet, Çüýşegöz, Goçmyrat, Mähri bolsa tylda, zähmet frontunda gijelerini gündiz edip işleýärler. Emma bularyň hemmesiniň pikirleri, arzuwlary we maksatlary bar: olaryň bary duşmany ýeňmek üçin, ähli ak ýürekli adamzadyň guwanjy bolan agzybir jemgyýeti gorap saklamak üçin bütün güýçleri bilen hereket edýärler.

Romanyň baş gahrymany–Wepa. Wepanyň ýaşlyk döwrüni suratlandyran sahypalar onuň soňky esasy häsiýetlerine aýdyňlyk berýär. Gahrymanyň ahlak sypatlaryna has aýdyň düşünmäge mümkinçilik döredýär.

Wepada mertlik, gahrymançylyk, ýoldaşa hormat goýmak, Watany eý görmek, birsözlülük, danalyk ýaly adama bezeg berýän häsiýetler jemlenýär. Ol halkynyň, öz watanynyň ar-namysyny, azatlygyny ähli zatdan ýokarda tutýar. Şonuň üçin hem Watançylyk urşy başlanan badyna “meýletinlik bilen urşa gitmäge arza berýär we birnäçe gün geçenden soň ýol şaýyny tutup ugraýar”. Şeýlelikde, ol Watan goragyna arza bilen aýaga galan türkmen ýigidi hömünde hereket meýdanyna çykýar. Emma awtor Wepanyň front durmuşyny, söweş hereketlerini ýüzeleý, faktlaryň içine girmezden, umümy sözlerde beýan edýär. Bu bolsa awtora öz gahrymanynyň içki dünýäsini çuňňur açyp görkezmege doly mümkinçilik bermeýär. Ýazyjy Wepanyň

belent watançylygyny wakalar, hadysalar arkaly ynandyryjy edip beräýmeli pursatlar gelende hem ony köpçülikleýin häsiýete eýe bolan gahrymanlykdan saýlap bilmeýär. Bu ýagdaý A. Gowşudowyň front wakalaryny ýüzleý öwrenenliginden gelip çykýar.

Romanda Wepanyň obrazyna garanyňda, Myrat Sähedowyň obrazy has göwnējaý işlenipdir. Awtor Myrady çylşyrymly ýagdaýlara salýar. Onuň şeýle ýagdaýlardan neneňsi baş alyp çykandygyny umumy sözlerde beýan etmeýär-de, köplenç, ony görkezmäge çalyşýar. Bu bolsa ýazyjynyň gahrymanyň ugurtapyjylyk, mertlik, watançylyk ýaly häsiýetlerini ynandyryjylyk bilen ýurgup bermegine mümkinçilik döredýär.

A. Gowşudow Myradyň häsiýetlerini açyp görkezmekde dialogdan hem-de liriki yzaçekilmeden ýerlikli peýdalanýar. Gahrymanyň içgepletmelerini yzarlamak bilen ýazyjy öz gahrymanynyň ruhy dünýäsine çuňňur aralaşmaga mümkinçilik berýär. Myradyň faşist podpolkownigi bilen edýän gürrüňlerini, ýesirlikde ýalňyz otyrka edýän pikirleriniň beýanyny muňa mysal edip almak bolar.

Romanyň “Syrly pyçak” diýen bölüminiň ahyrynda Myradyň batyrlyk hem watançylyk duýgulary has äşgär ýüze çykýar.

” – Sen bize hyzmat etseň, dünýäde iň bir bagtly adam bolup çykjagyňa ynan... Beýik Germaniýanyň öňünde hiç bir güýç bent alyp bilmez, sen düşün, biderek ýere özüňi heläk edýärsiň” diýip, faşist ofiseriniň gaharly aýdýan sözlerine Myrat şeýle jogap berýär:

“ – Siz biderek ýere başyňyzy agyrdýarsyňyz, agzyňyza gelenini ýaňraýarsyňyz, siziň bu gürrüňleriňize ynanjak we puluňyza satyljak adam bu ýerde ýok! Düşünýärmisiňiz? Bu adamlar ol siziň diýýän adamlaryňyz däl!”.

Myradyň bu sözleri onuň neneňsi durnukly, düşüňjeli, ynanja baý, mert ýigitdigini aýdyň subut edýär.

Obanyň zähmetsöýer adamlarynyň tipik wekili Sähet romanda işlenen obrazlaryň biridir. Ýazyjy Sähet, Gylyç Mergen, Myrat aga bilen Gurbanyň obrazlarynda türkmeniň milli däp-dessurlaryny, gylyk-häsiýetlerini has aýdyň ýüze çykarýar. Aman poşçynyň obrazy-da onuň zähmete bolan garaýyşlaryny, halk köpçüliginiň bähbitlerini nazarda tutuşlaryny nazara alanyňda, Sähediň obrazy bilen kybapdaşrak.

A. Gowşudowyň “Watan ogly” powestinde duş gelýän Hal mergen, “Gandym awçynyň maşgalasdyndaky” Gandym awçy, “Mähri-Wepadaky” Gylyç mergen – bularyň hemmesi birigip, türkmen ýaşulularynyň bitewi bir çeper obrazyny göz öňünde dikeldýär.

Goçmyrat bilen Mähri türkmen intelligensiýasynyň wekilleridir. Emma bu obrazlar ahyryna çenli gutarnykly işlenen obrazlar däl. Romany bitewüligine alanyňda onda ownukly-irili kemçilikler az däl. Emma türkmen kyssasynyň ösüş taryhyny nazara alanyňda, bu eseriň biziň edebiýatymyz üçin uly bir täzelik bo-

landygyny nygtamak gerek. “Mähri-Wepa” şol döwrüň temasynda ýazylan ilkinji roman boldy. Ol Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda hem türkmen edebiýatynyň ösüşini we kämilleşişini birsyhly dowam etdirendigini alamatlandyryan eserleriň biri boldy.

Şeýlelikde, Watançylyk urşy ýyllarynda türkmen edebiýatynyň gündelik durmuşa has ýakyn durandygyny, döwrüň talaplaryna jogap bermäge onuň has ykjam ýapyşandygyny ähli žanrlar boýunça görmek bolýar. Ol özüniň haýsy žanrda döredýändigine, nähili tärleri peýdalanýandygyna, nähili obrazlary orta çykarýandygyna garamazdan, esasan, bir meselä gulluk etdi. Bu mesele bolsa halkymyzy, azat Watany faşizmden gorap saklamak meselesidi. Bu döwrüň edebiýatynyň ähli žanrlarynda biziň halklarymyzyň mizemez dostlugyny, watançylyk duýgularyny belent derejâ göterip teswir etmek hem täze basgançaga galdy.

URUŞDAN SOŇKY TÜRKMEN EDEBIÝATY

Beýik Watançylyk urşunda sowet halky dünýäde deňi-taýy bolmadyk taryhy ýeňiş gazandy. Uruş nemes faşizminiň doly ýeňilmegi bilen tamamlandy. Uruşdan soňky döwürde halkymyz, hökümetimiz ähli tagallalaryny uruş zerarly pese düşen halk hojalygyny dikeltmäge, zähmetkeşleriň maddy hal-ýagdaýyny, medeniýetini ösdürmäge gönükdirdi we bu ugurda gysga wagtyň içinde uly üstünlikler gazandy.

Türkmen edebiýaty uruşdan soňky döwürde durmuşyň möhüm wakalaryna öz sesini goşdy we dürli žanrlar boýunça ençeme eser dörettdi.

Poeziýa žanry. Uruşdan soňky döwürde poeziýa žanry boýunça dürli temada ençeme goşgy, poema ýazyldy.

Dynçlyk söýüji ynsanlaryň iň mukaddes arzuwy bolan parahatçylyk, ony gorap saklamak ugrunda sowet adamlarynyň asylyly göreşleri, uruş oduny tutaşdyryjylary paş etmek ugrundaky edýän tagallalary bu döwrüň lirikasynda giňden öz beýany tapdy. Berdi Kerbabaýewiň “Adalat baýdagy parlar”, Ata Salyhyň “Agzybirlik hemme zatdan güýçlüdir”, Aman Kekilowyň “Biz parahatçylyk isleýäris”, Gara Seýitliýewiň “Men gol çekýärim”, “Dünýä guwanýar”, Rehmet Seýidowyň “Çyn ynsanlar parahatlyk isleýär” ýaly onlarça goşgulary şu tema bagyşlanypdyr. Uly joşguna we hyjuwa ýugrulan bu goşgularda ýönekeý adamlaryň erkana durmuş, parahatçylykly zähmet baradaky pikir-duýgulary, asylyly maksatlary umumylaşdyrylyp beýan edilýär. Adamzadyň ganyň duşmanlary bolan jeňparazlary berk urgy astyna alynýar, olaryň ýüzleriniň galp perdeleri syrlyýar. Bu goşgular biziň poeziýamyzda syýasy lirikanyň baýlaşmagyna uly goşant boldy. Bu döwürde edebiýatymyzyň baş temasy bolan sowet adamlarynyň döredijilikli zähmetini wasp edýän ençeme goşgular döredildi. Gara Seýitliýewiň “Çekseň zähmet, ýagar rehnet”, “Bahar

aýdymy”, “Kolhozyň güli”, “Ak pagta”, Garaja Burunowyň “Aýnabat”, Rehmety Seýidowyň “Zähmet” ýaly goşgularynda obada gaýnap joşýan zähmet, bagtly, medeniýetli durmuş teswir edilýän bolsa, Gara Seýitliýewiň “Joş, kanalym”, “Gyzlar”, “Bagt kanaly”, Rehmety Seýidowyň “Lälezar bolar”, “Awçy, atma jereni”, “Garagum”, “Jéyhunyň sesi” diýen şygrylarynda türkmen halkynyň asyrlarboýy arzuwy bolan Garagum kanalynyň gurluşygyna halkyň çuňňur guwanç, şatlyk duýgulary uly çeperçilik bilen suratlandyryldy.

Gara Seýitliýewiň “Zoroglan” diýen goşgusynda bolsa “gara altyn” ussatlarynyň zähmeti, bagtly durmuşy hakynda söz açylýar. Gara Seýitliýew nebitçi işçiniň gujurly gollaryna, päk zähmetine tüýs ýürekden guwanýar we ony ähli halkyň adyndan alkylaýar:

Watan seniň gollaryňa guwanýar,
Dag göwsünden nebit alýan, zor oglan.
Ägirt senagatlar saňa daýanýar,
Dag göwsünden nebit alýan, zor oglan.

Çäksizdir topragyň nebit magdany,
Wyşkalaň tokaýy tutar her ýany,
Ýaşa, Nebitdagyň, mert gahrymany,
Dag göwsünden nebit alýan, zor oglan.

Şahyr Berdinazar Hudaýnazarowyň “Gyzgyn sähra” poemasy Garagum derýasynyň gurluşygyna bagyşlanypdyr. Şahyryň eserinde suratlandyrylan esasy wakasy döwrüň ruhuny özünde birleşdirýär. Awtor türkmen halkynyň asyrlar arzuwy bolan bu beýik desgany diňe bir güneşli ölkämiziň ykdysadyýetini ösdürýän, keşbini özgerdýän uly gurluşyk hökmünde görkezmän, eýsem ony sowet halklarynyň biri-birini ysnyşdyrýan, adamlaryň ruhy keşbini baýlaşdyrýan gahrymançylyk, watandaşlyk, internasionalizm duýgularyny ýokary göterýän köpçülikleýin zähmet gahrymançylygy, edermenligi hökmünde täsir edýär. Şahyr poemada esasy ünsüni bir zemsnarýadyň ekipažynyň janypkеşlikli işini we durmuşyny görkezmäge gönükdirýär. Hut şu kiçijik kollektiwiniň düzümi-de ýokarky aýdylan pikiriň hakdygyny tassyklaýar. Eýsem ol ekipažyň düzümi kimler? Rus gyzy Zina, gyrgyz ýigidi Kaýnazar, türkmen ýigidi Weli Meredow, ýaş türkmen gyzy Çemen şol ekipažyň dostlukly toparyny düzýär. Köpsanly gurluşyklara gatnaşan, şol ekipažyň öňki komandiri Iwan Wasilýewiç şeýle diýýär:

...Doganlar dek bolup, bile çekdik jan,
Kynçylygy ýeňip geçdik şoň üçin.
Goý, dostlarym, şu ýanbermez doganlyk,
Iň agyr günlerde güýç bersin size!

Kim agzybir bolsa, ýeňiş-de şonluk,
Dostluk şan getirdi kollektiwimize...

Hut şu ideýa-da poemanyň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Şahyr bu pikiri öz sözleri bilen-de berkidýär, ol edermen gurluşykçylara çäksiz guwanýar:

...Dürli-dürli ýerden gelenler bular,
...Özleri döwtalap bolanlar bular...
Yssa aýaz bolup, aňzaga ýalyn,
Çöle sowup Amyderýaň bir golun
Murgaba suw alyp barýanlar bular,
Ýüregime ylham berýänler bular.

Şu setirlerden derýanyň ugry bilen iňňän agyr şertlere döz gelip, öňe gadam basýan, özleri bilen jana şypa beriji mele suwy teňne çöle alyp gelýän gurluşykçylaryň merdana keşbi göz önünde janlanýar. Eseriň dili sada we çeper. Şonuň üçin ýeňil okalýar. Dogry, ýaş şahyryň entek uly göwrümlü eserler döretmäge tejribesizligi-de duýulýar. Şahyr kâte adam häsiýetlerini ýeterlik çuňlukda açyp görkezmekde bärden gaýdýar. Kähalatlarda kynçylyklar hakyky bolşundan ýeňilleşdirilýär. Orta ýolda sahnadan düşüp galýan gahrymanlar-da bar. Şeýle-de bolsa, bu poema edermen gurluşykçylarymyz barada ýazylan ilkinji uly göwrümlü hem-de ençeme batda şowly eserdir.

Juma Ilmyradowyň “Aýgül”, Rehmet Seýidowyň “Bagtlylar” poemalary oba adamlaryna bagyşlandy. Bu eserler özleriniň köp kemçiliklerine seretmezden, belli bir derejede obanyň keşbini, oba durmuşyny göz önünde janlandyrdylar.

Bu döwürde şahyr Aman Kekilowyň ýazan “Söýgi” romany okyjylar tarapyndan gyzgyn garşylandy. Şygry bilen ýazylan beýle uly eseriň döremegi bolsa türkmen şygryýetiniň gazanan üstünligi bolup durýar.

Urşdan soňky türkmen şygryýetinde taryhy tema bagyşlanan uly göwrümlü eserler ýazyldy. Bu ýerde Çary Aşyrowyň “Ganly saka”, Kerim Gurbanpesowyň “Taýmaz baba” poemalary bellenmäge mynasypdyr.

Çary Aşyrowyň köpýyllyk zähmetiniň miwesi bolan “Ganly saka” poemasy Beýik Watançylyk urşundan soňky döwürde döredilen iň görnükli poeziýa eserleriniň biri boldy. Bu poema Çary Aşyrowyň döredijiligindäki üstünlik bolmak bilen birlikde, onuň kämilleşen şahyrdygyny hem görkezdi.

Bu poema türkmen halkynyň geçmişdäki durmuşyny görkezmeklige bagyşlanypdyr. Şahyr halkyň taryhy ykbaly çözülýän şu möhüm döwürde türkmen daýhanlarynyň aň-düşünjeleriniň kem-kemden oýanyp başlandygyny, şonuň netijesinde olaryň azatlyk ugrundaky mukaddes göreşe gadam basyşlaryny suw üstünde bolan wakalar bilen berk baglylykda suratlandyrypdyr.

Şahyryň hut suw üstünde ýüze çykan garşylyklary öz eserine esas edip almagy tötänden däl. Çünki öňki döwürde türkmen topragynda suw üstünde döreýän

ganly çaknyşyklar çalt-çaltdan gaýtalanyp duran hadysalaryň biri bolupdyr. Çary Aşyrow şunuň ýaly häsiýetli wakany saýlap almak bilen, şol meseläniň töwereginde emele gelen synpy göreşleri, sosial deňsizligi, zähmetkeş halkyň çydamсыз agyr durmuşyny beýan edýär. Şahyryň suratlandyrylan wakalary zamanynyň ruhuny, döwrüň häsiýetli alamatlaryny, dürli sosial toparlaryň synpy we ruhy keşplerini açyp görkezmeçlige ýokary derejede hyzmat edýärler. Çary Aşyrow poemada gahrymanlaryň tipik häsiýetleriniň ýüze çykmagyna giň mümkinçilik döredýän tipik ýagdaýlary, gahrymanlary gurşap alan töweregi, gahrymanlaryň hereket edýän durmuş şertlerini giňden görkezýär.

Eserde suratlandyrylyan Gökýaýla obasy, onuň gaplaň we möjek atlandyrylyan tireleriniň arasyndaky suw üstünde bolýan çaknyşyklar, Nepes ýaly bigünä zähmetkeş adamlaryň mazarlary bilen gurşalan ganly saka, tireler arasynda bolýan ganly wakalaryň sebäpkärleri bolan emeldarlaryň, baýlaryň, ruhany wekilleriniň öz ýerlerini gandyryp suwaryşy, onuň tersine, garyp daýhanlaryň ujypsyzja ýerlerindäki ekinleriň suwsuzlyk zerarly gurap galyşy giňden göz önüne gelýär.

Şunuň ýaly wakalaryň içinde hereket edýän baş gahryman Çaryýardyr. Eserde Çaryýaryň aň-düşünjesi, dünýägaraýşy kem-kemden ösüp, kämilleşip, özgerişde görkezilýär. Poemanyň başlarynda Çaryýar ýykma-ýykylma gün dolandyrylan, arly-namysly daýhan ýigidi edilip şöhlelendirilýär. Şahyr Çaryýaryň daýhan psihologiýasyny, içki duýgularyny, oý-pikirlerini birin-birin beýan edýär. Ilki wagtlarda Çaryýaryň isleg-arzuwy ogluny öýlendirmekden, ile mätäç bolman ýaşamakdan aňry geçmeýär.

Emma durmuşyň akymy, töwerekde bolup geçýän wakalar Çaryýaryň gözüni açýar. Ol ýönekeý zähmetkeş adamlaryň baýlar, barjamly adamlar tarapyndan kemsidilişiniň şaýady bolýar. Adalat üstünde gandar bolup, gaçyp gitmäge, elhenç jebri-sütemleri gerdeninde çekmäge mejbur bolýar. Çaryýar agyr durmuşdan çykalga agtarýar. Köne dosty Ýalkap rus işçiler synpynyň wekilleri Zubow, Stephan dagy bilen duşuşmagy Çaryýary göreşiň hakyky ýoluna ugrukdyrýar. Çaryýar Ýalkabyň, Zubowyň sözlerinden synpy göreşiň ýollaryny, halk bagty ugrunda göreşmegiň nämedigini, göreşiň maksatlaryny öwrenýär. Onuň dünýägaraýşy, düşünjesi, pähim-paýhasy üýtgäp başlaýar. Çaryýar oba baýlarynyň ählisiniň zähmetkeş halk köpçüliginiň duşmanlarydygyna göz ýetirip ugraýar. Töre baýa bolan soňky garaýyşlarynda-da Çaryýaryň synpy düşünjesiniň özgerendigi hasda aýdyň duýulýar. Eger ozal Çaryýar Töre baýy pena edinip, ony arka tutunyp, Daşgala gaçyp gelen bolsa, indi ol Töre baýy bütün garyplaryň duşmany hasaplaýar. Çaryýaryň şunuň ýaly düşünje taýdan ösmegi bolsa onuň graždanlyk urşuna aktiw gatnaşmagyna, inlis interwentleriniň, ak gwardiýaçylaryň, menşewikleriň garşysyna gaýduwsyz göreşmegine getirýär. Poemanyň soňlarynda biz Çaryýary täze düşünjeli, täze garaýyşly täze adam hökmünde göz önüne getirýäris.

Şahyr Lalyň (Ejegyzyň) obrazyn-da sosial deňsizlik netijesinde agyr süte-me duçar bolan, ar-namys ugrundaky göreşe çykan türkmen gelniniň keşbini şekillendiripdir. Ol Çaryýara elinden gelen kömegini berýär. Poemada onuň-da obrazy kāmilleşiş ýagdaýynda görkezilýär. Onuň ilki döwürlerde ýeke-täk mak-sady nähak öldürilen agasy Nepesiň aryny almakdan, Töre baýy öldürmekden yba-rat. Emma ol soňabaka aýry-aýry baýlaryň garşysyna göreşmegiň islendik netijäni berip bilmejekdigine, hakyky azatlyk üçin ähli ezijileriň garşysyna göreşmelidigine göz ýetirýär.

Çary Aşyrow bu eserinde bir topar otrisatel tipleriň obrazlaryny döredipdir. Şahyr olaryň keşbinde örän mekir adamlara mahsus bolan sypatlary jemläp görke-zipdir. Bu ýagdaý eseriň garşylygynyň ýiti bolmagyna, wakalaryň dartgynly bol-magyna, durmuş hakykatynyň anyk görkezilmegine täsir edipdir.

“Ganly saka” poemasynyň kompozision gurluşy ýerbe-ýer. Eserdäki waka-lar yzygiderli. Olar biri-birleri bilen berk baglanyşyp, öňe sürülýän esasy ideýany, gahrymanlaryň häsiýetlerini açyp görkezmäge degerli hyzmat edýärler. Poemada esasy meseleden çetde galýan, sýužetiň ösüşini bökdeýän wakalara duş gelmek bol-maýar.

Çary Aşyrowyň “Lalyň ogly”, “Gökýaýlanyň ýigitleri” diýen poemalary gönüden-göni “Ganly sakanyň” dowamydyr. Ol poemalarda “Ganly sakadaky” gahrymanlar we ençeme soňundan girizilen gahrymanlar täze şertlerde hereket edýärler. Bu trilogiýa diňe bir Çary Aşyrowyň däl-de, tutuş türkmen şygryýetiniň uruşdan soňky döwürde gazanan uly üstünligidir.

Kerim Gurbannepesowyň “Taýmaz baba” atly poemasy-da okyjylaryň ara-synda uly meşhurlyk gazandy. Poemanyň baş gahrymany degişgen ýomakçy, wäşi, şähdaçyk Taýmaz baba özüniň ajaýyp sypatlary bilen okyjylaryň göwnüni awlaýar. Azat durmuş ugrunda bolan gazaply göreşlerde köp zatlary gören, köp gowgalary başdan geçiren Taýmaz babanyň berýän gürrüňleri arkaly poemadaky esasy waka-lar ýaýbaňlanyar. Şahyr durmuşyň ajysyny-süýjüsini kemsiz dadan gahrymanyň gürrüňleriniň ýumagyny çözmek bilen, türkmen halkynyň çekip çydardan kyn ýagdaýlaryny, halkyň bagtly, şatlykly durmuşa gadam basyşyny çeper beýan edýär. Şahyr poemada wakalary täsirli şekillendirmegiň özboluşly tärini tapypdyr. Şahyr Keminäniň “Garyplyk” goşgusynda suratlandyrylan “biline gaýyş çeki çekip, eline daşly soky alyp” garybyň dulunda goş basyp ýatan, “günde mün kowalasa-da baý ýere gitmeýän” mätäçligiň täsin obrazyn-da döredijilikli peýdalanyppdyr. Ony jan-landyryp, giňeldipdir, ösdüripdir. Onuň sosial manysyny çuňlaşdyrypdyr. Netijede, Taýmaz ýaly ýeňiş ýoluklara mätäçligiň sosial deňsizligiň ýuwutdyran hupbatlarynyň görkezilişi, garyplaryň beýle ýagdaýdan çykalga agtaryşlary has obrazly hem täsirli bolup çykypdyr. Şeýlelikde, mätäçligiň simwoliki obrazy – kempiriň keşbi poe-mada şowly çykan obrazlaryň biri bolupdyr. Eserde Asman ejäniň, Ogullanyň ob-razlary-da göwnünden turýar. Poemada Taýmazyň mätäçlik bilen gürlleşýän pursat-

lary, Ogullanyň alnyp gaçylyşy, Çepbäniň synpy duşmanlar tarapyndan wagşylarça öldürilen meýdiniň-de mazardan çykarylyp zyňlyşy ýaly uly täsirli güýje eýe bolan sahnalar az däl.

Eserde arçyn, Çakan, Kürt müjewür, Suhan kary ýaly otrisatel tipleriň obrazlary-da siňňitli işlenipdir. Synpy duşmanlara garşy bolan göreşlerde položitel gahrymanlaryň işjeňligi-de esli aýdyňlaşdyrylýar.

Şahyr poemany döredende, türkmen halkynyň dil baýlygyndan başarnykly peýdalanyndyr. Tutuş eserde ritm, içki säginme berk saklanýar. Hut şonuň üçin-de poema özüniň şahyranalygy, akgynlylygy, ýeňil okalyşy bilen okyjylaryň göwnüni awlap bildi. Eserde folkloryň nusgawy edebiýatyň däpleri, olaryň çeperçilik baýlygy döredijilikli peýdalanylýar. Poemada mätäçligiň simwolik obrazynyň portreti şeýle şekillendirilýär:

Ýapan saçy
Laýa batan
Garry aýyň tüýi ýaly.
Iki gözi deşip gelyär
Eliniň her jaýrygynda
Edil towuk guzlaýmaly.
Gözüniň her hanasynda
Men ýalyny gizläýmeli.
Duluklary ýasalan dek
“Garrygyzyň” paçagyndan”.
Aýaklaram dyzdan beýläk
Artyp ýatyr saçagyndan.

Mätäçligiň şeýle simwolik obrazy geçmişde zähmetkeş adamyň ýan ýoldaşy bolan garyplyk hakda, onuň elhençlikleri hakda okyjyda dogruçyl duýgy oýarýar.

Uruşdan soňky döwürde görüp geçenlerimiz ýaly, ençeme düýpli eserleriň döredilmegi türkmen şygryýetiniň ösüşiniň gözli-başly şaýady bolup durýar.

Kyssa žanry. Uruşdan soňky döwürde kyssa žanry has giň gerim bilen ösüp başlady. Bu žanr boýunça Ata Gowşudowyň “Köpetdagyň eteginde” romany, “Dor-depel”, “Iň soňky arçyn” powestleri, Berdi Kerbabaýewiň “Aýsoltan” powesti, “Nebitdag” romany, Hajy Ysmaýylowyň “Mugallymyň gyzy”, “Iki atanyň bir ogly” powestleri, Beki Seýtäkowyň “Oba hekaýalary” atly kitaby, “Döwürdeşler” powesti, Gurbandurdy Gurbansähedowyň “Suraý” hekaýasy, Bekge Pürliýewiň, Baýram Gurbanowyň, Pawel Karpowyň, Aleksandr Aborskiniň nebitçiler, demir ýolçular hakynda birnäçe hekaýalardyr oçerkleri döredildi.

Bu kyssa eserleri durmuşyň dürli ugurlaryny görkezýärler. Ata Gowşudowyň “Köpetdagyň eteginde” romany uruşdan soňky döwürde oba durmuşy barada döredilen iň iri eserdir. Bu romanda ýazyjy oba hojalygyny, medeniýetini ösdürmek ugrunda aýgytly hereket edýän täzelikçi agronom Hoşgeldiniň obrazyny döretdi.

Romanda Hoşgeldi oba adamlarynyň kömegine berk daýanmak bilen, oba hojalygyny ýokary götermäge, agrotehnikanyň gazananlaryny ekerançylyga ornaşdyrmaga päsgele berýän köne düşünjeli, yzagalak adamlaryň garşysyna hyjuwly göreşýär. Eserde Hoşgeldiniň, oba ýaşlarynyň alyp barýan işleri, yzygiderli eden göreşleri öz netijelerini berýär. Edilen tagallalar, girizilen batyrçaý tüzelişler netijesinde obanyň keşbi, ykdysady ýagdaýy düýpgöter özgerýär. Romanyň gowy tarapy obada bolup geçýän özgerişleriň adamlaryň ruhy dünýälerinde, duýgy-düşünjelerinde, häsiýetlerinde bolup geçýän özgerişler bilen berk baglylykda suratlandyrylmagynydan ybaratdyr. Bu roman obanyň keşbini dogruçyl görkezýän düýpli eser hökmünde edebiýatymyza pugta orun aldy.

Berdi Kerbabaýewiň “Aýsoltan” powesti-de oba durmuşyny suratlandyrmaga bagyşlanypdyr. Döwlet baýragyna mynasyp bolan bu powest, iňňän möhüm meseleleri gozgaýar. Eserde pagtanyň ýokary hasylyny ösdürip ýetişdirmek ugrundaky göreş, parahatçylyk ugrundaky göreş bilen berk utgaşdyrylyp suratlandyrylýar. Powestiň baş gahrymany Aýsoltan, ähli türkmen adamlary ýaly, parahatçylyk söýýän türkmen daýhany. Ol pagtanyň bol hasylyny ýetişdirmek ugrundaky göreşiň parahatçylygynyň güýjüni ösdürmek ugrundaky göreşdigine gaty gowy düşüňýär. Ýazyjy Aýsoltandaky bu pikiri onuň parahatçylyk tarapdarlarynyň konferensiýasyna gidip gelenden soň, obadaşlarynyň umumy ýygnaýynda sözlän sözi bilen has-da aýdyňlaşdyrýar. Eseriň esasy ideýasy hem şol ýerde ýüze çykýar: “Eger biz uruş odunyň tutaşmagyny islemeýän bolsak, eger biz ýeňşi hemişe öz golumyza saklamak isleýän bolsak, eger biz hemişe asudalygyny tarapdary bolsak, eger biz öz atamyzy, öz perzendimizi, öz söýgülimizi janymyza deňeýän bolsak, eger biz şatlykly, bagtly durmuşa guwanýan bolsak, eger biz üstümize abanýan gara buludy güneş şöhlesi bilen dagatmak isleýän bolsak, eger biz atoma garşy adam gudratyny döretmekçi bolsak, eger biz öz zähmetimize özümiň gadyr goýýan bolsak, onda biz altyndan agdyk ak pagtanyň ýekeje übtüginini hem zaýalaman, çöp-çöre bulaman, sortuny-sortuna gatman, bimahal çak arkaýyn ýatman, geleňsizlik etmän, ýagşa saraltman, aýaza goýman, öz wagtynda ýygnamagymyz, plany artygy bilen doldurmagymyz, pagta ýygymynda birinjiligi gazanmagymyz zerur”.

Aýsoltanyň üsti bilen öňe sürülýän bu ideýa ähli parahatçylyk söýüji adamlaryň ýalkymly ideýasydyr.

“Nebitdag” romany döreýänçä, şöhratly türkmen nebitçileriniň durmuşyny, zähmetini giň suratda şöhlendirýän düýpli eser ýokdy. Berdi Kerbabaýew nebitçileriň arasynda ep-esli wagtlaý bolup, olaryň işi, durmuşy, ruhy dünýäsi bilen içgin tanyşmak netijesinde olar hakda türkmen edebiýatynda ilkinji uly eseri döretti.

Ýazyjy “Nebitdag” romanyny nebitçileriň baý durmuşynyň esasy taraplaryny, çylşyrymly iş ýagdaýlaryny suratlandyrýar, zähmet hyjuwy bilen joşýan nebitçileriň gylak-häsiýetlerini, ruhy dünýälerini açyp görkezýär. Romanyň esasy ideýasy köne, öz möwritini geçiren zatlaryň ýenlip, täzäniň dabaralanmagynyň kanunalaýykly-

gyny nygtamakdan, döredijilikli toparynyň egsilmez güýjüni görkezmekden, “gara altyny” köp almakdan, halklaryň mizemez doganlyk-dostlugyny görkezmekden ybaratdyr.

Eseriň baş gahrymanlary hökmünde, esasan, talantly, guruja, dörediji, özgerdiji halk hereket edýär. Işçileriň hemmesiniň diýen ýaly: garrysynyň-da, ýaşsynyň-da ýüregi bir ýerden urýar. Işde üstünlik gazanmak, duş gelýän kynçylyklary ýeňip geçmek, köňäniň zyýanly pikirlerine uýup, umumyň halk işine päsgel berýän adamlaryň aňyny terbiýelemek meselelerinde ähli kollektiwiň ýüzi görünýär. Romanda Tagan aga, Safronow, Süleýmanow, Aman Atabaýew, Aýgül, Toýjan, Nurjan, Olga ýaly tebigatyň gyňrlygyndan birjik-de heder etmeýän, kynçylyklardan gorkmaýan edermen nebitçileriň, onuň tersine ylmyň tassyklamalaryna döredijilikli çemeleşmegi başarmaýan dar düşüňjeli Ýewgeniý Tihomirow ýaly alymsumaklaryň, özüne öte baha berip, kollektiwiň güýjüne kembaha garaýan buraw kontorasyň direktory Annatuwagyň-da obrazlary bütün özboluşlylygy bilen göz önüne gelýär.

Romanda aýratyn-da ýaşuly türkmen işçileriniň wekilleri Tagandyr Atabaý aga ýaly baýry nebitçileriň obrazlarynyň şowly çykandygyny bellemek gerek. Ýazyjy bu obrazlar arkaly geçmişiň gabahat günlerini başdan geçiren öňdebaryjy ýönekeý türkmen işçileriniň keşbini şekillendiripdir. Bu obrazlarda Watanyň hatyrasyna çekilýän zähmetiň döredijilik, özgedijilik güýji dogry açylyp görkezilipdir. Täze durmuş şertleri, agzybir işçiler kollektiwiňiň jümmüşinde ýaşamaklyk, azat zähmet işi bu ýaşuly işçilerde täze düşüňje, täze häsiýet, täze endikler emele getiripdir. Olar özüni döredijilikli zähmetden, söýgüli kärinden üzňe duýmaýarlar. Şoňa görä-de özüniň pensiýa çykarylmagyna-da garşy bolýarlar. Olar zähmeti ýaşayşyň iňňän zerur şertlerinden biri hasaplaýarlar. Hut şu hili duýgy-düşünjeleri türkmen ýaşulularynyň obrazynda ynandyryjy edip suratlandyryp görkezmegi ýazyjynyň döredijilik üstünligidir.

Şeýlelikde, bu roman biziň edebiýatymyzda işçiler synpy baradaky temanyň ymykly orun almagyna getirdi.

Hajy Ysmaýylowyň “Mugallymyň gyzy”, Beki Seýtäkowýň “Ogul sowgady”, Pawel Karpowýň “Aşyryň ýaşlygy ” diýen eserlerinde bolsa edebiýatymyzda işlenmedik tema bolan milli işçi kadrlarynyň, ýagny ýaş ýetginjeklerden täze işçileriň ösüp ýetişişleri görkezildi.

Taryhy temadan söz açylanda, meşhur “Aýgytly ädim” romanynyň hem şu döwürde doly ýazylyp gutarylandygyny aýtmak gerek. Bu romanyň döredilmegi türkmen edebiýatynyň uly ýeňşi boldy. Şoňa görä-de romandaky Artygyň, Aşyryň, Iwan Çernýşowyň we beýlekileriň obrazlary türkmen edebiýatynda döredilen iň şowly obrazlar bolup durýar. Çylşyrymly we gazaply ýol geçen, graždanlyk urşy ýyllaryndaky söweşlerde taplanan, halka hyzmat etmegiň ajaýyp nusgasyny görkezen şol gahrymanlaryň arasynda ýürekdeş hem-de söweşjeň ýoldaş hökmünde ýaşap ýörler. Şeýle obrazlar geljekde-de ýaşar.

Türkmen halkynyň azatlyk, bagt ugrundaky aýgytly göreşini, göwnejaý suratlandyran bu roman türkmen edebiýatynyň iň gowy eserleriniň biri hökmünde daşary ýurtly okyjylarynyň dillerine terjime edildi. “Aýgytly ädim” romany diňe bir Berdi Kerbabaýewiň özüne däl-de, бүтин türkmen edebiýatyna uly şöhrat getirdi.

Drama žanry

Beýik Watançylyk urşundan soňky döwürde drama žanry hem özüniň ösüşini güýçlendirdi.

Dramaturg Güseýin Muhtarow “Allan aganyň maşgalasy”, “Şadyýan myhman”, “Jeýhunýň kenarynda”, Gara Seýitliýew “Jahan”, Bekge Pürliýew “Bagtly ýaşlyk”, Baýram Annanuw “Bagt köli”, “Synag”, Pomma Nurberdiýew “Çalşylan portfel”, A. Esenow “Geçen günler”, Beki Seýtäkow “Bahargül”, Bazar Amanow “Kemine”, Alty Garlyýew “Başlyk” eserini döretdi. Mundan başga-da dürli temada birnäçe bir aktly pýesalar ýazyldy. Bu döredilen pýesalar biziň joşgunly durmuşymyzyň dürli ugurlaryny öz içine alýarlar.

“Allan aganyň maşgalasy” pýesasy türkmen dramaturgiýasynyň gazanan üstünliklerinden biri boldy. Dramanyň şowlulygy, ilkinji nobatda, ondaky garşylygyň hakykatda barlygyndan, ol garşylygyň janly adam häsiýetlerini giňden açyp görkezmäge mümkinçilik döredýänliginden, pýesanyň dartgynlylygynyň güýçlüliginde, gahrymanlaryň durmuşyň iňňän dartgynly pursatlarynyň seçilip alnandygyndan ybaratdyr. Şonuň ýaly-da pýesadaky gahrymanlaryň häsiýetleriniň özboluşly taraplary köplenç halatlarda gowy nygtalypdyr. Pýesanyň dialoglary gysga we täsirli. Bu hem eseriň gowy sahna dilinde ýazylandygyny görkezýär. Pýesanyň sýužeti sagdyn. Wakalar biri-birleri bilen baglanyşýarlar.

Dramadaky wakalar demir ýol işçisi Allan aganyň maşgalasynda ýaýbaňlanýar. Pýesadaky esasy garşylygam Allan aganyň uly ogly Baýram bilen maşgalanyň beýleki agzalarynyň arasynda döreýär. Bu garşylyk maşgala agzalarygy däl, onuň çuňňur jemgyýetçilik, syýasy, sosial manysy, estetiki hem-de etiki ähmiýeti bar. Dramaturg bu bagtly türkmen maşgalasynyň mysalynda öňdebaryjy ähli türkmen maşgalasyna mahsus bolan has ajaýyp sypatlary umumylaşdyryp görkezýär. Awtor bu maşgalada döran garşylygyň ýumagyny çöşlemek bilen, türkmen maşgalasynyň, türkmen adamlarynyň päkligini, arassalygyny, ar-namyslylygyny, agzybirligini anyk wakalar arkaly tebigy bolşunda ynandyryjy edip suratlandyrýar.

G. Muhtarowyň Allan aganyň keşbinde türkmen dramaturgiýasynda ilkinji gezek özboluşly türkmen işçisiniň obrazyny döretdi. Dramaturg onuň obrazyna işçiler synpyna mahsus bolan ýokary aňlylyk, ösen düşüňjelilik ýaly ajaýyp sypatlary umumylaşdyrypdyr. Awtor Allan agada kämilleşen şeýle ajaýyp sypatlaryň çeşmelerini-de açyp görkezipdir. Allan aga 30 ýyllap demir ýolda maşinist bolup işläpdir. Uzak ýyllaryň dowamynda agzybir işçiler kollektiwiniň arasynda ýaşamagy

we işlemegi netijesinde, Allan aga hususyýetçilik endiginden bütinleý saplanan täze adam bolup ýetişýär. Ol jemgyýetçilik bähbidini şahsy bähbidinden ileri goýýar.

Allan aga ogly Baýramyň halk emlägine hyýanat edendigini eşidende, ol bu işi öz maşgalasynyň namysyna şikes ýetirildigi hasaplaýar. Baýramy berk ýazgarýar.

Dramaturg Allan aganyň içki tolgunmalaryny, ruhy dünýäsinde bolup geçýän gapma-garşylykly pikirleriň göreşini, çylşyrymly psihologiýasyny janly şekilde açyp görkezýär. Bir tarapdan, jemgyýetçilik borjy, wyždany, ikinji tarapdan, söýgüli ogluna bolan atalyk mähri Allan aganyň kalbyny lertzana getirýär. Allan aga oglunyň bu gabahat işini ýüregine sygdyryp bilmän, uzyn gije uklap bilmeýär.

Iň soňunda Allan aganyň halk öňündäki, öz wyždanynyň öňündäki borjy ähli duýgularyndan rüstem gelýär. Ol oglunyň etmişini ýuwmarmaman, berk kanun esasynda oňa çäre görülmegini talap edýär.

Dramaturg Baýramyň obrazynda çylşyrymly hem garşylykly şahsyýetiň keşbini şekillendiripdir. Onuň häsiýetiniň položitel hem otrisatel taraplary bar. Ol aslyýetinde ýaramaz adamlaryň hilinden däl. Baýram Watançylyk urşunyň frontlarynda gahrymançylyk görkezipdir. Parahatçylyk döwründe başarjaň guramaçy hökmünde özüni tanadýar. Emma Baýram durmuş bilen deň gadam basyp bilmeýär. Ol oba hojalygyny ykdysady taýdan ösdürmekde janyny gaýgyrman zähmet çekse-de, özüniň syýasy aň-düşünjesini artdyrmakda, medeni derejesini ösdürmekde haýal deprenýär. Bu ýagdaýlar Baýramyň şahsy durmuşyndaky, jemgyýetçilik işlerindäki üstünliklere, öwgülere akylyny aldyrmagyna, özüniň duýgularyny ýitirmegine sebäp bolýar. Netijede, Baýramda ulumsylyk, men-menlik, özüne göwnüýetijilik, ownuk-uşak zatlary äsgermezlik etmek ýaly häsiýetler döreýär. Ol wezipesine baýrynyp, halk sürüsinden alty sany goýny öz hajatlary üçin ýoklaýar. “Olar öldi ” diýip akt ýazmagy kolhozyň hasapçysyna tabşyrýar. Baýram bu heräketi bilen jenaýat edýändigine düýpli göz ýetirip bilmeýär. Baýramyň şeýle boluşlary ony okyjylaryň we tomaşaçylaryň gözüniň önünde gödek, düşünjesi çäkli adam edip dikeldýär. Munuň üstesine-de Baýram keçe. Bu häsiýeti-de onuň öz ýalňyşlaryna düşünmegine päsgel berýär. Ol tekepbirlik edip, esli wagt günäsini boýnuna almaýar. Oba adamlarynyň önünde öz etmişini aýk aýtmagy, olardan ötüňç soramagy peslik bilýär. Baýramyň şunuň ýaly boluşlary pýesanyň garşylygyny ýitileşdirýär, wakalaryň dartgynlylygyny güýçlendirýär.

Drama eserlerinde gahrymanlaryň gepleýiş dili iňňän uly rol oýnaýar. Çeper dil gahrymanyň gylyk-häsiýetini, ruhy dünýäsini açyp görkezýän, hususy aýratynlyklaryny ýüze çykarýan esasy serişde bolup durýar. Şu jähetden seredeniňde dramaturgyň Baýramyň gepleýiş diline aýratyn üns berendigine göz ýetirýärsiň. Onuň äheňi, sözleri häsiýetine laýyk gelýär. Ol belent äheňli, buýruk beriji äheňde gürleýär: “Men agzymdan biderek söz çykarmaýaryn, aýtdym gutardy. Özüňiz bilýärsiňiz, gaharym gelse, hiç zada seretmen, ýeri-gögi titrederin” Baýramyň bu sözleri onuň ulumsydygyna, gödek adamdygyna güwä geçýär.

Allan aganyň, Atanyň we beýlekileriň aýgytly, barlyşyksyz hereketleri, maşgala sudy Baýramy çuňňur pikirlenmäge mejbur edýär. Ol agzybir maşgalanyň edýän adalatly talabyny ýerine ýetirmäge, öz günäsini oba adamlarynyň öňünde açyk aýtmaga mejbur bolýar.

“Allan aganyň maşgalasy” pýesasy türkmen milli dramaturgiýasynyň gowy eserleriniň biri hasaplanmaga laýykdyr. Şu pýesa esasynda 1957-nji ýyllarda “Maşgalanyň namysy” atly film döredildi.

Gara Seýitliýewiň Güseýin Muhtarow bilen bilelikde ýazan “Kümüş gapyrjak” pýesasynda oba medeniýetiň ornaşdyrylyşy, şu meseläniň töwereginde döreýän garşylyklar we göreşler görkezilýär. Dramaturglaryň “Çopan ogly” pýesasynda täze adamlaryň durmuşy we işleri, olaryň köne düşüňjeleri, zyýanly urp-adatlara garşy göreşi şekillendirilýär.

Gara Seýitliýewiň “Jahan” pýesasynda aýal-gyzlardan milli intelligent kadr-laryň ösüp ýetişişi, bu möhüm işde rus halkynyň alymlarynyň berýän asyly kömek-leri öz beýanyny tapsa, Alty Garlyýewiň “Başlyk” pýesasynda obanyň medeni, ykdysady taýdan ösüşi teswirlenýär, Baýram Annanurowyň “Synag” pýesasynda bolsa alymlaryň durmuşyndan söz açylýar.

Beýik Watançylyk urşundan soňky döwürde satira žanry-da ep-esli janlandy. Biziň jemgyýetimiziň tébigatyna laýyk gelmeýän, adamlaryň ösüşine bökdänç bolmaga synanyşýan tipler berk urgy astyna alyndy. Dürli žanrlar boýunça satiriki eserler peýda boldy. Gara Seýitliýewiň “Ýalta we tokmak”, “Bikärden Watan bi-zar”, şygrylary, Pomma Nurberdiýewiň “Narly Nepesowič”, “Gylyç Gajar ogly”, “Taýlak hyzzyn” diýen hekaýalary, “Sebäbini soň bildim” diýen satiriki eserleriniň ýygyndysy çapdan çykdy.

Bu döwürde ýazyjy-şahyrlarymyz san taýdan-da ösdi. Biziň ýazyjylarymyzyň hataryna ençeme ýaş zehinler gelip goşuldy. Ata Atajanow, Mämmet Seýidow, Kerim Gurbannepesow, Naryman Jumaýew, Allaberdi Haýýdow, Berdinazar Hudaýnazarow, Şäher Borjakow ýaly ýaş şahyrlar, ýazyjylar öz eserleri bilen met-bugat sahypalarynda çykyş edip başladylar.

Uruşdan soňky döwür biziň edebiýatymyzyň hasylly ýyllaryndan biri boldy. Bu döwürde döredijilikli zähmet edebiýatymyzyň baş temasy boldy. Aýratyn-da, bu ýyllarda edebiýatymyza işçiler synpy baradaky öňki döwürlerde köp üns beril-medik tema has berk ornaşdy. İşçiler synpynyň durmuşyndan düýpli eserler döre-dildi. Bu döwür edebiýatymyzda parahatçylygy gorap saklamak temasy-da ep-esli orun tutdy. Has-da bellenilmeli tarapy bu tema ençeme halatlarda döredijilikli zäh-met bilen berk utgaşykly suratlandyryldy.

Edebiýatymyzda häzirki zaman hem taryhy temada has uly göwrümli, köp ugurly durmuşy has giň we töwerekleýin görkezýän eserler döredildi. Bu bolsa uruşdan soňky döwürde biziň ýazyjy-şahyrlarymyzyň döredijilik ussatlygynyň ösendigini alamatlandyryýan guwançly zatlaryň biridir. Sebäbi durmuşy giň ge-

rimde görkezmek, has giňden tipleşýän obrazlar döretmek üçin uly ussatlyk, ýeterlik tejribe gerek. Uruşdan soňky döwürde peýda bolan uly göwrümlü eserler biziň ýazyjylarymyzda şeýle sypatlaryň kämilleşendigine doly güwä geçýärler. Uruşdan soňky döwürde türkmen edebiýatynyň birnäçe görnüşli eserleri döwlet baýragyna mynasyp boldy. Bu ýagdaý hem biziň edebiýatymyzyň ösüşini alamatlandyrýar.

Rehmet Seýidow (1910–1955)

Türkmen edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biri Rehmet Seýidowyň ady poeziýa (şygryýet) bilen, onda-da liriki poeziýa bilen içgin baglanyşyklydyr. Şahyryň döredijiliginiň liriki äheňi türkmen poeziýasyna hem oňaly öwüşgin aralaşdyrdy.

Rehmet Seýidowyň ýaşlygy ejirli eýýam bilen baglanyşyklydyr. 1910-njy ýylda Halaç etrabynyň Akdere obasynda garyp maşgalada dünýä inen Rehmet ýaşlykda ata-eneden mahrum bolup, ýetimçiligiň muşakgatlyklaryny başdan geçirýär. Çagalykdan barlylaryň gapysynda hyzmatkär bolan Rehmet üçin minnetsiz çöregiň, erkinligiň gymmaty hiç zat bilen deňeşdirer ýaly bolmaýar.

Rehmetleriň obasy bolan Halaç etrabynyň Akderi obasynda Buhara emiriniň haýkylygy köşeşenokdy. Uly ýangyn turzup gelen daşary ýurt interwensiýasy, graždanlyk urşy, soňabaka bolsa köne dünýäniň iň soňky alamaty ýaly bolup gazaba münen basmaçylar hereketi ýurda uly weýrançylyk getirdi, garamaýak ilaty, görülmedik derejede mahrumçylyga sezewar etdi. Ýurduň başyna düşen şu aýylganç wakalar 7 ýaşly Rehmede ýene-de bir 7 ýyllap mekdep partasyny görkezmedi.

Ýaşuly nesliň wekilleri barada gürrüň gozgalyp, “iki dünýäniň janly şaýady” diýilýän jümle tutuşlygy bile R. Seýidowa hem degişli. Soňra erkinligiň saýasynda okap, terbiýe alan, poeziýanyň sarpasyny belent tutýan halkyň söýgüli şahyry bolup ýetişen R. Seýidow köne dünýäniň ajsyny dadan adam. Ýaşlykda ýetim galyp, baýyň batragy bolan Rehmet heniz “agy-garany saýgarmanka”, ýaňy 13 ýaşyna aýak basanda, il-ýurduny, ene topragyny daşary ýurt bilen çalşan süýthor baýyň zor salmagy bilen Owganystana gitmäge mejbur bolýar. Öňki gören görgüleriniň üstüne Owganystanda geçirilen iki ýyl, baýyň hyzmatyny etmegiň üstesine-de il-günden, tanyş-bilişlerden uzakdaky bendilik Rehmede köne dünýäniň ajsyny mazalyja dadyrýar, has dogrusy, aý maňyz dünýä ony gerk-gäbe doýurýar. Rehmet ilini-ýurduny, Watanyň küýseýär. Watanynda mekdepler açylyp, çagalar okadylýarmyş diýen gürrüňler gulagyna ilen Rehmet Watandan uzakda gum depeleriniň arasynda baý malyny bakyp ýörkä, çägäniň ýüzüne çyzyklar çekip, öz ýanyndan okamagy-ýazmagy öwrenmegi arzuw edipdir. Ýurda dolanmak arzuwy ýaşajyk Rehmediň ýatsa-tursa ýadyndan çykmandyr. Uzak örüdäki çopanlara azyk äkitmek tabşyrylan Rehmet pursatdan peýdalanyp, serhetden geçýär, ata Watana dolanyp gelýär. 1925-nji ýylda köne dünýäden gaçyp, täze dünýä, türkmen topragyna aýak basan ýetim

Rehmet geçmişde hiç bir ata-enäniň hem çagalaryna berip bilmedik eşretine eýe bolýar, ýetimligini unudýar, internata kabul edilýär, orta bilim alýar. Aşgabatdaky pedinstituty tapawutlanan diplom bilen gutarýar.

R. Seýidowyň zähmet ýoly çagalara bilim we terbiýe bermekden başlanýar. Ol pedinstituty tamamlan ýyly Kerkä gidip, ýurdumyzyň merkezinde özleşdiren hünärini obadaşlaryna öwredip başlaýar. Şahyranawaz Lebap sebitlerine ýaň salyp başlan R. Seýidow aradan iki ýyl ötürip, Aşgabatda gelýär, neşirýatda, kinostudiýada, ýazyjylar soýuzynda işleýär. R. Seýidowyň okyjylaryna sowgat galdyran onlarça goşgular kitapçasyny bolsa onuň durmuş biografiýasyny dowam etdirýär.

Ýazyjynyň durmuş biografiýasynyň täsirli alamatlaryny onuň öz eserlerinden gözlemek indi endige öwrülip gidipdir. Geliň, bizem şol endige eýereliň. Ine, R. Seýidowyň “Meni” diýen goşgusy. Şahyr bu goşgusynda gürrüňi edilýän wakalary geçen günler hasaplasy-da, olar ýüklüje geçipdir, bir wagtlar ynjan ýüregiň baslygyp galan duýgulary häzir hem iniňi tikenekledýär.

Daň atandan gün batýança işleýärdim gul bolup,
Bir bahyl baý gapysynda guradym reňkim solup,
Görmedim men ol wagtlar ýüzüme bakýan gülüp,
Ata-enem goýup gitdi ýedi ýaşymda ölüp,
Horlady hem harlady ol geçen günler meni.

Dowamyny hem okaberesiň gelýän bu goşgy diňe bir Rehmediň başdan geçirmeleri bolman, ol Rehmet ýaly “iki dünýäniň janly şaýady” diýilýänleriň hemmesiniň hem ykabaly barada tolgundyryjylyk bilen gürrüň berýär, poeziýanyň muşdaklarynyň aňynda durmuş hakykatyny ýene-de bir gez belentlige galdyrýar.

R. Seýidow döredijilik işine otuzynjy ýyllaryň başynda girişýär. Otuzynjy ýyllar şahyryň döredijiliginiň ilkinji döwri bolup, onuň başlangyç etapy goýan 1932–1936-njy ýyllar boldy. Ýaş şahyr döredijiliginiň başlangyç etapynda umumylykdan saýlanyp bilmändi. Onuň ilkinji goşgularynda ýaşlary aň-bilime çekmek, daýhanlary kolhoz gurluşygynyň töweregine çagyrmak häsiýetindäki eserler agdyklyk edýärdi.

R. Seýidowyň otuzynjy ýyllardaky döredijiliginiň ikinji etapynda, ýagny 1937–1941-nji ýyllarda onuň döredijiliginiň ýygyn edýän iki sany ugry açylyp başlandy. Şahyryň “Gara sahypaly garaňky taryh” (1937), “Maral” (1938), “Serhet säherinde” (1937) ýaly eserlerinde belli bir sýužet yzarlanýar we gahrymanlaryň ykballary janlandyrylýar. Şahyr bu goşgularynda lirikadan epika ýygyn edip, olar lirika bilen epikany sepleşdirýän köprü çalyň edýär. Hut şol goşgular R. Seýidowyň liro-epik eserleriniň başlangyjyny aňladyp, geljekki poemalaryň buşlukçysy boldy.

R. Seýidowyň poeziýasyndaky artykmaçlyklaryň biri hem lirika ýygyn etmek bilen baglanyşyklydyr. Soň türkmen poeziýasyna oňaýly öwüşgin beren şol liriki äheň şahyryň döredijiliginde aýratyn bir etap boldy. Oňa göz ýetirmek üçin onuň

1939-njy ýylda döreden peýzaž hem söýgi temasyndaky “Uklanyňda” atly şygryna ser salmak ýeterlikdir.

Näzik gabaklaryň bir iňrik ýaly,
Gözüň hem güneş dek göýä ýaşypdyr.
Kirpikleriň aşyk bolan mysaly,
Bir-birini tapyp, gujaklaşypdyr.

Howlugyp dem alşyň, näzijek gülşüň,
Meni düýşde görüşini aňladýar.
Gözel ak düşekde seň towlanyşyň,
Agşam görsem hyýalymda daň atýar.

Misli alma gonan çyg sāherlerde,
Ýañagyňda bulduraýar kümüş der.
Bizden başga hiç adam ýok bu ýerde,
Oýan-da, söýgülim, maňa posa ber.

R. Seyidowýň tutuşlygyna alnan bu goşgusyndaky ýazyjy ussatlygynyň emri bilen göz önünde janlandyrylýan kartinanyň täsirlilikini mahabatlandyryp oturmagyň zerurlygy ýok bolsa gerek. Oňa ýöne suratkeşlik diýmek bärden gaýdýan ýaly bolup dur. Goşgudaky keşbi şekillendirilýän gyzyň portreti däl-de, onuň janly ýagdaýda özi göz önümizde herekete gelýär. Ukudaky gyzyň howlugyp dem alşy eşidilip, näzijek gülşi-de göz önüne gelip duran ýaly. Çygjaryp ýatan gyzyň häli-şindi oýanaýmagynyň ähtimallygy bilen soňlanýan goşgynyň täsiriniň okyjynyň kalbynda dowam etdirilmegi bolsa ussatlyk bilen baglanyşyklydyr.

Suratkeş şahyryň uklap ýatan gyzy synlaýan liriki gahrymanynyň nazaryndan geçýän hakykatda söýgi hakda hiç hili aç-açan gürrüň ýok. Ýöne şol duýgy näçe ýaşyryn bolsa, şonça-da täsirli bolşy ýaly, aşyk bolan ýigidiň nazaryndan geçýän kartina, onuň ünsüni özüne çeken detallaryň hut şeýle öwüşgin almagy goşgynyň liriki gahrymanynyň ukudaky gyza bolan söýgüsiniň şanyna dikeldilen öwüşginli ymaraty göz önüne getirýär.

R. Seyidowýň söýgi hem peýzaž goşgularynyň utgaşýanlygy dogrusyndaky söhbedimizi dowam etdireliň. Ýokarda gürrüňi edilen “Uklanyňda” diýen şygry söýgi setirleriniň şowly mysaly bolsa, indi şol äheňiň peýzaž lirikasyndaky setirlerine syn edeliň. Ine, şahyryň “Gije şemaly” (1940) diýen goşgusy.

Näme alňasaýaň, gije şemaly?
Näme üçin gapymdan samrap geçýärsiň?
Göýä sen enteýji bir däli ýaly,
Ýarym uklan tam aýnasyn açýarsyň!

Köp samraýaň, men düşmeýän diliňe,
Kä söz diýýän ýaly, kä-de galmagal,
Git sen azar berme uklan gülüme,
Baryp ýat-da, dynjyňy al bu mahal?!

Akar suw üstüne tallary egip,
Titredýänsiň onuň ýapraklaryny.
Goýmarsyň dynç ýatan çöllere degip,
Tüweleý edýärsiň topraklaryny.

“Uklanyňda” goşgusyndaky söýgi oýlanmalary gös-göni gyzyň portretini çekmek bilen utgaşdyrylsa, şol äheň “Gije şemalynda” peýzažyň üsti bilen teswirlenýär. Goşgynyň liriki gahrymanynyň göwnüne gelşine görä, giçden soň turan şemalyň alňasap barşy aklyndan azaşana çalym edýär. Şemalyň kä söz diýýän ýaly, käte bolsa ýöne galmagala meňzeýän tebigy özboluşlylygy liriki gahrymany beýle biynjalyk etmese-de etmezdi, belki, ol lezzet bererdi. Ýöne onuň ýüreginde orun alan mukaddes duýga sebäp bolan söýgülisini ynjydar diýen бүkgүldi şemalyň hereketlerine şübhe bilen şeretdirýär. Ýönekeý bir wagt bolanda, belki, jana lezzet berjek şemalyň şol pursatda söýgülisini ynjydar diýen gorkusy ony gör nämelere meňzetdirýär. Ine, şahyr peýzažyň üsti bilen ynsanyň mukaddes duýgusyna şeýle aralaşyp, peýzažy söýgi lirikasy bilen göwnejaý sepleşdirýär.

Biz R. Seýidowyň otuzynjy ýyllaryň aýaklarynda liriki poeziýa ýykgyň edip, edebiýatymyza ýörelge goýan peýzaž hem söýgi lirikasynyň diňe iki sanyjak mysalyny ýatladyk. Olar onlarçadyr. Şahyryň “Gelenimde” (1938), “Gaýykda” (1939), “Ýapjagaz” (1939), “Ýelpeýär ýeller” (1939), “Baýýr” (1940) ýaly sygyrlary hem okyjylarda täsin duýgy döredýänligi jähetinden “Uklanyňda” hem “Gije şemaly” sygyrlaryndan ejiz geler ýaly däl. Duýgy bilen döredilen ol goşgular okyjylarda hem näzik duýgulary döredýär. Beýle diýildigi şol goşgular okalyp gutarylandan soň hem okyjynyň kalbynda dowam etdirilýär diýiligidir. Ine, hakyky poeziýanyň güýji hem, gudraty hem şundan ybaratdyr.

Ähtiýalan faşistik Germaniýanyň köpmilletli halky gul etmek üçin ýurduň üstüne çozup gelmegi ähli halk bilen birlikde ýazyjylary-da, şol sanda türkmen ýazyjylaryny-da Watan goragyna aýaga galdyrdy. Otuzynjy ýyllaryň zähmeti hem parahatçylygy taryplaýan edebiýaty esasy ugruny harby häsiýete gönükdirdi. Halk köpçüligini Watan goragyna mobilizleýjilik häsiýetini alan edebiýatymyza halk şahyrlarynyň sesi juda joşgunly çykdy.

Ýörün, dostlar, söweşmäge gideliň,
Watan bizi ar almaga çagyryň.
Duşmanlary kül-peýekun edeliň,
Watan bizi ar almaga çagyryň.

Türkmenistanyň halk şahyry Ata Salyhyň sesine ses goşuldy. Gara Seýitliýewiň “Halkym” goşgusyndaky:

“Goý, sesime ses bersin, kimde namys-ar bolsa,
Kim Watan bilen eden öz ähtinde bar bolsa...”

diýen setirleri harby ýyllaryň kasamyna öwrüldi.

Üstüne howp abanan Watany goramaga çagyryjylyk, fronta gidýän ýigitleri ugradyjylyk äheňi bilen başlanan poeziýamyzda R.Seýidowyň hem uly paýy bar. Şahyryň “Ugratmak” (1941) goşgusynyň liriki gahrymanys söýgülisi bilen hoşlaşykda müzzerip durmaýar. Ol Watan goragyna çykan ýigidi il üçin, namys-ar üçin, söwer ýar üçin söweşmekligiň hatyrasyna ruhlandyrýar. Şahyryň “Türkmen halkyna” (1942) diýen goşgusynda ogullaryny Watan goragyna ugradýan eneleriň merdanalygyna bil baglanylýar. Geçmiş göz önüne getirilýär. Taryh janlandyrylýar.

Geçmişde hem balam merdana bol diýip,
Enelerdi elde gatyk uýadan.
“Men yzyňda, sen hem öňe at sal” diýp,
Eneler gezyýardi düşmân düýeden.

Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda türkmen poeziýasynyň gerimi giňeldi, onuň tematikasy tutuş köpmilletli edebiýatymyz bilen utgaşyp gitdi.

Belli rus şahyry K.Simonowyň urşuň ilkinji günlerinde ýazylan “Maňa garaş” goşgusynyň harby ýyllaryň poeziýasyna ýaň berenligini guwanç bilen ýatlasýň gelýär. Watan goragyna giden esgerleriň dilinden gürrüň berilýän bu goşguda urşuň ýeňil-ýelpaý zat däldigi, onuň mahrumçylyklar getirýänligi, ýeňşe çenli ýoluň uzaklygy, oňa köp garaşmaly boljakdygy ýatlanmak bilen birlikde umyt bilen garaşmagy ündýän esger söýgülisini ýeňiş bilen dolanyp geljekdigine ynan-dyrýar. Rus halypasynyň bu söweşeň sesine ses goşup, bada-bat galama ýapyşan R.Seýidow tylda galan ähli gelin-gyzlaryň adyndan “Garaşaryn” goşgusyny ýazýar. Poeziýanyň çäginde giňelden, onuň häsiýetine söweşeňlik, gahrymançylyk ruhuny siňdiren bu goşgularyň ikisi hem salamnama öwrülýär. Olaryň ilkinjisi esgerlerden gelen bukjalardan çyksa, ikinjisi söweş meýdanynyň gerçeklerini ruhlandyrýar. Radioda okalyp, gazet-žurnallarda çap edilen bu goşgular ullakan ündew häsiýete eýe bolmak bilen birlikde ýüzlerçe, müňlerçe bukjalardan çykanda, hut şol adamlaryň özleri hakynda ýazylan ýaly täsir edýär, front hem tyl gahrymanlaryny täze-täze ýeňişlere ruhlandyrýar.

Öz döwrüniň ajysyny-süýjüsini inine siňdirip, watançylyk duýgularyna ýugru-lan ol goşgularyň pagtaçy türkmen gözeli tarapyndan iberilip, Watany goraýjy ga-ragumly gerçek tarapyndan açylan bukjadan çykan käbir setirlerini okap göreliň.

Garaşdym sowuk düşüp,
aýnamy kakanda-da.

Garaşýan syrgynly gar
peçleri ýakanda-da.

Garaşaryn hatlaryň
uzakdan gelmände-de.
Garaşaryn sen hakda
hiç kim zat bilmände-de.
Garaşaryn sen hakda
“mys” habar ýaýranda-da.

Uruşdan soňky ýyllar Rehmet Seýidowyň döredijiliginiň has kämilleşen ýyl-lary boldy. Poeziýamyzda peýzaž lirikasynyň uly ussady hökmünde özüni tanadan şahyr uruşdan soňky ýyllarda-da bu ugry dowam etdirýär.

Tebigat gözelliginiň aşygy bolan liriki gahryman pasyllaryň daşky owadan-lygyna maýyl bolmaýar-da, onuň içki gözelligini syzmagy başarýar. Onuň juwan kalbyna tebigat pasyllary güýç-gaýrat goşýar. Ine, hut şonuň üçin-de şahyryň:

“Gyş-da gelip, çöke düşüp, gapymda heňin çalýar,
Ýeller oýnap, garlar galgap, meýdan sowuk dem alýar”

diýen setirlerindäki gazaply tebigat-da onuň ýaş ýüregindäki bahar paslyny jan-landyryp, gözel-gözel hyýallaryny oýarýar. Ýylyň paslyna parh goýman, tebigat gözelliklerini saýgarmak şahyra endik bolup galypdyr. Ýönekeý wagt synlanynda, göze kaklyşmaýan hakykaty aňşyrmany başarýan şahyr ony ussatlyk bilen surat-landyrýar. Okyjynyň göz önünde janlandyrylýan ol kartina şahyryň suratkeşliginiň näderejede belentligini açyp görkezýär.

Ine Pöwrizäniň, garry daglary,
Bulut oňa dynç almaga çökükdir.
Bu-da Pöwrizäniň ýaşyl baglary,
Almalary eýýäm gülün dökükdir.

Baglarda seslenip Pöwrize çäýy,
Gije-gündiz şyr-şyr edip, akyp dur.
Gulpagyn ykjadyp asmanyň aýy,
Ýuwaşja ýylgyryp, oňa bakyp dur.

R. Seýidowyň çöli özgerdiji, kanal guruhy medianlaryň durmuşyny şekillendirýän goşgular toplумы okyjylaryň uly söýgüsine mynasyp bolýar. Şahyryň şol goşgular toplumyny jemleýän in soňky “Awçy, atma jereni” (1954) goşgusy barada uly ses-lenme boldy.

Onuň döreýşi barada, şahyr ykbalynyň şol goşga siňenligi dogrusynda makalalar ýazyldy, ýatlamalar aýdyldy.

Garagum çöllüniň gülzarlyga öwrülýändigini barada söhbet açýan bu goşgy şahyryna duýgularyň üsti bilen şahyr şahsyýetiniň gerdeninden basan pajygaly pursady hem janlandyrýar. Ýnsan arzuwlaryny gursagynda guradan aýylganç güýçden rüstem gelen ýaşasýşyň şanyna döredilen “Awçy, atma jereni” diňe bir şahyryň döredijiliginde däl, eýsem türkmen poeziýasynda-da iň bir saýlama eserleriň hataryna goşuldy. Owlaklaryny oýnadyp gelýän jereniň oka dözülmekligi barasynyňdaky okyýy kalbynda emele gelen duýgy esere optimistik (ynamlylyk) äheň berýär, ony ýaşasýşy dabaralandyrýan ajaýyp aýdyma aýlandyrýar.

Awçy, atma jereni!
Onda uly arzuw bar.
Intizar ol. Gör ony,
Ol kanala garaşýar.

Gör, injigi inçejik,
Suw diýip köp ýörmekden.
Mahrum etjek sen niçik,
Ony kanal görmekden!

Sanalgyja gün galdy,
Arzuwyna ýeterne.
Kanal çöle ýol saldy,
Gelýär jerenleň ýerne.

Kanal gummy boýun edip,
Geçsin, çöli suwarsyn!
Owlaklaryn oýnadyp,
Jeren-de suwa barsyn.

Awçy, atma jereni!
Onda gowy arzuw bar.
Gowy arzuwy seni,
Etsin oňa rehimdar.

Durmuş, ýaşasýş hakykatyny jany-teni bilen söýüp, onuň sowulmaz baharyny saýrak dil bilen taryp eden şahyryň şirin owazy ýurdumyzyň dürli künjeklerinden häli-şindi eşidilip dur, onuň aýdym-saza öwrülip giden goşgy-gazallary poeziýanyň sarpasyny tutýan göwünleri galkyndyryp, täze-täze ýeňişlere çagyryýar.

Durmuş-ýaşasýş hakykatyny sowulmaz bahar atlandyryp, özüni hem şol baharyň aýdymçysy hasaplan şahyryň öz sözlerine ýüzleneliň.

Barha joşýan,
Goşgy goşýan,
Men baharlar bagşysy.
Durmuşym saz,
Möwsümim ýaz,
Gül-gülüstan mesgenim.
Heňler etsin,
Goşgularmyň ýagşysy!
Bagy-bossan,
Türkmenistan
Seňkidir janym, tenim!

Çary Aşyrow
(1910–2003)

“Ermeni gyzy” ýaly onlarça goşgulary, “Ganly saka” (1953), “Lalyň ogly” (1962), “Gökýaýlanyň ýigitleri” (1965), “Ýaş kilwanyň ýalňyşy” (1957) ýaly poemalary, “Yzçy” (1975), “Ekizler” (1978), “Garry serdar” (1980), “Göreş” (1986), “Garryçyrlalylar” (1986) romanlary bilen okyjylaryň ýüreginde orun alan Türkmenistanyň halk ýazyjysy Çary Aşyrowsyz häzirki zaman türkmen edebiyatyny göz önüne getirmek mümkin däl. Baryp 1928-nji ýylda çagalar üçin kiçik goşgular döretmekden edebiyatymyza gelip goşulan şahyryň döredijiligi soňky ýyllarda has-da gülläp ösdi. Lirikamyzyň, epiki poeziýamyzyň, çeper prozamyzyň hem ösüşi onuň özboluşly döredijiligi bilen gös-göni baglanyşyklydyr.

Çary Aşyrow 1910-njy ýylyň 10-njy dekabrynda Aşgabat şäheriniň etegindäki Köşi obasynda garyp daýhan maşgalasynda eneden bolýar. Geljekki şahyr 4–5 ýaşlaryndaka, onuň kakasy suw üstünde turan dawada aradan çykyar. Maşgalanyň ähli garamaty enäniň boýnuna düşýär. Ol ogluny sowatly etmek maksady bilen köne mekdebe okuwa berýär. Ýöne dini düşünelere ýugrulan sapaklardan ýaşajyk Çary sowatly bir zat öwrenip bilmeýär. 1920-nji ýylda ýurdumyzda täze mekdepler açylyp başlandan soň, geljekki şahyryň bilimli bolmak arzuwy durmuşa geçip ugraýar. Ol 1922-nji ýylda Aşgabat şäherindäki Ilbaýew adyndaky mekdep-internata okuwa girýär. Ýetişişi gowy bolany üçin kiçijik Çary az wagtyň içinde üçünji synpa baryp ýetýär.

Çary Aşyrow 1925-nji ýylda okuwyny dowam etdirmek maksady bilen Aşgabat Pedtehnikumyna (Mugallymçylyk mekdebine) okuwa girýär. Ol bu okuw jaýyny 1929-njy ýylda tamamlap, ep-esli wagtlaý mugallymçylyk edýär. Ýöne bilimini artdyrmak, dünýägaraýşyny giňeltmek arzuwy heniz ondan ara açmaýar. Geljekki şahyr özbaşdak çeper, syýasy edebiyatlary okany, aň-düşünjesini artdyran bilen çäklenmän, 1930-njy ýylda Aşgabatdaky Ylmy-pedagogik instituta oku-

wa girip, ony 1935-nji ýylda tamamlayar. Ol 1935–1937-nji ýyllarda Moskwanyň Milletleriň Merkezi ylmy-barlag pedagogik institutynyň aspiranturasynda okaýar. Şol aspiranturanyň doly kursuny gutaryp, Aşgabada gelyär we 1937–1942-nji ýyllar aralygyna Türkmen döwlet neşirýatynda işleýär.

Beýik Watançylyk urşunyň başlanmagy bilen zehinli şahyryň durmuşynda uly özgerişlik bolup geçýär. Ol 1942-nji ýylyň mart aýynda meýletinlik bilen Watan goragyna gidýär, nemes basybalyjylaryna garşy aýgytly göreşe başlaýar. Şu döwre çenli döwrüň talaplaryny dogruçyl beýan edýän goşgularyň, “Aýralyk”, “Ganly garşylyk” ýaly poemalaryň awtory, şahyrlyga ýetişen Çary Aşyrow Watan ugrundaky söweşlerde uly edermenlikler görkezýär, esgerlikden rota komandirligine çenli ösüp ýetişýär.

Çary Aşyrow 1946-njy ýylda Goşun gullugyndan dolanyp gelip, ýene-de Türkmen döwlet neşirýatynda işläp başlaýar. Soňra ol 1967–1971-nji ýyllar aralygynda “Tokmak” žurnalynyň baş redaktory wezipesinde işledi. Hökümetimiz şahyryň halk, Watan önündäki bitiren hyzmatlaryny göz önünde tutup, ony “Edermenligi üçin”, 1941–1945-nji ýyllaryň Beýik Watançylyk urşy döwründe zähmetde edermenligi üçin, “1941–1945-nji ýyllaryň Beýik Watançylyk urşunda Germaniýadan üstün çykylandygy üçin” atly medallar, “Zähmet Gyzyly Baýdak ordeni” bilen sylaglandy. Oňa “TSSR-iň halk ýazyjysy” (1970) diýen hormatly at dakylady.

Şahyryň döredijiligi

Çary Aşyrow döredijilik işine 1928-nji ýylda başlaýar. Onuň ilkinji ownujak goşgularynda çagalaryň durmuşyndan söz açylýardy. “Pionerleriň wezipesi” (1928), “Ekskursiýa”, “Ýaltalygyň netijesi”, “Pionerleriň kanunlary” (1929) we beýleki käbir sygyrlarynda çagalaryň zähmete bolan höwesini artdyrmak, tertip-düzgün nyzamyny gowulandyrmak hakynda gürrüň edilýärdi. Ýaş şahyryň “Orazjyk we Nurujyk” (1929) atly çaklaňja poemasynda bolsa iki sany garyp daýhan çagasynyň başdan geçiren horluklary dogrusynda gyzykly söhbet açylýar. Olaryň ýaşlykda çöl meýdanda mal bakyşlary, bir döwüm çörek üçin görýän horluklary poemanyň esasy süžet liniýasyny düzýärdi. Çary Aşyrow kem-kemden döredijilik tärlerini ele alyp, döwrüň, döwürdeşleriniň oý-hyýallaryny öz içine alýan eserler döredip başlaýar. Onuň giň okyjylar köpçüligine hödürlän ilkinji goşgularynda täze durmuşyň ajaýyp taraplary hakda we onuň ösmegine päsgel berýän könäniň galyndylary dogrusynda söhbet açylýardy. “Gözüm düşse”, “Ýykarlar”, “Täze adamlar nähili ösýärler”, “Intelligent” (1933) atly goşgularynda täze jemgyýeti gurýan adamlaryň obrazlaryna, köne urp-adata uýup, aýal-gyzlara baý-feodal gözi bilen garaýan yzagalak tiplere duş gelinýärdi. Ençeme ownujak goşgular döredip, belli bir derejede tejribe toplan şahyr tizlikde iri göwrümlü eserler döretmäge synanyşýar. “Ganly garşylyk” (1933), “Aýralyk” (1937) atly ilkinji poemalary şahyryň epiki poeziýada hem oňat üstünlükler gazanyp biljekdigini subut edipdi.

Beýik Watançylyk urşunyň başlanmagy bilen zehinli şahyryň döredijilik tematikasy täze bir öwüşgine eýe boldy. Frontda urşuň gazabyny, jebir-jepasyny gözi bilen görüp ýören şahyr biziň esgerlerimiziň edermenliklerini, bitirýän gahrymançylyklaryny wasp edip başlady. Şahyryň bu ýyllarda döreden goşgularynda hyjuwlylyk, duýgulylyk, çeperçilik ozalky eserlerindäkiden has güýçlüdi. “Gyzyl esgeriň enesi”, “Gahryman”, “Gylyç al ele” (1941), “Görülmedik jeň”, “Bu gün”, “Meniň” (1942), “Penamjan, saňa” (1943), “Ermeni gyzy” (1944), “Ejegyz”, “Dalbaryň astyn-da”, “Dostlarym” (1945) we beýleki goşgularynda uruş hakykatyny dogruçyl açyp görkezýärdi. Şeýle-de, şahyr “Serhetde” (1940), “Baýly” (1941), “En şäherinde” (1943) atly poemalarynda Watanyň azatlygy ugrunda jan aýamadyk gahrymanlaryň içki dünýälerine aralaşýardy.

Şahyryň Beýik Watançylyk urşy döwründe döreden eserleriniň arasynda onuň “Ermeni gyzy” sygry özüniň çeperçiligi, duýga baýlygy, durmuşy dogruçyl görkezýänligi bilen aýratyn tapawutlanýar.

Nirde sen, nirde sen, ermeni gyzy,
Gezsem, taparmykam бүтін Союзы?
Ol gün ýel ösýärdi, tozadyp gary,
• Snaryad ýagýardy, ýanýardy däre.
Agaçlar burjulap, ýerler doňupdy,
Beýnim sarsyp, ýüzüme gan eňipdi.
Gulak eşidýärdi, göz görmeýärdi,
Iki elim ganly gary sermeýärdi.
Başymy galdyryp, bir ýakymly el,
Zenzele içinde bir zat diýdi ol.
Süýt beren ene dek, edýärdi emi,
Çawýardy ýüzüme ýakymly demi.
Ýadymda däl aýdan sözlerniň bary,
Şulary ýat tutdum şol günden bäri:
“Adym Nina–diýdi–özüm ermeni...”
Şol gyz halas etdi ölümden meni.
Nirde sen, eý, Nina, ermeni gyzy?
Gezsem taparmykam бүтін Союзы?

Görnüşi ýaly, “Ermeni gyzy” goşgusynda şahyr Beýik Watançylyk urşunyň aldym-berdimli günleriniň birinde ýaralanyp, gyzyl ganyny ak garyň üstüne seçelendirip, özüni bilmän diýen ýaly ýatyrka, şepagat uýasynyň özüni ölümden halas edişini ussatlyk bilen çeper beýan edýär.

Soň şahyr ýatlamalarynyň birinde şeýle ýazýar: “Meni Ýewropa ýazyjylarynyň gurultaýyna çagyrdylar. Şonda men gurultaýyň tribunasyndan kärdeşlerime bu

goşgynyň döreýiş taryhyny gürrüň berdim. Soň men bu goşgymy okap berdim. Şondan köp wagt geçmänkä, ýerewanly žurnalistler meni ölümden halas eden Nina Sogumýany derrew tapyp, bizi duşuşdyrdylar. Ýigrimi ýyldan soňky bu duşuşyk meniň durmuşymda ýatdan çykmaýjak özboluşly wakadyr.

Uruşdan soňky ýyllarda Çary Aşyrowyň döredijiligi has-da gülläp ösdi, kämilliğiň täze başgaçagyna galdy. Diňe bir şahyryň döredijiliginde däl, bütin türkmen edebiýatynda uly ähmiýete eýe bolan “Ganly saka” (“Ganly saka”, “Lalyň ogly”, “Gökýaýlanyň ýigitleri”) trilogiýasy (1948–1965) türkmen halkynyň azatlyk, gurply durmuş, faşistleri ýok etmek ugrunda alyp baran göreşleriniň çeper letopisidir (çeper ýyl ýazgylarydyr). Bu trilogiýanyň sahypalarynda birtopar özboluşly gahrymanlar örboýuna galyp, biziň söýgüli gahrymanlarymyza öwrüldiler. Çaryýar, Ejegyz, Ýalkap, Kõr arçyn, Borjak, Gara, Jemile, Sary, Toýly, Güljemał we beýleki käbir gahrymanlar türkmen edebiýatynyň obrazlar galereýasynda öz mynasyp orunlaryny eýelediler.

Şahyr bu eseriň awtobiografik häsiýetini göz öňünde tutup, onuň döreýiş taryhy barada şeýle ýazýar: “... Eger “Ganly sakada” köne zamanda türkmenleriň bir damja suw üçin gören görgülerini bu tragediýanyň pidasy bolan atamyň prototipi arkaly suratlandyran bolsam, “Lalyň oglunda” kolhoz gurluşygy ýyllarynda öz gözüm bilen synlan wakalarymy beýan edipdim. “Gökýaýlanyň ýigitleri” poemada bolsa gazaply frontda başdan geçiren hadysalarym orun alypdy”.

Türkmen epiki poeziýasynda görnükli orunlaryň birini eýelän “Ganly saka” (1948-1953) poemasynda şahyr türkmen halkynyň suw ýetmezçiligi zerarly geçmişde gören horluklary barada söz açýar.

Dostlarym, men bu eseri,
Başladym geçen döwürden.
Merdanlaň nähak ýere,
Ganlaryn saçan döwürden.

Gep ýumrukda, laldy diller,
Akyl güýç däl, güýç akyldy.
Nähak ýere gyzyl ganlar,
Döküldi, dostlar, döküldi.

Günälileriň oduna,
Bigünäler ýakylardy.
Mekirleriň çukuryňa,
Merdanalar ýykylardy.

Bir damja suw üçin merdanlaryň nähak ýere ganlarynyň saçylan döwründen gürrüň berýän bu eserde birnäçe özboluşly gahrymanlaryň obrazyny döret-

mek şahyra başardypdyr. Şeýle şowly obrazlaryň hataryna Çaryýaryň, Ýalkabyň, Zubowyň, Lalyň–Ejegyzyň, Arçynyň, Garanyň obrazlaryny görkezmek mümkin.

Eseriň baş gahrymany Çaryýar. Asly gelip çykyşy garyp ýigit, gylyk-häsiýeti tarapdan-da diýseň sada ýigit. Ile ýagşylyk etmese, ýamanlyk etjek pikiri ýok. Elmydama öz daban azaby bilen ýaşap gelyär. Onuň bar guwanjy gyr atydyr iki zürýady. Zalym Töre tarapyndan Nepes pahyr öldürilenden soň, Çaryýaryň bu asuda, ýönekeýje durmuşy bozulyp başlaýar. Iki adamy garpyşdyryp, ondan lezzet alýan Kõr arçynyň “hyrlyň agzy ýaly ýeke gözi” bu gezek Çaryýara dikilýär. Ol ýerden ýeke çykan garyp ýigidiň başyny görlüp-eşidilmedik belalara çatmakçy bolýar. Miraplaryň ykbalynyň nähili gutarýandygyny gözi bilen gören Çaryýar öz üstüne abanyan bu howpy bada-bat duýýar. Ylla bir özüni oda urjak ýaly, arçynyň mirap bol diýen teklibinden yza tesýär, düýpden boýun gaçyrýar. Onuň arçyna beryän jogabyny diňläniňde, betbagtlykdan, şer işden gaça durýan adamyň keşbi göz öňüne gelyär.

Diýmäweri, diýmäweri,
Ganlydyr ol sakaň başy.
Ýanaşman, aga, ýanaşman,
Mazarlykdyr degre-daşy.

Birje keleme suw üçin,
Şirin jandan geçip bilmen.
Ýa-da bir mirap öldürip,
Gökýaýladan gaçyp bilmen.

Emma bu sözler zalym arçynyň gulagyna-da ilmeýär. Ol Çaryýary köp manyly sözler bilen aldap, mirap bolmaga razy edýär. Çaryýar şunça närazydygyna garamazdan, tiz wagtdan ganly sakanyň başynda görnüp başlaýar. Kyn günleri başdan geçirip, durmuşyň manysyna ýagşy düşünen ýigidiň bar arzuwy halkyň tamasyny ödemek, hemmelere bir göz garap, adyl bolmak. Emma Baýly ýaly mekir, garyplaryň hakyny iýmese oňup bilmeýän adamlar Çaryýaryň bu niýetiniň soňuna sogan ekýärler, ony dogry ýoldan çykaryp, baýlaryň guluna öwürmekçi bolýarlar. “Ölse-de hak iş üstünde öljek” Çaryýaryň muňa razy bolmazlygy bilen bolsa, onuň garaşan ganly garşylygy gelip ýetýär.

Garyp halkyň hakyny mugthor baýlara iýdirmezlik üçin jan edýän Çaryýar Baýly mirabyň garşysyna göreşip başlamazdan ozal, gaty köp oýlanyp gezyär. Kelle göçgünlilik edip, derrew onuň üstüne topulybermän, Kõr arçynyň ýanyna baryp, maslahatlaşyp görýär, hatda miraplykdan aýyrmagynam haýyş edýär. Emma betbagtlyk görse, gözi açylýan arçyn “sende hossar, güýç az bolsa-da, tükeniksiz gaýrat bardyr, obasynyň haýry üçin goç ýigitler bakmaz jeňe” diýen ýaly köp manyly sözler bile Çaryýary köşeşdirip, şol bir wagtyň özünde-de ony Baýly bilen

garpyşdyryp goýberýär. Ýöne ýene-de garyp ýigit giň göwrümlilik edip, garşylygy parahatçylykly ýol bilen çözmäge dyrjaşýar. Baýlynyň öýüne baryp, edýän işleriniň dogry dældigini düşündirýär. Iliň hakyny iýip, gözi gyzaran Baýly Çaryýara gulak asmadan-a geçen, gaýta onuň üstünden gülüp, öýünden kowup goýberýär. Galplygyň ýokary synp wekilleriniň esasy ýaragydygyna göz ýetiren ýigidiň ýüreginde şundan soň gahar-gazap oýanyp, hak iş üçin başa näme gelse, çekmeli diýen netijä gelýär.

Miraby men daýhanlaryň,
Ölerin hak iş üstünde.
Şu gije men näme bolsam,
Boların hak iş üstünde.

Şundan soň ol sakada karam işiniň üstünde Baýlyny öldürýär we gaçgak bolýar. Çaryýaryň Baýly mirabyň ganyna galyp, gaçgaklykda görýän gününü it görse, gözi agyrjak. Ol öz maşgalasyndan aýrylyp, ýekeje ogly Toýly bilen meýdanlarda ýatyp-turup ýör. Daşgala baranynda mekirlikde, ynsapsyzlykda Kõrarçyndan-da ötüren Tõrãniň guluna õwrulýär. Aýalydyr gyzy onuň gara işlerini etse, Toýly ýumuş ogla-ny bolup, Çaryýar mellegini depip bermäge mejbur bolýar. Ýöne Çaryýara hossar çykan bolýan Tõrãniň bu “ýagşylygy” uzaga çekmeýär. Onuň “gan ujundan atyňy, gyzyňy berseň, ikiňizi ýaraşdyraýyn” diýen teklibine Çaryýar garşy çykandan soň, onuň aýalyna un bermän, yzyna it salyp kowup goýberýär. Emma munuň ýaly kyn-çylyklar, adalatsyzlyklar halkyň hatyrasy üçin janyny orta goýan ýigidiň ýüregine dowul salyp, göwnüçökgünlige iterip bilmeýär. Ol eden işine birjik-de õkünmän, göreşmegini dowam etdirýär, odun satyp, maşgalasyny ekleýär. Garyp güzeran onuň ruhobelentligini, erkini syndyryp bilmeýär, gaýta has düýpli bir hakykata göz ýetirmegine ýardam edýär.

Çaryýaryň göreş ýoluna düşüp, azatlyk ugrunda jan çekişi, bu göreşe ýürekden berlişi poemada õrãn ynandyryjy berlipdir.

Çary Aşyrowyň «Yzçy» romanynyň ýazylmagy bilen, prozamyzyň täze eserler bilen üsti ýetirildi. Bizde ýetişip bildiginden powest yzyna powest, roman yzyna roman ýazylýan hem bolsa, şol wagta çenli ýurdumyzyň araçägini gözleriniň göreji kimin goraýan serhetçilik barada, olaryň içalylara, kontrabandistlere garşy alyp barýan söweşleri dogrusynda göwnüň küýsän çagy alyp okaýar ýaly düýpli eser ýokdy. «Yzçy» romanynyň şeýle garaşylýp ýõrlen eser bolandygy, prozamyzyň ýõrelmedik ýodasynda ýol salanlygy üçin, ony okanyňda, ozal duş gelmedik gahrymanlaryňa, gyzykly epizodlaryňa duş gelip, kalbyň kanagat tapýar. Biz şu romandaky dek yzçylyk hünãriniň inçelik bilen yzarlanylyşyna hiç bir eserde gabat gelemzok. Ýazyjy yzçylygy atasyndan miras edip alan Ballynyň hereketlerinde, serhetçilere berýän gürrüňlerinde, edýän jedellerinde çeper detallar arkaly yzçylygyň tebigaty, syrlary hakda şeýle bir göwnējaý zatlary orta atýar welin, bu ugurdan “gõzüň açylýar”. Yz çalmakdan başlary çykmaýan adamlar gaçgagyň yzy yzarlananda aýak

degip, kiçijik daşjagazlaryň ýerinden gozganyşyndan, gury çöpleriň döwluşinden, yzyň ýasylygyndan, gysbylygyndan ugur alynýandygyndan bihabar bolsalar gerek. Şeýle-de, pälini ýamana diken serhet bozujylaryň jan sanlaryny bildirmejek bolup, biri-biriniň yzyna basyp ýörändiklerini, it ysgap tapmasyn diýen niýet bilen aýak yzlaryna derman döküp gidýändiklerini gözün bilen göräýmeseň ynanar ýaly däl. Garaz, romanda Ballynyň gaçgaklaryň aýak yzlarynyň ýeriň üstünde döredip giden üýtgeşikliklerini jikme-jik öwrenip, gözlenýän içalylaryň yzyndan ýetişi, duýdan-syzlykda üstlerini basyşy göwnüňe güman gidermän ynandyrýar. Eseriň esasy özeni hem, ine, şundan ybarat, başarjaňlyk bilen ýazylan sansyz sahypalarda yz çalmaga ussat adamlaryň gyzykly, wakalara baý dünýäsi ýatyr.

Ýazyjy romanynyň esasy sýužet sütüni bolup durýan yzçylyk käriniň häsiýetli taraplaryny Ballynyň hereketleri, oý-hyýallary, duýgulary arkaly beýan edýär. Ballynyň ata kesbine wepaly bolup, çagalykdan yzçylyga başlaýşy, “ýüňi ýeten yzçylyga” ýetişişi, serhetçileriň ýakyn kömekçisine öwrülip, alýan alkyşlarydyr gaçgaklardan görýän azaplary birin-birin göz önünden geçýär. Awtor gahrymanynyň çagalyk ýyllarynda maň bakyşyny, bir düýäniň yzyny beýleki düýäniň yzyndan tapawutlandyryp bilşini täsirli beýan edende, ol kartinalaryň terjimehal häsiýetdedigi mese-mälim duýulýar. Ballynyň düýelerini ýitirip, Garaja aga bilen yz çalşyny, iki ýana urnuşyny, tanyş yzlary görüp, ýüreginiň jigläp gidişini suratlandyryan setirleri okanyňda, ýazyjynyň beýan edýän wakasyňa beletligi duýlup dur. Şeýle-de, romanda Ballynyň yzçylyk käriniň ussadyňa öwrülişi yzygiderlilik bilen yzarlanýar. Ýazyjynyň yzçylyk barada diňläň gürrüňleri, okan kitaplary keşp döretmekçi bolanda köp derejede kömek beripdir.

Romanyň ikinji bir sýužet liniýasynda aňsat eklenjiň ýesirleri, gymmat bahaly haryt satyp, halkyň malyny talap gün görýän mugthorlar, gaçgaklar dogrusynda gürrüň berilýär. Ýazyjynyň bu adamlaryň aň-düşünjelerini, gylyk-häsiýetlerini göwnējaý öwrenmegi netijesinde eserde ençeme özboluşly keşpler özüni görkezipdir. Şeýle tipli gahrymanlaryň içinde has-da mawy göz mollanyň, gyňyr Taýmazyň keşpleri ýatda galyjy, göze doly çykypdyr. Romanyň başyndan tä ahryna çenli mollanyň edýän pyssy-pyjurlyklary, ahlak taýdan azgynlygy, öz maksadyna ýetmek üçin ganhorluga-da ýüz urmakdan gaýtmaýşy ynandyryjylykly suratlandyrylýar. Göwnüňi awlaýan çeper kartinalar, inçelik bilen ýazylan epizodlar Taýmazyň galtamançylyk bilen meşgul bolýan pursatlaryny beýan edýän sahypalarda geregiňçe bar. Bulardan başga-da, Çary Aşyrowyň “Yzçy” romanynnda biri-birinden düýpgöter tapawutlanýan köpsanly gahrymanlar göze ilýär. Serhetçi Suhowyň, Myratgeldi aganyň, Mätkerimiň, Selim şyhyň keşpleri şeýle keşpleriň hilindendir. Bu üstünlikler Çary Aşyrowyň proza meýdanyna uran ilkinji gadamlarynyň şowludygyny gürrüňsiz subut edýär. Bu aýdylýanlaryň hakykatdygyny ýazyjynyň “Yzçy” romanynadan soň çap edilen “Ekizler” romany hem görkezip dur.

Aman Kekilow

(1912–1974)

Türkmenistanyň halk ýazyjysy, Magtymguly adyndaky döwlet baýragynyň eýesi, TYA-nyň akademigi, Türkmenistanyň ylymda at gazanan işgäri Aman Kekilowyň ady Watanymyzyň çäklerinden daşarda-da giňden meşhurdyr. Ol ilkinjileriň biri bolup çeper döredijiligi ylym bilen birlikde alyp baran alym ýazyjydyr. Ol özüniň döredijilik ömrüni edebiýatyň we sungatyň ösmegine, hakyky sungatyň taglymatlaryna daýanyp, halkyna hyzmat etmegine bagyş etdi. Edebi döredijilik işine poeziýa bilen giren A. Kekilow ömrüniň soňky günlerine çenli şol žanra yhlasly gulluk edip, goşgy bilen ýazylan («Söýgi», 1945–1960) atly romanyny döredýär.

Otuzynjy ýyllardan başlap, kiçeňräk makalalary metbugat ýüzünde görnüp başlaýar, soň-soňlar onuň (40–50–60-njy ýyllarda) ylmyň möhüm meselelerine bagyşlanan has göwrümlü ylmy-teoretiki işleri peýda bolýar. Ol Türkmenistanda tankydy pikiriň döremegine we ösmegine, edebiýat teoriýasyna degişli kitaplaryny çap etdirýär. Klassyk şahyr Mollanepesiň ömür we döredijilik ýoluny yzarlaýan doktorlyk dissertasiýasyny goraýar. Onuň ähmiýetli işlerinden «Söz sungaty» (1973), «Söz syrlary» (1975), «Edebi žanrlar we edebi metod» (1979) ýalylary dokumental ylmy eserlerdir.

A. Kekilow 1912-nji ýylda Aşgabat şäheriniň golaýynda ýerleşýän Kōşi obasynda daýhan maşgalasynda dünýä inýär. Oglanlyk çaglarynda onuň kakasy aradan çykýar. Doganlara atalaryndan galan miras azajyk ýerdi, olam her dogana paýlananda « diňe ýurt ýeri bilen agyz suwy ýetjekdi». Şonuň üçin uly doganlary öz gün-güzeranlaryny zordan dolandyryýardy. Ýaşajyk Amana olardan peýda azdy. Aman 1922-nji ýylda internaty tamamlap we şol ýyl hem pedtehnikum okuwa girýär. Ol şol ýyllardan başlap, halkyň geçmiş edebi mirasyny yhlas bilen öwrenýär. Hut şol ýagdaý hem onda çeper edebiýata uly höwes döredýär. Onuň döredijilik işine girişmeginde dogany we terbiýeçisi Şaly Kekilowyň hem goşandy bar. Ol şahyrcylyga Amandan birnäçe ýyl öň başlaýar. Şeýlelik bilen, on altýaşlaryndaka A. Kekilowyň ilkinji goşgusy (1928) metbugat ýüzünde peýda bolýar. Şondan soň onuň dürli tema bagyşlanan goşgulary yzly-yzyndan çap edilip başlanýar.

1943-nji ýylda A. Kekilow kandidatlyk, 1959-njy ýylda hem doktorlyk derejelerini alýar. 1948-nji ýyldan soň A. Kekilow Türkmenabat şäherindäki S. Seýdi adyndaky Döwlet pedagogik institutynyň kafedra müdiri bolup işleýär. Ol ýerde ellinji ýyllaryň ahylarlaryna çenli işländen soň, A. Kekilow Aşgabada gaýdyp gelýär we Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň rektor müdiri, soň bolsa direktor wezipesini ýerine ýetirýär. Daşary ýurtlaryň ençemesinde (Hytaýda, Angliýada, Siriýada, Mongoliýada we beýleki arap ýurtlarynda) bolýar, ýol ýazgylaryny döredýär. Onuň «Goşgular ýygynyndysy» ady bilen 1932-nji ýylda özbaşyna kitaby çapdan çykýar.

Türkmen edebiyatyny gowy öwrenen rus ýazyjysy P. Skosyrýew: «A. Kekilowyň «Öňe» diýen poemasynda adamlaram, olaryň ykballaram bar, diýmek, bu ýerde eýýäm poetiki sungat hem bar» diýip baha beripdir. Aň-bilim almaga çagyryp ýazan goşgularynyň arasynda onuň «Ataly-gyz» diýen göwrümlü goşgusy saýlanýar. Mekdep, aň-bilim temasy şahyryň «Geçen günlerim» (1929) diýen ilkinji poemasynda goşun, watançylyk, hüşgärlik temasy bilen sepleşip gidýär. Bu poemanyň çagalar we ýaşlar üçin hem uly ähmiýeti bar. Ol şahyryň «Oglanlar we kitap» (1934), «Çopan we patyşa» (1940) ýaly goşgudyr poemalarynyň arasynda ilkinjileriň biridir.

1935-nji ýylda şahyr Moskwa gidipdi. Moskwa onda uly täsir galdyrypdy. Ol öňki Ýazyjylar birleşiginiň Birinji gurultaýyna delegat bolup barandan soň, «Moskwanyň» diýen goşgusyny döredipdi we M. Gorkiý hakynda ýatlama ýazypdy. Indi onuň döredijilik galamy ýitelip, ussatlygy öňküsinden hem artypdy. Şahyryň gözýetiminiň giňelmegi şeýle zatlara sebäp bolýardy, indi ol döredijilik ukybyny öz halkynyň geçmişi bilen baglanyşykly eser ýazmaga gönükdiripdi. Şeýlelikde, «Soňky duşuşyk» (1938) atly poema peýda bolýar. Ol ilki «Taryhdan bir bölek» diýen at bilen «Güneşli Türkmenistan» almanahynda ýerleşdirilýär.

Şahyr A. Kekilow hem Gurban Durda bagyşlap «Gahrymana» (1941) atly goşgusyny we «Ölüm penjesinden» (1942) diýen poemasyny döredipdi. A. Kekilow «Gahrymana» diýen goşgusynda Göroglyny, Keýmir köri ýatlaýar. Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda şahyryň döreden watançylyga ýugrulan, ýokary çeperçilikli, kämil eserleri hökmünde «Watan» (1942), «Egri azar, dogry ozar» (1941), «Kawkaz» (1942), «Günbatara» (1943) ýaly goşgularyny görkezmek gerek.

“Söýgi” romany

Onlarça ýyllap basa oturyp zähmet çekmegiň, irginsiz agtaryşlaryň, döredijilikli gözlegleriň netijesinde A. Kekilow goşgy bilen ýazylan «Söýgi» romanyny dünýä inderdi. Onuň birinji kitaby 1945, ikinji kitaby 1957, üçünji kitaby 1960-njy ýylda ýazylyp gutarylyp, bu eser tutuşlygyna 1961-nji ýylda çap edildi.

Romanyň temasy. Eseriň baş temasy—söýgi. Emma şahyr ony öz-özlügindäki zat hökmünde suratlandyрмаýar. Ony durmuşyň ösüş kanunlaryny, täze adamyň kemala gelşini, durmuş hakykatynyň terbiýelän ajaýyp ahlak sypatlaryny, ruhy gözelliglerini, söýgi, maşgala meselelerine bolan täzeçe garaýşy giňden açyp görkezmäge hyzmat etdirýär. Romanyň esasy wakalary biziň halkymyz üçin uly synag bolan Beýik Watançylyk urşunyň gazaply günlerinde ýaýbaňlanýar. Roman şol ýowuz günleriň ruhuny, anyk keşbini, häsiýetli aýratynlyklaryny özünde jemleýär. Şonuň üçin-de bu roman taryhy döwür hakyndaky uly eser hökmünde orta çykýar.

Romanyň gahrymanlary. Romanda üç sany ýaş ynsanyň ykbaly, geçen durmuş ýoly suratlandyrylýar. Muny şahyryň:

“Üç sany ýaş ynsan baş gahrymanym,
Olara bagş etdim men bu dessanym”

diýen sözleri-de aýdyň tassyklaýar. Ol gahrymanlar Ogulnabat, Begenç hem-de Akmyratdyr.

Ogulnabadyň obrazy. Romanyň baş gahrymany Ogulnabat obada önüp-ösen, ene-atasynyň, mekdebiň asylyly terbiýesini alan, görmegeý, edepli-ekramly, sada türkmen gyzy. Ol romanyň ilkinji sahypalaryndan başlap mylakatlylygy, arassa kalby, asylyly sypatlary bilen ünsüňi özüne çekýär. Ogulnabat öz obadaşy, bir mekdepde bile okan ýigidi Begenji pāk duýgy bilen söýýär. Ondaky bu söýgi durdugyça möwç alyp güýjeýär. Ogulnabadyň her bir hereketinden Begenje bolan yssy mähriň, çäksiz wepadarlygyň alamatlary duýulýar.

Ýaşlygyň iň joşgunly duýgulary bilen ganatlanyp ýören söýgülileri nälet siňen zalym uruş biri-birlerinden jyda düşürýär. Begenç esger şinelini egnine geýip, Watan goragyna ugraýar. Bu aýy aýrallyk Ogulnabadyň kalbyny lertzana getirýär. Şeýle-de bolsa, ol durmuşa bolan ynamyny ýitirmeýär. Mekdepde okan döwürlerinde zehinliligi, ukyplylygy bilen özüni tanadan Ogulnabada mugallymçylyk kārini hödürleýärler. Emma kiçi göwünli Ogulnabat beýle uly wezipäni oňaryp bilmejekdigini aýdyp, ikerjiňlenýär. Magaryf (bilim bölüminiň) wekili, mekdep müdiri mugallym kadrlarynyň ýetmeýän döwründe Ogulnabadyň şol wezipärazy bolmagynyň zerurlygyny, ýagdaýyň şony talap edýändigini, oňa ellerinden gelen kömeklerini aýamajakdyklaryny aýdýarlar. Aýratyn-da, bu meselede Ogulnabadyň ejesi gyzyna asylyly maslahatlar berip, gyzyna edilýän uly ynamyň manysyny düşündirip, şeýle diýýär:

Atyňy soý diýrler il iň oňlasa,
Seni saýlamazdy ynanç bolmasa.
Ataň ogul saýdy seni, ezizim,
Başarsyň bigüman, çekinme, gyzym.

Şeýlelikde, Ogulnabat mugallymçylyk kārine hōwes edip ugraýar. Söýgüli-si Begenjiň-de ony makullamagy Ogulnabadyň özüne bolan ynamyny has-da berkidýär. Şondan soň Ogulnabat mugallymçylyk kārine yhlas bilen girişýär.

Elbetde, her bir asylyly kār, hünär hysyrdyly, irginsiz zāhmeti talap edýär. Şahyr bu hakykaty Ogulnabadyň obrazynda gizlemän görkezýär. Ogulnabadyň hem öz kārine tūrgenleşýänçä, onuň inçe tārlerini ele alýança ýaydanan, tolgunan, ruhdan düşen wagtlyry bolýar. Bir gezek tagtada bir sözi ýalňyş ýazanda, Ogulnabat çäksiz utanýar. Okuwçylaryň gūlküsi, hyşy-wuşy gūrrūnleri ýaş mugallymy halys aljyradýar. Şundan soň Ogulnabat:

“Dilim gysga boldy, günäli özüm,
Indi ol klasda diňlenmez sözüm.

Gülüşip başlarlar girenje badym,
Gutardy şu günden mugallym adym”

diýip, özüni mugallymçylyk kârine laýyk hasap etmeýär. Hatda ol bu işden el çekip, kolhoz işine gitmegi-de hyýalyňa getirýär. Bu bolsa Ogulnabadyň özüne ýüklenen borja iňňän jogapkärçilikli garaýan päk ýürekli gyzdygyny görkezýär. Şahyryň öz gahrymanynyň işinde gabat gelýän şeýle hakyky durmuş garşylyklaryndan sowa geçmezligi bolsa Ogulnabadyň obrazynyň ynandyryjylygyny, janlylygyny güýçlendiripdir.

Töweregiň, bile işleýän adamlaryň goldawy, ruhy hemaýaty bilen Ogulnabat ýene-de işine yhlasly ýapyşýar. Eline düşen her bir kitaby örän dykgat bilen okaýar. Işiň daşyndan iňňän agyr şertlerde Aşgabatdaky mugallymçylyk kursunda hem okaýar. Irginsiz çekilýän janypkeşlikli zähmet, işe yhlaslylyk we tutanýerlilik öz miwelerini berip ugraýar. Ogulnabat durdugyça mugallymçylyk kârine türgenleşip, sapakda özüni erkin duýup başlaýar.

Ogulnabadyň ajaýyp häsiýetleri onuň uruş döwründe ýekelli bolup halan hojalyklara edýän kömeklerinde-de aýdyň ýüze çykýar.

Şahyr romanda öz gahrymanynyň işeňňirligini, jemgyýetçilik keşbini onuň şahsyýetiniň başga-da birnäçe ajaýyp taraplary bilen utgaşykly suratlandyrmaga aýratyn üns berýär. Ogulnabadyň şol ajaýyp, özüne maýyl ediji taraplarynyň biri-de onuň iňňän salykatlylygy, edep-ekramlylygy, türkmen uly gyzyna mahsus bolan ejaplylygydyr. Romanyň başlarynda ýol ugrunda sataşan geýnüwli, syratly ýigit hernäçe janygyp seretse-de, eli küýzeli baryan Ogulnabat onuň üçin agyp-döňüp, agyr-ýeňil bolup durman, perwaýsyzlyk bilen-öz ýoluny dowam etdirýär. Bu ýagdaýlar romanda şeýle suratlandyrylýar.

Garşylaşan gyza gözi düşende,
Bir enaýy garaş döredi onda.
Göz astyndan ýiti-ýiti seretdi,
Boýdan-başa syratyna syn etdi.
Ýa haýpy geldimi agyr halyna?
Ýa göwni gitdimi gyz jemalyňa?
Deňinden geçensoň, ganrylyp yza,
Ýene taýly gezek garady gyza.
Gözel gyz perwaýsyz, galdyrman başyn,
Gitdi ýoly bilem, garaman daşyn.

Mundan başga-da, Ogulnabat Akmyrat bilen mekdepde duşuşanda, okuw, kitap diýen sözlerden başga sözi agzyna almaýar. Şahyr şu ýokarky pursatlaryň üsti bilen öz söýgüli gahrymanynyň asylylygyny, agramlylygyny, sada türkmen gyzydygyny nygtap görkezýär. Şeýdibem, ol öz okyjylaryna şeýle ajaýyp häsiýetleriň ösmegine ýardam edýär.

Romanda esasy üns Ogulnabadyň söýgi meselesine berilýär. Başda belleýşimiz ýaly, Ogulnabat obadaş ýigidi Begenç bilen söýüşýär. Begenç fronta gidenden soň, Ogulnabat onuň ady bilen dem alýar, ady bilen ýaşaýar. Ondan gelen her bir habar, her bir hat Ogulnabat üçin uly şatlyk, uly baýram bolýar. Begenjiň adyny gije-gündiz kalbynda besläp ýören Ogulnabada başga-da bir ýigit söýgi bildirýär. Ol ýigit – Magaryf (Bilim) ministrliğinde işleýän Akmyrat Aşyrow. Ogulnabat Akmyrady ýakyn-dan tanaýar. Onuň edep-ekramy, uly adamsöýüşi, çensiz-çaksyz mylakatlylygy üçin tüýs ýürekden hormatlaýar. Şeýle sylagly adamdan söýgüden söz açýan hatyň gelmegi ýaş gyzy uly ünjä goýýar, kalbynda güýçli hasrat turuzýar. Ogulnabat Akmyradyň tüýs ýürekden bildiren päk söýgüsine, onda-da özüniň ýakymly jogap berip bilmejekdigine çäksiz gynanýar. Dürli oýlanmalardan soň, Ogulnabat Akmyrada şeýle jogap bermäge niýetlenýär:

Ol oduň içinde, ýüreginde men,
Halk üçin gan dököýär fronta giden.
Ondan geçip bilmez Watanyň söýýän,
Wyždanyn nebsinden ileri goýýan.
Görümde-görmekde, akylda, huşda,
Ylymda, bilimde, gullukda, işde
Siz ondan has öňde, sözüm yok muňa
Dogrusyn diýýäriň, ynanyň maňa.
Emma welin ýüregimde orny bar,
Görmesem, bu dünýä bolar maňa dar.
Iki söýgi bir ýürekde ýerleşmez,
Asla beýle zatlar ýadyma düşmez.

Bu dana sözler Ogulnabadyň ynsançylyk mertebesini has beýgeldýär. Onuň söýgä wepalydygyny, durnuklydygyny, beýle çynlykaý meselä ýeňil-ýelpaý zat hökmünde çemeleşýän gyzlardan dældigini aýdyň tassyklaýar. Dogry, Ogulnabat ýokardaky sözleri hyýalynda gaýtalaýar. Ony Akmyrada aýtmaýar. Ogulnabat Akmyradyň göwnüne çiglik gitmezligi üçin, ýokardaky sözlerinden-de has ygtybarly serişdäni tapýar. Ol Begençden gelen haty Akmyrada iberýär. Bu bolsa Ogulnabadyň kalbynyň juda päkdigini ýene bir gezek tassyklaýar.

Ogulnabadyň päk söýgä, ýüreginde ýer eden Begenje çäksiz wepalylygyny başga bir ýagdaý has güýçli tassyklaýar. Begenç frontda ýaralanýar, onuň bir aýagyny kesýärler. Hut şu mesele bilen baglylykda Ogulnabat bilen ejesiniň arasynda ýiti garşylyk döreýär. Ogulnabadyň ejesi öň Begenji öz gyzyna mynasyp görüp olaryň durmuş gurmaklarynarazy bolanam bolsa, Begenç maýyp bolandan soň, bu meselede öňki pikirini üýtgedýär. Hatda mundan buýana Ogulnabadyň Begenji söýmegini dowam etmegine-de garşy bolýar. Bu garşylykda taraplaryň ikisi-de has ähtibarly deliller getirmäge jan edýärler. Ogulnabadyň ejesi şeýle diýýär:

Sag wagtynda menem garşy bolmandym,
Ýadyňdadyr, sözüň ýere salmandym.
Emma bir maýyba gül ýaly gyzym
Bermäge razy däl, diňleseň sözüm.

Giň düşünjeli, söýgä, maşgala meselesine, borja bütinleý täzeçe, adamkärçilik-li garaýan, hakyky söýgi diýilýän zadyň manysyna has töwerekleýin göz ýetirýän Ogulnabat ejesiniň bu meselede juda bärden gaýdýandygyny ynandyryjy deliller bilen subut edýär:

Dyzyna berýäňmi gyzy oglanyň?
Maňa gerek zady ýüregi onuň...
Nenëň diliň barýar diýmäge “maýyp”
Eje jan, eje jan, dälmidir aýyp.
Watan diýp gan döken bir gahrymana!
Seniň düşünşiňçe, Begenç hamana.
Agaçdan asylyp, ýa ýapdan böküp,
Ýa ýaglyga towsup, ýa gorpa çöküp,
Düýeden ýykylyp, palçykdan taýyp,
Gudurap; boş ýere bolupmy maýyp?
Ýok, ýok, beýle däl, oýlan ejem jan,
Biz üçin akandyr aýakdan al gan.

Gyzyň hak söýgüsi ejesiniň garşylygyndan üstün çykýar. Bu hereketler Ogulnabady tutanýerli, bir sözli adam edip görkezýär. Ogulnabat dilde aýdýan sözlerini iş ýüzünde-de berjaý edýär. Ol birjik-de ikerjiňlenmezden Bagenç bilen durmuş toýuny tutmakçy bolýar. Çünki frontda maýyp bolup gelen Begenje diňe Ogulnabat däl, uly il guwanýar. Emma welin bularyň şatlygy uzaga çekmeýär. Nälet siňen ýowuz urşuň ýaş ýürekleriň durmuşyna gatan awusy ýene-de özüni görkezýär. Begenjiň ýüreginiň ýanynda galan ok gozganyp, ony ýagty jahan bilen hemişelik hoşlaşmaga mejbur edýär. Bu uly tragediýa Ogulnabadyň ýüregini sarsdyrýar, ony çykgynsyz gam laýyna batyrýar.

Ogulnabat elmydama bir kadasyny, bir kaddyny saklap ýören shematik obraz däl. Ol—janly adam. Janly adama bolsa gaýgy-da, gam-da, ruhdan düşmeklik-de, aram-aram öňki kadasyny saklap bilmezlik-de ýat däl. Durmuşy dogruçyl görkezmekligiň kadalaryna wepaly şahyr Ogulnabadyň durmuşyndaky, ruhy dünýäşindäki daşgynlary, gaýtgyňlary, dürli ahwalatlary giňden görkezýär. Begenç Ogulnabadyň durmuşa bolan çaksiz höwesini, zähmete, kärine bolan guwançlaryny özi bilen alyp gidýär. Ogulnabat birbada köki kesilen daragt ýaly süllerip galýar:

Örän az göründi içerde-daşda,
Börük peýda boldy hasratly başda.
Elinde çagasy bar güýmenjesi,

Ýaşmagyň astynda eşdildi sesi.
Ejizlik etdimi köne adatdan?
Kitaby, gazeti çykardy ýatdan.
Perwaýsyz garaýar häzir her zada,
Onuň öňki bolşun salaňda ýada.
Gözüň görenini ynanman ýa-da,
Tapmaýaň ol hakda aýytjak sözüň.

Şahyr şu ýerde Ogulnabadyň täze durmuşa gadam basmagynda onuň daşyndaky durmuş hakykatynyň, gahrymany gurşap alan töweregiň täsirini, adamlaryň birek-birege edýän goldawlaryny dogruçyl görkezýär. Ogulnabadyň gam-gussasyny deň paýlaşýan söýgüli okuwçylary-da, bile işleýän mugallymlary-da gahrymany ýeke goýman, onuň halyndan habar alýarlar, ony täzedan işe ruhlandyryýarlar.

Ogulnabat täzedan işe girişmek bilen, mähriban Begenjini ebedilik kalbynda saklaýar. Oňa bolan mähir-muhabeti güýjemese, kemelmeýär. Ogulnabat özüne Begenjiň ýadygär galdyryp giden söwer ogly Öwezjigi gözünüň göreji ýaly eziz saklaýar. Ogulnabadyň Öwezjige bolan çäksiz mähri, gaýyny Nurtäje goýýan hormaty onuň Begenje, onuň ýagty ýadygärligine goýýan uly sarpasynyň miwesidir. Şu uly sarpanyň alamatlary Ogulnabadyň Aşgabada okuwa gitjek mahalynda, Begenjiň gubry bilen hoşlaşýan pursatlarynda has hem ýürek gopduryjy, has hem iniňi dygladyjy formada ýüze çykýar:

Uruş! Uruş! Uruş! Uruş, sen gura!
Salansyň synama bir bitmez ýara.
Baky nälet bolsun seni başlana,
Ömür tanapyny gyryp taşlana.

Bu gazaply sözleriň manysy Ogulnabadyň diňe öz şahsy söýgüsiniň, öz hususy ýürek awusynyň çäklerinden has daşa çykýar. Bu gazaply hem täsirli sözlerde uruş zerarly ejir çeken millionlarça päk ýürekli adamlaryň pikir-duýgulary, näletli urşa bolan gahar-gazplary jemlenýär. Bu bolsa Ogulnabady parahatçylygy goraýjylaryň biri edip görkezýär. Onuň obrazynyň syýasy, jemgyýetçilik ähmiýetini güýçlendiýär.

Begenjiň gubrunyň başynda Ogulnabadyň oňa ýüzlenip aýdýan ýürek gyýyjy sözleri-de biperwaý diňlemek mümkin däl. Şu sözlerde ilki söýgüsine ömürlük wepaly ynsanyň uly ýüregi, belent adamkärçilik sypaty görünýär:

Hoş gal, mähribanym, hoş gal, Begenjim,
Sendiň ýürekdäki hazyna-genjim.
Bir galdym, bolmady eden hyýalym,
Görerin ne bolsa indi ykbalym.
Ýadygär galdyrdyň eziz çagany,

Gözüm göreji dek läläläp ony,
Her hili ýagdaýda hor-homasy etmän,
Adam etmekligi seni küýsetmen.
Guburyň üstünde kasam edýärin,
Hoş gal, jana-janym, indi gidýärin...

Ogulnabat bu sözleri ýüzüniň ugruna aýdyp goýbermän, ol sözleriň hakyky eýesi-de bolýar. Onuň ýaşajyk Öwezjige bolan enelik mähri, uly aladasy her ädim-saýyn duýulýar. Şeýle hereketleri bilen Ogulnabat türkmen aýal-gyzlarynyň ähli gowy sypatlaryny özünde jemläp, asylyly maşgala hökmünde göz öňüne gelýär.

Romanda uly meseleleriň biri Ogulnabat bilen Akmyradyň arasynda başlanan täze gatnaşykdyr. Bu gatnaşyk arkaly täze bilen köňäniň arasyndaky göreşi, gahrymanlaryň häsiýetleriniň täze taraplaryny görkezýär. Begenç aradan çykyp, dul galan Ogulnabada ýene-de Akmyrat söýgi bildirýär. Emma Begenjiň ogly Öwezjigiň ady bilen ýaşayan Ogulnabadyň beýle zatlar ýadyna-da düşenok. Onuň üstesine-de Ogulnabat dul gelin, Akmyrat bolsa boý ýigit. Şeýle bolansoň, Ogulnabat Akmyradyň söýgi bildirip ýazan hatyna juda geň galýar. Olaryň arasynda täzeden söýgi gatnaşygynyň bolup biljekdigini aňyna sygdyryp bilenok. Indi Ogulnabat özüni Akmyrada laýyk görmeyär. Onuň üstesine-de şeýle meseledäki türkmeniň könedan gelýän dāp-dessurlarynyň böwetleri-de Ogulnabada pāsgel berýär. Şeýle bolansoň, Ogulnabat Akmyrada şeýle mazmunly jogap berýär:

- Ýok! Ýok! Goýaweriň, beýle nikany,
 Ýazgarar il-gün-de, ýokdur gümany.
 Yzdaky saçlarym öňüme atyp,
 Bimynasyp ýerden özümi çatyp.
 Içimden ah çekip, daşdan gülmerin,
 Şiziň bagtyňyzy baglap bilmerin.

Bu sözler Ogulnabadyň özüni örän sada tutýandygyny, ilini ykbalyna eserden garaýandygyny görkezýär. Emma Akmyradyň tutanýerli hereketleri, pāk söýgüsi, ýaş gelniň yüregine baryan ýoly irginsiz agtaryşy Ogulnabadyň kalbynda täze pikirleri oýarýar. Köne türkmençilik dāp-dessurlarynyň, öz gaýyn enesiniň öňündäki borja baglanyp oturmaşy ýa-da ýaşlykdan özüni gama batyryp oturmaşy, täze durmuş gadam basmaşy diýen pikir Ogulnabadyň öňünde örboýuna galýar. Begenjiň sarpasyny her ýerde-de tutup boljakdygy, onuň üçin ömürboýy ýurduny saklap oturmaşy zerur dāldigi baradaky pikir Ogulnabadyň täzelige bolan ymtylyşyna goltgy bolýar. Ogulnabadyň aňyndaky uzak oýlanmalardan, ukusyz geçirilen san-syz gijelerden soň, ýaş zenanyň kalbynda täze duýgynyň ilkinji alamatlary peýda bolup başlaýar.

Şeýlelik bilen, şahyr Ogulnabadyň obrazynda pāk söýginiň ýeňilmez güýjüni, ynsanyň ikinji söýgüsiniň döreýiş prosesini, onuň köne dāp-dessurlaryň böwetlerini

böwsüp, adamlaryň ýüreklerine ýol salşyny ynandyryjy görkezýär. Şunuň bilen-de ýazyjy ýaşlykda dul galan zenanlaryň köne adatyň zyýanly dessurlaryna baglanyp oturmaly däldiklerini nygtaýar.

Begenjiň obrazy. Romanyň esasy gahrymanlaryndan bolan Begenç eserde ýaşlyk döwürlerinden başlap hereket edýär. Begenç agras, sada, örän mylakatly we mähriban ýaş ýigit. Ol özüniň ýürekdeşligi, dury asman ýaly arassa kalby bilen dessine okyjyny özüne ysnyşdyrýar. Begenç ýaşlygyndan mekdepde yhlasly okaýar. Maşgala ýagdaýy zerarly okuwyny yzygider dowam etdirmeklige mümkinçiligi bolmaýar. Oňa derek Begenç kolhozda yhlasly zähmet çekýär. Öz obadaşy Ogulnabady päk duýgy bilen söýýär. Begenjiň Ogulnabat bilen gatnaşyklarynda täzeçiligi, täze dāp-dessurlar boýunça söýüp-söýüşmegi başaryanlygy aýdyň bolýar. Ol Ogulnabadyň jemgyýetçilik işlerine gatnaşmagyna sähelçe-de päsgel berenok. Gaýtam, onuň mugallyma bolmak niýetini tüýs ýürekden gutlaýar.

Beýik Watançylyk urşunyň frontlarynda edýän söweşlerinde-de Begenje Ogulnabadyň ady, päk söýgüsi ruh berýär, ony duşmana garşy has gazaply göreşe hyjuwlandyrýar. Şonuň üçin-de Begenç Ogulnabada ýazan hatynda şeýle diýýär:

Çagba dek guýulýan okuň astynda,
Käte garyň, käte buzuň üstünde,
Golumda awtomat, ýüregimde sen,
Duşmanyň üstüne hüjüm edýän men.

Romanda Begenjiň Ogulnabada ýazan hatlarynda onuň Watana bolan söýgüsi aýan bolýar. Onuň ýürekden syzdyryp ýazan setirlerinde Watan üçin şirin janyny-da gaýgyrmajak gahrymanyň merdana keşbi janlanýar:

...Akýar derýa bolup ganymyň gany,
Söýgüli bu dünýäde, Ogulnabady,
Sensiň bu dünýäde maksat-myradym.
Girdim Watan üçin bu gün söweşe,
“Ah” diýmen, ne geler bu eziz başa.

Romanda Begenjiň Ogulnabada bolan söýgüsi Watana bolan söýgüsi bilen utgaşyp gidýär. Şonuň üçin-de Begenç bu mukaddes sözleri agzyndan düşürmeýär. Bu sözler oňa güýç-kuwwat, gaýrat, hyjuw berýär. Begenç Ogulnabady-da Watanyň hatyrasyna tylda hyjuwly zämet çekmeklige ruhlandyrýar:

Yhlas bilen hyzmat etgin Watana,
Nälet okar halkym ýöne ýatana.
Gamlanma, bararyn men-de sag-aman.
Häzir hoş, söýgülim, unutmama meni,
Watany söýşüm dek söýýärim seni.

Romanda Begenjiň ýaraly bolandan soňky içki garşylyklary-da ynandyryjy berlipdir. Ol garşylyklar Begenjiň obrazyny has-da janlandyrypdyr. Begenç fiziki taýdan uzak ýaşamasa-da, onuň ruhy eseriň bütin dowamynda hereket edýär. Ol Ogulnabadyň, Nurtäjiň, Enebaýyň ýüreginde, Öwezjigiň keşbinde, okyjynyň aňynda ýaşaýar.

Akmyradyň obrazy. Romanyň üçünji gahrymany Akmyratdyr. Ol ýaşlykdan ýetim galýar. Emma ol Watanyň atalyk aladasynyň saýasynda ösýär, ulalýar. Orta, ýokary mekdepleri tamamlýar. Zehinli Akmyrat ýene-de okuwyny dowam etdirmek maksady bilen aspirantura okuwa girip, ylmy işiň üstünde işleýär. Geçmişden arany bütinleý açan, her sözi maňzyňa batyp duran Akmyrat giň düşünjeli adam bolup ýetişýär. Ol moskwalylar bilen bilelikde duşmana garşy söweşde ýaraly bolýar. Ýaralylygy sebäpli yzyna gaýtarylmagyny ol gaty ýokuş görýär. Sebäbi ol öz janynyň halas bolmagyny däl-de, Watanyň hatyrasyna duşman bilen gazaply söweşmegi kүйseýär. Bu bolsa Watanyň Akmyratdaky terbiýelän ajaýyp häsiýetdir.

Akmyrat ýaraly bolup, güneşli ölkämize dolanyp gelenden soň, magaryf (bilim) ugrunda işläp başlaýar. Soňundan bolsa ol özüniň ylmy işini dowam etdirýär. Dogry, şahyr Akmyradyň Bilim ministrliginiň işgäri hökmünde edýän işleriniň-de, ylmy işleriniň-de jümmüşine has çuňdan, has töwerekleýin aralaşanok. Emma onuň söýgi meselesini has töwerekleýin görkezýär. Hut şu mesele bilen baglanyşykly-da Akmyradyň in ajaýyp häsiýetleri açylýar.

Ogulnabadyň gözeli keşbi, ajaýyp syraty, edep-ekramy, dury akyly, duýup bolmaýan mähir-mylakaty Akmyrady özüne maýyl edýär. Ogulnabat Akmyradyň gündiz huşunda, gije düýşünde bolýar. Şahyr Akmyratda Ogulnabada ilkinji söýgi duýgusynyň oýanyp, ol duýgynyň kem-kemden ösüş prosesini, gahrymanyň ýürek tolgunmalaryny inňän inçeden yzarlaýar. Şonuň üçin-de okyjy Akmyradyň kalbynda döreýän galagoplugyň, üzüksiz döreýän pikir-hyýallaryň, göwün ýüwürtmeleriniň, daşgynlaryň we gaýtgynlaryň şaýady bolýar.

Şahyr Akmyradyň Ogulnabada bolan söýgüsiniň juda päkdigini açyp görkezmek üçin, gahrymanyň dürli ahwalatlardaky, dürli pursatlardaky boluşlaryny dogruçyl suratlandyrýar. Akmyradyň Ogulnabada ýürek duýgusyny aýdyp bilmän, uzak wagtlap hupbat baryny çekişi, dürli ýollary agtaryşy, ol mukaddes sözleri agzyna almaga gezek gelende, diline badak atylyşy, yzygider ýaýdanyşy diňe çyn söýginiň alamatydyr.

Iň soňunda Akmyrat Ogulnabada hat üsti bilen söýgüsini mälim edýär. Ogulnabadam özüniň söýgülisiniň bardygyny bildirmek üçin, oňa Begençden gelen haty iberýär. Bu ýagdaý Akmyrada inňän uly täsir edýär. Ol söýgülileriň arasyna girmek, her edip, hesip edip, Ogulnabady özüne ymsyndyrmak barada sähelçe-de pikir ede-nok. Gaýtam, öz-özüne gaharlanýar, öz eden işine puşman edýär. Beýle hereketi üçin wyždany Akmyrada azar ýamanyny berýär:

... Gahrymanym öz-özünü ýigrendi,
Wyždan ony iki ýana çaýkady,
Gara bagryn gara daşa oýkady.
Ýürek paralandy, dürtüldi hanjar,
Müýnli sözi çykdy onuň naýynjar.
“Göz gyzdyryp şeýle ýigdiň gyzyna,
Talaň salýan ýaly onuň yzyna...”
Bu giň jahan dar göründi gözüne,
Hyrçyn dişläp, gazap etdi özüne.

Beýle hereketi bolsa diňe asylly, gursagynda hakyky ynsan ýüregi gürsüldeýän, belent adamkärçilik sypatlary özünde jemleýän adam edip biler.

Şundan soň Ogulnabat asylly maşgala, hakyky ynsan, ýürekdeş adam hökmünde Akmyradyň ýadynda galýar. Akmyrat Ogulnabada bolan hormatyny ýitirmeýär. Hut şonuň üçin hem Begenç ýogalandan soň, Akmyrat Ogulnabadyň hesretine ýürekden goşulyp, oňa duýgudaşlyk bildirýär. Ogulnabada uly hat ýazyp, şol hatynda oňa ruhy hemaýat berýär. Bularyň hemmesi Akmyradyň adamçylyk mertebesini beýgeldýär.

Şeýlelikde, Akmyrat tüýs ynsanýetçilik söýgini öňe sürýän, kynçylyklaryň önünde gaýa dek ýan bermän duran, polat erkli, giň düşünjeli, täzelikçi, belent adamkärçilikli ýaş türkmen intelligensiýasynyň tipik wekili bolup ýadynda galýar.

Şeýlelikde, “Söýgi” romany özüniň uly çeperçilik gymmatyny, baý ideýa-esetik mazmuny, ägirt uly syýasy-terbiýeçilik ähmiýeti bilen türkmen poeziýasynyň ösüşine örän uly goşant boldy.

Alym ýazyjy, şahyr Aman Kekilow «Watan» eserini hyýaly oýlanmalar, göz önüne getirmeler esasynda ýazypdyr.

Eserdäki üç kişi – üç galandar – üç ýolagçy: Magtymguly (1733–1791), Molanepes (1810–1862), Seýdi (1775–1836) – türkmen edebiýatynyň ussatlary, türkmen halkynyň gahryman, watançy ogullary. Olar türkmen halkynyň ýagty geljegi ugrunda göreşen, türkmenleriň özara birleşip, özbaşdak, garaşsyz döwlet bolmagyny arzuw eden beýik akyldar ynsanlar.

Häzir türkmen halky asyrlarboýy eden arzuwyna eye boldy. Indi türkmen halkynyň Garaşsyz, Bitarap Türkmenistan döwleti bar, «ak altyn», «gara altyn» öndürýän mes topragy bar, deňiz, dag, derýalary bar, mähriban, zähmetsöýer, agzybir, güler ýüzli adamlary bar.

Üç galandar – üç akyldar şahyr Türkmenistana, özleriniň arzuw eden mekamlaryna syýahat edip, öz nesildeşleriniň uly üstünliklerine haýran galyp, olara ýürekden guwanýarlar.

«Watan» eserinde Watany, türkmen topragyny ýürekden söýmek, onuň adamlaryna, baýlyklaryna guwanç, joşgunly watançylykly pikir örän ynançly hem çeper beýan edilýär.

Beki Seýtäkow (1914–1979)

XX asyr türkmen edebiýatynyň görnükli wekili, Türkmenistanyň halk ýazyjysy, Magtymguly adyndaky Döwlet baýragynyň eýesi Beki Seýtäkowyň çeper döredijiligi biziň edebiýatymyzyň taryhynda düýpli orun tutýar. Ol öz çeper eserleri bilen otuzynjy ýyllarda işjeň çykyş edip başlan D. Agamämmedow, B. Soltannyýazow, D. Haldurdy, P. Nurberdiýew, K. Işanow, R. Seýidow, G. Seýitliýew ýaly edebiýat wekilleriniň toparyna girýär.

Beki Seýtäkow 1914-nji ýylda Görogly etrabynda garyp daýhan maşgalasynda eneden bolýar. Ýazyjynyň çagalyk döwri agyr ýagdaýlarda geçýär. Bu hakda ol urşuň öňüsyrasynda döreden “Çagajyk” atly täsirli sygrynda şeýle ýazypdy:

Ýada düşýär çagalygym, gam içinde geçipdi meň,
Gulagyma gije-gündiz ilýardi bir zarynly heň,
“Çörek” diýip aglaýardym Gün ýaşanda, atanda daň,
Enem gözden ýaşyn döküp, diýýärdi: “Az dur, çagajyk”.

“Dostlarym, ýoldaşlarym, tanyşlarym” atly ýatlamalarynda soňra ýazyjy özüni emgek-azaplardan halas eden, sowat öwrenmäge, edebiýata içgin aralaşmaga mümkinçilik beren Watanyň ýagşylyklaryny uly minnetdarlyk bilen ýatlaýar.

B. Seýtäkow ýigriminji ýyllaryň başlarynda Görogly etrabynda internata ýerleşdirilýär. Şondan soň ol 1927-nji ýylda Daşogzuň mugallymçylyk mekdebine okuwa girip, ony 1931-nji ýylda gutarýar we birnäçe ýyllap şol welaýatyň dürli etraplarynda bilim ulgamynda işleýar. Geljekki ýazyjy şol ýyllardan başlap, etrap we welaýat gazetleriniň redaksiýasy bilen-de ýakyn aragatnaşyk saklaýar. Bu bolsa B. Seýtäkowy metbugat işi bilen has-da ysnyşdyrýar we soňra ol döredijilik işine bütinleý geçýar. 1937-nji ýylda ol Aşgabada gelip, ilki “Ýaş kommunist”, häzirki “Nesil” gazetinde medeniýet we durmuş bölüminiň müdiri, “Sowet edebiýaty”, häzirki “Garagum” žurnalynyň jogapkär sekretary we soň onuň redaktory, soňra bolsa “Mydam taýýar”, “Edebiýat we sungat” gazetleriniň redaktory bolup işleýär. Gazet-žurnallaryň redaksiýasynda uzak wagtlap işlemek B. Seýtäkowyň ýazyjylyk talantynyň oýanmagyna uly täsir edýar.

B. Seýtäkow 1963-nji ýylyň oktýabryndan 1965-nji ýylyň aýaklaryna çenli Türkmenistan ýazyjylar birleşmesiniň başlygy bolup işledi. Soň ol ýene-de birnäçe ýylyň dowamynda “Sowet edebiýaty” (“Garagum”) žurnalyna redaktorlyk etdi. Ömrüniň soňky ýyllarynda Ýazyjylar birleşiginiň edebi konsultanty boldy.

B. Seýtäkow 1979-njy ýylyň martynda Moskwada aradan çykdy.

B. Seýtäkowyň edebiýat meýdanyndaky ilkinji synanyşyklary entek Daşoguz welaýatynda mugallymçylyk edip ýören ýyllarynda başlanýar. Şol döwür türkmen ýazyjylarynyň köpüsine häsiýetli bolşy ýaly, B. Seýtäkow hem edebi-döredi-

jilik işine sadaja şygrylary ýazmak bilen girişýär. Onuň dürli temada ýazan ilkinji şygryrlarynyň käbiri etrap gazetleriniň sahypasynda çap edilýär. Emma ýazyjynyň özüniň belläp geçişi ýaly, onuň bu şygrylary hakyky edebiýatçynyň eserleri däl-de, diňe “edebiýaty söýüjiniň goşgy döretmekdäki synanyşyklarydy”. B.Seýtäkow döredijilik işine çynlakaý suratda otuzynjy ýyllaryň ikinji ýarymyndan başlaýar.

Ýazyjy Beýik Watançylyk urşundan öňki ýyllarda käbir oçerkleri, göwrüm taýyndan çaklaňja hekaýalary ýazyp, 1939-njy ýylda proza eserleriniň ilkinji ýygyny çap edip çykaran bolsa-da, bu döwürde ol, esasan, şahyr hökmünde işjeň çykyş edýar. Uruş ýyllaryna çenli B.Seýtäkowuň “Ot içinde” (1940), “Aýazhan” (1940) ýaly poemalary, “Ýaşlyk” (1938), “Biziň döwrümüz” (1941) ýaly goşgular ýygyndylary neşir edilýar.

Ýazyjynyň şu ýyllarda döreden şygryrlarynyň köpüsinde şol döwür üçin ähmiýetli meseleler orta atylypdyr. Olarda dürli pudaklarda gazanylan üstünlikler, obanyň keşbinde, türkmen daýhanlarynyň ruhy dünýäsinde ýüze çykyan täzelikler sada, poetiki taýdan öwrümsiz, gönümel suratlandyrylyp görkezilýar. Ýazyjy köp eserlerinde ýaş nesli täze durmuş gurmak ugrundaky ýörişe, bilim, medeniýet ugrundaky göreşe çagyýardy. Şahyryň şol ýyllardaky goşgulary, esasan, wagyz-nesihat äheňli goşgularydy. Ýöne welin ol eserleriň wagyz-nesihat äheňinde ýazylandygyna garap, şahyr okygy bilen gepleşmegiň, döwre çemeleşmegiň täze formalaryny agtarmaýardy diýmek bolmaz. Ol agtarýardy, gözleýärdi, tapýardy.

Özüniň labyzlylygy, akgyňlylygy, çuňňur watançylyk pafosy bilen ýazyjynyň “Dostumyň ýadygärligine” atly goşgular sikli okyjyda aýratyn täsir galdyryýar (Soň ol “Gahryman” ady bilen bitewi eser şekilinde çap edilýar). Bu eserde şahyr özüniň çagalyk dosty, Gahryman Annagylyç Ataýewiň ýaşlyk ýyllaryny, söweş meýdanlarynda görkezen edermenligini uly hyjuw, hakyky şahyrana duýgy bilen wasp edýar. Ýazyjy bu eserini halk üçin, Watan üçin janyny mertlerçe gurban eden türkmen ýigidiniň taryhda ýitmejek yz galdyrandygyny, onuň halkymyzyň kalbynda ýaşayandygyny ýatlamak bilen tamamlýar:

Sen Watan üçin öldüň, sen biziň üçin öldüň,
Şonuň üçin diri sen, diri bolup hem galdyň.
Bedirkendiň adyna dakdyk seniň adyňy,
Asyrlara äkider taryh seň şöhradyňy.

Beýik Watançylyk urşundan soňky döwür B. Seýtäkowuň ýazyjy hökmünde okyjylaryň giň köpçüligine ýakyndan tanalan, döredijilik ussatlygynyň gitdigiçe kämilleşen, onuň eserleriniň žanr hem tematik jähetten baýlaşan döwri boldy. Uruşdan öň hem birnäçe oçerkdir hekaýalary döreden ýazyjy bu döwürde çeper prozanyň dürli görnüşleri boýunça eser ýazmaklyga aýratyn ýygyn edýar. Ýöne B. Seýtäkow 1955-nji ýylda ýazyp gutaran “Senemiň söýgüsi” atly poemasynda biziň günlerimizde ýaşlaryň arasyndaky söýgi gatnaşyklaryny suratlandyryp görkezmegi

maksat edinýär. Poema özüniň çeperçiligi jähetden ýazyjynyň öňki ýyllarda döreden poetiki eserlerinden ep-esli derejede ýokarda durýar. Onuň dili okyjylar üçin düşnükli hem örän labyzly. Poemanyň esasy garşylygy söýgi meselesinde köne düşünjeler bilen täze garaýyşlaryň arasyndaky barlyşyksyz göreşi, bu göreşde täzäniň dabaralanyşyny görkezmekden ybarat.

Biziň ýurdumyzda ahlak taýdan bozuk adamlara, zyýankeşlere, ýaltalara, döwletiň emlägine göz gyzdyrýan mugthorlara orun ýoklugyny nygtamak, oba adamlarynyň aň-düşünjesiniň täzelenýändigini görkezmek, daýhanlaryň gurply hem medeniýetli durmuşyny wasp etmek, täzäniň köneden üstün çykyşyny dabaralandyrmak, ine, Beki Seýtäkowuň şol ýyllarda döreden öçerkdir hekaýalarynyň düýp manysy şeýle asylyly ideýalara syrygýar.

B. Seýtäkowuň irki prozasynda döredilen Akjagül, Baýram, Bibigözel, Nazar, Ata, Saryýew, Gumman ýaly tipler-de türkmen prozaçylary tarapyndan döredilen edebi obrazlaryň şu toparyna girýär. Beýleki türkmen ýazyjylary ýaly, B. Seýtäkow hem şu topara girýän položitel gahrymanlaryny hut şol döwrüň şertlerine laýyk gelýän tipiki wakalaryň içinde, janly hereketde, ösüşde görkezmeklige ymtylýar.

B. Seýtäkow uruşdan soňky döwürde bütinleý diýen ýaly proza eserlerini döretmeklige geçýär. Şeýle hem bu döwür B. Seýtäkowuň türkmen prozasynda öz ornuny tapan we okyjylaryň arasynda görnükli prozaçy hökmünde tanalýan döwri boldy. Ýazyjy uruşdan soň örän hasylly işlemek bilen türkmen prozasyň köpsanly çeper eserleriň hasabyna baýlaşdyrdy.

B. Seýtäkowuň uruşdan soňky proza eserleriniň hemmesiniň diýen ýaly temasý häzirki oba durmuşyna degişlidir.

B. Seýtäkow “Başa-baş söweş” hekaýasynda Garagum çölleriň jümmüşinde ýüze çykan bir waka suratlandyrylýar. Ol ýerde uly harasat gopýar-da, ýaş çopanlar azaşýarlar, olaryň heläk bolmak, agyr sürüniň-de gyrylmak howpy döreyär. Eserde täsirli, dogruçyl sahnalar az däl. Ylaýta-da, onda çöl tebigatynyň özboluşly aýratynlygy ynandyryjy görkezilipdir. Emma okyjy ýüze çykan şol howply ýagdaýdan soň eseriň baş gahrymanlary Sähetdir Saparlynyň ykbaly bilen ýakynan gyzyklanýar, olar hakda köp zatlar eşitmek, bilmek isleýär. Eger ýiten goýun sürüsiniň, heläk bolup barýan çopanlaryň dadyna garaşylmadyk ýerden uçar barmadyk bolsa, onda waka nähiliräk gutarardy? Ine, ýazyjy meseläniň şu tarapyňy unudýar-da, eserde ýüze çykan gyzykly, çylşyrymly wakany aňsatlyk bilen düzedýär. Bu ýagdaý, biziň pikirimizçe, ýazyjynyň otuzynjy ýyllarda döreden käbir eserlerine häsiýetli bolan ýetmezçiligiň özboluşly gaýtalanmasydyr.

Ýazyjy hekaýadan hekaýa geçdigi saýy hekaýaçy hökmünde döredijiligini tımarlady. Bu onuň soňky döwür hekaýalarynda has äşgär ýüze çykdy. Beki Seýtäkowuň 60-njy ýyllardaky “Goňşy” (1958), “Diplom” (1959), “Deryada” (1959) hekaýalary munuň kössüz delilidir. Ol bu hekaýalarynda çeperçilik we mazmun ba-

batlarynda öňe gidendigini görkezdi. Adamlaryň durmuşa bolan gatnaşygy, olaryň ahlak sypatlary bu eserleriň özeni boldy.

60-njy ýyllara çenli türkmen prozasynda söýgi temasyna bagyşlanyp, iňňän köp hekaýalar ýazyldy. Emma welin bu meselede ýazyjynyň “Derýada” hekaýasy ýaly wakalary şeýle dartgynly, şeýle ýiti durmuş garşylygy bolan hem-de ýüzýyllyklara bezeg bolup gelýan söýginiň бүтін manysy inçe suratkeşlik bilen yzarlanan hekaýa tas ýok diýerlikdir. Bu ýerde ýazyjynyň üstünligi hökmünde nygtalmaly zat öz gahrymanlarynyň psihologiýasyny, olaryň içki dünýäsini, hut durmuşdaky ýaly, бүтін ejirliigi, ýowuzlygy bilen berip bilendigidir, şeýtmekde ýazyjynyň döredijilik aýratynlygynyň beýan etme, gürrüň berme görnüşlerden inçe liriki suratlandyрма ösüp geçenligidir.

“Derýada” hekaýasyndaky Rozynyň içki dünýäsini, onuň oý-pikirlerini, ruhy ýagdaýyny synlanyňda, ýazyjynyň sungatyň şol jadylaýjy hereketlerini açyp görkezmeklige ussatlarça çemeleşendigine göz ýetirýärsiň. Hekaýadaky wakalar gämiçi, ömrüni Amyderýada ýüzüp geçiren Rozynyň gürrüňleri esasynda ýaýbaňlandyrylýar. Rozy hem şol aýylganç wakalaryň içinde hereket edýär.

“Gara ýylan”, “Wyždan” (1964), “Bähbit” (1960), “Suhanyň öýlenişi” (1966), “Çuwal bagşy” (Bu eser soňra powest diýlip atlandyryldy. 1967), “Sanjy” (1969), “Obadaşlar” (1976), “Dikdüşdi” (1976) ýaly ençeme hekaýalarynda ýazyjy durmuşda gabat gelip duran dürli wakalary inçelik bilen ýazyp suratlandyrdy.

B. Seýtäkowýň “Çuwal bagşy” hekaýasy türkmen halkynyň belli bagşysy Magtymguly Garlyýewiň ýaşlyk ýyllaryna bagyşlanyp, onda sungatyň gudraty barada söz açylýar. N. Saryhanowýň “Şükür bagşy” powestinde we K. Gurbannepesowýň “Aýal bagşy” poemasynda türkmen mukamynyň güýji görkezilýärdi. B. Seýtäkow bu meseläni özüçe täzeçe çözdü. Aýdym-sazyň täsirinden uzak wagtlap aýňalyp bilmedik nökriň Çuwal bagşyny ýeke ýerde “itden çykarmak” baradaky Jüneýt hanyň permanyny ýerine ýetirmäge bogny ysmaýar. Ine, şu beýik hakykaty ýazyjy dartgynly wakalaryň üsti bilen tolgundyryjy görnüşde ýazyp suratlandyryr.

B. Seýtäkowýň oba durmuşyndan ýazylan bu powestlerinde başga-da birnäçe kemçilikleriň bardygyna garamazdan, olar ýazyjynyň çeper prozanyň has iri görnüşlerinde hem üstünlikli çykyş edip biljekdigine ynam döretdi. Muny biz ýazyjynyň soňky ýyllarda döreden we okyjylar tarapyndan oňat garşylanan “Gyz salgydy”, “Bekmyrat Durdyýew” (1964), “Perwana” (1972), “Tylla, seniň yşkyňda...”, “Tekepbir gyz”, “Şahyr” ýaly powestleriniň, “Doganlar” trilogiýasynyň we onuň gös-göni dowamy bolan “Bedirkent” romanynyň mysalynda aýdyň görýäris.

B. Seýtäkowýň “Gyz salgydy” powestindäki taryhy wakalar birnäçe sýužet ýordumlary boýunça beýan edilýär. Powestiň başynda Muhammetkerim ýasawulbaşynyň Hywanyň despotik hany Seyit Isfendiýar Bahaduryň halka salan elhenç salgydy baradaky aýylganç habaryny Mämmetweli hekimiň obasyna getirmegi şondan soňky ýüze çykan ähli çylşyrymly wakalaryň ugur alyş pellesi bolup dur-

ýar. Han dikmesiniň Gurban uzyn, Mämmedaly ýaly garyplaryň ýaşajyk gyzlaryny hanyň haremhanasyna alyp gitmek barada edýän hereketleri, gaçgak Myradyň Abdykerim ekelerde ýaşamagy we onuň Aýhanym bilen söýgi gatnaşyklary, hekimiň howlusynyň otlanmagy, ýaşulularyň ýolbaşçylygy astynda oba ýigitleriniň ýaraglanyp çöle çykmagy, Mätýakup darganyň Aýhanymy özüne aýallyga almak ugrundaky gabahat hereketleri, ine, bularyň hemmesi aýry-aýrylykda özbaşdak sýužet ýordumlaryny emele getirmek bilen birlikde, eserde suratlandyrylýan wakalaryň ösüş dowamynda biri beýlekisi bilen logiki ýagdaýda sepleşip gidýärler.

Türkmen halkynyň durmuşynda bagşy-sazandalaryň, erteki-rowaýatçylaryň, halkyň jümmüşinden ýetişip öz eserlerinde zähmetkeş halkyň bähbidini goran halk şahyrlarynyň uly rol oýnandygy belli zatdyr. Ine, B. Seýtäkow özüniň “Şahyr” poeziýesinde şunuň ýaly halk şahyrlarynyň biri Durdy Gylyjyň çeper obrazyny janlandyryp görkezmegi maksat edinýär.

Ýazyjy öz gahrymanynyň çagalyk döwrüni diýseň ynandyryjylykly suratlandyrýar. Sebäbi B. Seýtäkow öz gahrymanyny baryp oglanlykdan bäri ýakyndan tanaýar. Ýaşuly ýoldaşy hem dosty Durdy Gylyjyň başyna düşen aýylganç belanyň ýazyjynyň öz ýüreginde hem ýatdan çykmajak agyr täsir galdyrandygy tebigy zatdyr. Ýöne kesele uçrap, görejinden aýrylan Durdy Gylyç “takdyra ten berip”, egnini gysyp oturmaýar. Ol öz ykbalynyň miýesser eden bu elhenç belasyny mertlik bilen başdan geçirýär. Hut şeýle ýagdaýda-da geljekki şahyryň – hakyky göreşijiniň erkisleginiň, gylyk-häsiýetiniň berkligi, onuň gujur-gaýraty ýüze çykýar.

B. Seýtäkownyň Durdy Gylyç hakdaky bu eseri halk şahyrynyň romanlaşdyrylan terjimehaly dälidir.

1966-njy ýylda Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky döwlet baýragyna mynasyp bolan “Doganlar” (1959–1965) trilogiýasy diňe ýazyjynyň öz döredijilik üstünligi bolman, türkmen edebiýatynyň taryhynda uly bir wakadyr. B. Seýtäkow “Bedirkent” romanyny ýazmak bilen, “Doganlar” epopeýasyny gutarnykly tamamlady. Ol B. Kerbabaýewiň “Aýgytly ädim”, H. Derýäwiň “Ykbal” bilen bir hatarda türkmen edebiýatynyň iň iri eseri diýlip arkaýyn atlandyrylyp bilner.

Trilogiýanyň бүтін dowamynda hereket edýän Saparmyrazyň obrazy awtoryň-da, okyjylaryň-da üns merkezinden düşmeýän çeper obrazlaryň biridir. Biz eseriň ilkinji sahypalaryndan başlap, Saparmyrazyň her bir hereketini yzarlamak bilen, bu obrazy döretmeklige awtoryň köp güýç sarp edendigine göz ýetirýäris. B. Seýtäkow öz gahrymanyny her hili kyn ýagdaýlaryň, çylşyrymly durmuş hadysalarynyň jümmüşinde hereket etdirmek arkaly, onuň aňynda, ruhy dünýäsinde ýüze çykan özgerişleri yzarlamagy, onuň obrazyny ösüşde görkezmegi başaryar.

B. Seýtäkownyň “Doganlar” romany özüniň çeperçilik güýji, çuňňur halkylygy taýdan onuň öňki ýyllarda döreden eserlerinden has ýokarda durýar. Şu romanyň üsti bilen biz ýazyjynyň gahrymanlaryň ruhy sypatlaryny açyp görkezmekde, suratlandyrylýan taryhy döwrüň giň we anyk kartinasyny bermekde güýçli ukybynyň

bardygyna göz ýetirýäris. Kompozisiýa we sýužet gurmakda, çeper obrazlaryň üstünde iş alyp barmakda, adamlaryň ruhy dünýäsine aralaşmakda B. Seýtäkowýň öz döredijilik usulynyň bardygyny-da şu romanda görmek bolýar.

Ýazyjy eserde suratlandyran taryhy döwrüniň özboluşly keşbini görkezmekde durmuş hakykatlaryny, adam häsiýetlerini hertaraplaýyn suratlandyrmaga şertler döredýän roman žanrynyň ähli mümkinçiliklerinden peýdalanmaga başarýar.

B. Seýtäkow “Şygylar şeýle döreýärdiler” hekaýalar toplumynda, “Dikdüşdi” hekaýasynda, “Çuwal bagşy”, “Şahyr”, “Tylla, seniň yşkyňda” powestlerinde çeper-senetçilik meselelerine özüniň çuňňur garaýyşlaryny ýazyp suratlandyrdy. Sungatyň halkyň ruhy çeşmesi bolup durýandygy baradaky ideýa bu eserlere aýratyn gözelligi berdi. “Jemgyýetde ýaşap, jemgyýete dahylsyz bolmak bolmaz” diýlişi ýaly, çeperçiligiň hakyky nusgalary mydama-da halkyň erk-islegi, ýaşaýyş-durmuş şertleri bilen ýugrulandy. Sungatyň milliligi we halkylygy baralardaky düşüňjeler hem ruhy miras bilen halkyň şol hili berk baglanyşygyny özüne göreňlik hökmünde kabul edip alýar. Muny türkmen klassyky edebiýatynyň mazmun goýazgyllygy-da tassyklaýar.

“Tylla, seniň yşkyňda” eserini ýazmak bilen, B. Seýtäkow özüniň döredijiligindeki senetçi obrazlaryň, senetçilik baradaky pikirleriň üstüni doldurdy. Bu gezek ol öz tematikasynyň döwür ýaýrawyny hem giňeltdi. Bu hem öz nobatynda onuň prozasyna täze öwüşgin bagyşlady. Şol täze öwüşgini ýazyjynyň döredijilik kämilligi bilen hem düşündürmek bolar. “Tylla, seniň yşkyňda” powestinde çeper stiliň täzeçe şemaly öwürýär. Söýgi bilen baglanyşykly adamda döreýän inçe duýgular giňişleýin alnyp gidilýär we ol hesretli hem mylaýym gerimi bilen okyjyny yzy-na düşürýär. Abdylnazar (Şabende), Kemine, Talyby obrazlary halka we durmuşa ýakynlygy bilen ýatda galýarlar. Ylaýta-da, Şabendäniň ýokary adamkärçilik sypatlary çeperçilik taýdan düýpli delillendirilýär. Okyjy onuň dilewarlygynyň syrlaryna sahypasaýyn çuňdan aralaşmaga mümkinçilik tapýar.

Bu powesti ýazyp, B. Seýtäkow ýene-de bir zady, özüniň halk döredijilik nusgalaryny, rowaýat-gürrüňleri, klassyky edebiýaty, halkyň geçmiş taryhyny gowy bilýändigini görkezdi. Mysal üçin, Şabendäniň “Gözelim” goşgusynyň döreýiş taryhy il içinde häli-häzire çenli aýdylýp gelinýän rowaýat esere şeýle bir tebigy, şeýle bir ussatlyk bilen girizilýär welin, onsuz tutuş eser hiç zat ýaly bolup duýulýar. Bu bir. Ikinjiden, Şabende dessançy şahyr hökmünde tanalýar. Dessançylygyň bolsa çeperçilik äleminde hemme kişä başardyp barmaýan kyn hem çylşyrymly döpleri bar. Leýliniň hem Mežnunyň aşyk-magşuklyk tragediýasy şonuň aýdyň mysalydyr. Şabendäniň öz “Gül-Bilbil” dessanyndaky mähremdeşleriň takdyrlarynda-da gaty bir höwes ediberer ýaly ýagdaýlar ýok. Sebäbi söýginiň ýaşaýyş okunyň daşyndan heniz gutarnykly çözülmelik mesele hökmünde pikirleriň münlerçe çaprazlygyny synasyna siňdirip aýlanýan wagtynda onuň eşretlerinden hasratlarynyň agdyk bolýandygy gizlin zat däl.

B. Seýtäkow ýaşlaryň uly halypasydy. Ol ýaşlary hakyky çeperçilik ugra gönükdirmäge, olara goldaw-hemaýat etmäge mydama üns berip gelipdi. Ol özüniň türkmen halkynyň we onuň edebiýatynyň öňündäki gabaraly hyzmatlary bilen meşhurlyk gazandy.

Gara Seýitliýew (1915–1971)

Türkmen edebiýatynyň görnükli wekili Gara Seýitliýew 1915-nji ýylda Baharly (ozalky Bäherden) etrabynyň Garagan obasynda eneden bolýar. Geljekki şahyryň kakasy döwrüniň sowatly adamy bolupdyr. Şahyryň kakasynyň bilimli adam bolmagy oglunyň hatly-sowatly bolup ýetişmegine ýardam edipdir.

G. Seýitliýew başlangyç bilimi Bäherdendäki internatda alandan soň, 1929-njy ýylda Aşgabadyň pedtehnikumynda okuwyny dowam etdirýär. Ony üstünlik bilen tamamlandan soň (1933), ençeme ýyllap (1933–1937) Gyzylarbadynyň rabfagynda ene dili we edebiýat mugallymy bolup işleýär. Täze durmuşy gurmaga aktiw gatnaşyýy ýaşlaryň hataryna birigýär. “Men gyzgalaňly komsomol söweşine janym-tenim bilen berlipdim. Ýurtda syýasy manysy bolan wakalar bolup geçýärdi. Biz ýaşlar täze durmuş bilen ölüp barýan köne feodalistik galyndylaryň arasynda barýan barlyşyksyz göreşiň öň hatarynda durýardyk” diýip, şahyr ýaşlygyny ýatlaýar.

G. Seýitliýew 1937-nji ýylda Bakuwunyň Pedagogik institutynyň filologiýa fakultetine okuwa girýär. Şol ýyllar ol ownukly-irili goşgular döredip ugraýar. Ol şahyrana eserler G. Seýitliýewiň “Şahyryň lirasy” atly (1941) ilkinji goşgular ýygynyň dysyna girýär, ony talantly ýaş şahyr hökmünde okyjylar köpçüligine tanadýar. G. Seýitliýew 1941-nji ýylda Ýazyjylar soýuzynyň agzalygyna kabul edilýär. Şol ýyl hem ýaş şahyr ýokarda ady agzalan Institutyň doly kursuny tamamlýar.

Beýik Watançylyk urşunyň başlanmagy bilen, G. Seýitliýew meýletinlik bilen fronta ugraýar. Ol ilki Gazagystanda gulluk edip başlaýar we şol ýerde harby uçilişede okap ugraýar. Soňra ony Türkmenistanyň territoriýasyna geçirýärler. Ol bu ýerde-de ep-esli wagtlap gulluk edýär. Ýöne tylda işlemäge kadrlaryň ýetmeýänligi zerarly ony tizlikde goşun gullugyndan boşadýarlar. Ine, şu pursatdan hem G. Seýitliýewiň hakyky zähmet ýoly başlanýar. Ol ilki bilen teatrlaryň Baş repertuar komitetiniň başlygy bolup işleýär (1942–1943). Soňra Türkmen döwlet opera we balet teatrynyň direktory edilip bellenýär (1943–1944).

Şahyr ýurtdaşlary, galamdaşlary bilen bir hatarda durup, Watan ugrundaky söweşe gatnaşyp bilmese-de, ähliahk söweşinden çetde durmaýar. Hyýalynda frontlarda mertlerçe söweş alyp barýan esgerler bilen bolup, tyl pälwanlarynyň edermenlikli zähmetlerini wasp edeni bilen hem çäklenmän, sowet esgerleriniň gahrymançylyklaryny gözi bilen görmek üçin, wasp etmek maksady bilen 1942-nji ýylda medeni brigadanyň sostawyna goşulyp, Kalinin hem-de Demirgazyk-Günbatar

frontlarynda myhmançylykda bolýar. Ol ýerde rus, ukrain, özbek... doganlary bilen egin-egne berip söweşip ýören ildeşleri bilen duşuşýar, olaryň söweş gahrymançylyklaryna ýüregi joşýar. Şol şahyryna joşgunyň netijesi hem “Söweşjeň ylham” (1943) atly ýygyny bolupdy. G. Seýitliýew döredijilik işine düýpli berlip, soňra ençeme şahyrana eserler, goşgular kitaplaryny döretdi. “Goşgular” (1948), “Jeren” (1951), “Parahatlyk ýeňer” (1953), “Saýlanan goşgular” (1955), “Goşgular” (1957), “Kemal” (1957), “Hindistanyň gülleri” (1960), “Ganatly döwür” (1962), “Bir tom-luk” (1970) we başga-da käbir eserleri G. Seýitliýewiň türkmen sowet edebiýatyna uly goşant goşandygyny gürrüňsiz subut edýär. Şahyryň goşgudyr poemalarynyň köpüsi rus we beýleki doganlyk halklaryň dillerine-de terjime edildi. G. Seýitliýewiň rus dilinde çap bolup çykan hem-de bütinsoýuz okyjysynyň söýgüsine mynasyp bolan ýygynydlarynyň hataryna “Систр” (1944), “Источник” (1950), “Стихи и поэмы” (1955), “Под высоким солнцем” (1955), “Круглый год весна” (1959), “Цветы Индии” (1960), “Необыкновенные глаза” (1962), “Стихотворение” (1964), “Человек и мир” (1971) atly goşgular kitaplaryny görkezmek mümkin.

G. Seýitliýew diňe bir poeziýa bilen meşgullanman, dramaturgiýa žanrynda-da eserler ýazypdy. Ol dramaturg G. Muhtarow bilen bilelikde “Kümüş gapyrjak”, “Çopan ogy”, “Bagbanyň gyzy”, “Jogapkär sekretar” ýaly kiçi göwrümlü pýesalary döredipdi. Onuň özbaşyna ýazan “Jahan” atly pýesasy bolsa respublikan teatrlaryň sahnasynda ençeme wagtlaп üstünlik bilen oýnalyndy. Mundan başga-da, G. Seýitliýew terjimeçi şahyr hökmünde-de özüni tanadypdy. Ol Nyzamynyň köpsanly şygrylaryny terjime edip, özbaşyna kitap edip çykardy. A. S. Puşkiniň “Mis atly” poemasyny ussatlyk bilen türkmen diline geçirip, okyjylar köpçüligine ýetirdi.

Ýazyjy G. Seýitliýew uly döwlet, jemgyýetçilik işgäri hökmünde hem giňden tanalýardy. Ol 1955-1959-njy ýyllar aralygynda Türkmenistan SSR Ýazyjylar soýuzynyň prawleniýesiniň başlygy bolup işledi. 1960-1963-nji ýyllarda bolsa Daşary ýurtlar bilen dostlukly aragatnaşyk saklamak baradaky Sowet komitetiniň Türkmenistan bölüminiň başlygy wezipesini ýerine ýetirdi. 1963-nji ýyldan başlap, ömrüniň ahyryna çenli respublikanyň Medeniýet ministri bolup işledi. Beýleki birnäçe ýazyjylar bilen birlikde G. Seýitliýewe hem “Türkmenistanyň halk ýazyjysy” diýen hormatly at dakylady (1967). Ol Magtymguly adyndaky respublikan Döwlet baýragynyň hem laureatydyr (1966). Hökümetimiz G. Seýitliýewiň Watan önünde hem-de türkmen edebiýatyny ösdürmekde bitiren uly hyzmatlaryny göz önünde tutup, ony üç gezek “Zähmet Gyzyly Baýdak” (1949, 1956, 1957) hem-de “Hormat nyşany” (1965) ordenleri bilen sylaglady. Ol 1971-nji ýylyň 2-nji maýynda aradan çykdy.

Poeziýa bilen ilkinji duşuşygyň, onuň ajaýyp dünýäsine ädilýän ilkinji ädimiň şatlygyny hem jogapkärçiligini ýakynandan duýup, döredijiliginiň başky etapyny süýjülik bilen ýatlaýan şahyr şeýle diýýär:

“Men 1937-nji ýylda Bakuwyň pedagogik institutynyň filologiýa fakultetinde okap başladym. Biziň kursumyzyň studentleriniň käbiri aç-açan; käbiri gizlinräk goşgy ýazmak bilen meşgullanýardy. Meniň hem ýazan goşgularymyň sany ep-esli bolupdy. Ahyry “bagtymy synap göreýin” diýip, 1938-nji ýylda “Watanymyň gyzlary” atly kiçijik poemamy “Sowet edebiýaty” žurnalyna iberip gördüm. Poema bilen ýaşuly ýazyjylarymyz tanşypdyrlar. Eser olara ýaran bolara çemeli, tizlikde poemam çap edilen žurnalyň sany maňa gelip gowuşdy” diýip, şahyr “Özüm hakda” atly awtobiografik belliklerinde ýazypdy.

G. Seýitliýewiň döredijiliginiň başlangyjy bolup durýan bu kiçijik poemanyň gymmaty şol wagtky başlangyç şahyrlaryň ýüreginde öz zehinine, başarnygyna bolan ynamy oýaryp bilendiginden ybaratdyr. Ol poema sýužet, çeperçilik babatda şeýle bir kämil bolmasa-da, awtorda şahyрана joşgunyň, daşyny gurşap alan durmuş hakykatyň wasp etmäge uly höwesini bardygyny gürrüňsiz duýduryp durdy. Poema çap bolup çykandan soň, “Bakudan Aşgabada tarap ýollanan bukjalaryň” içinden çykyp, gazet-žurnalaryň üsti bilen okyjylar köpçüligine ýaýrap ugran goşgular edebiýat meýdanyna täze bir talantly ýaş şahyryň gadam urup başlandygyny äşgär edipdi. Ol şygrylar özbaşyna “Şahyryň lirasy” (1941) ady bilen çap bolup çykanynda, poeziýamyza täze bir şahyryň gelendigi äşgär bolupdy. Munuň sebäbi ol ýygynyda durmuşa bolan uly söýgi, gозellige maýyllyk ýiti duýulýardy. Ýaş şahyr ruhubelentlik, belent pafoslylyk bilen dürli problemalar (meseleler) barada gürrüň bermegi başarypdy. G. Seýitliýewiň romantiki keýpiçaglyga, şirin labza ýugrulan poeziýasynyň käbir häsiýetli tarapyny “Şahyryň lirasynyň” özünde jemländigini hemmeden ozal şahyr Ata Nyýazow duýup bilipdi. Ol ady tutulan ýygynyda ýazan gysgajyk sözbaşysynda şahyryň poeziýasynyň ösüş ugruny, ýagny belent pafoslylygyny, gозelligi suratlandyrmaga teşneligini kesgitlepdi: “Şahyr Seýitliýew Gara güýçli perspektiwaly bolan bir lirik şahyr, munuň şu “Şahyryň lirasy” diýen ýygynydaky goşgularyny okanynda, çynlakaý bir liriki goşgy okanlygyny duýýarsyň. Şahyr özüniň her bir setirinde derýalar kimin çyrypýar, ol özüniň çynlakaý içki duýgularyny berýär”.

Dogrudanam, G. Seýitliýewiň bu çaklaňja kitaby özüniň çeperçiligi, duýgulara baýlygy bilen bada-bat türkmen poeziýasynyň umumy akymyna goşulyp gidipdi. Ýaş şahyryň poeziýasynyň ugry umumy poeziýanyň tematik, ideýa ugry bilen birleşýärdi. Köňäniň zyýanly galyndylaryna garşy barlyşyksyz göreş, täze durmuşyň artykmaçlyklaryny wasp etmek ýygynydaky şygrylaryň içinden eriş-argaç bolup geçýärdi. Bu häsiýet şahyryň metbugat ýüzünde peýda bolan ilkinji eserinde, ýagny “Watanymyň gyzlary” poemasynda mese-mälim özüni görkezipdi. Awtor Myratdyr Maralyň şowsuz söýgüsi arkaly köne döwürde mukaddes söýginiň harlanyşyny, aýak astynda depgilenişini görkezmegi başarypdy. Şeýle-de, bu eserde G. Seýitliýewiň bütün poeziýasyna, şahyрана döredijiligine mahsus bolan ussatlygyň başga bir görnüşi-de ýüze çykyp bilipdi. Şahyryň liriki gahrymany sowet zamanyn-

da azat durmuşda, şatlyk içinde ýaýnap gezyň gelin-gyzlarymyza bakanda, olaryň şadyýan görküne aşyk bolýar, tüýs ýürekden guwanyar. Bu duýgy, ýagny gözellige maýylylyk, romantiki keýpiçaglyk diňe bir konkret temanyň, obrazyň çäginde durman, ösüp, giňelip, umuman, ajaýyp, täsin zatlara bolan uly söýgä öwrülip, G. Seýitliýewiň poeziýasynyň etine-ganyna siňipdi.

Bilbiller nagma tutup, gül yşkyna gülýärler,
Desse-desse gül bogup, halha, seret gelýärler.

Gyradeňje ýöreşip, syrdam giden boýlary,
Buşlar biziň gözeller, bu gün olaň toýlary.

G. Seýitliýewiň poeziýanyň belent borjuna düşünmegi, döwrüň möhüm problemalaryny (meselelerini) saýlap almagy başaryp bilmegi, orta atýan meselesini täsirli edip bermegiň hötdesinden gelmegi onuň kämil goşgular döretmegine getiripdi. Adatça, şahyrlaryň ilkinji ýygynyndylaryndaky goşgular wagtyň geçmegi bilen öz ähmiýetini ýitirýärler, öwrenjeligiň gurbany bolup galýarlar. Emma G. Seýitliýewiň ilkinji ýygynyndysyndaky goşgular barada muny aýtmak bolmaz. Ýygynyndaky goşgularyň köpüsi döwrüň synagyndan geçip, biziň günlerimize gelip ýetipdir. Şeýle çeperçilikli, mazmuna baý goşgularyň hataryna “Sonam” (1938), “Saadat nagmasy” (1938), “Söýgülim-de oýansyn” (1938), “Iki bilbil” (1939), “Baglady yşkyň perisi...” (1939), “Baku gijeleriniň birinde” (1939) ýaly şygrylary görkezmek mümkin. Bu şahyrana eserler ilkinji nusgalarynda diýen ýaly şahyryň “Saýlanan goşgularyna” (1955), “Bir tomlugyna” (1970) girip gidipdi, özlerinden ençeme ýyllap soňra döredilen goşgularyň aralarynda mynasyp orny eýeläpdi. Ençeme ýyllaryň geçmegine garamazdan, ol eserleriň okyjylar köpçüligini tolgundyryp gelmegini näme bilen düşündirmek bolar?

Ýokarda atlary agzalan goşgularda we “Şahyryň lirasý” atly ýygynyndaky beýleki käbir şygrylarda durmuş hakykatynyň sadadan täsirli beýanyny görmek bolýar. Şahyr näme hakda söz açsa-da, şonuň içki gözelligine, ynsanyň duýgulara baý ýüregine aralaşmaga jan çekýär. Suratlandyrylýan wakanyň atmosferasyny janlandyrmaga çalyşýar (“Baku gijeleriniň birinde”).

Çünki gök ýüzünden kümüş gözli aý,
Altyn zülplerini deňze dökýärdi.
Göýä ol gözeliň aşygy deňiz,
Galkyna-galkyna ýene çekýärdi
Gaýtadan ýene-de zülpün dökýärdi.

Bu bentde deňiz bilen aýyň emele getirýän gözelligi täsin suratlandyrylýar. Şeýle ruhabelentlik, gözellige teňnelik bolsa diňe bir bu şygryň däl, бүтін ýygynyndynyň bedenine siňipdir. Şahyryň ilkinji ýygynyndysyndaky şygrylarda romantiki äheňiň ýüze çykmagynyň sebäpleri nämeden ybarat? Ilki bilen gözellige teňneligiň,

ruhobelentligiň şahyryň tebigatynda orun alandygyny aýdyp geçmek gerek. Galyberse-de, G. Seýitliýewiň geçen durmuş ýoly, daşyny gurşap alan tebigat, adamlar onuň poeziýasyna romantiki äheň beren bolmagy mümkin. Şahyryň Baku pedinstitutynda okan ýyllary, talyplyk döwri, gözəl Kaspi deňziniň kenarynda geçirilen günler onuň kalbynda täsin duýgulary ömürlük oýaran bolmagy ähtimaldyr. Şahyr Anna Kowusow “Gara Seýitliýew bilen duşuşygym” atly ýatlamasynda ýokarky pikiri tassyklaýjy şeýle setirleri ýazýar:

“Gara deňiz tarapdan gözlerini sowman: – Men deňiz bilen halys öwrenişip gidipdirin. Uzak gitsem, mydam ýadyma düşüp dur. Seret, agşam çagynda deňziň aýratyn bir gозelligi, aýratyn bir görnüşi bar – diýdi... Gara deňze seretmegini dowam etdirip: – Men hökman deňziň agşamky görnüşi barada bir goşgy ýazaryn – diýdi”.

Deňiz temasy, onuň gозelligi şahyryň diňe bir goşgusynyň bedenine siňmän, бүtin dөredijiliginiň içinden eriş-argaç bolup geçip gidipdi. “Baku gijeleriniň birinde”, “Kaspiniň tolkunlary” (1952), “Deňiz aýdymy” (1952), “Balykçynyň aýdymy” (1953) we beýleki käbir şygrylarynda şahyryň liriki gahrymanyň deňiz gозelligine, ýagny tebigata aşyklygy mese-mälim görnүp dur. Umuman, G. Seýitliýewiň ilkinji ýygyndysynyň peýda bolmagy bilen türkmen sowet edebiýatynyň bir özboluşly şahyry artypdy. Ol kitap şahyryň poeziýasynyň käbir häsiýetli taraplaryny özünde jemläp bilipdi.

G. Seýitliýewiň “Şahyryň lirasy” atly ilkinji kitabynda klassyky poeziýamyzdan oňaýly täsirlenip, “Söýgülim-de oýansyn”, “Saadat nagmasy” ýaly setirlerinden söhbet açyp bilşiniň, tebigat hadysalaryny romantik planda janlandyryşynyň şaýady bolan bolsak, “Söweşjeň ylham” (1943) atly ilkinji ýygyndysynda awtoryň watançylyk duýgularyna ýugrulan, graždanlyk pafosly şygrylary döretmegi başaryandygyny duýupdyk. Soňky ýygyndy şahyryň Beýik Watançylyk urşunyň frontlaryna eden syýahatynyň netijesidi. “Beýik Watançylyk urşunyň frontlaryna aýlanyp görmeginiň netijesinde 1943-nji ýylda çapdan çykan “Söweşjeň ylham” atly ýygyndym döräpdi” diýip, şahyr öňde agzalan “Özüм hakda” atly awtobiografik belliklerinde ýatlap geçýär. Dogrudanam, G. Seýitliýewiň bu kitaby duşmana bolan çuňňur ýigrençden, sowet topragyna, edermen esgerlerimize söýgüden doludy. Watançy şahyryň özi ele ýarag alyp söweşmese-de, onuň ýiti, joşgunly ylhamy nemes faşistlerine garşy gyzgyn güllä öwrүlip, göreş alyp barypdy. Onda orun alan graždanlygyň belent pafosly şygrylarynda, G. Seýitliýewiň zehininiň täze tarapy göze görnүpdi, awtor watançylyga ýugrulan lirikanyň ussadydygyny subut edipdi.

Men-de ol ýigitleň şahyr gardaşy,
Frontumda hűjümlere geçýärin.
Watanyň öňünde, halkyň öňünde,
Men-de bir esger men, kasam içýärin.

Men watan ogly,
Watan gurbany.
Watanyň ugrunda
Bererin jany.

Şahyr öz watançylyk duýgulary, söweşeň ylhamy bilen bu kasamyň yzynda mertlerçe durupdy. Onuň owazy frontçy şahyrlaryňkydan pes ýaňlanmandy. Halky söweşe mobilizlemekde, alyp barýan urşumyzyň adalatlydygyny, ýeňşiň biziň tarapymyzda boljakdygyny okyjylara täsirlilik bilen ýetirmekde şahyryň şygrylary uly rol oýnapdy. Awtoryň “Halkym” (1941), “Gözel Moskwam” (1942), “Gahryman maý” (1942), “Watan” (1942) şygrylarynda sowet adamlarynyň watançylyk duýgulary obrazly açylp görkezilýärdi. Şahyr urşuň betbagtlygyny, jebir-jepanyň öýjügidigini, parahatlygyny bolsa gözelligiň, eşretli ýaşayşyň çeşmesidigini çeper detallar, oýlanmalar arkaly okyjylara ýetirýärdi. Watanyň, ene topragyň üstüne howp abananda, ata-babalarymyzyň gan döküp gazanan azatlygyna dawa edilýän pursadynda ýürekleri ar-namysdan, il-gününe bolan söýgüden doly ýigitleriň ganym duşmanyň garşysyna aýaga galmalydygyny şahyr hyjuwly setirlerde teswirleýärdi.

Halkym!
Gahryman halkym!
Sesime ses ber.
Eliňde ataş, maňlaýyňda der.
Biziň ýigitler.
Algyr bürgütler kimin göreşlerde gan dökýär.
Atylan toplaň,
Düşýän howplaň
Zarbasyna çydaman,
Hem Ýer, hem asman
Älem-de her ýan hopugyp çökýär,
Ynsan gan dökýär.

Şahyr gazaply front kartinalaryny suratlandyrmak bilen, urşuň rehimsizliklerini ni nygtamak arkaly sowet adamlarynyň çydamlydyklaryny, ruhubelentdiklerini, tutanýerlidiklerini görkezmäge çalşypdyr. Ol şu maksat bilen käbir adam obrazlaryna, urşujylaryň durmuşyna ýüzlenip, belli-belli personažlaryň, gahrymanlaryň hereketleri, duşmana bolan ýigrençleri, ýurtlaryna bolan söýgüleri dogrusynda söz açýardy. Şahyryň “Hoşlaşyk” (1941) goşgusynda Watan goragyna ugraýan ýigit öz söýgülisine ahyrky demine çenli göreşjekdigini, söýgüsiniň, ene topragynyň adyna ysnat getirmejekdigini ýürekden syzylp çykýan sözler bilen ynandyrýar. “Pogonly gyz” (1942) sygrynda bolsa janyny aýaman söweşýän gaýduwsyz esgerlerimiziň ýaralaryna em edip, kyn pursatlarda kömege ýetişip, Watan önündäki borjuny ödeýän sanitarkanyň oý-hyýalaryny, hereketlerini synlap bilýäris. “Gurban Durdy”

(1942) atly goşgy bolsa türkmen halkynyň edermen ogly, Sowet Soýuzynyň Gahrymany Gurban Durdynyň gaýduwsyzlygy dogrusynda şahyranalyk bilen gürrüň berýar. Görnüşi ýaly, G. Seýitliýewiň “Söweşjeň ylam” atly ikinji kitabyňyň tutuş süňni Watany jan-dilden söýmeklige ýugrulydyr, onda şahyryň poeziýasynyň graždanlyk ruhy, sesi has belende galyp, sowet adamlarynyň watançylyk duýgularyny wasp etmekde ussatlygyň belent nusgasyny görkezipdir. Bu ýygynnda giren “Halkym”, “Gözel Moskwa”, “Gahryman maý”, “Pogonly gyz” ýaly sygyrlar lirikamyzyň altyn fonduna aralaşdy.

Gara Seýitliýew gaty duýgur, döwrüň wakalaryna aýny wagtynda seslenmegi başaryan şahyr. Ol elmydama durmuşyň öň hatarynda bolup, zamana bilen deň gadam urýar, onuň poeziýasy döwrüň ruhuna aralaşýar, döwürdeşleriniň oý-hyýallaryny göwnejaý suratlandyrýar.

Beýik Watançylyk urşy döwründe her setiri nejis duşmana gülle bolup atylan türkmen sowet poeziýasy badyny gowşatmazdan, uruşdan soňky ýyllarda täze ugurlara, täze-täze tematikalara ýykgyd edip ugrapdy. Onuň joşgunly owazy faşizmi süreninde derbi-dagyn edip, öýlerine dolanyp gelyän, döşleri orden-medallardan doly edermen ýigitlerimiziň waspyny ýetirýärdi, urşuň halk hojalygyna ýetiren zyýanlaryny, berbatlyklaryny dikeltmäge köpçüligi çagyryp ugrapdy. G. Seýitliýewiň lirikasy hem poeziýamyzyň şol owazyna sesini goşup ugrapdy.

G. Seýitliýewiň başky iki kitabyňyň türkmen sowet poeziýasyna uly goşant bolandygyny, olarda şahyryň hakyky öz ýüzüniň görmendigini Georgiý Şengeliniň şahyryň “Sistr” (1944) atly rus dilinde çap bolup çykan kitabyna ýazan “Göçgünli ýaşlygyň poeziýasy” atly sözbaşysyndan hem görmek bolýar. “Şahyryň lirasý” we “Söweşjeň ylam” atly öňümde ýatan kiçik kitapçalary Gara Seýitliýewiň hakyky şahyrdygyny mese-mälim duýduryp dur. Men ol kitaplardaky goşgulary sözme-söz terjimede okamaly boldum, käbirini awtor okanda diňledim. Şonda-da prozalaç, sözme-söz terjime setirleriň içinden duýgularyň hem obrazlaryň şiresi daşyna çogup çykyp durdy, meniň üçin düşnüksiz, nätanyş bolan jümlelerde sazlaşykly ritmler, şirin şahyrana owazlar duýlup durdy. Ol goşgularyň formasynyň türkmen poeziýasynda ozal duş gelmeýän täze formadygy hem kemsiz aňlanýardy“.

Şahyryň birinji kitabynda otuzynjy ýyllaryň, ikinji kitabynda bolsa ýalyňly uruş döwrüniň palygaly wakalary beýanyny tapyp bilipdi. Ahyrky ýygynyda dürli-dürli temalardan goşgular ýerleşdirilipdi, şahyr joşgunly ylamyny durmuşyň möhüm problemalaryna gönükdiripdi. Ol entek gyzgyny sowulmadyk uruş wakalary “Seniň gudrat ganatyň” (1944), “Iki dogan” (1945), “Biziň şanly günler, şanly seneler” (1945), agyr söweş ýyllary parasatlylyk bilen sowet halkyna ýolbaşçylyk eden partiýamyz, kuwwatly Watanymyz “Beýik partiýamyz” (1943), “Parla, eziz Watan, nuruň egsilmez” (1943), “Saglygyňa azat iller oýnaýar” (1944) dogrusynda başaryňlyk bilen söz açýardy. Şeýle-de, ol bu ýygynynda aýdym eserleriniň awtory hökmünde-de çykyş edipdi. “Türkmenistanyň” (1948), “Dostluk aýdymy”

(1947), “Läläm seni”, “Ýaşadykça ynsan ýaşamak isleýar” (1947), “Komsomol gyz” (1947), “Kolhozyň güli” (1948) ýaly aýdymlarda G.Seýitliýewiň talantynyň täze bir tarapy, ýagny aýdym tekstlerini dörediji şahyrlýgy özüni görkezipdi. Ady agzalan goşgular ýygýndysy G.Seýitliýewiň döredijiligini, türkmen poeziýasyny ep-esli derejede baýlaşdyryp bilipdi.

Kitabyň tematikasynyň şahyryň öňki ýygýndylaryna garanyňda, baý hem dürli taraplydygyny eýýäm belläp geçipdik. Eger şahyryň ozalky kitaplarynda zähmet temasyndan az söz açylan bolsa, bu ýygýndysynda gujurly zähmet pälwanlarynyň waspy ýetirilýärdi. Goşgularyň täsirliçligi babatda aýdanyňda bolsa, uruş temasyndan döredilen şygýrlar bada-bat okyjyny özüne çekýärdi. Şahyryň söweşeň yhamynyň önümi bolan “Seniň gudrat ganatyň”, “Iki dogan”, “Biziň şanly günler, şanly seneler” ýaly şygýrlarynda uruş ölemen ýigrenýän, parahatlygy baky berkarar etmek ugrunda göreşýän sowet adamynyň içki duýgulary oňat beýan edilipdi.

Elbetde, parahatçylykly günleriň gelmegi bilen şahyr uruş hakyndaky şygýrlardan tebigat, zähmet dogrusynda söz açýan goşgulara geçipdi.

G. Seýitliýew ol goşgularynda-da özboluşly şahyrlýgyna galypdy. Awtoryň “Aşgabat” (1943), “Maýakowskã” (1947), “Rus gardaşym” (1948), “Kolhozyň güli” (1948) ýaly şygýrlarynda täze-täze pikirlere, ýürek ýylysyna eýlenen duýgulara gabat gelýärsiň. Bu şahyrana eserler lirizme baýlygy, setirleriniň akgynlylygy, duýgularynyň terligi bilen seni özüne çekýärdi.

Beslenip gelende baharyň çagy,
Ýaşyl don geýiner Pöwrize dagy,
Altyn çeşme atly akar bulagy,
Şirin-şerbet üste iýer Aşgabat,
Gün-günden güýç alyp göçer Aşgabat.
Aşgabat, Aşgabat, janym Aşgabat,
Watanyň, şöhratym-şanym Aşgabat.

Türkmen edebiýatynyň ‘we sungatynyň Moskwada geçen birinji ongünligi döwründe W. Popowyň ýazan makalasynda şeýle diýilýär: “Gara Seýitliýew liriki goşgusyny okaýar. Zaldakylar türkmen sözlerine düşünenok, emma goşgular öz äheňinden terjimesizem düşnükli... Gowy zady ýalňyşman seljermegi başaryan Konstantin Fedin:

“Aşgabat, Aşgabat,
Janym Aşgabat”

diýen setirleri gaýtalap, koridoryň ugrunda ikiýana gezmeleýärdi“.

G. Seýitliýewiň şahyrana ussatlygynyň barha artyp, döwrebap eserler döredýändigini ýokarky sözler, şeýle-de gürrüňini eden ýygýndymyzdaky beýleki şygýrlar birkemsiz subut edýär. “Parahatlyk ýeňer” (1953) atly goşgular kitaby bilen tanşanyňda, onuň şahyrana ussatlygynyň has-da kämilleşýändiginiň şaýady

bolýarsyň. Şahyryň bu ýygýndysyna giren şygýrlaryň içinde parahatlyk temasy-na bagyşlanan goşgularyň has-da şowly çykandygy görünýär. Ýygýndynyň esasy süňňüni şu hili şygýrlar kesgitleňsoň, şahyr onuň adyny hem “Parahatlyk ýeňer” diýip atlandyrypdyr. Awtoryň “Söweşjeň ylhamyndaky” şahyrana joşgun bu ýygýndyda täze öwüşginde özüni görkezýärdi. Eger-de G.Seýitliýew uruş hakdaky goşgularynda doňýürek faşistleriň döredýän berbatlyklary arkaly uruşň ýykgyňçylykly ýüzüni açyp görkezse, parahatlyk dogrusynda söz açýan eserleriniň üsti bilen ol dünýäniň ak ýürekli ynsanlarynyň Ýer ýüzünde parahatçylygy berkarar etmek ugrunda alyp baryan göreşlerini beýan edýärdi. Şahyryň liriki gahrymany uruşň nämedigini oňat bilensoň, onuň pidalaryna, betbagtlyklaryna sowet halkynyň mysalynda göz ýetirensöň, täze uruş oduny tutaşdyrjak bolýanlary diýseň ýigrenýär. Olaryň pygyllarynyň başa barmajakdygyny, ak ýürekli adamlaryň geçen ähliahk tragediýasynyň gaýtalanmagyna ýol bermejekdigini aç-açan aýdýardy. Şahyr parahatlygyň tarapdarlaryna mahsus bolan şu hili duýgulary joşgunly setirlerde bermegiň hötdesinden gelip bilipdi. Onuň “Ýaşasyn parahatlyk” (1950), “Ýaşasyn adamlara guwanýanlar” (1950), “Biz parahatlyk üçin göreşýäris” (1950), “Agşam we säher” (1950) ýaly şygýrlarynda ynsanperwer duýgulary, ganly uruşň önüni almak ugrunda alnyp barylýan göreşleri beýanyňy tapyp bilipdi.

Güýç atomda dälär,
 Güýç adamdadyr.
 Bagt atomda dälär,
 Bagt adamdadyr.
 Ýok bolsun atomlara guwanýanlar!
 Ýaşasyn adamlara guwanýanlar.

Ýok bolsun akja manžetli,
 Erinleri sigaretli.
 Mydam wiskiden humar
 Babalary-da ganhor jenaýatçylar!

Ýok bolsun atomyna guwanýan,
 Günde mün jür bulanýan,
 Boş haýbatly,
 Syltak häsiýetli hyýanatçylar.

G. Seýitliýewiň parahatlyk hakdaky beýleki goşgularyndan hem şu hili ganatly, ýaraşykly bentlere öwürlip giden setirleri getirmek mümkin. Şol bentleriň ählisinde-de şahyryň jeňbazlaryň erbet pygyllaryny paş edýän, parahatlygyň durmuşmyzyň güllemegi üçin zerur zatlaryň biridigini açyp görkezýän oýlanmalara gabat gelýäris. Olar lirikamyzyň altyn fonduna girip gitdi. Gürrüňi edilen ýygýndyda şowly çy-

kan, okanynda göwnüni awlaýan eserler başga-da ýok däl. Eýýäm belläp geçişimiz ýaly, G.Seýtliýew “Goşgular” (1948) atly ýygyndysynda syýasy tema, “Parahatlyk ýeňer” ýygyndysynda bolsa şu ugruň dowam etdirilişiniň, ösdürilişiniň şaýady bolýarys.

Şahyryň “Goşgular” (1957) atly ýygyndysynda dürli temalardan şowly çykan şygyrlarbar. Esasanam, azatsöýgi barada sözaçýan şygyrlar özleriniň ýürekdeşlikleri, söýüşýän ýaşlaryň päk kalbynyň inçe tarlaryny seslendirip bilýändigleri bilen bada-bat göwnüni awlaýar. Bu şygyrlar G.Seýtliýewiň “Şahyryň lirasy” ýygyndysyndaky söýgi liniýasyny batyrgaýlyk bilen dowam etdirýän, pikirlerini çuňlaşdyrýan eserlerdi. Dogry, şahyryň “Söweşjeň ylham”, “Parahatlyk ýeňer” kitaplarynda-da söýgi liniýasy dowam etdirilmän durmaýardy. Ýöne häzirkiki gürrüni edilýän ýygynydyda şahyryň bu tematika dolanyp gelşi düýplüdi. Hut şu sebäbe görä-de söýgi goşgulary bu ýygynyň ep-esli bölegini tutýardy. Ol goşgular barada aýry-aýrylykda gürrüň edip oturman, ählisine mahsus bolan şeýle bir zady belläp geçmek gerek. Şahyr ol eserlerde ozal söýgi goşgularynda aýdylmadyk pikirleri tapmaga, yşkyň adamynyň ruhuny göteriji gudratyny ýüze çykarmaga, onuň nepis tebigatyny inçelik bilen yzarlamaga çalyşýardy. Hut şu sebäbe görä-de şahyryň söýgi setirlerinde hyjuwlylyk, sadalyk özüni görkezýärdi. Goşgularyň suwy sykylyp, pikirler has-da giňelip, käte aforizm derejesine baryp ýetýärdi.

Diýýärler: “Göz göwnüň aýnasy, gözeli,
Humaý gözlim, seniň gözleň ne gözeli.

Bu ýygynyň G. Seýtliýewiň döredijiligini baýlaşdyran ikinji bir tarapy bolsa, onda orun alan daşary ýurt temasydyr. Ellinji ýyllaryň ahylarlaryna çenli bu ugur biziň poeziýamyzda az ösdürilen ugurlaryň biri bolup durýardy. Emma G.Seýtliýewiň we beýleki käbir şahyrlarymyzyň daşary ýurtlarda bolup, alan täsirleri barada goşgular döredip ugramaklary bilen bu yza galaklygyň soňuna çykylyp başlandy. Haýsydyr bir ýurdy birki gezek göreniň bilen ol ýeriň adamlary, däp-dessury, tebigy özboluşlyklary dogrusynda gowy eser döredäýmek kyn. Şeýle-de bolsa şahyryň ýiti synçylygy, güýçli zehini, gezelenç edýän ýurdunyň durmuşyny uly höwes bilen öwrenmegi oňat eserler döretmegine getiripdi. “Eger-de men uruş ýyllary Eýranda bolup görmedik bolsam, hiç haçan “Kemal” poemamy ýazyp bilmezdim. Hindistan bilen tanyşlygym ol gözeli ülke barada goşgular kitabyny döretmäge ýardam etdi” diýip, daşary ýurt hakdaky eserleriniň döreýşi barada şahyryň özi gürrüň berýär.

Şahyryň Eýran hakyndaky goşgulary hem-de “Kemal” poemasy bilen tanşanynda, onuň gürrüni edilýän ýurduň durmuşyna geregiçe aralaşandygyny görse bolýar. Onuň “Maşadyň derwezesinde” (1955), “Altynadasynda aç” (1955), “Iki baýguş” (1955), “Eýran eneleri gul dogurmaýar” (1955) atly şygyrlarynda deňsizlik zerarly aşaky gatlagyň çekýän horluklary, adalatsyz jemgyýetçilik gurluşynyň döredýän

kynçylyklary, daşary ýurt “agalarynyň” Eýranyň baýlyklaryny talaýyşlary täsirlilik bilen açylyp görkezilýär. Şahyr ýokarky şygrylaryň soňkusynda eýranlylaryň hem bagtly bolmaga haklarynyň bardyklaryny nygtap, olaryň kolonializme, deňsizlige garşy göreşseler, erklerini ele alyp, bagtly ýaşap biljekdiklerini ýatladýar. Lirik gahryman garyp işçiniň bir döwüm çörek üçin horlanyşyny, ýaşajyk çagalaryň ýok-sullyk zerarly çekýän ezyýetlerini görende gynanman, gyýylman durup bilmeýärdi.

Ne sebäpden ol ynsanlar bu gün aç,
Eýran topragynyň çöregi ýokmy?
Ne sebäpden olar işsiz, ýalaňaç,
Eýran topragynyň çöregi ýokmy?

G. Seýitliýewiň “Hindistanyň gülleri” (1960) ýygyndysynda bu oýlar, duýgular has-da giňelýär. Şahyr “gözel ülke Hindistana” uly söýgi, höwes bilen syýahat edipdi. Onuň täsin gzellikleri, alçak, açyk ýürekli, sada adamlary, dāp-dessurlary, gözəl tebigaty, baý ýadygärlikleri mydama şahyry özüne çekipdi. Hindistany sulhunynyň almagy, onuň görküne maýylygy şahyryda ýurduň durmuşyny öwrenmäge höwes döredipdi. Şeýle bolansoň, şahyr kalbyny gaplap alan, ýüregine ornaşan zatlar barada söze başlanda dürdäne sözler, setirler dile gelýär. G. Seýitliýewiň “Hindistanyň gülleri” kitabynda biz şeýle şahyrana keýpi, höwesi aňlap bilýäris. Şahyr ýurduň haýsy tarapy hakda söz açsa-da, şol zat hakda çuňňur pikirleri, oýlanmalary öňe sürmäge çalyşýar. Hut şu sebäbe görä-de, bu ýygindyda durmuşyň dürli gatlaklaryna çuňňur aralaşylýar. Ussatlyk babatda alanyňda bolsa, bu ýygindyda şahyryň poeziýasy köptaraplaýyn öz ösüş beýanyny tapyp bilipdi. “Şahyryň lirasyndaky” deňiz gzelligine maýylyk, gelin-gyzlara aşyklyk, “Söweşeň ylhamdaky” joşgunlylyk, graždanlyk pafos, “Goşgular” (1948, 1963) ýygyndylaryndaky zähmet temasyny hyjuwly suratlandyrmak häsiýeti – bularyň ählisi “Hindistanyň güllerinde” özüni görkezipdi. Hut şu sebäbe görä-de, bu kitapdan şahyryň poeziýasynyň täze ösüş etapy başlanýar. Umuman, G. Seýitliýewiň döredijiligine mahsus bolan bu häsiýet, ýagny şahyryň haýsydyr bir ugurdan, temadan tutuş bir kitap döretmek meýli elmydama özüniň oňat netijesini beripdi. Şeýle ýagdaýda şahyr durmuşyň gatlaklaryna çuňňur aralaşyp bilýärdi. Onuň duýgulary, pikirleri goşgusaýyn giňelip, çuňlaşyp, durlanyp barýardy, ýygindyda ideýa, pafos, mazmun bitewüligi emele gelýärdi. Şahyr Beýik Watançylyk urşunyň frontlaryna aýlanyp görüp, “Söweşeň ylhamyny” okyjylara hödürände, onuň poeziýasynyň graždanlyk pafosyna baýlaşandygyny, watançylyk duýgularyna ýugrulandygyny aňan bolsak, “Hindistanyň gülleriniň” peýda bolmagy bilen onuň lirikasy tematik çäginde giňeltdi, eýýam belläp geçişimiz ýaly, ussatlygy köptaraplaýyn ösdi. Biz şahyryň bir ugra ýykgyt etmek häsiýetiniň oňaly netijesini “Adam we dünýä” atly filosofik pikirlere, näzik duýgulara ýugrulan ýygyndysyndanam görüp bilýäris.

Elbetde, şeýle diýmek bilen, biz şahyryň dürli goşgulardan düzülen ýygnyndylaryny inkär etmekçi bolmaýarys. Olarda lirikamyza uly goşant bolan, onuň ösüşini çaltlandyran ajaýyp goşgularyň ençemesi bar. “Goşgulardaky” (1948) “Aşgabat”, “Pogonly gyž”, “Rus gardaşym”, (1953) “Ýaşasyn adamlara guwanýanlar”, “Biz parahatlyk üçin göreşýäris”, “Saýlanan goşgularyndaky” (1955), “Balykçynyň aýdymy” (1952), “Dnepriň kenarynda” (1953), “Hallygözel” (1953), “Ganatly döwürdäki” (1962), “Gülende” (1960), “Gaşy sürmeli” (1960), “Söwer ýar” (1961) ýaly goşgularda şahyr ýüreginiň gürsüldisi eşidilýär. Lirikizm, hyjuwly pikirlere ýugrulan bu goşgular häli-häzir-de okyjylary tolgundyrmagyny dowam etdirýär. Dogry, şahyr dürli tematika ýykgyň edende, olaryň käbirini ýeterlik derejede özleşdirip bilmedik mahalynda, goşgularynda beýan edijilik, köpsözlülük özüni görkezýärdi. Şeýle gowşak, ýugrumsy ýetirilmedik şygrylar has-da şahyryň “Goşgular” (1957), “Ganatly döwür” (1962) ýygnyndylarynda köp orun alypdy (“Jeýhun bilen gürrüň” (1958), “Jeýhun kenarynda” (1958), “Büzmeýin” (1958), “Çärjew Çerýomuşkasy” (1958), “Belent seniň hormatyň” (1959) we ş.m.). Elbetde, şahyryň ýörite bir ugra çugdumlanan tematika bagyşlanan ýygnyndylarynda hem bu ýaramaz häsiýet käbir şygrylarda özüni görkezmän duranokdy (Meselem: “Hindistanyň güllerindäki” “Hakykaty ýazaly” (1956), “Bizden uzak illerde” (1956), “Öli şäherde” (1957) we ş.m.). Ýöne näme-de bolanda, bu hili goşgular şol ýygnyndylaryň esasyny düzmeýärdi, ýüzünü görkezmeýärdi.

Ussat şahyr soňky döwürde döredijiliginiň bu yzagalak tarapynam ýeňip geçmegiň hötdesinden başarlaňlyk bilen gelip bildi. Onuň “Adam we dünýä” atly goşgular toplumynyň metbugat ýüzünde peýda bolup başlamagy bilen şahyryň poeziýasynyň täze ösüşi başdan geçirýändigini bada-bat duýupdyk. Ol goşgularynda şahyr ynsanyň dünýä gatnaşygyny, dünýä wakalarynyň ynsanyň kalbynda döredýän täsirini umumylaşdyrmagyň, filosofiki planda jemlemegiň hötdesinden gelip bilipdi. Ussat şahyr ol goşgularynda adamyň içki dünýäsine aralaşyp, onuň kalbynda bolup geçýän özgerişlikleri, ahlak taýdan päklige ymytylyşyny, ajaýyp jemgyýeti gurmak ugrundan edýän tagallalaryny joşgunlylyk bilen suratlandyryp bilipdi. Eger ozal G. Seýitliýewiň döredijiligi yşky duýgulara, romantiki äheňe, graždanlyk pafosa baý bolan bolsa, “Adam we dünýä” ýygnyndysynyň peýda bolmagy bilen, onda filosofik öwüşginler, jemlemeler peýda bolupdy. Şahyr “Özüň hakdaky” belliklerinde: “...şahyr şunça köp eser döretse-de, ony indi döredilmeli iň gowy goşgy baradaky pikir öz gününe goýmaýar. Ýyllar geçip gidip barýar, dürli kysymdaky şygrylar ýüze çykmagyny dowam etdirýär. Şahyr bolsa özüniň suw, howa, çörek ýaly ynsana zerur iň oňat şygrylar döretmek baradaky aladasy, arzuwy bilen ýaşap ýör” diýip ýazypdy. Şol “ýürekleri güýçli urmaga mejbur edýän howa, suw, çörek ýaly adama gerek bolan” şygrylar “Adam we dünýä” atly goşgular toplumy bolupdy diýsek ýalňyşmays. Söz ussadyň poeziýasynyň iň oňat taraplaryny özüde jemleýän bu ýygnyndyny Gara Seýitliýewiň baş kitaby atlandyrmak bolar.

Türkmenistanyň halk ýazyjysy, Magtymguly adyndaky Respublikan döwlet baýragynyň eýesi Gara Seýitliýewiň ahyrky kitaby “Bir tomlugy” (1970) bolupdy. Şahyr tarapyndan janypkeşlik bilen sünnälenilip taýýarlanylýan bu ýygyny onuň ýarym asyrdan agan ömür ýolunyň, otuz ýyldan gowrak döredijilik işiniň aýdyň beýany bolupdy. Ol küň kitaby agtaryşdyryp, şahyryň gyzykly, şahyrana dünýäsine syýahat edeninde, ussat şahyr G.Seýitliýewiň mähriban halkymyz üçin ägirt uly işler bitirendigini, edebiýatymyzy ölmez-ýitmez eserler bilen baýlaşdyrandygyny duyup galýarsyň. Elmydama il-güni bilen bir howadan dem alyp, onuň oý-hyýallaryny dürdäne şygýrlarda, poemalarda ussatlarça beýan edip, ogullyk borjuna ödän söz ussadyňyň ady poeziýanyň ön hatarynda baryar, ýagty geljek ugrunda göreşini dowam etdirýär. “Diýmek, baky ýaňlanan meniň liramyň sesi, çünki onda ýeňilmez, beýik halkyň güýji bar” diýip, şahyr öz bagtly döredijilik ykbalyny öňden görmegi başarypdy.

Mämmet Seýidow (1925–1987)

Türkmen edebiýatynyň görnükli wekili ussat şahyr Mämmet Seýidowyň durmuş ýolunyň belli-belli pursatlarynyň şahyrana beýany awtoryň köpsanly goşgularynda, “Oba errekisi”, “Durun mukamy” ýaly liriki poemalarynda başaraňlyk bilen berilýär.

Ol 1925-nji ýylda Baharly (Bäherden) etrabyndaky Durun obasynda dünýä inýär. Heniz 4-5 ýaşyna ýetip-ýetmändä-de, ene-atadan mahrum bolup, çagalar öýünde terbiýelenip başlaýar, orta bilim alandan soň, kämillek ýaşyna ýeten geljekki şahyr goşun hatarynda 3 ýyllap gulluk edýär. Gullukdan gaýdyp gelenden soň, Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň dil-edebiýat fakultetine okuwa girýär. Eýýäm ilkinji goşgular ýygynyndysy bilen çykyş eden ýaş şahyr, 1952-nji ýylda okuwyny gutaran badyra-da talantynyň ösmegine, terbiýelenmegine kömek eden gazet-žurnallaryň redaksiýasynda işläp başlaýar. Ilki “Türkmenistan” gazetinde, soňra “Sowet edebiýaty”, häzirkiki “Garagum” žurnalynda uzak wagtlaý işläp, döredijiliginiň giň gerime almagyny gazanýar. Edebiýatymyzyň geljegi hakydaky alada, ýaş ýazyjy-şahyrlaryň öz ýodalaryny tapmagy ugrundaky görüňýän tagallalary şahyry Türkmenistan Ýazyjylar birleşmesiniň edebi maslahatçysy bolup işläp ýyllarynda has-da mäkäme gursap alýar.

Ol häzirkiki “Garagum” žurnalynyň poeziýa bölüminiň redaktory nökmünde döredijilik işini gazet-žurnal işi bilen utgaşykly alyp barypdyr. 1945-nji ýylda döredijilik işine başlan M. Seýidowyň “Aşgabat günleri” (1950) atly ilkinji ýygynyndysy, “Liriki fantaziýa” (1981) atly soňky kitaby bilen deňeşdirende, poeziýa meýdanynyda otuz ýyldan agdyk gadam urýan şahyryň ussatlygy ele alşyny, irginsiz gözlegler arkaly kämillege ýetişini has aýdyň duýmak bolýar.

Şahyryň “Çoluk”, “Atalaryň ýodasy”, ” Goşgular”, ” Meniň hazynam”, “Bahar gündeligi”, “Oba ertekisi”, “Durun mukamy”, “Bäşinji okean”, ” Bahar bilen duşuşyk”, “Liriki fantaziýa”, “Seniň ýşkyňda” ýaly ulular üçin ýazan goşgular we poemalar ýygyndylary neşir edildi. Şahyr “Kesearkaç” atly romanyň hem awtorydyr.

Mämmet Seýidow çagalaryň hem söýgüli şahyry hökmünde tanalýar. “Kitaply oglan”, “Gijeki myhman”, “Mähriban şäher”, “Dostlar”, “Arzygüliň hiňňildigi”, “Arzygüliň gezelenji”, “Sarman atanyň rowaýatlary”, “Altyn aý” ýaly kitaplary ýörite çagalara niýetlenendir.

Mämmet Seýidow terjimeçi şahyr hökmünde-de giňden meşhurdur. Ol Şekspir, Ferdöwsi, Lermontow, Nekrasow, Abaý, Tursunzada ýaly dünýä meşhur şahyrlaryň eserlerinden birnäçesini türkmen diline geçirdi. Şahyr Anna Kowusow bilen bileleşip, A. S. Puşkiniň goşgy bilen ýazylan “Ýewgeniý Onegin” romanyny hem terjime etdi.

“Durun mukamy” poemasy

Bu poema M. Seýidowyň döredijiliginde görnükli orun tutýar. Poemada türkmen dutarynyň gudraty barada sazanda Şamyrat Gurbannepesowyň türkmen saz sungatynda bitiren hyzmatlarynyň üsti bilen gürrüň berilýär.

Şamyrat Gurbannepesow – ussat türkmen bagşy – sazandalary Gönübek, Kel bagşy, Sary bagşy, Magtymguly Garlyýew, Orazgeldi Ylýasow, Sahy Jepbarow, Mylly Täçmyradow, Täçmämmet Suhangulyýew, Jepbar Hansähedow, Annageldi Jülgäýew ýaly halkyň belent söýgüsine eye bolan sazanda. Ol – şahyryň obadaşy. Baharly etrabyň Durun obasynda dünýä inipdir. Ol çagalykdan aýdym-saza höwesek bolýar. Onuň agasy Şagulyň kăwagt dutara güýmenäýmesi bardy. Ýaşajyk Şamyrat agasy saz çalanda ünslije diňleýärdi. Agasy ýok wagty dutary eline alyp görýärdi, kăwagt ogryn, kăwagt dogryn ony tiňňildedýärdi. Şamradyň kakasy Gurbannepes aga onuň dutara maýyldygyny aňýar, köp wagt garaşdyrman, oňa gökdeperi Mämmetmyrat ussadan dutar alyp berýär. Şondan soň Şamyrat öz dutarynda saz çalýar. Şeýde-şeýde ol dutara erk edip ugraýar. Oba adamlary ony ýedi-sekiz ýaşlaryndaka toý-meýlislere çagyryp, saz çaldyryp başlaýarlar.

1938-nji ýylda Şamyrat Türkmen döwlet filarmoniyasyna gelýär. Bu ýerde aýdym-sazymyzyň uly daragtlary Täçmämmet Suhangulyýew, Mylly Täçmyradow, Pürli Saryýew, Sahy Jepbarow dagy onuň «Leýli gelin», «Haraýym Döndi» ýaly sazalary çalşyny diňläp, oňa göwünleri ýetýär.

Diňläp körpe sazandanyň sazyny,
Ine, şonda Sahyň beren bahasy:
«Kel bagşydan galan ajap daragtyň,
Ösüp gelýär ýene-de bir şahasy».

Şamyrat filarmoniýa işe alynýar. Ol bu ýerde mukam läheňlerinden tälim alýar, olaryň egsilmez gorundan yhlaslylyk bilen ýetişibildiginden “susup alýar”.

Şindiz kāmillik ýaşyna ýetmedik Şamyrat eýýam halypa hasaplanylýardy. Ol kiçi ýaşly dutarçylar ansamblyny döredip, oňa ýolbaşçylyk edýär. Aman Agajyrow, Dörtguly Durdyýew, Meredaly Burunow, Myrat Amanjaýew, Annamhammet Saryýew ýalylara tälim berýär. Güler ýüzi, mähri bilen körpe sazandalara halkymyzyň sazyny söýmegi, gözelligini duýmagy ündeýär.

Filarmoniýada işlän ýyllarynda Şamyrat öz işdeş ýoldaşlary, soňra atlary külli türkmen iline ýaýran Jepbar Hansähadow hem-de Sapar Mämiýew bilen dostlaşypdyr, olaryň saz älemindäki şowly ädimlerine çaga ýaly begenipdir.

Gowy sazandady Jepbar Hansähet,
«Ýatan ýeri ýagty bolsun neressäň.
Seni ýatlap kän gürrüňler bererdi,
Her bir hekaýasy uly bir dessan.

...Her gezek ol geleninde ýanyma,
Seni ýatlap dutaryny çalardy.
Sazyň owazyna nurana keşbiň,
Göz öňümde ör-boýuna galardy.

Her mukamda diýerdi ol:
«Şamyrat ine, şeýle çalardy şu öwrümi».
Görýän welin, göz ýeterden giň eken,
Seň zehiniň, seň ukybyň göwrümi.

Şamyrat sazçylyk uçilişsesinde okap, halk saz gurallarynyň orkestrinde dirižorlyk etmäge synanyşýardy. Ol professional bilimli dirižor hem kompozitor bolmagyň arzuwyndady.

Uruş ýyllarynda Şamyrat Gurbannepesow Annageldi Jülgäýew bilen bilelikde Türkmen döwlet halk saz gurallarynyň orkestrine işe alynýar. Orkestriň şol wagtky çeper ýolbaşçysy we baş dirižory, Türkmenistanyň sungatda at azanan işgäri Grigoriý Arakelyan sazandalyk ukyplaryny, doly döredijilik gözleglerini nazara alyp, bu iki zehini dirižoryň assistentligine belleýär.

Türkmenistanyň halk artisti Annageldi Jülgäýew öz dosty barada şeýle ýatlaýar: «Biz oňa Şammy diýerdik. Ol şeýle bir sadady, edeplidi, arassa we gelşikli geýinmegi gowy görerdi. Ikimiz hemişe bile tirkeşerdik. Döredýän sazlarymyz barada maslahatlaşardyk”.

1947-nji ýylda birnäçe sazlary ussatlyk derejesinde döredendigi üçin Şamyrat Türkmenistan kompozitorlar birleşiginiň başlygy Daňatar Öwezowyň tagallasy bilen şol birleşigiň agzalygyna kabul edilipdi.

Annageldi Jülgäýew daşary ýurtlaryň ençemesinde bolup, Şamyrat Gurbannepesowyň sazlaryny ýaňlandyrypdyr.

Hindistanda adamlardan hyň berýär,
Kelketdäniň giň zalynyň gujagy.
Gör, nähili jadylapdyr hemmesin,
Seniň dostuň Annageldiň gyjagy.

Zal doňup dur, ýaňlananda «Höwesim»,
Zal gaýnap dur, gutaranda «Höwesim».
Geň galdyrmak başardaýmaz her kime,
Hindileri – mukamlaryň dünýesin.

El çarpypdy bu mukama Aziýa,
Ýewropa-da, Afrika-da çarpypdy.
Giň ummanyň jümmüşinde gizlenen,
Ençeme halk, ençe ada çarpypdy.

Şamyrat – çyn, ezber sazanda. Taňry oňa egsilmez zehin eçilipdir. Bu meşhur dutarçynyň milli sazymyzy ösdürmekde we kämilleşdirmekde uly hyzmaty bar.

Saňa tarap ýüzlenýäriň, jan obam,
Eşidýärmiň söwer balaň sesini.
Gözlerime birje gezek seretseň,
Duýardyň kalbymyň zenzelesini.

Näme üçin «Durun mukamy» diýip,
At goýduň – diýýärler – şu dessanyňa.
Sen dälmi diň ylham beren, güýç beren,
Sazanda ogluňa, jana-janyňa.

Onuň ömri bir ajaýyp mukamdy,
Ol mukamy, käbäm, döreden sendiň.
Her dem tarypyňy arşa göterip,
Ömrün saňa bagyşlapdy perzendini.

Poemadaky gahrymanlaryň biriniň kesgitleýşi ýaly, Şamyrat Gurbannepesow «Biziň döwrümüziziň Neжебoglany», «Mukamlar dünýäsiniň asmanynda erkin uçýan laçyn».

1948-nji ýylda Aşgabatda bolan ýer yranmasy zerarly, zehinli sazanda Şamyrat Gurbannepesow hem bimahal wepat bolýar. Emma onuň döreden sazalary baky ýaşayar.

Ýürekleriň soltany sen, goşa tar,
Ýalňyz ýadygärsiň Babagammardan.
Agyr günde adamlara howandar,
Sen halas edýärsiň gaýgy-gamlardan...

Lowurdaşyp taryhynda nur saçýan,
Ak ýyldyzlar asmanyňda gaty kän.
Menem şolaň biri hakda söz açýan,
Diňle, ajap dutar, eý şirin mukam.

Ol saňa öz hökümini ýöredip,
Diýenin etdirýän sada ýigitdi.
Adamlaryň ýüreginde ýer edip,
Ol juwan ýaşynda dünýäden gitdi.

Poema Şamyrat Gurbannepesowyň ýagty ýadygärligine bagyşlanmak bilen, bu eser tutuşlygyna alanyňda, türkmen saz sungatyna söz bilen dikeldilen ajaýyp ýädygärlikdir.

Kerim Gurbannepesow (1929–1988)

Türkmenistanyň halk ýazyjysy, Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky Döwlet baýragynyň eýesi Kerim Gurbannepesow 1929-njy ýylda Gökdepe etrabyňyň Ýylgyn obasynda garyp daýhan maşgalasynda eneden bolýar: Şol ýyl Gurbannepes aga özi ýaly beýleki garyp daýhanlar bilen kolhoza girmäge ilkinji bolup arza berýär.

Köne sowatdan habarly Gurbannepes aga ogly Kerimiň ýadynda gowyny arzylaýan, erbedi ýigrenýän, kynçylygyň önünde dyz epmeýän adam hökmünde galypdyr. Ol hemişe öz mertebesini saklamagy başarypdyr we adalatnyň tarapyny tutupdyr.

Gurbannepes aga nusgawy şahyrlaryň elde göçürilen şygryrlaryny, dessanlary we edebi häsiýetli dürli nusgalary ürç edip okar eken. Ol gürrüň bermegi, daşyna märeke üşürüp gülüşdirmegi hem başarypdyr. Ceper esere bolan söýgüsi ony döredijilik äleminiň bir ýan çetine alyp barýar. Ol goşgy hem düzer eken, bu ugurda höwesek şahyryň agyz dolduryp aýdarlyk galdyran nusgasy ýok. Oňa seretmezden, şygry sungatyny söýen, öýüne öňki döwür edebiýatymyzyň we folklorymyzyň daşbasmalarda hem golýazmalarda ýazylan dürli nusgalaryny toplan, gürrüňe ökde, nepis ýumora baý, mylaýym gylykly bu adamynyň şu günki ajaýyp şahyrymyzy–şol wagtky Kerimi terbiýelemekde, ony edebiýat ýoluna gönükdirmekde degerli hyzmaty bolupdyr. Geljekki şahyr heniz özi ýaly beýleki çagalaryň köpüsine şol ýyllar

tanyşmak miýesser etmedik dürli dessanlar we nusgawy şygryýetiň nusgalary bilen ir tanyşýar.

Gurbanpes aga dokuz dogan bolupdyr. Iň kiçilerinden ulusy Şirnepes gaty sowathon eken. Kerim özüniň yşk-söýgi hakdaky goşgularynyň gözbaşyny şondan. eserlerindäki sosial äheňe ýykgyňy bolsa kakasynyň terbiýesinden we göreldeşinden hasaplaýar.

Gurbanpes aga Beýik Watançylyk urşunyň kynçylykly ýyllarynda aradan çykýar. Kerim ol ýyllar eýýäm ýurdumyzyň ýaşlar gazetlerinde goşgy çykardyp ýördi.

K. Gurbanpesow özüne ejesiniň siňdiren mähri, diňe göwsünden beren ak süýdi hakynda däl, onuň urşuň agyr ýyllarynda atasynyň ornuny tutuşy, maşgaladaky baş çaganyň ulusy bolup galan, emma heniz dabany gatap, beýnisi bekemedik şahyr ogluna howandarlyk edişi, ýol görkezişi, ile goşuşy barada hem gürrüň bermegi halaýardy.

Kakasy aradan çykandan soň, Kerimleriň maşgalasy gün-güzeranyň ugrunda Tejene göçýär. Kerimdir ejesi 1943–1944-nji ýyllarda Tejeniň dürli hojalyklarynda işleýär. Olar agyr maşgalany uruş ýyllarynyň gahatçylygyndan alyp çykýarlar.

K. Gurbanpesowyň türkmen durmuşyny gowy bilmeginde ýaşlykdan köp kynçylyklary başyndan geçirmegi oňaly yz goýupdyr.

Şahyr “Ýatlama” atly goşgusynda ýok edilmän galan bir synpy ýatdan şarpyk dadyşy hakda gürrüň berýär.

Kakasy ýaşajyk Kerimi oýnap ýören ýerinden çagyryp, öz ýerlerine ot ýygmağa iberýär. Hiňlenip ot orup outran oğlan ýeňsesinden gara pyýadanyň abananyňy, arkasy tüýlek elni agyr şapbadynyň inenini wagtyndan soň duýup galýar. Güýçli zarbanyň aşagynda ýykylyp, özünden gidýär. Ol ýeri Kerimlere Sowet häkimiýeti ýer-suw reformasy wagtynda şol zalym adamdan–öňki baýdan alyp beren eken, Kerimi uranam jany ýanyp ýören şol baý eken.

Şeýle wakalar onda töwerek baradaky, şu günki durmuşymyz hakdaky, ýaramaz geçmiş dogrusyndaky pikirleri ýaşlykdan oýarýar, ol duýgy gitdigiçe ösüp, mäkäm kök urýar, kalbynda hemişelik ornaşyp galýar. Täze günün her bir wakasy şol duýgynyň mäkämleşip, mizemez bina öwrülmeginde, onda şahyrçylyk ylhamynyň oýanmagyna, gitdigiçe taplanmagyna alyp barýar. Onuň aňynda yz galdyran çaga tebigatyna siňip giden gazaply wakalary, uruş ýyllarynyň ýatdan çykmaýan hadysalary Kerim üçin hakyky mekdep bolýar. Ýaş yetginjek frontdan depäňe daş bolup dökülýän aý habarlaryň, soňa-baka kem-kemden gürelip, ahyry ýeňse sapan göwün göteriji gürrüňleriň baryny öz gulagy bilen diňleýär. Olaryň kyn şertlerde adamlara ýetirýän täsirini gözi bilen görýär. Şol haýhatly döwrüň sapagy onuň ýazan eserleriniň duzy bolýar. Agyr günler baradaky duýgularynyň hazynasyna öwrülýär.

K. Gurbanpesowyň şahyrçylyk talantynyň taplanmagynda, döredijilik ýüzüniň açylmagynda ýaşlygyndan baş goşup, ýerine ýetiren gulluk wezipeleri hem öz täsirini ýetirýär.

Jigilerini horlamazlygyň ugrunda der döküp ýören ýetginjek Sowet Goşunynyň duşman leşgerlerini mähriban topragymyzdan köpçülikleýin kowup ugran ýylynda sowet adamlaryny, gaýduwsyz urşujylarymyzy ýeňiş baýdagyny Berliniň depesinde dikmäge çagyryan şygryrlaryny ýazýar. K. Gurbannepesowyň ilkinji goşgulary 1939-njy ýylda “Kolhozçy sesi”, “Mydam taýýar” gazetlerinde çap edilýär. Şol wagtdan Kerim özüniň arzuwyna – şahyrcylyga ymykly baş goşýar. Oňa hem gazetiniň edebi işgäri hökmünde işlemäge, hem döredijilik işini gündelik aladalary bilen utgaşdyrmaga mümkinçilik döreýär. Şol ýyllardan başlap, edebi talantyň hemişelik hemralarynyň biri žurnalistlik onuň esasy hünärleriniň biri bolup galýar.

Beýik Watançylyk urşy ýeňişli tamamlanandan soň, ýurtda dikeldiş işleri başlanyp, respublikanyň iň möhüm gurluşyk desgalarynyň biri – Tejen suw howdanynyň işi täzedan janlandyrylýar. Şonda özüni ökte gazetçi hem geljegi umytly şahyr hökmünde görkezene K. Gurbannepesowy howdan gurluşygyndaky işçilere we inžener-tehniki işgärlere niýetlenip, ýörite çykarylýan köp tiražly “Tejenstroý” gazetiniň jogapkär sekretarlygyna belleýärler. Ol bu wezipede 1949-njy ýylda goşun gullugyna gidýänçä işleýär. Goşun hatarynda bolsa 1953-nji ýyla çenli gulluk edýär.

Kerim goşun gullugyndan gaýdyp gelenden soň, döredijilik işine bütinleý berildi. Türkmen edebiýatynyň ykbalyna dahylly talantlaryň hataryna goşuldy, gurmaçylyk işlerine gatyşdy. Jogapkärli orunlarda işledi. “Sowet edebiýaty” žurnalynyň redaktory wezipesini alyp bardy. Ol Türkmenistan Ýazyjylar birleşmesiniň başlygynyň orunbasary wezipesinde hem işledi.

K. Gurbannepesowyň “Güýjümiň gözbaşy” atly ilkinji ýygındysy 1951-nji ýylda dünýä inýär. Ara kän salym düşmän, 1953-nji ýylda ony gowy şahyr hökmünde okyja tanadan “Soldat ýüregi” atly goşgular ýygındysy çapdan çykýar. Indi K. Gurbannepesow “Taýmaz baba” (1960), “Ata we ogul” (1961) poemalary ýaly köpçülik tarapyndan gyzgyn söýlen birnäçe gowy poemanyň we ençeme kitabyň awtory.

K. Gurbannepesowyň “Güýjümiň gözbaşy” ýygındysynda durmuşymyzyň dürli taraplaryna seslenilýärdi. Şahyryň döredijiligindäki bu üstünlik “Soldat ýüregi” kitabynda has ýaýbaňlandy. “Ýaşa, parahatlyk, ýaşa”, “Uzakdaky dostuma”, “Surat”, “Pagtaçy gyz”, “Meret komsomola geçdi” ýaly şygryrlar onuň durmuşymyzyň dürli taraplaryna degişli wakalara seslenendigini aňlatsa, “Parižli oglan”, “Uoll-stritli bankire”, “Koreýli ene” ýaly şygryrlar dünýä wakalaryny ölçerip dökýändigini, şahyryň ýurdumyzyň çäklerinden çykyp, tutuş adamzadyň ykbaly bilen gyzyklanýandygyny subut edýär. Bu babatda onuň “Raýmonda Dýen” poemasyny ýatlamak örän ýerlikli bolar.

Bu poemada fransuz işçileriniň durmuşyndan söz açylyp, olaryň dünýä parahatlygy ugrunda uruş oduny tutaşdyryjylara garşy alyp baran möhüm hem agzybir hereketi barada gürrüň berilýär.

Şahyryň ýokarda gürrüňi edilen şygrylary diňe bir ideýa durnuklylygy hem köp temalylygy bilen tapawutlanman, syntgylanyşy, akgynlylygy jähetden hem özüne çekýär. “Soldat ýüregi” kitabyndaky “Soldat ýüregi”, “Gara deňziň ýakasynda” atlary bilen aýratyn bölümler görnüşinde ýerleşdirilen goşgularyndan belli bolşy ýaly, K. Gurbannepesow eýýäm şol ýyllardan başlap, eserleriniň materialyny durmuşyň hut özünden, ýagny şaýady bolan wakalaryndan ýa-da aňynda galan ýatlamardan alýar.

K. Gurbannepesow soňky ýyllarda halkyň göwnünden turan birnäçe poema ýazdy. Şuny göz öňünde tutup, onuň iri sýužetli eserler ýazmaga başlamazyndan öňki döredijiligine ser salsak, hut öz poçerkini kesgitlep ugran, soňabaka biri beýlekesine birleşip, diňe K. Gurbannepesowa mahsus bitewi bir alamaty emele getiren birnäçe aýratynlygy görýäris. Şolaryň esasylyry hökmünde epiki suratlandyрма ýykgyň etmekligi, eserlerde halk döredijiligine kybapdaş äheňiň ulanylmagyny belleýäris.

K. Gurbannepesowyň obrazlylyk ugrundaky, şygrydaky ýa eseriň belli bir bölegindäki pikiri çeper detala siňdirmek, mazmunyň berlişiniň kämilligini, onuň estetiki täsirliiligini artdyrmak ýolundaky göreşi ir başlandy.

Şu häsiýet K. Gurbannepesowyň soňky ýyllardaky şygrylarynda, aýratyn hem poemalarynda ösdürildi. Ol uzagyndan şahyryň döredijilik ýüzüni kesgitleň, biri beýlekesine utgaşyp giden köpsanly alamatlaryň biri bolup galdy.

K. Gurbannepesow çeper detallary ozaldan dăp bolup gelýän usulda ulanmaklyga hem köp üns berýär, olary her gezek mazmunyň gowy açylmagynyň, täsirli berilmeginiň hyzmatyna gönükdirýär. Göwnejaý berlen çeper detallar, şygryň akgynlylygy, gowy ritmiki sazlanýşygy, owadan kapyýalar bilen bezelen güýçli mazmunyň şahyrana suratda berilmegine, sagdyn ideýanyň onuň içine siňip gitmegine hyzmat edende, şygyr aýdym äheňine, nurana öwüşgine, ýesir ediji labyzlylyga eýe bolýar. K. Gurbannepesowyň bagşylaryň diline, sazandalaryň we kompozitorlaryň mukamyna geçip, aýdyma öwrülip giden “Parahatlyk ýoly bilen”, “Altyň biri”, “Bir gözeli gördüm”, “Sen düşende ýadyma”, “Gök çay”, “Ýarap borka”, “Ýigit gördüm” ýaly köpsanly goşgulary munuň aýdyň mysalydyr.

Bular K. Gurbannepesowyň oňat liriki şygrylary döretmegiň hötdesinden gelip bilýändigini subut ebýär. Aslyýetinde weli döredijiliginiň agramly böleginden görnüşü ýaly, şahyr epiki ýaýrawlylygy, suratlandyrylan mazmunyň içine çuň aralaşmagy gowy görýär. Epiki ýaýrawlylyga ýykgyň etmeklik onuň irki döwürdäki liriki şygrylarynyň hem köpüsiniň mysalynda tassyklanýar. Sanly bentlerden ybarat adaty möçberdäki şygrylarynyň esli bölegi sýužetli wakalaryň mazmunyny suratlandyrmaklyga bagyşlanypdyr. Şolaryň iň häsiýetlileriniň biri “Parižli oglan” goşgusydyr. Onda bir parižli oglanyň urşa garşy gol ýygnaýşy barada gürrüň berilýär. Eýýäm şygryda şunuň ýaly belli bir mazmunyň töwereginde çäklenilmeginiň

özi awtora şol anyk taryhy hadysanyň dürli taraplary, şonuň bilen baglanyşykly wakalar barada giňişleýin söz açmaga mümkinçilik döredýär.

Şygryň esasynda belli bir sýužetiň goýulmagy şahyryň epiki beýana ýykgyň edýändigini, birbada köp zat hakda däl-de, anyk mazmuny giňişleýin suratlandyrmaga çalyşýandygy bilen baglanyşyklydyr.

Şahyryň “Moskwaly gyz”, “Otuz baş ýyl”, “Uoll-stritli bankire”, “Meret kom-somola geçdi” ýaly şygrylarynda sýužetiň belli bir derejede ýaýramagyna ýol berlipdir, möçber jähetden adaty goşgularyň çäginde çykylypdyr. Şol goşgularda iri sýužetli eserlere mahsus alamatlaryň ençemesiniň başlangyjyny görmek bolýar. Iň häsiýetli zat hem şeýle şygrylarda şahyryň adaty liriki “meni” epiki häsiýetleri özleşdirip ugraýar. Şahyr şeýle pursatlarda gysga wagtlyk çykyş edýän personažlary öňe çykarýar. Liriki gahrymana mahsus häsiýetler, ondan gaýdan duýgular şeýle eserlerde liriki şygrylardaky ýaly ýagdaýda duýlup durmaýar. Olar belli bir derejede tipik wakalaryň içinde hereket etdirilýän tipik obrazynyň süňňüne siňdirilýär.

Mysal alnan şygrylarynda ýüze çykyp ugran alamatlar şol eserlere halk döredijiligine kysymdaş akgynda labyzly gürrüň beriş äheňiniň siňip ugranlygy bilen hem bagly.

K. Gurbannepesow hakyky edebi döredijiligiň aýrylmaz ýan ýoldaşy, oňa kuwat berýän folklor oňat öwrenipdir, özleşdiripdir. Iň gowy ýeri hem onuň şol gymmatly baýlygyň oňaly täsirini döredijiligine siňdirmegi, özboluşly peýdalanmagy başarmagydyr.

K. Gurbannepesowyň “Goşgular we poemalar” (1958) ýygynyndyşy onuň kämilige gadam basýandygyny alamatlandyrdy. Şahyr şowly ýazylan poemalary döredip ugrady.

Şahyryň döredijiliginde folkloriň täsiri köptaraplaýyn ýüze çykýar. Bu ýerde, ilki bilen, ýazyjylaryň we şahyrlaryň köpüsinde bolşy ýaly, folklor obrazyna, şeýle hem güýçli talantlar tarapyndan işlenilen obrazlara ýüzlenmekligi bellemek dogry bolar.

Şahyra uly hormat getiren “Taýmaz baba” poemasynda mätäçligiň alamaty hökmünde öňe çykarylan Kempiriň obrazyny munaň iň gowy mysalydyr. Rewolýusiýadan ozal ezilip gelen türkmen halkynyň başyna düşen mätäçligi alamatlandyryýan şol obrazda klassyk şahyrymyz Keminäniň satira gamçysy bilen ýepbekläň garyplygynyň, halk döredijiligi eserlerinde, aýratyn hem Görogly eposynda ussatlarça suratlandyrylan pis gylykly betnyşan kempiriň alamatlary birleşýär.

Şahyryň söýgüli gahrymany Taýmazynyň garşysyna goýan bu göçme manyly obrazyny nusgawy şygryýetde we halk döredijiliginde şu iki ugra degişli işlenilen iň gowy çeperçilik serişdelerden gelip çykýan çeper detallar bilen bezelipdir.

K. Gurbannepesowyň döredijiliginde giň ulanylýan halk döredijiliginden we nusgawy şygryýetimiziň gowy nusgalaryndan özleşdirilen, onuň eserlerine aýratynlyk berýän başga bir ugry-da bellemek gerek. Bu ugur hem ýokarda ag-

zalan alamat ýaly, ýazyjydyr şahyrlaryň köpüsiniň döredijiligine mahsus. Ýöne onuň K.Gurbanpesowyň döredijiligine aýratynlyk häsiýetini bermek derejesine getirilmegi şahyryň oňa yzygiderli ýüzlenmegi, ony şahyrçylyk endigi derejesine çenli özleşdirmegi we şol derejede eserlerine siňdirmegi bilen baglanyşykly.

Halk döredijiliginde giň gerim alan we ony paýhas öwürşegini bilen bezän sada hakykatçylygyna muwapyk pelsepewi garşylygyň şygýrlardaky mazmunyň inine siňdirilişiniň köp we şowuna düşen mysallaryny beýik şahyrymyz türkmen şygryýetimiziň atasy Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde görýäris. Şol tär akyl-dar şahyryň eserlerindäki zerli halkalary emele getirýän setirlerine, kä halatlarda bolsa onuň jadyly zehininiň täsiri astynda aýry-aýry jemlemelerine-de girip gidipdir. Munuň özi iň bärkisi öňe sürülýän pikiri ýagtylandyryandygy, okyja mazmuny gowy özleşdirmäge kömek edýändigini, şygryň güýjüni, lezzetini artdyryandygy hemmelere mälum hakykat.

K. Gurbanpesowyň şygýrlarynda şu alamat “Soldat ýüregine” girizilen eserlerde aňlanarlykly duýlup ugrady. “Goşgular we poemalar” (1956) atly ýygyn-dysynda bolsa ony eýýäm yzygyderli ýüzlenilýän, esere maksatly siňdirilýän edebi döredijilik fakty hökmünde görýäris. Özi hem bu usul şahyr tarapyndan dürli ýagdaýda peýdalanylýar.

Bir zadyň garşylykly iki tarapyňy suratlandyrmak şahyryň şygýrlarynda kä halatlarda aýratyn bir çeper detaly şöhlendirse, kä halatlarda tutuş mazmunyna, bölegine ýagty salýar. “Iki aýterek” (1953) goşgusynda ýetişip, ýüreginde söýgi ody tutaşan liriki gahryman ýaşlygynda halk oýunlarynyň belli sanawajyny aýdyşyp, oglan-gyz gatşyp oýnandyklaryny, şol wagt şol sanawajy okap, kim gerek diýlen-de, gyzlara-da, oglanlara-da parh goýman, aňyna ilki geleni çagyryp gezendigini ýatlaýar. Indi welin ol şol pursat gabat gelse, diňe söýgülisiniň adyny tutyp gygyrjak. Ine, adamyň elmydam ýaş, döwür gitdigiçe kämilleşýän, özgerýän, baýlaşýan ýüreginiň dialektiki ösüşindäki garşylygyň şahyr ylhamyna täsir edişiniň, çeper setirlerine geçişiniň, şygryny bezeýişiniň aýdyň mysaly. “Iki aýterek” goşgusyndaky şu alamat gitdigiçe içgin özleşdirilip, şahyryň iri eserlerine hem siňip gidipdir.

Pikiriň aýdyňlygyny, özboluşlylygyny, köp halatlarda bolsa duýdansyzlygyny (munuň özi täsirliligi döredýän pursatlaryň biridir) üpjün edýän serişde hökmünde folklorda pikiriň hut belli bir sözüň anyk pursatda göz önünde tutulanynda beýleki bir mana geçip, okyjyny haýran galdyryan pursatlar köp. K. Gurbanpesowyň döredijiliginde şeýle tär hem giň ulanylýar. Bu usul “Iki aýterek” goşgusynda “gerek” işliginiň “Gerek” has at bilen çalşyrylmagy arkaly üpjün edilipdir. Bu ýagdaý biri beýlekisine sebäp bolýan, şonuň bilen edebi döredijiligi baýlaşdyryan oňaly aýlawy emele getirip, halkyň janly dilini giň peýdalanmaga itergi berýär.

Şol täriň ýerlikli we göwnejaý ulanylan ýerlerinde çeper pikir guýma halkalar arkaly birleşen berk zynjyry emele getirip, okyjynyň erkine dalaş edýär, ony

kitabynyň sahypalaryna daňyp goýýar. Şahyryň “Söýgi poemasy” goşgusynda “sag” hem “däli” düşüňjeler muňa mysaldyr.

Halkyň janly dilini başarnykly peýdalanmakdan gelip çykýan şeýle mümkinçilikler K. Gurbannepesowyň döredijiligine mahsus başga bir möhüm aýratynlyk bilen hem utgaşyp gidýär. Şahyryň goşgularynda, şeýle hem poemalarynda kä halatlarda paş ediji setire (kempiriň obrazyny ýatlaň) kä halatlarda ownujak kemçiliklere ünsüni çekýän ýylgyrma, gaýry halatlarda, belki ygtyýarsyz gülkä alyp barýan ýeňil degişme (Taýmaz babanyň gürrüňleri, “Ata we ogulda” Esen bilen kakasynyň arasynda bolup geçýän wakalar we beýleki köpsanly mysallar) yzygiderli suratda duşýar.

K. Gurbannepesowyň “Ýaşlyk dramasy” (1968) goşgusy şahyryň in ýörgünli eserleriniň birine öwrüldi. Onda liriki gahryman harasatly uruş ýyllaryna gabat gelen ýaşlyk söýgüsini ýigidiň hem gyzyň şol wagtky duýgusyny ýatlaýar. Şahyr munda söýginiň ajayyp tebigaty, belentligi, näzikligi, şeýle hem onuň çarkandakly ýollarynda muhabbetiň we hupbatyň kändigi hakda aýdýar. Obrazly detallary, ýesir ediji näzik duýgulary özünde jemleýän bu goşguda aňlyýan sýüžet ýordumy hem ýokary mazmunyň epiki giňligine, kapyýa hem setir erkinligine seretmezden, bu şygry türkmen şygryýetinde öňden dăp bolup gelýän dörtlemä esaslanlyp döredilipdir.

“Ýaşlyk dramasy” şahyr ençeme gezek, täzeden işledi, barha kämilleşdirdi. Şygry okyja, diňleýjä hem ilki başdan ýarapdy. Şol hem onuň üznüksiz kämilleşdirilmegine, köpüň islegine laýyklaşdyrylmagyna sebäp boldy. Şol sebäpli şahyr ony kabinet şertinde däl-de, halkyň arasynda, ilin-günüň “kömegi bilen” syntgylady. Hiç wagt köpçüligiň raýyny ýykmaýan şahyr ony özünden haýyş edenlere telewideniýede, radioda, ýygnaklarda, resmi, resmi däl duşuşyklarda, üşmeleňlerde gaýtalap-gaýtalap aydyp berdi. Şol döredijilik işiniň dowamynda hem bu goşga täze-täze meňzetmeler, obrazly detallar, setirler we bentler goşuldy.

K. Gurbannepesowyň döredijiliginde dünýäniň atly şahyrlarynyň gymmatly pikirlerine, ýiti sözlerine salgylanma, şolarä eýermek, olardan bat almak, olary täzelemek we ösdürmek köp duşýar. Bu babatda ol diňe tanymal şahyrlara uýup durmaýar, maňzyna batan jümläni ýa sözi heniz özüçe adyk madyklardan hem alýar. Onuň halk parasadyna, folklora kän ýüzlenmegi, milli öwüşginlikleri içgin özleşdirmegi hem olary okyjysyna baýlaşdyryp ýa täzeläp gaýtaryp bermegi-de, öňde bellenilişi ýaly, ýokarky alamatlar bilen ugurdaş çeperçilik hadysalarydyr. Bu onuň halk talantlary bilen goňşokara gatnaşygynyň berkdigidən gelip çykýar.

“Ýaşlyk dramasy” goşgusynda hem halkylyk güýçli duýulýar. Goşgynyň bütin durky, aýratyn hem dili ganatly detallary, äheňi, mazmunynyň ýüze çykarylyşy K. Gurbannepesowa mahsus öwüşgine bezelen çeper halky ýörelgeleri ýada salyp dur. Onda ýigitligiň şadyýan joşguny, pursadyny peýläp çenenýän satira, ýörite hetjik-

lenmese-de, gara ganatyny gerip abanýan tragediýa, garaz, durmuşyň özi möwç urýar.

“Ýaşlyk dramasynda” K. Gurbannepesowyň döredijiligine mahsus liriklik, epiki beýan has-da güýçlendi. Onda şahyryň tutuş döredijiligini bezeýan alamatlar içgin birleşdi. Goşgynyň liriki gahrymany geljekde Taýmaz baba ýaly ökde gürrüňçi bolup ýetişjek, söýgüsine wepaly, duýgur, adamçylyk etmegi, garaşmagy, ykbalyna döz gelmegi başaýan, takaty, paýhasy ýetik boz ýigit hökmünde-de göz öňüne gelýär.

Umuman, K. Gurbannepesowyň döredijilik yüzüni kesgitlän alamatlar ony talantly şahyr hökmünde giň okyjylar köpçüligine tanadan “Taýmaz baba” poemasy ýazylmazyndan öň görnüp ugrapdy. Ýöne olar türkmen edebiýatynyň gowy nusgasyna öwrülen bu eserde has aýdyňlaşdy, biri-birine mäkäm sepleşdy. Biri beýlekisiniň üstüni ýetirip çeperçilik serişdeleriniň we tärleriniň bitewülikde ulananda emele getirýän güýjüne eýe boldular. “Taýmaz baba” poemasynyň okyjylaryň ýüregine aralaşyp bilendigi şonuň üçin. Muny şol esere mahsus köp alamatlar tassyklaýar.

Poema iki kitapdan ybarat bolup, olarda garyp türkmen daýhany barasynda gürrüň berilýär.

Gürrüň eseriň baş gahrymany Taýmaz babanyň dilinden alnyp barylýar. Bälçikden şadyýan, bagtly durmuşyň gadyryny bilýän, üstünlikden-üstünlige barýan ýurduny jany-teni bilen söýýän Taýmaz baba gürrüňe örän ökde. Onuň häsiýet aýratynlygyny, edim-gylmyny doly aýdyňlaşdyrýan şol gürrüňler gyzykly hem-de gahrymançylykly wakalaryň ulgamyny, okyjynyň göz öňünde baş gahrymanyň ýigit ýyllaryndan beýläk gatnaşan hadysalaryny, eden hereketlerini birme-bir janlandyrýar.

Taýmaz baba obrazy türkmen edebiýatynda döredilen gyzykly obrazlaryň biri bolup, daýhanlaryň aglaba köpçüligine mahsus häsiýetleri özünde jemlän tipleriň birini göz öňüne getirýär.

Ýaş ýigit Taýmaz Tilki baýyň juwazyny süryär. Günlükçilik edýär. Munuň ne daýhançylyk guraly, ne-de hojalyk esbasy bar.

Ata-ene söýgüsini, maşgala şatlygyny tas unudan, özbaşdak içeri bilen baglanyşykly lezzetli we hossaly taraplaryň hiçisinden habarsyz ýaş ýigit hep-bik ýaly garnyny ine-gana doýurmaga mümkinçilik tapman, rewolýusiýanyň öň ýanyndaky agyr ýyllarda mätäçligiň elhenç derdeserini başyndan gecirýär. Ol pälä-de bijesiz iberilýär.

Şu ýagdaý onuň halkyň durmuşyna çuň aralaşmagyna, oba durmuşynyň köp hadysalaryna gatnaşmagyna, şol wakalaryň içinde bişişmegine eltipdir. Taýmazda eziji synpa garşy güýçli ýigrenjiň terbiýelenmegine, onuň daýhan köpçüligine mahsus yrgalykdan halas bolmagyna, şadyýan, wäşi häsiýetde ýetişmegine şol özboluşly durmuşy täsirini ýetirýär.

Käbir halatlarda agyr pursady piňine alman, olary döş gerip garşylaýan, şadyýanlygyny we wäşiligini saklaýanlygy hem-de gam-gussa batyp oturmaýanlygy sebäpli, kynçylyklardan el ujundan çykalga tapýan ýaly görünýän, ertekileriň degişgen gahrymanlaryna çalym edýän Taýmaz özüniň paýyna düşen şol ýagdaýa laýyklykda, ilkinji nobatda, baýlaryň özi bilen däl-de, şolar tarapyndan boýnuna atylan açlyk bilen göreşmeli bolýar.

“Taýmaz baba” poemasynda Asman ejäniň, Ýolludyr Çepbäniň, olaryň söýgülileri Ogulladyr Jereniň, Saşa daýynyň, Annamyrat körüň, Çakan mollanyň obrazlary ýaly ynandyryjy obrazlar döredildi. Taýmaz babanyň gylyk-häsiýetini aýdyňlaşdyrmaga, onuň başdan geçirenlerini nygtamaga we wakalary real suratlandyrmaga itergi beren bu kömekçi obrazlar hem öz nobatynda edebiýatymyzy baýlaşdyrdy. Olaryň hersiniň öz häsiýeti, öz ýüzi bar. Hersi şol döwür türkmen zähmetkeşleriniň belli bir toparynyň tipiki wekili hökmünde suratlandyrylypdyr. Şol gahrymanlaryň we personažlaryň arasynda halkyň we özüniň bagtly durmuşy ugrundaky göreşiň jümmüşinde gezen Taýmaz babanyň bitewi häsiýetli ýagty obraz ýör-boýuna galýar. Onda türkmen zähmetkeşleriniň in gowy häsiýetleriniň aglabasyny özünde jemlän garyp gatлага muwapyk gylyklaryň tas hemmesi diýen ýaly çeper derňewde birleşýär. Taýmaz hiç wagt umytdan düşmeýän, kynçylygy adaty ýagdaý hökmünde kabul edýän, göreş gazanynda bişişip ýören, gerek pursadynda edil oýna girişen ýaly edip, ölümli ýaka tutuşmagy başaryan, öz gaýgysyny basyp, ýoldaşynyň, ili-gününiň hesretine durşuna çümüp gidýän, “Ilim-günüm bolmasa, aýym-günüm dogmasyn” nakylyna düýrmegi bilen eýerýän adam. Ýaýdanjaňlykdan halas. Hemrasy – şadyýanlyk. Maşgalasyna wepaly. Din-adatyň zyýanly täsirinden azat. Çagalaryň dosty. Şu häsiýetleri özünde jemleýän, şahyryň lezzetli dilinde çeper beýanyny tapan Taýmaz baba obrazı türkmen okyjysynyň in gowy dostlarynyň birine öwrüldi.

K. Gurbannepesow “Taýmaz baba” poemasynyň üstünde 1957-nji ýylda işläp başlaýar. 1959-njy ýylda onuň ikinji kitaby dünýä inýär. Şeýdip, “Taýmaz baba” eseri sygyr setirlerinde ýazylan, düýpli wakalar barada gürrüň berýän, ahyry bir ugra jemlenýän, ululy-kiçili birmäçe sýužet ýordumly esere öwrülip gitdi.

Emma ýagşyny söýüp, ýamany ýigrenýän, durmuşy içgin synlamagy öwrenen şahyryň duýgur ýüreginiň gatларыnda okyja ýetmek arzuwy bilen daş çykmagy küýsöp, münzeşip ýatan pikirler entek kändi. “Taýmaz baba” eserinde talanty oňat ganat geren, öz döredijilik stilini, öz gürrüň beriş tärini, hiňlenmeli labzyny tapan şahyr eýýäm 1961-nji ýylda “Ata we ogul” atly täze kitabyny neşir etdirdi.

Şahyryň “Aýy günler, süýji günler” (1962) atly üçünji kitaby basybalyjy Germaniýa faşizmine garşy göreşilen gazaply ýyllar barasynda söz açýar.

Bi kitapda hem eseriň baş gahrymany ýaşlar. Ýüňi ýeten goç ýigit Bugra çopan we adamsy Hasan kölünde ýapon samuraýlaryny yzyna gaýtarmaklyga gatnaşyp, wepat bolan dul gelin Ogulmeňli ikisi söýüşýärler. Eserde front ýyllarynda tylda

edilen gahrymançylykly işler, adamlaryň başyna düşen horluklar dogrusynda aýdylýar. Esasy gürrüň weli Ogulmeňlidir Bugra çopanyň boý ýigidiň dul gelne öýlenmegini ýazgarylýan yzagalak düşüňjä garşy gelyän söýgüleri we şonuň bilen baglanyşykly döreýän hupbatlary ýeňip geçişleri barada gidýär.

Türkmen edebiýatynda bu tema A. Kekilowyň “Söýgi” atly uly eserinde giňişleýin şekillendirilipdi. Türkmen intelligensiýasynyň wekili Akmyradyň şol ýoldaky ähli kynçylyklary diňe bir özüniň däl, gahryman frontçynyň yzynda dul galan Ogulnabadyň hem ýeňip geçmegine kömek edişi suratlandyrylypdy. Alym ýigide bu göreşinde alan düýpli bilimi, gozýetiminiň giňligi kömek edipdi. Ol Ogulnabadyň ýokary bilim almak höwesini goldap, ýokary okuw jaýyny gutarmagyny we oňden gelyän dāp-dessurlara düşüňjeli garamagyny, öz bagty ugrundaky göreş ýolunda gabat gelyän päsgeçililiklere garşy merdana durmagyny gazanypdy.

Emma K. Gurbannepesowyň Bugra çopany, Ogulmeňlisi ýokary bilimli däl. Olaryň ýagdaýy düýpgöter başga. Şahyr şu kyn meseläni çopan ýigidiň we kolhozçy gelniň gazaply uruş ýyllarynda çözüşini görkezmegi, olaryň häsiýet aýratynlyklaryny, edýän hereketlerini suratlandyrmagy niýet edinipdir, şu jähetden “Aýy günler, süýji günler” kitabyňyň mazmuny belli bir derejede “Söýgi” romanynyňka çalymdaş gelyän ýaly görünse-de, düýbünden onuň gaýtalanmasy däl. Tersine, belli şahyr A. Kekilow tarapyndan oň ýazylan şol gowy romandan öwrenildigi we şonda düýbi tutulan gowy dābiň, esaslandyrylan täze başlangyjyň alnyp göterilendigidir. Bir meseläniň durmuşmyza mahsus başga bir ýagdaýda ýüze çykyşyna ser salyndygy we çözüldigidir. Muny Ogulnabatdyr Akmyrat bilen Ogulmeňlidir Bugra çopanyň obrazyndaky häsiýet aýratynlyklary aýdyň subut edýär. Şol obrazlar hiç bir jähetden biri-birine meňzemeýär. Hersiniň öz ýüzi, öz aýratynlygy bar.

Ýigit bilen deň-duş Ogulmeňli hem köp halatda ondan tapawutlanmaýar. Olaryň ikisiniň hem pāk ýüregi, adamkärçilikli duýgusy bar. Gowy işleýärler. Uly ilin başyna düşen kynçylygy deň çekişýärler.

Ogulmeňli Bugra çopany tüýs ýüreginden söýse-de, oňa geljek gep-gürrüňi ýada salyp, öz ýanyndan Bugrany aýap, köp gezyär. Özüni oňa mynasyp görmeýär, onuň bagtyny baglan hasap edýär. Belent adamkärçilikden ugur alýan, belli bir derejede köne dāp-dessurlaryň ýaramaz täsiri hem-de düýpli sowat edinibilmezligiň çäklendirmesi netijesinde döreýän, şonuň bilen kābir otrisatel öwüşgin alyp gidýän şol hereketler diýmeseň, Ogulmeňli gazaply ýyllarda urşuň agyr labryny egninde göteren edermen gelin-gyzlarymyzyň tipiki wekili. Onuň asyly hereketleri, pāk söýgüsi ýanbermez erki, gelinlik haýasy, garaz, oba maşgalasyna muwapyk ähli gowy taraplary bu obrazy edebiýatymyzyň oňat mysallarynyň birine öwürdi.

Agzalyp geçilen eserleriň mazmunyndan görnüşi ýaly, K. Gurbannepesow, esasan, ösüş taryhymyza duýarlykly yz galdyran wakalara, şol wakalarda esasy rol oýnan adamlaryň tiplerine, özboluşly hasiýetlere, durmuşda giň orun alan purs-

atlara, ýagdaýlara ýüzlenýär. Şahyryň ” Gumdan tapylan ýürek” (1965) atly kitaby hem şony tassyklaýar.

Zähmetkeş maşgalasynda gowy terbiýe alyp, asuda sähralarymyzda, gum gerişleriniň ulgamlary ýaýrap giden giňişliklerimizde ösüp ýetişen sypaýyçylykly türkmen gyzlarynyň çekinjeň ýüreginiň özünde saklaýan baýlygynyň çäksizdigi diňe şahyra ýa-da ýazyja däl, hemmelere mälim.

K. Gurbannepesow “Gumdan tapylan ýüreginde” şol basyrylgy hazynalaryň biri barasynda gürrüň berýär. Onda indi boýy ýeten, arzuw-hyýala bişişen ene-ata-syz gum gyzyňyň uruş ýyllarynda başyna düşen horluklar, aňsat eklenjiň kül-külüne düşen betnebis gelnejesiniň onuň daşynda gurýan hileleriniň, mekirlik bilen tylda saklanan ýa gulluga alynman galan, naýynsap erkeksumaklaryň gödek isleginden ugur alyp uzadan nejis elleriniň döreden päsgelçilikleri, Gülnäziň öz namysyny gorap görkezen gahrymançylygy, ýanbermez erki, çäksiz söýgüsi we belent ynanjy, oba adamlarynyň oňa beren kömegi hem-de bularyň ähli kynçylyklary ýeňip üstün çykyşy bilen okyjy birme-bir tanyşdyrylýar. Netijede, çözgüdi näbelli galan şol takdyryň eýesi gumly gyz Gülnäziň obrazynyň onuň aňyna hemişelik ornaşýar.

“Gumdan tapylan ýürek” atly poemanyň gahrymany Gülnäziň uruş ýyllarynda başyna düşen gün “Aý günler, süýji günlerdäki” Bugra çopanyň Ogulmeňlisiniňki-den hertaraplaýyn tapawutlanýar. Ogulmeňli uruşň agyr şertleri başyna düşüp, kynçylyklary köpüň biri bolup çekýär. Çölde hossarsyz galan, özboluşly şertlerde ýaşan we göreşen Gülnäziň obrazynyň welin adamynyň kuwwatynyň, erkiniň, azatlyga bolan isleginiň çäksizdigini ýañzydan göçme mana eýe filosofiki äheňi bar. Onuň hakyt ýetişen näz-kereşmeli gyz halyna tas ýekelikde diýen ýaly agyr şertlerde ýaşamagy we päsgelçiliklere seretmezden, maksadyna tarap gyşarnyksyz göni gitmegi şol pikiri ýeterlik tekrarlamaga kömek edipdir.

K. Gurbannepesow Taýmaz hakdaky, Bugra çopan baradaky, Esen dogrusyndaky gürrüň berende, ägirt işleri bitirýän şol adamlar halk köpçüliginiň aglabasyna mahsus häsiýetde, şolaryň derejesinde görkezilýär. Agyr şertlerde işläň we göreşen Gülnäziň gaýduwsyzlygy hem şu nukdaýnazardan seredeniňde, aýratyn tapawutlanyp durmaýar. Şol gün başyna düşse, türkmen gyzlarynyň köpüsi edil Gülnäziň hereketlerini gaýtalardy. Oňa şek ýok. Bu ýerde şahyryň hyzmaty gahrymany özi ýaly beýleki adamlardan üýtgeşik edip suratlandyrmak, dogruçylygy we anyklygy saklaýandygyndan, gahrymançylykly göreşleri başyndan geçiren türkmen adamsynyň özüniň we işiniň belentligini bütün gözelliginde görkezmegi başarylanlygyndan ybaratdyr.

Şony gazanmak ugrunda çalşyp gelen şahyryň poemalarynda, ilki gezek şygryrlarynda, ýüze çykan, soňra ösdürilip ugralan obrazlylyk ugrundaky göreş has-da güýçlendi. Olarda filosofik kesgitlemelere ýugrulan, ata-babalarymyzyň durmuş tejribesini jemleýän, az sözde giň manyny berip bilýän nakyllaryň çäksiz

mümkinçiliklerinden peýdalanmak hem artdy. Üç, ýedi, kyrk ýaly halk ertekilerini syrly bezeýän şertliligiň yzygiderli getirilýänligi-de görnüp dur.

Mazmunyň ýeňil özleşdirilmegine, obrazyň mähremliginiň we täsiriliginiň artmagyna alyp barýan garşylykly suratlandyrmaklyk hem K. Gurbannepesowyň kämilleşen döredijiliginiň hemişelik hemrasydyr. “Taýmaz baba-da”, onuň soňky poemalary-da wakalaryň we mazmunyň beýanyňyň şeýle suratlandyrmasyndan doly diýsek ýalňyşmarys. Şygylarynda görnüp ugran bu alamat hem onuň iri eserlerinde çeper derňewiň we umumylaşdyrmanyň süňňüne siňip ugrady.

K. Gurbannepesowyň poemalarynyň mazmunyny, döreden obrazlarynyň häsiýetlendirilişini güýçlendirýän, çeper edebiýatyň hakyky gözbaşy bolan halk döredijiliginden susulyp alynýan, talaba laýyklykda şol durşuna ýa-da täzelenilip peýdalanylýan çeper detallar hem öz nobatynda asyl bolşuny saklamaga, şahyryň döredijilik ýüzüni kesgitlemäge kömek eden çeperçilik ýaragyna öwrülipdir:

Çöwüş ýaly asyljyrap

Zürri öýüň işiginden.

(“Taýmaz baba”, 37 sah.)

Gysyr ýatan çuwallaryň

Garynjygy tyňzaberdi.

(şol ýerde, 55 sah.)

Ýylan ýaly owsun atýar

Köz keteniň sary ýoly.

(şol ýerde, 63 sah.)

K. Gurbannepesowyň poemalarynda mazmunyň giňişleýin berilmeginde, obraza degişli iň häsiýetli detallaryň aýny bolşunda suratlandyrylmagynda “Taýmaz baba” eserinde ymykly kämilleşip, edebiýatymyzy baýlaşdyran erkinlik uly rol oýnady. Şahyr kapyýanyň we şygyr setirleriniň, şeýle hem ritmiki sazlanysygyň epiki beýana erkin kybaplaşdyrylmagyny gazandy. Olar şahyryň mazmuny islen-dik ýagdaýda beýan etmegine, giňişleýin düşündirmegine, gaýtalap-gaýtalap nyg-tamagyna kömek etdi, çeperçilik serişdeleriniň dürli tärlerde getirilýän detallaryň timarlanmagyna amatly şert döredýän mümkinçilikleri artdyrdy.

“Köýündedi-küýümdedi”, “külbejigme-gülmejegme”, “mekýany-ýok ýaly”, “hötjetdir-ýetjekdir”, “jok-joky-çokjasy”, “kimdigne-kündügne” kysymly sazlanysygy hem owazlylygy özünde saklaýan goşgynyň owadanlygyny aňladýan, şonuň bilen birlikde şahyrana many seçmekde, söz saýlamakda giň erkinlik berýän, ilki göräýmäge bir böwri açyk, emma uly mümkinçilikleriň eýesi şeýle kapyýalar şahyryň poemalarynda örän köp duşýar. Häzirki zaman şygryýetimizde aňyrsy Magtymguludan gelýän (bendäni-sen däni)– “Ýerbe-ýer geçdi” goşgusyndan) şu täzeligi K. Gurbannepesow ornaşdyrdy. Bizde oňa yzygiderli ýüzlenenleriň ilkinjisi K. Gurbannepesowdyr.

Şahyr şu erkinligi edebiýatymyzda ilkinji bolup poemalarynyň esasynda ýatan şygry ölçeglerine hem geçirdi. Ol belli mukdardaky bogunlardan ybarat setirleri, olardaky sezuralary, hatda aýratyn bentlerdäki setirleriň sanyny-da epiki ýaýrawly şahyranamazmuna uýgunlaşdyrdy. Sekiz bogunly dörtlemäni poemalarynda mazmuny beýan etmegiň esasy hökmünde ulanmak bilen birlikde, onuň öňden gelýän ölçeglerini özgertdi, täzeçe ulandy.

Ozal dörtlemäniň bogun we setir sany belli ölçegleri ykrar edilip gelnen bolsa, K. Gurbannepesowyň poemalarynda bir bitewi stili ykrar edýän umumy alamatlary diýmeseň, olaryň ölçeg dürlüliginiň çägi ýok. Diňe bir “Taýmaz baba” poemasynyň giriş bölümünde 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 16 setirli bentler bar. Şolaryň içinde 7, 10, 10 setirli aýry-aýry bentleriň redifli kapyýanyň kömegi arkaly özara birleşýänleri-de bar. Bu diňe bentleriň setir sany barada, kitapda ýerleşdirilişine seredeniňde, şol setirleriň bogun sany-da dürli-dürli.

Şygry galybynyň şeýle çeyeligini hem özboluşlylygyny şahyr K. Gurbannepesow türkmen şygryýetine mäkäm ornaşdyrdy, ony ökdelik bilen durmuş hakykatyny suratlandyryň köptaraply epiki mazmuna tabyn etdi.

Şahyryň güýçli hem sagdyn lirasý bar. Lirizmiň şireli lezzeti, ýakymly howurdan doly muhabbeti, burk urujy ysy onuň şygrylarynyň esasy kuwwatyny emele getirýär. Şonda-da K. Gurbannepesowyň bütün döredijiliginde, şol sanda liriki temany işleýşinde-de agraslyk, saldamlylyk, epiki mazmun agdyklyk edýär. Şahyr baýdak boýly näzli gözele guwananda-da, onuň nâz-kereşmesini suratlandyrmaga ýüzlenende-de, syrly pynhanlyklara aralaşanda-da hyjuw egiler ýaly däl. Şeýle setirler hemişe tebigy duýgudan doly. Emma welin uly adamkärçilik, hakyky şahyryň hakykatçylygy hiç wagt unudylanok. Mysal üçin, ýaşy bir çene ýeten ýigit ýürekli liriki gahryman bir gözele maýyl bolup, onuň yzyna düşdigi, onda bolan adamkärçilik öýde sekiz çagasynyň bardygyny, aýalynyň şolaryň terbiýesi bilen dünýäden bizardygyny, uluja gyzyna söz aýdyjy gelip ýörendigini ýatladýar.

Dogruçylyk we ynsanperwerlik, adama bolan söýgi, durmuşyna, azat äleme bolan yhlas K. Gurbannepesowyň kämilligiň yokary basgançagyna göterdi. K. Gurbannepesowyň okyjylaryna hödürlän “Toprak” (1978) “Menzil” atly uly ýygynyň, metbugatdaky, radio-telewideniýedäki çykyşlary şony subut edýär. Şahyryň elli ýaşy mynasybetli goýberilen uly göwrümlü “Menzil” atly bir tomluga diňe “Kyrk” (1967) hem “Ynsan bilen ynsap” (1970) atly poemalaryň ýerleşdirilmegi hem şony aňladýar. Şahyr mazmundan ýüki ýetik, gозzelligi göwnünden turýan şol şygrylarda adamynyň we onuň dünýäsiniň dürli tarapy, çuň ahlak meseleleri şöhle tapdy. Şahyr okyjysyny diňe bir estetiki nukdaýnazardan terbiýelemek däl, onuň ündewçisine, maslahatçysyna, göwün hoşuna öwürüldi. Okyjy özünüň kalbynda adam gatnaşyklaryna dahylly döreýän soraglaryň köpüsine K. Gurbannepesowyň goşgularyndan jogap tapdy. Şahyryň “Ömrüme pent”, “Kök”, “Ýene men adam”,

“Ömrümiň manysy”, “Dost” ýaly goşgulary, atly we atsyz çap edilen şygrylaryň ençemesi şony tassyklaýar.

K. Gurbannepesow çagalar üçin hem ençeme eser döretdi. Onuň “Ýalta we bagt” (1955) “Goňurja” (1958) “Nazarjygyň piljagazy” (1959), “Maşgala we mekdep” (1954), “Atalar we çagalar” (1978), “Ös, saçym, ös” (1975) atly kitaplary tutuşlygyna çagalara niýetlenildi. Ýazyjynyň tejribesi we edebiýat baradaky makalalary “Edebiýat we durmuş” (1979) atly kitabynda jemlendi.

K. Gurbannepesowyň uly hyzmatlarynyň biri hökmünde türkmen diline eden terjimelerini hem ýatlamak gerek. Onuň tagallasy netijesinde türkmen okyjylary N. A. Nekrasowyň, L. Ukrainkanyň, S. Şipaçowyň, W. Saýanowyň, Ş. Petefiniň, Nazym Hikmetiň, J. Rodariniň eserleri bilen tanyşdylar. Şahyryň öz eserleriniň hem ençemesi rus diline geçirildi. Onuň rusça neşir edilen dokuz kitaby bar.

K. Gurbannepesow dikeldiş ýyllaryndan soňky döwürde türkmen şygryýetini täze başgançaga götermek ugrunda öz hyzmatyny görkezdi. Onuň ýagty talanty arkaly türkmen lirikasyna, epiki şygryýetine hut K. Gurbannepesowyň özüne mahsus aýratyn stil ornaşdy.

Berdinazar Hudaýnazarow (1927–2001)

Ýazyjy Berdinazar Hudaýnazarow 1927-nji ýylda Ruhabat etrabyňyň (ozalky Ýerbent etraby) Düwünli guýusynda çarwa maşgalasynda eneden bolýar. Geljekki ýazyjy başlangyç bilimi şol ýerde alýar. 1937-nji ýylyň awgust aýynda geljekki şahyryň kakasy Hudaýnazar Aňkar ogly 1937-nji ýylyň aýbygadym repressiýasynyň pidasy bolýar. Ol ogly Berdinazary ýanyna alyp Bokurdaga gidende, şol ýerde ony saklap, alyp galýarlar. Soň oňa gaýdyp maşgalasynyň arasyna gaýdyp gelmek miýesser etmeýär.

Bu barada şahyr köp ýyllar geçeninden soň, özüniň “Ömür kitaby” we “Hesretli poema” atly eserlerinde kalbyňy gyýýan duýgy bilen ýatlaýar. Beýik Watançylyk urşunyň öňüsyrasy Ýerbent çarwaçylyk raýony Amyderýa boýuna göçürilende, ýazyjynyň maşgalasy hem şol ýere göçüp gidýär. Berdinazar 6-njy klasda okap ýörkä, Beýik Watançylyk urşy başlanýar. Durmuş şertleriniň agyrlaşmagy zerarly, Berdinazar okuwynyň daşyndan zähmet çekmäge-de mejbur bolýar, kolhozda tabelçi bolup işleýär. 1943–1944-nji ýyllarda raýon gazetine ýaş şahyryň ilkinji goşgulary çap edilip ugraýar. Ýaş şahyrda ýazyjylyk ukybynyň bardygyny duýup, 1946-njy ýylda ony ozalky Kerki oblastynyň (häzirki Atamyrat etraby) “Täze ýol” gazetine edebi işgär wezipesine işe çagyýarlar. 1947-nji ýylda Kerki oblasti ýapylandan soň, B. Hudaýnazarow Kerki etrabyňyň “Pagtaçylyk sesi” gazetine işe geçirilýär. Geljekki ýazyjy şol gazetiň redaksiýasynyň ýanynda döredilen edebiýat birleşmesine işjeň gatnaşýar, döredijilik talantynyň taplanmagy ugrunda çalyşýar.

B. Hudaýnazarow 1950-nji ýylda “Sowet Türkmenistany” gazetine işe alynýar. Bu ýerde baş ýyl işläminden soň, Garagum kanalynyň gurluşygyna işlemäge gidýär we şol ýerde özüne şöhrat getiren “Gyzgyn sähra” poemasy döredýär. Ol dürli ýyllarda “Edebiýat we sungat” gazetiniň, “Sowet edebiýaty” žurnalynyň redaksiýalarynda işledi. B. Hudaýnazarow soňky döwürde ýazyjylygy özüne esasy kär edip aldy.

Birnäçe oňat şygrylary, “Gyzgyn sähra”, “Döwrüň depesindäki Adam” atly uly epiki poemalary, “Göreş meýdany”, “Yzçynyň gözleri”, “Haşar”, “Goňşular” powestleri, “Gumlular”, “Akar suwuň aýdymy”, “Ynsabyň yzasy”, “Garaçägäniň ogullary” romanlary, “Gaýduwsyzlar”, “Synag ýoly” pýesalary bilen okyjylar köpçüliginiň söýgüsini gazanyp bilen şahyr hem ýazyjy B. Hudaýnazarowyň döredijilik ýoly, esasan, 1950-nji ýyllardan başlanýar. Ol hem edil beýleki käbir galamdaşlary ýaly, edebiýat meýdanyna ownujak şygrylary bilen gadam basdy, poeziýa žanrynda güýjüni synap başlady. Biziň hemmämiz geljekki şahyryň bu synagynyň üstünlikli bolandygyny, türkmen poeziýasyna özboluşly bir şahyryň gelendigini oňat bilýäris. Ýöne şahyr şunuň kimin özboluşlylyga bada-bat ýetäýmän, köp döredijilik kynçylyklary ýeňip geçmeli bolupdy. Onuň ilkinji şygrylarynyň aktual temadan döredilendigine garamazdan, olarda häzirki günlerde kämillige ýeten B. Hudaýnazarowyň öz ýüzi, şahyrana keşbi görünmeýärdi. Munuňam düýp sebäbi ol eserlerde original duýgy, göwnejaý oýlanmalar azdy. “Watan hakynda söz” (1947), “Ýeňiş gününüň ýatlamasy” (1943), “Komsomol goşgusy” (1949), “Gyrkymda” (1950), “Alataw” (1953), “Altyn atyz” (1954) ýaly şygrylarynda B. Hudaýnazarow heniz özüne ýoda agtarýan ýaş şahyrdy. Ol ýadaman öz ýodasyny gözleýärdi, ýetişibildiginden döredýärdi. Awtor bulardan soňra “Sibir goşgulary” atly şygrylar tapgyryny okyjylara hödürleýär. Bu tapgyra giren “Lena ýatlamasy”, “Watan mähri”, “Nawlar akýar”, “Taýga ertiri”, “Ob derýasynyň köprüsi” atly şygrylar B. Hudaýnazarowyň şahyrçylyk talantynyň kämilleşip barýandygyny gür-rüňsiz subut etdi.

Özünde döredijilik ukybynyň bardygyny aňan ýaş şahyr durmuşy öwrenmegiň zerurdygyny duýup, Garagum derýasynyň gurluşygyna gidýär, beýik desganyň adamlary bilen tanyşýar. Ol kanalyň gurluşygynda işleýän zähmetsöýer adamlaryň durmuşy bilen ýakyndan tanyş bolansoň, edebi esere mynasyp gahrymanlaryň şu ýerdedigine, poeziýanyň wezipesiniň güli, bilbili, gyzyň saçyny wasp etmekden ulurakdygyna göz ýetirýär. Bu barada şahyr soňra “Gahrymanlar” goşgusynda şeýle ýazypdy:

Men üç aýlap gezdim kanal boýunda,
Kitabyma gahrymanlar gözledim.
Ýöredim hem ýüzdüm kanal boýunda,
Alaňlary uşlyp ýaly çözdledim.

Şahyryň gözläp tapan gahrymanlarynyň ilkinjisi bagermeýsterçi goja bolupdy. Şahyr “Bagermeýster” (1955) atly goşgusynda Garagum kanalynyň gurluşygynda kynçylykly şertlerde zähmet çekýän şol gojanyň keşbini ynandyryjy suratlandyrmagy başarypdy. Liriki gahrymanyň içki dünýäsiniň göwnejaý açylyp görkezilýändigigi sebäpli, bu şygry okyjylaryň göwnünden turupdy.

– Ýok, dynç alyp bilmen–seslenýär goja,
Pikir ede-edede uzynly gije.
Tapdymmykam diýýän munuň çäresin,
Ýumşadyjy çarhlar toýna darasyn.
Oturtmaly şeýle guraly hökman,
Topragyň agyrlyk-kynlygyna bakman.

Ine, şunuň kimin goşgulardan başlabam B. Hudaýnazarowyň döredijiligi öz ýoluna düşüp ugrady. Şahyryň tebsiräp ýatan çöl hakyndaky şahyrana setirleri okyjylara Garagumuň hakyky keşbini açyp görkezip başlady. Ýeri ýer edýän adam. Garaguma suw getirilse, ol goýunlarymyza öri meýdan bolmak bilen çäklenmän, pagtazarlyga-da öwrüljek. Bu şahyryň goşgularynda öňe sürülýän, ündelýän esasy ideýady, göze görnüp duran hakykatdy.

Şahyrçylyk ussatlygyny barha kämilleşdirýän B. Hudaýnazarowyň döredijilik tematikasy gitdigiçe hasam giňedi. Ol diňe bir Garagum derýasyny guruja pälwanlary wasp etmek bilen çäklenmän, söýgi, parahatçylyk temalaryndan hem söz açyp ugrady. Poeziýasynyň tematikasyny giňeltdi. Şeýlelikde, ellinji-altmysynjy ýyllaryň sepgidinde B. Hudaýnazarowyň poeziýasy özboluşlylyga eýe bolup başlady. Onuň eserleriniň köpüsünde sähranyň keşbi, edermen gumlular dögrusynda söz açylýar, olaryň durky okyjylaryň göz önünde janlandyrylýar. Çölün bahary, günorta çagy, güýzi baradaky goşgulary okanyňda, sähranyň gözelligi göz önünde direlýär.

Görüpmediň gök ummanyň içinde,
Çöl gözeli jerenleriň böküşin.
Gumlularyň öýläňçisi geçende,
Depä çykyp, gyzlaň läle kakyşyn.

Görüpmediň gök gürlände zeminden,
Gök ýylaklaň parsa-parsa çykyşyn.
Gumlulary gutlap gelen ýaz bilen,
Yzyn üzmän ýyldyrymlaň çakyşyn.

Görüpmediň depelerden-düzlerden,
Mele siliň alaňlara akyşyn.
Görüpmediň şonda teşne çarwalaň,
Çykyp daşa, bu görnüşe bakyşyn.

Ysgapmydyň gandymlaryň gülüni,
Diňläpmidiň sähraň jadyly sazyn.
Eşdipmidiň gözýetimden aňyrdan
Gollar aşyp gelýän tüýdük owazyn.

B. Hudaýnazarow bu goşgusynda görkana çöl baharyny janlandyryp bilen bolsa, “Çölde günorta çagy” şygrynda Garagumun çöpbaşy gymyldamaz jokrama yssy-syny, şol mahalda jandarlaryň özlerini alyp baryşlarynyň suratyny çekýär. “Demiňi darykdyrýan howurly gollar, hin agzynda çommalyp duran alaka, çöp düýbünde gysylan kölege, deňiz ýaly tolkun atýan salgym” – bu zatlaryň bary çölün günorta çagyna mahsus bolan peýzažlardyr. Şunuň ýaly suratkeşlik şahyryň “Ýerbent” atly liriki, “Gyzgyn sähra” atly epiki poemalarynda-da duş gelýär. B. Hudaýnazarow poeziýanyň ýokary çeperçilik talaplarynyň hötdesinden gelmegi başaryan şahyr. Ol özüniň sähra söýgüsini aşakdaky mysalda liriki gahrymanyň ýaryna bolan söýgüsi arkaly çeperçilikli beýan edýär.

Meň doglan ýerimde akar suw ýokdur,
Mawy köller bilen akja guw ýokdur.
Meň doglan ýerimde ekin bitenok,
Ýöne welin giň sähranyň göwsünde
Adamlaryň hereketi ýatanok.

Gara baglar onda salmaýar saýa,
Göçmeli-de bolar oýlardan-oýa.
Howasynam hoştap diýip bilmerin,
Ýöne welin şol sährany söýmeseň,
Alajym ýok, seni söýüp bilmerin.

Şahyr Garaguma aşyk adamlaryň, ony söýgi duýgularyndan ýokary tutýan gahrymanlaryň obrazyny başga-da köp goşgularda döretdi. “Gumly gözel”, “Garagum”, “Garagum aýdymy” ýaly birnäçe goşgularda liriki gahrymanyň sähra baradaky oýlanmalary hasam baýlaşýar. Şahyr çölün şekilini özgerdýän suwuň türkmen halkyna nähili eşretleri getirendigini açyp görkezmek üçin guraklygyň görgüsini gören ýaşulularyň duýgularyna ýüzlenýär:

Gündogardan süýşüp gelýär mele suw,
Bir kanalym bolsa, iki ömrüm bar.
Menzil-menzil aşyp gelýär mele suw,
Bir kanalym bolsa, iki ömrüm bar.
Babalarym arzuw etdi bu suwy,
Bir kanalym bolsa, iki ömrüm bar.

B. Hudaýnazarow öz goşgusynda sähra adamlarynyň çöle bol suwuň gelmegine ýürekden şatlanýandyklaryny suratlandyrmak bilen çäklenmän, käbir şygrylarynda bu beýik bagta ýetmek ugrunda çekilen pidalar barada-da söz açýar. “Sähram meniň, sähram meniň” atly liriki poemasynda guýy gazýan Ýolly aganyň tragik ykbaly muňa aýdyň mysal bolup biler. Şahyr on gulaç gazylan guýynyň içinde heläk bolan Ýolly ussanyň ölümi arkaly Garaguma gelen mele suwuň bize ýeňil düşmändigini, ençeme Ýolly agalaryň onuň ugrunda jan berenini, armanly göz ýu-manyny nygtamakçy bolýar. Eseri okap çykanyňdan soň, sähra gelen suwuň ýöne suw däl-de, atalarymyzyň jebir-jepasyny, arzuwlaryny özünde jemläň suwlugyna göz ýetirýärsiň.

Şahyr B. Hudaýnazarowyň Garagumy wasp edişinde özboluşly ýene bir usuly bar. Ol Garagum sährasyny Sahara çöllügi bilen deňeşdirýär. Garaguma suw gelýär, Sahara atom – ýaragy. Bir çölün göwsünde adamzada eşret garaşsa, başga bir çölün gujagynda adamzada atom ýaragy haýbat atýar. Bu iki hadysany deňeşdirip gören aňly-düşünjeli okyjynyň gözelligiň mesgenine öwrülen Garagum sähramyza söýgüsiniň hasam artjagy, Sahara çöllüginin ykbalyna ýürekden gyanjagy görnüp dur. Şahyr “Ýaşlyk biziň bilendir” atly liriki poemasynda iki çöl barada şu äheňdäki pikirlerini jemläp, şeýle adamkärçilikli duýgulary öňe sürýär:

Adam diýmek adamdyr,
Adam diýmek goýun däl.
Adam ursa adamy,
Adam gyrsa adamy,
Munuň özi oýun däl.
Bu babatda hiç hili,
Kanuna men boýun däl.

Liriki gahrymanyň aýdýan bu özboluşly filosofiki pikirleri urşa garşy göreşýän ak ýürekli adamlaryň jeňbazzlara gazaply protestidir. Şahyr “Ýerbent” atly liriki poemasynda-da Garagum bilen Saharany deňeşdirip, suwa teşnelik, parahatçylyk dogrusynda köp liriki oýlanmalary orta atýar.

B. Hudaýnazarowyň parahatlyk hakyndaky goşgularynda-da şahyryň döredijiligi özboluşly öwüşgin alýar. Şahyr bu topara girýän şygrylarynda ynsanperwer şahyr hökmünde çykyş edýär. Ol ak ýürekli hemme adamlary “urus atly nadanyň” garşysyna göreşmäge çagyryar. Beýleki goşgularynda bolşy ýaly, şahyryň parahatçylyk baradaky şygrylarynda ynandyryjylyk, durmuş bar. Şahyr urşuň getiren pidalaryny umumy sözler bilen däl-de, belet adamlary bolan garagumlularyň oý-hyýalarynda ýüze çykarýar. Gazaply uruş ýyllarynda tylda gahrymançylykly zähmet çeken gelinleriň waspy “Oglaý” atly goşguda şeýle berlipdir.

Ýaşyň kyrka ýetdi...
Ýaşlygyň ötdi.

Ýok, bu sözi gaýdyp alýan yza men.
Duş geldim arada on sekiz ýaşda
Çagasyn düşürden “ulugyza” men.

Şol garrapdyr. Sen ýaşlygy saklaýaň,
Diňe mertlik gorap biler ýaşlygy.
Ýaşlyk halamaýar durumsyzlygy,
Göwnüçökgünligi hem nalaçlygy.

Şahyr B. Hudaýnazarow urşuň elhenç zatdygyny has doly açyp görkezmek üçin, diňe bir tylda galan gelinleriň obrazlaryna ýüz tutmak bilen çäklenmän, urşuň gazabyny gözi bilen gören urşujylaryň, pälwanlaryň durmuşyna-da ýüzlenýär. Onuň “Triptih”, “Ýaşytdaşa”, “Daňatar”, “Saklan, öňde çaga bar” we beýleki birnäçe şygrylarynda urşuň jebrini çekip, maýyp galan, atadan mahrum bolan, agyr kynçylyklara döz gelen adamlaryň, yetginjekleriň oý-hyýallary göwnejaý berilýär. Şahyr urşuň ähli muşakgatlaryny başdan geçiren gumlynyň ýatlamalary, iç hümmletmeleri arkaly biziň adamlarymyzyň urşa bolan gahar-gazabyny beýan edýär:

Ýyllar geçip, körpe jahyl çykanda,
Söýgi ýaňy kalba çawuş çakanda,
Sykylyklap uruş turdy dünýäde.
Eňredi ene Ýer, aglady asman,
Obalar çolardy, öýler daraldy.
Ýewropany gurşap alan ýalyndan,
Garagumuň ýylaklary saraldy.
Gahar bardy eneleriň gözünde,
Gazap bardy sonalaryň gözünde.
Uruş ýaňy turdy, adamlar bolsa,
Azalyp barýardy Ýeriň yüzünde.

Uruş gutaryp “gan öýen dünýäniň çaňly ýüzüni” parahatçylykly günler ýelpedi. Dünýä görkünü täzeledi, jahan birgeňsi asudalyk bilen dem aldy. Emma açli faşistler, jeňbazlar ýene-de ýöne ýatanoklar, ýaraglanyşygy haýdadyp, täze urşa tayýarlyk görýärler, ähliahk tragediýasynyň gaýtalanmagyny isleýärler. Bu zatlary gözi bilen görüp, gulagy bilen eşidýän gumly içini hümmledip, olaryň ýeňilkellegine gaharlanyp, öz ýanyndan şeýle diýýär:

“Günbatar...Günbatar” diýip, her daýym,
Kellesin ýaýkaýar pişekli gumly.
“Ajala el bulap ýören akmaklar,
Henizem dünýäde bar bora çemli.”

“Triptih” şygrynda çykyş edýän liriki gahrymanyň–gumlynyň aýdan otlukly sözleriniň üstüni “geçen jeňde gurban bolan soldatyň” oglunyň harby gulluga ugramazyndan ozalky aýdan sözleri ýetirýär (“Daňatar”). Watany goramaga kasam edýän ýetginjeginiň özüni atasyz galdyran urşa gahar-gazaby diýseň güýçli.

B. Hudaýnazarowyň urşy kötekleýän, yrsaraýan günbatarly jeňbazlaryň ýüzüniň perdesini açyp görkezýän, adamzady bagta alyp barýan, Gündogary taryplaýan başga-da goşgulary bar. “Atom” atly şygrynda şahyr adamzady “öz döreden zadyň özüni ýok etjek bolýar, erkin barka galkynara maý bermän, ony hatardan çykar” diýip, hüsgärlige çagyryan bolsa, “Ýaşytdaş” atly şygrynda ýadawsyz zähmet çekýän dostuna şeýle sözler bilen ýüzlenýär: “Ýaşytdaş, zähmet bilen uruş howpun ýeň, gojaman taryhyň ugruny üýtgetjek bolýan Günbatar biziň barlygymyzy duýup, pälinden gaýtsyn”. Şahyr “Gündogar” atly şygrynda bolsa ýokarky iki goşgudaky pikirleri jemleýär. Pişekli gumlynyň, merdana gelin Aýjemalyň, ýetginjek Daňataryň, uruş döwründe meýmirediji sazy bilen gelin-gyzlary ruhubelentlige çagyran Kerlew sazandanyň (“Sungat”) hem-de beýleki birnäçe parahatçylyk söýüji ak ýürekli adamlaryň urşy Ýer ýüzünden ýok etmek ugrunda alyp baran tagallalaryny, göreşlerini teswirleýär. Olaryň parahatçylyga bolan söýgüsini “Amerikala hat” şygrynda has-da doly ýüze çykarýar. Halkymyzyň ynsanperwer duýgulary, dostluga ymtlyşy, urşy adamzadyň durmuşyndan çykarmaga jan çekişi, betbagtlygy ýigrenişi çuňňur oýlanmalar, duýgular arkaly suratlandyrylýar:

Sizi tanaýarys, soýuzdaş bolduk,
Jahana gan çaykan geçen jeňde biz.
Biri-birimizi gyrarys diýip,
Pikir etmeýäris öňde-soňda biz.

Pikir etmeýäris biz beýle zady,
Haýbat atsalar-da generallaryňyz.
Ynanýarys: bardyr ahyr sizde-de
Generalam, admiralam dällerňiz.

General däl, marşallaram bar bizde,
Olaň sowuk ganyn gyzdymalyň biz.
Adamzat taryhyn adamlar ýazsyn,
Ony raketa ýazdymalyň biz.

Şahyr B. Hudaýnazarowyň “Saklan, öňde çaga bar”, “Dokuzynjy maý”, “Aýki-si Kuboýama hakynda ballada” ýaly şygrylarynda-da, “Maşgala”, “Ýol lirikasy”, “Russiýa”, “Çagalar öýünde oýlanmak” kimin liriki poemalarynda-da urşuň elhenç hadysadygy göwnējaý açylyp görkezilýär.

B. Hudaýnazarowyň ýşky-liriki goşgularyny okanyňda, ynsan söýgüsi seniň göz öňünde mukaddes duýgy hökmünde janlanýar. Şahyryň liriki gahrymanynyň oýlanmalary dăp bolan söýgi pelsepelerinden daşda, onda söýgi hupbatlaryndan zeýrenç äheňi duýulmaýar. Şonuň ýaly-da şahyryň liriki gahrymany biwepalyk eden ýaryna duşman hökmünde garaman, durumsyz adam tipi hökmünde seredýär. Gepiň gysgasy, B. Hudaýnazarowyň ýşky-liriki goşgulary keramatly söýginiň adyna aýdylýan inirdilerden, suwjuklykdan ep-esli daşlaşýar:

Men gurban bolmaryn gara gözüňe,
Men ýöne şol gözi söýüp bilerin.
Garamyk göz üçin, şiriň söz üçin,
Gurban bolmaklygy aýyp bilerin.

ýa-da:

Söýgi eziçlik däl. Söýgi mertlikdir.
Kalbym söýgiň bar oýnuna döz geler.
Ýok, men gurban bolman, nogta saçaýna,
Gurban bolsa bolubersin özgeler.

B. Hudaýnazarowyň söýgi baradaky haýsy şygryny alsaň-da “Ýok, men gurban bolman” goşgudaky ýigit ýaly, söýginiň hatyrasyny saklamagy başaryan ýaşlara düş gelmek mümkin. Söýginiň keramatly, gudratly duýgudygyny, oňa jellat, aýylganç hadysa hökmünde garalmagynyň ýalňyşdygyny subut edýän goşgular hökmünde şahyryň “Söýgi”, “Söýgi hakynda”, “Men söýgä hiç haçan ýüzleý bakmandym” sygyrlaryny görkezmek boljak. B. Hudaýnazarow bu goşgularynda biziň zamanamyzyň merdemsî, adama işinde, ýaşayşynda kömek berýän söýgüsini liriki gahrymanyň obrazynyda jemläp bilipdir:

Keramatly söýgi! Bilýän güýjüňi,
Meniňem kalbýma möhür basdyň sen.
Ýöne welin senden ýaña nalaman,
Nalaman-
Sebäbi mukaddessiň sen.

Goy, aglan aglasyn, nalan nalasyn,
Eý söýgi, menden bir ara açma sen.
Lowla-da dur ýüregimde ot bolup,
Köre welin, hergiz-hergiz öçme sen.

Ýalynly duýgular bilen söýginiň düýp manysyny, gőzelligini açyp bilmek häsiýeti şahyryň “Ýaşlyk biziň bilendir” liriki poemasynda-da gőze ilýär. Bu eserde ilkinji söýgi barada öňe sürülýän pikirler ýangynly, şol bir wagtyň özünde-de hyjuwdan doly, ynançly ýüregiň owazy hökmünde ýaňlanýar. Olary okanyňda, ilkinji

söýginiň nämedigine göz ýetirýärsiň, şowsuz bolanda adamyň niçiksi duýgulary başdan geçirýändigini duýup galýarsyň. Liriki gahrymanyň ýaşlyk ýyllaryny ýatlap aýdýan aşaky setirleri duýgyny oýaryp, tükeniksiz lezzet berýär, oýlanmaga mejbur edýär:.

Söýdürdiň gaz basyşly,
Gara gözli gyzy sen.
Meň ýazygym nämede?
Basdyň kalba közi sen.

Ilki söýgim aldady,
Ilki söýgim paşmady.
Şonuň ýaly bir gyza,
Gaýdyp gözüm düşmedi.

Liriki gahryman şonsuz söýginiň ajysyny näçe çekse-de, oňa ýigrenç bildirmeýär, gaýta adamzadyň mukaddes duýgusy hökmünde taryplap arşa çykarýar:

Daňyň çygy ýylydyr,
Baş söýginiň ýllary.
Kemsindirsin adamy,
Ymsyndyrsyn adamy,
Beýle bagtyň ýoklugy.

Goý, paşmasa paşmasyn,
Ýüregimde galdy ol,
Garagymda galdy ol.
Maňa ylham eçilen,
Garagumda galdy ol.

Aýdym aýdyp ol hakda,
Sähraň sary gülleri.
Güller size meňzeýär,
Baş söýgimiň ýyllary.

Şahyr B. Hudaýnazarow poeziýasynyň duýgulara baý bolmagyny uly epiki eserlerde-de gazanyp bilýär. Hemmämiziň bilşimiz ýaly, şahyryň “Gyzgyn sähra” atly poemasy okyjylar köpçüliginiň söýgüsine mynasyp boldy. Dogrudanam, bu eseriň türkmen poeziýasynda düýpli orun eýelemegini näme bilen düşündirmek bolar?! Birinjiden, B. Hudaýnazarow öz eserinde surnukdyryjy beýan edijilikden gaça durup, gahrymanlarynyň gylyk-häsiýetini açyp görkezmek üçin, olaryň ýürek duýgularyna, aňlarynda bolup geýän özgerişliklere ýüzlenipdir. Şahyryň adamyň duýgularyny ilkinji plana sürmeginiň netijesinde, eserde önümçilik kartinalaryna,

kejebäni darykdyran uzyn-uzyn beýan edijilige orun galmady, biz gahrymanlaryň öz işlerine nä derejede berlendigini, nähili gahrymançylykly işleri bitirýändigini olaryň biri-birleri bilen gatnaşyklarynda, oý-hyýallarynda, göwün ýüwürtlelerinde görüp galýardy. Biziň göz önümizde käte gaharly, käte haýsydyr bir hadysa begenýän dürli tipli gahrymanlar gelip geçýärdi. Şeýle-de, B. Hudaýnazarowyň “Gyzgyn sähra” poemasynda şahyryň öz suratlandyran wakasynda, gahrymanlaryna garaýşyny aňsatlyk bilen görse bolýardy. “Gyzgyn sähra” poemasynda bellemeli ýene-de bir zat, ol hem bolsa şahyr gahrymanlarynyň yşky duýgularyny suratlandyrmakda ozal lenç edilen syýužet ýodasyndan ýöremändi. Haýsydyr bir görmegeý gyzy iki basdaş ýigidiň söýüp, gara başlaryna gaý bolup ýörüşlerini suratlandyran, shematizme öwrülip giden syýužet liniýasyndan ýöremezlik şahyry üstünlige eltipdi. Poemanyň sahypalarynda beýan edilýän Zinadyr Saparyň, Welidir Çemeniň söýgüsi biri-birinden düýpgöter tapawutlydy, dürli durmuş ýodalaryndan ýol salýardy. Ýokarda belleniş geçilen sebäplere görä, şahyryň “Gyzgyn sähra” poemasy bada-bat okyjylaryň söýgüsini gazanypdy. Özboluşly gahrymanlar bilen poeziýamyzy baýlaşdyrypdy. Biziň pikirimizçe, poemadaky Zinanyň obrazy has-da göze doly görünýär. Onuň kanal gurluşygynda işläp, uly halk desgasyna öz goşandyny goşmagy bagt hasaplaýandygyny her ädimde görýäris. Ol bu beýik desgasyz durmuşyny göz önüne getirip bilenok, ony soňuna çenli ýetirmän goýmagy özüne kiçilik, namys hasaplaýar. Gowy gören ýigidi Saparyň hem kynçylykdan gorkman, özünde güýç-kuwwat tapyp, arman-ýadaman zähmet çekmegini ündeýär:

Eger gitsek suw eltmän çöle biz,
 Abyraýy sowurmarsmy ýele biz.
 Komsomol öz putýowkasyn berende,
 “Iş kyn bolsa gaýdyp geläý” diýmändi.

“Garagumda gyzgyn epgek turanda,
 Aşgabada bilet alaý” diýmändi.

Gidip bilmen şol ynamy ödemän.
 Gidip bilmen eziz bolsaň-da maňa.
 Garalman, derlemän, arman-ýadaman,
 Kanal çekip bolmaz, aýandyr saňa.

Zinanyň obrazynda ýüze çykýan täze-täze özgerişlikler onuň ilkinji söýgüsiniň şowsuz çykandygyny beýan edýän sahypalarda has-da göwnejaý berlipdir. Saparyň gitmegi bilen ýürek bagy üzülen gyz ilkinji söýginiň oduna ýanyp, saralyp solýar, ýüzünde gasyn emele gelýär. Emma ol birjik-de ruhdan düşmän, işlemegini dowam etdirýär. Takdyrynyň çalan şarpygyndan bada-bat aýnalyň, täze-täze gahrymançylyklar görkezýär.

B. Hudaýnazarowyň “Gyzgyn sähra” poemasynda şowly çykan obrazlaryň birini Weliniň obrazydur. Edermenlikde, paýhaslylykda ýaş ýigitlere göreldede bolup biljek, namys-arly bu adam işine jür, özem diýseň dogruçyl. Ol hiç kimden ýüz görmeýär. Umumy işiň bähbidi üçin doganyňyň ýüzüne-de gelýär, ony kanalyň gurluşygynda galmaga çagyryýar. Saparyň tomsuň howruna çydaman, kanaldan gitmegine ýanyp-bişýär:

Namardyň namardy diýerler saňa,
Hem-de boýun egmez bu ýerler saňa.
Bu ýerler gorkagy gowrup gysýandyr,
Bu ýerde şeýle bir epgek öwsýändir.
Ol epgege diňe ýerler çydaýar,
Ýürekde namysy barlar çydaýar.

B. Hudaýnazarowyň “Gyzgyn sähra” poemasyndaky habarçy Baýgeldiniň, işçi Abdullininiň, paýhasly Iwan Wasilýewiçiň, söýgüsine wepaly Çemeniň obrazlary özboluşlylygy bilen tapawutlanýar. Şeýle-de, bu poemanyň soňlamasynda şahyryň döwür gahrymanlary barada orta atýan filosofiki pikirleri, oýlanmalary göwnüň bilen deň gopýar. Şahyryň şeýle ussatlygyny, uly göwrümlü eserde ýerlikli oýlanmalary öňe sürmegi başaryandygyny ikinji bir uly poemasynda-da, ýagny “Döwürüň depesindäki Adamda-da” görüp bilýäris.

B. Hudaýnazarowyň “Döwürüň depesindäki Adam” poemasynyň epiklikden lirikiğe ýakyndygyny eseri okap başlan badyňa duýmak bolýar. Şahyryň gahrymanlarynyň häsiýetini jikme-jik yzarlaman, eseriň kä ýerinde olaryň ykballarynyň nähili bolandygyny ýañzydyp geçmeginiň özüne ýeterlik sebäpleri bar.

Poemanyň merkezinde duran, şahyryň oýlanmalarynyň obýektine öwürülen Bäşiniň obrazý şahyryň “Gyzjagazyň daýysy”, “Triptih” sygyrlaryndaky söweşijileriň obrazynyň dowamydyr. Bäşiniň gylyk-häsiýetinde, oýlanmalarynda Watan ugrunda jan aýaman söweşen, zamanynyň agyny-garasyny saýgarýan, gaýgysyny-şatlygyny süňňüne siňdiren sada adamlaryň sypatlary başarjaňlyk bilen jemlenipdir.

Adam gyryp, oňat ýaşamaga, eşret görmäge ymtylýan betpälleri erbet niýetden gaýtarmak üçin liriki gahryman elde baryny edýär.:

Nazar aýlaň ýowuz urşuň ýoluna,
Synlaň peläketiň salan ýarasyn.
Uruş turzup, altyn aljak bolýanlar,
Şol ýoldaky mazarlara garasyn.

Eseriň owazly setirleriniň aňyrsynda göz önüne gelýän liriki gahrymanyň jeňbazlara geçen urşuň sapaklaryny ýatladyşy, olary “nämemiş gyrlanda adamlar ýarsy, jenneti gurarys biz oňa derek” diýen sözlerini aýdanyna puşman etdirmekçi bolşy gaty ýerlikli hem ynandyryjy. Şahyr liriki gahrymanyna şeýle delilleri getirtmek bilen, geçen urşuň şarpygyny dadan adamlaryň ählisini ýeňilkele betpälleriň

garşysyna goýýar. Ogly ölen eneleriň, bir aýagyny aldyryp gelen agsaklaryň, “gar ýassanyp, gar ýapynan gelinleriň”, hatar-hatar bolup ýatan mazarlaryň şahyra jeňparazlara urşuň betbagtlygynyň öýjügidigini düşündirmek üçin gerek bolandygy äşgär görünüp dur. Ol setirleri okanymyzda, ýüregimiziň awamagy liriki gahrymanyň kalbyny gaplan duýgularyň bizi tolgundyrýandygy sebäplidir. Ol jeňbazlara “siz erbet, adamkärçiligiňiz ýok, uruş erbet zat ahyryn” diýip, boş sözler bilen takal okaman, gamgyn duýgular arkaly urşuň manysyny açyp görkezýär. Päk ýürekli adamlary şolaryň garşysyna göreşe çagyryýar.

Görnüşi ýaly, şahyr “Döwrüň depesindäki Adam” poemasynda şu günki günün möhüm meselelerinden biri bolan parahatçylyk barada birnäçe çuňňur oýlanmalary orta alypdyr. Birnäçe özboluşly gahrymanlaryň obrazlary arkaly urşuň elhenç hadysadygyny açyp görkezipdir.

Şahyryň “Döwrüň depesindäki Adam” (1967) kitabyndan soň okyjylara gelip gowşan ýygýndysy “Buýsançly baş” (1975) bolupdy. Bu kitapda şahyryň soňky baş-on ýyllykda döreden kämil goşgulary orun alypdy. Ol goşgularda şahyryň Garagum hakyndaky, uruş ýyllarynda gahrymanlarça söweş alyp baran adamlar hakyndaky we özüni gyzyklandyran beýleki meseleler dogrusynda şahyranalyk bilen söz açýardy. Aýratynam şahyryň kitapdaky “Hakyda” atly şygýrlar toparynda çuňňur pikirler, paýhasly oýlanmalar özüni görkezipdi. Uruş ýyllarynda ýetginjekligi başdan geçiren liriki gahrymanyň kyn pursatda gören görgüleri, başdan geçiren satlykly, gaýgyly duýgulary çeper beýanyny tapyp bilipdir:

On ýedi ýaş, senem bolan oguşyaň,
Dogrudan-da, bu men, bu meniň keşbim.
Ýigrimi ýyl dagy geçipdir eýýäm,
Men bu geň surata nireden düşdüm.

Galife jalbarly, harby kitelli,
Kerki bazaryndan alypdyk satyn.
Ýönekeý penjegi tapaýmak bolsa,
Uly bazarda-da çetindi çetin.

Kitapda şahyryň soňky ýyllarda döreden “Perzent”, “Wesýet”, “Ata we ogullar”, “Syýahat” ýaly liriki poemalary hem ýerleşdirilipdir. Şahyr ol poemalaryň her birinde özüni tolgundyrýan hadysalar dogrusynda tolgunmak bilen gürrüň berýär. Olarda ýurduny, Watanyň gözüniň göreji ýaly görýän şahyryň sesi eşidilýär. Şeýlede, bu poemalarda ýaş nesildir uly nesliň arasyndaky mirasdüşerlik, hormat, sarpa dogrusynda paýhasly pikirler orta atylýar.

“Ene süýdi” atly goşgular ýygýndysy B. Hudaýnazarowyň şu wagta çenli ýazan iň oňat şygýrlaryny öz içine alýar. Bu kitap türkmen okyjylarynyň göwnünden turdy we türkmen sowet liriki poeziýasyna uly goşant goşdy. Ol şygýrlar toplum-

laryny üns bilen okanyňda, B. Hudaýnazarowyň şahyrana keşbi, özboluşly agras stili aýan bolup galýar. Şahyr döwrüň wakalaryna öz wagtynda seslenip, adamlary tolgundyrýan möhüm meseleleri gozgap, okyjylar köpçüliginiň ýüreginden turjak eserleri orta atmagy başarýar.:

Iliň-günüň berekedi-rysgaly,
Onuň ýazan saçagynda görüner.
Gözündedir ýüreginiň göwrümi,
Sahawaty gujagynda görüner.

Bagşysyndan bilip şahandazlygyn,
Döwletini ojagynda görersiň.
Ogullaryň ata ýurda yhlasyn,
Topragynyň bajagynda görersiň.

Gyzynda-gelninde jemaly bardyr,
Agramyny jahylyndan gözlegin.
Ak saç enesinden aňyp mährini,
Ar namysyn şahyryndan gözlegin.

Şahyr, köplenç, goşgusynda täze pikiri orta atmaga, okyjylary gürrüň edilýän wakalara şärikli etmäge, şatlanmaga ýa-da gyýylmaga iterýär. Biz ol şygrylarda Watanymyzyň agyr uruş ýyllarynda başdan geçiren wakalaryny, teşne Garagumy suwlulandyrmakda adamlaryň gahrymançylykly alyp baran göreşlerini, halkymyzyň Ýer ýüzünde baky parahatçylygy berkarar etmek üçin görýän tagallalaryny, döwrüň söýgüsiniň ýüzüni görýäris. Bu ýagdaý B. Hudaýnazarowyň kemsiz kämillige ýetişen şahyrdygyny subut edýär.

Lirik şahyryň prozada hem abraý gazanyp, okyjynyň göwnünden turup biljekdigini onuň “Göreş meýdany” powesti subut etdi. Powestde çöli özgerdiji adamlaryň özboluşly obrazlary ýüze çykarylypdyr. Olaryň hereketi, durmuşda öžlerini alyp barylary dürli-dürli, biri beýlekisiniň ýörän ýolundan ýol salmaýar. Ýazyjy gahrymanlaryň aňynda bolup geçýän özgerişlikleri yzygiderli, ynandyryjylykly suratlandyrmagy, olaryň diliniň tipikligini ýüze çykarmagy, portretlerini janly bermegi birkemsiz başarýar.

Söýnüň obrazy powestiň gahrymanlarynyň arasynda iň şowly çykan obrazlaryň biridir. Onuň adamkärçilikli häsiýetleri köp; zyýanly, gerekmejek häsiýetleri bolsa ujypsyz. Onuň aňynda köne bilen täžäniň göreşi dowam edýär. Söýün ýüregine düwen asyly maksadyny berjaý etmek üçin hiç hili kynçylykdan gaýtmaýar. Bu agras ýaşulynyň kelç-külçi halamaýan adamdygyny Gerege, Aýbölege bolan gatnaşygynda duýup galýarsyň.

Kanalda işlän döwründe Söýnüň häsiýetinde bolup geçýän üýtgeşmeler onuň Gerege, Aýbölege, Muhammede gatnaşygynda suratlandyrylýar. Şu wagta çenli öz perzendini ele almagy namys bilen Söýün Geregiň dynjyny bermek üçin, ýaşajyk bäbegini hüwdüläp otyr. Muhammede “halanyny alar-da” diýmegi onuň aýal-gyzlara bolan feodal garaýşynyň soňy ýaly bolup görünýär. Emma birdenem Woronin bilen tans edendigi üçin, Aýbölegi onuň bilen tırkeşdirmejek bolýar. Ine, şu ýerdenem Söýnüň obrazynyň çylşyrymlylygy özüni görkezýär.

Söýnüň gylyk-häsiýetine, edim-gylymyna laýyk gelip duran özboluşly dili hem bar. Ol, köplenç “şondan üçribem” sözleri ulanýar. Bir zada haýran galanda bolsa “Ussaňa berekella” sözleri gaýtalaýar. “Meniň gyramadym ýok, şondan üçribem, orsça-da düşünmek, Hudaýa şükür, ine inilem gyramatny. Muhammedem, Baba-da – ikisem ispisalis. Onsoňam Baba-partiýa”.

Powestdäki ikinji bir özboluşly gahrymanlaryň birem Nepes Saryýewiç Kakalyýew. Ýazyjynyň suratlandyryşyna görä, Kakalyýew garynlak, bürgüdiňki ýaly ýiti gözli, daýaw adam. Ol ak ýürekli hakyky kommunist, köpçüligiň bähbidini şahsy bähbidinden elmydam öňde goýýar. Eden işinde çigit ýaly kemçilik goýanok. Adamalara öz bilenje zadyny öwredýär, ynsanyň güýjüne ynanýar. Türmeden boşap gelen Witýa Orłowskiňi öz ýolbaşçylyk edýän zemsnarýadyna işe alyp, terbiýeläp ýetdirýär. Emma onuň ynanjyndan şahsy bähbidi üçin peýdalanylýan ýörenem bar. Puluň ýesiri, garny doýsa-da gözi doýmaz Jawat Merwanow Kakalyýewiçi çoçgara çolaşdyrýar. Ýumşak topragy gaty, 4-nji kategoriýaly toprak çykardy hasabynda ýazdyryp, döwletiň köp puluny bikär harçlaýar. Bu konflikt çözülmänkä, okyjy “Kakalyýew, dogrudanam, şeýle galplyk etdimikä?” diýip geň galýar. Onuň jaýyň içinde ikiýana gezmeläp, özüni horlaýşyna ýüregi awaýar. Hakykatyň üsti açylanda bolsa, paýhasly kommunistiň günäkär dældigini bilip, gaty begenýär.

Doganlar Aýbölek, Baba, Muhammet powestde başdan-aýak hereket edýär. Ýazyjy Aýbölegiň obrazynyň üsti bilen köne urp-adatyň täsirinden çykan, öz ykbalynyň eýesi, alçak, ynanjaň, zähmetsöýer türkmen gyzlarynyň keşbini bermek isläpdir, beribem bilipdir. Aýbölek zähmet çekmegi horluk däl-de, adamyň zerur islegi, eşret hasaplaýar. Işsiz otursa, ýüregi gysyp, janyna jaý tapanok. Durmuşda nähilidir bir yz goýup gitmekçi bolýar. Onuň ugurtapyjylygy haýran galarlyk derejede. Abadan ejäni yryp, gyzy Gülälegi kružoga gatnar ýaly edýär. Söýnüň aýaly Geregi ýerlikli tankytlap, medeniýetli bolmaga iterýär. Bälçik, ak ýürekli gyzyň söýgüde agyr ýagdaýa uçramagy, ýagny suwjuk Myradowyň aldawyna düşmegi gaty gynandyrýar. Ilkinji söýginiň ýalňyşlygy gyzy iňňä sapaýmaly edýär. Herniçik-de bolsa, Aýbölek janyna kast etmek ýaly namartlyga ýüz urmaýar. Ol mertlige salýar.

Powestiň bir gahrymany hem Myradow. Respublikan gazetleriň birinde işleýän bu adamyň gabarasynda görä agramy ýok. Ýazyjy onuň çylşyrymly obraza düşümeýän sowatsyz adamdygyny Hydyr bilen bolan gürründe gaty ynandyryjy suratlandyrýar. Onuň diňe owadan sözbaşylar tapyp, hiç zat ýazmaýandygyny, ýa-

zan zadynyň hem informaciýadan uly dældigini biz onuň hereketleriniň üsti bilen aç-açan duýýarys. Onuň dünýäsindäki bar maksady Aýbölegiň başyny aýlamak. Ozal öýlenendigini, aýaly bilen aýrylyşandygyny gizläp, özünden kiçi, ýüreginde oňat arzuwlar besleýän gyzyň durmuşynda bulaşyklyk döredýär. Ine, onuň Garagum derýasynda bolýan döredijilik komandirowkalarynyň netijesi.

Sowet halklarynyň dostlugyny wasp edýän bu çaklaňja powestde gury beýan etmeden gaça durlup, liriki, filosofiki oýlanmalara köp ýykgyň edilýär. Kakalyýewiň “men galplyk edipdirinmi?” diýip, özüni her ýana urýan sahnasy, onuň gyzy Aýna bilen duşuşygy, Aýbölegiň goýberen ýalňyşyna ökünip, kaýutasynda aglaýan epizody tolgundyryjy sahnalar bolup göz önünde janlanýar.

Gumlularyň psihologiýasyna aralaşyp, olaryň hüý-häsiýetlerinde, durmuşlarynda bolup geçýän üýtgeşiklikleri başarjaňlyk bilen okyjylara ýetirmekde B. Hudaýnazarowyň ussatlyk görkezýändigini onuň “Gumlular” romanynda-da oňat görünüýär. Eger awtor “Göres meýdany” powestinde Garagum adamlarynyň baky teňnelikden dynmak ugrunda alyp baran göreşlerini, ýanar çöle mele suwuň gelmegi bilen, gumlularyň ýaşaýşynda ýüze çykan üýtgeşiklikleri teswirlän bolsa, “Gumlular” romanynda olaryň uruş ýllarynda başdan geçiren kynçylyklaryny, muşakgatlaryny birin-birin beýan edýär. Ýazyjynyň yzygiderlilik bilen şol bir tema ýüz tutup durmagy, özüniň gowy tanaýan adamlarynyň durmuşlary barada söz açmagy birnäçe çuňňur hem-de özboluşly obrazlar döretmegine getirdi. Eýsem “Gyzgyn sähra” poemasyndaky Weliniň, “Döwrüň depesindäki adamdaky” Bäşiniň, “Göres meýdany” powestindäki Söýnüň, Aýbölegiň okyjylaryň iň söýgüli gahrymanlaryna öwrülendigi hemmämize mälimdir. Biz biri-birine meňzemeýän, özboluşly gahrymanlara ýazyjynyň “Gumlular” romanynda-da duş gelýäris.

Uruş ýyllarynda gumlularyň başdan geçiren gaýgy-hasratlaryny, şatlyklaryny, oý-hyýallaryny özünde jemläp bilen bu romanyň ilkinji oňat tarapy ýazyjynyň heniz edebiýatymyzda gozgalmadyk meseleden söz açandygyndan ybaratdyr. Gumlularyň ýaşaýşyny gözün bilen görmeseň, dürli taraplaryny ýiti nazaryň bilen synlamasaň, pähimli ýaşulularyň, ak saç eneleriň söhbetlerinden gulagyň gannama, gürrüni edilýän romandaky dek özboluşlylygy asla gazanyp bolmazdy. B. Hudaýnazarow gumda ýazlaga gidilişini, gelin getirilişini, bede ýatyrylyşyny, gurt serlişini we başga-da hut gumlularyň durmuşyna mahsus birnäçe hadysalary jikmejiklik bilen ýazanda, beýan edilýän wakalar göz önünde birkemsiz janlanýar.

Şeýle-de, romanda dana, özboluşly sypatlary bilen göwnüni awlaýan ençeme gahrymanlar bar. Olaryň iň esasyalary hökmünde Aňkar agany, Nunna pälwany, Sanjar syýasyny, Ýollyny, Gytjany we başgalary görkezmek bolar. Bu adamlaryň durmuşa garaýyşlarynyň dürli-dürli bolşy ýaly, özlerini alyp barylary-da birmeňzeş däl. Aňkar aga agraslygy, pähimliligi bilen, bir tarapdan, “Göres meýdany” powestindäki Söýni ýatlatlsa, beýleki tarapdan, ol Söýne garanynda täzeçil, urşuň turanyny eşiden badyna ogullaryny watan ugrundaky aldym-berdimli söweşe ugratmak bilen bolýar. Olaryň yzynda gözlerini sykyp galan aýal-gyzlara, ýaşajyk çaga-çu-

galara pähimli maslahatlary bilen teselli berip durýar. Haýsy bir mesele barada pikir alşysla, oňa akyly-başly çemeleşýär, elmydama hakykatyň tarapynda. Özem ýaşynyň bir çene barandygyna garamazdan, gerek ýerinde kolhoza kömek berýär. Sanjar syýasynyň ýalňyşan ýerinde däl diýmäge-de çekinenok. Nunna pälwanyň obrazynda-da şeýle özboluşlylyklaryň ençemesini synlasa bolýar. Olam edil Aňkar aga ýaly, Watanyň namysy ugrunda söweşe turan ýigitleri eziz görýär. Uly ile özüni aldyran pälwan oglunyň wepat boldy habary gelende, durnuklylyk, mertlik görkezip, göze ýaş aýlamaýar, gaýta dogan-garyndaşlaryna bu aýralygyň düýp many-syny düşündirmäge çalyşýar. Nunna pälwany okyjynyň ýadynda galdyrýan ýene-de bir zat – ol hem galplyga ýüz urup, ýurduny goramakdan boýun gaçyran, gum içine siňip giden namartlary itden beter ýigrenmegidir.

Romanyň baş gahrymanlarynyň biri bolan Ýollynyň obrazynyň üstünde bolsa ýörite durup geçesiň gelýär. Eseriň Ýolly bilen baglanyşykly kartinalary, onuň gürrüň berýän wakalary romana liriklik äheňini berýär. Biz ýaş başyna uzak aralykdan gazet-žurnallary, fronta giden ýigitleriň hatlaryny äkidip-getirip duran yetginjegiň gürrüňlerini diňlänimizde, başdan geçirýän hadysalaryny synlanymyzda, onuň içki dünýäsine belet bolup galýarys. Ol her gezek obadaş ýigitleriniň öldi habaryny getirende, sazanaklap dur, nähak ölüme wepat bolanyň garyndaşlaryndan kem gynananok. Sanjar syýasynyň keşbinde köpçülige ýolbaşçylyk etmegi oňarýan, pähim-paýhasly adamynyň sypaty görünýär. Ol elmydama hakykatyň tarapynda, köpçülige zorluk bilen däl-de, düşüňjelilik, ynandyrmak arkaly täsir edýär. Onuň bu ukyby gumlularyň Amyderýa boýuna göçüriliş kartinalarynda has-da gowy görünýär.

Ýazyjy wakalary näçe giň masştabda, planda beýan etse-de, romanyň süžet liniýalarynda artykmaçlyga ýol bermeýär. Ol bir wakanyň beýleki bir waka bilen utgaşygyny diýseň gowy tapýar. Romanyň ähmiýetini, gymmatyny artdyrýan ýene-de bir zat – ol-da ýazyjy baş gahrymanlarynyň dil aýratynlyklaryny, sözleýiş aýratynlyklaryny gowy ýüze çykaryp bilýär. Nunna pälwanyň, Aňkar aganyň, Sanjar syýasynyň biri-birine meňzemeýän gepleýişleri, söz uruşlary ýadynda galýar.

Eger B. Hudaýnazarow “Göreş meýdany” powestini ýazmak bilen, kys-sa žanrynda galamyny türgen işledip bilýändigini subut eden bolsa, “Gumlular” romanyň ýüze çykmagy bilen ýazyjylyk zehininiň güýçlüdigi aýan boldy. Munuň şeýledigini romanyň Magtymguly adyndaky Döwlet baýragyna mysanyp bolmagy hem subut edýär (1971). B. Hudaýnazarowyň soňky ýyllarda döreden kyssa eserleri hem okyjylaryň göwnünden turdy. Onuň “Akar suwuň aýdymy” (1978) atly romany türkmen okyjylarynyň söýüp okaýan eserleriniň birine öwrüldi. Ýazyjy bu romanda 50-nji ýyllaryň başlarynda bolup geçýän wakalardan söz açýar. Romanda iki adamyň adyndan gürrüň alnyp barylýar. Olaryň biri geologiya ekspedisiýasynyň sürüjisi Mergen bolsa, beýlekisi kommunist Ýalkan Penaýew. Ýazyjy şu iki dogruçyl adamlaryň gözüniň önünde bolup geçýän wakalar arkaly biziň döwürdeşlerimiziň

ajaýyp häsiýetlerini açyp görkezýär, durmuşdan yza galan käbir adamlaryň egoistik häsiýetlerini paş edýär. Romanyň üsti bilen türkmen kyssasyna Mergeniň, Ýalkan aganyň, Alamanowyň aýdyň hem özboluşly obrazlary gelip goşuldy.

Şeýle özboluşly obrazlara biz şahyryň soňky ýyllarda döreden köp– sanly powestlerinde-de gabat gelýäris. Ol powestler-de “Yzçynyň gözleri” (1980) ady bilen özbaşyna kitap bolup çykdy. Ol kitaba giren “Yzçynyň gözleri”, “Haşar”, “Argyş”, “Goňşular”, “Amanşa Allaýarowyň “Ýekşenbe gijesi” ýaly powestlerde ýazyjy döwrümiziň möhüm meselelerini gozgaýar. Ýazyjynyň “Yzçynyň gözleri” powestinde waka žurnalist Anna Atajanowyň adyndan gürrüň berilýär. Ýiti gapma-garşylyklaryň esasynda öňdebaryjy maldarçylyk hojalygynyň direktory Kösäýewiň ýüzüniň galp perdesi sypyrylýar. Powestde birnäçe özboluşly obrazlar bar. Annanyň, Garataý aganyň, Oramediň we beýleki käbir personažlaryň obrazlary muňa mysal bolup biler. Ýazyjynyň ” Haşar” powesti hem türkmen kyssasynda öz görnükli ornuny eýeledi. Bu eserde Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda Amyderýanyň boýunda aýal-gyzlaryň gazy işinde, täze ýer açmakda görkezýän gahrymançylyklary wasp edilýärdi. Tulpar, Maman, Aksülük, Taýhar ýaly gaýduwsyz ýaşlaryň, edermen gahrymanlaryň gylyk-häsiýetleri arkaly ýaşlaryň uruş ýyllarynda tylda görkezen gahrymançylyklary ussatlyk bilen açylyp görkezilýär, Ýazyjynyň “Argyş” powestinde ýene-de tyl wakalary bilen tanyşýarys. Ýazyjy agyr uruş döwründe çagalary, oba adamlaryny açlykdan öldürmezlik üçin Tejene tarap agryşa gidýän Arça pälwanyň, Ineriň agyr pursatda ýanbermez doganlyk-dostlugyny açyp görkezýärdi. Ýazyjynyň “Goňşular” atly powestinde-de biz birnäçe özboluşly obrazlara gabat gelýäris. Umuman, soňky döwürde kämillik ussatlygy artyp, ol türkmen prozasynyň görnükli wekilleriniň birine öwürüldi.

B. Hudaýnazarow dramaturgiýa žanrynda-da güýjüni synap görüp, üstünlikli çykyş edýär. Onuň “Synag ýoly” (1974), “Baharyň demi” (1975), “Gaýduwsyzlar” (1976), “Haşar hakynda ballada” (1978) atly dramalary ýurdumyzyň teatrlarynda üstünlik bilen oýnaldy.

B. Hudaýnazarow terjime işi bilen hem meşgullandy. Ol A. Twardowskiň, R. Gamzatowyň we beýleki görnükli şahyrlaryň birnäçe eserlerini türkmen diline terjime etdi. Şeýle-de, ýazyjynyň öz eserleri hem Moskwa neşirýatlarynda rus dilinde we beýleki doganlyk halklaryň dilinde çap bolup çykdy.

Ýazyjy 2001-nji ýylda uzaga çeken agyr keselden aradan çykdy.

Gurbannazar Ezizow

(1940–1975)

Özboluşly şahyr Gurbannazar Ezizow gysga möhletň içinde hyjuwly, tebigy yaşlyk joşguny bilen türkmen edebiýatynyň şygryýetini baýlaşdyrdy.

Gurbannazar Ezizow 1940-njy ýylda Ahal welaýatynyň Gökdepe etrabyň Söwütli obasynda zergärler maşgalasynda dünýä inýär. Aşgabat şäherindäki 29-njy orta mekdebi üstünlikli tamamlandan soň, aň-bilime, ýokary düşünjelilige bolan höwes ýetginjegi Türkmen döwlet uniwersitetiniň bosagasyndan eltýär. Ol 1959–1964-nji ýyllar aralygynda ady agzalan ýokary okuw jaýynyň filologiýa fakultetinde okap bilimini artdyrýar. Okuwyny tamamlandan soň, “Mydam taýýar” gazetinde edebi işgärlik wezipesini ýerine ýetirip ugraýar. Ol bu ýerde bir ýyl işläp-işlemänkä, harby gulluga çagyrylyp, goşun gullugynyň hatarynda bir ýyllap (1964–1965) harby tälim alýar. Goşun gullugyny tamamlap gelenden soň, Gurbannazar ýene-de metbugatda işläp başlaýar. “Edebiýat we sungat” gazetinde edebi işgäriň wezipesini ýöredýär. Şol ýyllar şahyryň döredijiliginiň hakyky ösüş ýoluna düşen ýyllary boldy. Ol bu ýyllarda (1970–1972) ymykly döredijilik işine geçýär. Durmuşy çuňňur öwrenmek maksady bilen dogduk obasyna. Gäwers sebitlerine ýaşamaga, işlemäge gidýär. (“Men obada. Senem galdyň şäherde”, “Şahyra hat”). Obadan gaýdyp gelenden soň, ömrüniň ahyrky ýyllarynda (1972–1975) TSSR Ýazyjylar soýuzynda edebi maslahatçy bolup işleýär. Gurbannazar Ezizow 1975-nji ýylyň 30-njy sentýabrynda aradan çykýar.

TSSR-iň halk ýazyjysy K. Gurbannepesow G. Ezizow barada şeýle ýazýar: “Edebiýat iline her kim bir hili gelýär. Biri tizlik bilen, birleri haýallyk bilen, Gurbannazaryň gelşi ýyldyrym ýaly boldy: bir gezek gowy lowurdap çykdy-da, gözümüzden ýitdi”¹.

Hakykatdan-da, altmyşynjy ýyllaryň başlarynda A. Agabaýew, H. Kulyýew, K. Ýlyasow ýaly galamdaşlary, deň-duşlary bilen poeziýamyza gelip giren G. Ezizowyň goşgulary tizlikde okyjylar köpçüliginiň gözüne ilipdi. Ol stili бүдүр-сүдүр-рәк, prozalaç goşgulary bilen az salymyň içinde altmyşynjy ýyllaryň türkmen poeziýasynda şahyrana hadysa öwrülipdi. Ol çuňňur pikirli, baý şahyrana oýlanmalary bilen deň-duş galamdaşlaryndan ep-esli öňe saýlandy, olary öz yzyna düşürüp ugrady. K. Gurbannepesow öňde ady agzalan makalasynda bu pikiri şeýle jaýdar nygtaýar: “Ykbal Gurbannazar Ezizowy altmyşynjy ýyllaryň ýaş şahyrlarynyň başynda goýupdy”. A. Agabaýew halypasynyň bu pikirini egindeş şahyry G. Ezizowyň peýdasyna has-da ösdürdi: “Şu döwürde edebiýatymyzda şygry sungaty bilen iş çalyşýan täze bir özboluşly össürimiň orta çykyp, köpleri öz döredijiliklerine imrikdirmegi, poeziýamyza bir juwan döwrebap öwüşgin getirmekligi ozalbaşda G. Ezizowyň ady bilen baglydy. Dogrusy, “Baglydy” diýip, bu hakda geçen zaman-da aýtmaklygam nädogry. Sebäbi Gurbannazara meňzejek bolup ýazýan başlangyç şahyrlar şindi-şindem az däl”. G. Ezizow şol wagtky goşgularynyň görelde alarlyk tarapyny olaryň ýürekdeşligi, duýgy masştablygy, dürli ahwaldaky şahyrana oýlanmalara baýdygy bilen baglanyşdyrmak dogry bolar.

Balerina sahna çykyp, galdyrap,
Ölýän guw ömrüni aýaklanynda.

Şol döwürde dil meselesinde, setirleriň büdür-südürligi barada söz açylsa, ilki bilen G. Ezizowyň ady tutulardy. Şahyr A. Atajanowyň ýaşlar poeziýasy barada ýazan, merhum tankytçy H. Taňryberdiýewiň poeziýasynyň çeperçiligini seljerýän makalalarynda G. Ezizowyň goşgularynyň tagaşyksyz dili, gamgyn äheňi dogrusyndada söz açyldy. Bu ýagdaýy G. Ezizowyň goşgularynda öňe sürmekçi bolýan çuňňur pikirlerini bermäge şol döwrüň türkmen edebi diliniň söz düzümleriniň ejiz gelendigi bilen düşündirmeklige synanyşanlar hem boldy. Emma G. Ezizowyň başky goşgularynyň diliniň garyplygynda, prozalaçlygynda beýik Magtymgulynyň dürdäne pikirlerini aýdyňlyk bilen berip bilen türkmen edebi diliniň hiç hili günäsi ýokdy. Gep bu ýerde G. Ezizowyň başky goşgularynyň dilini gereginçe törpüläp, tımarlap bilmeýändigindedi.

“Söýgi” atly sonetler çemenindäki “geçen gün şäher däl, gaýdyp gelere” (40 sah.), “söýgim gelip mazaryma büdürär, hem bir ädim uzaldar meň ömrümi” (44 sah.) ýaly setirlere owazlylyga, düşnükilige öwrenişen türkmen okyjysy üçin nätanış zatlardyr. Şahyryň rus, Ýewropa söz ussatlaryndan irginsizlik bilen öwrenmegi, olaryň täsirine gereginde artyk düşünmegi şol setirler ýaly biz üçin adaty däl goşgy bentleriniň döremegine getirdi. Şeýle-de, ol setirleriň ýaş şahyrlara mahsus bolan çakdanaşa original boljak bolmaklygyň netijesi bolmagam mümkindir. “Sowet edebiýatynyň” poeziýa anketine beren jogabyndan şahyr bu barada soňra şeýle ýazypdyr: “Bir wagtlar goşgy ýönekeý, hemme kişä düşnükli bolmaly diýenlerinden biz diş-dyrnak bolup, tersine tutardyk. “Iki gezek ikiň dört bolýar” diýseler, “yok, baş bolýar” diýip, eňek bermezdik. Şahyryň şular ýaly özünde ozal bar bolan şahyrlardaky üstünlikler bilen kanagatlanman, gözlege ýüz urmasy, original bolmaga dyzmagy ony şahyrylyga ýetiripdir. Tagaşyksyzlyk, adaty bolmadyk formada aýdylan pikirler, gowşaksy kapyýalar, prozalaçlyk hem-de şahyryň ilkinji goşgularyndaky ajaýyp tapyndylar şol gözlegler, gozgalaň tapmalar bilen baglanyşyklydyr”. Hut şu hili, kän bir eşidilip ýörülmedik, öwrenişilmedik, beýnide şindi galyp bolmadyk pikir ýöretmeler şahyryň goşgularynyň öz täzeçillik öwüşgini bilen, şapba hakydaňda galmaga sebäp bolýardy hem-de awtoryň duýgudyr pikiriniň has dykyz ýüze çykmagyna ýardam edýärdi. Şeýlelikde, G. Ezizowyň ýazmaga başlanyndan bäri kän wagt geçmänkä, ilkinji “Ynam” atly kitabyňyň çykmazyndan has ön şahyr hökmünde ykrar edildi. Az wagtyň içinde, ilkinji kitabyňa çenli ykrar edilmeklik türkmen şygryýetinde gaty seýrek gabat gelýän hadysadyr.

Poeziýamyza bahar ýaly talantly gelen G. Ezizowyň goşgulary edebiýatymyza dury çeşme suwy dek täze akym bolup goşuldy. Türkmen şygryýetiniň ýaýraň daragtynyň täze bir kuwwatly goluna öwürüldi. Ol şygryýet baharynyň mylaýym ýagşyndan soň çykyp, älemi bezän älemgoşar ýaly köp reňklidir. Al-ýaşyl öwsüp durdy. Şahyr durmuşuň dürli meselelerine özüniň garaýşyny orta atýardy. Şol garaýşynda, iç dökmede, zeyrenmede, begenmede, ýigrenmede, söýmede ýürekdeşlik, syryňy ynanmaklyk, guwanmaklyk bardy. Şonuň üçin Gurbannazaryň

söz açan temasynyň hemmesi möhüm tema öwrülýärdi, orta atýan pikirleri okyjylary gyzyklandyrýardy. Şahyryň syýasy äheňdäki oýlanmalary Watanyňa, ene topragyna, ajaýyp adamlara bolan söýgi bilen gatyşyp gidýär. Watanyň, ene topragyň, ajaýyp adamlaryň öňünde bergidardygyny duýýan şahyr minnetdarlyk sözi, uly söýgüsiniň beýany bilen “bergilerini berip başlaýar”.

Seniň duzuň iýdim, nanyňy iýdim,
Galplygam etmedim, Hudaýa şükür.
Käte göge galdym, kä gökden indim,
Emma hiç ýitmedim, Hudaýa şükür.

Ýitirenmi seň goýnuňda ýitirdim,
Tapanymam seň goýnuňdan tapdym men.
Sen bolaňsoň dünýä akyl ýetirdim,
Onuň ähli peslik, şatlygy bilen¹.

Şahyr giň dünýä dogduk mekanynyň, öz ýurdunyň şatlyklary, gaýgylary arkaly göz ýetirýär, älem-jahana bolan söýgüsi ene topragyna bolan yşkyndan başlanýar. Kiçijik zat arkaly uly söýgi, şahsy ýürege ýakynlykdan umumy aşyklyga geçilip gidilýär. Uly dünýäni söýmegiň ýoly kiçijik mekanyňa bolan wepalylyk arkaly amala aşyrylýar. Şahyryň çynyny aýtmagy, ýüreginde ýatan duýgulary gyzgyny bilen okyjylara ýetirmegi sygry çeper ýönekeýlige, sadalyga, özboluşlylyga eltýär. Ene ýere baglylyk, onuň hesretli günü hassa, şat günü mes bolup gezmek, dogduk mekansyz ýaşayşy göz öňüne getirmezlik, Watanyňy jan-jigeriň hasaplamak pikiri şahyryň “Ýene gaýdyp geldim dogduk diýara”, “Söwütli”, “Seniň adyňa”, “Atlar ýataklarda horguryp durlar”, “Suratçy oglan”, “Kiçijik şäherler”, “Il” ýaly goşgularynyň eti – ganyna siňipdir. Şahyr käte dury oýlanmalaryň; kalba dolýan duýgularyň, ozal ýaşan gözəl ýerleriňi ýatlanylnda döreýän süýji gamgynlylygyň, käte bolsa sygyrda suratlandyrylýan anyk waka (“Suratçy oglan”) arkaly eziş diýara söýgüsini daşyna çykarýar. Şahyr üçin, liriki gahryman üçin Watandan mukaddes, keramatly zat ýok. Ol köp uly zadyň içinden gowyny saýlamagy başaryşy ýaly, uly hadysanyň, predmetiň içinden erbedini hem saýgarmagy, saýlamagy başaryar. Onuň goşgularynda haýyrdyr şeri ölçeýän mizan tereziniň haýyr tarapy ýerden galanok, agyr gelýär. Diýmek, gowulygyň, ýagşylygyň örüsi giň, erbetlik eliň aýasy ýaly ýerde gysylp gün görýär. Şahyr üçin erbet ýurt ýok-da, özleşdirilmedik, sana salynmadyk ýer bar, erbet il–halk ýok-da, ýaramaz adamlar bar:

Il diýeniň –işçi, daýhan, şahyrdyr,
Iliň elmydama oňatdyr päli.
Ýöne adam diýen ýalňyşýar käte,
Olar perişde däl ýalňyşmaz ýaly.

Olar ýalňyşýarlar, boýun alýarlar,
Emma ýürekleri oňat pällidir.
Giden ildir-işçi, daýhan, şahyrlar,
Il diýeniň bolsa ýalňyşýan dälidir.

Şahyr ynsanyň Ýer ýüzündäki in gymmat zatdygyna düşünýär, erbedi gowu-landyrmaga, ýagşyny has köpeltmäge çalyşýar. Şahyr ene toprakdyr ynsanyň ara-syndaky arabaglanyşygy, yssy mähiri suratlandylanda, hadysanyň iki tarapyny hem ýatdan çykarmaýar. Diňe adam gudratly topraga aşyk däl-de, adamzat nesliniň mes-geni, sallançagy bolan ene Ýer hem ynsana aşyk, göwsüni güle öwürýän edermen gerçekler bilen bagry badaşylgy. Topraksyz adama ýaşayyş ýok, ynsansyz toprak çaňap ýatan ýabany ýere öwrüljek. Şu ganybir arabaglanyşygyň manysyna çuňňur göz ýetiren şahyr biri-biriniň içinden geçirip, ynsany ene ýeriň yşkynda eredip, to-pragy adama intizar edip, iki aşygyň teňneligini setirlere geçirýär:

Aç gujagyň, sähram,
Goýnuň çaglydyr.
Meniň ähli baham
Saňa baglydyr.
Sähram,
synmaz örküm
Syryň aç maňa.
Ýer ber, menem köküm
Uraýyn saňa.

Şahyr toprak hakyndaky goşgularynda ene ýeri bar zada düşünýän edip görkezmek, "dil bitirmek", ýagny ony ynsanlaşdyrmak bilen, onuň dünýäniň bezegi bolan adamlar bilen ruhubirligini nygtamakçy bolýar. Ýokarky "Sähram" goşgusynda ynsan ýere kökünü çuň urup, tebigat hadysalary bilen göreşinde ony uly direg, aýagyňyň astyndaky berk daýanç edinmekçi bolýar.

Şahyr dura-bara toprak, tebigat bilen liriki gahrymanyň gatnaşygyny çuňlaşdyryp, ony ene ýere adagly edip goýýar. Onuň duýgulary anyklaşyp, umu-mylykdan anyklyga geçip gidýär. Ol özüniň keýpiniň, hal-ahwalatynyň derejesini, ruhy päkligini, mertebesiniň belentligini "ýüzi durşuna der" sähraryň, howalasy belent daglaryň keýpi, howasy bilen baglaýar. Şeýdip, tebigatdyr ynsanyň arasyn-daky özara düşünişmek, sazlaşyk ýüze çykýardy:

Men-men diýip, daga köňül bagladym
Seni görüp, kiçiligime agladym.
Boýumy boýuňa deňän halatym,
Toba edip öňünde çökerin, daglar...

Syn et ummanlaryň gözel görküne,
Beýik binalaryň synmaz örküne,
Ýamanlygmy goý özümiň erkime,
Ýagşylygmy welin aparyň, daglar.

Klassyky äheňde ýazylan bu goşgy G. Ezizowyň gürrüňsiz ussatlyga ýetip-şendigidinden habar berýär. Ol bize tanyş äheňiň içinde täze mazmuny, täze döwre baý pikirleri bermegi başaýar. Bu şahyryň klassyky poeziýa tagzym etdigidi hem-de sada goşgy formasyna düýpli dolanyp geldigidi.

Şahyryň ynsan bilen tebigatyň özara düşünişi, biri-birine ysnyşyşy barada söz açanda, bir goşgular toparynda ene ýeriň göwsüni gülzara öwürýän Adama bildirýän minnetdarlygy beýan edilse, beýleki şygrylar toplumynda ynsanyň mähriban topragyna, dogduk mekanyna, Watanyna bildirýän söýgüsi suratlandyrylýar. Üçünji bir topar şygrylarynda bolsa biri-birine tüýs ýürekden aşyk bu iki gudratyň sözsüz “sözleşmeleri”, düşünişleri teswirlenýär. Bu bolsa şahyryň poeziýasyndaky nepis peýza goşgularyny düzýär. G. Ezizowyň “Serpaý” atly saýlanan goşgular ýygynyň düzüjileriň şol peýza şygrylaryny “Sazlaşyk” atlandyryp, özbaşyna bölüm edip bermegi diýseň jübüne düşüpdür. Dogrudanam, ol şahyrana akgynly goşgularda şahyr “güýz bile ýumşak gussa çekýär, sözsüz sözleşip”, “adam hem tebigatyň arasynda güňläp durar sazlaşyk” ýüze çykýar. Täsin dünýä ölemen aşyk şahyr, liriki gahryman “otlar bilen ýarasyny bejerýär”.

“Otdan hem toprakdan dörän ýellere ýüzüni sypadyp, maňlaý ýygrydyny ýazdyrýar” (“Ajap syýahatda boldum diýdi ol”). Şahyr ilkinji gara bakanda, ol “gyz ädimi bilen ýere düşýän ýaly”, “asman ýyldyzyny dökýän” ýaly görünýär. “Ilkinji gary” tämizligiň, päkligiň nusgasy hökmünde ulanýar. Ony adamlaryň kalbyny tämizleýji tebigy gudrat hökmünde suratlandyryýar, şol suratlandyrmanyň üsti bilen gözelligiň başky owadanlygynyň üstüni açýar. Saý-sebäp bilen ilkinji söýginiň, bagtyň, hoş sözüň başky, asyl päkizeligi ynsanyň kalbynda täzeligini, ýitiligini ýitiren bolsa, ýumşak, ak pamyk dek gary synlan adam şol hadysalaryň gözelligini täzeden açyp, ýaňadandan söýüp başlaýar;

Dünýäde hemme zat ilkinji boldy
Garam, Bagtam, gaýgy-hesret, boş söz-de,

.....
Öňler münläp kişi görenem bolsa,
Duýaýanam bolsa münlerçe ýürek.
Olary hut ýaňy dörän mysaly,
Görüp bilmek gerek ilkinji gezek.

Şahyr “Gar” atly beýleki bir goşgusynda-da gary tämizligiň nusgasy hökmünde suratlandyryýar. Eger gar hakdaky başky goşgusynda şahyr gary adamlaşdyryp, ynsan durmuşyna garyp-gatyp, päklik duýgusyň ündän bolsa, ilkinji

goşgusynda tebigat hadysalarynyň içinden çykman bu duýgyny durmuşa geçirýär. Gary gowulygyň, päkligiň nusgasy, gara gargany bolsa erbetligiň nusgasy hökmünde orta çykaryp, bu iki hadysanyň görnüşi garly gys gününüň peýzaýy arkaly berýär. Dünýäniň binýadyny saklap gelyän ýagşylygyň üstün çykyşyny az sözlülük bilen suratlandyrýar. Şeýlelikde, bu görnüş ynsanyň göwnüni açyýy hem-de täze şahyran pikir ündeýji çeperçilik ugry bolup hyzmat edýär (“Gün-de gara gargaýar, Gargalar “Gak, gak”, A gar bolsa Ak! Ak! Ak!”). Biz awtoryň “Orak” atly goşgusynda-da peýzaýyň adama päk bolmaga kömek beriji tebigatyň, Aý ýaly ajap böleginiň ynsanyň dosty, hemdemi hökmünde çykyş edişiniň şaýadyna öwrülýäris. Gökdäki “egri orak mysaly Aý”, “düşmedim boşlukdan ah şol ýere men, orardym, bugdaýy tä daňdana çen” diýip arzuw edýär. Şahyr ynsandyr tebigatyň özara düşünişmesini, gözel görnüşini öňe sürülýän duýgynyň peýdasyna işletmegini dowam etdirýär. “Deňiz başda gök däl-de, mawudy”, “Sonet” ýaly goşgularynda şahyr döwrüň “diline” düşünmäge jan çekýär. Güwläp, çyrypnyň ýatan deňzi synlap durşuna gahryman deňiz ah çekýändir diýip çaklaýar”, “Deňiz däl-de”, bu ümmülmez jandaryň köpürjikden ýalyny sypalanda”, tebigatyň ýarasyna adam eli melhem bolanda tolkunyp ýatan aňsyz suwlaram rahatlyk tapyberýär. Ikinji goşguda şahyr Aýdyr Deňzi aşyk edip, Aýyň ýüzüni tutýan gara buludy ara bozuýy hökmünde, ony kowalap, aşyklary “duşuşdyrýan” şemaly ýagşylygyň tarapdary hökmünde suratlandyrýar. “Gar” goşgusyndaky dek garalyk bu ýerde-de bialaç yza çekilýär, söýgi ýeňiji bolup çykýar. Şahyr “Ýazlarym” atly klassyky sygryýetimiziň äheňine, stiline eýerip ýazan sygrynda (göni öz şahyrçylyk özboluşlylygynda galan), “Iki agaç” atly halk döredijilik eserleriniň äheňinde döreden goşgularynda-da, “Guşlar bilen söhbet açdym” atly sygyrynda tebigat, güller, bag, asman şekili, “Direlişniň, galkynyşyň” nyşany ýaz adamyň depesini durlaýan köňlüniň tämizligini artdyrýan, ýagşylyga çagyryan mukaddeslik hökmünde çykyş edýär. “Guý, çabga” atly goşgusynda ýene-de gökden ýere inýän ýagmyryň gürrüňine başlaýar. Ýöne ýagşyň liriki gahrymana täsir edişi garyň täsir ýetirşinden üýtgeşik. Gar ýaganda “jaýlar, pyýadalar, awtobuslar şatlanyp, geçen geljek jem bolup, göwünler ynjalýar”. Ýagyş ýaganda liriki gahryman “gama batýar”, ýagyşdan “geçen günleň ýatlamasyny gozgamazlygyny”, “çagalygyň günlerini ýada salmazlygy” haýys edýär. Ýöne şahyr ýagyş sybyrdysynyň ýüreklerde gamgyn duýgy oýaryşyny nygtamak bilen, onuň ruhlary tämizleşijilik häsiýetini hem unudanok. Şeýdip, ýene-de ýagyş goşguda öz tebigy funksiyasyna girýär. Şahyryň “Göz aýla dört ýana...” atly goşgusynda tebigat gözelligleriniň köpüsi ynsanyň daşyna üşürilýär. Gözel Ýeriň üstündäki täsinlikler dünýäsini synlap meýmiräp duran liriki gahrymanyň tebigat bilen sessiz sözleşigini, bu iki predmetiň içki dünýäleriniň, duýgularynyň sazlaşygyny awtor çeper, gysby, sada setirlerde berýär:

Göz aýla dört ýana, gül depe-düzün,
Seretsen asmana, görünýär ýüzün.

Ol bir özbaşyna elýetmez umman,
Göge daş oklasaň, döwüljek asman.
Şapak deý doglupdyr elwan gülälek,
Başyny egip dur, “ýol” diýýän ýalak.

Bu akylyňy haýran ediji peýzaž kartinalarynyň arasyndaky adam gül ysundan beýhuş bolup, lellimlik edenok-da, özüni synlap duran zatlarynyň, tebigatyň häkimi, eýesi hökmünde duýýar. “Gäwersiň düzünde bahar şoh bolup” atly şygryň peýzaž gerimi has-da giň. Bu goşguda şahyr adamyň tebigata aşyklygyny iň ýokary derejä ýetirýär, ynsan gözelliklerini söýmek, olardan lezzet almak bilen çäklenmän, has dogrusy, şol meýmiremeler bilen ruhy taýdan kanagatlanman, tebigatyň içine siňip gidip, ruhy ynjalyk tapmakçy bolýar:

Gäwersiň düzünde bahar şoh bolup,
Çygly otlar billeriňe ýetende.
Ýuwa, jümjümeler dadyp geç diýip,
Seniň aýagyňa badak atanda.

Güller suwy okarasyn güjeňläp,
Galdyrap, buldurap bakanda size.
Suwuny içmersiň, emäýlyk bile,
Ony nurlar edip sepersiň göze.

Şahyr tutuş dünýä gözelligini tüýs ýürekden söýse-de, oňa ölemen aşyk bolsa-da, şol ajaýyplyklaryň içinden hem özi üçin iň gözeliňi, ýüregine ýakynyny—türkmen sährasynyň ajaýyp keşbini saýlap alýar we onuň aýrylmaz bir bölegine öwrülmeği arzuw edýär. Şeýdip, onuň poeziýasynda sähra obrazy, has takygy, Jeýhun suwuna ýüzüni ýuwan türkmen sährasynyň obrazy ýüze çykyp gidip otýr.

Elbetde, şahyryň tebigatyň bir bölegine öwrülmeği bolmagy bilen, onuň tebigat, peýzaž, adamynyň baky gözellige bolan garaýşy, söýgüsi hakyndaky goşgularynyň soňy gelmeýär. Ol tebigatdyr adamyň ysnyşygy baradaky şahyrana söhbedini täze-täze ugurlarda dowam etdirýär.

Şahyr özüniň liriki gahrymanynyň gözeli tebigata bolan nepis duýgularyny ikinji bir gözelligi, ajaýyplyk, ýagny yşky duýgular bilen sazlaşdyryp berýär. Ene ýer, ajaýyp peýzažlar, tebigat bilen bagry badaşan liriki gahrymana söýgi gözelliginiň üstüni açmaga ýardam edýär. Käte bolsa ýaş juwanyň kalbyny ýakyp-ýandyryp barýan söýginiň güýç-gudraty, tämizligi tebigatyň gözelligine bolan mähriň artmagyna getirýär. Şahyryň “Baharda gül ýagdy” atly goşgusynda liriki gahryman tebigatyň gözelligine şeýle bir öwrenişipdir, hatda göm-gök baglaryň ajaýyp görki, gökden şaglaşyp, gykuwlaşyp barýan durnalaryň hatary onuň göwnüni göterenok. Niçikmi söýgi bagtynyň üstüne howp abananda, söýgüli ondan ýüzüni öwrende,

ol baglardan, hatar gurap barýan durnalardan haraý isläp, olaryň gőzelligine täzededen göz ýetirýär:

Ýöne baglar maňa saýasyn saldy,
Ynam gördüm ak durnanyň gőzünde.
Düýn söýgülim menden ýüzün öwürdi,
Köne zat ýok eken dünýäň ýüzünde.

Şahyryň liriki gahrymany aýrallyga, aýlyga uçranda, ýagşyň gadyryny has gowy bilip galýar, gőzelligiň mydama täzelenip, öwüşgin atyp duruş häsiýetine göz ýetirýär. Şahyryň “Neneň oňat” goşgusy hem şol “ýamany gőrende ýagşa şükür etmek” äheňinde ýazylypdyr. Ol burk urýan ajaýyp dünýäniň nepislikleri bilen mukaddes söýgi duýgusyna garyp lezzet alýar, adaty adam aşyk ykbalyna ýüzde mün şükür edýär. “Minnetdar, minnetdar saňa sag-aman, ýaşap ýöreniňe ýeriň ýüzünde, hüwdi bolsa, çörek bolsa, gün bolsa, senem ýaşap ýörseň ýeriň ýüzünde”. Eger şahyryň Watan, ene toprak hakyndaky goşgularynyň içinde milli türkmen durmuşyna mahsus bolan sähra, gyr at temasy eriş-argaç bolup geçse, peýzaž goşgularynyň içinde dura-bara durna, altyn güýz, aýrallyk meýilleri, oýlary özüni görkezip ugrayar (“Güýzde gussa batdyk durna geçende, ynam gördüm ak durnanyň gőzünde”, “Bahar gül ýagdy” we ş. m.)

G. Ezizowyň peýzaž, tebigat hakyndaky goşgularynyň içinde altyn güýz hakyndaky goşgular özbaşyna aýratyn saýlanyp durýar. Özem bu şygrylar şahyryň başky “Ynam” (1971) atly ilkinji goşgular ýygyndysyndan däl-de, ikinji “Ýer-göğüň arasynda” (1973) atly ilkinji goşgular ýygyndysyndan başlangyjyny alyp gaýdýar. Awtoryň şol kitapda ýerleşdirilen “Güýz”, “Güýz peýzažy”, “Asmanyň manysy...” ýaly goşgularyndan gamgyn mukama ýugrulan durmuş, adam ömrüniň manysy hakyndaky oýlar okyjylara gelip ýetip ugrapdy. Şu çuňňur oýlar, gam-gussalar şahyryň üçünji, gynansak-da, özüniň görmän giden “Güýz” (1978) atly kitabynda has-da giň gerim alypdy. Gurbannazaryň güýz paslyna söýgüsi onuň az-kem gamgyn, tutuksy şahyrlyk naturasyna, şahsyýetine gussa döredýän, aýrallygy ýada salýan çal bulutly güýz günleriniň tebigatynyň gabat gelýändigini üçindir. Belki, iki uly halypasynyň biri bolan beýik Puşkiniň “Güýz... meniň iň söýgüli paslym... iň gyzygyp işleýän döwrüm” diýen sözleri şahyra täsir ýetirendir, güýz paslyny beýleki pasyllaryň içinden saýlap tutup, söýmäge getirendir. A. Agabaýewiň “Serpaýa” sözbaşysynda ýazyşy ýaly, Gurbannazar “ýazyň, güýzüň şahyrydyr”. Ol ýazda doglup (I.III. 1940), güýzüň joş urýan wagtynda (30. IX. 1975) aramyzdan gidipdi. Güýz paslynyň sary ýapraklary gubrunyň üstüne” sary manat deý ýazylypdy”, “tebigata garylyp” gidipdi. Şahyr tüýs ýürekden aşyk güýz paslynda ahyrynyň geljegini duýmasa-da (“Baky uka batsam, bir gazaply gys”, “Topragym”), güýz öz aşygyny bakylyga aparypdy. Ýöne şahyr güýzüň tarypyny geregiçe, özem beýleki türkmen şahyrlarynyň hiç birine meňzetmän, olaryňkydan has täsirli edip ýetiripdi.

Annaberdi Agabaýew

(1938)

Ömri we döredijiligi. Annaberdi Agabaýew 1938-nji ýylda Aşgabadynyň etegindäki Kõşi obasynda eneden dogulýar. Ol Aşgabat şäherindäki 20-nji orta mekdebi tamamlýar. Şahyr öz çagalygy we ýaşlygy barada “Durmuşyň durnalary” poemasynda gürrüň berýär. Ol dokuz ýaşynda bedenterbiýeçileriň bütinsoýuz paradyna gatnaşmak üçin, soňra on dokuz ýaşynda ýaşlaryň we talyplaryň Bütindünýä festiwalyna gatnaşmak üçin Moskwa şäherine barýar. Bu ýerde täsin, geň sazlaşyk bar. Dokuz ýaş, on dokuz ýaş. Şahyr tolgundyryjy pursatlary başyndan geçirýär. Geçip giden ýaşlygyny durna, durnanyň uçuşyna meňzedýär. Örän çuň manyly meňzetme... Bu barada şahyr poemada şeýle ýazýar:

Çagamyň, çaga däl – dokuz ýaşynda,
Kiçijik ölkäniň uly wekili!
Niçik oýlar mesgen tutdy başynda,
Dokuzynjy durnam, keypler nähili?

Şahyr bu ýerde “dokuzynjy durnany” ýaş manysynda alypdyr.

Elbetde, bu wakalar şahyryň durmuşyna aýratyn täsir edip, çeper döredijilige bolan höwesini artdyryar.

Şahyryň edebiýata bolan höwesi ony Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň türkmen dili we edebiýaty fakultetine okuwa getirýär. Ol şol ýyllarda döredijilik işine başlap, goşgulary, habarlary, makalalary bilen metbugatda zygiderli çykyş edip ugraýar.

Onuň rus edebiýatyny köp okap, rus dilini oňat bilmegi, rus dilinde makalalar ýazmagy onuň döredijiliginiň has kämilleşmegine getirýär. Şoňa görä-de, uniwersiteti tamamlandan ony rus dilinde çykyan “Komsomoles Turkmenistana” gazetine işe çagyryrlar.

A. Agabaýew edebi döredijiligi bilen birlikde, Moskwada Bütinsoýuz Ýaşlar guramasynyň Merkezi Komitetinde, “Literaturnaya gazeta” gazetiň redaksiýasynda, Türkmenistanyň Telewideniýe we radiogepleşikler baradaky döwlet komitetiniň başlygynyň orunbasary, Türkmenistanyň Ýazyjylar birleşiginiň başlygy, daşary ýurtly arkadaşlarymyz bilen medeni aragatnaşygy amala aşyryan “Watan” jemgyýetiniň başlygy, “Türkmen dünýäsi” (“Türkmen sesi”) gazetiň baş redaktory ýaly ýolbaşçy wezipelerde işleýär.

A. Agabaýewiň ilkinji goşgular ýygynyndysy “Epegek” ady bilen 1969-njy ýylda okyjylara gowuşdy.

Şahyr bu goşgular ýygynyndysy bilen köpleriň göwnüni awlady. Şu ýygynyndaky “Žurnalist” goşgusynda:

“Bir görsem, asmanda,
 Bir görsem, suwda,
 Bir görsem, otluda,
 Bir görsem, Tu-da
 Bir görsem, maşynly urpak çägede,
 Kä boranda, kä epgekde, çagbada,
 Deňiz aşyp, derýa aşyp, köl aşyp,
 Gündogara, Günbatara ýol aşyp,
 Aýt, näçe menzil geçdiň, žurnalist”

diýip, žurnalistiň il içinde bolýandygyny, halk arasynda bolup, il-iň-günüň ýagdaýy bilen tanyş bolmasaň, kämil eserleriň dünýä inmejekdigini beýan edýär.

Soňra A. Agabaýew çeper döredijiligiň ummanlarynda guwwas bolup ýüzdi. Yzly-yzyna “Oswensim owazlary”, “Sorag alamaty”, “Jahankeşde”, “Günleriň bir günü”, “Çalsana, bagşy”, “Saz bilen göz”, “Durmuşyň durnalary”, “Mizan”, “Türkmen derwezesi” ýaly goşgular we poemalar kitaplaryny – “Saýlanan eserlerini” okyjylara ýetirdi.

Şahyr türkmen dramaturgiýasyna hem mynasyp goşant goşdy. Onuň drama eserleriniň birnäçesi “Hindiguş hekaýatlary” ady bilen neşir edildi.

Annaberdi Agabaýewiň türkmen edebiýatynyň ösmegine goşan aýratyn goşantlary göz önünde tutulyp, ony hökümetimiz Türkmenistanyň Ýaşlar baýragy, Magtymguly adyndaky Döwlet baýraklary bilen sylagladý.

Şahyryň “Çalsana, bagşy”, “Saza degse, Mylly agañ elleri”, “Älemgoşar”, “Meniňki bolsun”, “Seniň yşkyňda” aýdymlary aýdymçylaryň dillerinden düşmän aýdym edilip aýdylýar.

A. Agabaýew dosty Gurbannazar Ezizowy hatyralap, şahyr baradaky ýatlamalaryny, maşgala we döredijilik durmuşynyň beýanyny öz içine alýan “Ezizowyň emri bilen” diýen kitabyny halka ýetirip, örän uly iş etdi.

Şahyr Türkmenistanda çeper terjimäniň ösmegine hem öz mynasyp goşandyny goşdy. Onuň zehin eleginde elenip, rus şahyrlaryndan S. Ýeseniniň, G. Weselkowyň, M. Isakowskiniň, Ý. Smelýakowyň, S. Mihalkowyň, Ý. Ýewtuşenkonyň, tatar şahyry M. Jeliliň, awar şahyry R. Gamzatowyň, moldawan G. Wiýeruwyň we beýlekileriň goşgulary türkmençe gürläp, türkmen okyjylarynyň göwnüni awladylar.

“Jigitler” poemasy. Şahyr bu poemany ýazanda, halk döredijiliginiň däplerini giňden peýdalanýar. Eser Türkmenistanyň halk artisti Döwlet Hojabaýewiň sirk ansamblyna, onda dürli oýunlary ýerine ýetirýän, çalasyn türkmen ýigitleriniň ajaýyp hünärlerine bagyşlanýar.

Şahyr Aşgabadyň keşbini ertekide şeýle suratlandyrýar. Onda öz mähriban şäherine bolan gyzgyn söýgi, gözelligine buýsanç kalbyňa dolýar. Akpamyk erteki-

sini ýada salýan bu poemada ýedi sany edermen ýigit, olaryň ýekeje uýasy bar. Olar jahankeşdelik edip, öz hünärini görkezip, dünýäniň ýüzüni aýlanýar.

Bu ajaýyp adanyň ilersi gant gaýaly dag, gaýrasynda süýnüp ýatan süýtli derýa. Ýigitleriň “mahy taban” uýalarynyň saçlaryny guşlar peri bilen daraýar. Gyz jaýlarynyň eýwanyna çykyp:

“Ýüwrük taýlaň hossary men,
Gyratlaryň dost-ýary men,
Ýigitleriň jigisi men,
Jigitleriň jigidi men
Garlawaçlar gül getiren,
Syrar eken jaýyň için.
Kepderiler peri bilen
Darar eken gyzyň saçyn”

Aşgabadynyň adamlary-da üýtgeşik, agzybir we mähriban. Olar öz jigitlerini bir ýere gitse, gujak-gujak gül desseleri bilen dabaraly ugradyp, dabaraly garşy alýarlar.

Jigitler bir ýere gidende, ene toprakdan bir gysym gum alyp guşaklaryna düwürler, süýtli derýanyň suwundan bir küýze alýarlar. Bu mukaddeslikler, olara ýat illerde ýadan çagy güýç-kuwwat berýär.

Ýedi dogan bilen uýany gören, sungatyna tomaşa eden adamlar haýran galýarlar. Olar nirä barsalar hem niýeti-päli düzüw adamlar tarapyndan hormat bilen garşylanýar, hünärlerine sarpa goýulýar.

Ine, şonda öz watanyndan jyda düşen garaýagyz aýal jigitleriň uýasynyň saçlaryny ysgap, şeýle diýýär:

“Jigim, sünbül saçyňda,
Aşygadaň ysy bar.
Jigim, eziz diliňde,
Çeşme-çaýmyň sesi bar.
Mähriňde gara gözüň
Onda galan dag-düzüň
Belendi bar, pesi bar”.

Çuňňur watançylyk duýgularyna ýugrulan poemada ilinden aýra düşen gelniň gören görgüleri, watanyna bolan yhlasy okyja “Ýaryndan aýrylan ýedi ýyl aglar, ýurdundan aýrylan– ölinçä” diýen atalar sözünü ýatladýar. Öz mähriban Watanymyza, Galkynyşlar zamanamyza, Garaşsyz ýurdumyza bolan söýgimizi, yhlasymyzy artdyrýar. Görşümüz ýaly, şahyryň gözi bilen seretsek, onuň dili bilen taryplasak, biziň ýurdumyz durşuna deňsiz-taýsyz gözellig, hyýaldaky hakykatyň hasyl bolýan jennet-mekany.

Atamyrat Atabaýew (1948)

Türkmenistanyň halk ýazyjysy Atamyrat Atabaýew 1948-nji ýylyň 16-njy noýabrynda Wekilbazar etrabyňyň (öňki Mary etraby) 1-nji Gökje obasynda eneden dogulýar. Ol öz obalaryndaky 19-njy orta mekdebi 1966-njy ýylda üstünlikli tamamlandan soň, Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň türkmen dili we edebiýaty bölümüne okuwa girýär. Uniwersiteti 1972-nji ýylda üstünlikli tamamlandan soň, ony eýýäm edebi döredijilik işinde özüni görkezen ýaş ýigit hökmünde Aşgabatda işe alyp galýarlar. Onuň zähmet ýoly ýurdumyzyň dürli guramalarynda we edaralarynda (Türkmenistan ýazyjylar birleşmesinde, Türkmenistanyň Medeniýet ministrliginde metbugat boýunça Döwlet Komitetinde, “Güneş” žurnalynyň redaksiýasynda...) işlemek bilen baglanyşykly.

Atamyrat Atabaýew şygyr sungaty bilen ir gyzyklanyp başlaýar. Onuň ilkinji şygryrlarynyň heniz mekdepde okaýarka “Maru-Şahu-Jahan” (öňki “Lenin baýdagy”) gazetiniň sapyhalarynda çap edilmegi netijesinde, ol çeper döredijilik işi bilen ymykly gyzyklanyp başlaýar. Şeýlelikde, altmysynjy ýyllaryň ahylarlaryna çenli türkmen şygryýetine ýene bir zehinli ýaş şahyryň gelip goşulandygy hemmellere mälim boldy.

Turuwbaşdan şahyryň döredijiliginde watan, il-gün temasy esasy orun eýeledi.

Iň mukaddes zady-saňa söýgimi,
Ýürekde göterip ýörün men, Watan.
Ýöne seniň duşmanlaryňa ýigrenjim,
Orun aldy onuň töründen, Watan.

Hawa, onuň şygryýeti ideýa-çeperçilik mazmuny jähetden watan, il-gün bilen bagryny badaşdyrý. Şahyr üçin bu kämillikdir.

Il-gün, Watanyň garaşsyzlygy temasy şahyryň tutuş döredijiliginiň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Onuň bu temadaky “Türkmen dili”, “Watan”, “Bäs baýlyk”, “Gylyç hem aýdym” ýaly onlarça şygryrlary türkmen şygryýetiniň kämil eserleridir. “Türkmen dili” şygrynyň liriki gahrymanynyň kalby watana, il-halka söýgüden püre-pür. Türkmeniň millet hökmünde kemala gelmeginde, türkmeniň tämiz ahlak ýörelgeleriniň aýawly saklanyp gelmeginde ägirt uly rol oýnan ene dilimize söýgi, buýsanç ideýasy şygryň süňňüni düzýär.

Ata-babalarymyň sözlän dili sen,
Sen-hüwdi,
Sen-aýdym,
Sen-datly kyssa.
Men seň bilen gam-gussamy unudýan,
Uzak ülkelerde ýüregim gyssa.

Liriki gahryman üçin ene dili onuň milletiniň akyl-paýhasy, ary-namysy, dünýäsinde iň uly baýlygy.

Beýik Magtymgulyň dana sözi sen,
Ajap dessanlaryň namasy sensiň.
Sen meniň halkymyň akyl-paýhasy,
Hem halkymyň ary-namysy sensiň.

Uly ilin kämil şahyry bolmak uly bagtdyr. Şonuň üçin şahyryň Bagt bilen gürrüňlerinde Bagt oňa ýüzlenip şeýle diýýär:

Göreş, görüpleriň gözüne gül sal!
Ýaşa, ýagşy günler ýaranyň bolsun!
Bolýa-da, gideýin.
Dynjyňy al sen!

Şahyr il-gününe hyzmat etmekden lezzet tapýar. Şonuň üçin hem il-günüň şat yerinde şat, gamly gününde hesretli. Bu hakda ol şeýle ýazýar:

“Özgäniň şatlygy–meniň şatlygym.
Özgäniň hasraty–meniň hasratym”

diýip, ähli şahyrana güýjüni şu şatlykdyr hasrata sarp edýär. Ilin-günüň arzuwyna, ynamyna bar yhlasyny siňdirýär. Adamyň ömürboýy yhlasa, ynama, arzuwa... wepaly bolup, haýsy bir kârde bolsa-da, zähmetini, güýjüni şu düşünelere gönükdirse, kemal tapýandygyny terkarlap, okyjylaryna paýhas paýlaýar:

Yhlas ahyr elter eken myrada,
Günler geçip, aý aýlanyp, ýyl gelse...

Ana, onsoň ýere tohum taşlaber,
Bu tämiz toprakda boý alar ekin.
Säginme-de, her iş bolsa başlaber,
Bar işi bitirýän yhlasym eken.

Bejer ýeri, agdar ýeri, ek ýeri,
Azap çekseň, toprak seni horlamaz.
Hem mähriňden süýji suwa ýak ýeri,
Süýji suwy içse, ýeriň şorlamaz.

Şahyr “haýsy kârde, haýsy işde bolsaň hem, başlap, taşlama” diýýär. Yhlas bilen ýapys, “Yhlasa-myrat” diýip, ýöne ýere aýdylmandyr, bolmadymy, boldurjak bol; galmadymy, galdyrjak bol; başartmadymy, başarjak bol” diýýär. Şeýle erjellik bolsa yanama bagly. Sen özüňe, ýapysan işiňi bitirjekdigiňe, bu gün bolmasa erte, erte bolmasa ýene bir gün onuň gül ýaly boljakdygyna ynan. Şol ynanç özüňe, öz

ykybyňa, güýç-gaýratyňa ynam bolsun. Şol ynamyň öňünde bitmejek iş bolmaz. Ine, şahyr bu pikiri poetiki setirlerde şeýle beýan edýär:

Yhlas etmek üçin ynam zor gerek,
Ynam saňa hemra bolsun mydama.

Ynam-ýaşamaga suw, howa, çörek,
Gerek bolşy ýaly gerek adama.

Öz ynamy bilen beýikdir ynsan,
Çyn ynam gürrünsiz ýeňişe elter.
Şu günüň sen şu gününe ynansaň,
Ertiriňe ynan ondanam beter...

Ýöne şahyr “ertir” diýende, edil ertiri ýa-da golaýdaky geljek bir günü aýdýandyr öýtmeli däl. “Adamyň ömri ertir bilen gutarmaýar. Ömür-uzak. Onda ertir köp. Ine, şol köp ertirleriň birinde seniň bir agyr güne-de, erbet zada-da duşmagyň mümkin. Ine, şonda-da sen özüňe, öz edýän işiňe, güýç-kuwwatyňa, akyl-paýhasyňa ynangyn. Ynamyň bolmasa, sen agyr güne-de, erbet zada-da garşy durup bilmersiň. Ýöne ynamyň dogruçyllykdan, halallykdan ugur alýan akyl-paýhasa daýansyn diýýär. Ýalňyş, haram işi goldasaň, ynamyň-da haýry ýokdur” diýýär. Harama, erbetlige gol ýapsaň, il saňa gamhorluk etmez diýýär. Hemişe öz il-iň-günüň, ýurduň-wtanyň bilen bir bolgun. Şonda il-gün, watan seniň gamhoryň bolup, hemaýat eder diýýär:

Gyssanma-da, öz iliňe sygyn sen,
Iliň-seň, sen-iliň gamhory bolgun.
Öz iliňden gaýry ýere gidenden,
Sen öz topragyňda itden hor bolgun.

Bir gün baş agyryp, baldyr syzlasa,
Ýanyoldaşyň mähri saňa dermandyr.
Hem ýüregiň gursagyňa sygmasa,
Ile sygyn, iliň saňa gurbandyr.

Şahyr täze açyş edenok. Ol saňa ata-babalarymyzyň aýdan pikirleriniň many-syny poeziýanyň dili bilen has giňişleýin düşündirýär. Eýsem şu şertleriň aslynda “Il-günüm bolmasa, Aýym, Günüm dogmasyn”, “Iliň güýji-siliň güýji”, “Il bilen gelen-toý-da baýram”... ýaly ata-babalarymyzyň asyrlarboýy synagdan geçirip gelen pähim-paýhaslary ýatmanmy näme? Şahyr şol dana sözleri durmuş bilen baglap, bize ýene bir gezek ýatladýar.

A. Atabaýew adamlaryň biri-birleri bilen mylakatly bolup ýaşamagyny, birek-biregiň ýüregini bulaman, bolgusyz zatlaryň üstünde dawa-jenjel etmän, birek-bi-

regiň mertebesine hormat goýup ýaşamagyň, şonda durmuşyň gül ýaly boljagyna ynamyň güýji bilen ýaşaýar. Bize-de şony maslahat berýär:

Yhlas gerek awlamaga göwüni,
Bir göwün awlamak jennetden zyýat.
Ýüreklerde öňden galan düwüni,
Ýuwaş-ýuwaş çözüp gelýär adamzat.

Ýogsa kâte dogan-dogana duşman,
Käteler sag gözüň kineli çepden.
Eýsem ýaşap bolanokmy uruşman?
Ýa-da bir nep ýokmy başgarak nepden.

Uruş-sөгüşden, dawa-jenjelden öňem dünýäniň ýüki ýetik. Ýeriň, adamlaryň gursagynda öňem ýara, gam-gussa az däl. Öwünjekmi, özüniň kimdigiňi ile görkezjekmi, okuwyňda, edýän işinde ýeňiş gazan. Işde başgalardan başarlaňdygyny görkez, ine, onsoň öwünseňem, il geňlemez:

Asla seni özüň däl-de, il öwsün.
Dünýäm-ä uruşdan ellibizar-la,
Uruşda däl, işde ýeňip, öwüniň.
Ýeriň gursagynda mün ýara bar-la,
Hem-de münläp gussasy bar göwüniň...

Bir iş etseň, il göwnüne ýarasyn,
Hiç wagt göwnünde bolmasyn şeriň...

Soňra-da şahyr “eger özüň haýsydyr bir meseleden dogry baş çykaryp bileňokmy, onda dana atalarymyzyň aýdanlaryna, mährem enelerimiziň pähim-paýhaslaryna gulak sal. Durmuşda köp gowgalaryň, köp wakalaryň içinden geçip gelen atalaryň sözlerine gulak sal” diýýär.

...Özüňden gowy zat tapyp bilmeşen,
Atalaryň aýdanyna eýergin.

Atalar bir zady bilmän aýdanok,
Atalaň sözünden ýolumyz röwşen...

A. Atabaýew öz eserlerinde harsydünýäleri näletleýär. Her kimiň öz zähmetine görä düşýän hakyny almalydygyny, az işläp, köp aljak bolmagyň erbet, ýazgaryl-maly zatdygyny yzygider wagyz edýär:

Her kim ýük göterýä güýjüne görä,
Her kim öýne äkitmeli diýlende.

Kän göterjek bolup, galdym men görgä,
Her kim öýden getirmeli diýlende.
Az göterjek bolup, galdym men görgä.
Kän äkidip, az getirseň,
Il görýär!

A. Atabaýew gaharyň adamyň gözünü gapyp, ýönekeý wagtda asla etmejek işlerini etdirýändigini, ondan juda ägä bolmasaň, ony ýuwdup bilmesen, ol seniň bütin ömrüňboýy puşman edip, örtenip, ýanyp-köýüp geçmeli boljak erbet işleri-de etdirjekdigini nygtap şeýle ýazýar:

Gahar aýrallyk dälidir,
Aýrallyk—gahar,
Gahar käte seniň gözleriň gapar.
Şo pursat ädilen ýekeje ädim,
Belki, geljek günleň öňüni ýapar.

A. Atabaýewiň uly topar goşgulary şygyr sungaty, ony döredýän şahyrlar hakda bolup, söz sungatynyň ile berýän lezzetinden öň ony döredýänlere berýän azaplaryndan gürrüň edýär.

Goşguda ýüregiň orta goýmaly:
A ol ýürek bolsa pamykdan hem päk
bolmaly...
Goşguda ýüregiň orta goýmaly:
Ýürek bolsa hemmä deň berilmeýär.
Şahyr bolman, şahyrsyrap ýazýanlar
Şu ýönekeý kadany hem bilmeýär.

Ýöne dört setiriň başyny çatanyň bilen şahyr bolup bolmaýandygy, onsoň hem poeziýa harsydünýäleriň gazanç meýdany hem dældigi aýdylyp, çyn poeziýa joşgunly talantyň päk duýga baýlygy, ýüregiň il-ýurt bābitlerinden ugur almalydygy bilen baglydygy nygtalýar. Galan zat şahyryň ussatlygyna bagly. Emma durmuşda hemişe beýle bolmaýar. Kähalatlarda şygry gazanç çeşmesine öwrenler çyn şahyryň geljek ýoluny baglaýar. Onsoň “Şeýdip, käte çyn poeziýa başga ýerde aglaýar”.

Söhbedimiz,
hesretimiz,
şatlygymyz
Ulus-ilimizden aýry bolmasyn.
Ýazan zatlarymyzyň manydan gaýry,
Gysgalykdan gaýry aýby bolmasyn.

“Eger şeýle bolmasa, bir bölejik buludyň dem salym şybyrdap geçip gidişi ýaly ýa-da ýalaňy odunyň ýylylyk bermän, bir labyrdap, soňam öçüp gidişi ýaly bir zat bolar” diýip, şahyr gaty dogry nygtaýar:

Syn ediň, hol gelýän topbajyk bulut
Dem salym şybyrdap, geçer-de gider.
Ýa ýalany odun ýylylyk bermän,
Labyrdap-labyrdap, öçer-de gider.

Aslynda, şygry diýilýän zadyň wezipesi näme? Bu soraga şahyr şeýle jogap berýär:

Diňe gőzelligi görüp ýörmek däl,
Şygry erbetligem paş etmelidir.
Goşgyň gözi söýgiň gözleri ýaly,
Ynsany biygtyýar ýaşatmalydyr...

A. Atabaýewiň döredijiliginiň uly bölegi söýgi temasyndan ýazylan goşgulardan durýar. Onuň bu temada ýazan “Men saňa garaşdym”, “Sen meni gabanýaň”, “Men awçy”, “Sen niçik owadan”, “Saňa”, “Söýgi hakda saňa ýazan şygrymy”, “Meňzeşlik”, “Başyňa gök ýaglyk daňynypsyň sen”... ýaly onlarça goşgulary çeperçilik kämilligi bilen türkmen poeziýasyna uly goşant boldy.

Türkmen edebiýatyny öwreniş ylmy

Edebiýaty öwreniş ylmy edebiýatyň aýrylmaz bölegidir. Ol çeper edebiýatyň aňy hasaplanýar. Edebi tankyt çeper edebiýatyň jemgyýetiň durmuşy bilen bagly bolan meselelerini ýoýman, öz bolşunda çeper beýan edip bilşini düýpli seljerýär, olary ylmy taýdan töwerekleýin analizleýär. Edebi işde ýüze çykýan täze başlangyçlaryň, hadysalaryň, meýilleriň, ugurlaryň üstüni açyp görkezýär. Olaryň rowaçlanmagyna hemaýat edýär.

Türkmen edebi tankydy öz gözbaşyny ýigriminji ýyllardan alyp gaýdýar. Beýik rus ýazyjysy A.S. Puşkin aýtmyşlaýyn, edebiýatyň gőzelliklerini hem kemçiliklerini açyp görkezýän ylym bolan edebiýaty öwreniş ylmymyz, edebi tankydymyz uly ýol geçdi. Ol ýörjen-ýörjenlikden kämillige gadam basdy. Elbetde, onuň ösüşinde kynçylyklar hem, kemçilikler hem az bolmady. Aşa syýaslaşdyrma, ideologik ýörelgeler onuň ösüşine oňaýsyz täsir etdi. Emma bulara seretmezden, ol edebiýatymyzyň kämilleşmegine, ýazyjy-şahyrlarymyzyň döredijilik ussatlygynyň artmagyna öz täsirini ýetirip geldi. Edebiýaty öwreniş ylmy, edebi tankyt bilen gyzyklanýan milli kadrlarymyz ösüp ýetişdi. Ýigriminji, otuzynjy ýyllarda G. Sähedow, H. Şahberdiýew, O. Täçnazarow, A. Gürgenli, R. Alyýew ýaly awtorlar edebi tankydy makaladyr synlar bilen metbugat sahypalarynda işeňir çykyş etdiler. R. Alyýew Beýik Watançylyk urşy döwründe-de, ondan soňky ýyllarda-

-da bu ugurda öndümlü işledi. Zehinli şahyr hem alym Aman Kekilow türkmen edebiýatynyň ösüşiniň dürli döwürlerinde makaladyr synlar ýazmagyny dowam etdirdi. Ol, aýratyn-da, uruşdan soňky ýyllarda öňdümlü işledi. Awtoryň “Oktýabr poeziýasy” (1947) atly uly makalasynda XX asyr türkmen edebiýatynyň döreýşi, ösüş ýollary we döwürleri düýpli yzarlandy. Degerli pikirler orta atyldy.

Edebi-tankydy özüne kesbi-kär edinen edebiýatçylar peýda bolup ugrady.

Ata Kerimow (1921–1954). Edebi tankydyň ösmegine degerli goşant goşan awtorlaryň biri-de Ata Kerimowdyr. Ol Beýik Watançylyk urşundan soňky döwürde öňdümlü işledi.

Ata Kerimow edebi tankytdaky ilkinji ädimlerinden halklaryň dostlugynyň çeper döredijilikde şöhlelenişine uly üns berip başlaýar. Ol bu temadan birnäçe makala ýazýar. Ata Kerimowyň tankydy işlerinde edebi täsir meselesi uly orun tutýar. Onuň bu ugurdaky “N. Saryhanowyň döredijiligine M. Gorkiniň täsiri”, “Nurmyrat Saryhanowyň döredijiligine A. P. Çehowyň täsiri” diýen makalalary bellennäme mynasypdyr. Bu makalalarda agzalan ýazyjylaryň eserleriniň N. Saryhanowyň döredijiliginiň kämilleşmegine eden täsiri siňňitli yzarlanýar. Makalanyň kemter taraplary-da bar. Tankytçy mahal-mahal edebi täsiri tematiki meňzeşlikler-den agtarýar. Şeýle-de, makalalarda täsiriň roluny aşa ulaltmak, ýazyjynyň eserleriniň agramly bölegini täsire syrykdymak ýaly näsazlyklar hem duýulýar. Beýle kemçiliklere seretmezden, makalalar ençeme peýdaly pikirleri öňe sürendigi üçin ähmiýetlidir.

Ata Kerimow edebi prosese, onuň möhüm meselelerine degişli makalalar ýazypdyr. Tankytçynyň “Nurmyrat Saryhanowyň eserleriniň çeper dili hakynda”, “Türkmen sowet edebiýatynyň satira žanry hakynda” atly makalalary öz döwründe uly seslenme tapdy. Bu makalalaryň ilkinjisinde N. Saryhanowyň çeper dile erk edişi töwerekleýin seljerilse, ikinji makalada köpsanly satiriki eser edebi tankydyň inçegöz eleginden gecirilýär.

Tankytçynyň “Şahyryň döredijilik üstünligi”, “Ýazyjy Ata Gowşudowyň döredijiligi” atly makalalary türkmen edebiýatynyň düýpli eserlerini derňemeklige bagyşlanýar. Agzalan makalalaryň birinjisinde Çary Aşyrowyň “Ganly saka” poemasy derňelse, ikinjisinde A. Gowşudowyň üç tomluk eserler ýygyndysy hakynda söz açylýar. Bulardan başga-da, ol edebiýatyň dürli meseleleri hakda makalalar, aýry-aýry eserler barada synlar ýazdy.

Ata Kerimowyň makaladyr synlary “Türkmen sowet edebiýaty ösüş ýolunda” (1957) ady bilen özbaşyna kitap edilip çykaryldy.

Bäşim Şamyradow (1927–1996) edebi tankyda ellinji ýyllarda gelýär. Onuň şol ýyllarda aýry-aýry uly göwrümlü çeper eserler, ýazyjylaryň, şahyrlaryň ýygyndylary barada publisistik makalalary metbugat sahypalarynda yzly-yzyna peýda bolýar. Şol makalalarynda ol Magtymgulyynyň, Nurmuhammet Andalybyň, Mollanepesiniň eserleri, XX asyryň başyndaky türkmen edebiýaty, B. Kerbabaýewiň,

B. Seýtäkowyň, G. Burunowyň, O. Täçnazarowyň, K. Gurbannepesowyň we ençeme beýleki ýazyjy-şahyrlaryň döredijiligi hakda gyzykly pikirleri bilen orta çykypdy. 50-nji ýyllaryň ahylarynda, 60-njy ýyllaryň başlarynda B. Şamyradow edebiýatyň belli-belli çuň meseleleri hakda, bitewi bir döwrüň, ýyllaryň edebiýatyn-dan umumylaşdyryjy ylmy häsiýetdäki birnäçe makalalar ýazýar. Şu jähetden onuň “Türkmen edebiýatynda tipiklik meselesi”, “Kerim Gurbannepesow we halk döredijiligi”, “Soňky ýyllaryň prozasy hakynda” (K. Jumaýew, A. Meredow bilen), “Türkmen edebiýatyny mundan buýana-da ösdürmek ugrunda”, “Magtymguly türkmen klassyky edebiýatynyň esasyňy goýujydyr” (T. Berdiýew bilen), “Azerbaýjan sowet edebiýaty hakynda”, “Mollanepes–klassyk şahyr”, “Türkmen edebiýaty kyrk ýyl içinde”, “Türkmen edebiýaty ösýär, kämilleşýär”, “G. Burunowyň döredijiligi hakynda”... we ençeme beýleki makalalaryny görkezmek bolar. Bu makalalarda B. Şamyradow delilli ynandyryjylyk bilen täze-täze pikirleri orta çykarýanlygy we olar hakda öz dogruçyl pikirlerini beýan edýänligi bilen tapawutlanýardy.

50-nji ýyllardan B. Şamyradow türkmen mekdepleri üçin okuw kitaplaryny, okuw-gollanma işlerini ýazmak bilen meşgullanyp başlaýar. Onuň öz halypalary B. Garryýew, M. Kösäýew we deň-duş edebiýatçylary O. Ýazymow, N. Çaryýew bilen bilelikde sekizinji, dokuzynjy synplar üçin taýýarlan edebiýatdan okuw kitaplary orta mekdepleriň okuwçylaryna hyzmat etdi. Öz döreden döredijilik topary: J. Allakow, Ö. Abdyllyýew, H. Taňryberdiýew dagynyň onunjy synplar üçin okuw kitaplary 1963-nji ýyldan başlap birnäçe gezek çap edildi. Ol O. Ýazymow, N. Çaryýew bilen orta mekdepleriň edebiýatyn-dan, mugallymçylyk mekdepleri üçin çagalar edebiýaty dersinden okuw maksatnamalaryny düzmeklige-de işjeň gatnaşdy. Okuw-gollanma, hrestomatiýa kitaplarynyň birnäçesini döretdi.

B. Şamyradow ýokary okuw mekdepleriniň filologiýa fakultetleri üçin edebiýatyň we edebi tankydyň taryhyndan maksatnamalary, şonuň ýaly-da okuw-gollanma kitaplaryny döretmeklige yzygiderli gatnaşdy.

B. Şamyradowyň “Türkmen edebiýatynda kolhoz adamlarynyň obrazy”, “Ýigriminji ýyllaryň türkmen edebiýaty”, Garaja Burunowyň, Oraz Täçnazarowyň ömri we döredijiligi hakda we başga-da birnäçe monografiýalary çap edildi. Onuň edebiýaty öwreniş ylmy boýunça ýazan işleriniň sanawyna Mollamurtuň, G. Burunowyň, B. Kerbabaýewiň, B. A. Garryýewiň... döredijiligi, ömür ýoly hakdaky makalalaryny hem goşmak bolar.

B. Şamyradowyň ylmy işleri rus dilinde Moskwada, ukrain dilinde Kiýewde hem neşir edildi. Ol şu hili saldamly işleriň daşyndan “Uly sowet ensiklopediýasy” (Moskwa), “Teatr sungatynyň ensiklopediýasy” (Moskwa) we “Türkmen sowet ensiklopediýasy” üçin otuza golaý makala ýazdy. Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň “Türkmen edebiýatynyň taryhy”, Ş. Batyrow adyndaky Taryh institutynyň taýýarlan “Sowet

Türkmenistanyň medeniýetiniň taryhy” diýen uly göwrümlü işlerine-de aýry-aýry bölümleri ýazdy.

Ol kämil edebiýatçy hökmünde hasylly işläň alymlaryň biridir.

Abdylly Myradow (1935–1975). Edebi tankydyň görnükli wekilleriniň biri-de filologiýa ylymlarynyň kandidaty Abdylly Myradowdyr. Ol özüniň dury zehini, çäksiz hyjuwy, edebiýat işine bolan çuňňur söýgüsi, yhlasy bilen turuwbaşdan köpleriň ünsüni çekdi. Abdylly Myradow janypkeş işläp, türkmen edebi tankydynda uly yz galdyrdy. Ol özüni professional tankytçy hökmünde edebiýat jemgyýetçiligine, halk köpçüligine tanatdy. Ol ellinji ýyllaryň ortalaryndan başlap, çeper edebiýatyň dürli meselelerine bagyşlap, makaladyr synlar bilen yzygider çykyş edip durdy. A. Myradowyň döredijilik gerimi gaty giň. Ol türkmen kyssasynyň, poeziýasynyň, dramaturgiýasynyň meseleleriniň deňinden göz ýumup geçmedi. Edebi tankydyň üstünlikleridir bärden gaýtmalary hem onuň nazaryndan sypmady. Bu mesele onuň elmydama üns merkezinde boldy. Onuň gysga ömrüniň dowamynda bitiren işleriniň, ýazan makalalarynyň diňe atларыny ýazyp çykmak üçinem ep-esli wagt gerek. Bu ezber edebiýat tankytçysynyň ýüwrük galamynyň astyndan çykan makalalaryň diňe gazet-žurnallarda çap edilenleri-de birbada sanardan köp. A. Myradowyň “Aktual tema we çeper obraz”, “Uruşdan soňky döwür türkmen prozasynda kolhoz obasynyň adamlary”, “Taryhy temanyň täze gürrühi”, “Döwrebaplykmy? Geliň, düşüňeliň!”, “Uly prozanyň ýollarynda”, “Biziň günlerimiziň poeziýasy”, “Şygryň şygry bolsun diýseň...”, “Lirikamyz dogrusynda bellikler” ýaly ýüzlerçe makalasy okyjylaryň arasynda giň seslenme tapdy. Abdylly Myradowyň “Edebiýatymyz hakynda oýlanyp” (1962), “Hoşniýetli maslahatlar” (1981) ýaly ýygyndylary, döwürleýin metbugatda çap edilen köpsanly edebi prosesi yzarlamağa uly goşant boldy.

Abdylly Myradowyň ünsüni çeken meseleleriň ýene-de biri rus-türkmen edebi gatnaşyklarydyr. Bu möhüm tema tankytçyny yzygider gyzyklandyrdy. Onuň “Rus gardaşym” (1966), “Rus-türkmen edebi gatnaşyklarynyň taryhyndan oçerkler” (1968) atly kitaplary şu möhüm meselä bagyşlanýar.

Tankydy makalalarynyň, synlarynyň okyjynyň aňyna has çalt baryp ýeter ýaly tärlerini agtarmak, dürli-dürli formalaryny tapmak wezipesine A. Myradow hiç haçan hem biparh garamandy. Abdylly Myradowyň edebi stilini ýüze çykarýan elementleriň biri-de onuň obrazly, ötgür dilidi. Onuň makalalary çeper meňzetmelere, deňeşdirmelere, obrazly sözlere baý. Bu babatdan islendikçe mysal getirmek mümkin:

“Şygry bilen informasiýanyň taňrysy-da bir däldir”. “Şol birsyhly gaýtalanyp, elden-ele geçip ýören bägüller, saýrap-saýrap saýramaz bolan bilbiller, uçup-uçup uçmakdan galan gazlar barada “çorbanyň çorbasynyň çorbasy” diýilýäni okyja hödürläp ýörmekden el çekiläýse, niçik bolardy?”.

A. Myradowyň makalalarynda forma jähetinde-de, derňew ediliş usulynda-da, umuman, ýazylyş tärinde-de köp derejede özboluşlylyk duýulýardy. Onuň köp makalasyna gepleşik ýa-da özara pikir alyşma görnüşindäki usul mahsus.

Beýleki döredijilik ugurlarynda bolşy ýaly, edebi tankytda-da tankytçynyň öz tebigaty, şahsyýeti uly rol oýnap bilýär. Hut şol şahsyýetem tankytçynyň döredijilik poçerkini kesgitleýän şertleriň biridir.

Bu babatda iki tankytçynyň – Ö. Abdyllyaýew bilen A. Myradowyň döredijiliginiň häsiýetli aýratynlyklaryny deňeşdirip görmek gyzykly bolsa gerek. Ö. Abdyllyaýewiň işlerinde agras, paýhasly, sowukganly häsiýet özüni mese-mälim bildirse, A. Myradowyň makalalarynda göçgünli, şahandaz hem-de ýiti sözli, garadan gaýtmaz adamyň keşbi ör-boýuna galýar.

Öde Abdyllyaýew (1929–1988). Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky Döwlet baýragynyň eýesi, filologiýa ylmlarynyň doktory professor, belli edebiýat tankytçysy Öde Abdyllyaýewiň işlerinde edebiýatyň teoretiki meselelerine aýratyn üns berilýär. Onuň “Uruşdan soňky türkmen prozasynda kolhozçynyň obrazy” (1957) atly monografiýasynda tipiklik hem stil problemalary işlenilýär. Hut şu kitapda B. Kerbabayewiň, A. Gowşudowyň, B. Seýtäkowyň häzirki zaman temasyn-dan döreden kyssa eserleriniň stil aýratynlyklaryny açyp görkezmäge ilkinji gezek düýpli synanyşyk edildi.

Öde Abdyllyaýewi edebiýaty öwreniş, tankydy işiniň ilkinji ädimlerinden gyzyklandyran meseleleriň biri-de çeper eserlerde wakalary, obrazlary janly, anyk göz önüne gelip durar ýaly edip suratlandyrmak meselesi boldy. Ol bu stili ýazyjylarymyzyň döredijilik tejribesine ornaşdyrmak üçin ömürboýy göreşdi. Öde Abdyllyaýew edebiýatyň teoretiki meseleleri bilen ymykly gyzyklandy. Onuň “Edebiýat teoriýasynyň esaslary” atly okuw kitaby üç gezek neşir edildi. Öde Abdyllyaýew türkmen kyssasynda dăp we täzeçillik meselelerini ýörite işlän ilkinji alymdyr. Alym bu ugurdaky işlerinde geçmiş we häzirki zaman edebiýatlarynyň biri-birlerinden tapawutlaryny hem-de baglanyşygyny çuňňur ylmy esasda açyp görkezdi. Ol bu meselä bagyşlap, ençeme makaladan başga-da, “Edebiýatyň ösüşine göz aýlap”, “Türkmen prozasynda dăp we täzeçillik” atly saldamly kitaplaryny çap etdirdi.

Öde Abdyllyaýewiň ünsüni çeken meseleleriň biri-de liriki gahryman meselesidir. Dogrusy, türkmen edebiýaty öwreniş ylmyna bu düşüňjaniň ornaşmagynda iň uly tagalla eden alym Öde Abdyllyaýewdir. Ol “Özboluşly liriki gahrymanlar”, “Özboluşlylyk” ýaly düýpli makalalarynda her bir şahyryň döredijilik özboluşlylygynyň onuň liriki gahrymanynyň obrazynda şöhlelenýändigini nygtap belleýär. Şeýle bolansoň, her bir şahyryň döredijilik özboluşlylygynyň onuň eserlerindäki liriki gahrymanyň obrazynda ýüze çykyandygyny ynandyryjy delillendirýär. Tankytçy şu ýörelgeden ugur alyp, türkmen klassyk şahyrlary Magtymgulynyň, Keminäniň, Seýdiniň, Mollanepesiň, XX asyr türkmen şahyrlary Rehmet Seýi-

dowyň, Kerim Gurbannepesowyň liriki eserlerini derňemek bilen, agzalan şahyrlaryň döredijilik özboluşlyklaryny, aýratynlyklaryny çuňdan açyp görkezýär.

Alymyň “Döwürň keşbi–edebiýatyň keşbi” atly kitabynyda ýerleşdirilen düýpli makalalarynda halklaryň dostlugy meselesinden söz açylýar. Alym dostlugyň kökleriniň irki döwürlerden baş alyp gaýdýandygyny belleýär. Alym bu prosesi türkmen halkynyň eposdyr dessanlaryndaky Görogly, Öwez, Taýmaz beg, Şabährem, Bilbil, Seýpelmelek, Kerim, Kasym, Tahyr, “Hüýrlukga-Hemra” hem-de “Saýatly-Hemra” dessanlaryndaky Hemralar ýaly ençeme gahrymanyň başga ýurtlardaky, kábiri bolsa başga dildäki gyzlar bilen söýşüp, maşgala guruslary, Göroglynyň gürjüstanly Bezirgen, Aýsoltan bilen dogan bolşy, “Hüýrlukga-Hemra” dessanyndaky Hemranyň Çyn-Maçyndaky açlara kömek berşi ýaly mysallar bilen subut edýär.

Öde Abdyllyäwewiň çeperçilik baradaky garaýyşlary, bu ugurda öňe süren pikirleri-de üns berilmäge mynasypdyr. Altmyşynjy ýyllara çenli eserleriň çeperçiligini mazmundan, obrazdan üzňe derňelýän halatlary seýrek bolmaýardy. Öde Abdyllyäwew öz makalalarynda bu nädogry usulyň garşysyna aýgytly çykyş etdi. Tankytçy eseriň çeperçiligine ideýa-mazmun, obraz bilen organiki baglylykda seretmegiň zerurdygyny öwran-öwran tekrarlap geldi.

Öde Abdyllyäwewiň teoretiki taýýarlygynyň çuňlugy onuň tankydy makalalarynyň hiline uly täsir etdi. Bu babatda söz açyp, Türkmenistanyň halk ýazyjysy Kerim Gurbannepesow şeýle diýipdi: “Öde Abdyllyäwewiň türkmen sowet tankydyňy kämilleşdirmekdäki roly kiçi däl. Ol 1950-nji ýyllarda ilkinjileriň biri bolup, türkmen tankydyňa pikirlenmäni öwretti. Men, ylaýta-da onuň edebiýat teoriýasyny ösdürmekdäki, kämilleşdirmekdäki roluna uly baha berýärim. Öde Abdyllyäwew ýaş tankytçylaryň, edebiýaty öwrenijileriň giden bir toparynyň halypasydyr”.

Jora Allakow (1930) Türkmenistanyň at gazanan halk magaryf işgäri, filologiya ylymlarynyň doktory, professor Jora Allakow edebiýatyň ody bilen girip, küli bilen çykýan edebiýaty öwreniji alym hem edebiýat tankytçysydyr. Ol indi altmyşynjy ýyllardan bäri edebiýaty öwreniş ylmynyň, edebi tankydyň keşigini biregne çekip gelýär. Ol edebiýatyň, ylaýta-da onuň kyssa žanrynyň ösüşini yzygiderli yzarlaýar. Bu žanrdaky düýpli eserleriň ýekejesi-de tankytçynyň nazaryndan sypmaýar. Edebiýat tankytçysy, filologiya ylymlarynyň doktory D. Nuralyýew Jora Allakow barada şeýle diýýär: “Galamdaş, professor J. Allakow biziň içimizde edebiýatyň iň çuň, iň giň deňzini saýlap aldy. Bu – kyssa žanry. Ine, şu deňizde ol guwwas dek ýüzýär. Şeý diýmäge biziň doly hakymyz bar. Çünki onuň ilkinji makalasyndan başlap, häzir elimdäki kitabyna (“Häzirki zaman prozasynyň problemalary we gahrymanlary” Aşgabat “Türkmenistan”, 1991) çenli türkmen prozasy hakdaky oý-pikirlerden ybaratdyr”.

Jora Allakow işlerinde çeper obraz, çeper häsiýet, çeperçilik ýaly edebiýatyň düýpli meselelerine esasy ünsüni berýär. Tankytçy hala problemalaýyn makala bolsun, hala syn bolsun, tapawudy ýok, hemişe düýpli teoretiki pikirleri öňe sürýär.

Elmydam şol teoretiki pikirlerini anyk eserleriň anyk derňewi bilen çuňňur delillendirýär.

Jora Allakow juda öňdümli işleýän meşhur edebiýat tankytçysydyr. Ol dürli dillerde çykan baş ýüz töweregi makalanyň, köpsanly kitabyň awtorydyr. Onuň ilkinji kitaby “Türkmen romanlarynda işçiniň obrazy” (1962) diýlip atlandyrylýar. Bu monografiýada B. Kerbabaýewiň “Aýgytly ädim”, “Nebitdag”, B. Seýtäkowuň “Doganlar” romanlaryndaky işçileriň obrazlary edebi derňewiň inçegöz elegenden geçirilýär. Tankytçynyň “Döwür we gahryman” (1971) atly kitaby kyssadaky häsiýet meselelerini aýdyňlaşdyrmaga bagyşlanýar. Awtor eserdäki ähli serişdeleriň janly adam häsiýetlerini açyp görkezmäge hyzmat edýändigini köpsanly eseriň mysalynda delillendirýär.

Jora Allakowyň “Durmuş hakykaty we çeper hakykat” (1975) diýen kitabyn-da, adyndan belli bolşy ýaly, çeper döredijiligiň özboluşly aýratynlyklary hakda türkmen edebiýatynyň anyk eserleriniň mysalynda düýpli teoretiki pikirleri öňe sürýär.

Tankytçynyň “Prozamyzyň gözlegleri” (1980), “Häzirki döwür we türkmen edebiýaty” (1982), “Prozamyzda döwürdeşlerimiziň ahlak keşbi” (1984), “Zähmet we häsiýet” (1987) ýaly kitaplarynda-da edebi prosesiniň ösüşi sinňitli yzarlanylýar.

Jora Allakowyň “Türkmen edebi tankydyň taryhy” (1988) atly kitabyn-da Türkmenistanda edebi tankydyň döreýşi hem ösüşi, görnükli edebiýat tankytçylarynyň döredijiligi giňden derňelýär.

Jora Allakowyň “Häzirki zaman prozasynyň problemalary we gahrymanlary” (1991) atly saldamly kitaby edebiýatyň, milli dilimiziň köp meselelerini öz içine alýar. Kitapdaky “Ideologiýa we edebiýat” ýaly düýpli makalalarda aňsaýlaşdyrmanyň, ideologik galyplaryň edebiýatymyza ýetiren zyýanlary birin-birin görkezilýär. Awtoryň “Mukaddes duýgy harlanmasyn” atly makalasy öz döwründe tutuş respublikamyzda uly seslenme döretti. Onda totalitar sistema döwründe milli dilimiziň harlanýşy hakda täsirli gürrüň berilýär.

Jora Allakowyň “Edebiýat ylmyna giriş” (1992) atly ýokary mekdepler üçin döreden okuw kitabyn-da edebiýat teoriýasynyň köp meselelerine täzeçe çemeleşilýär.

Jora Allakowyň soňky döwürde ýazan “Galyp däl-de, realizm gerek”, “Edebiýatymyzyň ahlak daýançlary”, “Täze edebiýata geçmegiň problemalary” ýaly onlarça makalasynda ideologik galyplardan, aňsaýlaşdyrmadan dynmagyň, hakyky realizmiň şaýoluna düşmegiň meseleleri gozgalýar.

Jora Allakow ýokary mekdepler üçin döredilen “Türkmen sowet edebiýaty” atly iki tomluk okuw kitabynyň, X synplar üçin edebiýatdan okuw kitabynyň hem esasy awtorlarynyň biridir.

Jora Allakow seljerýän eserlerini goňşy halklaryň edebiýatynyň eserleri bilen baglylykda deňeşdirip derňeýär. Bu ýagdaý tankytçynyň pikirlerini gerimli edýär. Jora Allakow makalalarynda gaharyna erk bermeýär. Edebi tankydyň medeniýetini

saklaýar. Ol “tankytçy tankyt etmeli” diýlen düşüňjäni däl-de, eýsem “tankytçy eseri açyp bermeli” diýen ýörelgä gulluk edýär.

Saýlaw Myradow (1939–1985). Magtymguly adyndaky Döwlet baýragynyň eýesi Saýlaw Myradow öz döwrüniň görnükli tankytçylarynyň biri boldy. Ol bu žanrda galamdaş ýoldaşlary bilen yzygider jedelleşýän (polemist) tankytçy hökmünde özüni görkezdi. Onuň bu häsiýeti gitdigiçe çuňlaşdy. Saýlaw Myradowyň edebi tankydy gözlegleri giňdi. Ol edebiýatymyzyň dürli žanrlarynyň meselelerine öz sesini goşdy.

Saýlaw Myradow türkmen prozasy hakda ençeme makala ýazdy. Onuň “Romanlarymyzyň gürrüňine giriş” atly uly makalasynda türkmen romanlarynyň ençeme meselesi hakda söz açylýar. Saýlaw Myradow taryhy temadaky romanlaryň ençemesinde şol bir äheňleriň, şol bir pursatlaryň yzygider gaýtalanýandygyny gaty tankyt edýär. S.Myradowyň “Tötänlik, meňzeşlik, edebi täsir” atly makalasy-da öz döwründe edebiýat jemgyýetçiliginde giň seslenme tapdy.

S. Myradow “Taryhy internasionalizm” atly makalasynda taryhy temanyň işlenişini seljerýär. Tankytçy gozgaýan meselesini giň möçberde, ýagny Orta Aziýa hem Gazagystan ýazyjylarynyň görnükli eserleriniň mysalynda derňeýär. S. Myradow “Taryhy hakykat hem ýazyjynyň fantaziýasy” atly makalasynda ýokarky makalada öňe süren pikirlerini giňeldýär we çuňlaşdyrýar. Tankytçynyň “Obrazlaryň gönezligi, syžetleriň tebigylygy” atly makalasynda “Aýgytly ädim”, “Doganlar” we “Ykbal” romanlaryndan soň dörän taryhy temadaky eserleriň hem olaryň gahrymanlarynyň özboluşly taraplary aýdyňlaşdyrylýar.

Saýlaw Myradow poeziýa žanrynyň meselelerine degişli ençeme makaladyr synlaryň awtorydyr. Ol “Iki ugrur” atly makalasynda ýigriminji-otuzynjy ýyllaryň poeziýasynda iki ugruň bolandygyny tassyklaýar. Awtor “Gözbaşyň sakasynda” atly makalasynda ýokarky makalasyndaky pikirlerini has çuňlaşdyrýar. S.Myradow “Uruş ýyllarynda gop beren güýç” atly makalasynda kyrkynjy ýyllardaky türkmen poeziýasynyň ýagdaýyny seljerýär. Tankytçy “Gündelik hysyrdylarymyzyň gürrüňi” atly makalasynda poeziýadaky meňzeşlikler, olaryň tebigaty hakysynda gürrüň edýär. Awtor “Ýaşlaryň poeziýasyna bellikler” diýen makalasynda Halyl Kulyýew, Gurbannazar Ezizow, Kakabaý Ylýasow ýaly şahyrlaryň poeziýasyny çintgäp derňemek bilen, olara ýokary baha berýär.

“Beýikleriň bu-da bir beýikligi–elmydama saklaýar bir tabyn” atly makalasy Saýlaw Myradowyň iň şowly makalalarynyň biridir. Munda Mämmet Seýidowyň poeziýasynyň özboluşly taraplary juda inçelikden açylyp görkezilýär.

Saýlaw Myradow ençeme ýylyny beýik Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmäge bagyşlady. Onuň bu ugurdaky ylmy gözlegleri “Asyrlaryň jümmüşinden” diýen at bilen ýörite kitap bolup çykdy. S.Myradow “Zelili” atly monografiýanyň hem awtorydyr.

Tankytçynyň kitaplary “Edebi çekişmeler”, “Poeziýamyzyň ädimleri”, “Taryh. Edebiýatyň taryhylygy”, “Durmuş bilen aýakdaş”, “Düýnki hem şu günki edebiýatyň aladalary” diýen atlar bilen dürli ýyllarda neşir edildi.

Kaýum Jumaýew (1928–2005) filologiýa ylmlarynyň doktory, professor. Ol edebiýaty öwreniş ylmyna ellinji ýyllaryň soňlarynda girişýär. Kaýum Jumaýew ellinji ýyllaryň başlarynda Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynda zähmet ýoluna başlap, ömrüniň ahyryna çenli-de şol institutda işledi.

Ol edebiýaty öwreniş ylmy boýunça köpsanly makala, syn, monografiýa, kitap, ýygynyň çap etdirýär. Edebiýatçynyň ilkinji neşir etdiren monografiýasy “M. Gorkiý we türkmen sowet prozasy” diýlip atlandyrylýar. Munda rus ýazyjysynyň türkmen kyssaçylaryna eden täsiri yzarlanýar. Alym uzak döwürleriň hysrydyly gözlegleriniň netijesinde “Türkmen poeziýasynda däp we täzeçillik” atly monografiýasyny döredýär. Bu kitap poeziýa žanrynda däp we täzeçillik meselesini ylmy taýdan işlemäge edilen ilkinji düýpli synanyşykdyr.

Mälim bolşy ýaly, edebiýatda üznüksiz däp we täzeçillik dowam edip durýar. Alym kitabynda poeziýadaky oňlanmaly, goldanmaly, sagdyn täze başlangyçlary, ugurlary, meýilleri, döredijilik gözleglerini nygtap bellemek bilen, käbir möwritini ötüren däpleri-de aýyl-saýyl etmäge çalyşýar.

Kaýum Jumaýew şahyrlaryň tutuş döredijiligini yzarlaýan “Kerim Gurbannepesow”, “Aman Kekilow” ýaly monografiýalar hem ýazdy. Bu monografiýalaryň ilkinjisinde Türkmenistanyň halk ýazyjysy Kerim Gurbannepesowyň döredijiligi hakda söhbet açylýar. Edebiýatçy şahyryň döredijilik ussahanasyna aralaşmaga, onuň ýokary çeperçilikli poeziýasynyň syrlaryny açyp görkezmäge, özboluşlylygyny ýüze çykarmaga düýpli synanyşyk edýär. Monografiýalaryň ikinjisinde Türkmenistanyň halk ýazyjysy Aman Kekilowyň döredijilik ýoly yzarlanýar. Aýratyn-da, şahyryň “Söýgi” romany töwerekleýin derňelýär. Onuň ideýa-çeperçilik gymmaty açylyp görkezilýär.

Kaýum Jumaýew “Türkmen sowet prozasynyň döremegi we ösmegi” atly monografiýasynda kyssa žanrynyň döreýiş çeşmelerini, kem-kemden ösüş ýollaryny seljerýär. Edebiýatçynyň “Türkmen prozasynda tebigat obrazy” atly monografiýasynda gozgaýan meselesiniň täzeligi bilen ünsüni özüne çekýär. Munda tebigat obrazyny döretmekde türkmen ýazyjylarynyň döredijilik gözlegleri umumlaşdyrylýar.

Kaýum Jumaýew “Türkmenistanda tankydy pikiriň döreýşi hem ösüşi” diýen kitabyň hem awtorlarynyň biridir. Ol bu kitabyň üçünji bölümünü ýazdy. Onda Beýik Watançylyk urşy ýyllarynyň edebi tankydy hakda degerli pikirler orta atylýar.

Kaýum Jumaýew türkmen sowet edebiýatynyň taryhynyň oçerkleriniň türkmen hem rus dillerindäki neşirleriniň hem-de XVIII–XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhynyň oçerkleriniň awtorlarynyň hem redaktorlarynyň biridir. Bulardan başga-da, alym “Türkmen edebiýatynyň taryhy” atly alty tomlugyň on sany bölümünü

ýazdy. Kaýum Jumaýew “Türkmen dramaturgiýasynyň taryhy” atly kitaby ýazma-ga-da gatnaşdy.

Aşyr Orazow (1942–2000) Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň agzasy, filologiýa ylymlarynyň doktory, professor.

Aşyr Orazow edebiýaty öwreniş ylmyna juda taýýarlykly geldi. Ol deslapdan möhüm meselelere ýüzlendi. Ençeme düýpli monografiýa, köpsanly ylmy makala ýazdy. Aşyr Orazowyň galamyndan çykan işler ylmy häsiýetiniň çuňlugy, alymyň döredijilik pozisiýasynyň berkligi, garaýyşlarynyň dogrulygy bilen tapawutlanýar. Sebäbi ol hemişe eseriň mazmunyny gaýtalap gürrüň bermek, wakalary, obrazlary ýönekeý kommentirlemek, delilsiz öwmek ýa-da syndyrmak ýaly aňsat, amatsyz tärden gaça durýar.

Şeýle-de, Aşyr Orazowyň işleri gerimli. Onuň “Ýetmişinji ýyllaryň powestlerinde ahlak problemsy” (1979) atly monografiýasy gahrymanlaryň diňe ahlak keşbi hakdaky gürrüňler bilen çäklenmeýär. Iş bu meseläniň çäklerinden has daşary çykýar. Onda gürrüňi edilýän powestleriň çeperçilik derejesine bitewi baha berilýär, her obrazynyň mazmuny çigit çigitlän ýaly edilýär.

Alymyň “Türkmen prozasynda döwür we gahrymanyň çeperçilik konsepsiýasy” (1990) atly saldamly monografiýasynda has hem möhüm mesele gozgalýar. Monografiýada döwür bilen baglanyşykly gahrymanyň aň-düşünjesinde, psihologiýasynda, eýeleýän durmuş pozisiýasynda, ruhy dünýäsinde bolup geçýän özgerişler seljerilýär. Işde gahrymanyň töwregini gurşap alan durmuşa bolan gatnaşygy, döwrüň taryhy, ahlak meseleleri barada düýpli pikirler öňe sürülýär. Bu monografiýany türkmen kyssasynyň özboluşly taryhy atlandyrmak boljak. Bu monografiýada hem alym türkmen kyssasynyň ösüş prosesini etaplara, esasan, şol öňki döwür boýunça bölýär. Şonuň bilen bir wagtda hem ondan düýbünden tapawutlanýar. Mysal üçin, türkmen edebiýatynyň köp tomluk “Taryhynda” türkmen edebiýatynyň dürli etaplarynda-da ýüze çykan eserler öwrenilýär. Aşyr Orazowyň monografiýasynda bolsa türkmen prozasyň islendik döwürde dördilen eserlerinde şol bir döwrüň durmuş hakykatynyň nähili pozisiýalardan we nähili beýan edilendigi öwrenilýär. Birinji halatda edebi prosesiniň ösüşi yzarlanylýar. Aşyr Orazowyň monografiýasynda bolsa gahrymanyň çeperçilik konsepsiýasynyň ewolýusiýasy yzarlanylýar. Biz, mysal üçin, otuzynjy ýyllaryň wakalarynyň edebi prosesinde beýan edilýän arasyndaky ägirt uly tapawutlary görýäris. Edebi prosesiniň ösüşini has giň aspektde synlaýarys. Halkymyzyň taryhynyň dürli etaplarynyň diňe edebi prosese ýetiren täsirini däl, eýsem gahrymanyň çeperçilik konsepsiýasyna ýetiren täsirini, gahrymanyň obrazyna bolýan özgerişleri hem göz önüne getirip bilýäris.

Aşyr Orazowyň “Edebi proses hakda oýlanmalar” (1992) atly kitabynda edebi prosese täzeçe ser salynýar. Edebiýatyň çendenäsa syýaslaşdyrylandygy, bu ýagdaýyň edebiýatyň ösüşine oňajsyz täsir edendigi, ony çäklendirendigi, munuň

durmuş hakykaty bilen çeper hakykatyň arasynda gadagan edilen “zolaklary” dörendigi ynandyryjy açylyp görkezilýär. Şeýle-de, alym bu kitabynda edebiýatdaky täze meýillere, häzirki döwrüň kyssasynda erkin gözleglere nazar aýlaýar.

Aşyr Orazowyň “Gahrymanyň ahlak dünýäsi” (1990) atly kitabynda-da edebiýatyň möhüm meselesi gozgalýar. Kitapda psihologik derňewiň gowy nusgalaryny görmek bolýar.

Bulardan başga-da, Aşyr Orazow edebiýatyň dürli döwürleri, dürli meseleleri hakda ýazylan köpsanly ylmy makalanyň-da awtorydyr. Ol halkara simpoziumlarda, kongreslerde dokladlar bilen yzygider çykyş edip, türkmen edebiýatynyň gazananlaryny dünýä ýaýmakda uly işler edýär. Aşyr Orazow ylmy işleri, çeper eserleri redaktirlemek işine-de işeňňir gatnaşýar.

Nazar Gullaýew (1936–2006) professor, Magtymguly adyndaky Döwlet baýragynyň eýesi, Türkmenistanyň ylymda hem tehnika at gazanan işgäri.

Nazar Gullaýewiň edebiýatçy alym hökmündäki esasy hyzmatlary türkmeniň gadymy hem orta asyrlar edebiýatynyň taryhy, halklaryň özara edebi hyzmatdaşlygy hem dünýä edebiýaty bilen baglanyşyklydyr. Onuň “Gadymdan galan nusgalar” (1986) atly kitaby, ýüzlerçe gazet-žurnal hem dürli ýygyndylardyr ensiklopediýalar üçin ýazan makalalarynda gadymy hem orta asyr edebiýat taryhynyň möhüm meseleleri, şol döwre degişli ýüzlerçe beýik alymlardyr şahyrlaryň durmuş hem döredijilikleri seljerilýär. Olarda halkymyzyň medeni taryhynyň beýleki taraplaryna-da ser salynýar. Ol şu döwrüň görnükli şahyry hem pelsepeçisi meşhur Nesiminiň sygyrlaryny-da ilkinji bolup monografiýa häsiýetli sözbaşy hem düşündirişler bilen baryp 1972-nji ýylda neşir etdiripdi.

Alymyň halklaryň özara edebi hyzmatdaşlygyna degişli bitiren işleri barada gürrüň edilende, ozaly bilen, onuň Gündogar edebiýatyndaky iň meşhur sýužet bolan “Leýli-Mežnun” temasynda degişli “Leýli hem Mežnun hakda söhbet” atly saldamly monografiýada bu sýužetiň döreýiş hem ýaýraýyş taryhy, Nyzamy Gengjewiden başlap, ýigrimi töweregi dilde ýazylan 130 çemesi edebi nusga, 10-a golaý halk eseri, 10-dan gowrak drama eseri, şol sanda XVII–XVIII asyr türkmen edebiýatynyň iň görnükli wekilleriniň biri Nurmuhamet Andalybyň atdaş dessanynyň öňki şu kysymly eserler bilen özara baglanyşygy ilik-düwme derňelýär, dünýä alymlarynyň bu ugurda ýazan ownukly-irili ýüzlerçe makaladyr sözbaşylaryna, aýry-aýry monografiýalaryna tankydy nazar salynýar. Alymyň bu işiniň näderejede gymmatlydygyny hem ähmiýetlidigini dünýä belli çeh alymy Ýan Ripkanyň, özbek, täjik hem gaýry haklaryň alymlarynyň oňa ýörite salgylanmaklary-da aýdyň görkezýär.

N. Gullaýew dünýä edebiýatyna degişli-de köp iş etdi. Şolardan “Arap edebiýaty”, “Assan edebiýaty”, “Bengal edebiýaty”, “Hindi edebiýaty”, “Kürt edebiýaty”, “Gadymy, köpmilletli hem baý edebiýat” atly umumylaşdyryjy makalalary, dünýä edebiýatynyň Wegiliý, al-Faraby, al-Biruny, Ibn Sina, Nyzamy, Rumi, Ýu-

nus Emre, Nesimi, Jamy, Nowaýy, Fizuly, Mähri hatyn, T. Şewçenko, Ýan Raýns, Sadreddin Aýny, Muhammet Ykbal, Ýakup Kolas, Muhtar Öwezow, Aýaly Tokombaýew, Salomeýa Neris, Aýbek, A. Korneýçuk, Samet Wurgun, Mürze Tursunzada ýaly iň beýik wekilleri, “Kalyla we Dimna”, “Müň bir gije”, “Görogly” ýaly iň beýik eserler hakda aýry-aýry makalalary, “Doganlyk edebiýatlar hakda söhbet” /1979/ atly kitabyny ýazdy.

Oraz Ýazymow (1928–2010) pedagogik ylymlarynyň kandidaty, professor, Türkmenistanyň ussat mugallymy.

Ol 1950-nji ýyllardan edebiýaty öwreniş ylmyna girişýär. Onuň ylmy işleriniň aglabasy türkmen edebiýatyny okatmagyň usulyýetine bagyşlanýar. Alym bu meselä bagyşlap, köpsanly makala, “Türkmen edebiýaty sapaklarynda okuwçylarda watançylygy terbiýelemek” (1957), “Edebiýaty okatmak metodikasynyň esaslary hakynda” /1974/, “Türkmen mekdepleriniň IV–X klaslarynda edebiýatdan sapaklar” /1983/ ýaly kitaplaryny çap etdirdi. Alymyň “Edebiýaty okatmak metodikasy” /1993/ atly saldamly kitaby onuň bu ugurdan ýazan düýpli işidir. Bu kitapda edebiýaty okatmagyň usulyýetiniň yzygiderli kursy: usulyýetiň taryhy, ylmy esaslary, edebiýaty okatmagyň usullary, sapak tipleri we görnüşleri, eseri derňemek, edebiýat teoriýasyny öwretmek, okuwçylaryň sözleýiş dilini ösdürmek, sapakdan daşary işler, meýilnamalaşdyryş boýunça iň netijeli, synagdan geçen ylmy-usuly ýörelgeler hakda giň düşüňjeler berilýär.

Oraz Ýazymow “Magtymgulynyň ömri we döredijiligi”, “Mollanepesiň ömri we döredijiligi” atly sergidir albomlaryň, “Türkmen ýazyjylarynyň portretleri” ýaly didaktiki materiallaryň, “Kemine – satirik şahyr”, “Aman Kekilow” ýaly okuw filmleriniň awtorydyr. Edebiýatçy alym orta mekdepleriň V, VII, VIII, IX synplarynyň okuw kitaplaryny ýazmaga gatnaşýar. Ol umumybilim berýän dünýewi mekdepleriň “Türkmen edebiýatyndan okuw programmalarynyň” /IV–X klaslar üçin/ hem awtorydyr.

Oraz Ýazymowyň ylmy-usuly işleriniň, okuw maksatnamasydyr okuw kitaplarynyň ençemesi eksperimental synaglar esasynda döredildi. Bu ýagdaý awtoryň çap eden işleriniň hiliniň gowulanmagyna ýardam etdi. Oraz Ýazymowyň işleriniň dili ýeňil. Şeýle bolansoň, alymyň işleri türkmen edebiýatyny okatmagyň, edebi bilim bermegiň, okuwçylary ýokary ahlak, watançylyk ruhunda terbiýelemegiň tärlerine türgenleşmekde mugallymlara zerur gollanmadyr.

Oraz Ýazymowyň “Aman Kekilow uly şahyr, uly alym”, “Frontçy şahyr”, “Biziň poeziýamyzyň pälwany”, “Poeziýanyň parlak ýyldyzy”, “Talently ýazyjy”, “N. Saryhanow–talantly prozaçy”, “Andalyp–Gündogaryň belli şahyry”, “Çagalara bagyşlanan ömür” ýaly ylmy makalalary-da ýörite bellemäge laýykdyr.

Allamyrat Garaýew (1936) filologiýa ylymlarynyň doktory, professor.

Ol edebiýaty öwreniş ylmyna 1960-njy ýyllardan başlaýar. Alym ylmy işiniň başky döwürlerinden başlap, türkmen poeziýasynyň meselelerini öwrenmäge

girişýär. Çärýek asyr döwrüň içinde ol on bäşe ýakyn ylmy kitap ýazýar. Olardan “Uly poeziýanyň dowamy” /1974/, “Poeziýamyz kämillik ýolunda” /1974/, “Türkmen poeziýasynyň ösüş etaplary” /1977/, “Türkmenistanyň halk ýazyjysy Çary Aşyrow” /1979/, “Halk şahyry Nury Annagylyç” /1979/, “Türkmen poemasynyň ýüze çykyşy” /1988/, “Pikirleriň poeziýasy duýgularyň poeziýasy” /1982/ we beýleki kitaplary görkezmek bolar. Bulardan başga-da, ol köpsanly makalanyň, synyň awtorydyr. Bu makaladyr synlar, kitaplary, monografiýalar, ýygyndylar sowet döwrüniň türkmen poeziýasynyň ösüşini başdan-aýak yzarlamaga bagyşlanýar. Edebiýatçy ol kitaplary bilen türkmen poeziýasyny öwrenmäge önjeýli goşant goşdy. Bu kitaplaryň üstüne edebiýatçynyň “Ýalyňly ýyllaryň lirikasy”, “Gahrymançylygynyň waspy” atly ylmy-populýar broşýuralaryny hem goşmak mümkin.

Edebiýatçy Allamyrat Garaýewiň işlän düýpli meseleleriniň biri-de türkmen edebiýatynda poema žanrynyň döreýşi we ösüşidir. Awtor bu meselä juda köp wagtyny bagyşlady. Şeýlelikde, “Türkmen poema žanrynyň formirlenişi we ösüşi” atly uly monografiýa döretdi. Bu monografiýada poema žanrynyň kökleri, onuň edebiýatymyzda kem-kemden ornaşyşy, ösüşi, kämilleşişi derňelýär. Monografiýada köpsanly poemanyň derňewiniň mysalynda žanryň özboluşlylygyny kesgitlemäge synanyşyk edilýär. Şahyrlaryň bu žanrdaky üstünlikleri, säwlikleri umumylaşdyrylýar.

Edebiýatçynyň ylmy gözlegleri diňe türkmen poeziýasyny öwrenmäge bagyşlanýar diýsek, onuň ylmy döredijiliginiň gerimini daraltdygymyz bolardy. Ol türkmen edebiýatynyň dürli žanrlarynyň ösüş ýoluny öwrenip, “Türkmen edebiýatynyň taryhy” atly tomluk üçin 14 sany uly bölüm ýazdy. Ol bölümlerde Türkmenistanyň halk ýazyjylary gara Seýitliýewiň, Hydyr Derýaýewiň, Ata Atajanowyň, Mäm-met Seýidowyň, Kerim Gurbannepesowyň, Gurbannazar Ezizowyň döredijilikleri hakynda giňden gürrüň berilýär.

Allamyrat Garaýew çeper döredijilik bilen-de gyzyklanýar. Onuň birnäçe goşgular ýygyndysy neşir edildi.

Muhammet Gurbansähedow (1932). Filologiýa ylymlarynyň doktory M. Gurbansähedow edebiýaty öwreniş ylmyna ellinji ýyllaryň soňlarynda girişýär. Muhammet Gurbansähedow 1952-nji ýyldan bäri Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynda biregne işläp gelýär. Edebiýaty öwreniş ylmyny özüne tutuş kesbi-kär edinýär. Bu ugurda köpsanly makala, monografiýa, kitap, ýygyndy neşir etdirýär.

Edebiýatçynyň “Rehmet Seýidowyň döredijiligi” /1963/, ‘Hojanepes Çaryýew’ /1965/, “Hydyr Derýaýew” /1975/ diýen monografiýalary, atlaryndan belli bolşy ýaly, aýry-aýry şahyrdyr ýazyjynyň döredijiligine bagyşlanýar. Bu monografiýalaryň ilkinjisinde ajaýyp lirik şahyr Rehmet Seýidowyň döredijilik ýoly yzarlanýar. Zehinli şahyryň lirikasy, poemalary giňden derňelýär. Aýratyn-da, şahyryň peýzaž lirikasynyň ussadydygy nygtalyp belleniýär. Monografiýalaryň

ikinjisinde sowet döwrüniň ilkinji şahyrlarynyň biri bolan Hojanepes Çaryýew hakda söz açylýar. Onuň poeziýasyna, dramasyňa has bolan sypatlar bellenilýär. Agzalan üçünji monografiýada Türkmenistanyň halk ýazyjysy Hydyr Derýaýewiň döredijiligine ser salynýar. Ýazyjynyň meşhur “Ykbal” romany hakda has hem giňden söhbet açylýar.

Alymyň “Berdi Kerbabaýewiň “Aýgytly ädim” /1987/, “Türkmen romanynyň kemala gelmegi” /1990/ ýaly monografiýalarynda-da, atларыndan belli bolşy ýaly, edebiýaty öwreniş ylmynyň möhüm meseleleri gozgalýar.

Şeýle-de, Muhammet Gurbansähedow “Rehmet Seýidow”, “Mollamurt–Ok-tyabryň jarçysy”, “Hojanepes Çaryýew–şahyr hem dramaturg” diýen broşýuralaryň hem awtorydyr. Ol “Türkmen edebiýatynyň taryhy” atly tomlukda ýerleşdirilen “Mollamurt”, “Hojanepes Çaryýew”, “Otuzynjy ýyllaryň poeziýasy”, “Rehmet Seýidow”, “Beýik Watançylyk urşundan soňky döwür poeziýasy”, “Ellinji ýyllaryň ikinji ýarymynyň hem-de altmyşynjy ýyllaryň prozasy” /N. Atdaýew, Ş. Geldiýewa bilen bilelikde ýazylan/, “Altmyşynjy ýyllaryň ahyrynyň we yetmişinji ýyllaryň prozasy” /N. Atdaýew bilen bilelikde ýazylan/ atly bölümleri ýazdy. Ol Moskwada neşir edilen “Очерки истории туркменской советской литературы” diýen kitapda ýerleşdirilen “Mollamurt”, “Rehmet Seýidow”, “Туркменская проза на современном этапе” /N. Atdaýew, G. Kulyýewa bilen bilelikde ýazylan/ diýen bölümleriň hem awtorydyr.

Alymyň soňky döwürde döreden “Türkmen romanlarynda psihologizm” /1994/ diýen monografiýasynda edebiýat ylmynyň zerur meselesi gozgalýar.

Muhammet Gurbansähedow “Türkmen dramaturgiýasynyň taryhy” atly kitaby ýazmaga-da gatnaşdy.

Ahmet Bekmyradow (1951–1990). Filologiýa ylymlarynyň kandidaty Ahmet Bekmyradow özüniň gysga ömründe edebiýaty öwreniş ylmy, edebiýat tankydy boýunça abysyz iş bitiren zehinli alymdyr. Ol türkmen edebiýatynyň derwaýys meselelerine bagyşlap ençeme makala, kitap ýazdy. Ol sowet döwrüniň türkmen poeziýasynyň şygry düzülişiniň ösüşini ylmy taýdan işledi. Bu meselä bagyşlap, ençeme makala çap etdirdi, saldamly monografiýa ýazdy. Alym bu işinde türkmen poeziýasynyň durmuşynda ýüze çykan dört sany täzeligiň (bir eserde dürli görnüşli strofalary garyşdyrmak, polimetriýa, werlibr, astrofiki şygry) häsiýetli aýratynlyklaryny açyp görkezýär. Poeziýamyzda işledilýän ikileme, üçleme, dörtleme we başleme ýaly goşgy düzüliş formalaryny töwerekleýin analizleýär. Awtor türkmen poeziýasynda dörtlemäniň başgaça formasynyň aşa köp ulanylýandygyna nägilelik bildirýär.

Ahmet Bekmyradow häzirki döwür poeziýamyza aralaşan sonet, sonetler çemeni we onegin bendi barada pikir ýöredip, köpsanly täze faktlary ylmy dolanyşyga girizýär.

Awtor astrofiki şygyr formasynyň türkmen poeziýasynda ymykly orun almagynyň Kerim Gurbannepesowyň ady bilen baglydygyny tassyklaýar. Şahyryň bu formada ýazan poemalarynyň forma özboluşlylygy aýdyňlaşdyrylýar, bu formanyň uly masştably poetiki eserleri üçin has amatlydygy ylmy taýdan esaslandyrylýar.

Ahmet Bekmyradow “Abaý altaýagy türkmen şygrynda” atly makalasyn-da beýik gazak şahyry Abaýyň altaýak goşgy formasynyň türkmen poeziýasyna, aýratyn-da, özboluşly lirik şahyr Rehmet Seýidowyň döredijiligine çuň ornaşyşy hakda düýpli pikirleri orta atýar.

Awtoryň “Dostlar, bu aýdymy diňlemek gowy” atly makalasyn-da zehinli şahyr Halyl Kulyýewiň poeziýasy hakda gyzykly söhbet açylýar. Ahmet Bekmyradow Halyl Kulyýewiň döredijilik ussahanasyna çuňdan aralaşyp, onuň poeziýasynyň özboluşlylygyny çuňdan açyp görkezýär.

Ahmet Bekmyradowyň filologiýa ylmlarynyň doktory Myratgeldi Söýegow bilen bilelikde ýazan “Ýagşysyna ýagşy, ýamanyna ýaman diýeliň” atly makalasyn-da XX asyr türkmen edebiýatynyň irki wekillerinden biri A. Gulmuhammedowyň döredijilik ýoly yzarlanýar.

Makalada A. Gulmuhammedowyň ömür ýoly, onuň şahyr, kyssaçy, edebi tankytçy, edebiýat taryhçysy, taryhçy hökmündäki keşbi giňden aýdyňlaşdyrylýar.

Ahmet Bekmyradow edebiýatymyzyň entek işlenilmedik, üsti bürelgi ýatan meselelerini işlemegi gowy gördi. Alymyň “Andalyp hem oguznamaçylyk däbi” (1987) atly kitaby-da şeýle işlerdendir. Nurmuhammet Andalybyň bu poemasy şu wagta çenli edebiýat taryhçylarymyzyň nazaryndan sypyp gelýärdi. Heniz ol başybitin görmüşinde okyjylara-da ýetirilmändi.

Ahmet Bekmyradow kitapda şahyryň döredijilik aýratynlygyny inçeden yzarlaýar. Edebiýatçy esasly pikir ýöretmeler arkaly poemanyň baş gahrymanynyň obrazynyň döwrebaplygyny, onuň taryhy hem çeperçilik gymmatyny okyjylaryň öňünde bütin aýdyňlygy bilen açyp goýýar. Andalybyň bu poemasynda ýaşy üç müňden geçýän gadymy oguz-türkmen elipbiýi barada diýseň gyzykly maglumatlar berilýän ekeni. Şol maglumatlar hem edebiýatçyny gözlegler atyna atarypdyr. Şeýlelikde, alym bu elipbiýiň taryhyny giňden açyp görkezipdi.

Ahmet Bekmyradowyň bu monografiýasyny okap, oguznamaçylyk däbiniň türkmen edebiýatynyň in gadymy дәpleriniň biridigine göz ýetirýärsiň.

Ahmet Bekmyradowyň ylmy işlerinde beýik Magtymgulynyň döredijiligi esasy orun tutýar. Alym şahyryň döredijiligine bagyşlap “Magtymguly magny saçar”, “Men älemiň ähli hazynasyny seniň poeziýaňdan tapdym”, “Magtymgulynyň poeziýasynda peýzažçylyk prinsipleri”, “Magtymgulynyň halypalary”, “Magtymguly hem Ahmet Dürrany”, “Magtymgulynyň goşgularynyň kompozision gurluşy”, “Magtymgulynyň goşgy düzüş ussatlygy” ýaly ençeme makalasyny dürli žurnallarda çap etdirdi.

Ahmet Bekmyradowyň “Magtymgulynyň poeziýasynda şahyrana dăp we täzeçillik gözlegleri” (1989) atly monografiýasy alymyň edebiýat ylmyndaky uly üstünligidir. Bu saldamly monografiýa edebiýat jemgyýetçiligi, okyjylar tarapyn-dan gyzgyn garşylandy. Ol edebi tankydyň ýokary bahasyna mynasyp boldy. Bu kitapda Magtymgulynyň çeperçilik ussatlygy göwnejaý açylýar.

Ahmet Bekmyradow Seýitnazar Seýdiniň döredijiligine bagyşlap ençeme makala ýazdy. Onuň şahyr baradaky kitaby “Örtemäň meni” (1992) ady bilen neşir edildi. Ahmet Bekmyradow “Türkmen edebi tankydyň taryhy” atly kitapda Jora Allakowyň döredijilik ýoluny yzarlaýan bölümiň hem awtorydyr.

Ahmet Bekmyradowyň “Göroglynyň yzlary” (1988), “Edebi miras–ebedi miras” (1992) ýaly göwrümlü kitaplary-da edebiýat jemgyýetçiligi tarapyndan gowy garşylandy. Ahmediniň “Magtymgulynyň çeper dünýäsi” atly kitaby-da rus dilinde neşir edildi.

Ahmet Bekmyradow “Gorkut Ata” eposy, gündogaryň Nowaýy ýaly beýik şa-hyrlary, edebi aragatnaşyklar, türkmen sazy we ş.m. hakda ençeme makala ýazdy.

Bulardan başga-da, H. Taňryberdiýew, N. Hojageldiýew, D. Nuralyýew, R. Re-jebow, G. Geldiýew, A. Mämmedow, B. Mämmetýazow we başgalar türkmen ede-biýaty öwreniş ylmyňa, edebi tankydyňa saldamly goşant goşan edebiýatçylardyr.

DÜNYÄ EDEBIÝATYNDAN NUSGALAR

Omar Haýýam

(1048–1131)

Gündogaryň meşhur şahyrlarynyň, alymlarynyň arasynda Omar Haýýamyň ady hormat bilen tutulýar. Omar Haýýam 1048-nji ýylda eneden doglup, 1131-nji ýylda hem wepat bolupdyr. Onuň doly ady Kyýaseddin Abulfath Omar ibn Ibraýym Haýýam Nişapurydyr. Omar – şahyryň ady, ibn Ibraýym–Ibraýymyň ogly, Nişapury–nişapurly. Haýýam (çadyrçy) – şahyryň lakamy. Ol Nişapuryň (şäher ady) goňalyndaky bir obada çadyr dokaýan maşgalada önüp-ösüpdir. Omar ýaşlykda durmuşyň agyr günlerini başdan geçirýär.

Omar Haýýam Nişapur, Balh, Buhara, Samarkant ýaly şäherlerde okapdyr. Omar ömrüniň iň hasylly ýyllarynda Merwde ýaşapdyr. Şol ýerde Omar Seljuk soltany Mälik şanyň hemaýatynda köp ýyllar gulluk edipdir. Omar Haýýam şol ýyllar matematika, pelsepe, astronomiýa bilen meşgullanýar, obserwatoriýa açýar, alymlyk derejesine ýetýär.

Gündogar edebiýatynyň ajaýyp wekili Omar Haýýam öz zamanasynyň görnük-li alymy hem-de parasatly şahyry bolup, ol:

«Adamzatdyr ähli mahlugyň başy,
Zyýadadyr onuň akyly-huşy.
Dünýä tegelegi bir ýüzük bolsa,
Ynsandyr bezegi-zynaty, gaşy»

diýen ideýany öňe sürüp, adamy iň ýokary, belent derejä ýetirýär. Ol adam mertebesine, onuň durmuşda tutýan ornuna ýokary baha berýär. Oňa mähir we söýgi bilen garaýar.

Omar Haýýam edebiýat meýdanynda özüniň ajaýyp rubagylary bilen meşhurdyr. Onuň rubagylary türkmen dilinde birnäçe gezek neşir edildi. Omar Haýýam adamzada şu dünýäniň eşretlerini hödürleýär. Öz döwründe Omar Haýýamyň rubagylary häkim gatlagy, ruhanylary howatyrlandyrypdyr, ynjalyksyzlandyrypdyr. Ekspluatatorlar, din adamlary Omar Haýýamy ýigrenipdirler, emma zähmetkeş halk ony öz hemaýatçysy hasap edipdir.

Omar Haýýamyň şahyr hökmünde gozgan meseleleri, onuň dünýä baradaky pikirleri türkmen klassyky edebiýatynda hem görnükli yz galdyrypdyr. Magtymguly, Zelili we beýleki türkmen klassyklary onuň şu dünýä baradaky pikirlerine hormat goýupdyrlar.

Ägirt uly Seljuk-türkmen döwletiniň patyşalaryna hyzmat eden, Gündogaryň beýik akyldary Omar Haýýamyň pähim-paýhasy, eden ylmy açyşlary, döreden çeper rubagylary diňe bir öz döwrüniň adamlaryny däl, şu günki gün hem akylyňy haýrana goýýar. Ýöne Omar Haýýamyň adyna şeýle bir köp goşgular berlipdir welin, häzirki döwürde onuň adyna berilýän rubagylaryň sany baş müňdenem geçýär. Ol goşgularyň esasy bölegi şeraby wasp edýär. Bu rubagylar dünýä dilleriniň köpüsine terjime edilensoň, Omar Haýýam şerap hakynda goşgy düzmeğiň ussady hökmünde tanalyp, hatda Ýewropada ýörite içgini gowy görýänleriň “Haýýamçylar kluby” hem döredilipdir. Hakykatda bolsa, Omar Haýýam öz döwründen has öňe giden beýik filosof hem ähli ylmlardan diýen ýaly baş çykaryp bilýän gaty zehinli, ýatkeş adam bolupdyr. Rus alymlary Omar Haýýamyň döwürdeşi Beýhakynyň beren maglumatyna salgylanyp, bu beýik ynsany islendik uly göwrümlü eseri ýat tutmagy üçin alty-ýedi gezek okamagy ýeterlik eken diýip ýazypdyrlar.

Omar Haýýamyň döredijiligini öwrenen alymlaryň birnäçesi, onuň döwürdeşleri hem ganyň duşmanlary bolan aşa dindarlaryň ony hudaýsyz hökmünde aýyplamagyna esaslanyp, akyldary hamana Allany inkär eden adam hasaplaýarlar. Tutaryk hökmünde bolsa onuň ylmyň ähli ugurlary boýunça eden ylmy açyşlaryny öňe tutýarlar. Hakykatda, Omar Haýýam Allany inkär etmän, ol yslamyň kadakanunlaryny öz döwrüne görä döredijilikli ösdüripdir. Akyldar Abu Tahyr Gazy, Seljuk-türkmen döwletiniň baş weziri Nyzamylmülk hem onuň ýokary wezipeli ogullarynyň ýardam bermeginde hemişe ylmy gözleglerini dowam etdiripdir. Seljuklar köşgüniň baş weziri Nyzamylmülküň Omar Haýýama penakärlik eden

döwründe ylma-bilime uly hormat goýýan bu parasatly wezir akyldar bilen Mälik patyşany dostlaşdyrmagy başarypdyr. Nyzamylmülküň ýardam bermeginde Omar Haýýam Mälik patyşanyň döwründe (1072–1092 ý.) hut patyşanyň özüniň nedimi (saçakdaş dosty) bolup, ol Hoja ymam Omar diýen hormatly ada mynasyp bolupdyr. Omar Haýýam ylma uly hormat goýan Mälik patyşanyň döwründe on sekiz (1074–1072 ý.) ýyllap, şol döwrüň iň bir zehinli alymlarynyň jemlenen ýeri bolan ylmy obserwatoriýa hem ýolbaşçylyk edip, ylmyň pajarlap ösmegi üçin ähli güýç-gaýratyny sarp edipdir.

Akyldar ýaşlykda oňat bilim alyp, soňra medresäni hem tamamlapdyr. Ol hemişe Muhammet pygamberimiziň «Ylym almaklyk sallançakdan tä gabra çenli parzdyr» diýen hadysyna wepaly bolup, ylmyň ähli ugurlaryna degişli açyşlar edipdir.

Omar Haýýam «Arifmetikanyň meseleleri», «Algebranyň hem almukallybyň çylşyrymly deňlemelerini çözmek» diýen ýaly matematika degişli birnäçe işlerinde kub, kwadrat deňlemeler, gaýry bir topar çylşyrymly meselelerde uly açyş edip, Muhammet Horezminiň döwründe aýratyn ylym hökmünde ýüze çykyp ugran algebranyň matematikadan bölünip aýrylmagyna, onuň özbaşdak, kämil ylym hökmünde kemala gelmegine goşant goşupdyr. Ol algebra ýörite kesgitleme beripdir. «Algebra durmuşa san hem ölçeg taýdan näbellilikleri tapyp, takyk hasaby, ölçegi ýola goýmakdyr». Akyldar: «Algebranyň çylşyrymly meselelerini deňlemeleriň kömegi bilen çözüp bolar. Ol çözüp bir derejäni beýleki bir dereje bilen deňeşdirmek arkaly subut edilýär» diýipdir.

Akyldar «Ýewklidiň matematikasyna düşündiriş» diýen işine onuň: «Predmetiň mazmuny sandyr» diýip, algebranyň kömegi bilen çözen deňlemesini geometriýanyň burç hem ölçeg ululygy diýen teoremasynyň üsti bilen işläp, algebra bilen geometriýanyň «Hytaý» diwaryny aýrypdyr. Şeýlelikde, Omar Haýýamyň geometriýanyň ylym hökmünde kemala gelmeginde hiç bir alymdan pes bolmadyk paýy bar.

Omar Haýýam öz döwründe astronomiýa ylmynyň pajarlap ösmegine uly goşant goşupdyr. Seljuk-türkmen döwletiniň soltany Mälik patyşanyň görkezmesi boýunça akyldar baş ýylyň dowamynda «Mäligiň ýyl hasaby» diýen at bilen (1074–1079 ý.) kalendar reformasyny amala aşyrypdyr. Seljuklar imperiýasynda 1074-nji ýylyň mart aýynyň 15-nden başlap Omar Haýýamyň düzen takyk gün hasabyna esaslanýan milady ýyl hasaby ýöredilip ugrapdyr. Onuň düzen kalendarýnda ýylyň ortaça dowamlylygy 365,2424 gije-gündize deň bolup, Omar Haýýamyň milady ýyl hasabynyň hakyky Gün ýylyndan gysarmasy 0,00002 gije-gündize barabar bolup, baş mün ýylda bir gün ýalňyşlyk gidýär. Häzirki dünýä ýüzünde ulanylýan milady ýyl hasabymyza ýylyň dowamlylygy 365,2425 /365 gün 5s. 48 min. 12 sek./ gije-gündize deň bolup, ol hakyky Gün ýylyndan 0,00003 gije-gündize barabar gysarýar. Şeýlelikde, üç mün üç ýüz otuz üç ýyldan bir gün ýalňyşlyýar. Has

dogrusy, Omar Haýýamyň Gün ýyl hasaby häzirki Ýer togalagynyň milady ýyl hasabynda bir ýylda ýedi sekunt takykdyr.

Omar Haýýam Aýyň öz okundan hem Ýeriň daşyndan aýlanmagyna esasanýan kamary-hijri hasabynyň bir ýyly 354 gije-gündize 8 sagat 48 minut 36 sekunda barabar, bir aýy bolsa 29 gije-gündiz 12 sagat 44 minut 4 sekunda barabar diýip, örän takyk hasap çykarypdyr. Ol kamary-hijri ýylyny hasaplamagy gaty ýönekeýleşdirmek üçin her ýylyň aýratyn koeffisiýentini çykarypdyr. Mysal üçin, Omar Haýýamyň hasaby boýunça şu ýylyň koeffisiýenti 22. Onuň hasaby boýunça Türkmenistan Watanymyzyň Garaşsyzlyk günü bolan oktýabr aýynyň 27-si Rejep aýynyň 29-y bolýar.

Taryhy çeşmeleriň tassyklamagyna görä, Soltan Sanjary ýaşlykda ölüm howply garahassalyk keselinden sagaldanam Omar Haýýam bolupdyr.

Omar Haýýam astrologiýany ylym hökmünde ykrar edipdir. Ýöne ol ýyldyzlaryň adam ykbalyna edýän täsirini bütinleý inkär edipdir:

Asmanda ýerleşen gök ýyldyzlary,
Haýrana galdyrýar akly düzleri.
Täleýiňi ýyldyzlardan gözleme,
Çünki sergezandyr olaň özleri.

Ýazan işleri:

1. «Abul Fatyh Omar ibn Haýýamyň traktaty»
2. «Matematikanyň kynçylyklary»
3. «Tebigat bilimleri hakynda»
4. «Paýhas terezileri»
5. «Barlyk hakda traktat»
6. «Barlyk hem borçlulyk hakda traktat»
7. Ibn Sinanyň « Hutba» («Yüzlenme» eserini) arapçadan parsça geçirýär.
8. «Nowruznama» eseri (çeper eser)
9. «Astronomik tablisa»

«Nowruznama» eseri

Eser 1095–1098-nji ýyllar aralygynda ýazylypdyr. Munda Gündogar halklarynyň taryhy, däp-dessurlary teswirlenipdir. Muaýyda Mülk (Nyzamyl Mülküň ogly) Mälik şanyň ogly Berkýaryga eseriň üsti bilen köp zady düşündirmek isleýär we Omara şol eseri ýazmagy ýörite tabşyrýar. Berkýaryk ylma, sungata örän ýüzleý düşünişli, düşüňjesi çäkli bolupdur. Şonuň üçin-de eseri has-da gyzyklanyp okar ýaly, rowaýatlary, anekdotlary hem ulanmaly bolupdyr. Eser iki bölümden ybarat. Birinji bölümünde Nowruzyň nämedigi, Eýran şalarynyň hem ony belländigi, köşkdäki däp-dessurlar, şalaryň nähili bolandygy beýan edilipdir.

Hökümdarlaryň ylym bilen gyzyklanmalydygy aýlawly dilde berlipdir. Ysphyhan obserwatoriýasyny (Türkan Hatyn-Mäligiň aýaly) işletmek, astronomik gözlegleri dowam etdirmek Berkýaryga düşündirilýär. Kalendar hakda gürrüň edilýär. Aý atlary sanalýar. Her bir aý hojalyk, durmuş ýagdaýy bilen baglanyşykly berlipdir. Tahmuras şanyň döwründe köçeler, bazarlar gurlup başlapdyr, ýüňden, ýüpekden mata dokalyp ugrapdyr, adamlara hat-sowat öwredilipdir. Nowruzda kim şatlansa, aýdym aýtsa, tans etse, şol täze ýylky nowruza-da aman barýar diýýär. Jemşidiň nowruz baýramynyň başyny başlandygyny, ony her ýyl bellemegi adamlara wesýet edendigini, täze ýylyň ilkinji gününü bellän adamyň bagtly hasap edilýändigini nygtaýar. Alymlara daýanmagy, ynanmagy, olara giň ýol açmagy Berkýaryga düşündirýär. Oňat döp-dessurlary saklap, olary ösdürmegiň zerurlygy ündelýär. Oň ýaşan şalaryň, alymlaryň durmuşyndan mysal getirýär. Berkýaryga-da şolaryň asyly ýoluny dowam etdirmegi öwüt beripdir. Alyma, ýetime howandarlyk etmek, ýaş şalaryň öz atasynyň oňat tradisiýasyny dowam etdirip, ahyrky derejä ýetirmäge çalyşmalydygy baradaky pikiri öwran-öwran gaýtalapdyr. Nowruz baýramynda saçagy giňden açyp, sahylyk bilen örän şadyýan, şüweleňli geçirmegi maslahat berýär. Eserde Gün kalendarynyň, dürli kalendar reformalarynyň taryhından, yslandan öňki Eýran nowruzynyň baýram edilişinden gürrüň berýär. Akyldar «Nowruznama» eseriniň bir bölümünde Aý hem Gün hasabyna esaslanýan ýyllary bilelikde ulanmagyň ähmiýeti hakynda sadadan düşnükli dilde beýan edip: «Aý hasaby dini döp-dessurlary berjaý etmek üçin zerur, Gün hasaby bolsa oba hojalygyny ýöretmek üçin zerurdyr» diýip, her bir milady ýylynyň aýlarynyň näme many aňladýandygyny ylmy esasyda düşündiripdir.

Omar Haýýam «Nowruznama» eserinde medisina ylmynda degişli gymmatly maglumatlar beripdir. Ol Aý dolan günü (14–15) gije ekilen arpanyň ýetişen hasylyndan iýdirilse, kakynla, soň psihikasy bozulyp, dälirän adama uly nepiniň barlygyny ýazypdyr. Dili peltek, giç dil çykaran çagalar altyn ýa-da kümüş gaplarda iýmitlendirilse, peýda etjekdigini belläpdir. Akyldar: «Altyn islendik haramy närsäni ýok edýär. Sonuň üçin bu gymmat bahaly metal halallygyň gönezligidir» diýip ýazypdyr. Omar Haýýamyň pikiriçe, hapalanan suwy mejbury ýagdaýda içmeli bolsa, bir gaba şol suwdan alyp, içine altyn oklap bir salym saklamaly. Şondan soň şol suwy içmek bolýar. Häzirki zaman ylmy hem altynyň adama zyýanly mikrob-lary öldürýändigini doly tassyklady. Bu bolsa Omar Haýýamyň 960 ýyl mundan öň aýdan pikiriniň tassyklamasydyr. Traktatda altyn, arpa, naýza, ok we ýaý, at, çakyr we ş.m. hakda, zenanlaryň, ýigitleriň gözelligi barada gyzykly zatlar berlipdir. Eserde patyşalar taryplanypdyr. Olaryň oňat taraplary barada aýdýar. «Eýran şalarynyň däpleri hakda» diýen bölümde şeýle mysallar getirilýär. Patyşalarda üç jenaýatdan başga günäleri geçýän döp bolupdyr.

Üç jenaýat:

1. Patyşalaryň syryny paş etmek.

2. Eýranlylaryň hudaýy Ýazdany masgaralamak.

3. Buýrugy ýerine ýetirmezlik.

Eýran şalarynyň salgyt ýygnamak meselesinde-de, günä eden hyzmatkärlerine jeza bermekde-de oňat taraplarynyň bolandygy belleniýär.

Salgyt ýygnaýjy göz öňüne tutulandan artyk salgyt alaysa, soň ol adama salgyt ýygnadylmadyr, olary jezalandyrypdyr. Günäli adama şobada jeza berilmändir, türkä salnypdyr. Soňra ony aklajak, günäkär dældigini subut etjek adam peýda bolmagy mümkin diýen umyt bilen köp wagt garaşypdyrlar. Şeýlelikde, şalaryň eden işleri bilen bilelikde geljekde etmeli işleri şalary öwmek arkaly görkezilipdir. Başga-da birnäçe rowaýatlar, anekdotlar mysal getirilipdir.

Rubagylar:

Aň-bilim ugrunda söý akyl-huşy,
Söýme bet kişini, ger tapsaň ýagşy.
Il-halka özüňi söýdürjek bolsaň,
Hoş gylyk bol, bolma ulumsy kişi.

At-abraý gazanmagy oslasaň,
Söýülmegi ýüregiňde besleseň.
Jöhit, tersa, müminleriň yzyndan,
Gybat etme, bir ýagşy at isleseň.

Söýgülim, haýsy el ýaratdy seni!
Görküş utandyrdy aý şöhesini.
Gözeller baýram diýip ýüzün bezese,
Sen ýüzüň husnundan bezeyäň ony.

Gaýgy-gamy hergiz başa getirme,
Hasrat çekip, laýa batyp oturma.
Kitapdan, gözelden, gülzardan geçme,
Şat geçir ömrüňi, gapyl ötürme.

Dost tutun sen aňly hem dogry kesden,
Müş agaç daşda dur gylygy pesden.
Iç, eger bilimli zäher berse-de,
Ýere dök, derman-da ýetse näkesden.

Jahanda hakyky mahluk adamzat,
Her kimiň pähmine girmez bu aňsat.
Aňlaýyş meýinden bir ýuwdum içseň,
Saýgarsyň mahlugyň haýsy kem, zyýat.

Çyn adamdyr diýme, köp diýip hünäri,
Seret ykraryna barmydyr ary.

Sözünüň üstünde tapylýan adam,
Mertleriň merdidir, ärleriň äri.

Başarsaň ynýtma hiç bir kimsäni,
Gazap odun ýakyp, berme nogsany.
Eger sen hemişe dynçlyk isleseň,
Ynjasaň-da, ynýtmagyn ynsany.

Ajal okun atsa, galkanlar hiçdir,
Ähli baýlyklara bakmaýan güýçdür.
Hernäçe syn etsem dünýäň işine,
Ýagşylyk ýagşydyr, özgesi puçdur.

Çyn aşyklar bakmaz görnüşe, ýüze,
Dowzahy-behişdi hiç ilmez göze.
Ýassansa per ýassyk ýa gara daşy,
Ýüň, ýüpek geýse hem parhsyz diýr bize.

Jahanda saýlantgy, eý zülpi tarym,
Göz guwanjym, tende janym, sen barym.
Eý söýgülim, jandan eziz bir zat ýok,
Jandan-da ýüz esse ezizsiň, ýarym.

Saz bolsa, meý bolsa, gözel ýar bolsa,
Akar suw kenary hem gülzar bolsa.
Ölçerme ojagyn sönen dowzahyň,
Şudur jennet, eger jennet bar bolsa.

Bilýärmiň, söýgülim, haçandan bäri,
Bir güzer etmediň sen biziň sary.
Ne habar gönderdiň, ne özüň geldiň,
Biler ýaly sensiz çekilen zary.

Seýit Nesimi (1370–1417)

Nesiminiň ömri-durmuşy

Gadymy Gündogaryň edebiýat älemindeki baky şöhle saçyp duran ýıldyzlaryň iň nuranalarynyň biri Seýit Nesimidir. Ol özüniň türkmen, pars hem arap dillerinde çuňňur pelsepä ýugrup ýazan özboluşly sygyrlarynda ýöreden dürdäne pikirleri bilen däl, şol ajaýyp eserlerinde öňe süren ynsanperwerlik, hakykatçylyk, deňlik baradaky pikirleri, sopusylygyň beýleki ugurlaryna garanda yslama has batyrgaý garşy duran hurufylygy ündänligi üçin din wekilleri tarapyndan iň elhenç jeza–diriligine dabanyndan depesine çenli hamyny sypymaklyga höküm edilenligi bilen-de, öz pikirlerine wepadarlygyny, durnuklylygyny hem çydamlylygyny nusgasy

hökmünde-de Gündogar halklarynyň arasynda giňden meşhurdyr. Onuň ady özünden öňki hem döwürdeş şahyrlaryndan Rudaky, Ferdöwsi, Omar Haýýam, Enweri, Nyzamy, Sagdy, Hapyz, Jamy, Nowaýy ýaly dünýä belli beýik söz ussatlary bilen bir hatarda goýulmaga doly mynasypdyr.

Nesimi, takmynan, 1370-nji ýylda Yragyň paýtagty Bagdat şäheriniň golaýyndaky Nesim diýen obada hünärmendiň maşgalasynda dünýä inýär. Şahyryň doly ady Seýit Ymadeddin Abulfazyl Nesimi bolup, soň öz eserlerini Nesimi we Seýit ady bilen ýazypdyr.

Seýit eýýäm çagalygyndan başlap özüniň üýtgeşik zehinliligi bilen döwürdeşleriniň ünsüni özüne çekipdir. Şeýle ýiti zehinliligini, ylma-bilime yhlasyny gören hossarlary onuň şol zamanyň in sowatly adamlarynyň biri bolup ýetişmegine ýardam edipdirler. Ol öz ene dili bolan türkmen dili bilen bir hatarda arap, pars dillerini-de diňe bir gepläp, ýazyp biler ýaly derejede däl, eýsem şol dillerde ajaýyp şygrylar hem döredip biler ýaly derejede kâmil bilipdir. Seýit Gündogaryň in esasy ylm ojaklarynyň biri bolan Bagdatda okap, mantyk, tebigat, astronomiýa, matematika, dini hem gumanitar ylymlary, pelsepe, edebiýat, taryh ýaly ylmyň dürli pudaklaryny düýpli öwrenipdir. Arap, pars hem türki şygryň ajaýyp nusgalaryny öleşdiripdir, olardaky dürdäne pikirler bilen aňyny-düşünjesini baýlaşdyrypdyr. Ýaşlykda şäher hünärmenleriniň dürli senetkärleriniň arasynda bolmagy-da geljekki şahyr hem pelsepeçi akyldar Seýidiň dünýägaraýşynyň kemala gelmeginde, ösmeginde ep-esli rol oýnapdyr.

Seýidiň dürli röwüşdäki edebi-syýasy ugurlar, akymlar, olaryň görnükli wekilleriniň durmuşlary, döredijilikleri bilen giňden hem çuňňur tanyşmagy bolsa şu nukdaýnazardan kesgitleýji rol oýnapdyr.

Döredijilik işine ýaşlykdan başlan şahyr ilkinji şygrylaryny Seýit, Seýidi lakamy bilen ýazypdyr. Özünden baş asyr öň ýaşap geçen sopusylyk akymynyň ilkinji hem in görnükli wekillerinden biri şahyr Hüseyin ibn Mansur al-Hallajyň (858–922) Bagdatda asylyp öldürilmegi, onuň sebäpleri ýaş şahyry diýseň gyzyklandyrypdyr.

Mansur Eýranyň Fars welaýatynyň Baýda diýen ýerinde doglupdyr, köp ýerlerde sergezdanlyk edipdir, ýagny Ahwazdan Horasana, Orta Aziýanyň üsti bilen Hindistana, ondan hem Mekkäniň üsti bilen aýlanyp, 908-nji ýylda Bagdada gelýär. Ol özüniň sopusylyk ýörelgelerini ündäp, töwereginde ep-esli meslekdeş toplapdyr. 5–6 ýyl geçip-geçmänkä, ony dine garşy gitmekde aýyplap, ýedi ýyllap zyndanda saklap, ýedi aýa çeken sud seljermesinden soň, mollalaryň pitiwasy bilen ilki dardan asyp, dürre bilen biçäk köp urýarlar, soňra bolsa kellesini kesip, jesedini hem ýakýarlar. Seýit bu jepakeş adamyň ömrüne hem ündän ýörelgelerine-pikirlerine degişli maglumatlar, onuň şygrylary bilen içgin tanyşýar. Onuň öňe süren pikirleri, şol pikirlere wepadarlygy, durnuklylygy hem mertligi ýaş şahyra uly täsir edýär. Onuň kalbynda Mansura belent söýgi döreyär.

Nesiminiň Mansurdan alyp göteren panteizm taglymaty Hudaýy inkär etme-ýän-de bolsa, oňa bolan garaýyşda yslam bilen bütinleý ters. Yslam dini boýunça Hudaý tebigatdan daşarda durýan, görüp hem duýup bolmaýan ýeke-täk ebedilik ruhdur. Panteistler bolsa Hudaýa bütin tebigat, onuň dürli görnüşleri bilen bite-wülikde düşüňärler. Mansuryň din wekilleriniň talap etmekleri bilen gynalyp öldürilmegi-de hut şonuň üçindir.

Soňra bolsa Seýit sopusylygyň yslama düýbünden garşy akymy-hurufizm pelsepesiniň esasy goýan Fazlylla Naýymy Astrabady al-Hurufy bilen taňsyypdyr. Naýymynyň pelsepesi oňa has hem ýarapdyr. Ol Fazlyllany öz mugallymy, haly-pasy hasaplapdyr. Şondan soň ol öz eserlerini hurufylyk äheňinde ýazyp, özüne-de halypasynyň Naýymy lakamy bilen ugurdaş hem doglan ýeri bilen baglanyşykly Nesimi lakamyny alýar.

Naýymy biçak öndümlü işlän şahyr bolupdyr. Özüniň eserlerinde we daşyna toplan şägirtleri bilen edýän gürrüňlerinde diňe şol zamanyň zalymlyklaryna garşy çykyandygy üçin, Naýymy gaty ýanalypdyr, yzarlanypdyr. Ol dilden hem hat üsti bilen öz şägirtleriniň jezalandyrylmakdan gutulmakdan ötri ýurt salmaklaryny maslahat berýär. Onuň iň tanymal şägirtleri Seýit Nesimi, türk şahyry Rafygy, Ka-sym al-Enwer lakamyny alan pars şahyry Seýit Kasym, Seýit Ishak, türk şahyrlary Perişde ogly, Aly al-Ala we başgalardyr. Yzarlama uzaga çekmeýär. 1394-nji ýylda 54 ýaşynda Naýymy din wekilleriniň pitiwasy bilen «dinsizlikde», «kapyrlykda» aýyplanyp, Teýmirleniň ogly Miranşa tarapyndan öldürilipdir.

Güýçli jezalandyrmalar zerarly hurufylar Eýranyň çäklerinden çykmaly bol-ýarlar we Türkiýede düýpli ornaşypdyrlar. Olaryň Naýymydan soňky iň görnükli wekili Nesimi hem Türkiýä–Anadola gitmeli bolupdyr. Indi ol hurufylaryň esasy baştutanyna öwrülýär.

Onuň daşyna şol ýeriň görnükli şahyrdyr alymlaryndan köpsanly şägirtler ýyg-nanýar.

Şahyr din wekilleriniň güýçli yzarlamalary zerarly dogduk mekany Bagdady terk etmeli bolanda, onuň maşgalasy, bütin hossarlary şol ýerde galypdyr. Muny ýat ülkelerde sergezdanlyk edýärkä, olary ýatlap şygrylar ýazmagy, Bagdada ýörite salammamalar ýollamagy («Bagdada bar, eý kasyt! elt şol habary kim») hem görkezýär.

Şol sergezdan bolup ýörşüne Nesiminiň atasy duýdansyz aradan çykyan bol-maga çemeli. Bu ýakymsyz habary ýat ülkede eşidip, «yrak ýoldan gelmeli» bolany üçin, atasynyň üstüne ýetişi bilmedik şahyr gözyaş bilen şu setirleri aýdýar:

Wah, meni derdi-belalarga duçar etgen ölüm!
Ygtyýarymny alyp, biygtyýar etgen ölüm!

Bu garyplyk şähride awaza-sergezdan bolup,
Bala aldyrgan keýik dek intizar etgen ölüm!

Men yrak ýoldan gelip men, kaýda sen, janym atam?!
Görgüli Seýdiňni zaru-intizar etgen ölüm!

Şeýle häsiýetdäki şygylar başga-da bar.

Hurufylary, ylaýta-da, Naýymydan soň olaryň baştutany hasaplanýan Nesimini Türkiýede-de yzarlap başlapdyrlar. Şonuň üçin hem Nesimi ol ýeri hem terk etmäge mejbur bolup, özüni Siriýanyň Halap şäherine atypdyr. Şahyr bu ýerde-de özüne köp-köp şägirtlerdir ýaranlar toplaý bilipdir. Ol şol şäheriň walysy Ýaşbuka bilen-de gowy gatnaşykda bolupdyr. Muňa bolsa din wekilleri görübilmezçilik edipdirler. Nesimini ýazgarmak, masgaralamak, Halap walysy bilen arasynda çöp atmak üçin her hili töhmetlere ýüz urupdyrlar. Olar Nesiminiň köwşüniň astyna Kuranyň «Ýasyn» süreli sahypasyny ýelmemeklige çenli baryp ýetipdirler. Kâbir rowaýatlara görä, onuň pajygaly ölümüne sebäp bolan zatlaryň biri-de şol bolara çemeli.

Bir gezek, rowaýata görä, Nesimä gara sürtmek isleýän şol dindarlar bildirmän, şahyryň aýakgabynyň astyna Kuranyň birki kagyzyň ýapyşdyrýarlar. Soňra Nesiminiň özüniň-de gatnaşmagyna şäher walysynyňkyda otyrkalar, dindarlar walydan: «Eger siziň eliňizde köwşüniň astyna «Ýasyn» süresini ýelmäp bir adam düşäýse näderdiňiz?» diýip sorapdyrlar. Waly olara: «Derisini soýardym» diýip jogap beripdir. Şol wagt dindarlar oňa Nesiminiň köwşüni getirip berýärler.

Birnäçe çeşmelerde gaýtalanýan bir maglumata görä bolsa, Nesiminiň öldürilmegine sebäp bolan zat başgaçarak. Bir gezek Nesiminiň Halapdaky şägirtlerinden biri onuň:

“Hakbin nazary baýed, ta ruýe-mera bined,
Çeşmi ki,biwed hudbin, keý ruýe-huda bined.

Ýagny:

Görmek üçin meniň ýüzüm, gerek hak ýüzün görýän göz,
Hudaý ýüzün neneň görsün diňe öz-özün görýän gözi“

diýen setirler bilen başlanýan baş beýt parsy gazalyny aýdyp ýörkä, dindarlar tarapyndan tutulýar. Ondan: «Bu kimiň gazaly?» diýip soranlarynda, ol halypasyny halas etmek üçin: «Meniňki» diýip jogap berýär. Netijede, dindarlaryň pitiwa bermekleri bilen, öldürmek üçin ony dar agajynyň astyna eltyärler. Ahwalaty eşiden Nesimi bada-bat şol ýere ýetişýär-de: “Ony goýberiň, näme jezaňyz bolsa, maňa beriň, şygry meniňki” diýip, bigünä şägirdini ölümünden halas edýär. Ozaldan hem Nesiminiň ganyna suwsap ýören Halap mollalary dardan asmaklygy-da aňsat ölüm hasaplaýar, onuň görüp-eşidilmedik wagşyçylyk bilen öldürilmegine–diriligine dabanyndan depesine çenli hamynyň soýulmagyna pitiwa berýärler. Emma Nesimi munuň üçin müzzermän, gaýta mert durup, şu aşakdaky gazalyny aýdýar:

Ähli iman işlerin şol demde inkär etdiler:
Çün Nesimini Halap şährinde berdar etdiler.

Kazylar pitiwa beriwan, hakny batyl kyldylar,
Küfr edip imana gelmez, gelmäge ar etdiler.

Hak maňa söz sözledi, emr etdi, menem sözledim,
Sözledim dessan edip, älemde derkar etdiler.

Soýdular, çykardylar şol dem Nesiminiň terin,
Ýyglaşyp gökde melaýyk...jümlesi zar etdiler.

Eý Nesim, wasyl olduň halyky-rahmana sen,
Jennetil–mawany gör kim, ýerni gülzar etdiler.

Sebäbi şondan öň ol beýle şygyr aýtmazdy. Diňe bu hem däl. Biziň pikirimiz-çe, ol özüniň «Jellatlar», «Seýid-ä» atly gazallaryny-da şol wagt aýdypdyr. Gazal-lary şahyryň bu pajygasyna gynanan hem gazap bilen syn edip duran şägirtleri ýat bekläp, soňra kagyza geçiren bolmaklary ähtimal, çünki, beýle pursatda Nesiminiň özüniň eline kagyz-galam alyp, şygyr ýazyp oturmaga mümkinçiligi bolan däl bolsa gerek, sebäbi ol «Jellatlar» gazalyny eýýäm soýlup ugrandan soň aýdana meňzeýär. Onda şeýle setirler bar:

Dabanymdan bardylar, topugma dogry soýdular,
Anda kyldy tende janym datlar-perýatlar.
Un pyçak synamga ýetdi, ýüregim mün datlar,
Anda hem kim dadymyzny bermedi jellatlar.

Soňky deminde diýen ýaly aýdan «Seýid-ä» gazalyny bolsa ol, biziň pikiri-mizçe, Bagdatda özi bilen ösüp ulalan, soňra şol ýeriň emiri bolan, emma şeýle pur-satda delalaty degmedik bir: dostsumagyna bagyşlan bolara çemeli. Muny ondaky:

Hakda wasyldyr Nesimi, gel, gör indi, Seýid-ä!
Sen ki Bagdadyň emiri, gel, gör indi, Seýid-ä!
Syrry-halymny saňa men aýmyş erdim owwal-a,
Kowluňda gerçek degilsen, gel, gör indi, Seýid-ä.

Garaz, din hadymalarynyň pitiwasy bilen edilen elhenç höküm ýerine ýetirilip başlanýar. Çeşmelerdäki maglumatlara görä, soýulýarka, köp gan gidip, Nesiminiň reňki agyp, saralyp ugraýar. Şonda ruhanylaryň: «Ýeri, Nesimi, reňkiň ne beýle saralýar-la?» diýen teýeneli sowallaryna: «Men ebediýet äleminde doglan ýşk güneşidirin. Güneş hem ýaşýan mahalynda saralýar ahyryn» diýip jogap gaýtarýar. Bu onuň ruhanylara: «Siz meni fiziki taýdan ýok etmegi başarsaňyz-da, baky Güneş mysaly hakyky ynsanlary ýyladýan meslegimi (ideýamy) ömürlik ýaşyryp bilmersiňiz, gyzar ikindin ilerde öçügsilenip, sallanyp duran Günüň ertesi gaýradan gözüňi gamaşdyryjy şöhle saçyp dogşy ýaly, onuň geljekde özümden-de nurana,

güýçli hem bagtyýar ynsanlaryň keşbinde ýalpyldajakdygyna ynanýaryn!» diýdi-gidi. Soňra şahyryň şeýle wagşylyk bilen öldürilmegine pitiwa beren ruhany: «Bu tüýs bir melgundyr. Kimiň bir ýerine onuň ganyndan ýeke katra dams, süpürip ýa ýuwup däl-de, hökman kesip aýyrmalydyr» diýýär. Şol wagt bir damja gan onuň öz barmagyna syçraýar. Öňden hem näderini bilmän, gahar-gazaba dolup duran jemagat ondan öz barmagyny kesdirmegi talap edýär. Zähresi ýarylan Ruhany: «Men ol sözi mysaly aýtdym, onuň ýazylan ýeri ýok» diýip, nadaralyk edýär. Şol wagt aglaba ýeriniň hamy eýýäm sypyrylan beýik şahyr iň soňky güýjüni jemläp, şeýle bir bent aýdýar:

Zahydyň bir barmagyn kesseň, döňüp hakdan gaçar,
Gör, bu misgin aşygy, serpa soýarlar, aglamaz.

Heniz görlüp-eşidilmedik bu aýylganç pajygaly waka Siriýanyň Halap şäherinde 820-nji hijride, ýagny 1417-nji ýylda bolup geçýär.

Nesiminiň mazary Halabyň köne galasynyň çep tarapyndan gidýän köçäniň başlanýan ýeriniň sag ýüzündäki ilkinji binada ýerleşýär. Ol ýer köp asyrlar bäri adamlaryň gelim-gidimli, hormat goýýan ýerine öwrülipdir.

Nesiminiň döredijiligi. Orta asyrlardaky Gündogar pelsepesinde şol zamanyň pelsepeli şygryýeti-de uly orun tutýar. Şol şygryýete bolsa Mansur Halaç, Rudaky, Ferdöwsi, Abu Sagyt Mähneýi, Omar Haýýam, Nasur Hysrow Merwezi, Enweri, Nyzamy, Sagdy, Emir Hysrow Dehlewi, Mahmyt Pälwan, Jeleddin Rumi, Senaýy, Attar, Fazlylla Naýymy, Jamy, Nowaýy ýaly söz ussatlary bilen birlikde Seýit Nesimi hem özüniň uly goşandyny goşan şahyrdyr.

Sopuçylygyň beýleki wekillerinde bolşy ýaly, Nesiminiň döredijiliginde-de «ýar», «mahbup», «gözel», «nigär» ýaly sözler käte Hudaýyň bir ady görnüşinde gelyär. Onuň eserleriniň içinde gabat gelyän: «Her ýana kim bakar ýüzüm, ýary görer anda gözüm» ýaly setirler bolsa şahyryň barypýatan panteistliginiň subutnamasydyr. Panteistler Hudaýy inkär etmeseler-de, olaryň oňa garaýyşlary ysamyňkynyň bütinleý tersinedir. Olar Hudaýy niredendir, ynsanlaryň görüp, duýup bilmejek ýerlerinden däl-de, adamlaryň arasyndan-görüp, duýup ýören zatlaryndan, adamlaryň hut özlerinden, gepiň gysgasy, göze görnüp duran dünýäden, tebigatdan gözläpdirler. Hurufistler, aýratyn-da, Naýymydyr Nesimi panteizmi ösdürip, adamy Hudaýyň derejesine ýetiripdirler. Mysal üçin, hurufizmi esaslandyryjy Naýymy diňe bir harplary (hurufy), ýagny arap elipbiýini düzýän harplary keramatlaşdyrmak bilen, ynsanlaşdyrmak, hudaýlaşdyrmak bilen çäklenmändir. Onuňça, her bir zat–Hudaý, her bir zat–harp (huruf), her bir zat ynsan we her bir zat dört maddy elementdir. Naýymy, umuman, harplara adam bilen Hudaýyň arasyndaky köpri hökmünde garapdyr. Doly elipbiýi bolsa hem Hudaýyň, hem adamyň keşbini özünde şekillendirýän zat hökmünde häsiýetlendirýär. Şonuň üçin ruhanylar ony «kapyr» hasaplapdyrlar, şol zamanyň diniň güýçli täsirindäki hökümdarlaryň «eli» bilen ýok edipdirler.

Naýymynyň iň ýakyn dosty hem zehinli şägirdi Nesimi öz eserlerinde huruflygy ündän hem bolsa, şahyr şol pikirleri Naýymyda bolşy ýaly gaýtalaman, özboluşly bir pähimdar hökmünde döredijilikli çemeleşip, olary ösdüripdir, kämilleşdiripdir. Ol kä goşgularynda:

“Eger ki janda sen, janda nahan sen,
Ki jandan aýry ýok sen, belki jan sen?!”

diýip, birbada özüni Hudaýyň nämediginden, nähilidiginden bihabar adam hökmünde görkezse-de, soňabaka:

“Niçe gözledim senden meni çün,
Ýene kim bakaram, anda aýan Sen”

diýip, ol hakdaky pikirini çugdamlap başlaýar, Hudaýyň düýp manysyna düşünmeklige golaýlaşýar. Şahyr kem-kemden özüni Hudaýa, Hudaýy hem özüne golaýlaşdyryp ugraýar:

Görünen sen, gören sen gözümden,
Söýlemezsен weli, külli lisan sen!

Mundan: «Meniň gözüme görüňýänem sen, ony görýänem sen. Şonuň üçin özüň sözlemeýän-de bolsaň, sözleýänleriň, ýagny ynsanlaryň ählisiniň sözi seniňkidir» diýen pikir aňlanylýar. Ol bu pikirini: «Hak maňa söz sözledi, emr etdi, menem sözledim» diýmek bilen, has hem aýdyňlaşdyrýar. Ol şeýle diýmek bilen özüni ýazgarýan, «hiç bir zat Hudaýdan bidin bolup bilmez» diýen pikire uýýan zahytlara ýüzlenip: «Bu zatlary Hudaý meniň kalbyma salýar, şonuň emri bilen-de aýdýaryn. Ýeri, munda meniň nähili günäm barmyş?» diýýär. Bu ýerde ol özüni sözlemeýän, külli lisan bolan Hudaýyň dili hökmünde häsiýetlendirýär. Käte bolsa ol özüni onuň gulagy, gözi hasaplaýar. Şonuň üçin ol: «Kazylar pitiwa beribän, hakny batyl kyldylar» diýmek bilen, özüni ölüme höküm eden dindarlaryň Hudaýy kör goýandyklaryny aýdýar.

Görşümüz ýaly, “Hudaý” diýen düşünje onuň eserlerinde bardygyça aýdyňlaşyp gidip otýr. Şu jähetden onuň şeýle bir rubagysy örän ähmiýetli:

Hak-tagala adam ogly özüdir!
Otuz iki Hak kelamy-sözüdir!
Jümle älem, bil ki, Alla özüdir,
Adam—ol jandar ki, Güneş ýüzüdir!

Şahyryň başga bir rubagysynda aýdylyşy ýaly, “jümle eşýadan” ybaratdyr:

Suraty-hakdan yşaratdyr ýüzüň,
Ähli töwhide beşaratdyr ýüzüň,
Haj-u, ehram-u, zyýaratdyr ýüzüň,
Jümle eşýadan ybaratdyr ýüzüň.

Ýöne, bu pikir käbir pelsepeçileriň aýdyşlary ýaly, onuň Hudaýy düýbünden inkär etdigi däldir. Ýok, ol näçe belende galan-da bolsa, şindi muňa ýetip bilmändir. Gysgasy, ol Hudaýa däl-de, şol galp düşünjä garşy.

“Hak maňa söz sözledi, emr etdi, menem sözledim,
Sözledim dessan edip, älemde derkar etdiler”.

diýen ýaly setirlerinde bolsa şahyr özüni Hudaý bilen bendeleriniň arasyndaky bir zat hökmünde görýär.

«Adamy hem Hak, hem ynsan eýleşän», ol ikisini bitewülikde göz önüne getirýän beýik şahyr bu zatdan baş çykaryp bilmeýänlere: «Eý haka muştak olan, ol seniň özüňde ahryryn» diýýär:

Bolmuşam haky, «Enel-hak» söýlerem,
Hak–menem, hak mendedir, hak söýlerem...

Şular ýaly pikirlerden soň ol aç-açan: «Hak aýan oldy, geliň, haky görüň!» diýip, onuň özenine göz ýetirendigini yglan edýär.

Ynsanperwer şahyr adamyň mertebesini beýgeltmek üçin, dindarlar ýaly ony asmana – «Hudaýyň ýanyna» ýollaman, tersine, Hudaýyň dindarlaryň ony oturdan ýerinden aşak, adamlaryň arasyna düşürýär. Şeýlelikde, ony her bir adamyň keşbinde görýär.

Beýik şahyryň bu pikirlerinden iň uly keramat hem, ony şol ululygynda döredýän hem Adam diýen netije gelip çykýar. Şu getirilen mysallardan dogry netije çykaryp, mantygyň dili bilen aýdanyňda bolsa, Hudaý бүтін tebigatdyr. Diýmek, tebigat Hudaýdyr. Ynsanlar-da tebigatdaky barlygyň iň ösen görnüşidir. Diýmek, ynsanlar-da Hudaýdyr. Menem ynsandyryn. Diýmek, men hem Hudaýdyryn. Nesiminiň pelsepesi şeýledir. Bu şeýle halka emele getirýär: Hudaý-tebigat-ynsan-men-Hudaý. Ine, ruhanylaryň Nesimini Hudaýy inkär etmekde aýyplamak üçin «Nesimi» hiç hili Hudaý ýokdur, Hudaý mendirin «diýýär» diýip, ýazgarmaklary hem şunuň bilen baglanyşyklydyr.

Seýit Nesiminiň şygryýetiniň uly bölegi söýgi meselesine bagyşlanypdyr. Şahyr söýgüden söz açanda, kämilligiň iň belent basgançagyna çykýar. Söýgüliň hakda, oňa guwanjyňy, begenjiňi, buýsanjyňy Nesimiden gowy beýan etmek mümkin däl ýaly bolup görünýär:

Merheba, hoş geldiň, eý janu-jahanym, merheba!
Eý, şeker leb, ýary şirin ruzugärim, merheba!

Gün lebiň jamy jem oldy, nefhaýy ruhul-kuds,
Eý jemilim, eý jemalym, bähri-känim, merheba!

Könlümä, hiç senden özge nesneýi men görmedim,
Suratym, aklym, akylýetim, jismu-janym, merheba!

Eý melek suratly dilber, jan pidadyr ýoluňa,
«Lahmüke lahmi» diýdi, janym-jahanym, merheba!

Geldi ýarym, hulk ile sordy: “Nesimi, nije sen?”
Merheba, hoş geldiň, eý, ruhy-rowanym, merheba!

Nesiminiň gahrymany söýgi duýgusyny howaýy sözlerde däl-de, bu beýik söze mynasyp, onuň içine siňip, bu ruhy ahwalaty iň näzik duýgularyň beýanynda açyp görkezýär. Duýgyny ýöne beýan etmeýär-de, açyp görkezýär. Duýgyny aýdyp däl-de, görkezip bolýandygyny subut edýär.

Şahyr Hudaýy «ynsanlaşdyran» we ynsany hem onuň deňine ýetirensoň, ondan (Hudaýdan), onuň «keramat» we «gudratlaryndan çekinip duranok. Özünüň taryplaýan gözeline – söýgülisine «sen ezeli jan hem janan» diýýär. Diýmek, ol gözel adam döremezdenem öň, Hudaý bilen bile dörän janan. Onuň yşky-ruhy-edebi jan. Onuň ýüzi Hudaýyň öýi–Käbe, Allanyň fazly (mähri, merhemeti). Zülpi–kybla, iman. Onuň keşbi–Hudaýyň arşdaky mekany, mukaddes kitap hasaplanýan Kuran. Ol Hudaý, pygammer ýaly keramat:

Eý ezeli jan ile jananymyz,
Yşky-ruhuňdyr ebedi janymyz.

Käbe ýüzüňdir bize, eý fazly-hak,
Zülpi-ruhuň kyblaýy-imanymyz.

Perde ýüzüňden göter, eý, suratyň,
Arşy-ylahy ile Kuranymyz.

Jan nije terk eýlesin, eý jan, seni,
Çünki janym jany sen, eý janymyz.

Sureki allahy-aly müşgüle
Uşta nebisiň sözi burhanymyz.

Owwalu-ahyrda ýüzüňdir ýüzüň,
Suraty-Alla ile rahmanymyz.

Ynsanperwer şahyryň eserlerinde öwüt-nesihat häsiýetli setirler hem köp. Olarda Nesimi şu hakyky dünýäde wagtyňy hoş geçirmegi ündeýär:

Bir-iki-üç gün jahandyr jaýy keşť,
Peýda kylmaz ki geçdi-der güzešť.

Dert ile sen özüňi kylma melul,
Şadyman ol künçeçe hefti-ýu kešť.

Nesiminiň öwüt-nesihat häsiýetli şygrylarynda öňe süren asylyly pikirleriniň biri-de dogry sözlülükdir. Şahyr dogry sözlülüğe, pähim-paýhaslylyga uly sarpa goýýar:

Hak sözi, gör kim, nije dürdänedir,
Hak sözi bilmeýänler haýwandyr.

Jahylu– nadan ne bilsin danaýy,
Danaýy dana bilur kim danaýy.

Şahyr: «Kim ýalan sözlese, ol jeza sezewar bolar. Dogry adamlara dogry söz aýdýr» diýen pikiri köp gaýtalaýar. Özi-de bolgusyz zatlara gümra bolman, dünýäniň, durmuşyň syrlaryny öwrenip, özgerdiji, işjeň göreşiji, dörediji bolmaga çagyýar.

Beýik akyldar hem uly söz ussady Seýit Nesiminiň ady özüniň gulluk eden ynsanperwer mesligine çäksiz wepalylygy, birsözlüligi üçin agyr jeza döz gelip, mertlerçe wepat bolan adamyň nusgasy-nyşany hökmünde asyrlarboýy ýaşap gelyär. Nesiminiň pajygaly ölümi, ol barada aýdylýan halk rowaýatlary hiç wagt hiç kimiň ýadyndan çykanok.

Nesiminiň beýik ynsanperwerlige ýugrulan şahyrana şygryýeti onuň özünden soňky ýaşan köp şahyrlaryň döredijiligine güýçli täsir edipdir. Nowaýy, Baýram han, Garajaoglan, Andalyp, Magtymguly, Şeýdaýy, Magrupy, Gaýyby, Zelili, Mollanepes, Misgingylyç we başga-da ençeme türkmen şahyrlary Nesiminiň goşgularyna nezire ýazypdyrlar.

Türkmen klassyk şahyry Nurmuhamet Andalyp Seýit Nesiminiň pajygaly ykbalyny hertaraplaýyn öwrenip, «Nesimi» diýen taryhy poemasyňy ýazypdyr. Nazar Gullaýew rubagylar toplumyny hem-de «Nesimi» dramasyňy ýazdylar.

Türkmen klassyk şahyrlarynyň köpüsiniň eserlerinde, «Nejep oglan» desanynda, köpsanly türkmen halk rowaýatlarynda Nesimi, onuň pajygaly ölümi gýnanç bilen ýatlanýar.

Seýit Nesimi barada häzirki zaman türkmen ýazyjy-şahyrlary hem dürli žanrlarda eserler döredýärler. Zehinli şahyrlar Italmaz Nuryýew «Rowaýat», Ata Atajanow «Nesimi» goşgularyny, Annaberdi Agabaýew «Sorag alamaty» poemasyňy ýazýar.

Nesiminiň edebi mirasy häzirki wagtda hertaraplaýyn öwrenilýär. Nesimi barada ençeme ylmy makalalar, ylmy işler ýazylýar. Zehinli alym, belli edebiýatşynas Nazar Gullaýew Nesimini türkmen edebiýatyna gaýtaryp berdi. Ol Nesiminiň döredijiligini ylmy taýdan ymykly öwrenip, onuň ilkinji «Şygrylar» ýygýndysyny 1972-nji ýylda çap etdirip, halk köpçüligine ýetirdi. Şahyryň eserleriniň üç tomugy Rahman Rejebow we Şamuhammet Gandymow tarapyndan taýýarlanyp, 1994-nji ýylda çap edildi. Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanymyzda hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda türkmeniň ruhy sütünleriniň, köne dāp-desurlarynyň günsaýyn ösdürilýän döwründe gadymy hem orta asyrlarda ýaşap geçen türkmen şahyrlarynyň ýadygärlikleri hem ebedileşdirilýär. Halkymyz Seýit Nesimä, onuň ölmez-ýitmez eserlerine ýüreklerinde orun berip, ýurdumyzyň paýtagty

Aşgabadyn iň gözeli ýerleriniň birinde şahyryň heýkelini goýdy, bag hem köçelere onuň adyny dakýar.

Alyşir Nowaýy (1441–1501)

– Türkmen edebiýatynyň hem taryhy, hem edebi geçmişi Orta Aziýa, aýratyn-da, Nowaýy bilen baglanyşyklydyr.

M. Kösäýew

Alyşir Nowaýy 1441-nji ýylyň fewral aýynyň 9-na Geratda eneden doguldy. Onuň hossalary Gerat şäheriniň geljekki häkimi Soltan Hüseýiniň ata-enesi bilen ýakyn aragatnaşykda bolupdyr. Şonuň üçin hem ol oglanjyklar «Alyşir hem Hüseýin» ýygy-ýygydan duşuşypdyrlar, şol bir mugallymlarda hem okapdyrlar. Soltan Hüseýiniň maşgalasy özüniň aristokratik gelip çykyşyna garamazdan, Geratda ýekebara adamlaryň ýagdaýynda ýaşapdyr. Şeýle bolansoň, olar bilen hemişe aragatnaşyk saklap durmak has aňsatlaşypdyr.

Alyşir mekdebe gatnap başlamanka Geratnyň häkimi Şahruh ölüpdir we şondan soň, teýmuridleriň arasynda häkimlik ugrundaky göreş başlanypdyr. Şonuň üçin hem Geratnyň ilatynyň birentegi mähriban şäherini wagtlaýyn terk etmek barada karara gelipdir. Olaryň arasynda Alyşiriň kakasy Gyýaseddin hem maşgalasy bilen bar eken. Olar günbatara tarap ýola düşüpdirler, şol wagty Timuryň meşhur taryhçysy Şarafaddin Ali Ýazdiniň ýaşan Taft şäheriniň üsti bilen geçip gidipdirler.

Alyşiriň maşgalasynyň sergezdançylygy üç ýyl dowam edipdir. 1452-nji ýylyň awgust aýynda Abul-Kasym Babur Gerat eline alypdyr, düzgün-tertipleşik dikeldilipdir. Şondan soň dolanyp gelmek barada oýlanar ýaly ýagdaý döredipdir. Gyýaseddin Babura gulluga durupdyr we Sebzewar şäheriniň häkimligine bellenipdir. Megerem, Alyşir kakasy bilen Sebzewara gitmän, Geratda galyp, okuwyny dowam eden bolmaly. 1456-njy ýyla çenli, ýagny heniz on baş ýaşy hem dolmanka, onuň iki dilde – pars we gadymy özbek dilinde goşgy ýazýan şahyr hökmünde özüni tanadanlygy bellidir.

Alyşiriň ýaşlygy

Soltan Hüseýin Abu-Saidiň tussaglygyndan gaýdyp gelip, ýene-de Abul-Kasym Baburyň gullugyna duranda, Alyşir hem onda gulluk etmäge başlapdyr. Alyşir şol wagty on baş ýaş töwereklerindäki ýetginjekdi. 1456-njy ýylyň oktyabr aýynda Babur Geratdan Meşhede ugraýar. Soltan Hüseýin we Alyşir hem onuň bilen bile gidýär. Abul-Kasym Babur 1457-nji ýylyň täze ýyl günini Meşhetde aradan çykýar.

Şondan soň Soltan Hüseýin şol bada Merwe ugraýar. Alyşir bolsa Meşhetde galyp, medreseleriň birinde bilim almaga çynlakaý girişýär.

1469-njy ýylda Geratda Soltan Hüseýiniň tagta çykandygy barada Samarkanda habar ýetipdir. Nowaýy şol wagt Samarkantdaky Şerdar medresesinde okaýan eken. Soltan Hüseýiniň Geratyň häkimi bolandygyny eşidip, Alyşir howlukmaçlyk bilen Gerata ýola düşüpdür.

Alyşiriň ozalky mekdep dostunyň özüni mähirli kabul etjekdigine arkaýyn bolandygy düşnükli zatdyr. 1469-njy ýylyň baharynda Soltan Hüseýin köşgünde uly kabul edişlik guraýar. Nowaýy şonda goşgy okaýar we ol möhürdar diýen köşk wezipesini alýar.

Nowaýynyň sygryýetine sarpa goýýanlar goşgularyň köpüsiniň Samarkantda ýazylanlygyny belläp geçýärler. 1469-njy ýyldan 1482-nji ýyllar aralygynda Alyşir özüniň ilkinji goşgular ýygyny düzüpdür.

Nowaýynyň köşkdäkileriň arasyndaky ýagdaýy, esasan hem, öz eýelän gulluk wezipesine däl-de, eýsem onuň Soltana ýakynlygyna bagly bolupdyr. Mälim bolşy ýaly, Nowaýy ömründe hiç haçan ýokary döwlet wezipesine ymtylan, gaýtam wezipeden boýun gaçyryp başlapdyr. Emma Soltan Hüseýin döwlet wezipesiniň Nowaýa nähili ähmiýetiň boljakdygyna oňat düşünişdir we şonuň üçin hem ony ýekebara adam ýaly edip goýmajak bolupdyr. 1472-nji ýylda Nowaýa «Emir» diýen hormatly at berilýär we ol döwlet resminamalaryna beýleki begleriň hem-de emirleriň ählisinden ýokarda gol çekmäge hukuk berlen wezir bolýar.

«Hamsanyň» döredilişi

Nowaýy 1482-nji ýyldan başlap özüniň döwlet işini birneme gowşadypdyr, sebäbi onuň uly şahyрана eserlerini, baş poemany öz içine alýan «Hamsany» döreden döwri şol ýyllara gabat gelýär. Oňa elli iki müň setirden gowrak goşgy girizilipdir. Munuň özi onuň talantynyň tüýs kämilleşen döwrüdi. Şeýlelik bilen hem «Hamsa», «Leyli we Mežnun», «Perhat we Şirin», «Isgenderleriň seňneri» ýaly başga-da birentek meşhur poemalar girizilipdir.

«Perhat we Şirin» poemasy

«Perhat we Şirin» poemasy Perhadyň dünýä inen gününden tä in soňky demine çenli ömri barada gürrüň bermek bilen, ony doly häsiýetlendirýär. Perhadyň ykbaly onuň häsiýetine we terbiýelenilişine bagly bolýar. Nowaýy gahrymanyň ähli oňyn häsiýetlerini Perhatda jemläp görkezipdir, onuň ýaramaz taraplary ýok. Perhat çagalygyndan ukyplylygy bilen tapawutlanýar, ýöne ol ýaradylyşyna görä göwnüçökgünlige ýykgyň edýär, onuň ýiti duýgurlygy bar. Oglunyň pikirini başga tarapa sowup gyzyklandyryjak bolup, Wezir Mülkaryň maslahaty boýunça kakasy oňa dört

sany, ýagny ýylyň her bir pasly üçin bir köşk gurnagy karar edýär. Bu gurluşyga Perhadyň özi hem gatnaşýar. Işläp duran wagty ol Mani we Bani diýen hudožnikler bilen tanyş bolýar hem-de olaryň sungatynyň ähli syrларыny öwrenýär.

Bir gezek ol Karan diýen daş ýonýan ussanyň işleýşine syn edýär. Bu ussanyň artykmaç güýç görkezýän daşy edil ýag kesen ýaly edip aňsatlyk bilen ýonuşyna haýran galýar. Karan oňa öz syrларыny açýar. Oňa demir taplamagy, daşy nähili ýonmalydygyny öwredýär. Şeýdip hem Perhat şu ugurdan uly ussa bolup ýetişýär.

Iş tamamlanylandan son, kakasy tagtyny eziz ogluna bermek isleýär. Emma özüni bütin ýurduň garamatyny üstüne alardan heniz ir hasap edýär we şonuň üçin hem tagta geçmekden boýun gaçyryar.

Kakasy ogluna sahylyk bilen peşgeş eçilmek isleýär, ol ogluny hazynasyna alyp barýar we ähli baýlygyny oňa açyp görkezýär. Perhat şol hazynalaryň arasyn-dan Isgenderiň syrly aýnasyny görýär. Şol aýna seredip, adam öz maňlaýyna ýazy-lanlary görüp bilýär. Aýna kaşan ýasalan sandyjakda saklanylýar, ýöne ony nähili açmaly, muny diňe Sokrat aýdyp bilýär. Perhat oňa tarap ýola düşýär. Kakasy Ha-kan Gresiýa tutuş bir ekspedisiýa guraýar. Olar şol ýere baryp, Suhaýla atly bir dana adamdan Sokratyň gowagyna barýan ýoly nähili tapmalydygyny, ýoldaky howply ýerlerden nähili geçmelidigini sorap anyklaýarlar.

Ilkinji howp–elhenç aňdarha çykýar. Perhat ony öldürýär, onuň gowagyndan hazyna, Süleýman patyşanyň gylyjyny we galkanyny tapýar. Ikinji howp– örän takyk suratlandyrylyp gürrüň berlen jadyly tokaý we gazaply Ahriman arwahy. Süleýmanyň gylyjy we galkany bilen Perhat Ahrimanyň hazynasyna hem-de Süleýmanyň ýüzüğine eye bolýar.

Perhadyň üçünji edermenligi bolsa, ol şol syrly aýnada agyr jepa çekýän adam-lary hem-de owadan gyzy görýär. Ony görüp, Perhat huşuny ýitirýär. Söýgi keseli onuň saglygyna zyýan ýetirýär. Lukmanlaryň maslahat bermekleri bilen Perhady howasy derde derman bolup biljek bir ada alyp gidýärler. Ýolda elhenç apy-tupan turýar we ol Perhady deňze taşlaýar. Ony täjiriň gämisi deňizden çykaryp halas edýär. Gäminiň üstüne galtamanlar çozanda, Perhat edermenligi hem-de gaýduw-syzlygy bilen duşmany yzyna serpikdirýär we gämini halas edýär. Olar Ýemene baryp düşýärler. Perhat ol ýerde Şapur bilen tanyş bolýar, oňa öz ýagdaýyny gürrüň berýär. Şapur aýnada Ermenistany görendigini gürrüň berýär we Perhat şol bada hem sol tarapa ýola düşýär.

Perhat şol ýerde ýap gazyp halys tapdan düşen adamlaryň üstünden barýar. Şol ýerde hem ol gudratyny görkezmek üçin elinde baryny edip isleýär we iki ýüz ussanyň üç ýylda edip bilmejek işini bir günde bitirýär. Bu habar patyşanyň aýa-ly Mehinbanuwa baryp ýetýär. Şirin onuň işleýşini görjek bolup, haýdan-haý şol ýere ugraýar. Perhat onuň aýnada gören şol gözel gyzydygyny tanaýar we huşuny ýitirýär. Ony Mehinbanuwyň köşgüne eltýärler we şol ýerde hem Şirin bu görmegeý ýigide aşyk bolýar.

Şeýlelik bilen, görşümüz ýaly, Nowaýy Perhadyň taryhyny folklor elementini giňden peýdalanmak arkaly döredipdir. Şirin diňe Perhady söýýär, bu onuň ilkinji hem-de ýeke-täk söýgüsi.

Soňra Nowaýy Perhadyň kanal gurluşygyny tamamlandygyny gürrüň berýär. Kanalyň işläp başlamagy mynasybetli halkyň guran baýramçylygy poemada has çeper beýan edilýär. Şu ýerde Perhadyň Şirini gyr aty bilen omzuna alyp barýandygyny gürrüň berýän epizod hem girizilipdir.

Ine, birden hem Şirin diýen owadan gyzyň bardygyny Eýran şasy Hysrow eşidýär we Mehinbanuwyň üstüne adamlaryny gudaçylyga ýollaýar. Ýöne Şirin şeýle gudaçylyk hakdaky gürrüňi eşitmek hem islänok. Ol diňe Perhady söýýär...

Hysrow gahar-gazaba münüp, goşunlaryny Ermenistana salýar. Mehinbanuwyň galasynyň daşy gabalýar. Perhat ermenileriň ýurduny gorap göreşýär. Hysrow mekriklik bilen Perhady ýesir alýar.

Dosty Şapuryň kömegi arkaly Perhat Şirin bilen hat alşyp başlaýar. Ýöne Şiriniň hatlarynyň biri Hysrowyň eline düşýär we ol Perhatdan dynmaly diýen karara gelýär. Elhenç kempir Şiriniň öz janyna özi kast edenligi baradaky galp habary Perhada ýetirýär. Bu habary eşidip, Perhadyň ýürek agyrysý tutýar we daşlyk ýerde ýykylyp heläk bolýar.

Daşy gabalan galadaky halk bolsa azyk ýetmezçiliginden heläkçilik çekip başlaýar. Urşuň bes edilmegi üçin Hysrow bilen nikalaşmaga Şirin ýalandan razylyk berýär. Hysrowyň ogly Şiruýyň bu owadan gyza gözi gidip kakasyny öldürýär we ol Şirinden nikalaşmagy talap edýär. Ol muňa hem razylyk berýär, emma Perhadyň mazaryna aýlanyp gaýtmaga rugsat alyp, şol ýere gidýär we onuň mazarynyň üstünde hem ölýär.

Görnüşi ýaly, Nowaýynyň poemasy päk söýginiň, adamyň zähmetsöýüjiligi-niň senasy bolup, ol progressiw adamzadyň söýgüli eserleriniň birine öwürldi. Halklaryň arasynda dostluk ideýasy bütin poemanyň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Nowaýy hakyky söýgini, halkyň bagty üçin zähmeti söýmegi wasp edipdir.

Aleksandr Sergeyewiç Puşkin

(1799–1837)

A. S. Puşkin diňe bir öz zamanynyň beýik şahyry bolman, eýsem ol ähli halklaryň we hemme döwürleriň beýik şahyrydyr.

W. G. Belinskiý

Aleksandr Sergeyewiç Puşkin – beýik söz ussady, azatlyk aýdymçysy, rus we dünýä edebiýatynyň tanymal wekili, rus realistik edebiýatynyň kerwenbaşysy, genial rus şahyry.

A. S. Puşkiniň ömri we döredijiligi.

Şahyryň ýaşlygy

Aleksandr Sergeýewiç Puşkin 1799-njy ýylyň 6-njy iýunynda Moskwa şäherinde dworýan maşgalasynda dogulýar. Onuň kakasy Sergeý Lwowiç Puşkin baý dworýan eken. A. S. Puşkiniň ata-enesi aristokratik ýaşayyş bilen meşgul bolandyklary üçin, ýaş çaganyň terbiýelenmegine üns bermändirler. Ony terbiýelemekde krepstnoý aýal Arina Rodionownanyň hyzmaty örän uludyr. Puşkin öz enekesini örän gowy görüpdür. Arina Rodionowna oňa ruslaryň her hili ertekilerini, aýdym-laryny aýdyp berýän eken. Şeýlelikde, Puşkin ýaşlygyndan halk poeziýasyny söýýär, ol fransuz dilini örän gowy öwrenýär. Kakasynyň kitaphanasyndaky kitaplar bilen gyzygyp, olary irginsizlik bilen okaýar.

Liseýde

A. S. Puşkin 1811-nji ýylyň tomsunda Sarskoýe Seloda (häzirki Puşkin şäheri) dworýanlaryň çagalary üçin açylan liseýe okuwa girýär. Liseý mugallymlary Puşkiniň zehinliligini we onuň poeziýa aýratyn höweslenýändigini aňlaýarlar. Ýaş Puşkin tiz wagtda liseýde okaýanlaryň arasynda özüni tanadýar. Kružoklara işeňňir gatnaşýar, sygyrlar düzmek bilen meşgullanýar. Liseýde onuň ýakyn dostlary, soň dekabrist bolan Puşkin we şahyrlar: Delwig, Kýuhelbeker dagy hem okaýar ekenler.

A. S. Puşkiniň ilki sygyrlary liseýiň diwar gazet-žurnallarynda çykýar. 1814-nji ýylda “Westnik Ýewropy” atly žurnalda Puşkiniň “Şahyr dostum” diýen ilkinji goşgusy çap edilýär.

1815-nji ýylyň 8-nji ýanwarynda liseýde kursdan kursa geçiriş ekzameni bolýar. Şol ekzamende beýik rus şahyry Deržawiniň ýanynda Puşkin özüniň “Sarskoe Seloda geçenleri ýatlama” diýen sygryny okaýar. Gartaşan Deržawin şonda “Ine, Deržawiniň ýerini tutjak adam” diýip aýdýar.

1817-nji ýylda Puşkin liseýi gutarýar. Puşkiniň liseýde okan döwründäki poeziýasy onuň ýaşlyk poeziýasydyr. Olarda söýgi, dostluk, rewolýusion duýgular çeper ýaňlanýar.

Peterburgda

A. S. Puşkin liseýi gutaryp, daşary işler kollegiýasyna işe girýär. Şol edarada şahyr Griboýedow hem işleýär. Puşkin döredijilik işine aýratyn üns berýär. Ol liseýde okaýan wagty başlan “Ruslan we Lýudmila” poemasynyň üstünde tutanýerlilik bilen işläp, 1820-nji ýylyň martynda ony çapa berýär.

“Ruslan we Lýudmila” poemasynyň çap bolup çykmagy mynasybetli rus şahyry Žukowskiý öz suratyny Puşkine ýadygärlik berýär we onuň aşagyna “Ýeňlen halypa özüniň ýeňen şägirdine bagyşlaýar” diýip ýazýar.

Puşkin Peterburgda bolan wagtlarynda onuň “Erkinlik” (1817), “Çaadaýewe” (1818), “Oba” (1819) ýaly syýasy sygyrlary has güýçli ýaňlanypdyr. Puşkiniň

döredijiligi halk durmuşyna has ýakynlaşýar we onuň perosy göreş ýaragyna öwrülýär. Aleksandr I Puşkiniň rewolýusion hereketlerini duýýar we polisiýa gözegçiligine tabşyrýar.

Günortada

A. S. Puşkin 1820-nji ýylyň 6-njy maýynda Peterburgdan günorta tarapa – Ýekaterinoslaw, soňra Kişinýowa sürgün edilýär. Puşkin günortada sürgünlikde dört ýyl ýaşaýar. Puşkin bu ýerde tanyş adamlaryna duşýar we onuň rewolýusion pikirleri ýene-de güýçlenip başlaýar. Kişinýowda bolan wagtynda Puşkin filosofy, taryh, syýasat boýunça köp kitaplar okaýar. Puşkin şol wagtyň öňdebaryjy adamlary-dekabristler P. I. Pestel, M. F. Orlow, W. L. Dawydow we ofiser W. F. Raýewskiý bilen ýakyndan tanyşýar.

1821-nji ýylda Puşkin häkimiýeti güýç bilen agdarmak hakynda “Hanjar” diýen syýasy sygryny düzýär.

Puşkiniň günortada bolan döwründe döredijiligi, esasan, söýgi, dostluk, filosofik temada bolýar. 1821-nji ýylda ol “Kawkaz ýesiri”, 1823-nji ýylda “Bakjasaray fontany”, 1824-nji ýylda bolsa “Syganlar” poemasyňy ýazýar.

Puşkin 1823-nji ýylyň maýynda XIX asr Russiýa durmuşyny görkezýän dünýä edebiyatynda ilkinji realistik eser bolan “Ýewgeniý Onegin” romanyny ýazmaga girişýar.

A. S. Puşkin dostlarynyň kömegi bilen 1823-nji ýylyň iýulynda Odessa geçýär. Ol ýerde Noworossiýsk ülkesiniň general-gubernatory graf M. S. Woronsowyň kanselýariýasynda işleýär. Puşkiniň ýaşamagy kynlaşýar. Aleksandr I Puşkini gullukdan boşadyp, 1824-nji ýylda Pskow guberniýasynyň Mihaýlowskoýe diýen obasyna sürgün edipdir.

Mihaýlowskoe obasynda

A. S. Puşkin 1824-nji ýylyň 30-njy iýulynda Odessadan gaýdyp, şol ýylyň 9-njy awgustynda Mihaýlowskoýe obasyna gelýär. Şol ýerde iki ýyl ýaşaýar. Şu döwürde onuň döredijiligi hasam ösýär, ol zähmetkeş halka has ýakynlaşýar, olaryň ýagdaýyny, durmuşyny örän gowy öwrenýär.

1825-nji ýylyň ýanwarynda Mihaýlowskoýe obasyna dekabrist Puşşin gelýär. Ol öz ýany bilen syýasy, edebi kitaplary we Griboýedowyň “Akyl zerarly hasrat” eseriniň golýazmasyny getirýär. Puşkin bu eseri okap, oňa ýokary baha berýär.

A. S. Puşkin Russiýanyň taryhyny öwrenmäge başlaýar. Ol daýhan gozgalaňlary, olaryň serdarlary Pugaçýow we Stepan Razin hakyndaky materiallary toplaýar. 1825-nji ýylda özüniň “Boris Godunow” atly tragediýasyny ýazýar.

Puşkin Mihaýlowskoýe obasynda bolan wagty “Ýewgeniý Onegin” romanynyň hem birnäçe baplaryny ýazýar.

Puşkin özüniň sürgünlikden boşadylmagyna garaşýar. Täze patyşa Nikolay I Puşkin hakynda belli netijä gelip bilmeýär. Nikolay I Puşkiniň yzyndan Boşnyak

atly tejribeli içalysyny iberip, onuň gürrüňlerini, özüni alyp barşyny barladýar. 1826-njy ýylyň 4-nji sentýabrynda Nikolaý I buýrugy boýunça Puşkin Moskwa çagyrylýar. Ol patyşanyň önünde özüni örän batyrgaý tutýar. Patyşanyň: “Eger sen 14-nji dekabrdä Peterburgda bolan bolsaň, nirede bolardyň?” diýen soragyna: “Gozgalaňçylaryň hatarynda bolardym” diýip jogap berýär. Nikolaý I Puşkiniň beýik talantyndan peýdalanmak maksady bilen ikiýüzlülük edip, ony sürgünden halas edýär.

A. S. Puşkin 1827–1828-nji ýyllarda “Ýewgeniý Onegin” romanynyň VII babyny, Pýotr I we onuň ýurduň medeniýetini ýokary götermekdäki hyzmatlary hakynda “Beýik Pýotruň araby” diýen powestini, 1828-nji ýylda “Poltawa” poemasy, 1833-nji ýylda “Mis atly” poemasy we birnäçe sygyrlaryny ýazýar. Puşkiniň “Mis atly” poemasy beýik tankytçy Belinskiý ýokary baha bermek bilen şeýle ýazypdyr: “Ägirt uly eser... bu ýerde nämä artyk haýran galjagyňy bilip bolmaýar: beýanyň ägirt ululygynamy ýa onuň prozaik diýen ýaly ýönekeýliginemi, ikisi bilelikde örän beýik poema ýetýär”.

Puşkin jemgyýetçilik-syýasy durmuşyň şol bulaşyk wagtynda “Şahyr” (1827), “Şahyra” (1827), “Güýz” (1833), “Ýadygärlik” (1836) diýen sygyrlaryny ýazýar. Täze patyşa hem şahyra döredijilik erkinligini bermeyär. Puşkiniň ähli eserlerini ilki Nikolaý I gözden geçirýär, olar diňe şondan soň neşir edilýär. Puşkin 1829-njy ýylda Kawkaza gidýär we rewolýusion dostlary, sürgün edilen dekabristler bilen duşuşýar. Şol wagtlar Russiýa bilen Türkiýe arasynda uruş gidýärdi. Ol uruşýan goşun bilen Arzuma çenli gidýär we syýahaty hakynda “Arzuma syýahat” diýen eserini ýazýar.

Puşkin Peterburga gaýdyp gelenden soň, Nikolaý I oňa Kawkaza rugsatsyz gidendigi üçin berk käýinç berýär.

Boldino güýzi

A. S. Puşkin 1830-njy ýylyň 6-njy sentýabrynda Boldinodaky mülklerine gelenden soň, köp wagt geçmänkä, Moskwa bilen aralykdaky ýolda mergi keseli döwräp, aragatnaşyk kesilýär. Şol ýylyň güýzüni Puşkin Boldinoda geçirmeli bolýar. Boldinony Puşkin örän gowy görýär. Ol öz dosty Pletnyowa: “Gadyrly gardaş, bu ýeriň obasy biçak gözəl ýer ekeni. Göz önüne getirip bir gör, haýsy ýaña seretseň, tükeniksiz sähralyk, goňşy diýeniň ýekejesi-de ýok, at münüp gezmek keýpinden çykýarsyň, öýde oturyp, göwnüň isledigiçe ýazybermeli... Şoňa görä men saňa kyssadan-da, sygyrdan-da her dürli zatlar häzirläp bersem gerek” diýip ýazýar. Bu obada bolan güýzünde Puşkin döredijilik işini has güýçlendirýär. Bu ýerde bolan döwrüne hem ol “Boldino güýzi” diýip at berýär. Şol güýz Puşkiniň döredijilik güýjüniň has ösen wagty bolupdyr. Boldinoda bolan güýzünde ol iň uly eseri bolan “Ýewgeniý Onegin” romanyny ýazyp gutarýar.

Peterburg döwri

Puşkin N. N. Gonçarowa öýlenenden soň, tiz wagtdan Moskwadan Peterburga göçýär. Ol daşary işler kollegiýasynda gulluga girýär. Şahyr ömrüniň soňky ýyllaryny “Peterburg döwri” diýip hasaplaýar.

Puşkiniň döredijilik işiniň ösmegine onuň maşgala durmuşy mümkinçilik bermeyär. Onuň patyşa bilen aragatnaşygy erbetleşýär. Durmuşyň has kän çykdajysy sebäpli Puşkiniň maddy ýagdaýy hem ýaramazlaşýar. Onuň maşgalasy: iki ogly (Aleksandr, Grigoriý) we iki gyzy (Mariýa, Natalýa) bar ekeni.

1833-nji ýylda Puşkin Pugaçýowyň döwri hakynda material toplamak maksady bilen dört aýlyk otpuska alýar. Ol Kazana, Simbirskä, Orenburga, Uralskä we Berdi stansiýasyna syýahat etmek bilen özüne gerekli materiallary toplaýar. Soňra Boldino gelip ýekelikde bir ýarym aý içinde “Balykçy we balyjak hakynda erteki”, “Patyşanyň öli gyzy hakynda erteki”, “Gara hal gyz”, “Pugaçýowyň taryhy” diýen eserlerini ýazyp gutarýar.

Puşkin Pugaçýowyň gozgalaňy, umuman, krepostnoý daýhanlaryň hereketleri barasynda “Dubrowskiý” (1833) “Kapitan gyzy” (1836) diýen powestlerini ýazýar.

1836-njy ýylda A. S. Puşkin “Sowremennik” diýen edebi žurnal çykarmaklyga girişýär we rugsat alýar. Žurnalyň işine Gogoly, Wýazemskini we M. F. Odoýewskini çekýär. Ol beýik tankytçy Belinskini hem žurnalyň işine çekmek isläpdir.

Puşkiniň maşgala durmuşy has erbetleşýär. Onuň aýalyna atylan töhmetler, myjabatlar köpeliýär. Nikolaý I fransuz emirgranty Dantesi Puşkiniň üstüne küşgürýär.

Duel we ölümi

A. S. Puşkin bilen Dantesiň arasyndaky duel 1837-nji ýylyň 27-nji ýanwarynda Peterburgyň etegindäki Çýornaýa Reçkada bolýar. Puşkiniň sekundanty onuň liseý ýoldaşy Danzas bolup, Dantesiň sekundanty bolsa fransuz ilçihanasynyň çinownigi d’Arşiak ekeni. Dueliň şerti agyr bolupdyr. 10 metr aralykdan atşmaly, eger-de ilki atşyk netijesiz bolsa, duel dowam etdirilmeli ekeni.

Iki tarap hem bellenilen ýerde durýar. Ilki Dantes atýar. Puşkin garnyndan agyr ýaralanyp, garyň üstüne ýykylýar we bar güýjüni toplap, garyň üstünde ýatan ýerinden çep tirseginiň üstüne galyp, Dantesi atýar. Emma Dantes ýeňil ýaralanýar. Köp gany akyp, ysgyndan gaçan Puşkini öýüne getirýärler. Puşkiniň hal-ýagdaýy gitdigiçe agyrlaşýar we 1837-nji ýylyň 29-njy ýanwarynda (täze ýyl hasabyndan 10-njy fewralynda) gündiz 2 sagat 45 minutda onuň ýüregi urmasyny hemişelik goýýar.

Halk erkinliginiň arkadaýanjy bolan Puşkiniň ölümi бүтін halky gaýga batyrýar. Puşkiniň meýdi salnan tabyt Mihaýlowskoýe obasyna äkidilip, Swýatogorsk monastyrynyň gonamçylygynda, ejesiniň mazarynyň golaýynda jaýlanýar.

Talantly şahyr Puşkiniň ölümüne, bütin zähmetkeş halkyň aýy aýralygyna bagyşlap, M. Ý. Lermontow “Şahyryň ölümi” (1837) diýen şygryny döredýär.

“Ýewgeniý Onegin” romany

A. S. Puşkin “Ýewgeniý Onegin” romanyny 1823–1831-nji ýyllarda ýazypdyr. Bu eser rus edebiýatynyň taryhynda ilkinji gezek goşgy bilen ýazylan iň uly hem realistik romandyr. Beýik rus tankytçysy Belinskiý bu roman barada ilkinji seslenip, şeýle ýazypdyr: “Ýewgeniý Onegin” romany özüniň şygry bilen ýazylandygyna garamazdan, häzirki zaman hakyky ýaşagyň diňe bütin poeziýasyny däl, hatda bütin prozasyny-da öz içine alýan poemadyr”.

Puşkin “Ýewgeniý Onegin” romanynnda akýürekli adamlaryň talantlaryna, çuňňur duýgularyna zyýan ýetirýän dworýan jemgyýetiniň bihepbe adamlaryny berk tankytlapdyr.

A. S. Puşkiniň “rus ýaşagyň ensiklopediýasy” bolan “Ýewgeniý Onegin” romany, hakykatdan hem, şol jemgyýetiň dürli gatlak wekilleriniň ýagdaýlaryny, ahlaklaryny, filosofiýasyny, krepostnoý daýhanlar bilen pomeşikleriň arasyndaky garşylyklary aýdyň görkezip bilipdir.

“Ýewgeniý Onegin” romanynnda rus edebiýatynyň janly kartinasy çekilipdir. Watançy Puşkin bu eseriň üsti bilen özüniň rus tebigatyny gowy bilýändigini ýene bir gezek görkezip bilipdir. Puşkiniň “Ýewgeniý Onegin” romany hakyky taryhy realistik romandyr.

“Ýewgeniý Onegin” romanynndaky esasy wakalara gatnaşýan baş gahrymanlar: Ýewgeniý Onegin, Tatýana we Wladimir Lenskidir.

A. S. Puşkiniň döredijiliginiň ähmiýeti

A. S. Puşkin beýik rus milli şahyry bolupdyr. Bu barada belli rus ýazyjysy N. W. Gogol şeýle ýazypdyr: “Puşkiniň ady tutulan bada, rus milli şahyry diýen pikir peýda bolýar. Hakykatdan-da, biziň şahyrlarymyzyň hiç biri şondan ýokary durmaýar we milli şahyr diýen ada hiç kim şondan artyk dahylly däldir, bu ada diňe Puşkiniň hukugy bardyr. Biziň dilimiziň bütin baýlygy, güýji we çeperçiligi onda edil sözlükde jemlenen ýaly jemlenipdir... Puşkin adatdan daşary hadysadyr, belki-de, rus ruhunyň ýalňyz hadysasydyr, onuň özi rus adamynyň, belki, ýene iki ýüz ýyldan ýetjek derejesindäki adamdyr. Puşkinde rus tebigaty, rus ýüregi, rus dili, rus häsiýeti şeýle arassa, şeýle tämiz gözelligde...şekillendirildi. Onuň ýaşagyň özi bütinleý rus ýaşagydyr” (M.E.Gogol, “Edebiýat hakynda”, -M., 1952, s.40).

Puşkiniň döredijiliginde diňe öz zamanasyndaky rus hakykaty görkezilmek bilen çäklenilmän, eýsem beýleki halklaryň, ýurtlaryň durmuşlary hem ynançly berilýär.

A. S. Puşkin rus edebiýatyna köp täzelik girizýär. Ol rus edebiýatynyň taryhynda ilkinji gezek şygry bilen realistik roman ýazmaklygyň nusgasyny görkezýär. Ol halk

durmuşyny, häsiýetini realistik görkezýän drama, poema, powest döredýär. Puşkiniň lirikasy özüniň ýokary çeperçiligi bilen bütin adamzady haýran galdyrýar.

Beýik söz ussady A. S. Puşkin çuňňur ideýaly döredijiligi bilen köp şahyry ýazyjlara halypa boldy. Onuň ajaýyp mirasyndan münlerçe şahyrlar ylham aldylar. Gogol we Lermontow ýaly görnükli şahyrlar özlerini Puşkiniň şägirdi hasapladylar. Gogol ýoldaşlaryna: “Men özümiň gowy zatlarymyň hemmesi üçin soňa (Puşkine) minnetdardyr” diýýär ekeni. Beýleki rus klassyk ýazyjylaryndan Turgenew, Nekrasow, Gonçarow, A. N. Ostrowskiý, L. Tolstoý, Çehow, türkmen şahyrlary Rehmet Seýidow, Gara Seýitliýew, Aman Kekilow we başgalar Puşkiniň ylhamynyň oňaly täsirini aldylar.

Puşkin dünýä edebiýatynda hem tanalýan şahyrdyr. Onuň eserleri özi bar döwüründe daşary ýurt dillerine terjime edilipdir. Adamzadyň beýik genileri A. S. Puşkiniň eserlerini okap, oňa ýokary baha beripdirler.

Özi ölse-de, ömürboýy ýaşajakdygyny A. S. Puşkin ölmeziniň önüsyrasynda düzen “Ýadygärlik” diýen şygrynda aýdypdyr:

“Ýok, men ölmen, bäs-bütin janym şygrymda ýaşar,
Uçar ýörer, heň bilen, göwräm ýere siňse-de.
Bu giň, ýagty jahanda ýaşasa tak bir şahyr,
Artar mehiň şöhratym, owazym meň diňse-de”.

Häzir A. S. Puşkiniň ady öz hakyky mertebesine görterildi. Biziň Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanymyza uludan-kiçä Puşkiniň adyny bilmeýän, eserlerini söýmeýän adam ýokdur. Beýik halk şahyrynyň eserleri ýüz-münlerçe tiraž bilen yzly-yzyna çap edilýär. A. S. Puşkiniň çeper eserleri dünýä halklarynyň ýüzlerçesiniň diline terjime edilýär.

Garaşsyz, Bitarap Türkmenistanymyzyň köp şäherlerinde we obalarynda kino-teatrlaryň, köçeleriň, baglaryň, kitaphanalaryň ençemesine onuň ady dakylady. Türkmen halylarynyň ýüzüne şahyryň suraty çitildi. Onuň eserleri oba meýdanlarynda-da, gojaman Kaspiniň gujagynda-da, institutlaryň auditoriýalarynda-da, Garagum çölünde-de, teatrlaryň sahnalarynda-da türkmen dilinde ýaňlanýar.

Ähli halk, bütin dünýäniň parahatçylyk söýüji progressiw adamzady A. S. Puşkiniň doglan gününü her ýyl dabara bilen belläp geçýär.

Lew Nikolaýewiç Tolstoý (1828–1910)

Lew Nikolaýewiç Tolstoý çeper sözüň ajaýyp ussady, rus topragynyň beýik ýazyjysydyr. Ol kuwwatly döredijilik talanty, zehini bilen ölmez-ýitmez eserler döredip, dünýä edebiýatynyň taryhynda şöhratly yz galdyrdy. Onuň eserleri bütin adamzadyň çeperçilik ösüşinde öňe tarap ädilen aýgtyly ädim boldy.

L. N. Tolstoýyň döredijiligi rus taryhynyň iki öwrülişik punktunyň arasyndaky ýyllary, ýagny 1861-nji hem 1905-nji ýyllaryň arasyndaky döwri öz içine alýar.

L. N. Tolstoýyň eserlerinde бүтін birinji rus rewolýusiýasynyň özboluşly taryhy sypatlary, daýhanlaryň köpçülikleýin hereketleri, gapma-garşylyklary ökdelik bilen suratlandyrylýar. Lew Nikolaýewiçiň durmuşy realistik görkezmek, ynsan keşbini obrazly hem täsirli bermek ýaly ussatlyklary indi tutuş bir asyrdan bäri ähli dünýäniň progressiw ýazyjylaryna göreldede bolup gelýär.

L. N. Tolstoý bize baý miras, XIX asyr rus durmuşynyň köptomluk ensiklopediýasyny galdyryp gitdi. Tolstoý edebiýat meýdanyn-da deňi-taýy bolmadyk iň beýik söz ussady, çeper sözün tany-mal suratkeşidir.

L. N. Tolstoýyň ömri we döredijilik ýoly

Çagalyk ýyllary

L. N. Tolstoý Tula şäheriniň golaýyndaky uly bolmadyk dworýan mülkünde-Ýasnaýa Polýanada 1828-nji ýylyň 9-njy sentýabrynda (28-nji awgustyn-da) dogulýar. Onuň ömrüniň köp bölegi Ýasnaýa Polýanada geçýär. Onuň kakasy Nikolaý Iliç Tolstoý graf, 1812-nji ýylyň urşuna gatanaşy-jy, otstawka çykan podpolkownik eken. Lew graf Nikolaý Iliçiň kiçi ogly bolupdyr. Lew Tolstoýyň ejesi şol döwrüň baý maşgalasyndan bolan knýażna Mariýa Nikolaýewna Wolkonskaýadyr. Lew entek iki ýaşyna ýetmänkä, onuň ejesi dört ogul bilen bir gyzyny galdyryp aradan çykýar. Ejesi ölerden soň, ýetim çagalar daşrak garyndaşlary bolan Tatýana Aleksandrowna Ýergolskaýanyň elinde terbiýelenýär.

Ýaşajyk Lew köp wagtyny doganlary bilen Ýasnaýa Polýanadaky baglaryň, tokaýlaryň-gözel tebigatyň içinde geçiripdir. Tebigatyň gőzellikleri ýaş Lewde ömür ýatdan çyk-majak täsir galdyrypdyr. Ýasnaýa Polýanada ýaşan ýyllary Tolstoý krepostoný daýhanlaryň durmuşy bilen örän ýakyndan tanşypdyr. Krepostoný hyzmatkärleriň ýaşayşlaryny, hal-ahwallaryny gözi bilen görüpdir. Lew Tolstoýyň ýaş kalbynda olara duýgudaşlyk, oba durmuşyna, onuň dāp-dessuryna, diline, aýdym-laryna söýgi dōrāp ugraýar. Çagalykdaky durmuş täsirlerini Tolstoý soň-soň-lar hem ýatlap durupdyr.

1837-nji ýylda Tolstoýlaryň maşgalasy Moskwa göçüp gelýär. Birnäçe aý geçenden soň, graf Nikolaý Iliç Tolstoý tarpa-taýyn aradan çykýar. Bu uly ýitgi zerrarly Lew Nikolaýewiç we onuň doganlary ýetim galýarlar. Ýetim çagalary grafyň aýal dogany P.I. Yuşkowa öz garamagyna alýar. Yuşkowanyň äri şol wagtlar Kazan şäheriniň gubernatory ekeni. Ýetim çagalar Moskwadaky garyndaşlarynyňkyda we obada ýaşayarlar. Lew Nikolaýewiç 1841-nji ýylda Kazana gelýär hem kakasynyň doganlarynyňkyda ýaşayar.

Jahyllyk ýyllary

Lew Nikolaýewiç Tolstoý 1844-nji ýylda Kazan uniwersitetine giriş ekzamen berýär hem onuň Gündogar dilleri fakultetine okuwa girýär. Şol döwürde Kazan uniwersiteti Russiýanyň iň köne ýokary okuw jaýlarynyň biridi. Onda iň görnükli alymlar okadýardylar. Bir ýyl okandan soň, Lew Tolstoý bu fakulteti taşlap, ýuridik fakultete geçýär. Bu ýerde hem okuwyň ýagdaýy ony kanagatlandyрмаýar, gaýtam onuň özbaşdak pikirlenmegine päsgel berýär. Uniwersitetdäki dürli ýagdaýlar Lew Tolstoýyň degnasyna degýär. Ol 1847-nji ýylda uniwersiteti taşlap, Ýasnaýa Polýana dolanyp gelýär.

Kazan uniwersitetinden gaýdanda, Tolstoý özbaşdak okamak üçin özüne ýörite programma düzýär. Onda matematikany, tebigat ylmyny, medisnany, oba hojalygyny, taryhy, geografýany, ýuridik ylmy, baş sany çet ýurt dilini öwrenmek, saz hem suratçylyk bilen meşgullanmak göz önünde tutulýardy. Bu programma Tolstoýyň ýaşlykdan başlap, öz döwrüniň hertaraplaýyn düşüňjeli, ylymly adamy bolmaga ymtylýandygyna şaýatlyk edýär. Lew Nikolaýewiç Tolstoý mundan başga-da durmuşda goldanmak üçin özüne “Düzgünnama” ýazýar. Şol “Düzgünnamada” bellenen talaplaryň käbiri şeýle:

1. Bir işi etmegi ýüregiňe düwen bolsaň, hiç zada garamazdan, ony hökmany ýerine ýetir.
2. Bir işi edeniňde, ony oňat berjaý et.
3. Eger bir zady ýadyňdan çykarsaň, ony özüň ýadyňa salmaga çalyş, hiç wagt kitap bilen düzetme.
4. Mümkün bolan ähli güýji bilen hereket etmäge öz aňyňy hemişe mejbur et.

Lew Nikolaýewiç dört ýyllap Ýasnaýa Polýanada ýaşaýar. Şol ýyllar ol Moskwa hem Peterburga gidip, birnäçe aýlap şol şäherlerde bolup geler ekeni. Tolstoý ýaşlykda düzen Programmasyny doly berjaý edip bilmeýär. Şeýle-de bolsa, ol öz ylmyny erjellik, yhlaslylyk bilen ösdürýär. Aýratyn hem çeper eserleri: rus hem daşary ýurtly ýazyjylarynyň eserlerini irginsizlik bilen okaýar, olara özüçe baha berýär. Ýaş Tolstoýa rus ýazyjysy Turgenewiň “Awçy hatlaryndan” diýen eseri güýçli täsir edýär. Ol zähmetkeş halk bilen ýakynlaşmaga synanyşýar. Özüniň krepostnoý daýhanlarynyň hal-ýagdaýyny gowulandyrmaga çalyşýar.

Harby gullugy hem döredijilik işine başlaýşy

Lew Nikolaýewiç Tolstoý belli bir kär bilen meşgullanmagy ýüregine ykjam düwýär hem 1851-nji ýylda uly dogany Nikolaýyň maslahaty bilen harby gulluga gidýär. Artilleriýa brigadasynyň ýunkerini Lew Tolstoý meýletinlik bilen Kawkaza—daglylar bilen uruş bolýan ýere gidýär. Kawkazda Lew Nikolaýewiç üç ýyla golaý bolýar. Daglylara garşy söweşlerde özüniň batyrlygyny, mertligini görkezýär. Kawkazyň özboluşly tebigaty Tolstoýda uly täsir galdyryýar. Demirgazyk

Kawkazyň halkynyň – kazaklaryň durmuşy, häsiýetleri bilen Lew Nikolaýewiç ykjam tanyşýar.

L. N. Tolstoýyň döredijilik işi Kawkazda başlanýar. Ol 1852-nji ýylda özüniň “Çagalyk” diýen powestini ýazýar. Onda Nikolenka Irtenýew diýen oglanjygyň çagalygy, terbiýelenişi gürrüň berilýär. Emma bu powesti Tolstoýyň awtobiografik häsiýetli eserdi. Tolstoý bu powestini Nekrasowyň “Sowremennik” žurnalyna iberýär. Nekrasow Tolstoýyň ilkinji eserine ýokary baha berýär we şol ýylyň sentýabrynda ony çap edýär.

1853-nji ýylda Krym urşy başlanýar. Praporşik çinini (derejesini) alan Lew Nikolaýewiç hem ilki Dunaý armiyasyna, soňra bolsa Kryma, Sewastopola geçirilýär Türk, fransuz hem iňlis goşunlary Sewastopoly gabanlarynda, Tolstoý dördünji bastionda – goranyşyň iň gorkuly ýerinde duşmana garşy batyrgaý söweşýär. Bu ýerde Tolstoý rus soldatynyň gahrymançylygyny gözi bilen görýär. Sewastopoly gorajýylaryň duşmana garşy batyrgaý, mert söweşleri, olaryň taryhy gahrymançylyklary Tolstoýa üç sany täze hekaýa (“Sewastopol 1854-nji ýylyň dekabrynda”, “Sewastopol 1855-nji ýylyň maýynda”, “Sewastopol 1855-nji ýylyň awgustynda”) ýazmaga material bolýar. Ýaş ofiseriň bu hekaýalary birtopar ýazyjylaryň ünsüni özüne çekýär.

1856-njy ýylyň ahyrynda poruçik çinli Lew Nikolaýewiç Tolstoý harby gul-lukdan otstawka çykýar.

L. N. Tolstoý Peterburga gelende, onuň öňünde ähli žurnallaryň redaksiýalarynyň gapylary açykdy. Ony görnükli rus ýazyjylary gyzgyn garşylaýarlar. Bu ýerde Tolstoý rewolýusion-demokratlar, söz ussatlary Turgenew hem Nekrasow bilen tanyşýar, duşuşýar. L. N. Tolstoý birnäçe ýyl Peterburgda ýaşaýar. Emma onuň aristokratik tradisiýalary hem garaýyşlary “Sowremennik” žurnalynyň töweregine ýygnanyşan rewolýusion-demokratlaryň pozisiýalaryna bap gelmeýär. Şonda Nekrasow: “Kim bilýär, onuň kellesinde näme bar... äpet talant haýp bolar” diýip howsalalanýardy. Ýyllar geçýär, L. N. Tolstoý hem durmuşyň aýdyň ýoluna düşýär.

L. N. Tolstoý 1857-nji ýylda ilkinji gezek daşary ýurda syýahata gidýär. Ol Fransiýada, Şweýsariýada, Italiýada hem Germaniýada bolup, şol ýurtlaryň durmuşlary, medeniýetleri bilen tanyşýar. Günbatar Ýewropanyň medeniýeti Tolstoýda otrisatel täsir galdyrýar. Daşary ýurtlarda görüp-eşiden wakalary, günbatar ýewropalylaryň pes ahlaklary barada L. N. Tolstoý “Lýusern” diýen gumanistik powestini ýazýar. Powestde beýan edilýän wakany Tolstoý Şweýsariýanyň Lýuserne atly kurort şäherjiginde gözi bilen görýär. Baý syýahatçylaryň myhmanhanasynyň ýanynda garyp-muzykant saz çalýar, aýdym aýdýar. Onuň aýdym-sazyny hezil edip diňläp, doňýürek baýlar oňa ölmez-ödi owkat üçin ýekeje köpük hem bermeýärler. Gaýtam onuň üstünden gülýärler. Tolstoý bu wakanyň üsti bilen buržuaz siwilizasiýasynyň bolgusyz, azgyn, ahlaksyz taraplaryna gahar-gazap bildirýär.

Tolstoý – pedagog

L. M. Tolstoý daşary ýurtlarda syýahat edip gelenden soň, Ýasnaýa Polýanada uzak wagtlap ýaşaýar. Öz halkyna ýürek bilen hyzmat etmek aladasy Tolstoýy öz erkine goýmaýar. Ol daýhany krepostnoýçylyk düzgüninden azat etmegiň, krepostnoý bilen pomeşigiň aragatnaşygyny gowulandyrmagyň ýollaryny oýlanýar. Ol pomeşik bilen daýhanyň arasyňy ýakynlaşdyrmagyň esasy usullarynyň biri garyp daýhana sowat öwretmek, olary okuwly-bilimli etmek diýip hasaplaýar. Tolstoý halky okuwly-bilimli etmegi öz ýaşaýşynyň esasy meselesi, özüniň mukaddes borjy hasap edýär. Şu maksat bilen L. N. Tolstoý 1859-njy ýylda Ýasnaýa Polýanada açan mekdebiniň şöhraty töwerek-daşa ýaýrap ugraýar. Goňşy obalarda hem şeýle mekdepler açylýar. Olaryň hemmesine Tolstoý ýolbaşçylyk edýär.

Pedagogik düşüňjesini has kämilleşdirmek maksady bilen Tolstoý daşary ýurda hem gidip gelýär. Günbatar Ýewropadaky pedagogik işleriň guralyşy ony kanagatlandyрмаýar. Şonuň üçin Tolstoý Ýasnaýa Polýanada pedagogik işleri özüçe guraýar we bu işe yhlas bilen girişýar. Tolstoý öz pedagogik sistemasynda “azat-erkin terbiýe” prinsipini esas edip goýýar. Ol okuwçylar bilen erkin gürrüň etmek usulyny bolsa okatmagyň esasy metody hasaplaýar. L.N.Tolstoý özüniň pedagogik ideýalaryny ýaýratmak üçin ýörite “Ýasnaýa Polýana” diýen žurnal çykarýar hem şonuň üsti bilen özüniň pedagogik garaýyşlaryny okyja ýetirýär.

1861-nji ýylda, krepostnoýçylyk düzgüniniň ýatyrylmagynyň önüsyndasynda, Russiýadaky jemgyýetçilik tolgunmalar Tolstoýy hem gurşap alýar. Ol daýhanlary krepostnoýçylykdan azat etmek baradaky Tula dworýanlarynyň 105-siniň ýazmaça dokladyna gol çekýär. Şol ýyl hem Tolstoý pomeşik bilen daýhanyň arasyndaky jedelli meseleleri çözüň dünýä araçysy wezipesine bellenýär. Dünýä araçysy wezipesini ýerine ýetiren ýyllarynda, ol elmydama daýhanyň tarapyny tutmaga çalyşýar.

L. N. Tolstoýyň jemgyýetçilik işini alyp barşy, onuň oba daýhanlarynyň çagalaryny sowatly etmäge ymtlyşy patyşa hökümetine ýaramaýar. Ony yzarlap ugraýarlar. Bir gezek Tolstoý öýünde ýok wagty polisiýa Ýasnaýa Polýanany agtarypdyr. Bu waka Lew Nikolaýewiçiň erbet gaharyny getirýär, ähli işinden onuň elini sowadýar.

1862-nji ýylda L. N. Tolstoý moskwaly wraçyň gyzy Sofýa Andreýewna Berse öýlenýär. Agzybir maşgala durmuşy ony biraz köşeşdirýär. Ol täze güýç, hyjuw bilen döredijilik işine girişip, “Uruş we parahatçylyk” diýen roman-epopeýasyny ýazmaga başlaýar.

Ömrüniň ikinji ýarymynda

1880-nji hem 1890-njy ýyllarda L. N. Tolstoý öz çagalaryna bilim bermek maksady bilen gysyna Moskwada, tomsuna-da Ýasnaýa Polýanada ýaşamaly bolýar. Tolstoý hemişe özüni ýönekeý alyp barýar. Suw getirmek, odun döwmek, köwüş

tikmek, ýer sürmek... ýaly işleri hemişe özi edýärdi. Şonuň üçin ol garry wagtynda-da özüni örän sagdyn (ýetmiş ýaşynda konkada ýeňil taýmak, ýetmiş baş ýaşynda welosiped sporty bilen gyzyklanmak, segsen ýaşynda at çapdyryp gezmek...) duýýardy.

Edebi döredijiliginiň daşyndan L. N. Tolstoý jemgyýetçilik işine-de gatnaşmagyny dowam etdirýär. Ol 1882-nji ýylda geçirilen Moskwa ilat ýazgysyna aktiw gatnaşýar. 1891–1894-nji gurakçylyk ýyllarynda aç daýhanlara kömek bermegi guraýar. Olar üçin mugtuna naharhana hem keselhana açýar.

1901-nji ýylda Tolstoý agyr keselleýär. Ol Krymda hem Gasproda özüni bejerdýär. Şol ýerde Tolstoý M. Gorkiý hem A. P. Çehow bilen ýygy aragatnaşykda bolýar. Keselini bejerdip gelenden soň, Tolstoý ömrüniň ahyryna çenli Ýasnaýa Polýanada ýaşaýar.

80–90-njy ýyllarda L. N. Tolstoýyň dünýägaraýşynda, düşünjesinde ideýa özgerişligi bolýar. Bu ýagdaý ony öňki edebi döredijiligine täzeden garamaklyga getirýär. Tolstoý öňki ähli döredijilik işini inkâr edip, özüniň esasy maksadyny halka ahlak terbiýesini bermeklige gönükdirýär. Şu maksat bilen ol “Iwan Iliçiň ölümi” (1886), “Tumuk häkimi” (1886), “Hojaýyn hem işgär” (1895) diýen ýaly birtopar eser ýazýar.

L. N. Tolstoý 80-nji ýyllarda halka arzan hem peýdaly edebiýat bermek maksady bilen “Posrednik” diýen kitap neşirýatyny guraýar. Ol neşir eden kitaplaryny arzanja bahadan satyp, köpçülik arasyna ýaýradypdyr. Tolstoý elmydama zähmetkeş halk barada aladalanypdyr. Onuň döredijilik merkezinde halk bolupdyr.

1882-nji ýylda Tolstoý “Sungat näme” diýen traktat (ylmy eser) ýazmaga girmiş. Bu ylmy eseriniň üstünde ol on baş ýyl işleýär. Onda Tolstoý özüniň estetik garaýyşlaryny beýan edýär. Höküm sürüji gatlagyň edebiýatyny, sungatyny, sazyny... berk ýazgarýar. Tolstoýyň pikirçe, sungat halka ýakyn bolmalydyr hem onuň bähbidini goramalydyr.

Tolstoýyň ölümi

1910-njy ýylyň güýz aýlarynyň bir gijesi 82 ýaşly L. N. Tolstoý öz dosty hem wraçy D. P. Makowskiý bilen Ýasnaýa Polýanadan hemişelik gidýär. Onuň maksady zähmetkeş halka has ýakynlaşmakdy. Emma ýolda Tolstoýyň saglyk ýagdaýy erbetleşip, oňa uzak ýola gitmäge mümkinçilik bermeýär. Olar Astapowo stansiýasynda (häzir “Lew Tolstoý”) otludan düşýärler. Öýken çişme keseline ýolugan Tolstoý stansiýanyň naçalnigi I.I. Ozoliniň öýünde ýerleşdirýärler.

Beýik ýazyjynyň öz mülküni taşlap gidendigi hem agyr kesele sezewar bolandygy baradaky habar бүтін dünýä jar bolýar. Бүтін dünýäniň gazetleri Tolstoýyň saglyk ýagdaýy barada habar berýärler. Bu waka millionlarça adamlaryň üsnüni özüne çekýär.

1910-njy ýylyň 20-nji (7-nji) noýabrynda Lew Nikolaýewiç Tolstoý aradan çykýar. Bu beýik ýazyjynyň ölümi medeni dünýäni tolgundyrýar, adamzady in uly ýitgi hökmünde gynandyrýar.

Lew Nikolaýewiç Tolstoýy öz wesýeti boýunça Ýasnaýa Polýanada jaýlaýarlar.

“Uruş we parahatçylyk” romany

L. N. Tolstoý bu romanyň üstünde (1864–1869) alty ýyla golaý işleýär. “Uruş we parahatçylyk” romany dört tomluk taryhy epopeýadyr. Onda 1812-nji ýyldaky Watançylyk urşunyň önüsyndaky Russiýanyň durmuşy, uruş döwründäki wakalar suratlandyrylýar.

“Uruş we parahatçylyk” diýen eser diňe bir rus edebiýatynyň däl, eýsem ol dünýä edebiýatynyň-da altyn hazynasyna giren ajaýyp romandyr. Tolstoýyň “Uruş we parahatçylyk” diýen romanyndaky ýaly adamyň bütin durmuşy, onuň begenji we gynanýjy, durmuşdaky orny we taryhy wakalar bilen gös-göni baglanyşygy hiç bir eserde henize çenli doly, dogruçyl hem-de gyzykly edilip şekillendirilenok. “Uruş we parahatçylyk” adaty romanlardan özüniň köp gahrymanlylygy, personažlylygy bilen-de tapawutlanýar. Bu romanda hereket edýän adamlaryň sany 559-a ýetýär. Ine, şu-da ýazyjynyň aýry-aýry baş gahrymanlaryň hususy ykbaly bilen gyzyklanman, ilkinji nobatda, jemgyýetiň, halkyň, döwletiň ykbaly bilen gyzyklanandygyny äşgär edýär.

L. N. Tolstoý “Uruş we parahatçylyk” diýen romanynda adam ýaşaýşynyň nämeden ybaratdygyna, nämäniň esasynda taryhyň döreýşine degişli ençeme möhüm meseleleri çözüýär. Şu meseleleri dogry we ynandyryjy edip görkezmek üçin L. N. Tolstoý okyja ýüzlerçe janly hem durmuşy wakalary-kartinalary hödürleýär. Ine, olardan birnäçesi: gyzgyn söweşler hem-de diplomatik gepleşikler, çekeleşikli jedeller hem-de köşk adamlarynyň barlyşyksyzlyklary, söýgi hem-de tersleşmek, ýeňiş hem-de lapykeçlik, göwün açmaklyk hem-de gaýduwsyzlyk, asylly zähmet hem-de gahrymanlarça wepat bolmak... Tolstoý jemgyýetiň ähli synplarynyň, ähli toparlarynyň dürli häsiýetdäki, dürli ýaşdaky adamlaryň obrazlaryny döretmegi başarypdyr. Ýazyjy öz okyjysyny diňe suratlandyrylan wakalar barada oýlandyrmak bilen çäklenmän, ony taryhy wakalar, ahlak barada-da pikir ýöredýäniň ýaly meseleler bilen gyzyklandyryýar.

Örän uly we çylşyrymly wakalary doly, hertaraplaýyn şöhlendiriýändigini üçin L. Tolstoýyň “Uruş we parahatçylyk” romany ýöne bir roman däl-de, roman-epopeýadyr.

Romanyň döredilişi

L. N. Tolstoý “Uruş we parahatçylyk” romanyny 1864–1869-njy ýyllarda ýazýar. Edil şol ýyllarda-da Russiýada daýhan meselesi barada synpy göreşiň hem-de

jemgyýetçilik ýokary göterilişiň güýçlenen döwrüdi. Mälim bolşy ýaly, Krym urşy bütin Russiýany galkyndyrypdy, soňra bolsa krepostnoýçylyk, düzgüni ýatyrylypdy. Emma 1861-nji ýylyň reformasy daýhan meselesini adalatly çözmändi. Daýhanlar reforma närazylyk bildirip, köpsanly gozgalaňlar turuzýardylar. Gazet we žurnal makalalarynda hem-de çeper edebiýatda daýhan meselesi-de, ýurduň geljegi-de çintgelip görkezilýärdi. Edil şol döwürde-de özünde syýasy, filosofiki, taryhy meseleleri ýiti we batyrgaý beýan edýän eserler ilatyň ünsüni çekýärdi.

Ine, şu jemgyýetçilik-syýasy, edebi, taryhy ýagdaýlar esasynda-da Tolstoýda taryhy roman döretmek pikiri emele gelýär. Tolstoý ilki “Uruş we parahatçylyk” romanyny sürgünde ölmän galan dekabristleriň öz mekanlaryna dolanyp gelişleri bilen başlamagy niýet ediniýär. Ol romany dekabrist, graf Pýotr Kirillowiçiň aýaly Nataşa hem-de çagalary bilen Sibirden gelip, altmyşynjy ýyllaryň jemgyýetçilik göreşine bada-bat goşulyşyndan başlaýar. Emma Tolstoý öz gahrymanlarynyň häsiýetlerini çuň we doly görkezmek üçin dekabristleriň 1825-nji ýyldaky gozgalaňyndan başlamak isleýär. Emma bu gezegem romanyň hereketlerini yza süýşürmeli bolýar. Çünki ol 1812-nji ýyldaky Watançylyk urşunda geljekki dekabristleriň ýaşlygyny hem-de dünýägaraýyşlarynyň neneňsi emele gelişini beýan etmäge çalşypdyr. Iň ahyrda bolsa Tolstoý romany 1805-nji ýyldan, ýagny Russiýanyň öz çäklerinden daşarda Napoleon bilen şowsuz uruş alyp baran wagtyndan başlamak kararyna gelýär.

Tolstoý roman baradaky oý-pikirlerini kem-kemden çuňlaşdyrýar. Ol 1812-nji ýylyň Watançylyk urşy baradaky taryhy işleri, urşa gatnaşanlaryň hatlaryny, gündeliklerini, ýatlamalaryny erjellik bilen öwrenýär. Tolstoý anyklaşdyrylan köne materialyň üsti bilen döwrüniň talabyna laýyk eser döredip biljekdigine berk ynanyndyr. Onuň bu ynamy hasyl beripdir.

“Uruş we parahatçylygyň” hereketleri 1805-nji ýyldaky Russiýa durmuşyny, Watançylyk urşunyň oň ýanyndaky Peterburgyň aristokrat jemgyýetini suratlandyrmakdan başlanýar. Tolstoý patyşa köşgüne ýakyn emeldar adamlaryň–dworýan jemgyýetiniň ähli pyssy-pyjurlygyny kinaýaly beýan edýär. Tolstoý şol jemgyýetden iki adamy (Andreý Bolkonskiý we Pýer Bezuhow) saýlap alýar, bular özleriniň daşky keşbi, häsiýeti jähetden-de biri beýlekisinden tapawutlanýar. Olaryň ikisi-de dworýan gatlagyndan ýetişen öňdebaryjy adamlardyr.

Tolstoýyň edebiýat meýdanyndaky orny

L. N. Tolstoý döredijilik işi bilen tas altmyş ýyla golaý meşgullanypdyr. Şu ýyllaryň içinde Russiýanyň ykdysady, jemgyýetçilik-syýasy, medeni durmuşynda ep-esli özgerişler bolýar. Tolstoýyň döwründe Russiýa feodal-krepostnoýçylyk gurluşyny we çylşyrymly hem-de gapma-garşylykly kapitalistik gurluşyň ösüş ýoluny geçýär.

Tolstoýyň döredijiliginde Russiýanyň bütin keşbi we jemgyýetçilik pikiri real beýan edilýär.

L. N. Tolstoýdan bize ummasyz baý edebi miras galýar. Bu ajaýyp miras, öňi bilen, bize XIX asyryň başlaryndaky Russiýanyň geçen taryhynyň ep-esli bölegini göz öňüne getirmäge mümkinçilik berýär. Ikinjiden bolsa, Tolstoýyň ajaýyp talanty bilen döredilen dünýä ady belli eserleri “Uruş we parahatçylyk”, “Anna Karenina”, “Ölup direlmek” we başga romanlary onuň döwürdeşlerine we özünden soňkulara edebi döredijilik taýdan uly täsir edipdir. Rus ýazyjylary, şonuň ýaly-da bütin dünýä ýazyjylary Tolstoýy özleriniň parasatly mugallymy hasaplaýarlar.

Tolstoýyň örän baý döredijiligi diňe bir edebi döredijilik taýdan hem däl, eýsem rus edebi diliniň ösmeginde we kämilleşmeginde uly rol oýnaýar. Çünki onuň eserleri rus halk diliniň baýlygy we gозzelligi bilen bezelipdir.

Tolstoý dünýä edebiýatynyň altyn hazynasyna ummasyz goşant goşan iň beýik ýazyjydyr. Şu mahala çenli haýsy-da bolsa bir ýurduň ýazyjysy beýleki ýurtlaryň ýazyjylaryna edebi-döredijilik taýdan Tolstoý ýaly uly täsir eden däl. Onuň eserleri dünýäniň ähli halklarynyň diline terjime edilýär. Bütin dünýäniň adamlary Tolstoýy özleriniň söýgüli awtory hasap edýärler. Dünýäde ady belli daşary ýurtly ýazyjylar hem Tolstoýdan tälim alypdylar.

Tolstoý we türkmen edebiýaty

L. N. Tolstoý türkmen halkynyň hem söýgüli ýazyjysydyr. Onuň döredijiligini öwrenmek we onuň eserlerini türkmen halkynyň arasynda ýaýratmak barada köp iş edilýär. Bu asyly işe 1928-nji ýyldan ymykly başlanylýar. Şol ýyl Tolstoýyň eneden doglan gününüň 100 ýyllygy Türkmenistanda-da şöhratly sene hökmünde bellenilýär. Bu şanly senä bagyşlap, B.Kerbabaýew onuň “Kawkaz ýesiri” diýen eserini terjime edýär. Şundan soň Tolstoýyň eserleri türkmen dilinde öwran-örwan neşir edilýär: “Hajymyrat” (1935), “Kazaklar”, “Haýwanlar hakynda hekaýalar” (1936), “Bulka”, (Filipjik) (1937), “Akula” (1939), “Çagalyk we ýetginjeklik” (1940), “Borodino söweşi” (1942).

Genial ýazyjy L. N. Tolstoýyň dünýä belli “Uruş we parahatçylyk”, “Anna Karenina” diýen eserleriniň türkmen diline terjime edilmegi türkmen medeniýetinde ägirt uly waka boldy. Türkmen okyjysy XIX asyr rus durmuşy, has hakykaty, rus adamlary we olaryň taryhy orny barada Tolstoýyň ýazan eserlerini öz ene dillerinde okap öwrenýärler. Tolstoýyň ajaýyp edebi mirasy türkmen terjimeçilerine we ýazyjylaryna döredijilik mekdebi bolup hyzmat edýär. Türkmen okyjylary L. N. Tolstoý barada birtopar eserler (A. Kekilow, “Ýasnaýa Polýana” poemasy) hem döretдилer.

Türkmen halky dünýä edebiýatynyň guwanjy bolan L. N. Tolstoýyň edebi mirasyna mähirlilik bilen garaýar, ony söýgi bilen okaýar. Romanyň ilkinji plany maşgala täzelikleriniň çäklerinden daşary çykmaýardy. Emma Tolstoý işe has çynlakaý ýapyşmagy netijesinde bu roman halk urşunyň beýik dessanlarynyň birine öwrülýär. “Uruş we parahatçylyk” romanynyň çeper obrazlar ýazyjynyň

adamlarynyň durmuşdaky gylyk-häsiýetlerine, olaryň ýaşaýyşlaryna, olaryň has näzik we gizlin ruhy azaplaryna deňiş çuň öwrenenleriniň nusgalarydyr. Andreý Bolkonskiniň obrazy ýeke olara mahsus bolan gylyk we häsiýet aýratynlyklarynyň, usullarynyň, tertipleriniň, ruhy azaplanmalarynyň, bir söz bilen aýdanyňda janly adamlaryň obrazlarydyr. 1812-nji ýylyň urşunyň halk-azat edijilik häsiýetine Tolstoý çuň düşünpdir. Romanyň hakyky watany fransuzlaryň çözüşlaryndan goran rus halkydyr. Öň ýeňlişe sezewar bolmadyk Napoleonyň goşuny, ähli halkyň daşary ýurt basybalyjylaryna garşy aýaga galmaklary netijesinde ýeňlişe sezewar bolýar.

“Uruş we parahatçylyk” diýen romanda halk ýönekeý soldat we ofiserler: Tuşiniň, Timohiniň, Wasiliý Denisowyň, Nikolaý Rostowyň we başgalaryň obrazlary arkaly romanyň esasy gahrymanlarynyň biri bolan kinýaz Andreý Bolkonskiniň paýhaslylygy arkaly häsiýetlendirilýär. Halk urşunyň obrazy ýene-de partizan otrýadlarynyň rus adamlarynyň öz emläklerimizi duşmana galdyryp giden-den ýok edenimiz gowy diýip edýän hereketleri arkaly örän oňat görkezilipdir. Rus adamlary Watanyň goragynda janlaryny hem gaýgyrmadylar. Romanda beýik rus serkerdesi Mihail Kutuzowyň ajaýyp obrazy berlipdir. Tolstoý Kutuzowy halkyň ruhuny özüne siňdiren adam hökmünde görýär. Tolstoy Kutuzow hakynda:

“Bolup geçýän hadysalar babatynda görüp bilijiligiň adatdan daşary güýçlüliginiň çeşmesi hem, onuň halk duýgularyny özünde bar arassalygy we güýçlüligi bilen saklandygyndadyr. Onda şeýle duýgynyň bardygyny patyşanyň islemeýändigine garamazdan, ony şeýle geň ýollar bilen halk urşunyň wekili edip saýlamaklygy mejbur etdi” diýip aýdýar. Tolstoýyň garaýшы boýunça Kutuzow daşdangörüji, fransuzlar bilen bolan çaknyşmalarda generallara berk talapyny etdiriji adamdy.

“Uruş we parahatçylyk” diýen romanda Tolstoy uruşda ruhubelentligiň zerur ähmiýetiniň bardygyny we goşunyň ruhy taýdan berkliginiň duşmany ýeňmeklikde uly ähmiýetiniň bardygyny aýdyň görkezip, ýalana çykmaýak hakykatlary gürrüň berýär. Ol ýönekeý rus adamlarynyň watana wepalydyklaryny, watany goramak üçin janlaryny hem aýamaýandyklaryny daşary ýurt basybalyjylaryndan üstün çykamak üçin halkyň eden arzuw-isleglerini görkezipdir. Emma şol bir wagtyň özünde “Diňe akylsyzlyk bilen edilen işler miwe getirer” diýip, öz aýdanlaryna özi garşy çykýar. Özünde patriarhal daýhançylygyň birnäçe yzagalak häsiýetlerini saklan karataýewçileri ideallaşdyrmak hem şu ýerden gelip çykandyr. Romanda Napoleonyň obrazy (onuň tanymal serkerdelik roly birneme kemeldilen hem bolsa) açyk we psihologik taýdan dogry görkezilipdir. Dünýä edebiýatynda Napoleona şeýle aýdyň karakteristika beren başga bir eser hem ýok. “Uruş we parahatçylyk” romany ýeke bir rus edebiýatynda däl, eýsem dünýä edebiýatynda-da iň beýik eserdir.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

- ✓ 1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Aşgabat, 2008.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Aşgabat, 2009.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, 2007.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Eserler ýygyndysy. Aşgabat, 2007.
5. Türkmenistan Ylymlar akademiýasy. Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat instituty. Türkmen edebiýatynyň taryhy. I tom. Aşgabat, 1975.
6. Türkmenistan Ylymlar akademiýasy. Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat instituty. Türkmen edebiýatynyň taryhy. II tom. 1-nji kitap. Aşgabat, 1975.
7. Türkmenistan Ylymlar akademiýasy. Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat instituty. Türkmen edebiýatynyň taryhy. II tom. 2-nji kitap. Aşgabat, 1976.
8. Türkmenistan Ylymlar akademiýasy. Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat instituty. Türkmen edebiýatynyň taryhy. III tom. 1-nji kitap. Aşgabat, 1978.
9. Türkmenistan Ylymlar akademiýasy. Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat instituty. Türkmen edebiýatynyň taryhy. III tom. 2-nji kitap. Aşgabat, 1978.
10. Türkmenistan Ylymlar akademiýasy. Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat instituty. Türkmen edebiýatynyň taryhy. IV tom. 2-nji kitap. Aşgabat, 1979.
11. Türkmenistan Ylymlar akademiýasy. Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat instituty. Türkmen edebiýatynyň taryhy. V tom. 1-nji kitap. Aşgabat, 1980.
12. Türkmenistan Ylymlar akademiýasy. Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat instituty. Türkmen edebiýatynyň taryhy. V tom. 2-nji kitap. Aşgabat, 1981.
13. Türkmenistan Ylymlar akademiýasy. Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat instituty. Türkmen edebiýatynyň taryhy. VI tom. 1-nji kitap. Aşgabat, 1982.
14. Türkmenistan Ylymlar akademiýasy. Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat instituty. Türkmen edebiýatynyň taryhy. VI tom. 2-nji kitap. Aşgabat, 1983.
15. *Ataýew K.* XVIII asyr türkmen edebiýaty. Aşgabat, 1988.
16. *Durdyýew K.* XIX asyr türkmen edebiýaty. Aşgabat, 1994.

MAZMUNY

Giriş. Çeper edebiýat – söz sungaty.....	7
Gadymy türkmen edebiýaty	11
Gahrymançylykly eposlar. «Gorkut ata» eposynyň temasy we ideýasy.....	14
«Görogly» eposy. Eposyň gadymylygy, temasy	20
Ýusup Has Hajyp Balasagunly	30
Mahmyt Kaşgarly. «Diwany-lugat it-türk» eseri	37
Hoja Ahmet Ýasawy (1102(3) – 1165(66)).....	40
Orta asyrlar türkmen edebiýaty. (X–XVI asyrlar)	44
Ýunus Emre. Şygrylar. «Nusgalar beýany».....	45
Wepaýy.....	56
Muhammet Baýram han (1505–1561).....	62
Garajaoglan (1606 – 1679–89)	68
XVIII asyr türkmen edebiýaty. XVIII asyrdä Türkmenistanda jemgyýetçilik-syýasy ýagdaý, ykdysady we medeni durmuş	78
Nurmuhammet Andalyp.....	85
Döwletmämmet Azady (1700–1760).....	91
Magtymguly Pyragy (1733–1783).....	104
Gurbanaly Magrupy (1734(35)–1810).....	119
Abdylła Şabende (1720–1800)	127
Şeýdaýy	131
Mahmyt Gaýyby (1735–1800).....	142
XIX asyrdä Türkmenistanda jemgyýetçilik-syýasy ýagdaý we çeper edebiýat	148
Myrat Talyby (1766–1848).....	152
Abdysetdar kazy.....	164
Öweztagan Kätibi.....	167
Misgingylyç (1850–1908).....	178
Mämmetweli Kemine (1770–1840).....	190
Seýitnazar Seýdi (1775–1836).....	196
Gurbandurdy Zelili (1800–1852).....	205
Mollanepes (1810–1862)	215
Annagylyç Mätäji (1822–1984).....	226
XX asyryň başlarynda türkmen edebiýaty	238
Durdy Gylyç (1886–1950).....	240
Döwletmämmet Balgyzyl (1854–1912).....	242
Baýram şahyr	243
Körmolla	244

Berdi Kerbabaýew (1894–1974).....	245
Hydyr Deryaýew (1905–1988).....	250
Ata Gowşudow (1903–1953).....	258
Amandurdy Alamyşow (1904–1943).....	265
Nurmyrat Saryhanow (1906–1944).....	270
Şaly Kekilow (1906–1943).....	274
Türkmen edebiýaty Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda	279
Uruşdan soňky türkmen edebiýaty.....	292
Rehmet Seýidow (1910–1955).....	303
Çary Aşyrow (1910–2003).....	310
Aman Kekilow (1912–1974).....	317
Beki Seýtäkow (1914–1979).....	328
Gara Seýtliýew (1915–1971).....	334
Mämmet Seýidow (1925–1987).....	346
Kerim Gurbannepesow (1929–1988).....	350
Berdinazar Hudaýnazarow (1927–2001).....	363
Gurbannazar Ezizow (1940–1975).....	379
Annaberdi Agabaýew (1938).....	388
Atamyrat Atabaýew (1948).....	391
Türkmen edebiýatyny öwreniş ylmy	396
Dünýä edebiýatyndan nusgalar. Omar Haýýam (1048–1131).....	411
Seýit Nesimi (1370–1417).....	417
Alyşir Nowaýy (1441–1501).....	427
Aleksandr Sergeýewiç Puşkin (1799–1837).....	430
Lew Nikolaýewiç Tolstoý (1828–1910).....	436
Peýdalanylan edebiýatlar	446